

E-ISSN: 2147-1185

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF THE HUMAN AND
SOCIAL SCIENCE RESEARCHES

itobiad

YIL- YEAR: 2025

Cilt-Volume : 14

Sayı- Issue : 1

Ocak – Şubat – Mart

January - February- March

İSTANBUL / TÜRKİYE

Since 2012 -14 th Years

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi

Journal of the Human and Social Science Researches

itobiad

Cilt/Volume: 14 Sayı/ Issue: 1

Ocak-Şubat-Mart / January-February-March 2025

e-ISSN: 2147-1185

www.itobiad.com & https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad

Yayıncı / Publisher

Mustafa Süleyman ÖZCAN- publisher@itobiad.com

itobiadmuhasabe@gmail.com

 0000-0003-1091-6314

Eyüp-İstanbul

www.itobiad.com

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU itobiad@itobiad.com

mustafayigitoglu@ibu.edu.tr-www.mustafayigitoglu.com

 0000-0001-6308-1475

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology,
Bolu-TURKIYE

Baş Editör/ Editor in Chief

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU -

itobiad@itobiad.com , mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

 0000-0001-6308-1475

Address: Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of
Theology, Bolu-TURKIYE

Address: Bolu Abant İzzet Baysal University, Prof. Dr. Fuat
Sezgin Library, Scientific Publications and Journals
Coordinatorship / **Coordinator**

3rd Floor, Room 220

Golkoy, 4030, Bolu / TURKIYE

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative
Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Assist. Prof. Dr. Eyüp AKBULUT-

eyupakbulut@ibu.edu.tr

 0000-0003-4314-8462

Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu- TURKIYE

Veri Girişi/Data Entry

Assist. Prof. Dr. Eyüp AKBULUT-

eyupakbulut@ibu.edu.tr

 0000-0003-4314-8462

Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu- TURKIYE

E-Yayın/Electronic Publication

28.03.2025

https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad

Yönetim Yer /Executive Office

Yesilpınar Mah. Ruzgarlı Sokak. No:8/10 Eyup
Sultan -İSTANBUL

publisher@itobiad.com ; itobiad@itobiad.com

www.itobiad.com

Dizinlenme Bilgileri / Abstracting And Indexing Services

[itobiad] Tubitak-Ulakbim **TR Dizin**, Ebsco (Sociology Source Ultimate) , Index Islamicus, **Modern Language Association (MLA)**, Education Full Text (**H. W. Wilson**) Database Coverage List, , IPSA, **CNKI**: China National Knowledge Infrastructure, **Erih Plus**, The Belt and Road Initiative Reference Source (Ebsco), **RILM Abstracts of Music Literature (EBSCO)**, EBSCO - SocINDEX For detailed information, please click here: https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad

Digital Platforms

ULRICH'S (Proquest), JGate, Academic Journal Database, Asos, SJournals, Academic Journals Database, Türk Eğitim İndeksi (TEİ), EuroPub, İlahiyat Atif Dizi (Davet), Sobiad **For detailed information, please click here:** https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad

Alan Editörleri/Section Editors

İktisadi İdari Bilimler Editörleri / Economic Administrative Sciences Editors

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saim.kayabidi@marmara.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Marmara University. Institute of Islamic Economics and Finance Faculty of Business Administration, Istanbul-TURKIYE

Prof. Dr. Ieva MEIDUTĖ-KAVALIAUSKIENĖ

ieva.meidute@gmail.com

 0000-0003-0435-7632

Vilnius Gediminas Technical University (Vilnius Tech)

LITHUANIA

Assist. Prof. Dr. Samet YÜCE- syuce@kastamonu.edu.tr

 0000-0002-9975-4739

Kastamonu University School of Foreign Languages, Kastamonu-TURKIYE

Prof. Dr. Norma Md SAAD -norma@iiium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy, Kuala Lumpur / Malasia

Assoc. Prof. Dr. Dzuljastri Abdul RAZAK

dzuljastri@iiium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy, Kuala Lumpur / Malasia

Dr. Khoirul UMAM- khoirulumam@unida.gontor.ac.id

University Darussalam Gontor (unida),

 0000-0002-5530-8884

Indonesia

Doç. Dr. Ihor HURAK- ihorhurak@gmail.com

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk- UKRAINE

 0000-0003-1739-2509

Dr. Oğuz ÖZCAN- oguz_ozcan@yahoo.com

Teknopark İstanbul

 0000-0003-4031-615X

Eğitim Editörleri / Education Editors

Assoc. Prof. Dr. Cennet GÖLOĞLU DEMİR –

gologlu.cennet@gmail.com, Balıkesir- TURKIYE

 0000-0002-8770-6107

Bandırma Onyedi Eylül University

Assoc. Prof. Dr. Siti Zubaidah ISMAIL- szubaida@um.edu.my

University of Malaya- Malaysia

 0000-0003-3381-4943

Felsefe ve Dini Araştırmalar Editörleri / Philosophy and Religious Studies Editors

Prof. Dr. Erhan TECİM – erhantecim@gmail.com

 0000-0001-6578-5150

Selçuk University, Sociology, Konya- TURKIYE

Assist. Prof. Dr. Merve YİĞİTOĞLU

merve.yigitoglu@ibu.edu.tr

 0009-0006-7833-7131

Bolu Abant İzzet Baysal University Theology Faculty- Bolu-TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Ali YILDIRIM – oklubali@hotmail.com

 0000-0003-1687-993X

Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Theology, Tokat-TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Şükrü MADEN –

sukrumaden@karabuk.edu.tr

 0000-0002-7165-6299

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Nelofar ARA- nelofarara2017@gmail.com

 0000-0003-1366-1505

Lovely Professional University, Pencap-INDIA

Dr. Mohamed Amine Hocini- mhocini@qu.edu.qa

 0000-0002-7822-7622

Qatar University-Qatar

Tarih Kültür Sanat Editörleri / History, Culture and Arts Editors

Prof. Dr. Gülçin YAHYA KAÇAR-gulcin.yahya@hbv.edu.tr>

 0000-0001-6056-2564

Ankara Hacı Bayram Veli University State Conservatory of Turkish Music Instrument Education Department

Ankara-TURKIYE

Doç. Dr. Aşkın ÇELİK- a_celik36@hotmail.com

 0000-0003-4056-0371

Manisa Celal Bayar University, Faculty of Education, Manisa-TURKIYE

Assist. Prof. Dr. Mahmut Sami KANBAŞ-

sami.kanbas@marmara.edu.tr

 0000-0001-6970-3669

Marmara University, Faculty of Theology, İstanbul- TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Badri ZUBIR - badri@iium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0003-3301-9448

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saim.kayabidi@marmara.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Marmara University, Institute of Islamic Economics And Finance Faculty of Business Administration, İstanbul-TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT-

demiray_f@ibu.edu.tr

 0000-0003-0689-8483

Bolu Abant İzzet Baysal University, School of Foreign Languages, Bolu- TURKIYE

Assist. Prof. Dr. Samet YÜCE- syuce@kastamonu.edu.tr

 0000-0002-9975-4739

Kastamonu University School of Foreign Languages, Kastamonu-TURKIYE

Fransızca Dil Editörü / French Language Editor

Assist Prof. Dr. Zeynep BÜYÜKSARAC-

zeynepbuyuksarac@ibu.edu.tr

 0000-0001-7683-0965

Bolu Abant İzzet Baysal University, School of Foreign Languages, Bolu- TURKIYE

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Dr. Gulzira ZHAXYGULOVA- gulzirazhaxy@gmail.com

 0000-0002-3797-6803

Kazakhstan

Almanca Dil Editörü / German Language Editor

Assist Prof. Dr. Muhammet Ali CAN

muhammetalican@gmail.com

 0000-0001-8781-0812

Çanakkale Onsekiz Mart University, Theology Faculty, Çanakkale- TURKIYE

Mizanpaj Editörü/ Layout Editor

Assist. Prof. Dr. Eyüp AKBULUT-

eyupakbulut@ibu.edu.tr

 0000-0003-4314-8462

Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu- TURKIYE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences
Faculty, Bolu-TURKIYE

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saim.kayabidi@marmara.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Marmara University. Institute of Islamic Economics and
Finance Faculty of Business Administration, Istanbul-
TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Şükrü MADEN –

sukrumaden@karabuk.edu.tr

 0000-0002-7165-6299

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Doç. Dr. Ihor HURAK- ihorhurak@gmail.com

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk- UKRAINE

 0000-0003-1739-2509

Prof. Dr. Esmail ABOUNOORİ-

esmaiel.abounoori@semnan.ac.ir

 0000-0003-4168-7163

Semran University-IRAN

Assist. Prof. Dr. Muhammad Manzoor MALİK-

philomalik@gmail.com

 0000-0003-4168-7163

Assumption University-Thailand

Assoc. Prof. Dr. Badri ZUBİR- badri@iiium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of
Economics and Management Sciences

 0000-0003-3301-9448

Prof. Dr. Ieva MEIDUTĖ-KAVALIAUSKIENĖ

ieva.meidute@gmail.com

 0000-0003-0435-7632

Vilnius Gediminas Technical University (Vilnius Tech)

LITHUANIA

Assist. Prof. Dr. Merve YİĞİTOĞLU-

merve.yigitoglu@ibu.edu.tr

 0009-0006-7833-7131

Bolu Abant İzzet Baysal University Theology Faculty- Bolu-
TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Ali YILDIRIM – oklubali@hotmail.com

 0000-0003-1687-993X

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Theology, Tokat-
TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Cennet GÖLOĞLU DEMİR –

gologlu.cennet@gmail.com, Balıkesir- TURKIYE

 0000-0002-8770-6107

Bandırma Onyedi Eylül University

Prof. Dr. Erhan TECİM – erhantecim@gmail.com

 0000-0001-6578-5150

Selcuk University, Sociology Konya-TURKEY

Prof. Dr. Norma Md SAAD -norma@iiium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of
Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy

Kuala Lumpur / Malasia

İndeks Editörü & Index Editor

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU

mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

 0000-0001-6308-1475

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology,
Bolu-TURKIYE

Hakem Kurulu / Referee Board

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi [itobiad], en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır. / **Bu konuda genel bilgi için** www.itobiad.com **Journal of the Human and Social Science Researches [itobiad]** uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential. **For detailed information, please click here:** <https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Telif Hakları/Copyrights

Dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakları yazarlara aittir ve çalışmaları [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

Authors own the copyright to their work published in the journal and their work is licensed under [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)

İçindekiler/Contents

i/x | Jenerik/Generic

Araştırma Makaleleri/ Research Articles

- 1/19 | Hakan Çora & Elnur Hasan Mikail & Ali Nazmi Çora
The History and Culture of Bukharan Jews in Uzbekistan
Özbekistan'daki Buharalı Yahudilerin Tarihi ve Kültürü
- 20/33 | Gün Pakyürek
From Antiquity to Artificial Intelligence: Mind and Cognition Studies from the Perspective of Psychology
Antik Çağdan Yapay Zekaya Psikoloji Perspektifinden Zihin ve Biliş Araştırmaları
- 34/51 | Ayfer Erdoğan Şafak
Unravelling the Roots of State Failure: Syria, Libya and Yemen
Devletin Çöküşünün Temel Nedenleri: Suriye, Libya ve Yemen Örnekleri
- 52/70 | Özge Erduran Tekin
Hope as a Mediator between Adverse Childhood Experiences and Mental Well-Being in University Students
Üniversite Öğrencilerinde Olumsuz Çocukluk Deneyimleri ile Mental İyi Oluş Arasında Bir Aracı Olarak Umut
- 71/91 | Burcu Gezer Şen
Çocuğun Sosyalleşmesinde Oyunun Rolü
The Role of Play in the Socialization of Children
- 92/118 | Neşe Yıldız
Türkiye'deki İşçi ve Kamu Görevlileri Konfederasyonlarının Kadın Çalışmalarının Kıyaslamalı Analizi
Comparative Analysis of Women's Work in Confederations of Labour and Public Servants in Türkiye

119/137	Hazal Swearinger Amerika Birleşik Devletleri'nde Hayatın Son Ayında Yaşam Kalitesini Belirleyici Faktörlerin Analizi Factors Associated with Quality of Life at the Last Month of Life in the United States
138/162	Ayhan Nuri Yılmaz & Ümit Ömer Kılıç TİKA'nın Küresel Çapta Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri TIKA's Public Diplomacy Activities on a Global Scale
163/189	Dilek Usanmaz & Yusuf Ünsal & Hayri Tanrıverdi Türkiye de Ekonomik Küreselleşme ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Analizi Analysis of the Effects of Economic Globalization and Foreign Direct Investment on Economic Growth in Turkey
190/210	Onur Demirel Türkiye'de Perakende Süt Fiyatını Etkileyen Faktörlerin ARDL Yaklaşımı ile Belirlenmesi Determining the Factors Affecting Retail Milk Prices in Türkiye Using ARDL Approach
211/242	Tuğçe Gündüz Psikolojide İnsandışılştırma Kavramsallaştırmalarının Tarihsel Gelişimi ve Kavramın Lisansüstü Psikoloji Tezlerindeki Türkçe Kullanımlarına Dair Bir Gözden Geçirme Historical Development of Dehumanization Conceptualizations in Psychology and a Review of Turkish Translation of the Concept in Postgraduate Psychology Theses
243/261	Yahya Sönmez BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksinde Faaliyet Gösteren Şirketlerin Nakit Düzeylerinin Kıyaslanması Comparison of Cash Levels of Companies Operating in BIST Real Estate Investment Trusts Index
262/282	Emre Şen & Güler Arık Karadeniz Yayla Göçünün İzlerini Karadenizli Ressamların Eserlerinde Aramak Searching for the Traces of the Blacksea Region Highland Migration in the Works of Blacksea Painters

- 283/302 | Muhammed Sıddık
- Dördüncü Yüzyılda İtikadî Meselelere Dair Hadis Eserleri: İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin Eserleri Bağlamında Kelâmî ve Metodolojik Bir İnceleme**
- Hadith Works on Theological Issues in the 4th Century AH: An Epistemological and Methodological Study in the Context of the Works of Ibn Khuzaymah and al-Daraqutni
- 303/318 | Adem Ruhan Sönmez
- İslami Finansal Kuruluşlar Alanyazının Bibliyometrik Analizi**
- Bibliometric Analysis of Islamic Financial Institutions Literature
- 319/336 | Kürşad Gölgei
- Yapay Zekâ ile Reklam Tasarımı: Reklamcılara Yönelik Bir Araştırma**
- Advertising Design with Artificial Intelligence: A Research on Advertisers in Kayseri Province
- 337/361 | Burçe Kaplanlıoğlu & Ceren Güneröz
- Müzelerde Nesne ve Anlam İlişkisi: Geştalt Perspektifinden Algısal Deneyimler**
- The Relationship between Objects and Meaning in Museums: Perceptual Experiences from a Gestalt Perspective
- 362/378 | Oğuz Han Öztay
- Siyasal İletişim Aktörlerinden Biri Olarak Liderlik ve Seçmenlerin Liderlere Yönelik Tercihleri**
- Leadership as a Political Communication Actor and Voters' Preferences for Leaders
- 379/396 | Gökhan Baral
- Muhasebe Alanında Şirket Birleşmeleri Konusundaki Lisansüstü Tezlerin Literatür İncelemesi (2007-2023)**
- Literature Review of Graduate Theses on Company Mergers in Accounting (2007-2023)
- 397/414 | H. Beril Ramazanoğlu & Eyyüb Ensari Cicerali
- Kırılğan Narsisizm ile Kaçınğan Bağlanma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi**
- Examination of the Relationship Between Vulnerable Narcissism and Avoidant Attachment

- 415/435 | Ferhat Onur Ağaoğlu & Murat Baş & Sinan Tarsuslu
Hemşirelerin Adalet Algısı ile Örgüte Güveni Arasındaki İlişkide Örgütsel Vatandaşlığın Aracılık Rolü
The Mediating Role of Organisational Citizenship in the Relationship Between Nurses' Perception of Justice and Trust in Organisation
- 436/458 | Ali Özcan
Motivasyonun Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinde Sorumlu Liderliğin Aracılık Rolü: Tıp Merkezleri Örneği
The Mediating Role of Responsible Leadership in the Effect of Motivation on Organizational Commitment: Example of Medical Centers
- 459/480 | Yeter Avşar
Sünger Kentlere Geçiş: Türkiye'de Kentsel Su Sorununun ve Yönetiminin Çözümüne Yönelik Zorluklar ve Fırsatlar
Transition to Sponge Cities: Challenges and Opportunities for Solving Urban Water Issues and Management in Türkiye
- 481/501 | Buse Kızılırmak Çekinmez
Doğadan İlham Alan Baskıresim Sanatçıları
Printmaking Artists Inspired by Nature
- 502/520 | Mahmut Askeri Küçükaya
Urfalı Şair Abdî'nin Divançesinde Dinî ve Tasavvufî Muhteva
Religious and Sufi Content in the Divançe of Poet Abdî From Urfa
- 521/539 | Ahmet Üçağaç
İngiliz Hâkimiyeti ile Amerikan Nüfuzu Arasındaki Dönemde Körfez'deki Bölgesel Güvenlik Kompleksinin Analizi (1971-2003)
Analysis of Regional Security Complex in the Gulf in the Period between British Dominance and American Influence (1971-2003)
- 540/557 | Esin Kendir & Harun Yakışık
Yenilenebilir Enerji Yatırımlarının Ekolojik Ayak İzine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Örneği
The Impact of Renewable Energy Investments on Ecological Footprint: New Evidence From BRICS-T Region

558/578

Hatice Yeşilbekmez & Nuran Döner

Hız. Musâ- Hızır (A.S) Kıssası Çerçevesinde İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhul-Beyan'ında Mürit-Mürşit İlişkisi ve Günümüz Eğitime Yansıması

The Relationship Between the Disciple and The Spiritual Guide in the Story of Prophet Musâ and Khidr, As Interpreted By İsmail Haqqı Bursevî in His Ruhul Bayan, And Its Reflections on Contemporary Education

579/602

Harun Aydın

Erken Cumhuriyet Döneminde Kumar ve Toplum

Gambling and Society in the Early Republican Period

2025, 14 (1), 1-19 | Research Article

The History and Culture of Bukharan Jews in Uzbekistan

Hakan Çora ¹

Elnur Hasan Mikail ²

Ali Nazmi Çora ³

Abstract

This article examines the historical development and cultural integration of the Jewish communities in Central Asia, with a particular emphasis on their settlement patterns, socio-economic roles, and cultural identity in key urban centers such as Bukhara and Samarkand. The central research inquiry explores how these communities established themselves in the region and sustained their distinct religious and cultural traditions over time, particularly in the context of the Silk Road and regional trade dynamics. Employing a historical-analytical approach, this study draws upon a diverse array of primary sources, archival materials, and secondary literature to reconstruct the lived experiences of Jewish populations in Central Asia. The methodological framework is grounded in historical reconstruction, while also acknowledging the inherent challenges posed by gaps in early records and the scarcity of firsthand accounts from formative periods. These limitations inevitably shape the comprehensiveness of the narrative, particularly regarding the community's early development. The findings reveal that Jewish communities in Bukhara and Samarkand were not only integral to regional trade networks but also emerged as prominent centers of religious scholarship, notably through the establishment of yeshivot in Bukhara. Additionally, the study highlights the post-Soviet resurgence of Jewish identity in Uzbekistan, where younger generations are actively re-engaging with their Babylonian heritage and strengthening ties with Jewish communities worldwide. The article concludes by underscoring the enduring cultural, economic, and intellectual contributions of Jewish communities in Central Asia, reaffirming their historical significance and continued relevance within the broader Jewish diaspora.

Keywords: Uzbekistan, Bukhara, Jews, Central Asia, Social Culture

Çora, H., Mikail, E. H., & Çora, A. N. (2025). The History and Culture of Bukharan Jews in Uzbekistan. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 1-19. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1540083>

Date of Submission	28.08.2024
Date of Acceptance	01.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Associate Professor, Maltepe University, Faculty of Management, Department of International Relations, Istanbul Türkiye, corahakan@maltepe.edu.tr, 0000-0001-5780-549X

² Professor, Kafkas University, Business and Management Faculty, International Relations, Kars, Türkiye, emikail@kafkas.edu.tr, 0000-0001-9574-4704

³ Doctor, Maltepe University, Faculty of Management, Department of International Relations, Istanbul Türkiye, alinazmicora@maltepe.edu.tr, 0000-0003-4159-0230

2025, 14 (1), 1-19 | Araştırma Makalesi

Özbekistan'daki Buharalı Yahudilerin Tarihi ve Kültürü

Hakan Çora¹

Elnur Hasan Mikail²

Ali Nazmi Çora³

Öz

Bu çalışma, Orta Asya'daki Yahudi toplumunun tarihsel gelişimini ve kültürel entegrasyonunu ele almakta olup, özellikle Buhara ve Semerkand gibi şehirlerdeki Yahudi nüfusunun yerleşim örüntüleri, sosyo-ekonomik rolleri ve kültürel kimliği üzerine odaklanmaktadır. Araştırmanın ana sorusu, bu toplulukların bölgeye nasıl yerleştiğini ve zamanla, özellikle İpek Yolu'nun ve bölgesel ticaretin etkisi altında, kendilerine özgü dini ve kültürel pratiklerini nasıl koruduklarını incelemektedir. Makale, Orta Asya'daki Yahudi topluluklarının deneyimlerini yeniden yapılandırmak amacıyla bir dizi birincil kaynak, arşiv belgeleri ve ikincil literatür kullanarak tarihsel bir analiz yaklaşımını benimsemektedir. Yöntemsel çerçeve, tarihsel yeniden yapılandırmaya odaklanmakta olup, erken dönem kayıtlardaki eksiklikler ve daha eski dönemlere ait birinci elden kaynakların yokluğu gibi sınırlamaları kabul etmektedir. Bu sınırlamalar, özellikle toplumun şekillenmeye başladığı yıllarda anlatının tamlığını etkileyebilir. Bulgular, Buhara ve Semerkand'daki Yahudi topluluklarının bölgesel ticaret ağlarında önemli bir rol oynadığını, aynı zamanda Buhara'da kurulan yeshivoh aracılığıyla dini ilimlerde önemli merkezler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, makale, Sovyetler sonrası dönemde Özbekistan'daki Yahudi kimliğinin yeniden doğuşunu ve genç nesillerin, eski Babil kökleriyle yeniden bağ kurarak dünya çapındaki Yahudi topluluklarıyla bağlantılar kurmaya başladıklarını vurgulamaktadır. Makale, Orta Asya'daki Yahudi toplumlarının kültürel, ekonomik ve entelektüel katkılarının kalıcı olduğunu ve modern Yahudi diasporasında devam eden önemini vurgulayarak sonuçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Buhara, Yahudiler, Orta Asya

Çora, H., Mikail, E. H., & Çora, A. N. (2025). Özbekistan'daki Buharalı Yahudilerin Tarihi ve Kültürü. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 1-19. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1540083>

Geliş Tarihi	28.08.2024
Kabul Tarihi	01.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doçent, Maltepe Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimler, Uluslararası İlişkiler, İstanbul Türkiye, corahakan@maltepe.edu.tr, 0000-0001-5780-549X

² Profesör, Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, Kars, Türkiye, emikail@kafkas.edu.tr, 0000-0001-9574-4704

³ Doktor, Maltepe Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimler, Uluslararası İlişkiler, İstanbul Türkiye, alinazmicora@maltepe.edu.tr, 0000-0003-4159-0230

Introduction

This study contributes to the broader body of research on Jewish communities in the former Soviet Union, offering an in-depth analysis of the Bukharan Jewish community and the mechanisms through which Soviet authorities sought to regulate religious practices. The topic is significant not only for its intrinsic historical and cultural value but also for understanding the Soviet state's broader strategies in controlling religious expression. The Bukharan Jewish community, comprising fewer than 30,000 individuals, experienced significant demographic shifts, particularly during the final years of perestroika, when approximately 80% of its members emigrated to Israel or the United States. This paper examines the historical development, cultural identity, and socio-political experiences of this community, with a particular focus on the Soviet era. The research is primarily informed by fieldwork conducted between 1991 and 1993, consisting of discussions with community members in Tashkent as well as in other towns across Uzbekistan, where the Bukharan Jewish presence has largely diminished (Loy, 2023, p. 21).

The origins of the Bukharan Jewish community can be traced back to the Babylonian exile of 597 BCE. Historically, Uzbekistan has constituted approximately 90% of the ethnic composition of this group. Prior to perestroika, the majority of Bukharan Jews resided in Tashkent, with the exception of the World War II period, during which thousands were evacuated to the eastern regions of the Soviet Union following the German occupation of the city. After the war, the entire displaced population returned to Tashkent. In the present day, the number of Bukharan Jews remaining in Tashkent has dwindled to between 5,000 and 7,000, with the majority having relocated to Israel or the United States. Among those who emigrated, most of those settling in Israel have established themselves in Ashdod, while those who moved to the United States typically did so due to pre-existing familial connections (Khezri, 2022, p. 213).

Uzbekistan's relatively small Bukharan Jewish community holds an important place in the history and culture of the Silk Road. It flourished for centuries as "the most Oriental of Jews" in an environment of tolerance and diversity. With the demise of the Soviet Union and growing antisemitism in both Russia and Uzbekistan, the community has undergone a transformation not unlike other Jewish communities in Central Asia and around the world. Now, changes in government policy and public opinion in Uzbekistan promise to provide new hope for both the survival and, ultimately, the revival of the Bukharan Jewish community (Dekel, 2023, p.43).

Bukharan Jews have a fascinating history that goes back 2,500 years, putting them among the oldest Jewish communities in the world. As with all of the world's Jews, they have sought to maintain their Jewish identity in a variety of circumstances – both in villages and towns along the Silk Road in what is now Uzbekistan and through times of emigration and settlement in various parts of the world. Their traditions, practices, and culture have thrived. As they move into the future, special attention is being given to transmitting the uniqueness and richness of Bukharan Jewish culture to future generations (Gross, 2021, p.51).

1. Conceptual Framework - Background of Bukharan Jews

The history of Jewish settlement in Central Asia is unique, as no other Jewish diaspora community parallels the historical trajectory and development of the Bukharan Jewish population. The formation of this distinctive Jewish group was shaped by a confluence of historical, economic, political, and social dynamics, alongside ethnic and religious interactions within the predominantly Muslim societies of the region. Over the course of several millennia, the Bukharan Jewish community evolved through continuous waves of migration—both westward and eastward—along with economic fluctuations, natural disasters, instances of near-extinction and revival, military conflicts, and extensive involvement in transregional trade, particularly along the Silk Road. These factors collectively contributed to the formation and endurance of this unique Jewish community (Kirasirova, 2024, p. 102).

The city of Bukhara, historically known as "Shum" in medieval times, served as a major center of Jewish life for nearly 2,000 years. Situated within the geographic boundaries of what is now Uzbekistan, Bukhara was home to a well-established Jewish community that thrived for centuries. Due to various waves of migration and geopolitical shifts, many Bukharan Jews and their descendants have since dispersed across different regions of the world, with significant populations now residing in Israel and the United States. For hundreds, and in some cases thousands, of years, Bukharan Jews maintained extensive economic, political, social, and intellectual exchanges with both the nomadic and sedentary populations of Central Asia, as well as with Jewish communities beyond Uzbekistan. The strategic geographic position of Bukhara along the Silk Road, located within a sub-mountain oasis of Central Asia, played a crucial role in shaping the cultural and historical significance of Bukharan Jewish civilization, further reinforcing its influence and uniqueness (Kopelman et al., 2020, p. 110).

1.1. Geographical and Historical Context

Samarkand, situated at the crossroads of major trade routes in Central Asia, has long been a focal point of historical events and cultural exchanges. Throughout its history, the city has served as a refuge for people of diverse nationalities and religious backgrounds, fostering a dynamic blend of architectural splendor and contemporary life. While numerous ancient settlements and cities—such as Koviari, Kutab, Khodzpil, Bukhara, Termez, Shakhrud, and Binkent—have been reduced to ruins and exist today only in historical records, Samarkand has endured as a timeless center of civilization. Despite repeated destruction, the city has been rebuilt numerous times, maintaining its status as a prominent cultural and economic hub.

The enduring significance of Samarkand is reflected in both historical narratives and literary accounts. An ancient legend asserts, "Who has seen Samarkand once will never forget it," a sentiment that has been repeatedly affirmed over the centuries. The city's rich and extensive history is preserved in legends, folktales, and well-documented historical records, providing a wealth of material for scholarly study. Even in the 18th century, the French philosopher Voltaire referenced Samarkand in his correspondence with Frederick the Great, expressing admiration for its architectural grandeur. At that time, the city remained in ruins following the devastation wrought by Genghis Khan's invasion. Nevertheless, Voltaire recognized its historical and aesthetic significance, further

cementing Samarkand's reputation as a city of profound cultural and intellectual heritage (Rapp Jr., 2022, p. 82).

Until the 7th century, Samarkand was a neutral Yagbad oasis, in which the Sogdian people lived. In the 7th century, Samarkand became a part of the Arab caliphate, following the invasion by the troops of the Arabian Caliphate. From now until the 20th century, Central Asia became a Muslim settlement. In the early 13th century, Bat Kan (in a European manner, Baty) ruined the whole Eastern part of Central Asia. In the 15th century, only 1000 hundreds of asras left after this act. The greatest number of asras left after devastation caused by the Hungarians, the Turks, and some dynastic battles. Asras were much lower than city walls, and their historical centers feature today's modern parts of the city. For example, the old centers of Samarkand are Afision and Eski Shahar; at Bukhara, they are known as Sitorai Mokhi Hosa, Sevsa Gorkovanon, Gendron, and Ali Alam. The ancient Samarkand and the present Samarkand districts are the following: Gurgorat, Chopan-Ata, Gur-Emir, Al-Anshar, Shokhrukhia, Bardi Rabbat, Dorus-Sadeh, Bennett Valenta, Asmata, ShakhI Dostm, Tingkent, Atiksannasy, Ak Boki Arvali, Kyza Aziz, Sanga, Obodi Oluog, Ivala, Shymigana, Tumanov, and Sartuchkavorg (Wexler, 2022, p.98).

2. Arrival and Settlement of Bukharan Jews in Uzbekistan

The Bukharan Jewish community in Uzbekistan was once a flourishing and prosperous group that developed a distinct cultural identity within the broader Central Asian landscape. However, this vibrant community experienced significant demographic decline due to mass emigration, particularly during the 1970s, when large numbers of Bukharan Jews relocated to Israel and the United States. As a result of this migration, both within Uzbekistan and abroad, the preservation and transmission of Bukharan Jewish cultural traditions have diminished over time. Members of the diaspora, particularly in the United States, now have limited opportunities to engage with or learn about their ancestral heritage.

Furthermore, members of the Bukharan Jewish diaspora in America have developed a strong intellectual and personal interest in uncovering and documenting the history and cultural legacy of my ancestors, and this study represents an initial step in a broader investigation into the lived experiences, traditions, and historical narratives of those who remained in Uzbekistan, whether by choice or circumstance, following the mass emigration of the community (Bashkin, 2020, p. 201).

The Jewish presence in what is now Uzbekistan extends back over two millennia. Historical records suggest that some of the earliest Jewish settlers may have arrived in the region following the Babylonian exile in the 6th century BCE, when Persian King Cyrus conquered Jerusalem and ended the Babylonian captivity. It is plausible that some of these exiled Jewish populations established themselves in the Utsek area. Additionally, early scholars associated with the Babylonian Talmud lived and worked in Utsek before eventually relocating to Babylonia. Later waves of Jewish migration to the region included those fleeing persecution under Byzantine Emperor Justinian I in 528 CE, who subsequently established strong relations with Persian authorities. Following the Arab conquest of the Persian Empire in 642 CE, the new rulers extended religious freedoms to Jewish communities, prompting further Jewish migration into Central Asia. By the 10th to 12th centuries, Jewish settlements had become well-documented in the Bukhara region,

with historical evidence indicating that a portion of these settlers originated from Persia (Kirasirova, 2024, p. 90).

2.1. Early Migrations and Settlements

The origins and settlement of the Bukharan Jewish community constitute one of the most intriguing yet relatively understudied subjects within the fields of Jewish and Oriental research. The question of their origins extends beyond mere historical inquiry; it encompasses aspects of material culture, linguistic development, socio-economic practices, and religious traditions, as well as the long-term effects of their surrounding environment on the spiritual and intellectual identity of Bukharan Jewry. By analyzing a wide range of ethnographic, archaeological, historical, and genealogical evidence—alongside written records tracing their connections from Mesopotamia through Asia, Afghanistan, and India—it becomes evident that the contemporary Bukharan Jewish community represents a distinct offshoot of the ancient exilic Jewish populations of Mesopotamia (Loy, 2023, p. 48).

From a historical perspective, Jewish migration into Central Asia, and specifically into Bukhara, can be traced back to pre-Common Era times, coinciding with the Babylonian destruction of the First Temple and the subsequent Jewish exile. During this period, King Cyaxares of Media provided refuge to Jewish exiles, while King Nebuchadnezzar deported segments of the Jewish population. Further waves of Jewish migration occurred between 550 and 400 BCE, a period associated with Queen Tomyris, known for her resistance against Cyrus the Great, the founder of the Achaemenid Empire. Historical sources provide evidence of Jewish settlements in Bukhara dating back to antiquity. Strabo's *Geographia* references Bukhara as a significant center of Jewish life, a claim that is further supported by Giovanni da Marignano. Additionally, Mustus, the author of *The Piton of Asia*, asserted in the 1st century BCE that Bukhara was home to seven prominent Jewish settlements, further reinforcing the historical depth of the Jewish presence in the region (Kaganovich, 2021, p. 134).

2.2. Relationship with Local Communities

During the late medieval and, in particular, early modern transition, there was a tendency among the Bukharan Jews to draw closer to the general culture of Islamic society. Such behavior was facilitated by the political situation where the Jewish community, despite its limited rights, could conduct a relatively free economic activity, including the buying up of slaves. The integration of individual Jews into Islamic society reached such a point that some Jews became officials in Muslim Volost administration and occupied quite respectable positions, showing an interest in Hebrew culture. These tendencies expressed themselves primarily among kagal Jews, with community members adhering to strict canons and statutes achievable only by the highest elite. So, while some Bukharan Jews, drawing closer to the Islamic environment at the personal level, achieved friendly and economic relations that placed them quite high on the societal ladder, other Jews who chose to follow the traditional faith were discriminated against and subjected to heavy structural pressure. Kabir community members were exempt from organizing their daily mixed observation activity, and ensuing fines forced literacy and a parental to moisture, and neutral need the reading of the Pesach sermon on commutatively books (Marciano, 2022, p.88).

3. Religious Practices and Traditions

The daily lifestyle of Bukharan Jews was steeped in the religious traditions of their ancestors, as well as the host culture in which they lived. There is no shortcut to partaking in the traditions of public and private observance. Synagogue attendance was the vortex of the Bukharan Jewish society, with the men and boys attending four times a day to uphold the ritual requirement. On Shabbat and Festivals, high attendance was expected of all respected citizens. Religious study was considered an important part of life at any age. Schools were organized to provide extensive religious learning as a central core component of the daily curriculum. Everyone was expected to learn the Torah, with the boys preparing for their Bar Mitzvah at the local schools. Any special occasion - completion of major religious texts, marriage, a successful conclusion of a court case, etc. - required the contribution of a seuda. Each time, the elders invited a group of people to join in the celebration of the event. The synagogues collectively ensured that the community was defined and well-regulated, the citizens behaved properly (ethics), the needy were properly supported, and the tradition of providing a dignified funeral for each person was properly upheld (Skvirskaja, 2023, p.43).

The Jewish calendar is replete with holidays. The unique character of each holiday is expressed in the variety of foods and delicacies that only gained their special flavor and taste through consuming them. Passover (Pesach) required kosher preparation of the food, and the dishware and kitchen used for this friendly group of meal consumers. Home visits as part of the Festival of Tabernacles (Sukkot) were a way to evaluate community participation, support, and to ensure the creation of the culminating community activity by visiting the succah of the host. There was traditionally a great interest in visiting the succah to join the host in properly constructing it; but in wine-producing regions, the task was integrated into the business routine. It has been reported that the communities of Olmalyk, Pap, and Mashhad appropriately marked the end of the harvest before pressing the grape juice. The land of Israel was the recognized independent source of plantings in the vineyards, and all wine drinking required a prior rabbinical examination to determine that the exportable wine had not picked up any forbidden supplement resulting from the previous winemaking and aging process. Marriage in the Bukharan Jewish community was a major milestone in the life of an individual. The requisite traditional activity was observed before and after the marriage. There was an extensive network of marriage brokers who were responsible for arranging these unions. Puppet theatre performances in conjunction with any holiday attracted the community attendance regardless of the period. Religious music, including the Bakhshy songs, prayers, and traditional melodies of the Bukharan Jews, encouraged ongoing attendance of all festival gatherings. Religious books and textiles were the major influential components representing the linkage between the daily practice and traditions of the Jewish people in Uzbekistan. The number of required repairs and replacements of prayer cloth used on Shabbat and Festivals was expected to occur during the major celebration. Brisk services were the end result of this demand. Products altar traditions; Bukharani Jews; Jewish traditions; Jewish communities (Loy & Levin, 2022, p.150).

3.1. Synagogues and Religious Sites

The capital of the Uzbek SSR, Tashkent, was home to around 20 synagogues, while the Bukharan and mountainous regions had around ten synagogues. Nowadays, there are

only two synagogues - the Mechitza Chabad house and the Ashkenazi synagogue. On the territory of the Tajik SSR, there are more than seven synagogues, and specific data on the pre- and post-revolution societies are presented. In the capital of Tajikistan, Dushanbe, there are only two synagogues - the Mechitza Chabad house and the Ashkenazi synagogue. The Talmud Torah and cheider were not reopened after the collapse of the USSR. The Jewish cemetery still exists, but it is in a terrible state. The mausoleums of the famous military physician Naimi Yegiazar and Hakhamed Shahin Rozov have not been repaired for more than 70 years. A small synagogue operated in Kulob. It was converted into a sports complex after the establishment of Soviet power. In the 1990s, the building was returned to the Jewish community, but no services are currently held.

There were three synagogues in the capital of Uzbekistan - the capital of the Bukharan Emirate, one synagogue, and six prayer houses. Of them, only the main synagogue of the Jerusalem quarter - the building of the mausoleum of Saint Yaakov Davidovich is still working, where Khamid Karmoy and husband Cantor Lev Eshmurov work, in the synagogue that served as the place of Rabbi Mazurevsky. The Ezrat Nashim synagogue has not been opened for several decades and was planned to be used as a shop by the community, but Jews from New York invested money and the synagogue is now functioning (Vishnevetskiy, 2022, p.67).

3.2. Rituals and Festivals

The Bukharan Jewish community observes *Selihot*, the Ten Days of Penitence preceding *Rosh Hashanah*, and the festival of *Simhat Torah*—often referred to as the "Wedding of the Torah"—with profound solemnity. Fast days are also widely observed as an integral part of religious life. On *Tisha b'Av*, the Bukharan synagogue of Ortau-Koshin, built on the remnants of an earlier structure, becomes a focal point for communal worship. During this period, students of the Bukharan *Talmud Torah* engage in continuous prayer and study of sacred texts for the full twenty-four-hour duration.

Similar observances take place on the 17th of *Elul* and the 6th and 7th of *Adar*, dates that hold significant historical and religious meaning within Jewish tradition. These days commemorate the destruction of *Jabneh*, the legacy of *Rabbi Yochanan Ben Zakkai*, and the memory of *Moshe Rabbeinu*, as well as the 14-year-old *Talmud Torah* students who became the progenitors of the Maccabees. The cycle of fasting culminates on the 14th of *Adar* with the observance of the *Fast of Esther*. Over time, these religious practices have been deeply reintegrated into Bukharan Jewish liturgical traditions and folklore, reinforcing both historical consciousness and communal identity (Kaganovitch, 2023, p. 89).

The Bukharian Jewish households hold by the festivals and their feasts. The traditions of their ancestors are compelling and lasting. On Rosh Hashana, they recall their forefathers who had, for centuries, traveled around and around the Ark kept for a few months in the so-called 'Stables precinct' of the 'old' city there; returning three times, dressed with the finery especially purchased for the celebrations, and 'sweetened' by the confectioneries made in the days before by the mothers. One by one, each of the shofars was tested, and an ever-longer blast was sounded. This is now no longer allowed, so they go to the numerous synagogues which are all praying at the same time, blowing 101 blasts and leaving at least one or two synagogues until the dawn of the second day of Rosh Hashana. The solemn Lessons at the synagogues are read by a Hazzan specifically chosen by comparison, and the splendid robes, having segregated until Yom Kippur, are set with

the 'splendid objects' of various sizes of wicker hand baskets, tashlich and breadcrumbs, horn and sugar. The money obtained from the 'going around' is used for repaying the debts to other synagogue functions. They offer their prayers and thanksgivings on Yom Kippur, at the 'good synagogues', of the 'Old City' or of Zelenn Khan after three days when some 'New Year cleaning' was done by the married women and separating their finery according to their wear of the days of Yom Kippur: night, sermons, morning, Children's meal, community fast-breaking (Burton, 2020, p.103).

4. Language and Literature

Judeo-Tajik was the mother tongue of the Bukhara Jews. This language appeared as a result of the early Jewish settlement in the East, when Jewish envoys reached Bukhara and settled down in the town of Varachsha that was located near Bukhara. As a result of the peaceful coexistence of the Jews and the local immigrants in the single district, the local Jews borrowed the dialect from the Tajik people, the elements of the Tajik daily life as well as certain ethnographical and cultural features. Judeo-Tajik language was widely used as the language of everyday life, literature, and science of the Bukhara Jews. Judeo-Tajik was never the official language of the Bukhara state, as the government was aware of the fact that the natural assimilation of the Jewish community with the Tajik countrymen could create favorable conditions for the establishment of good relations with the Jewish Diaspora. Officially, Judeo-Tajik was used by the Jews as late as the beginning of the 20th century (Kaganovich & Kaganovitch, 2022, p.135).

People — that is a social stratification; in written Jewish tradition — that is a people community, a population of a country or a town and their established Jewish and heathen class related to the above community. In See Estarkhi, to have cloister means to wear Judaeo-Bukharan. In IGHI, there are such meanings as a cloistered Jew and a Jew's suburb of the town. What is surprising is that in several places of IGHI, the word has a Zoroastrian meaning of the town of Bokhara. As a matrix terminology, it is very old and it is related to the languages of the migration time of the Jews' tribes to their East-Iranian residence. Its Sogdian-Judean term is good and prospering (Turchin & Hoyer, 2020, p.79).

4.1. Bukhori Language

The Bukhori language is a Central Asian modification of the Persian language with three distinct characteristics - its uniqueness, its historical preservation, and the avoidance of interference from other sounds. The uniqueness of the language is something that caught the attention of Moshe Tsemakh, the Cantor of Bukharian Jews. Bukhori has three varieties - old, classical, and modern. This is characteristic of the Persian language, in contrast to officially recognized languages. Bukhori is written from right to left with 22 letters of Hebrew. The language of the Bukharian Jews is one of the Western Iranian languages, closely related to Persian, Kurdish, and Talysh. In the language of Bukharian Jews, words are used in the Bukharian language, which has different shades and differences from the neighboring Tajik, as well as in Arabic and Hebrew (Khezri, 2022, p.98).

The Bukhori language is an ancient cultural tradition, with a high level of independence and preservation of a good degree of purity. The Bukharan Jewish language has always been relatively independent and separate from other local languages and dialects. According to many, the Bukhori language is an almost untouched and unchanged Middle

Persian. Amid Middle Persian and Sogdian civilizations - the grave of Bukhara. According to many Tajik historians, the Bukhori language is an untouched and unchanged Middle Persian one, which preserves almost all traces of historical moments and is unique when it comes to understanding different periods of Persian ancient history (Dekel, 2023, p.103).

4.2. Literary Contributions

Several prominent artists and intellectuals have emerged from the Bukharan Jewish community, including Lev Levanda, Benjamin Levich, and the poet Michail Mergui. Rabbi Aaron Medini, a distinguished scholar, authored the Talmudic encyclopedic work *Sedej Hokma (Thorns of Wisdom)*, which remains a significant contribution to Jewish scholarship. Among these figures, one of the most compelling is the writer Eliezer Oblomsky (1886, Samarkand–1943, Tashkent), whose most prolific period occurred during the 1930s.

Oblomsky's novel *The Golden Age* (1931–1932) intricately weaves elements of Bukharan folklore, religious traditions, and the ideological conflict between two opposing forces — what he presents as “true Judaism” and a morally compromised Jewish existence. Rather than adhering to conventional narratives, his work introduces fresh and nuanced perspectives. The novel transcends a mere social drama, evolving into a spiritual exploration in which the protagonist becomes ensnared in a relentless cycle of fate. Oblomsky employs folkloric imagery to depict themes of faithfulness, devotion, and intergenerational continuity, illustrating the struggles of an immigrant's soul as he grapples with the irrevocable loss of his homeland and heritage (Gross, 2021, p. 56).

Beyond his literary contributions, Oblomsky was deeply influenced by humanist ideals, which shaped his engagement with some of the most harrowing events of his time — most notably, the extermination of European Jewry during the Holocaust. His 1940 work *Werewolf* blends journalistic inquiry with elements of fiction, reflecting his ongoing literary exploration until the end of his life. The novel introduces characters such as Manga, the Breuvis family, and a young girl with striking sky-blue eyes, who symbolically guards the moral conscience of the universe. Through a subtle and emotive narrative, Oblomsky captures the profound anguish of human suffering, the trauma of loss, and the disillusionment of adulthood. His deep connection to Jewish tradition and history permeates his work, manifesting in a tension between spiritual expression and artistic realism. His literary contributions were widely acknowledged by his Soviet-Jewish contemporaries, including some of the most esteemed writers of his era (Kirasirova, 2024, p. 45).

5. Cuisine and Culinary Traditions

Bukharian Jewish cuisine is heavily Oriental-Jewish in character. Ever since the Jews arrived in Central Asia, they were influenced by the countries and territories through which they passed. The Jewish community of Bukhara has two cuisines: the first of which is similar to the cuisine of the local Muslim population; it is mainly composed of non-kosher meals. The second, which is known today as the Bukharian Jewish cuisine, is composed of kosher meals, as a result of the influence of Jewish religion and dietary laws (Kopelman et al.2020, p.112).

As is well-known, the dietary laws of Jewish people prohibit consuming milk and meat together. It also prohibits consuming a number of meats. These and similar laws, for example, such as the prohibition of consuming an animal born during the moving from Egypt to Canaan for 40 years and the prohibition of consuming the figs grown in the first year, make up the dietary rules of Jewish people. In this study, the former form of the cuisine of Jewish people was not considered and the meals that are not included in the dietary laws are being omitted. Today, only the second form, which is the result of modernity and the Jewish dietary rules, lives on (Rapp Jr, 2022, p.32).

6. Art and Architecture

Artistic activity among the Bukharan Jews started with the Bagdish family. The wealthy Bukharian Jewish merchant, Raphael Simonovich Bagdish, wanted his children to know about their culture and roots. For Raphael Simonovich Bagdish, it was important that his children should know about their culture and history. He sent his children abroad to Europe to study. There, his sons constructed a market and buildings. One of the buildings is very richly and elaborately decorated. A telegram was sent to Hotel Metropol from Bukhara, typically asking to remove the photo of the specific building from public offer tourist excursions. With the help of the telegram, the Bolsheviks willingly went to the buildings of others and began their brutal change of "paradise." The prodigies of Raphael Simonovich's dynasty consecrated the traditions of their ancestors, actively participating in the construction of buildings and the reconstruction at the beginning of the 20th century (Wexler, 2022, p.87).

In the early 1900s, Bukharian Jews were constructing ornate and elaborate buildings where the ceilings, walls, and pathways were richly decorated and made out of sophisticated local crafts. The exterior of the Bukharian houses were "rough," whereas the interior was rich with stucco carving. Houses were constructed with two and sometimes three floors, where the higher the floor, the wealthier the merchant. For example, Rakhim Abi Avraam's house had stucco "Maimonid windows" in Bukhara; Avraam Isak Avraamov's house had stained glass. Among the master architects of the time were painters Isak Yakovlev, Namesov, and Haim. The suppliers of materials were Yakov Alkhasov, Selim Shankovsky, and Yankel Frankovsky. According to the memoirs of Shimon Ragemovich, brother of the mistress of the Bagdish house, Righthander functioned as an artist and carver making "measured needs" and "carved wooden doors" to Rakhimbergenov Abi Avraam—Tashkent, the house of Drauschewsky. And it was good that it turned out to be high and black - like a heavy black line connecting the house and the sky in the sacred geometry of the Bukharian synagogue (Bashkin, 2020, p.103).

In 2011, during a visit to Tashkent, a delegation of Bukharian Jews from New York led by Vivian Yasuna presented the portrait of the founder of the dynasty of Jewish merchants, Raphael Bagdish, to the owner of the current building where the home of the Bagdish family was once located. Jewish schools functioned very actively at that time and at the beginning of the 20th century. The languages of instruction were Tajik and Persian, and also the addition and subtraction of fractions in Hebrew. The whole spectrum of Jewish education was covered, from religious to secular. At the beginning of the 20th century, there were several Jewish men's and women's schools in Tashkent built by their wealthy families. Bagdish, Zaritsky, and I. Rakhimov had their own schools in the Kuylyuk and Hove districts. It is possible that the emigration of the Bukharan Jews and the destruction of the Bukharian cities were the result of the powerful internal impact that the 20th

century brought, as well as the external aggression of the Bolsheviks during the Civil War (Kirasirova, 2024, p.44).

6.1. Influence on Uzbek Art and Architecture

When speaking of the influence of the Jews of Bukhara on Uzbek art and architecture, we can directly single out the contribution of local jewelry art to one of the key features of the traditional urban Uzbek costume. This custom relates to the widespread use of jewelry made of gilding alloy, silver, and semi-precious stones. Since ancient times, big gems embroidery or bead embroidery and jewelry button brooches on gold alloy frames have decorated the clothing of almost all women in Uzbek cities and towns. At various times, these types of jewelry have oriented their materials and decorative techniques. The novelty of Bukharan women's jewelry art of the 19th century lies in that the approach to using precious materials and the decoration technique has changed, and for the first time, jewelers could elaborate specific clothing articles and accessories (Loy, 2023, p.50).

The number of sewing articles for women that the jeweler's art serves as decoration has increased. Their design turned more sophisticated, and they were done in the same style. These refer to jewelry for the decorative breastplate part of women's shirts - myself who wore a dress and pants. There are wide bracelets, geared with big gems, in the form of triangles, pentahedrons, and radiant rosettes. A delicate thing was signed for women - hair pins-heads that seem made of gold filigree. Their material is gilded alloy or cast frame with filigree plates connected with a hinge as the brooches on women's dresses. The top was often decorated with carved almandine or cabochon inserts of the same mineral cut performed. Unlike men's jewelry, the devices incuse a continuous composition, a theme such as flower-spray, tendril and leaf, or volutes of ribbon scrolls (Kaganovich, 2021, p.103).

7. Education and Scholarship

Prominent figures in Bukharian religious and secular institutions were rabbis and wealthy individuals who sponsored institutions. Between 1913 and 1916, the editor A. Fasbjerg of the newspaper Sokhnut published 3 booklets: Ma'alkhei eitiim, Kol kitve shemesh ve-yareia shearim li-torat ha-Rabanim, and Descendants of the Leaders of the Jewish People. Several press directories dealing with the Bukharian community were published in the second half of the 19th century, including Jewish almanach for 1910 and Jewish calendar. Rabbis composed commentaries on biblical and Talmudic Jewish Law. In 1870 and 1871, the fabric store and manufacturing company of Y. Gaun was distinguished with diplomas for technical advance during exhibitions in St. Petersburg. The names of Y.D. Gaun and I.I. Ashar were mentioned by V.I. Vasil'ev as famous Bukharian businessmen of the second half of the 19th century (Marciano, 2022, p.90).

Horse trade, as well as other kinds of trade, were developed in Samarkand; the most famous trader is considered to be Hakhham Gavril, who had close connections with the emir of Bukhara and Juan José de Urquijo, the first Spanish ambassador to Uzbekistan. Family members and the Tuvia, Peysakh, and Shabtai brothers from Andijan were successful also. Basic business training was provided in Jewish schools, and afterwards in the Russian commercial school opened in 1884. Between 1908 and 1917, Bukharian banks (Rikudim Hapashimim and Gom de Ostrai ve-Herere Mussak ha-Gepul) represented national interests at commercial exhibitions in Tashkent. In 1917, thanks to the Meor ha-Gola, revenues from taxes on meat sales and public toilets built by rabbis

were allocated for the construction of a traditional Jewish school. In 1919, construction of the Bukharian Pinkhas Romi school began in Bukhara, but its activity was stopped by Soviet rule. After having lived in Australia, N. Shama returned. He was a strong advocate of the activity of the Oḥalim association, which noted remarkable success in the field of ideological modernization. Thanks to its efforts, the network of traditional Jewish schools grew considerably; in 1989, 6 schools welcomed 800 pupils. A number of centers offered courses in Judaism and Jewish history. Hostel Bilir Vaylik was very popular, as was the Binyah La-Yeladim family club. Fiercely criticized in 1989, the camp Nahshon also offered Hebrew classes and study of Torah (Skvirskaja, 2023, p.90).

8. Social Customs and Traditions

There are a few variations from common Jewish customs among the Bukharan Jews. Those which exist seem to be the result of an attempted adaptation to the Islamic environment. While the married women remain semi-secluded, the young girls perform ceremonies forbidden to a married woman. Thus, at the betrothal ceremony, a recently-betrothed girl is the one who carries the gifts from the groom to the bride. In contrast, in other Jewish communities, this role is assigned to girls who have not yet reached the betrothal age (Loy & Levin, 2022, p.94).

There is also an interesting custom when the married daughter of the household goes to her parent's house to guard her mother from the "evil eye". The married woman usually has the children throw money behind her and gives them candy in return. This custom also obviously serves to counteract the evil eye (Kaganovitch, 2023, p.134).

In contrast, elements of coercion are evident from the "divorcing" ceremony. Jewish law relates to the details of this process employed by Muslim husbands. They take a white sheet and give it to the girl to hold in her hand. The husband stands facing the door and relieves himself in the few drops of urine that supposedly already exist on the sheet from the young man who placed it under him, lest he lose control of his lower body. If a Muslim enters for a "personal" use of the room while the young man is standing and waiting at the door with the sheet in his hand, the misfortune will pass to the intruder and the young man, the future husband, will find a "better" girl. Such and similar primitive customs were employed to protect the girl from her Muslim husband who would have been outraged by her refusal to fulfill her marital obligations (Vishnevetskiy, 2022, p. 105).

9. Economic Activities and Professions

Jews in Central Asia took an active position in international trade and played an important role in the complex system of commodity-money relations between the East and Europe. Bukharan Jews traded in spices, cloth and silk, jewelry, and precious stones. Known from the beginning of the ninth century, it was the first trade center for Chinese silk (Kaganovitch, 2023, p.97).

The Jews in Bukhara were engaged in handicrafts: a significant place was occupied by the Jews in the production of uniforms, furs, jewelry, vellum, playing cards, candles, gunpowder, textiles. Baking and brewing were also part of the economic activity of the Bukharan Jews. Judgments assisted the development of Al Jazeera and its prosperity (Burton, 2020, p.104).

Engaged in moneylending (usury), Jews derived a significant part of their income from this without being the monopolists in this area. Pioneers of legal business, Jews bought, sold, invested in real estate, and engaged in several other trades (Kaganovich & Kaganovitch, 2022, p.112).

This profession was considered prestigious, as it was assumed that only those who knew the laws very well were elected to be judofis. In the 1870s, about 15 percent of Jews, mostly young men, chose to study in Jewish schools foreign languages (Persian, Uzbek, Arabic). Such a need was imposed by both the above-mentioned crafts and the specifics of commercial activities (Turchin & Hoyer, 2020, p.86).

To streamline commerce, Jews positioned themselves as interpreters or agents for caravans traveling to remote regions. Their knowledge of these languages, culture, traditions played an important role in these transactions. Such knowledge became wages high. In the eighties of the XIX century, about 27 Jewish households in Bukhara were engaged in translation and mediation activities. The royal text recommended a certain Jew Isaac from Bukhara as an interpreter for knowledgeable caravans and international exhibitions in the Russian Empire (Khezri, 2022, p.90).

10. Political Participation and Influence

Bukharan Jews were actively participating in the political life of the khanate and were serving at the court of the ruler. The names of outstanding military officers - General Gates Mullah Islamovich, Sale Yuza IkromBekov - and tax administration - Muller Getemerov - are inscribed in 30 kinds of Bukharan scientists who enriched science, culture, and economy of Central Asia. According to the ruling Khan's "Asset on medals" (1914), the representatives of Bukharan Jews were part of the highest military-medical ranks of the Jewish hospital - hiisrafe, farmers associates - with their councils, sizboe, warehouse - vekili buttons. It is known that an administrative officer named Yuda Samoilenko studied the administrative and administrative activities of the Jewish elite, the formation of the social-economic structure of the elite, and the mechanism of its interaction with the ruling circles of the Emirate of Bukhara at the turn of the 19th - 20th centuries (Dekel, 2023, p.80).

The Jews took an active part in popular movements, reflected in public popular meetings, city Dergah and darbazar, and directly in the armed struggle, which was taking place in the Emirate of Bukhara at the beginning of the 20th century. The service of Bukharan Jews in the composition of the police and troops began under the official pressure of the Russian administration and was a burden. In the 90s-00s: in the cavalry team Dzhurkysev, the machine team Guriev. We believe that the tradition of political participation, the skills of social consolidation of Jewish society, and the well-established community self-government influenced the sustainable preservation of the social culture of the Jews of Central Asia in the years of restrictive and repressive policies (Gross, 2021, p.101).

11. Challenges and Opportunities in Contemporary Uzbekistan

Uzbekistan faces numerous challenges in the wake of sovereignty following the break-up of the USSR – such as economic dislocations and cultural confusion. Because of their distinctiveness in dress, language, and tradition, many Bukharian Jews in Uzbekistan consider themselves to be separate from other Uzbeks and call themselves Bukharan. Yet, for the sake of professional advancement and a better economic future, Bukharan Jewish

professionals work in largely Uzbek environments; Jews also have close personal friendships with non-Jews. They can communicate more readily with Uzbek Muslims than with those who have left Bukhara to live in Israel. Thus, ethnicity is not the sole determinant of relations between Jews and non-Jews in the land of Bukhara. The large representation of minority groups - mainly Russians, Tajiks, and Uzbeks, including some with Western religious roots - means that these groups have to work together towards the common goal of overcoming economic adversity in the present rather than basing inter-group relations on religious affinity (Kopelman et al.2020, p.95).

The post-Soviet era has resulted in great economic dislocations, which hit all Uzbeks equally hard, regardless of their religious beliefs. Bukharan Jews in Bukhara are as poor, if not poorer, than poor Muslims in the same city. Yet, the poorest Bukharan Jew in Samarkand, the educated middle-income Jewish professionals in Tashkent, and the rich mafiosi in Bukhara are better off than the Uzbeks in the same category (Kopelman et al.2020, p.104). In a poor, post-communist environment, the Jews of Bukhara are equal. Islam in post-Soviet Uzbekistan has yet to witness the growth of political Islam. The central state authority, headed by President Islam Karimov, who is considered a strong and unyielding ruler, has taken various measures to restrict religious activity, including Judaism. When the Soviet Union disintegrated, the contribution of the Tajik and Uzbek Jews to resettlement was immense: this, in addition to the small number of Jews leaving Tajikistan, a poor and ethnically fragmented mountainous region, has led Israelis to look with favor on the Bukharan Jews (Kirasirova, 2024, p.105).

12. Diaspora Communities and Global Connections

In the current globalized world of communication, education, and economic opportunities, the identity of most Jews in the Diaspora is that of being citizens of the country where they live, and their religious, national, or ethnic identity is a component of a multi-faceted individual identity. Most Jews in the Diaspora are not of Semitic origin, and they do not speak the Hebrew language. They use the internet and they travel on commercial flights. Most Jews in the Diaspora are successful participants in local politics, economy, and culture in their society. They celebrate Jewish holidays and contribute to Jewish causes and to Israel (Rapp Jr, 2022, p.122).

Since 1991, the Jewish community of Uzbekistan is no longer a religious and cultural minority in the Uzbek Republic, a territory that was established as an independent nation-state after seven decades as part of the Soviet Union. The citizens of the Republic of Uzbekistan are ethnic Uzbeks who are predominantly Muslim, and the exodus of Jews from Bukhara was not in 1948 or 1956, as in the creation of the State of Israel, or the Hungarian Revolution of 1956, the Prague Spring of 1968, or the dissolution of the Soviet Union in 1991 (Khezri, 2022, p.77). There were many times during the centuries of relations between Jews and non-Jewish neighbors that Bukharan Jews faced danger, and many refugees from Bukhara found sanctuary in Samarqand, Tashkent, or other towns in the Khanate of Bukhara, sometimes only for a few decades until the wars, brigandage, or hardships ended (Wexler, 2022, p.84).

13. Conclusion and Future Prospects

The once-thriving and vibrant communities of the Bukharan Jews have struggled in the face of the exodus that has occurred over the past two centuries. In many cases, it is the memory of the former glory of these communities that has brought people back to Uzbekistan to attempt to create a future for Jewish life.

Since their silent return to Jewish life in the mid-twentieth century, the Bukharan Jewish community of New York is predominantly “non-religious”. By a different measure, the leadership of the Bukharan synagogue in Queens is very much supportive of carrying forward the spirit of the role that was once theirs in Bukhara, Jerusalem, and Samarkand. The congregation maintains a strong outreach to the Bukharan Jewish community of Israel and are considered as "Observant Jews."

In modern Uzbekistan, the revival of Jewish life around the Bukharan community is measured not so much by growing numbers of active members and participants in congregational activities, but rather in terms of the identity formation of their youth. It is from the pulpit of the synagogue that the lessons of the history, culture, traditions, and ritual of the Bukharan Jewish community are ingrained into the next generation.

This study has provided a comprehensive examination of the history, cultural practices, and socio-economic roles of the Bukharan Jewish community in Uzbekistan. By exploring their settlement patterns, religious traditions, linguistic heritage, and economic contributions, this research highlights the resilience and adaptability of Bukharan Jews throughout history. Despite periods of migration, political upheaval, and cultural transformation, their traditions have remained an integral part of the broader Central Asian and Jewish diasporic narratives.

One of the key contributions of this study is its illumination of the intersection between trade, cultural exchange, and religious identity along the Silk Road. The findings underscore the significant role Bukharan Jews played in regional commerce and intellectual life, as well as the impact of Soviet policies on their community structure and migration patterns. Furthermore, by shedding light on the post-Soviet revival of Jewish identity in Uzbekistan, this research enhances our understanding of contemporary diasporic identity reconstruction efforts.

Future research should expand upon this study by employing comparative analyses with other Jewish communities in Central Asia, as well as exploring the evolving role of Bukharan Jews in transnational contexts, particularly in Israel and the United States. Additionally, interdisciplinary studies incorporating anthropological, linguistic, and digital humanities approaches could further enrich our understanding of how this community continues to navigate issues of heritage preservation and modernization in a rapidly globalizing world.

Ultimately, this research contributes to the broader field of Jewish and Central Asian studies by preserving the historical memory of the Bukharan Jewish community while offering valuable insights into the dynamics of cultural continuity, migration, and identity formation in the face of historical challenges.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions (If the article is written by two or three authors)	Design of Study: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Data Acquisition: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Data Analysis: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Writing up: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Submission and Revision: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları (Makale Çift veya Üç Yazarlı olduğu takdirde)	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30) Veri Toplanması: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30) Veri Analizi: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)

References / Kaynakça

- Bashkin, O. (2020). Multilingual journeys: Jewish travel narratives and multicultural identities in interwar Iraq. *Journal of Contemporary Iraq & the Arab World*, 14(1), 27–50. https://doi.org/10.1386/jciaw_00003_1
- Burton, A. (2020). *The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history 1550-1702*. Oxford University Press.
- Dekel, M. (2023). Between hostility and intimacy: Christian and Jewish Polish citizens in the USSR, Iran, and Palestine. *Polin: Studies in Polish Jewry*, 35(1), 58–85. <https://doi.org/10.3828/pol.2023.3>
- Gross, S. (2021). The curious case of the Jewish Sasanian Queen Šišinduxt: Exilarchal propaganda and Zoroastrians in tenth-to eleventh-century Baghdad. *Journal of the American Oriental Society*, 141(4), 621–634. <https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.141.4.0621>
- Kaganovich, A. (2021). *The Mashhadi Jews (Djedids) in Central Asia*. Cambridge University Press.
- Kaganovich, A., & Kaganovitch, A. (2022). Exodus and its aftermath: Jewish refugees in the wartime Soviet interior. *Jewish Social Studies*, 28(2), 150–174. <https://doi.org/10.2979/jewisocistud.28.2.06>
- Kaganovich, A. (2023). In Soviet educational greenhouses: On the problem of language teaching to the Bukharan–Jewish children of Uzbekistan, 1917–47. *Central Asian Survey*, 42(1), 72–89. <https://doi.org/10.1080/02634937.2023.2154526>
- Khezri, H. (2022). Kurds, Jews, and Kurdistan Jews: Historic homelands, perceptions of parallels in persecution, and allies by analogy. *Religions*, 13(4), Article 309. <https://doi.org/10.3390/rel13040309>
- Kirasirova, M. (2024). *The Eastern International: Arabs, Central Asians, and Jews in the Soviet Union's anticolonial empire*. Harvard University Press.
- Kopelman, N. M., Stone, L., Hernandez, D. G., Gefel, D., Singleton, A. B., Heyer, E., ... & Rosenberg, N. A. (2020). High-resolution inference of genetic relationships among Jewish populations. *European Journal of Human Genetics*, 28(6), 804–814. <https://doi.org/10.1038/s41431-020-0597-9>
- Loy, T. (2023). The end of the 'Jewish Triangle'. In *Jewish communities in modern Asia: Their rise, demise and resurgence* (pp. 25–56). Routledge.
- Loy, T., & Levin, Z. (2022). From 'Mercy' to 'Banner of Labour': The Bukharan Jewish press in late Tsarist and early Soviet Central Asia. *Central Asian Survey*, 41(3), 472–491. <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2082323>
- Marciano, Y. (2022). Distant relatives: Shklov Jews and their correspondence with the Ten Tribes from Bukhara. *Jewish History*, 36(4), 497–513. <https://doi.org/10.1007/s10835-022-09445-y>

Rapp Jr, S. H. (2022). Religious plurality and mixture in the Persianate North: Christians, Jews, Zoroastrians, and Manichaeans in late antique Georgia. *Entangled Religions*, 14(1), 110–133. <https://doi.org/10.46586/er.14.2022.110-133>

Skvirskaja, V. (2023). Twisted trajectories and Jewish-Muslim interfaces: Bukharan Jews of Central Asia in Vienna. *The Copenhagen Journal of Asian Studies*, 41(2), 75–95. <https://doi.org/10.22439/cjas.v41i2.6943>

Turchin, P., & Hoyer, D. (2020). *Figuring out the past: The 3,495 vital statistics that explain world history*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-44769-3>

Vishnevetskiy, A. (2022). *Exodus from Soviet Union* (compiled, classified, and edited by the author). *Central Asia Review*, 56(2), 50–67.

Wexler, P. (2022). How Yiddish Polonisms may uncover Iranian, Turkic, and other Asian speech in the White Croat State in Galicia. *Slavia Centralis*, 20(1), 40–55.

2025, 14 (1), 20-33 | Research Article

From Antiquity to Artificial Intelligence: Mind and Cognition Studies from the Perspective of Psychology

Gün Pakyürek ¹

Abstract

Among the subjects of psychology, the mind has been tried to be understood since the pre-scientific period. With Wundt's establishment of the first psychology laboratory, human behaviors were investigated with scientific methods, and the psychology journey began with these studies. Schools such as structuralism, functionalism, and behaviorism came to the fore according to the conditions of the period and cognitive studies have gained importance, especially with the development of technology in the recent period. Although most researchers state that behaviorism lost power with the cognitive revolution, it is also suggested that behaviorism transformed and continued its existence in parallel with the cognitive revolution. Behavioral psychologists such as Tolman and Hull were among the researchers who referred to the mind and provided the transition between behaviorism and cognitive psychology. Today, cognitive psychology studies have become dominant as one of the strongest sub-fields of experimental psychology. However, detailed experimental methods conducted during behaviorism continue to be used in cognitive studies. In this context, experimental psychology continues as the umbrella concept of many fields such as psychophysics, perception, attention, memory, thinking, decision-making, intelligence, development, social psychology, environmental psychology, and motivation. It has undergone significant changes since its inception, shifting from basic sensory and perception experiments to complex studies of cognitive, emotional, and social processes. With the pandemic period, online research has also increased outside of the laboratory environment. Especially during and after the pandemic period, a wide range of psychology studies continue to be conducted, from protecting human psychological health to understanding the mind in artificial intelligence research.

Keywords: Psychology, Artificial Intelligence, Experimental Methods, Cognitive Revolution, Mind

Pakyürek, G. (2025). From Antiquity to Artificial Intelligence: Mind and Cognition Studies from the Perspective of Psychology. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 20-33. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1606146>

Date of Submission	23.12.2024
Date of Acceptance	23.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Associate Professor, Izmir Democracy University, Faculty of Science and Letters, Psychology, Izmir, Türkiye, gunpakyurek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1373-9109>

2025, 14 (1), 20-33 | Araştırma Makalesi

Antik Çağdan Yapay Zekaya Psikoloji Perspektifinden Zihin ve Biliş Araştırmaları

Gün Pakyürek¹

Öz

Psikoloji konuları arasında yer alan zihin bilim öncesi dönemden beri anlaşılmaya çalışılmaktadır. Wundt'un ilk psikoloji laboratuvarını kurmasıyla beraber insan davranışları bilimsel yöntemle araştırılmış ve psikolojinin yolculuğu da bu çalışmalarla başlamıştır. Yapısalcılık, işlevselcilik ve davranışçılık gibi ekoller dönemin koşullarına göre ön plana çıkmış ve son dönemde özellikle teknolojinin gelişimiyle beraber bilişsel çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Çoğu araştırmacı bilişsel devrimle beraber davranışçılığın güç kaybettiğini belirtse de davranışçılığın dönüşerek bilişsel devrimle beraber paralel olarak varlığını sürdürdüğü de öne sürülmektedir. Tolman ve Hull gibi davranışçı psikologlar zihinsel süreçlere atıfta bulunup davranışçılıkla bilişsel psikoloji arasında geçişi sağlayan araştırmacılar olmuşlardır. Günümüzde bilişsel psikoloji araştırmaları deneysel psikolojinin en güçlü alt alanlarından biri olarak baskın hale gelmiştir. Ancak davranışçılık döneminde yapılan detaylı deneysel yöntemler bilişsel çalışmalarda kullanılmaya devam etmektedir. Bu bağlamda deneysel psikoloji psikofizik, algı, dikkat, bellek, düşünme, karar verme, zekâ, gelişim, sosyal psikoloji, çevre psikolojisi, motivasyon gibi birçok alanın çatı kavramı olarak varlığını sürdürmektedir. Psikoloji çalışmaları, başlangıcından bu yana önemli ölçüde değişim geçirerek temel duyuşsal ve algı deneylerinden bilişsel, duygusal ve sosyal süreçlerin karmaşık araştırmalarına geçiş yapmıştır. Pandemi dönemiyle beraber laboratuvar ortamı dışında çevrimiçi araştırmalar da artış göstermiştir. Özellikle pandemi dönemi ve sonrasında insanın psikolojik sağlığının korunmasından yapay zekâ araştırmalarında zihnin anlaşılmasına kadar geniş bir yelpazede psikoloji çalışmaları yapılmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Yapay Zekâ, Deneysel Yöntemler, Bilişsel Devrim, Zihin

Pakyürek, G. (2025). Antik Çağdan Yapay Zekaya Psikoloji Perspektifinden Zihin ve Biliş Araştırmaları. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 20-33. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1606146>

Geliş Tarihi	23.12.2024
Kabul Tarihi	23.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir.	

¹ Doç. Dr. İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji, İzmir, Türkiye, gunpakyurek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1373-9109>

Introduction

The concept of the mind is one that is open to discussion, yet it is not susceptible to the same forms of observation and analysis as other, more tangible entities (Ryle, 1951, p.27). Despite its frequent usage in titles comprising between 500 and 1,000 words per year over the past two decades, there remains no consensus on a definition of the mind (Mandler, 2007). The concept of the mind, which Ryle (1951, p.69) likened to a ghost in a machine, has been the subject of research since the time of the ancient Greeks. From this perspective, psychology, which has a history of 150 years, is one of the newest fields of study. Experimental psychology has been engaged in an investigation of questions posed from a philosophical standpoint, employing scientific methodology, for approximately 150 years. This field of study has been seeking answers to a multitude of questions pertaining to psychology, particularly those related to the mind. It is evident that the philosophical tenets espoused during the ancient Greek era continue to inform contemporary psychological thought. In his work, Plato posited that the path to truth lies in the power of intuition, suggesting that observation can potentially mislead individuals. In contrast, Aristotle sought to ascertain the truth through experiments based on information obtained from the five senses and observations. The influence of Plato's ideas can be observed in the development of German psychology, whereas the contributions of Aristotle are evident in the contemporary approaches to psychology in Britain and the United States (Bruno, 1996, p.22). Consequently, while rationalism, idealism, and introspection gained prominence in Germany, behaviourism, pragmatism, and functionalism emerged as dominant forces in America and England (Bruno, 1996, p.23). In the 17th century, Descartes proposed the concept of dualistic thought, which posits that the human mind is both free and automatic. This concept was subsequently developed by English empiricists and associationists and ultimately articulated by Locke (Boring, 1957, p.170). In the view of Locke, sense perceptions, that is to say, the experience of physical reality, constitute the source of knowledge. John Stuart Mill further developed the views put forward by empiricists. Ultimately, Wundt was influenced by Mill's contributions and played a pivotal role in guiding psychology away from abstract concepts and towards laboratory-based investigations (Bruno, 1996, p.69). Wundt pioneered investigations into the nature of consciousness within a laboratory setting, prioritising the concept of consciousness itself (Mutlutürk, 2023, p.244).

Kant (1724–1804) argued that psychology could not become a science because psychological phenomena could not be measured (Gardner, 1985, p.59). However, in the mid-19th century, Helmholtz, Weber, Fechner, and Wundt were among the first scientists to apply experimental methods to the study of the mind and cognition (Schultz & Schultz, 2011, p.52). The methods developed by Fechner made it possible to measure the mind, which in turn informed Wundt's design of the plans for psychology (Schultz & Schultz, 2011, p.54). Helmholtz's most significant contribution to the field of psychology was his development of the theory of perception. The findings of Helmholtz led to the emergence of physiological psychology and the psychophysical understanding that would be processed in this branch of science (Boring, 1957, p.311). Helmholtz, Weber and Fechner conducted systematic experiments in which they altered the stimuli under controlled conditions and recorded the subjects' experiences in response to these new situations. The results of the studies were evaluated from a physiological perspective, with no consideration given to their psychological significance (Schultz & Schultz, 2011, p.114).

Despite Fechner's contributions to operationalising the mind and publishing a seminal text, "Elements of Psychophysics", Wundt is regarded as the founder of psychology. This is because Fechner did not set out to establish a new scientific discipline. However, Wundt explicitly articulated this in his 1874 publication, *Principles of Physiological Psychology*, with the intention of establishing a new scientific discipline. The establishment of the first psychology laboratory by Wundt in 1879 is widely regarded as the foundation of psychology as an academic discipline (Mandler, 2007, p.52). Wundt, the inaugural experimental psychologist, was responsible for establishing the first journal and initiating experimental psychology as a scientific discipline (Schultz & Schultz, 2011, p.64). Wundt conducted research into a range of psychological phenomena, including sensory processes, perception, emotions, consciousness, attention, desire, and space-time perception. He employed the introspection method to investigate these topics within the field of experimental psychology (Mandler, 2007, p.55). Wundt's introspective methodology sought to elucidate the fundamental constituents of mental processes, with a particular emphasis on sensation, perception, and reaction time (Mandler, 2007, p.57). The principal distinction between Wundt's introspective approach and alternative methodologies is that it is conducted within standardised and controlled conditions. In such instances, the intensity and temporal aspects of a given reaction are quantified with the aid of appropriate physical units, specifically when a reaction is elicited (Özakpınar, 2011, p.86). Wundt proposed that the objective of scientific research in psychology should be to analyse conscious processes, determine the form of combinations of elements derived from this analysis, and identify the laws governing the emergence of these combinations (Özakpınar, 2011, p.89). Concurrently with Wundt, Ebbinghaus in Germany was influenced by Fechner's mathematical approach to psychological phenomena and applied the experimental method to higher-level mental processes (Schultz & Schultz, 2011, p.64). In studies conducted by Ebbinghaus, a contemporary of Wundt, the phenomenon of forgetting in memory performance was demonstrated through the use of self-subjects. The studies in question employed objective experimental methods (Özakpınar, 2011, p.102). Ebbinghaus was the first researcher to employ objective experimental methods to measure memory performance by changing variables that strengthen associations (Cangöz, 2005, p.55). Consequently, the concept of association put forth by the British empiricists was subjected to empirical investigation, and evidence was presented to substantiate its efficacy (Schultz & Schultz, 2011, p.69). Titchener, a student of Wundt, presented his approach under the designation of "structuralism." He employed the introspection method in a manner distinct from that of Wundt, additionally implementing modifications to the language utilized by the participants (Mandler, 2007, p.97). Titchener proposed that one of the objectives of psychology should be to identify the most basic forms of conscious processes, determine the fundamental laws that govern them, and establish a connection with the underlying physiological processes (Schultz & Schultz, 2011, p.87). The main criticisms of structuralism concern the method of introspection. The primary criticisms of introspection are the lack of consensus among those who engage in it, the necessity for rigorous training to ensure proficiency, the lack of trust in self-reports, and the limitations of generalizability (Turner, 1967, p.11). Those who posit that sensations and emotions do not solely exist within the domain of consciousness, as postulated by Wundt, paved the way for a new movement in psychology, namely functionalism (Bruno, 1996, p.95). In contrast to the prevailing approach in Europe, American pragmatism shifted the focus

from an investigation of the fundamental aspects of consciousness to an examination of its purpose.

In the early 20th century, behaviourism, led by Watson, rejected introspection and focused exclusively on observable behaviours. Pavlov emphasized the role of classical conditioning in shaping behaviour, demonstrating that when a predictive relationship exists between two stimuli, the resulting behaviour is influenced accordingly. Additionally, operant conditioning experiments demonstrated that certain stimuli can elicit an increase in behaviour, while others can result in a reduction (Benjamin, 2023, p.123). Skinner further developed this paradigm by emphasizing reinforcement and punishment as key factors in shaping behaviour (Mutlutürk, 2023, p.245). The tenets of behaviourism are entirely focused on objective methods and the strict control of variables. The subject of psychological research is observable and measurable behaviours, and some of the experimental methods currently in use were developed by behavioural psychologists. Consequently, the concept of the mind, which is not susceptible to objective observation and examination, was not addressed in studies until the cognitive revolution. However, it became evident over time that a purely observational approach to understanding humans is insufficient (Karakas & Bekçi, 2003, p.240). In other words, some behavioural researchers have proposed that a stimulus cannot always be reduced to physical terms and that it should be explained in perceptual and cognitive terms. For example, although Tolman self-identified as a behaviourist, he made connections with Gestalt psychology by referencing the concept of cognitive maps (Özakpınar, 2011, p.122). Moreover, the field of Gestalt psychology has demonstrated remarkable resilience in the face of the prevailing dominance of behaviourist perspectives, serving as a pioneering force in the cognitive revolution (Gardner, 1985, p.292).

The influence of the Gestalt movement has been considerable in fields as diverse as perception, learning and motivation (Schultz & Schultz, 2011, p.33). It is hypothesised that the questions posed by the pioneers of this theory remain highly pertinent and may be the sole theory capable of elucidating the complex structure of psychology (Mungan, 2020, p.615).

The re-emergence of interest in the mind as a research domain within the field of psychology can be traced back to the 1950s. During the Second World War, psychologists became aware of the shortcomings of the concepts they were employing in the context of real-life problems. This led them to question the field and to develop more effective ideas. The computers and technologies initially deployed in warfare during World War II subsequently found application in scientific contexts following the cessation of hostilities. Furthermore, the theory of information derived from engineering in the 1940s facilitated the quantification of concepts that were previously inadequately or not measured at all (Benjamin, 2023, p.165).

Piaget's studies, which were initially overlooked by behaviourists, were subsequently re-evaluated in the context of the cognitive revolution, leading to renewed interest in cognitive development (Gardner, 1985, p.117). In particular, research on topics such as memory, language, and problem-solving experienced a significant surge in activity between 1955 and 1960 (Gardner, 1985, p.117). In this process, Newell and Simon investigated theories of computation, Chomsky investigated the development of language, and Miller investigated the limits of short-term memory. The findings from

these studies continue to exert a significant influence on contemporary psychological research.

Are there parallel histories? The relationship between behaviourism and the cognitive revolution between 1930 and 1980

The interpretation of the past is not independent of the perspective of the interpreter. An examination of the history of psychology from different perspectives reveals that the chronology and formation of events can be interpreted in a number of ways. The traditional view is that behaviourism lost its influence with the advent of cognitive developments in the 1950s, giving way to cognitive studies (Baars, 1986, p.65; Benjamin, 2023, p.180; Gardner, 1985, p.137; Karakaş & Bekçi, 2003, p.240; Mandler, 2007, p.44; Özakpınar, 2011, p.67; Schultz & Schultz, 2011, p.379; Sperry, 1993, p.880). Leahy (2000, p.528) challenges the notion that radical behaviourism met its decline at the hands of cognitive developments, arguing that this is a misperception. It has been hypothesised by some researchers that the term "behaviourism" is an inaccurate designation for this period; rather, it has continued to flourish (Friman et al., 1993, p.660; Moore & Cooper, 2003, p.71; Watrin & Darwich, 2012, p.270; Wyatt et al., 1986, p.102). The behaviourist perspective maintains that the approach of behaviour analysis continues after the decline of behaviourism (Watrin & Darwich, 2012, p.272). The behaviour analysis approach is comprised of three fundamental areas of activity, namely: The field of basic science, which is particularly focused on laboratory-based experimentation, encompasses the study of behavioural processes through empirical investigation. Applied behaviour analysis, on the other hand, seeks to address practical issues by applying the insights gained from analytical behavioural research. Finally, conceptual analysis of behaviour represents a critical aspect of the methodology employed in this field (Moore & Cooper, 2003, p.72). The contributions of behaviourist psychologists such as Tolman and Hull to the field of cognitive processes further expanded the boundaries of behaviourism (Moore & Cooper, 2003, p.73). The debate between Watson and his colleagues regarding the study of consciousness, as outlined in his 1913 publication, "Psychology as the Behaviorist View It," continued until the introduction of functional definitions of behavior by Skinner in the 1930s. These definitions were further expanded upon in Skinner's 1938 book, "The Behavior of Organisms." Subsequently, Skinner proceeded to implement a series of successful applications of operant behaviour. During the 1950s, while behavioural analyses were being developed, cognitive studies increased in parallel with behavioural analyses, but with greater momentum. In light of the aforementioned, it can be posited that the evolution of the behaviourist approach, which unfolded at a comparatively gradual pace in comparison to the advancement of cognitive studies, may be disregarded by historians of psychology. In 1957, Skinner began applying his principles to language in his book *Verbal Behavior*, thereby initiating the practice of behavior analysis (Moore & Cooper, 2003, p.76). In the period between 1950 and 1980, Skinner was the recipient of numerous awards for his studies, published a journal dedicated to the field of behaviour analysis, and is regarded as the scientist who had the most significant influence on American Psychology (Schultz & Schultz, 2011, p.243). This situation is illustrated by behaviourist psychologists as evidence that behaviourism did not become obsolete with the advent of cognitive psychology in the 1950s. Rather, it continued to evolve in parallel with cognitive developments.

The advent of the cognitive approach, rather than the termination of behaviourism, initiated an alternative concurrent trend, whereby history was interpreted from a unique perspective (Watrin & Darwich, 2012, p.275). It is therefore evident that the methodological information developed by behaviourist psychologists can continue to be used effectively in the present day. In contemporary experimental psychology, the emphasis is on the mind, cognition, and behaviour (Atkinson et al., 1996, p.233). However, cognitive fields, which are advancing with greater momentum, are spreading more effectively into the field of experimental psychology.

New Developments in Psychology

As in other fields of science, the science of psychology progresses in response to global events. The direction of psychology is influenced by a number of factors, including the challenges faced by countries, the occurrence of wars, technological advancements, and the governance structures of nations. To illustrate, the election victory of Hitler in 1933, which saw him secure 44% of the vote and become prime minister, marked a shift in German psychology away from experimental approaches. During the period in which Hitler was in power, he was accepted as a prominent figure in the field of psychology, with topics such as enhancing the cultural and social fabric of Germany, addressing the issue of mixed-race individuals, developing effective military leadership strategies, fostering national unity, and understanding the dynamics of social life being discussed at psychology congresses held in Germany (Mandler, 2007, p.129).

In the context of the ongoing pandemic, which has persisted for approximately 1.5 years due to the Coronavirus that originated in Wuhan, China in 2019, there has been a notable surge in research activity. One of the most extensively explored areas has been the study of human behaviours in socially distanced contexts. Concurrently, the number of online experimental studies has increased in conjunction with the pandemic (Peyton et al., 2022, p.383). The advent of technology has made online studies a more accessible method, thereby facilitating the recruitment of a diverse range of participants. Nonetheless, it has been asserted that factors such as an absence of motivation and concentration within this environment have a detrimental effect on performance. (Reips, 2002, p.247). Nevertheless, some studies indicate that the outcomes of online assessments are comparable to those obtained in laboratory settings (Germine et al., 2012, p.850). To illustrate, Backx et al. (2020, p.2) evaluated attention, memory, problem-solving, and information processing speed in both web-based and laboratory settings. The findings indicated that the cognitive performance results obtained in both environments were largely consistent and exhibited a high level of similarity, particularly in attention, reaction time, and problem-solving tasks. The participants indicated that the web-based environment was accessible and that the home environment offered lower stress levels. However, it was emphasised that environmental distractions could negatively affect performance in the web-based environment. The study posits that web-based tests can be a robust alternative in terms of validity and reliability when compared to tests conducted in a laboratory environment. However, it highlights the necessity for enhancements in the design of online platforms to minimise distractions. In our country, a comparison was made between online and laboratory studies (Ata and Pakyürek, 2022, p.1245). Despite the absence of any statistically significant differences in terms of accuracy and intergroup significance in the change detection task, reaction time was found to be slower in the online environment.

In the contemporary era, in line with the globalising world and the advent of novel technologies, there has been a notable surge in both cognitive psychology and cognitive neuroscience studies, as well as online studies. In the early years of cognitive psychology, the mind was metaphorically likened to a computer. This analogy gave rise to the development of analogous coding, storage, and retrieval models in the field of mind studies. The globalisation of the world and the facilitation of information exchange have also led to an increase in interdisciplinary studies. Virtual characters in games developed by companies are capable of exhibiting behaviours that are similar to those observed in real life due to the extensive algorithms that govern their behaviour. It seems reasonable to posit that artificial intelligence will assume a prominent position in the future of psychological studies.

A Long-lasting Topic in Psychological Research: Perception, Attention, and Memory

The history of psychology demonstrates a cyclical evolution of ideas, with new trends and approaches emerging and old ones declining. It can be observed that the evolution of ideas, methodologies and theoretical frameworks does not result in their termination, but rather in their transformation. The cumulative advancement of science enables the integration of disparate approaches, facilitating a comprehensive understanding of the field. The sub-field of experimental psychology, cognitive psychology, currently encompasses studies of perception, attention, and memory. Experimental psychology provides an umbrella conceptual framework that guides studies in this area and makes a valuable contribution to the methodological approach.

The nativist perspective maintains that the visual system, comprising the eye and the brain, is the primary determinant of visual perception. The Gestalt school introduced a new dimension with its integrative perspective, enabling the examination of cognitive processes through the adoption of a top-down information-processing approach (Mungan, 2020, p.614). The history of cognitive psychology is full of examples of the opposing approaches of nativism and empiricism. However, the Gestalt school rejects these dichotomies in favour of a holistic perspective that is not constrained by the limitations of these two opposing viewpoints. The increasing complexity of mathematical models and the remarkable advances in neuroscience and computer science have led to a resurgence of interest in Gestalt theory (Mungan, 2020, p.615). Studies have been conducted on neurophysiology and the functioning of neurons in the brain, with the development of neural network models for the purpose of investigating attention tasks (Anderson, 1990, p.130). In connectionist models, the flow of information is facilitated by parallel connections between neurons. In connectionist models, the flow of information is facilitated by parallel connections between neurons. Conversely, attention studies employing techniques such as the dichotic listening test, the Stroop Test, and the d2 attention test remain a prominent area of research.

Furthermore, studies have been conducted to ascertain how individuals direct their attention when presented with a variety of stimulus sets, utilising tools such as eye-tracking devices. The objective of contemporary cognitive neuroscience is to gain a deeper comprehension of the mechanisms underlying attention. This endeavour is pursued through the utilisation of sophisticated imaging techniques, such as positron emission tomography (PET) and functional magnetic resonance imaging (fMRI), which facilitate

the observation of brain activity in situations that demand attention. The investigation of brain frequency values employs a range of experimental methods, with a particular focus on situations such as sleep and wakefulness. This is achieved through the use of electroencephalography (EEG), which enables the measurement of electrical brain wave activity.

The model, designated "Distributed Cerebral Cortical Networks," was proposed by Mesulam (Cangöz, 2005, p.57) within the domain of cognitive neuroscience. This model seeks to elucidate the neural structures and processes pertaining to the sensory recording, pattern recognition, short-term storage and coding, long-term storage and retrieval stages, which constitute the elements of the classical information processing model, and their neural connections (Cangöz, 2005, p.57). Furthermore, non-laboratory-based memory types, including autobiographical memory, eyewitness memory, and social memory, represent a significant area of research interest. Furthermore, research on prospective memory, a specific type of memory, is experiencing a notable surge in interest. Two of the 12 chapters in Hartonek's (2008, p.351) book, entitled "Experimental Psychology Research Trends", are devoted to the topic of prospective memory, including an examination of relevant research and theoretical models. Graf (2012, p.10) posited that prospective memory had not been the subject of extensive investigation in the past due to a lack of understanding. However, he suggested that recent developments have led to a surge in interest in this area of research. One area that has been the subject of considerable recent research is that of emotional memory. In the past, emotions were regarded as confounding variables and were therefore excluded from memory studies. The influence of emotions on cognitive processes and behaviour is now a prominent area of investigation in many research fields. The amygdala has been identified as the brain region associated with emotional memory, as evidenced by findings obtained through brain imaging techniques. The recall of emotional memories, even after an extended period, and the effects of basic emotions on memory, continue to be the subject of investigation through the utilisation of diverse experimental configurations.

Contemporary Approaches

Computational psychology employs algorithms to simulate cognitive processes, thereby producing models for decision-making and problem-solving (Sun, 2008, p.87). Such models assist in the formulation of theories by anticipating behavioural responses under diverse circumstances. By employing algorithms that are inspired by neural networks and artificial intelligence, researchers are able to simulate the functioning of the human mind. The application of machine learning tools to the analysis of large data sets enables the identification of patterns that inform psychological theories and clinical practices. To illustrate, predictive models can identify individuals at risk of mental health disorders and develop preventive intervention programmes (Richards & Richardson, 2012, p.331).

In addition, reinforcement learning models have been used extensively to study reward-based decision making, with applications in helping to explain the etiology of disorders such as addiction and anxiety, and in understanding how individuals modify their behaviour in response to feedback (Sutton & Barto, 2018, p.65).

The use of virtual reality and augmented reality technologies enables the creation of highly realistic environments that can be used to conduct controlled behavioural studies. In contrast to the traditional laboratory environment, virtual reality allows researchers to

replicate real-life scenarios while maintaining the standards of experimental accuracy. In one study, models were constructed to examine how individuals cope with anxiety in real-world environments when virtual reality was employed to investigate social interactions in public speaking contexts (Pan & Hamilton, 2018, p.397). In our country, virtual environments are also employed in the treatment of phobias and in the resolution of mental health issues (Üzümçü et al., 2011, p.101). Recently, wearable devices have also begun to be employed in this field. Such devices provide real-time data on physiological states, thereby facilitating dynamic studies of stress and emotion (Wu et al., 2022, p.1101). These tools facilitate research with enhanced ecological validity by examining the mind in non-laboratory settings.

The advent of big data is creating new avenues for psychological inquiry. The accessibility of large data sets from social media, online experiments, and longitudinal studies is enabling psychologists to identify trends that were previously inaccessible. For example, the analysis of mood on the social media platform Twitter has been used to examine the emotional impact of social events in real time (Golder & Macy, 2011, p.1879). Contemporary psychology is characterised by the integration of advanced technologies, interdisciplinary methods and an emphasis on ecological validity. As the field evolves, the combination of methods allows for increasingly sophisticated modelling of the complexity of the human mind.

Conclusion

The mind, which has been described as a "ghost in the machine," has been likened to automaton systems, telegraphs, and finally computers due to technological developments in recent times (Zarkadakis, 2015, p.228). It is argued that comparing the flexible structure of the mind to an electronic data processing machine, such as that of a computer, is a reductionist approach (Epstein, 2016, p.3). New theoretical frameworks continue to emerge in the field of cognitive science, seeking to explain the nature of the mind. The initial objective of experimental psychology was to comprehend the functions of the mind, including perception, attention, and memory. This was achieved by conducting measurements in a laboratory setting, which not only made psychology more scientific but also distinguished it from philosophy. The concept has become an umbrella term, affected by social, scientific, and technological developments to the present day. In recent years, experimental psychology has expanded to encompass topics such as motivation, emotion, and social psychology. Consequently, experimental psychology has become the foundation for all psychological studies, particularly in the context of adapting the experimental method to psychology.

The experimental methods developed by experimental psychology in the studies of technological developments and different disciplines provide the opportunity to offer clearer answers to the problems of the mind that have been investigated since the Ancient Greek period. Psychology also occupies a place among the multidisciplinary sciences, contributing a methodological perspective to the investigation of fundamental research questions in the social sciences.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

References / Kaynakça

- Anderson, J.R. (1990). *Cognitive psychology and its implications*, (3rd ed), New York: W.H. Freeman.
- Ata, B., & Pakyürek, G. (2022). Gözler sizin üzerinizdeyse fark edebilir misiniz? Bir değişim saptama görevi. *Turkish Studies-Social Sciences*, 17(6), 1235–1247.
- Atkinson R.L., Atkinson R.C., Smith, E.E., Bem, D.J. & Nolen-Hoeksema S. (1996). *Hilgard's Introduction to Psychology*. New York: Harcourt Brace College Publ.
- Baars, B.J. (1986). *The cognitive revolution in psychology*. New York: Guilford Press.
- Backx, R., Skirrow, C., Dente, P., Barnett, J. H., & Cormack, F. K. (2020). Comparing web-based and lab-based cognitive assessment using the Cambridge Neuropsychological Test Automated Battery: A within-subjects counterbalanced study. *Journal of Medical Internet Research*, 22(8), e16792.
- Benjamin Jr, L. T. (2023). *A brief history of modern psychology*. John Wiley & Sons.
- Boring E.G. (1957). *A History of Experimental Psychology* (2. bs.). New York: Appleton Century-Crofts.
- Bruno, F. J. (1996). *Psikoloji tarihi* (G. Sevdiren çev.). İstanbul: Kıbele Yayınevi. (Orijinali 1972'de yayımlanmıştır).
- Cangöz, B. (2005). Geçmişten günümüze belleği açıklamaya yönelik yaklaşımlara kısa bir bakış. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 51-62.
- Epstein R (2016) *The empty brain*. Aeon. <https://aeon.co/essays/your-brain-does-not-process-information-and-it-is-not-a-computer>. Accessed 18 Oct 2024.
- Friman, P. C., Allen, K. D., Kerwin, M. L. E., & Larzelere, R. (1993). Changes in modern psychology: A citation analysis of the Kuhnian displacement thesis. *American Psychologist*, 48, 658–664.
- Gardner, H. (1985). *The mind's new science: A history of the cognitive revolution*. New York: Basic Books.
- Germine, L., Nakayama, K., Duchaine, B. C., Chabris, C. F., Chatterjee, G., & Wilmer, J. B. (2012). Is the Web as good as the lab? Comparable performance from Web and lab in cognitive/perceptual experiments. *Psychonomic Bulletin & Review*, 19(5), 847–857.
- Golder, S. A., & Macy, M. W. (2011). Diurnal and seasonal mood vary with work, sleep, and daylength across diverse cultures. *Science*, 333(6051), 1878-1881.
- Graf, P. (2012). Prospective memory: Faulty brain, Flaky person. *Canadian Psychology*, 13(1), 7-13.
- Hartonek, E. B. (2008). *Experimental psychology research trends*. Nova Science Pub Inc.
- Karakaş, S. & Bekçi, B. (2003). Zihin/davranış ile beden /organizma ilişkilerini ele alan bilim dallarının doğuşu ve gelişimi. *Neuroquantology*, 2, 232-265.
- Leahey, T. H. (2000). *A history of psychology: Main currents in psychological thought* (5th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.

Mandler, G. (2007). A history of modern experimental psychology: From James and Wundt to cognitive science. London: The MIT Press.

Moore, J., & Cooper, J. O. (2003). Some proposed relations among the domains of behavior analysis. *The Behavior Analyst*, 26, 69–84.

Mungan, E. (2020). Geştalt Kuramı: Bir “nazriye” nin mazisi, akameti ve akibeti. *Nesne-Psikoloji Dergisi*, 8(18), 585-618.

Mutlutürk, A. (2023). Türkiye’de deneysel psikolojinin tarihsel gelişimi: Ulusal yayın örüntüleri (1929-1978). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(Özel Sayı), 241-260.

Özakpınar, Y. (2011). Psikoloji tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Pan, X., & Hamilton, A. F. D. C. (2018). Why and how to use virtual reality to study human social interaction: The challenges of exploring a new research landscape. *British Journal of Psychology*, 109(3), 395-417.

Peyton, K., Huber, G. A., & Coppock, A. (2022). The generalizability of online experiments conducted during the COVID-19 pandemic. *Journal of Experimental Political Science*, 9(3), 379-394.

Reips, U.D. (2002). Standards for Internet-based experimenting. *Experimental Psychology*, 49(4), 243–256.

Richards, D., & Richardson, T. (2012). Computer-based psychological treatments for depression: a systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 32(4), 329-342.

Ryle, G. (1951). *The concept of mind*. (3. bs.). London: Hutchinson House.

Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2011). *A history of modern psychology*. Wadsworth.Cengage Learning.

Sperry, R. W. (1993). The impact and promise of the cognitive revolution. *American Psychologist*, 48, 878–885.

Sun, R. (2008). *The Cambridge handbook of computational psychology*. Cambridge University Press.

Sutton, R. S., & Barto, A. G. (2018). *Reinforcement learning: An introduction*. MIT Press.

Turner, M. (1967). *Philosophy and the science of behavior*. New York: Appleton-Century Crofts.

Üzümcü, E., Akin, B., Nergiz, H., İnözü, M., & Çelikcan, U. (2018). Anksiyete bozukluklarında sanal gerçeklik. *Current Approaches in Psychiatry*, 10(1), 99-117.

Watrin, J. P., & Darwich, R. (2012). On behaviorism in the cognitive revolution: Myth and reactions. *Review of General Psychology*, 16(3), 269-282.

Wu, J. Y., Ching, C. T. S., Wang, H. M. D., & Liao, L. D. (2022). Emerging wearable biosensor technologies for stress monitoring and their real-world applications. *Biosensors*, 12(12), 1097-1117.

Wyatt, W. J., Hawkins, R. P., & Davis, P. (1986). Behaviorism: Are reports of its death exaggerated? *The Behavior Analyst*, 9, 101-105.

Zarkadakis, G. (2015). *In our image: will artificial intelligence save or destroy us?* Random House.

2025, 14 (1), 34-51 | Research Article

Unravelling the Roots of State Failure: Syria, Libya and Yemen

Ayfer Erdoğan Şafak ¹

Abstract

The collapse of state authority in Syria, Libya, Yemen following the Arab Spring has brought renewed attention to the dynamics of state failure. This article investigates three key factors contributing to state failure and civil war escalation in Libya, Yemen, and Syria: non-professional and non-institutionalized militaries, the absence of a shared national identity and external interventions by regional and global actors. In each of these countries, the failure of the military to act as a neutral and professional institution, combined with deep-seated identity divisions, created an environment conducive to internal strife. In addition, the absence of unifying national identity leads to increased competition among various groups vying for power and undermines the legitimacy of state institutions. Finally, external interventions, often driven by regional and global powers seeking to advance their own interests and supporting competing factions in these conflicts, further weakened the state's capacity to maintain control and fueled prolonged violence. External interventions also exacerbated internal divisions, turning domestic conflicts into proxy wars. By examining the cases of Syria, Libya and Yemen, this article underscores the critical role that lack of professional military and national identity along with external intervention play in state failure and civil war.

Keywords: State Failure, Civil War, Libya, Syria, Yemen

Erdogan, A. (2025). Unravelling the Roots of State Failure: Syria, Libya and Yemen. Journal of the Human and Social Science Researches, 14(1), 34-51. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1585083>

Date of Submission	15.11.2024
Date of Acceptance	20.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Lecturer Dr., Yıldız Technical University, Department of Modern Languages, İstanbul, Türkiye, aerdogan@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3176-587X

2025, 14 (1), 34-51 | Araştırma Makalesi

Devletin Çöküşünün Temel Nedenleri: Suriye, Libya ve Yemen Örnekleri

Ayfer Erdoğan Şafak ¹

Öz

Arap Baharı'nın ardından Suriye, Libya ve Yemen'de devlet otoritesinin çöküşü, çökmüş devletlerin dinamiklerini yeniden gündeme getirmiştir. Bu makale, söz konusu üç ülkede devletin çöküşüne ve iç savaşların derinleşmesine yol açan üç temel faktörü analiz etmektedir: profesyonel ve kurumsallaşmış orduların eksikliği, ortak bir ulusal kimliğin bulunmaması ve bölgesel ile küresel aktörlerin dış müdahaleleri. Bu ülkelerde orduların tarafsız, profesyonel ve ulusal bir kurum olarak işlev görememesi, mevcut kimlik ayrılıklarıyla birleşerek iç çatışmaların zeminini hazırlamıştır. Birleştirici bir ulusal kimliğin eksikliği ise farklı gruplar arasındaki iktidar mücadelesini körükleyerek devlet kurumlarının meşruiyetini daha da zayıflatmıştır. Üçüncü olarak, bölgesel ve küresel aktörlerin kendi çıkarlarına uygun şekilde çatışmalardaki rakip grupları destekleyen müdahaleleri, devletlerin kontrol kapasitesini zayıflatmış ve şiddetin uzun süre devam etmesine neden olmuştur. Bu dış müdahaleler, aynı zamanda toplumdaki hizipleşmeleri derinleştirerek çatışmaları vekalet savaşlarına dönüştürmüştür. Bu makale, Suriye, Libya ve Yemen örneklerinden hareketle, dış müdahalelerin, profesyonel ordu ve ulusal kimlik eksikliğinin devlet otoritesinin çöküşünü ve iç savaşları nasıl tetiklediğini kapsamlı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çökmüş Devletler, İç Savaş, Libya, Suriye, Yemen.

Erdogan, A. (2025). Devletin Çöküşünün Temel Nedenleri: Suriye, Libya ve Yemen Örnekleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 34-51. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1585083>

Geliş Tarihi	15.11.2024
Kabul Tarihi	20.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Öğr. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Modern Diller Bölümü, İstanbul, Türkiye, aerdogan@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3176-587X

Introduction

Today, one of the most significant challenges to regional and international security comes from failed states. Failed states pose a wide range of threats, including their potential to act as hosts for proxy groups and non-state actors who are committed to advancing the interests of global or regional powers. They are also known to serve as havens for illegal flows of finance and arms, terrorist organizations and international criminal networks. Moreover, the collapse of state institutions brings about urgent humanitarian concerns and may require international intervention in the form of emergency relief and state-building efforts. The threat that failed states pose to the international community is so severe that the US National Security Strategy paper of 2002 observed that “America is now threatened less by conquering states than (it is) by failing ones” (US Department of State, 2002). Consequently, there is a renewed sense of urgency around the need to comprehend the complexities of state failure and fortify weak nation-states in the developing world.

The renewed interest in failed states was driven by the recognition that the collapse of state authority in the region had profound implications for both regional and global security. The breakdown of central authority in countries like Libya and Syria created power vacuums that were quickly filled by non-state actors, including terrorist groups like the Islamic State. These groups have often exploited the situation to expand their sphere of influence. At the same time, the refugee crises resulting from these conflicts put enormous pressure on neighboring countries, further demonstrating the far-reaching consequences of state failure. Furthermore, the conflicts in failed states attract the attention of regional and global actors who pursue their interests through financial, military, or logistical support to various factions, often leading to proxy wars that undermine the already fragile political landscape in these countries.

The last two decades have witnessed a growing number of fragile or failed states in the MENA region which are altering the political and security landscapes of the region. As the number of failed states continues to rise, it is crucial for scholars, policymakers, and academics to deepen their understanding of what constitutes a failed state and the myriad factors that contribute to state failure. Focusing on the recent cases of Libya, Yemen, and Syria, this article seeks to provide significant insights into the complex interplay of factors that lead to state failure in the MENA region.

Defining a Failed State

States weaken, become fragile and fail for several reasons. According to Rotberg (2002: 85), nation states fail because their citizens can no longer receive positive political goods from them due to internal strife. In the eyes and hearts of an increasingly large number of its citizens, their governments lose credibility, and the nation-state as a whole loses legitimacy (Ibid.). Thomas Grant adds a new dimension to the definition of failed state which is intervention. First, the term “failed state” may be used to legitimize intervention when the true goal is imperial gain rather than self-defense (Grant, 2004: 52). Second, because regional and global powers use different criteria to determine when and where to intervene, intervention could paralyze international order if it is not constrained by agreement on the acceptable scope of the practice (Ibid.). On the other hand, Charles Call (2011: 303-326) argues that the concept of the failed state is deficient to classify states as diverse as Colombia, Malawi, Somalia, Iraq, Haiti and Tajikistan. He distinguishes among security gaps, capacity gaps and legitimacy gaps that states experience to avoid a one size fits all definition. According to Call, failed states experience capacity gaps when institutions are not able to deliver minimal public

goods and services to the population; security gaps when states don't ensure minimal levels of security vis a vis organized armed groups; legitimacy gap when the political elite and society largely disregard the rules governing the exercise of power and distribution of wealth (Ibid.).

Definitions of a failed state vary across different contexts and variables, yet there are minimum standards that determine when a state could be considered a failed one. In the contemporary international order, a failed state is incapable of carrying out two essential duties of the sovereign state. It is unable to safeguard its national borders and exert power over its citizens and territory. Second, it is incapable of performing the administrative duties necessary to manage people and resources and can offer meager public service, if any. In other words, state effectiveness is central to defining the concept of failed state. The idea that a state needs to be able to perform certain vital functions lies at the core of those definitions. Therefore, "difficult environments", "fragile states", "poor performers" can be regarded as synonymous since they all refer to a state's inability to provide adequate public goods to its citizens including safety and security, basic social services, functioning public institutions, and economic management (Torres and Anderson, 2004). States fail when they are unable to perform these minimal functions. Therefore, state failure can be broadly defined as the inability of a government to provide essential public services, maintain law and order, and uphold the rule of law, leading to widespread insecurity, economic stagnation, and social disintegration.

Failed states are often characterized by their incapability of tax collection, law enforcement, territorial control, provision of security and maintenance of infrastructure. Other common characteristics of failed states include ineffective and poor bureaucracy, political corruption, widespread criminality, and military interference in politics. In most failed states, there is a long-lasting conflict between the government's forces and armed groups seeking to overthrow the government. Moreover, as Rotberg aptly puts it, it is not the intensity of violence that determines what a failed state is, but rather the persistent nature of the violence which targets the existing government or regime. He contends that the nature of political demands for shared authority or autonomy legitimize or justify such violence in the eyes of the rebels (Rotberg, 2003: 5). The civil wars that often go hand in hand with failed states are usually fueled by hostilities between different ethnic, religious or linguistic communities. Criminal violence is another common feature of state failure. As state authority weakens and fails, criminal gangs, arms and drug trafficking become more widespread. The weakening of state authority also prevents law from being enforced and anomic acts begin to become more of a norm. Citizens in failed states resort to warlords or other strong figures with whom they share ethnic or clan solidarity to provide security (Ibid.). Therefore, ethnic or clan divisions are further instigated when the state crumbles.

The popular protests that erupted in early 2011, known as the Arab Spring, brought renewed attention to the concept of failed states. The uprisings, which began in Tunisia and quickly spread across the MENA region brought renewed attention to the concept of failed states. The protests, sparked by demands for political reform, social justice, democracy and economic growth manifested the fragility of many authoritarian regimes in the region. In some cases, such as in Tunisia and Egypt, long-standing leaders were overthrown, while in others, such as Syria, Yemen, and Libya, the uprisings led to prolonged civil wars and state collapse. Protracted civil wars revealed the limits of state control, the fragmentation of society, and the destructive effects of external intervention. The inability of these states to maintain order,

provide basic services, or assert control over their territories led to their classification as failed states.

The rise of failed states following the Arab Spring revived scholarly debates on state failure and why states fail. While each state's trajectory is shaped by unique dynamics, there are certain commonalities in their failure. Recognizing these patterns provides valuable insights for scholars in the field of comparative politics. To this end, this article explores three key factors that help to account for why Libya, Yemen, and Syria became failed states after the Arab Spring. First, the role of the military and the security apparatus is critical as these institutions are often pivotal in either upholding or undermining state authority. Second, the lack of social cohesion due to severe identity fragmentation became the focal points of political and social conflict. Finally, external intervention has been a decisive factor in exacerbating internal strife and state collapse.

The Root Causes of State Failure

Non-professional and Non-institutionalized Militaries

In terms of institutional design, military is the most central institution that plays a key role in state survival. The military plays such role by safeguarding a state's sovereignty and territorial integrity, defending it against external threats, maintaining internal stability and order, preserving the rule of law and projecting power and influence on the international stage to enhance a state's diplomatic leverage and position. In times of public unrest, a revolution is unlikely to occur if the state's coercive apparatus, especially the military, has the coherence and determination to quell protest. Likewise, the most important indicator of state failure is when internal security breaks down and the state becomes increasingly unable to control its borders and territory and monopolize the use of force (Ottoway and Mair, 2004).

In contrast to the other regions of the world, the Arab world has remained resilient to any change towards democratization for several decades. Eva Bellin, a leading political scientist on the Middle East, once argued that the robustness of authoritarianism was the outcome of capacity and the will of the military to repress any sort of protestation from the public (Bellin, 2004: 143). As the Arab Spring unfolded, Bellin revised her initial hypothesis and maintained her initial arguments as the variations in the outcomes of the uprisings indicated that coercive apparatuses' will, particularly that of military, to repress popular protests has stood as the single most important factor (Bellin, 2012: 127). In countries like Tunisia and Egypt, where the military chose to side with the people or refrained from intervening against the protesters, the long-entrenched autocrats were overthrown relatively quickly and peacefully. On the other hand, in cases like Libya, Yemen, and Syria, initial protests quickly escalated into armed conflicts, leading to the breakdown of central state authority. In these countries, armed groups, often backed by regional and international powers or transnational networks, vied for control.

The degree to which the military is professional, institutionalized, and politicized determines its ability to uphold its integrity during times of crisis. An institutionalized military is run according to meritocracy and rules, and it has a unique identity that sets it apart from the state and the regime. Officers in an institutionalized military receive promotions based on their performance, and a merit-based hierarchy is used to enforce discipline (Bellin, 2004: 145). A military establishment's likelihood to stage a coup or cede control to civilian authorities, particularly after a regime collapse, depends on its institutionalization. Civilian oversight and political neutrality are essential to military professionalism. According to Huntington, three

characteristics are necessary for military professionalism: expertise, which relates to military personnel's education; responsibility, which relates to the military's position as the state's defender; and corporatism, which denotes a sense of unity among military personnel (Huntington, 1957: 8-10). Professionalism and institutionalization in the military are closely related; institutionalized militaries also tend to be professional. On the other hand, the potential for civilian control over the military is determined by the level of politicization of the military. The military elite in politicized militaries has significant influence on government and are engaged in policy making in non-military areas (Stepan, 1988: 9).

After the Arab Spring, Tunisia and Egypt managed a relatively smooth transition from peaceful protests to the overthrow of authoritarian regimes and the subsequent holding of the first free and fair elections. Egypt possesses a very large military that is highly institutionalized and professional with a long history of political engagement and an institutional culture that doesn't accommodate the notion of civilian supremacy. The Egyptian military wields substantial political and economic influence, controlling significant sectors of the economy. Post 2011, it has acted as a rational actor, prioritizing institutional survival and consolidation of power. By stepping into the political vacuum after Mubarak's fall, the military strategically positioned itself as a stabilizing force while safeguarding its political and economic interests. Though Egypt didn't manage to transition to democracy, the country maintained relative stability due to the military's dominance. The military's control over key political and economic sectors allowed it to suppress dissent and prevent large-scale unrest, positioning itself as the central authority in the post-2011 landscape.

Tunisia's military, on the other hand, played a constructive role in the country's smooth transition to democracy by maintaining its apolitical stance and refraining from intervening in the political process. It remained professional and focused on national security rather than pursuing political power. This stance was because of its limited capacity, which was a deliberate policy choice by the former regime to weaken the army's influence and prevent it from posing a threat to political power. Its refusal to support President Ben Ali during the 2011 uprising and its neutrality in the post-revolution period allowed civilian leaders and political actors to take the lead in shaping Tunisia's democratic path and its stability, albeit various challenges the country faces.

The cases of Tunisia and Egypt marked a significant divergence from the experiences of Libya, Yemen and Syria where similar protests led to protracted conflicts and state failure. In these countries, lack of professionalism and institutional cohesion within the military contributed to the rapid escalation of protests into violent conflicts and ultimately led to state failure. In addition, an important distinction among Libya, Yemen and Syria was that soon after the uprisings, soldiers turned their guns against protestors in Syria while they split in Libya and Yemen. This single factor could mostly account for the breakdown of the military establishment in Yemen and Libya while the government and military establishment still survive in Syria.

Both Yemen and Libya were characterized by rampant corruption and low levels of institutional development. Tribal affiliations are of utmost significance in the two states since Muammar Qaddafi and Abdullah Saleh, the former Libyan and Yemeni president, appointed their tribesmen and close relatives to key positions in the military and security commands. The military and security forces were divided into several units that had little contact with one another (Barany, 2011: 33). Their mission was to ensure regime survival. President Saleh made a number of concessions shortly after the outbreak of popular protests, including

lowering taxes, supplying food subsidies, raising civil service pay, and vowing that his son wouldn't succeed him (Ibid.). The crowds weren't convinced and demanded his resignation. The armed forces split in the face of the ensuing violence. Another factor contributing to divisions within the army was the desertion of General Ali Mohsen Al-Ahmar, a longtime ally of Saleh who fought Houthi separatists in the north. A large number of generals and soldiers joined Ahmar and declined to use force against protestors (Finn, 2011).

Like Yemen, the military split soon after the protests in Libya. In response to the uprisings Qaddafi unleashed his paramilitary groups on his adversaries. The regime trusted the security units or paramilitary forces which were commanded by Qadhafi's loyal men from his clan or close relatives rather than the military. In addition, the regime employed a variety of tactics to ensure the regular military's compliance, including threats and financial rewards, the removal of commanders who dared not use force against the rebels, and the incarceration of unit commanders' families. Shortly after the outbreak of the protests, Qaddafi placed top army commander Abu Bakr Yunis Jabr under house arrest and removed his brother-in-law Abdallah Senoussi from his position as head of the secret service as he suspected him of being disloyal (Barany, 2011: 34). Nevertheless, a sizable portion of the army and air force forces stationed in Kufra, Misrata, the Western Mountains, and Zawiya as well as the units positioned in and around Benghazi and Tobruk in eastern Libya left the army. As a result, Qadhafi recruited mercenaries from sub-Saharan Africa to make up for the shortage of loyal troops (Campbell, 2011). On the other hand, despite the support they received from the North Atlantic Treaty Organization (NATO), rebel groups couldn't take over Tripoli and other important strongholds in Western Libya.

The splits in the Yemeni and Libyan armed forces are an effect of the many long-standing divisions in their respective societies. Tribal allegiance and kinship have dominated the political and military structures in both states. This is mostly the result of the penetration of tribal leaders and their men into the military and their occupying important positions. The military lacks an institutional face and coherent ideology to garner support from the masses. The armed forces were able to convince some segments of military to support the regime through coercion and bribery. The threats and bribes to ensure the loyalty of military to the regime further indicated the legitimacy crisis that these militaries went through. Meanwhile, in Libya uncertainty of the civil war and the worsening of conflicts encouraged people to turn to their tribal affiliations to safeguard their lives. In the absence of a coherent and united military, people are organized in tribal structures and tribal and self-declared militias are taking control and refuse to leave control to the central state government (Lamma, 2017: 57).

The Assad regime in Syria, on the other hand, had long been characterized as a coalition of minority groups, with the Alawite community forming its core base of support. This coalition includes other minorities, such as Christians and Druze, as well as segments of the Sunni population aligned with the regime for political or economic reasons. It comes as no surprise that soldiers remained loyal to the regime, as the Syrian officer corps was primarily composed of members of the Alawite sect, to which the Assad family belongs, along with other minority groups. Although Alawites represented only about fifteen percent of the population, they dominated the armed forces and held key positions in the state bureaucracy. This concentration of power among minorities, particularly Alawites, created longstanding tensions with the Sunni majority, who had been excluded from these influential roles for decades. To illustrate, positions including the Commander in Chief, the Ministry of Defense, the Commanders of the Military Corps, and the leaders of the intelligence branches of the

Ministry of Defense are occupied by officers belonging to Alawite sect (Al Mustafa, 2020). Assad also allowed military's partial economic involvement in the country to buy off their loyalty (Barany, 2011: 36). Having found that their future is linked to that of Assad family, the top brass sought to maintain Assad in power. Therefore, the military didn't refrain from using tanks and other heavy weapons against peaceful protestors in 2011. The fact that majority of the Syrian military is heavily politicized and serves Assad family rather than the Syrian people sparked the civil war.

The uprisings in Syria were driven by motives similar to other countries in the region, such as lack of political and civil liberties, economic inequality and injustice under Assad regime (Goldstone, 2011). However, within a short time, they began to be redefined by sectarian fault lines and characterized by mounting violence that led to the civil war (Wimmen, 2016). Unlike Yemen and Libya, the military didn't split into major factions, largely because it was predominantly composed of Alawite officers. Post-2011 Syria has been characterized by both sectarian (Alawites and other minority groups vs. Sunni majority) and ethnic (Kurds vs. Arabs) representation, which has enabled the integration of militia leaderships into the new order. The military and paramilitary groups of different ethnicities and sects got armed and forced the central government out of their towns and cities. Eventually, the protests that broke out to reflect demands for political and economic reforms gave their way to a long-lasting civil war.

The military's composition didn't represent society in any of these three states—Yemen, Libya, or Syria—and it served the regime rather than the general populace. Promotions within the military were often based on sectarian identity, clan ties, or tribal affiliations rather than merit, which hindered the development of a professional and institutionalized military structure. As a result, when faced with widespread protests and escalating violence, these militaries either fractured quickly, disrupting the chain of command, or remained loyal to the regime, even at the cost of alienating the majority of the population. Civil war became inevitable as the military lost legitimacy in the eyes of the public, coupled with the rapid proliferation of paramilitary groups.

Lack of Shared National Identity

National identities have been particularly decisive in times of transition. A nation-state is the first prerequisite for not only democratization but also state survival. In times of social upheavals, the presence of a shared national identity smooths the way for the establishment of a new political power. As Danwart Rustow rightly stated, "the people cannot decide until somebody decides who are the people" (Rustow, 1970: 350-51). National identity can be defined as identification with a particular nation-state based on shared history, culture, traditions, language, values and symbols. It plays a crucial role in fostering a sense of belonging and social unity and solidarity among citizens, which enables the fulfilment of collective action. In addition to enhancing physical security, national identity promotes economic growth, good governance, trust among citizens and support for strong social safety nets (Fukuyama, 2018: 5). In the absence of a shared national identity, people tend to define themselves in terms of their ethnic, religious, sectarian, or tribal affiliations, which fosters fragmentation along ethnic, religious, or regional lines during times of crisis. This fragmentation weakens the central government's ability to maintain control and manage conflicts peacefully. Moreover, groups that were marginalized or excluded from the political, economic or social mainstream may resort to violence to challenge the status quo and demand change.

The Arab uprisings brought an end to the enforced stability of authoritarian regimes, exposing long-standing grievances and deep-seated tensions rooted in ethnicity, religion, and sectarianism across post-Arab Spring countries. The post-2011 political landscape has manifested the countries which enjoy higher degree of homogeneity in their ethnic, or religious make-up and settled the nation question such as Tunisia and Egypt didn't face the threat of a civil war. On the other hand, countries lacking strong national identity such as Yemen, Syria, and Libya which have highly diverse ethnic, tribal, and religious populations, have quickly seen violent civil wars as a result of competition and conflict between various identity groups vying for power, recognition, or resources. Besides, while the former countries put their energy in implementing political reforms, holding elections, or drafting a new constitution, the latter had to overcome problems related to nationhood and social cohesion first.

The main challenge facing the states in the Arab Middle East has been the haphazard imposition of territorial boundaries under imperialism, which led to the mismatch between state and identity (Hinnebusch, 2006: 378). After the fall of the Ottoman Empire, the colonial powers created borders based largely on arbitrary lines among colonial states in Africa and the Middle East where almost none had previously existed. These new borders neglected existing divisions based on language, religion and ethnicity and people ended up in states which were nothing more than artificial constructs. Therefore, the effect of those artificial boundaries created during the colonial period was the incompatibility between identity communities and claimed territories. As a result of this forced division of the Arab world into small entities, important sub-state, and supra-state identities emerged weakening identification with a nation. Popular movements such as the Muslim Brotherhood and pan-Arabism, focusing on themes of identity and unity, filled the void left by these states' lack of a distinct national identity. Such movements inspired by supra-state identities or intercommunal strife are often regarded as a threat to the integrity of the state (Ibid.). The trajectory of the Arab uprisings indicated that the failure to achieve a shared national identity, particularly vis-à-vis religious, racial, and ethnic divisions led to legitimacy crisis for several Arab republics (Shehata, 2014: 89).

In the absence of nationalism, political parties and institutions often play a complex and detrimental role in exacerbating existing challenges. The make-up of political parties is often predicated on fragmentation along ethnic, religious, sectarian, or regional lines. This fragmentation further impedes efforts to build national consensus and stability. In addition, such political parties engage more in corruption, clientelism and patronage using state sources to maintain power while hindering development and governance based on merit. Unlike states that have strong sense of national identity, political parties in ethnically, religiously, or tribally fragmented societies are also more likely to put forth programs targeting specific communities and aiming to distribute resources without founding accountable institutions. In their piece, Ellen Lust and David Waldner observed two main cleavages in the contemporary Middle East:

“First, universalistic- transformative cleavages, in which parties have programs that affect the entire political community and aim to revise substantially a large subset of political, economic, or sociocultural norms and institutions; and second, particularistic-redistributive cleavages, in which parties make more highly targeted claims to specific sub-communities and seek intra-communal redistribution of resources without necessarily reshaping norms and institutions. Universalist-transformative cleavages became the dominant motives for political mobilization and party politics in Egypt and Tunisia, while the political dynamics of particularistic-redistributive cleavages predominate in Iraq and Libya.” (Ellison, 2015: 9)

Historically, Syria hosted a society of overlapping and conflicting identities belonging to different regions, ethnicities, religions, and sects, all of which are fighting for the allegiance of the populace (Hitti, 1959: 31-250). In 1945, when the French mandate came to an end, people from different Levantine cities were declared to be Syrians. The country went through several coups staged by generals until Hafez Al-Assad assumed full control over Syria in 1980. Assad engineered a new identity called Baathism based on pan-Arab socialism. The secular ideology of Baathism depended on Arab nationalism, which promoted the creation and development of a unified Arab state among all Arabs and Arab socialism through a socialist revolutionary government. Hafez Al-Assad and his son Bashar Al-Assad have ruled the country through this tacit social contract which can be defined as Assadism. In return for absolute loyalty to the regime, Assad pledges ideological façade of solidarity and unity (Kahler, 2017). This new identity has been quite a perplexing one given that a family belonging to a minority group ruled a society that is predominantly made up of Sunni Arabs. Alawites made up the urban elite, the military, the security apparatus, the ruling party bureaucracy, and a privileged tribe. The Sunni majority, on the other hand, mostly comes from Syria's impoverished rural hinterlands along the coast and in the mountainous northwest (Zambelis, 2015). Apart from the powerful Sunni merchant class located in cities like Damascus, Aleppo, Homs, and Hama with whom the regime enhanced new networks of support, there was little social upward mobility and political clout for non-Alawites.

The prominent position of a group of Alawites doesn't mean that the rest of the community was endowed with the same privileges. Under Baathist rule, they were subject to repression, poverty, and marginalization as the majority of Syrians (Batatu, 1999: 226-230). Indeed, what enabled most Alawites to stand firmly behind Assad was the regime's constant manipulation of the Alawite sectarian insecurity and its attempt to manifest the Baathist regime as the key pillar of their stability and security (Goldsmith, 2011: 33-60). On the other hand, the opposition was severely fragmented and failed to make up a united front against the regime. Eventually, the diversity of the Syrian population in terms of ethnicity, tribe and sect, and the failure to build a Syrian nation out of this diversity catalyzed a multiparty civil war where each community aimed to ensure its own security and maximize its interests.

Similar to Syria, Libya is a relatively new state devoid of a shared national identity and unity among its citizens. Tripolitania, Fezzan, and Cyrenaica—the three regions that traditionally made up Libya—were each associated with a distinct state. While Tripolitania was situated in Tunisia, Cyrenaica had strong ties to Egypt and the province of Fezzan was part of Sahara Desert with Berber population (Danahar, 2013: 334). Likewise, they fell into different political units under the Ottoman Empire, and each had distinct political, economic and religious traditions. Since Libya gained its independence in 1952 after a resolution passed by the United Nations, there has been almost no initiative by the monarchy to foster national identity. After 1969 coup, Muammar Qaddafi assumed power and joined the group of pan-Arab, socialist, revolutionary Arab republics with a heavy emphasis on Arab unity, nationalism and anti-colonialism. This supra-national identity was not adopted by majority of the population. Instead, tribal interests prevailed, and cleavages that existed along tribalism, ethnic identity, and regionalism made civil war the most likely case in the face of popular protests.

Yemen is another country where shared national identity is almost non-existent. Yemeni tribes have been integral to the political, economic, military and even legal domains. In regions with a strong tribal heritage, the state system has been replaced by the tribal judiciary system and tribes even act as a bridge between the state and community in such regions

(Bonnefoy and Poirier, 2009: 6-9). Therefore, Yemeni people developed a sense of belonging and loyalty to their tribe instead of the state. The tribal system is predicated on maintaining rigid lineage-based social structure in which all the members should stick to rules, respond to the demands of the tribe and maintain *Sharaf al-qabila* (the honor of the tribe) against opponents (Swagman, 1988: 251-261). National and even socialist governments failed to undermine tribal structures and hence, were compelled to cooperate with them. Tribes assist their fellow tribesmen in resolving administrative issues, organized people around certain causes and ensure their non-commercial interests (Bonnefoy, and Poirier, 2009: 7).

Since the Saudi-led coalition launched its military operation in 2015, the civil war in Yemen has been characterized by an increasingly sectarian tone as well as tribal one (Al-Muslimi and Baron, 2016). The country is home to two major religious groups; Zaydis (a sub-branch of Shia Muslims) in the north and Sunni Muslims in the south. The removal of Saleh from power created a power vacuum which was filled with sect-driven opposition group, the Houthis, Shia Islamist political and military organization located in northern Yemen. Sectarian affiliation was particularly decisive in the distribution of political and material benefits in Houthi-controlled areas. In 2015, the Saudi-led operation sought to reverse Houthi gains and reinstate Abdrabbuh Mansur Hadi, the former president. However, years of fighting led to thousands of civilian casualties and displaced millions of people with no decisive military victory by either side. Houthi insurgents still control the capital Sanaa and northern Yemen mostly while the southern provinces are controlled by pro-Hadi forces or southern separatists backed by the United Arab Emirates. The rise of the Houthi insurgency in the north and the capital, and the Islah Party's fight against the rebellion along with their support for the Saudi intervention has paved the way for gradual convergence of people around their sectarian affiliations. With the ensuing conflict after the Arab Spring, Yemeni society has been reorganized along sectarian lines and plagued by sectarian polarization which began to shape people's relations to one another (Al-Muslimi, 2015).

The ongoing civil wars in Libya, Yemen and Syria are striking examples where the absence of a shared national identity led to fragmented groups pursuing their own political agendas and vying for power. This fragmentation eventually weakened states' ability to govern effectively, creating a power vacuum that various factions might seek to fill through armament. It also led people to identify more strongly with their ethnic, religious, sectarian or tribal groups, which created deep divisions within these societies. Finally, governments in such states often struggle with legitimacy crisis as citizens don't see them representative of the national project and are more likely to challenge the government's legitimacy.

External Intervention

Contrary to international conflicts, or wars between two or among multiple states that usually last short, civil wars are prolonged. Research on the political and economic factors that influence civil wars has shown that, once a civil war breaks out, the rebels' and the government's relative military might play a crucial role in determining the duration of the conflict (Elbadawi and Sambanis, 2000). The cohesiveness of the rebels and their capacity to withstand attempts by the government to split them up into opposing factions are decisive in determining this balance, at least in part. In other words, the ability of the rebel movement to maintain itself, and elude military defeat essentially determines how long the war will last.

According to Collier et al., an important determiner of the rebels' ability to maintain their movement is the degree of societal fragmentation; that is, in polarized societies, given the

ethnic, religious or cultural divide, mobilization for rebels and sustaining support among their group is much easier and efficient than homogenous societies (Collier, Hoeffler and Söderbom, 2004: 253–73). Likewise, it becomes harder for the central government to maintain unity and cohesion in such societies.

Another determinant that impacts the likelihood of a civil war and its duration is external intervention. Elbadawi and Sambanis define external intervention as “a unilateral intervention by one (or more) third party government(s) in a civil war in the form of military, economic or mixed assistance in favor of either the government or the rebel movement involved in the civil war” (Elbadawi and Sambanis, 2000: 8). There are mainly two types of external interventions: First, indirect interventions support armed militias, terrorist groups, or political parties to overthrow the regime, or to support a state’s military to sustain the regime, and direct interventions that emerge in the form of sending units of national army or the army of an international organization. Rarely international organizations can intervene to resolve conflicts or make peace. A third and more recent phenomenon in external intervention is “proxy war” in which the intervening state trains paramilitary forces, or state or non-state armed groups, supplies them weapons and sends them to the targeted country which faces internal conflict.

Prior to the Arab Spring, except for Yemen, Middle Eastern and North African countries didn’t meet the characteristics of countries facing the risk of civil war (Ianchovichina and Abu Bader, 2018). The popular protests garnered support from all segments of the society due to general discontent with the decline in the living standards of the middle and lower classes and scarcity of jobs in the formal sector. Yet, the existence of social divisions within countries like Syria, Yemen and Libya have been exploited by external actors. Ethnic, tribal and sectarian divisions have been exacerbated by direct or indirect external interventions, contributing to prolonged conflict. Regional powers viewed the Arab Spring as an opportunity to expand their sphere of political and military clout in the region. As interventions have been biased toward specific rebel factions rather than maintaining neutrality, they have significantly increased the likelihood of civil war.

Even in the absence of political institutions, in 2011, popular protests broke out in Libya. Protests soon drifted into an armed combat between military forces that remained loyal to Qaddafi and opponent groups and their militias. The UN Security Council resolution 1973 enabled the NATO to intervene in response to the instability, leading to the killing of Qaddafi. While framed as a humanitarian mission to prevent mass atrocities and protect civilians under the United Nations’ Responsibility to Protect doctrine, the intervention also reflected the strategic and economic interests of Western powers. Libya’s vast oil reserves and its geopolitical position in North Africa made the country a significant area of interest for Western states. The intervention ensured that Western nations would maintain influence over Libya’s natural resources and political trajectory post-Qaddafi. Moreover, the intervention can be viewed as part of a broader strategy to reshape the region in accordance with Western preferences. The swift military intervention, coupled with the lack of a comprehensive post-intervention strategy, reflects a prioritization of regime change over genuine concern for long-term stability or the well-being of Libyan citizens.

Libya was left on its own to resolve its problems since no country was willing to commit to another long-lasting war like those in Afghanistan and Iraq (Ottoway, 2022). The NATO intervention had two important consequences: First, NATO’s support for the rebels against Qaddafi led to his quick overthrow, yet without any political will for long-lasting

engagement, the collapse of the regime was superseded by a civil war among various factions seeking to take over. Second, the fall of Qaddafi created a power vacuum that was quickly filled by various rebel, paramilitary, and terrorist groups, each receiving funding and support from different states or organizations. The threat that the Islamic State and Al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM) posed to the West as a result of terrorism and illegal migration served as a tool for justification for the continued Western intervention in Libya (Zoubir, 2020: 13). In 2014, the self-proclaimed Marshall Khalifa Haftar rallied militias and rose against the UN-recognized Government of National Accord (GNA) in Tripoli, which initiated the second civil war. National reconciliation has become a remote possibility since external powers like Russia, Egypt, the United Arab Emirates, Saudi Arabia and France have provided full support to the Libyan National Army (LNA) led by Haftar seeking to fully control Libya while other countries like Türkiye and Qatar have backed the UN-recognized GNA. The financial and military support provided by external actors to the rebel forces not only lengthened the duration of the war but also turned it into a proxy war in which both parties depend on foreign support to stave off the other.

In Yemen, dissatisfied with the decisions taken by the Hadi government and the new constitution, the Houthis, a militant group trained and funded by Iran, organized large-scale protests. After Hadi's provisional government ran its course in 2015, they seized power in the capital, took over the Yemeni government and drafted a new constitution. This move was condemned by Saudi Arabia as an unlawful coup d'etat (Reuters, 2015). Following the failure of the UN mediation efforts in crafting a power-sharing agreement under a new transitional government, tensions between government forces, Houthi rebels, and other armed groups intensified. Yemeni president Mansur Hadi had to escape to Saudi Arabia. In March 2015, a coalition of nine countries from the MENA region led by Saudi Arabia launched an intervention in Yemen at Hadi's request³. The Saudi intervention prompted the Houthis to enhance their relationship with Iran and they acquired greater strength on the ground and expanded the areas they controlled. The United Arab Emirates, on the other hand, shifted its policy and views the separatists in the south as a viable solution to the ongoing conflict. Eventually, Yemen has been deadlocked in the power plays among different groups, each seeking to expand their areas of control. Yemen stands as a striking example of a country under proxy war where external intervention has not only altered the balance of power but also substantially intensified and prolonged the civil war.

Since 2011, Syria has faced terrible succession of conflicts, one of which was a government-waged struggle against its own people. Peaceful protest movement soon escalated into an armed uprising which turned into a wide-scale proxy war in the years that followed. The settlement of the conflict seems a long shot since a multitude of domestic and foreign militias along with five regional and global powers-the US, Israel, Iran and Russia- with irreconcilable interests have a military presence in the country (Asseburg, 2020: 7). The Syrian crisis was viewed as an opportunity by the Arab Gulf States led by Saudi Arabia as it would enable them to reverse Tehran's significant expansion of influence since the 2003 Iraq War and redesign the balance of power. The Islamic Republic of Iran viewed the power struggle in Syria as a deliberate attempt by the US and Israel to overthrow the regime in Tehran (Asseburg, 2013: 18). Iran has firmly supported the Assad regime which has been a key ally to the Islamic Republic financially and militarily. The rebels, on the other hand, have received immense

---

³ The coalition includes Bahrain, Egypt, Jordan, Kuwait, Morocco, Qatar, Sudan, and the United Arab Emirates.

financial, logistical and political support from the US, the UK, and the Arab Gulf States. Türkiye intervened militarily since 2016 along with the allied Syrian National Army to preclude a contiguous Kurdish autonomous administration under the control of the PYD, a branch of the PKK which has long been listed as a terrorist organization internationally. Russia has stood behind the Syrian regime as it has been a long-time ally since the Cold War era and continues to support the regime to challenge the order the West is trying to impose.

From a military standpoint, the intervention of Russia and Iran has long settled the civil war in favor of the Assad government. Approximately two thirds of Syria is under the authority of the Syrian regime and its allies. Yet, radical Islamist groups, terrorist organizations and Shia militia groups, each funded by different countries and organizations, and the flow of foreign fighters have destabilized the security landscape of the country and beclouded prospects for a peaceful settlement of the conflict. Moreover, the political and military support given by competing external powers fueled the sectarian narrative and sparked identity clashes among Syrians (Phillips, 2015: 370). These powers instrumentalized sectarian identities while seeking to maximize their political interests in the region.

In short, the cases of Libya, Yemen and Syria have indicated that external intervention in the form of political, financial and military support can further weaken central authority and inflame a civil war. Once a civil war breaks out, state and non-state actors including paramilitary organizations and rebel groups compete for power exacerbating the existing ethnic, tribal and sectarian divisions. The continuous external support provided to them eventually fuels a protracted conflict.

Conclusion

The interplay of fragmented militaries, a weak or non-existent national identity, and external interventions is central to understanding the outbreak and persistence of civil wars, as exemplified by the cases of Libya, Yemen, and Syria. These dynamics are deeply interconnected, reinforcing each other in ways that create a self-sustaining cycle of instability and prolonged conflict.

In Syria, Yemen and Libya, the armed forces lacked professionalism and institutionalization, functioning more as tools for the ruling elites rather than as impartial defenders of the state. This prioritization of loyalty over merit resulted in weak military structures that were ill-equipped to handle domestic unrest. Military fragmentation, whether through splintering into rival factions or standing firmly behind an unpopular regime, destabilized central authority. The absence of a unified military command created a vacuum that armed groups, including rebels and paramilitaries, quickly exploited. This lack of a cohesive military apparatus perpetuates conflict by fostering an environment where no single entity holds the monopoly on violence, a fundamental requirement for state stability.

The absence of a shared national identity further exacerbates state fragility. Societal divisions along ethnic, sectarian, or tribal lines deepen mistrust between different groups, weakening any sense of collective belonging to a unified state. In Libya, Yemen, and Syria, identity politics have fueled competing visions for the state, making it nearly impossible to unify around a common national project. Instead, rival factions have often prioritized their group's interests over national unity, contributing to protracted internal conflicts. A cohesive national identity serves as a stabilizing factor, and its absence undermines the legitimacy of the central government, encouraging separatism, rebellion, and fragmentation.

Foreign interventions have turned civil wars into proxy battlegrounds for regional and global powers. In Libya, Yemen, and Syria, foreign actors have supplied arms, funding, and political support to rival factions, prolonging the conflicts. External involvement often prioritizes the strategic and ideological interests of intervening states over the well-being of the local population. This fosters dependency among warring factions, reducing incentives for negotiated settlements or genuine peace-building efforts. Moreover, these interventions exacerbate existing divisions and contribute to the regionalization of conflicts, further destabilizing neighboring states and undermining long-term peace prospects.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

References / Kaynakça

- Al-Muslimi, F. (2015) How Sunni-Shia Sectarianism is Poisoning Yemen. Carnegie Middle East Center, December 29. <https://sanaacenter.org/publications/main-publications/40> (Accessed 8.09.2024)
- Al-Muslimi, F. & Baron, A. (2016) The Politics Driving Yemen's Rising Sectarianism. Sana'a Center for Strategic Studies, May 30. <https://sanaacenter.org/publications/main-publications/40> (Accessed 8.09.2024)
- Asseburg, M. (2013) Syria's Civil War: Geopolitical Implications and Scenarios, IEMed Mediterranean Yearbook, 18-23. <https://www.iemed.org/publication/syrias-civil-war-geopolitical-implications-and-scenarios/> (Accessed 14.09.2024)
- Asseburg, M. (2020) Reconstruction in Syria: Challenges and Policy Options for the EU and Its Member States. SWP Research Paper 2020/RP 11, 7-34. https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2020RP11_ReconstructionSyria.pdf (Accessed 10.09.2024)
- AlMustafa, M. (2020) Power Centers in the Syrian Army: A Sectarian Approach. Omran Center for Strategic Studies, March 31. <https://omranstudies.org/index.php/publications/papers/power-centers-in-the-syrian-army-a-sectarian-approach.html> (Accessed 17.09.2024)
- Barany, Z. (2011) Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military. *Journal of Democracy* 22(4), 24-35.
- Batatu, H. (1999) *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- Bellin, E. (2004) The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. *Comparative Politics* 36(2), 139-157.
- Bellin, E. (2012). Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring. *Comparative Politics* 44(2), 127-149.
- Bonnefoy, L. & Poirier, M. (2009). Civil society and democratization in Yemen Enhancing the role of intermediate bodies. *The Knowledge Programme Civil Society in West Asia*.
- Call, C. T. (2011) Beyond the 'failed state': Toward conceptual alternatives. *European Journal of International Relations*, 17(2), 303-326.
- Campbell, J. (2011) Qaddafi's Sub-Saharan Mercenaries. Council on Foreign Relations, March 7. <https://www.cfr.org/blog/qaddafis-sub-saharan-mercenaries> (Accessed 18.09.2024).
- Collier, P., Hoeffler, A. & Söderbom, M. (2004) On the Duration of Civil War. *Journal of Peace Research*, 4(3), 253-73.
- Danahar, P. (2013) Libya: Year Zero. In P. Danahar (ed.), *The New Middle East: The World After the Arab Spring* (325-368). London: Bloomsbury Press.
- Elbadawi, I. A. & Sambanis, N. (2000) External Interventions and the Duration of Civil Wars. Policy Research Working Paper 2433, World Bank.
- Ellison, D. B. (2015) Nationalism in the Arab Spring. Expression, Effects on Transitions, and Implications for the Middle East State. A Comparative Analysis of Egypt and Libya [unpublished Senior Essay]. New Haven, CT: Yale University Department of Political Science.

- Finn, T. (2011) Yemen Showdown Looms as Army Loyalties Divide. *The Guardian*, March 21. <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/21/yemen-regime-army-chiefs-defect> (Accessed 24.09.2024)
- Fukuyama, F. (2018) Why National Identity Matters. *Journal of Democracy*, 9 (4), 5-15.
- Goldsmith, L. (2011) Syria's Alawites and the Politics of Sectarian Insecurity: A Khaldunian Perspective. *Ortadoğu Etütleri*, 3(1), 33-60.
- Goldstone, J. A. (2011) Understanding the Revolutions of 2011. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2011-04-14/understanding-revolutions-2011>(Accessed 10.10.2024)
- Grant, T. D. (2004) Partition of Failed States: Impediments and Impulses. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 11(2), 51-82.
- Hinnebusch, R. (2006) Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique. *Democratization*, 13(3), 373-395.
- Hitti, Philip K. (1959) *Syria: A Short History*. New York: Macmillan.
- Huntington, S. P. (1957) *The soldier and the state: the theory and politics of civil military relations*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ianchovichina, E. & Bader, S. A. (2018) Unintended Consequences? Foreign Intervention, Polarization and Conflict in MENA. Brookings Institute, October 17. <https://www.brookings.edu/articles/unintended-consequences-foreign-intervention-polarization-and-conflict-in-mena/> (Accessed 10.10.2024)
- Kahler, N. (2017) Asadism and Legitimacy in Syria. *Joint Force Quarterly* 87, October 1. <https://ndupress.ndu.edu/Media/News/NewsArticleView/Article/1325967/asadism-and-legitimacy-in-syria/> (Accessed 15.10.2024)
- Lamma, M. B. (2017) The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion?. *Fondation pour la Recherche Stratégique*. <https://www.frstrategie.org/web/documents/programmes/observatoire-du-monde-arabomusulman-et-du-sahel/publications/en/14.pdf> (Accessed 15.10.2024)
- Ottaway, M. (2022) War and Politics in Libya, Yemen and Syria. *Wilson Center*, January 6. <https://www.wilsoncenter.org/article/war-and-politics-libya-yemen-and-syria> (Accessed 13.10.2024)
- Ottaway, M. & Mair, S. (2004) States at Risk and Failed States. *Carnegie Endowment for International Peace*. https://carnegieendowment.org/files/Ottaway_outlook3.pdf (Accessed 16.10.2024)
- Phillips, C. (2015) Sectarianism and Conflict in Syria. *Third World Quarterly* 36(2), 357–376.
- Reuters. (2015) Gulf Arab Ministers Condemn Houthi 'Coup' in Yemen. *Reuters*, January 21. <https://www.reuters.com/article/world/gulf-arab-ministers-condemn-houthi-coup-in-yemen-idUSKBN0KU1YX/> (Accessed 12.10.2024)
- Rotberg, R. I. (2002) The New Nature of Nation-State Failure. *Washington Quarterly*, 25(3), 85-96.

- Rotberg, R. I. (2003) Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators. In R. I.
- Rotberg (ed.), *State failure and state weakness in a time of terror* (1–25). Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Rustow, D. A. (1970) Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*, 2(3), 337-363.
- Shehata, D. (2014) The Arab Uprisings and the Prospects for Building Shared Societies *Development*, 57(1), 84-95.
- Stepan, A. (1988) *Rethinking Military Politics: Brazil and the Southern Cone*. Princeton: Princeton University Press.
- Swagman, C. F. (1988) Tribe and Politics: An Example from Highland Yemen. *Journal of Anthropological Research*, 44(3), 251-261.
- Torres, M. M. & Anderson, M. (2004) *Fragile States: Defining Difficult Environments for Poverty Reduction*, PRDE Working Paper 1. London, UK: Department for International Development (DFID).
- US Department of State. (2002) *US National Security Strategy: Overview of America's International Strategy*, June 1. <https://20012009.state.gov/r/pa/ei/wh/15421.htm> (Accessed 2.9.2024)
- Wimmen, H. (2016) Syria's Path from Civic Uprising to Civil War. *Carnegie Endowment for International Peace*, November 22. <https://carnegieendowment.org/2016/11/22/syria-s-path-from-civic-uprising-to-civil-war-pub-66171> (Accessed 12.10.2024)
- Zambelis, C. (2015) Syria's Sunnis and the Regime's Resilience. *Combating Terrorism Center at West Point*, May 28. www.ctc.usma.edu/posts/syrias-sunnis-and-the-regimes-resilience (Accessed 10.10.2024)
- Zoubir, Y. H. (2020). The Protracted Civil War in Libya: The Role of Outside Powers. *Insight Turkey*, 22(4), 11-27.

2025, 14 (1), 52-70 | Research Article

Hope as a Mediator between Adverse Childhood Experiences and Mental Well-Being in University Students

Özge Erduran Tekin¹

Abstract

There is a significant increase in adverse childhood experiences of university students, and there is a need to improve these experiences for mental well-being. Hope can contribute to both preventive and intervention guidance services. In this context, the mediating role of hope in the relationship between adverse childhood experiences and mental well-being was investigated. The study group consists of 440 students who continue to study in universities in Turkey in the 2024-2025 academic year. The Adverse Childhood Experiences Scale, the Warwick-Edinburgh Mental Well-Being Scale Short Form, and the Trait Hope Scale were used as data collection tools. Exploratory factor analysis, confirmatory factor analysis, and internal consistency analysis were performed to examine the suitability of the scales for the study group. The relationships between the variables were examined by Pearson correlation analysis and regression analysis Process Macro (model 4). The mediation relationship was also evaluated with the Bootstrap technique. According to the results of the analyses, it was observed that there were significant negative relationships between adverse childhood experiences, mental well-being, and hope, and significant positive relationships between hope and mental well-being. In addition, adverse childhood experiences are a predictor of mental well-being, and hope has a partial mediating role in the relationship between adverse childhood experiences and mental well-being. The results may contribute to research on the use of hope-based practices to prevent the adverse childhood experiences of university students from affecting their mental well-being. In addition, hope can be considered as one of the resources that can be utilized to increase mental well-being.

Keywords: Adverse Childhood Experiences, Mental Well-Being, Hope, Positive Psychology, University Students

Erduran Tekin, Ö. (2025). Hope as a Mediator between Adverse Childhood Experiences and Mental Well-Being in University Students. Journal of the Human and Social Science Researches, 14(1), 52-70. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1592174>

Date of Submission	28.12.2024
Date of Acceptance	31.01.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open-access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assistant Professor Özge Erduran Tekin, National Defense University, Air Force Academy, Department of Humanities and Social Sciences, İstanbul, Türkiye, oerduran@hho.msu.edu.tr, ORCID:0000-0002-4052-1914

2025, 14 (1), 52-70 | Araştırma Makalesi

Üniversite Öğrencilerinde Olumsuz Çocukluk Deneyimleri ile Mental İyi Oluş Arasında Bir Aracı Olarak Umut

Özge Erduran Tekin¹

Öz

Üniversite öğrencilerinin olumsuz çocukluk yaşantılarında önemli bir artış vardır ve mental iyi oluş için bu yaşantıların iyileştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Umut hem önleyici hem de müdahale edici rehberlik hizmetlerine katkı sağlayabilir. Bu kapsamda çalışmada olumsuz çocukluk yaşantılarının mental iyi oluş ile ilişkisinde umudun aracı rolü araştırılmıştır. Çalışma grubu Türkiye'deki üniversitelerde 2024-2025 eğitim öğretim yılında öğrenim görmeye devam eden 440 öğrenciden oluşmaktadır. Veri toplama aracı olarak Olumsuz Çocukluk Yaşantıları Ölçeği, Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği Kısa Formu ve Sürekli Umut Ölçeği'nden yararlanılmıştır. Ölçeklerin çalışma grubuna uygunluğunu incelemek amacıyla faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi ve iç tutarlılık analizi yapılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon analiziyle ve regresyon analizi Process Macro (model 4) ile incelenmiştir. Aracılık ilişkisi de Bootstrap tekniği ile değerlendirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre olumsuz çocukluk yaşantıları, mental iyi oluş ve umut arasında negatif yönlü, umut ve mental iyi oluş arasında ise pozitif yönlü anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüştür. Ayrıca olumsuz çocukluk yaşantıları mental iyi oluşun bir yordayıcısı olup, umudun olumsuz çocukluk yaşantıları ile mental iyi oluş ilişkisinde kısmi aracılık rolü bulunmaktadır. Sonuçlar üniversite öğrencilerinin olumsuz çocukluk yaşantılarının mental iyi oluşlarını etkilemesini önlemek adına umut temelli uygulamalardan yararlanılmasını içeren araştırmalara katkı sunabilir. Ayrıca umut, mental iyi oluşu artırmada yararlanılabilecek kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Olumsuz Çocukluk Yaşantıları, Mental İyi Oluş, Umut, Üniversite Öğrencileri, Pozitif Psikoloji

Erduran Tekin, Ö. (2025). Üniversite Öğrencilerinde Olumsuz Çocukluk Deneyimleri ile Mental İyi Oluş Arasında Bir Aracı Olarak Umut. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 52-70. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1592174>

Geliş Tarihi	28.12.2024
Kabul Tarihi	31.01.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi Özge Erduran Tekin, Milli Savunma Üniversitesi, Hava Harp Okulu, Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölümü, İstanbul, Türkiye, oerduran@hho.msu.edu.tr, ORCID:0000-0002-4052-1914

Introduction

Neglect, abuse and maltreatment behaviours that people are exposed to early in life are considered adverse childhood experiences (Felitti et al., 1998, p. 246; Petruccioli et al., 2019, p. 1-2). Since adverse childhood experiences coincide with a vulnerable period such as childhood and generally consist of experiences of neglect and abuse by the caregivers of the child, these experiences are considered types of traumas that are difficult to heal (Herman, 2007). Since the first years of life are important in the development of neuroplasticity, negative childhood experiences can affect not only the developmental period but also the whole life and cause many psychological problems such as anxiety, depression, physical health problems, and various addictions in adulthood (Hinojosa et al., 2019, p. 531-532; Messman-Moore & Bhuptani, 2017; Mosley-Johnson et al., 2019).

Damaging events such as adverse childhood experiences can cause significant and permanent problems in development through changes in the immune system (Guidi et al., 2021, p. 1-2). Studies specifically link having multiple adverse childhood experiences to higher risks of psychosis, suicidal ideation, and serious mental health problems (Barrera et al., 2019, p. 1-2; Ding et al., 2014; Thompson et al., 2019). However, in order to prevent and reduce the long-term effects of adverse childhood experiences on the well-being of the individual, it would be beneficial to increase the number of studies on this subject (Elmore et al., 2020; Hinojosa et al., 2019, p. 531-532). From a developmental point of view, since neuroplasticity decreases significantly after young adulthood and three-quarters of many mental health disorders occur by the age of twenty-four, it is assumed that it is important to improve the negative childhood experiences of the young adult age group and to prevent the transmission of these experiences to the next generation (Kays et al., 2012; Kessler et al., 2005, p. 593-601).

Recent studies have shown that the rate of university students coming to university campuses exposed to childhood traumas has increased, and it is important to examine the effects of adverse childhood experiences on the mental health of university students (Erduran Tekin, 2024; Lee & Rawlings, 2023, p. 5-8; Zhang et al., 2020, p. 1-2). The well-being levels of university students in the transition phase decrease after starting school, and students become more vulnerable to depression (Ibrahim et al., 2013, p. 391-392; Ratanasiripong et al., 2018). Since having an additional negative childhood trauma in this transition process will negatively affect the well-being and adaptation processes of university students, it is important to explain how university students' negative childhood experiences affect their well-being with current studies (Lee & Rawlings, 2023, p. 5-8).

1. Conceptual Framework

In this section, the relationships between the variables that constitute the purpose and sub-objectives of the research are discussed within the scope of the relevant literature.

1. 1. Adverse Childhood Experiences and Mental Well-Being

Exposure to negative childhood experiences reduces well-being and life satisfaction, but increased life satisfaction is a protective factor for mental health (Logan-Greene et al., 2014; Üstüner Top & Çam, 2021, p. 544, 550-551). Improving quality of life contributes significantly to coping with the effects of adverse childhood experiences (Davies et al., 2022, p. 219-221; Dhungana et al., 2022). Studies on well-being and life satisfaction deal

with the emotional and cognitive dimensions of individuals feeling less negative emotions and having more positive feelings towards life and satisfaction (Diener, 2000, p. 34-40; Seligman, 2002).

In the literature, the concept of well-being is analyzed separately as subjective well-being and psychological well-being. While subjective well-being expresses that a person experiences positive emotions in life and feels much more satisfaction with their life, psychological well-being emphasizes that it is important for a person to lead a much more functional life in addition to the positive emotions they experience (Diener, 2000, p. 34-40). However, assuming that these two concepts do not fully explain well-being, the concept of mental well-being was expressed. Mental well-being combines the concepts of subjective and psychological well-being and is explained as having functional experiences in which people can experience more life events that make them feel good (Kayaş & Satıcı, 2019, p. 1497; Keyes, 2002, p. 207-211).

Mental well-being helps individuals to adapt to the environment, to notice and develop their positive aspects, and to cope more easily with the challenging life events they face. Mental well-being contributes significantly to both feeling better and being more productive in life (Trenoweth, 2017, p. 164-183). At this point, it is seen that mental well-being is important in terms of mental health, and it is thought that examining the variables to prevent the negative childhood experiences of university students from affecting their mental well-being is important in terms of both preventive and intervention guidance activities.

Because developing positive mental health resources for individuals helps them to cope with the difficulties they face in life (Luthar et al., 2014, p. 858-877), according to the studies, individuals supported by preventive and interventionist methods have become easier to cope with the effects of adverse childhood experiences, their well-being has increased, and their ability to find meaning has improved. At this point, it is known that hope is an important resource in coping with the effects of negative childhood experiences (Munoz et al., 2020).

1.2. The Mediating Role of Hope

Hope theorist Snyder (2000) explains the concept of hope as a cognitive-based motivational theory consisting of two components. These components are pathways, which are mental processes that enable individuals to achieve their goals, and actions, which are mental forces that push individuals to achieve these goals. Hope is defined as a positive desire to achieve a goal. Hope increases positive thoughts in the person, makes them optimistic about the future, and increases psychological well-being (Snyder et al., 2002, p. 3-9).

According to the resilience theory, individuals can cope with the difficulties they face in life more easily through positive psychological resources such as hope and can develop themselves positively (Masten, 2001, p. 227-235). Again, from the perspective of resilience theory, hope, which is a protective resource, helps to reduce the negative impact of stressful life events on life satisfaction and is an important predictor of subjective well-being (Bonanno, 2004, p. 20-26). Studies show that hope improves the person both mentally and physically, facilitates setting constructive goals for the future, and reduces depression (Hellman et al., 2017, p. 270-271). In addition, studies have found that hope, a factor that supports resilience, can be a mediator between adaptive variables such as life

satisfaction and maladaptive variables such as psychological distress (Duggal et al., 2016; Rustøen et al., 2010).

Recent studies show that hope is a feature that can be increased and developed and that increasing hope level increases the subjective well-being of the person and facilitates the use of effective coping strategies (Lin et al., 2024, p. 3). Based on all these, it is thought that the fact that hope acts as a protective function against psychological distress and facilitates the ability to plan more positive goals for the future by reducing negative self-evaluations may be a protective variable in preventing the negative childhood experiences of university students from reducing their mental well-being.

1.3. The Present Study

Studies are showing that early traumas that constitute adverse childhood experiences continue to affect the later periods of the individual's life negatively, but if the balance of risk and protective factors is provided appropriately, adverse childhood experiences do not completely determine the fate of the present and future life of individuals (Luthar & Cicchetti, 2000, p. 859-866). These traumas affect the physiological and psychological well-being of the person and continue to be transmitted through generations when not healed, and the university age is a developmentally critical period for this transmission (Haynes et al., 2020; Lee & Rawlings, 2023, p. 5-8). However, a study examining the mediating role of hope in the relationship between adverse childhood experiences and the mental well-being of university students was not found in the domestic literature.

Hope is defined as a cognitive structure that expresses the perceived capacity of the person to make purposeful decisions, to plan ways to serve this purpose, and to use the planned ways by motivating oneself (Snyder, 2002, p. 3-9). At this point, considering the effect of hope on mental well-being, it is thought that it may be a protective variable in reducing the effect of adverse childhood experiences. Examining the role of hope as one of the factors that support adaptive and purposeful activities can contribute to both preventive and intervention guidance services.

According to recent studies, there is a significant increase in adverse childhood experiences of university students. In this context, it is thought that this study will make an important contribution to the mental health services provided to Turkish university students and may increase hope-oriented practices. In this context, the study aims to examine whether hope has a mediating role in the relationship between negative childhood experiences and the mental well-being of university students. The sub-objectives of the study created within the scope of this purpose are as follows:

- Is there a statistically significant relationship between adverse childhood experiences and the mental well-being of university students?
- Is there a statistically significant relationship between adverse childhood experiences and hope levels of university students?
- Is there a statistically significant relationship between hope levels and the mental well-being of university students?
- Is the mediating role of hope statistically significant in the relationship between adverse childhood experiences and the mental well-being of university students?

2. Method

2.1. Procedure

In this study, the relational survey model was used to examine the mediating role of hope in the relationship between adverse childhood experiences and mental well-being. The relational survey model aims to explain the relationships between the variables examined within the scope of the research and to make predictions about the results.

2.2. Participants

While determining the size of the study group, the number of people in the study group was determined by meeting the requirement that each indicator variable to be measured should be at least 15 units and the size of the group should be at least five times the number of variables (Büyükoztürk, 2002, p. 480; Stevens, 2009). In this context, the study group of the research consists of 440 university students aged between 19 and 28 ($\bar{x}=21.46$) from state universities in Turkey who continue to study in the 2024-2025 academic year.

In this study, the convenience sampling method was used to facilitate access to university students in different cities. In the study, the data were collected from students studying at universities in 22 different provinces of Turkey in order to represent the university students in Turkey. In this context, the research data were collected online via Google Forms with the help of academicians in other cities. In the online form prepared, information was given about how to ensure confidentiality in the research, how the collected data would be destroyed afterward, and the consent form signed by the researcher that the process would be carried out by paying attention to data confidentiality and ethical principles was also shared.

Within the scope of this study, participants were asked whether they were currently receiving psychological support and whether they had a psychiatric diagnosis, and those who had a diagnosis and were in the process of receiving psychological support were excluded from the study. Therefore, this study was conducted in a non-clinical sample. Of the 440 university students constituting the study group, 245 (55.7%) were female and 195 (44.3%) were male. Of the students, 31 (7%) were in the preparatory class, 123 (28%) in the first year, 150 (34.1%) in the second year, 59 (13.4%) in the third year, 44 (10%) in the fourth year, 33 (7.5%) in the fifth year and above. The students in the study group continue to study at the faculties of medicine, law, science and literature, education and health sciences.

2.3. Measures

Adverse Childhood Experiences Scale: This scale was created as a result of a long-term epidemiological study conducted by the Kaiser Permanente Health group in California to examine the long-term physical and psychological consequences of adverse experiences in childhood (Dube et al., 2003, p. 564-566). The reliability and validity study was conducted by Gündüz et al. (2018, p. 68-73) to examine the suitability of the scale for use in Turkish culture. The scores obtained from the scale vary between 0 and 10, and the questions in the scale contain only 'yes' options. Otherwise, they are left blank. During the scale adaptation study, Cronbach's alpha value calculated to determine internal consistency was found to be .74. Due to the scoring form of the scale, its suitability for use in this study was examined through exploratory factor analysis instead of confirmatory

factor analysis. As a result of the exploratory factor analysis, the KMO value was calculated as .84, and the Barlett Sphericity test value was calculated as $p < .000$. The unidimensional structure of the scale (51% of the total variance was explained) was also confirmed in this data set. In addition, the Cronbach's alpha reliability coefficient of the scale was calculated as .84 in this study. It is considered statistically appropriate to use the scale in this study.

Warwick-Edinburgh Mental Well-Being Scale: The scale, whose short form was adapted into Turkish by Demirtaş and Baydemir (2019, p. 654-662), was developed by Tennant et al. (2007, p. 1-13). In order to determine the internal consistency in the adaptation study of the scale into Turkish, Cronbach's alpha value was analyzed in two different study groups, and values such as .84 and .86 were found to be highly reliable. The goodness of fit values obtained as a result of the Confirmatory Factor Analysis conducted to determine whether the scale is suitable for use in this study is within the acceptable range, and the unidimensional structure of the scale is confirmed. [$\chi^2 (14) = 55.502, p < 0.01, \chi^2 / df = 3.96, RMSEA = .08, IFI = .95, CFI = .95, GFI = .96, AGFI = .93, SRMR = .04$]. In addition, Cronbach's alpha reliability coefficient of the scale was calculated as .82 in this study. It is thought that the use of the scale in this study is statistically appropriate.

Dispositional Hope Scale: The scale was developed by Snyder et al. (1991, p. 820-826) and adapted into Turkish by Tarhan and Bacanlı (2015, p. 2010-2024). The scale, which aims to measure the level of continuous hope, consists of two sub-dimensions, namely Actuating Thought and Alternative Ways of Thinking, and a total of twelve items. Total scores obtained from the scale can vary between 8 and 64. As a result of the Confirmatory Factor Analysis conducted to determine whether the scale is suitable for use in this study, it is seen that the goodness of fit values obtained are within the acceptable range and the two-dimensional structure of the scale is confirmed [$\chi^2 (12) = 31.270, p < 0.01, \chi^2 / df = 2.61, RMSEA = .06, IFI = .98, CFI = .98, GFI = .98, AGFI = .94, SRMR = .03$]. Additionally, in this study, the Cronbach alpha reliability coefficient of the scale was calculated as .91. The use of the scale in this study is considered to be statistically appropriate.

Ethics Committee

The approval of the ethics committee, dated 02.10.2024 and numbered E-35592990-050.04-4025992, was received from the Research and Publication Ethics Committee of the National Defense University. All procedures performed in these studies were by the APA ethical guidelines, the ethical standards of the institutional research committee, and the 1964 Declaration of Helsinki and its later amendments.

2.4. Analysis

Prior to the analyses, skewness, kurtosis, and Mahalanobis outlier analyses were performed, and 22 data that were found to be unsuitable for the analyses were excluded. It was determined that the standardized values of the remaining 440 data were in the range of +3 and -3, and there were no one-way outliers in the data set (Schumacker & Tomak, 2013, p. 114). It was observed that the VIF values of the variables in the model were 1.21, TV values were .83, and there was no multicollinearity problem. The mediating role of hope in the relationship between adverse childhood experiences and mental well-being was examined with the Regression of the Bootstrapping Technique. The significance of the mediation effect was analyzed by increasing the number of samples to

determine the significance of direct and indirect effects, and the lower and upper confidence intervals and Bootstrap coefficient were determined by Bootstrapping 5000 (Hayes, 2017, p. 77). The analyses were conducted using SPSS 26 PROCESS software.

3. Results

3.1. Pearson Analysis

As the skewness and kurtosis values vary between +2 and -2, it is assumed that the data have a normal distribution (George & Mallery, 2016, p.114). Within the scope of the sub-objectives of this study, the results of the correlation analysis examining the relationships between the variables are presented in Table 1. When the relationships between the research variables are examined, there was a significant negative relationship between adverse childhood experiences and mental well-being ($r = -.51, p < .01$) and hope ($r = -.41, p < .01$). When the relationship between mental well-being and hope is analyzed, there was a significant positive relationship ($r = .58, p < .01$). Accordingly, as adverse childhood experiences increase, mental well-being decreases and as hope increases, mental well-being increases.

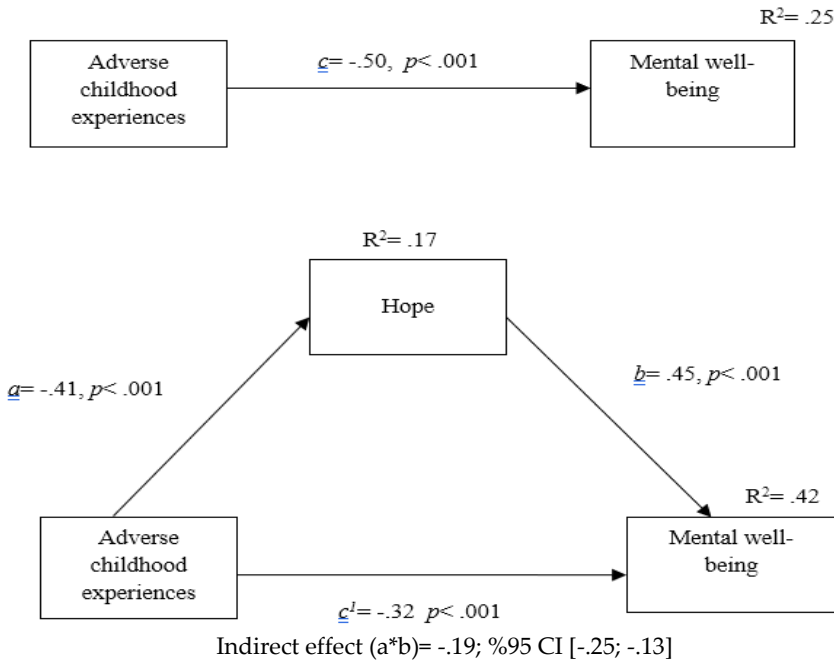
Table 1. Descriptive Statistics of Variables and Relationships between Variables

	<i>n</i>	Min.	Max.	$\bar{x}$	<i>Ss</i>	Skewness	Kurtosis	(1)	(2)	(3)
(1) Adverse childhood experiences	440	4	6	5.19	4.94	-.36	-1.31	1	-.51**	-.41**
(2) Mental well-being	440	11	39	23.45	5.56	.48	-.53	-.51**	1	.58**
(3) Hope	440	15	64	35.34	5.24	-.04	-.75	-.41**	.58**	1

** $p < .01$

3.2. Mediation Analysis Results

Within the scope of the aim of the research, the mediating role of hope in the relationship between adverse childhood experiences and mental well-being was analyzed by Regression Based Bootstrapping Technique. The model for mediation is designed according to Model 4, proposed by Hayes (2017, p. 77), in the presence of one independent, one dependent, and one mediator variable. In this context, the shape of the model is shown in Figure 1, and the results of the Bootstrapping Technique analysis of mediation are presented in Table 2:

Figure 1. The Mediating Role of Hope [R² = .42; F (2-437) = 159.879; p < .001]

When Figure 1 is analyzed, adverse childhood experiences directly predict hope negatively ($B = -.41; p < .001; \%95 \text{ CI } [-.49; -.33]$). Similarly, hope directly predicts mental well-being positively ($B = .45; p < .001; \%95 \text{ CI } [.35; .55]$). In addition, adverse childhood experiences negatively predicted mental well-being, and the total effect was significant ($B = -.50; p < .001; \%95 \text{ CI } [-.57; -.43]$). When the mediating variable hope is included in the model, this effect is $-.32 (p < .001; \%95 \text{ CI } [-.41; -.23])$, and the coefficient resulting from the inclusion of the mediating variable in the model is still significant, so there is a partial mediation effect. The bootstrapping coefficient and 95% confidence intervals (CI) for the significance of the indirect effects of partial mediation determined in the model are given in Table 2:

Table 2. Bootstrapping Results Regarding the Mediation of Hope in the Relationship between Adverse Childhood Experiences and Mental Well-Being

Indirect effects	Coefficient	S.e.	%95 CI		R²	F(2-437)
			LLCI	ULCI		
ACE → H → MWB	-.19	.09	-.25	-.13	.42	159.879
Direct effects	Coefficient	S.e.			t value	
ACE → H	-.41	.21	-.49	-.33	-9.51**	
H → MWB	.45	.02	.35	.55	11.29**	
Total effect	Coefficient					
ACE → MWB	-.50		-.57	-.43	.25	

Note: ** $p < .001$; ACE; Adverse childhood experiences; H; Hope; MWB: Mental Well-Being; Se: Standard error; CI: Confidence Interval

When Table 2 is analyzed, it is understood that the partial mediation model is significant [$F_{(2, 437)} = 159.879, p < .001$]. Negative childhood experiences and hope explained 42% of the variance in mental well-being. In the mediation analysis conducted using the Bootstrapping technique, it was determined that the 95% confidence interval (CI) values obtained as a result of the analysis did not contain zero (0) to support the research hypothesis (Preacher ve Hayes, 2008, p. 884), and the mediating role of hope in the relationship between adverse childhood experiences and mental well-being was found to be significant (Bootstrap Coefficient = $-.19$; %95 CI [$-.25; -.13$]).

4. Discussion

In this study, it was aimed to examine the mediating role of hope in the relationship between negative childhood experiences and the mental well-being of university students. According to the literature, adults with negative childhood experiences have lower subjective well-being than those without (Bellis et al., 2013, p. 1-8). Studies show that negative childhood experiences cause many negative conditions, such as poor health outcomes and depression (Ródenas-Perea et al., 2023, p. 142-143; Szabo et al., 2020, p. 29-34), and reduce mental well-being (Downey & Crummy, 2022, p. 2). The results of the analyses obtained from the study are consistent with the literature, and negative childhood experiences of university students negatively predict their mental well-being.

According to the results of the analyses, while there is a significant negative relationship between negative childhood experiences and hope levels of university students, there is a significant positive relationship between hope levels and mental well-being. Similarly, in the study conducted by Savi Çakar et al. (2018, p. 85), it was observed that childhood negative experiences predicted the level of hopelessness. Negative experiences in childhood damage the individual's concept of hope and negatively affect well-being by causing the individual to show depressive symptoms (Helvacı Çelik & Hocaoğlu, 2018, p. 706-708). The increase in hope levels of university students is associated with an increase in their mental well-being. This situation shows that hope can contribute as an important coping source in increasing the mental well-being of university students.

Since the cognitive and linguistic abilities of the young adult age group, including university students, are less developed than adults, they need more help in coping with the experiences that stressful situations may create (Meyerson et al., 2011, p. 950-962). Therefore, it is important to examine what coping resources university students need to increase their mental well-being. According to the analyses conducted within the scope of the research, it was seen that hope has a mediating role in the relationship between negative childhood experiences of university students and mental well-being. According to the studies, university students in Turkey are in the risk group in terms of hopelessness, and many young people experience intense hopelessness and pessimism as a result of the negative experiences they encounter in the course of life (Erkan et al., 2012, p. 176; Korucuk, 2023, p. 1262-1263).

When the literature was analyzed, Durğun and Taylan (2023, p. 24) examined the relationship between healthy family structure, perceived stress, and hope in Turkish university students and found a positive correlation between having a healthy family and the hope levels of university students. In a study conducted by Karıcı and Topkaya (2023, p. 99) with Turkish adolescents, individuals with high levels of parental acceptance and interest had high levels of hope and well-being. In the study conducted by Savi Çakar et

al. (2018, p. 85), having childhood traumas and hopelessness levels explained the psychological symptoms experienced. Kardaş and Tanhan (2018, p. 1) concluded that hopelessness affects posttraumatic growth. All these show that having negative childhood experiences negatively affects well-being in many aspects and that hope is an important coping resource that can increase well-being. However, there is no study directly examining the mediating role of hope in the relationship between negative childhood experiences and the mental well-being of university students in Turkey, and it is assumed that this study will contribute to the field.

Examining how adverse childhood experiences affect the mental well-being of university students in Turkey may contribute to reducing the effects of adverse childhood experiences and increasing well-being. Considering that adverse childhood experiences are an important factor affecting the well-being of university students, it is important to examine the resilience resources that enable them to cope with these experiences, taking into account individual and cultural factors (Pasha-Zaidi et al., 2020, p. 1-12). Because in order to make effective healing interventions in trauma studies, the intervention content should be appropriate to the cultural values and needs of the group (Whitworth, 2016, p. 445). Within the scope of the study, hope was evaluated as one of the sources of coping with negative childhood experiences of Turkish university students. Hope was found to be an important variable related to the mental well-being of Turkish university students with adverse childhood experiences. However, this evaluation was made with quantitative research methods. The relationship between adverse childhood experiences and Turkish university students' mental well-being and the mediating role of hope in this relationship can be examined by using Online Photovoice (OPV) and Online Interpretative Phenomenological Analysis (OIPA), which are innovative qualitative research methods, taking into account cultural values (Doyumğaç et al., 2021, p. 166-185; Tanhan & Strack, 2020, p. 2010-2025; Waalkes et al., 2024). The use of these approaches in future studies to capture the unique experiences, thoughts, feelings, and behaviors of university students will also make important contributions to the field.

4. 1. Recommendations

In the study, the mediating role of hope in the relationship between negative childhood experiences and the mental well-being of university students was examined. In line with the results obtained, suggestions for researchers and practitioners are as follows:

- Reducing adverse childhood experiences contributes to increasing mental well-being. For this reason, it is recommended that individual and group intervention practices should be planned by mental health specialists working in universities to reduce the negative childhood experiences of university students.
- Hope contributes to increased mental well-being. Considering the developmental transition process of university students, it is recommended to plan activities to increase their hope levels.
- Psychoeducation programs can be designed and implemented by mental health specialists working in universities to increase students' hope levels.
- Hope has a mediating role in the relationship between negative childhood experiences and the mental well-being of university students. For this reason, it is recommended that university students with negative childhood experiences be identified, and hope-based psychological counseling practices should be

carried out within the scope of both preventive and intervention guidance services.

- Considering the importance of considering cultural bases and the needs of the group in studies on traumatic issues such as adverse childhood experiences, it is recommended to conduct qualitative studies on this subject.
- It is recommended to conduct long-term longitudinal studies examining the mediating role of hope in its relationship with the mental well-being of university students with adverse childhood experiences.

4. 2. Limitations

This study examined the mediating role of hope in the relationship between university students' adverse childhood experiences and their mental well-being. The relationship between adverse childhood experiences and mental well-being levels and the mediating role of hope in this relationship was examined using quantitative research methods. It is recommended that researchers use qualitative methods to determine how negative childhood experiences affect the mental well-being of university students, how the mediating role of hope occurs, and what students need to increase their hopes are examined using qualitative methods. The research is limited to the responses given by the students who constitute the study group to the scale questions. This study examined adverse childhood experiences independent of family and health-related issues. This can be considered as a limitation of the study. In addition, the fact that negative childhood experiences, mental well-being, and hope levels were not addressed separately according to the student's class, department, and socioeconomic levels and that this study was a cross-sectional study can be considered as a limitation.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i> National Defense University Rectorate, Scientific Research and Publication Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 02.10.2024, numbered 35592990-050.04-4025992 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i> Milli Savunma Üniversitesi Rektörlüğü, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 02.1.2024 Tarih, 35592990-050.04-4025992 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

References / Kaynakça

- Bailey, T. C., Eng, W., Frisch, M. B., & Snyder, C. R. (2007). Hope and optimism as related to life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology, 2*(3), 168–175. <https://doi.org/10.1080/17439760701409546>
- Barrera, I., Sharma, V., & Aratani, Y. (2019). The prevalence of mental illness and substance abuse among rural latino adults with multiple adverse childhood experiences in California. *Journal of Immigrant and Minority Health, 21*(5), 971–976. <https://doi.org/10.1007/s10903-018-0811-9>
- Bellis, M. A., Hughes, K., Jones, A., Perkins, C., & McHale, P. (2013). Childhood happiness and violence: a retrospective study of their impact on adult well-being. *BMJ Open, 3*(9), e003427. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2013-003427>
- Bonanno G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *The American Psychologist, 59*(1), 20–28. <https://doi.org/10.1037/1942-9681.S1.101>
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirme kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 32*, 470-483.
- Cengiz, S., Yıldırım, M., Kaşıkçı, F., & Peker, A. (2024). School burnout and emotional and psychological well-being in secondary school students: Mediating roles of resilience and hope. *Youth & Society, 0*(0). <https://doi.org/10.1177/0044118X241279871>
- Cheavens, J. S., Feldman, D. B., Woodward, J. T., & Snyder, C. R. (2006). Hope in cognitive psychotherapies: On working with client strengths. *Journal of Cognitive Psychotherapy, 20*(2), 135–145.
- Davies, E., Read, J. & Shevlin, M. (2022). The impact of adverse childhood experiences and recent life events on anxiety and quality of life in university students. *Higher Education, 84*, 211–224. <https://doi.org/10.1007/s10734-021-00774-9>
- Demirci, İ. (2021). Pozitif psikoloji temelli perma grupla psikolojik danışma uygulamasının üniversite öğrencilerinin iyi oluşlarına etkisi: Bir pilot çalışma. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21*(2), 453-466. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2021.21.62826-656748>
- Demirtaş, A. S., & Baydemir, K. (2019). Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği Kısa Formu'nun Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18*(70), 654-666. <https://doi.org/10.17755/esosder.432708>
- Dhungana, E., Read, J., & Shevlin, M. (2022). The impact of adverse childhood experiences and recent life events on anxiety and quality of life in university students. *Higher Education, 84*(1), 211–224. <https://doi.org/10.1007/s10734-021-00774-9>
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist, 55*(1), 34–43. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.34>
- Ding, Y., Lin, H., Zhou, L., Yan, H., & He, N. (2014). Adverse childhood experiences and interaction with methamphetamine use frequency in the risk of methamphetamine-

associated psychosis. *Drug and Alcohol Dependence*, 142, 295–300. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2014.06.042>

Downey, C., & Crummy, A. (2022). The impact of childhood trauma on children's well-being and adult behavior. *European Journal of Trauma & Dissociation*, 6(1), Article 100237. <https://doi.org/10.1016/j.ejtd.2021.100237>

Doyumğaç, İ., Tanhan, A., & Kıymaz, M. S., (2021). Understanding the most important facilitators and barriers for online education during COVID-19 through online photovoice methodology. *International Journal of Higher Education*, 10(1), 166-190. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v10n1p166>

Dube, S. R., Felitti, V. J., Dong, M., Chapman, D. P., Giles, W. H., & Anda, R. F. (2003). Childhood abuse, neglect, and household dysfunction and the risk of illicit drug use: The adverse childhood experiences study. *Pediatrics*, 111(3), 564–572. <https://doi.org/10.1542/peds.111.3.564>

Duggal, D., Sacks-Zimmerman, A., & Liberta, T. (2016). The impact of hope and resilience on multiple factors in neurosurgical patients. *Cureus*, 8(10), e849. <https://doi.org/10.7759/cureus.849>

Durğun, A., & Taylan, H. H. (2023). Sağlıklı aile, algılanan stres ve umut üzerine bir araştırma: Seben İzzet Baysal Meslek Yüksek Okulu örneği. *Sosyal Sağlık Dergisi*, 3(1), 24-48.

Elmore, A. L., Crouch, E., & Kabir Chowdhury, M. A. (2020). The interaction of adverse childhood experiences and resiliency on the outcome of depression among children and youth, 8–17-year-olds. *Child Abuse & Neglect*, 107, 104616. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104616>

Erduran Tekin, Ö. (2024). The mediating role of psychological resilience in the relationship of adverse childhood experiences with academic achievement. *Psychological Reports*, 332941241282250. <https://doi.org/10.1177/00332941241282250>

Erkan, S., Cihangir Çankaya, Z., Terzi, Ş., & Özbay, Y. (2012). Üniversite psikolojik danışma ve rehberlik merkezlerinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(22), 174-198.

Fergus S., & Zimmerman M. A. (2005). Adolescent resilience: A framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual Review of Public Health*, 26, 399–419. <https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.26.021304.144357>

Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., Koss, M. P., & Marks, J. S. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults. The adverse childhood experiences (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14(4), 245–258. [https://doi.org/10.1016/s0749-3797\(98\)00017-8](https://doi.org/10.1016/s0749-3797(98)00017-8)

George, D., & Mallery, P. (2016). IBM SPSS Statistics 23 Step by Step: A Simple Guide and Reference (14th ed.). Routledge.

Gottron, D. D., Williams, P., & Jiang, M. (2024). Hope mediates the relationship between childhood adversity and academic resilience among Appalachian young adults. *Theory & Practice in Rural Education*, 14 (1), 49–72. <https://doi.org/10.37766/tpre.2024.v14n1p49-72>

Guidi, J., Lucente, M., Sonino, N., & Fava, G. A. (2021). Allostatic load and its impact on health: A systematic review. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 90(1), 11–27. <https://doi.org/10.1159/000510696>

Gündüz, A., Yaşar, A. B., Gündoğmuş, İ., Savran, C., & Konuk, E. (2018). Çocukluk Çağı Olumsuz Yaşantılar Ölçeği Türkçe Formu'nun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 19(1), 68-75. <https://doi.org/10.5455/apd.294158>

Hayes, A. F. (2017). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. Guilford.

Haynes, E., Crouch, E., Probst, E., Radcliff, E., Bennett, K., & Glover, S. (2020). Exploring the association between a parent's exposure to adverse childhood experiences (ACEs) and outcomes of depression and anxiety among their children. *Children and Youth Services Review*, 113, 105013. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105013>

Hellman, C. M., & Gwinn, C. (2017). Camp HOPE as an intervention for children exposed to domestic violence: A program evaluation of hope, and strength of character. *Child & Adolescent Social Work Journal*, 34(3), 269–276. <https://doi.org/10.1007/s10560-016-0460-6>

Helvacı Çelik, F. G., & Hocaoğlu, Ç. (2018). Çocukluk çağı travmaları: Bir gözden geçirme. *Sakarya Medical Journal*, 8(4), 695–711. <https://doi.org/10.31832/smj.454535>

Herman, J. L. (2007). *Tavma ve iyileşme: Şiddetin sonuçları ev içi istismardan siyasi teröre* (5. Edition). Literatür Publishing.

Hinojosa, R., Nguyen, J., Sellers, K., & Elassar, H. (2019). Barriers to college success among students that experienced adverse childhood events. *Journal of American College Health: J of ACH*, 67(6), 531–540. <https://doi.org/10.1080/07448481.2018.1498851>

Ibrahim, A. K., Kelly, S. J., Adams, C. E., & Glazebrook, C. (2013). A systematic review of studies of depression prevalence in university students. *Journal of Psychiatric Research*, 47(3), 391–400. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2012.11.015>

Karabacak Çelik, A. (2023). Deprem sonrası travma belirtileri, umut ve iyi oluş arasındaki ilişkinin incelenmesi. *TRT Akademi*, 8(18), 574-591. <https://doi.org/10.37679/trta.1275268>

Karcı, A., & Topkaya, N. (2023). Ergenlerde anne baba tutumlarının umut ve iyi oluş ile ilişkisinin incelenmesi. *Trakya Eğitim Dergisi*, 13(1), 99-114. <https://doi.org/10.24315/tred.1011910>

Kardaş, F., & Tanhan, F. (2018). Van depremini yaşayan üniversite öğrencilerinin travma sonrası stres, travma sonrası büyüme ve umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-36.

Kayış, A. R., & Satici, S. A. (2019). Mizahla başa çıkma ile mental iyi oluş arasındaki ilişkide affediciliğin aracılık rolü. *Kastamonu Education Journal*, 27(4), 1495-1504. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.3099>

Kays, J. L., Hurley, R. A., & Taber, K. H. (2012). The dynamic brain: Neuroplasticity and mental health. *The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, 24(2), 118–124. <https://doi.org/10.1176/appi.neuropsych.12050109>

Kessler, R. C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., Merikangas, K. R., & Walters, E. E. (2005). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry*, 62(6), 593–602. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.6.593>

Keyes, C. L. (2002). The mental health continuum: From languishing to flourishing in life. *Journal of Health and Social Behavior*, 43(2), 207–222. <https://doi.org/10.2307/3090197>

Korucuk, M. (2023). Üniversite öğrencilerinin akademik, sosyo-kültürel ve ekonomik sorunları: Fotoses uygulaması. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(4), 1260–1287. <https://doi.org/10.34056/aujef.1224078>

Layouts, K., & Lyubomirsky, S. (2012). The how, why, what, when, and who of happiness: Mechanisms underlying the success of positive interventions. In J. Gruber & J. Moskowitz (Eds.), *The light and dark side of positive emotions* (pp. 473–495). Oxford University Press.

Lee, S. C., & Rawlings, M. A. (2023). Healing from trauma through Psychoeducation: understanding young adult client group experiences. *Social Work with Groups*, 46(1), 5–20. <https://doi.org/10.1080/01609513.2021.2024109>

Lin, Y., Chen, Z., He, M., Zhou, W., Wang, L., Hua, G., & Kaizong, H. (2024). The relationship between anxiety and depression in adolescent depression patients: The mediating effect of hope level and coping modes. *Heliyon*, 10(5), e35466. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e35466>

Logan-Greene, P., Green, S., Nurius, P. S., & Longhi, D. (2014). Distinct contributions of adverse childhood experiences and resilience resources: A cohort analysis of adult physical and mental health. *Social Work in Health Care*, 53(8), 776–797. <https://doi.org/10.1080/00981389.2014.944251>

Luthar S. S., & Cicchetti D. (2000). The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Development and Psychopathology*, 12(4), 857–885. <https://doi.org/10.1017/S0954579400004156>

Luthar, S. S., Crossman, E. J., & Small, P. J. (2015). Resilience and adversity. In R. M. Lerner & M. E. Lamb (Eds.), *Handbook of child psychology and developmental science* (7th ed., pp. 1–40). Wiley.

Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227–238. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>

Marques, S. C., Lopez, S. J., & Pais-Ribeiro, J. L. (2011). “Building hope for the future”: A program to foster strengths in middle-school students. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 12(1), 139–152. <https://doi.org/10.1007/s10902-009-9180-3>

Merrick J. S., & Narayan A. J. (2020). Assessment and screening of positive childhood experiences along with childhood adversity in research, practice, and policy. *Journal of Children and Poverty*, 26(2), 269–281. <https://doi.org/10.1080/10796126.2020.1799338>

Messman-Moore, T. L., & Bhuptani, P. H. (2017). A review of the long-term impact of child maltreatment on posttraumatic stress disorder and its comorbidities: An emotion dysregulation perspective. *Clinical Psychology: Science and Practice, 24*(2), 154–169. <https://doi.org/10.1111/cpsp.12193>

Meyerson, D. A., Grant, K. E., Carter, J. S., & Kilmer, R. P. (2011). Posttraumatic growth among children and adolescents: a systematic review. *Clinical Psychology Review, 31*(6), 949–964. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.06.003>

Mosley-Johnson, E., Garacci, E., Wagner, N., Mendez, C., Williams, J. S., & Egede, L. E. (2019). Assessing the relationship between adverse childhood experiences and life satisfaction, psychological well-being, and social well-being: United States Longitudinal Cohort 1995–2014. *Quality of Life Research, 28*(4), 907–914. <https://doi.org/10.1007/s11136-018-2054-6>

Munoz, R. T., Hanks, H., & Hellman, C. M. (2020). Hope and resilience as distinct contributors to psychological flourishing among childhood trauma survivors. *Traumatology, 26*(2), 177–184. <https://doi.org/10.1037/trm0000224>

Pasha-Zaidi, N., Afari, E., Urganci, B., Sevi, B., & Durham, J. (2020). Investigating the relationship between adverse childhood experiences (ACEs) and resilience: A study of undergraduate students in Turkey. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 29*(10), 1204–1221. <https://doi.org/10.1080/10926771.2020.1725212>

Perveen, S. (2019). Hope and health related life quality among thalassemic patients. *Journal of Psychology and Clinical Psychiatry, 10*(2), 73–76. <https://doi.org/10.15406/jpcpy.2019.10.00631>

Petrucelli, K., Davis, J., & Berman, T. (2019). Adverse childhood experiences and associated health outcomes: A systematic review and meta-analysis. *Child Abuse & Neglect, 97*, 104127. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2019.104127>

Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods, 40*(3), 879–891. <https://doi.org/10.3758/BRM.40.3.879>

Ratanasiripong, P., China, T., & Toyama, S. (2018). Mental health and well-being of university students in Okinawa. *Education Research International, 2018*, 1. <https://doi.org/10.1155/2018/4231836>

Ródenas-Perea, G., Velasco-Barbancho, E., Perona-Garcelán, S., Rodríguez-Testal, J. F., Senín-Calderón, C., Crespo-Facorro, B., & Ruiz-Veguilla, M. (2023). Childhood and adolescent trauma and dissociation: The mediating role of rumination, intrusive thoughts, and negative affect. *Scandinavian Journal of Psychology, 64*(2), 142–149. <https://doi.org/10.1111/sjop.12879>

Rustøen, T., Cooper, B. A., & Miaskowski, C. (2010). The importance of hope as a mediator of psychological distress and life satisfaction in a community sample of cancer patients. *Cancer Nursing, 33*(4), 258–267. <https://doi.org/10.1097/NCC.0b013e3181d6fb61>

Savi Çakar, F., İkiz, F. E., & Asıcı, E. (2018). Çocukluk çağı travmaları ve umutsuzluğun psikolojik belirtileri yordama düzeyi. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi (14)*, 85-100.

- Schumacker, R., & Tomek, S. (2013). *Understanding statistics using R*. Springer
- Seligman, M. (2002). Positive Psychology, Positive Prevention, and Positive Therapy. In C. R. Snyder, & S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* (pp. 3–9). Oxford University Press US.
- Snyder, C. R. (Ed.). (2000). *Handbook of hope: Theory, measures, and applications*. Academic Press.
- Snyder, C. R., Harris, C., Anderson, J. R., Holleran, S. A., Irving, L. M., Sigmon, S. T., Yoshinobu, L., Gibb, J., Langelle, C., & Harney, P. (1991). The will and the ways: Development and validation of an individual-differences measure of hope. *Journal of Personality and Social Psychology*, *60*(4), 570–585. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.4.570>
- Snyder, C. R., Shorey, H. S., Cheavens, J., Pulvers, K. M., Adams, V. H. III, & Wiklund, C. (2002). Hope and academic success in college. *Journal of Educational Psychology*, *94*(4), 820–826. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.94.4.820>
- Stevens, J. P. (2009). *Applied multivariate statistics for social sciences* (5th ed.). Routledge Taylor & Francis Group.
- Szabo, Y. Z., Nelson, S. M., & Lantrip, C. (2020). Cognitive complaints in neuropsychologically normal adults: A brief report on the roles of childhood abuse and rumination. *Traumatology*, *26*(1), 29–34. <https://doi.org/10.1037/trm0000209>
- Tanhan, A., & Strack, R. W. (2020). Online photovoice to explore and advocate for Muslim biopsychosocial spiritual wellbeing and issues: Ecological systems theory and ally development. *Current Psychology*, *39*(6), 2010–2025. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00692-6>
- Tarhan, S., & Bacanlı, H. (2015). Sürekli Umut Ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, *3*(1), 1–14.
- Tennant, R., Hiller, L., Fishwick, R., Platt, S., Joseph, S., Weich, S., Parkinson, J., Secker, J., & Stewart-Brown, S. (2007). The Warwick-Edinburgh Mental Well-being Scale (WEMWBS): Development and UK validation. *Health and Quality of Life Outcomes*, *5*, 63. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-5-63>
- Thompson, M. P., Kingree, J. B., & Lamis, D. (2019). Associations of adverse childhood experiences and suicidal behaviors in adulthood in a U.S. nationally representative sample. *Child: Care, Health and Development*, *45*(1), 121–128. <https://doi.org/10.1111/cch.12617>
- Tian, M., Yan, S., & Wang, N. (2018). Evaluating the effectiveness of Snyder's theory-based group hope therapy to improve self-efficacy of university students in finance. *NeuroQuantology*, *16*(6), 118–124. <https://doi.org/10.14704/nq.2018.16.6.1314>
- Trenoweth, S. (2017). Strengths and mental well-being. Steve Trenoweth & Nicki Moone (Eds.), *In Psychosocial assessment* (pp. 164–183). SAGE.
- Ustuner Top, F., & Cam, H. H. (2021). Childhood maltreatment among university students in Turkey: Prevalence, demographic factors, and health-related quality of life consequences. *Psychology, Health & Medicine*, *26*(5), 543–554. <https://doi.org/10.1080/13548506.2020.1768274>

Waalkes, P. L., Mizutani, Y., Kim, S. R., Napitupulu, A., Thompson, J., Leiva, A. N., Tanhan, A., & Moore, M. (2024). Professional identity development of counselor educators with international backgrounds through online photovoice. *International Journal for the Advancement of Counselling*. <https://doi.org/10.1007/s10447-024-09582-z>

Whitworth, J. D. (2016). The role of psychoeducation in trauma recovery: Recommendations for content and delivery. *Journal of Evidence-Informed Social Work*, 13(5), 442–451. <https://doi.org/10.1080/23761407.2016.1166852>

Zhang, J., Tang, B. W., Liu, M. W., Yuan, S., Yu, H. J., Zhang, R., Huang, X. C., Nzala, S. H., Chikoya, M., Wang, P. G., & He, Q. Q. (2020). Association of adverse childhood experiences with health risk behaviors among college students in Zambia. *International Journal of Behavioral Medicine*, 27(4), 400–405. <https://doi.org/10.1007/s12529-020-09863-y>

Çocuğun Sosyalleşmesinde Oyunun Rolü

Burcu Gezer Şen¹

Öz

Oyunun çocukların gelişimi, öğrenmesi ve sosyalleşmesi üzerinde olumlu etkileri olduğuna dair fikir birliği olmasına rağmen oyunu tanımlamak son derece güçtür. Oyunun ne anlama geldiği, oyunun özü, oyunun sınırları, oyunun sosyalleşmeye etkileri veya çocukların oyunlardan neler öğrendiği gibi oyunla ilgili sorulacak birçok soru söz konusudur. Erken çocukluk eğitiminde oyuna uzun süredir değer verilmektedir. Oyunun çocukların sağlıklı gelişimi, öğrenmesi ve sosyalleşmesindeki rolü araştırılmaya devam etmektedir. Oyun araştırmaları geniş bir alanı kapsar. Oyun, her yaşta bireyde gözlemlenebilen çeşitli etkinlikler ve deneyimleri ifade eden geniş kapsamlı bir kavramdır. Ayrıca oyun, evrensel bir kavramdır. Hemen hemen her çocuk, dünyanın her yerinde oyun oynar. Oyun her çocuğun temel hakkı olarak kabul edilmiştir. Birçok düşünürün göre oyun çocuğun işidir. Oyun başlı başına önemli bir amaçtır; aynı zamanda başka amaçlar için bir araçtır. Oyun, çocukların öğrendiği doğal bir araç olarak görülebilir. Oyun oynayan çocuklar, dünya hakkında bilgi edinmenin yanı sıra bireysel ve sosyal kimliklerini de inşa etmektedir. Oyun, çocukların kendi kültürleri ve toplumsal beklentiler hakkında bilgi edinmelerinin bir yoludur. Oyun sayesinde çocuklar toplumda nasıl davranmaları gerektiğini gözlemler, deneyimler ve içselleştirir. Oyun, tüm çocukların gelişiminin önemli ve kritik bir parçasıdır. Çocukların gelişiminin tüm alanları karmaşık bir şekilde iç içedir. Oyun, bu gelişim alanlarının her birine doğrudan ve dolaylı yollarla fayda sağlar. Oyun, çocuğun bebeklik döneminde başlar ve ideal olarak yaşamı boyunca devam eder. Bu çalışmada, oyunun çocuğun sosyal hayatındaki rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda oyun kavramı, oyunun çocuğun sosyalleşmesindeki rolü ve oyunun çocuğun eğitimindeki rolü konuları ele alınmıştır. Çalışmanın içeriğinde oyunun temel kavramlarına, yaklaşımlarına ve sosyolojik boyutuna ilişkin alanyazına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Oyun, Sosyalleşme, Eğitim, Eğitim Sosyolojisi, Çocuk Sosyolojisi.

Gezer Şen, B. (2025). Çocuğun Sosyalleşmesinde Oyunun Rolü. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 71-91. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1079436>

Geliş Tarihi	25.02.2022
Kabul Tarihi	20.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Ana Bilim Dalı, Elazığ, Türkiye, burcugezersen@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3782-2377

The Role of Play in the Socialization of Children

Burcu Gezer Şen¹

Abstract

Although there is a consensus that play has positive effects on children's development, learning and socialization, it is extremely difficult to define play. There are many questions to be asked about play, such as what play means, the essence of play, the limits of play, the effects of play on socialization, or what children learn from play. Play has long been valued in early childhood education. The role of play in the healthy development, learning and socialization of children continues to be investigated. Play research covers a wide area. Play is a broad concept that expresses various activities and experiences that can be observed in individuals of all ages. In addition, play is a universal concept. Almost every child plays games all over the world. Play has been accepted as the fundamental right of every child. According to many thinkers, play is the child's work. The play itself is an important goal; it is also a tool for other purposes. Play can be seen as a natural means by which young children learn. Children playing games build their personal and social identities as well as gaining knowledge about the world. Play is a way for children to learn about their own culture and societal expectations. Through play, children observe, experience and internalize how they should behave in society. Play is an important and critical part of the development of all children. All areas of children's development are intricately intertwined. Play benefits each of these areas of development in direct and indirect ways. Play begins in a child's infancy and ideally continues throughout his life. In this study, it is aimed to examine the role of play in the social life of the child. For this purpose, the concept of play, the role of play in the socialization of the child and the role of play in the education of the child are discussed. In the content of the study, the literature on the basic concepts, approaches and sociological dimension of the play is mentioned.

Keywords: Play, Socialization, Education, Sociology of Education, Sociology of Children.

Gezer Şen, B. (2025). The Role of Play in the Socialization of Children. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 71-91. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1079436>

Date of Submission	25.02.2022
Date of Acceptance	20.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof. Firat University, Faculty of Education, Department of Basic Education, Elazig, Türkiye, burcugezersen@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3782-2377

Giriş

Oyun nedir? Oyun nasıl gelişir? Oyun, öğrenme ve gelişim arasındaki ilişki nedir? Oyun kelimesi aklımıza neleri getirir? Bu sorular oyunla ilişkili olduğunu düşünülen her şeyin bir kavram haritasını oluşturmaya yardımcı olmaktadır. Dünya çapındaki çoğu toplulukta, oyun hem aileler hem de eğitim kurumları tarafından değerli kabul edilmiştir. Erken çocukluk eğitiminde, oyun merkezi bir kavram olarak görülmüştür. 3-6 yaş arasındaki çocuklar bir kediyle oynamak, mandallarla oynamak, yemek yapıyormuş gibi yapmak gibi hayali oyunları veya ata binmek gibi çoğunlukla doğal ortamlarda oynanan oyunları tercih etmektedir. Bu yaş grubunda oyun aynı zamanda kum havuzu, oyun evi, oyun alanı gibi çok çeşitli erken çocukluk eğitimine özgü oyun bağlamalarını da içermektedir. 7-12 yaş arasındaki çocuklar, arkadaşlarla saklambaç oynamak, pistlerde bisiklete binmek, gizli yerler inşa etmek, aile oyunları, karalamalar, okul bahçesinde oyun, spor, kum havuzu oyunu ve oyun evi inşa etmek gibi etkinliklere odaklıdır. 13-18 yaş arasındaki çocuklar ise, eğlence veya oyun alanı olarak nitelendirilebilecek mekânlar arasında restoranları, büyük mağazaları, tiyatroyu, sinemayı ve gençlik merkezlerini öne çıkarmaktadır. Yetişkinler de en çok boş zaman veya keyifli anılar yaşatan yerler arasında doğal ortamlar, restoranlar, büyük mağazalar ve sinemalar ile okulda çocuklarla oynanan oyunları öne çıkarmaktadır (Fleer 2021; Serpa 2018; Singh ve Gupta 2012; Vandell 2000; Vietze, Juang ve Schachner 2019)

Hemen hemen her çocuk, dünyanın her yerinde oyun oynar. Oyun oynama dürtüsü o kadar yoğundur ki, çocuklar gerçek oyuncakları olmadığında, ebeveynleri bu davranışı aktif olarak teşvik etmediğinde ve hatta bir savaş bölgesinin ortasında da oyun oynayabilmektedir. Küçük bir çocuk için koşmak, rol yapmak ve inşa etmek eğlencelidir. Araştırmacılar ve eğitimciler bu eğlenceli etkinliklerin başta fiziksel, bilişsel ve sosyal gelişim olmak üzere çocuğun tüm gelişim alanlarına fayda sağladığını belirtmektedir (Akgül 2019; Kumar Shirotriya 2012).

Oyun, sağlıklı çocuk gelişimi için o kadar temel bir bileşendir ki Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komisyonu oyunu her çocuğun temel hakkı olarak kabul etmiştir. Oyun yoluyla geliştirilen becerilerin çoğu, 21. yüzyılda başarı için çok önemlidir. Günümüz dünyasında başarıya ulaşmak için bireylerin sosyal açıdan yetkin olmaları gerekmektedir. İşbirliği, güçlü iletişim, eleştirel düşünme, yenilikçi anlayış ve problem çözme becerisi çocukların gelecekteki başarısı için çok önemli kabul edilmektedir. Bu becerilerin çoğu ancak oyun yoluyla kolayca öğrenilebilmektedir (Brooker ve Woodhead 2013; White 2012).

Yaşamın ilk aylarından itibaren oyun oynamaya başlanır ve ilk yıllarda oyun, yemek ve uykunun yanı sıra çocuğun en çok yaptığı aktivitelerden biri haline gelir. Çocuklar oyun yoluyla öğrenirler. Gelişim, öğrenme ve oyun arasında çok boyutlu bir ilişki söz konusudur. Oyun, öğrenme stratejilerinin yanı sıra olumlu benlik saygısı ve çok yönlü düşünme gibi yaşamsal işlevler sağlar. Oyun terimini tanımlamak ve ifade etmek zordur. Çünkü oyun soyuttur ve farklı gruplar için birden çok anlama sahiptir. Oyun, esnek bir alana sahip olan, dönüşüme açık olan ve oyuncuların birbirinden farklı deneyimler yaşadığı gönüllü bir hareket olarak tanımlanmaktadır. Oyun, çocuklara pek çok alanda kazanım sağlayan ve onların sosyal olarak etkileşim kurmayı öğrendiği bir araçtır (Guirguis 2018; Viejo, Ortega-Ruiz, ve Romera 2018).

Erken çocukluk yıllarında çocuklar için oyun oynamak çok önemlidir. Çocuklar için en önemli öğretimin oyun esnasında gerçekleştiği düşünülmektedir. Gelişimsel oyun teorileri oyunu öğretim ve değerlendirme için bir bağlam olarak kullanmaya vurguda bulunur. Ayrıca oyunun sosyal, duygusal, bilişsel, fiziksel ve motor gelişim alanlarındaki önemi de sıkça vurgulanmaktadır (Biddle vd. 2013; Faas, Wu, ve Geiger 2017).

Erken çocukluk eğitimi ortamı, çocukların çeşitli oyun deneyimleri yoluyla öğrenmeye olan sevgiyi keşfettikleri bir yer olmalıdır. Oyun temelli öğrenme, çocuğun gelişiminin desteklenmesi için gereklidir. Oyun temelli öğrenme, bütünsel bir yaklaşımla çocuk gelişimiyle ilgili tüm alanlara hitap etmektedir. Oyun temelli öğrenme herkes için eğitici ve eğlenceli bir etkinliktir. Çocukların yaşam boyu öğrenen bireyler haline gelmesinde oyunun rolü büyüktür. Oyun, çocuğun öğrenme eylemini takdir etmesini ve bundan zevk almasını sağlamaktadır (Irvin 2017; Kessel 2018).

Yapılan araştırmalar, oyunun bireyin gelişimindeki önemini ortaya çıkarmaktadır (Akın, Kızıtanrı ve Edip 2021; Gökşen 2014; Koçer 2004). Oyun, özgürce seçilmiş, içsel olarak motive edilmiş ve kişisel olarak yönlendirilmiş tüm faaliyetleri kapsamaktadır. Oyun, sanatın, sporun, kitapların, filmlerin, modanın, eğlencenin ve merakın, kısaca medeniyet olarak düşünülen her şeyin temeli olarak tanımlanmaktadır (Bianca 2020; Lai vd. 2018). Oyun, çocukların kendi dünyalarını ve başkalarının dünyasını deneyimledikleri bir mercektir. Çocuklar oyundan yoksun bırakıldığında, hem çocukluk döneminde hem de uzun vadede zarar görmektedir. Yetişkinlerin destekleyici tutumu, oyun alanlarının yeterli hale getirilmesi ve oyun malzemelerinin çeşitliliğinin sağlanması ile çocuklar toplumun sağlıklı, mutlu ve üretken üyeleri olma fırsatına sahip olmaktadır (Abdul Aziz ve Yusof 2009; Goldstein 2012; Majumdar 2020).

Teorilerden ve tanımlardan yola çıkarak, oyunun çocukların gelişimine katkıda bulunduğu konusunda fikir birliği sağlanabilir. Oyun, çocukların psikolojik ve fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekliği dönüştürmelerine ve dünyanın sembolik temsillerini geliştirmelerine olanak tanır. Ayrıca, çocukların oyunlarındaki niteliksel farklılıklar, farklı yetenek düzeylerini yansıtır. Oyun aynı zamanda çocukların gelişimini alt işlevlerden üst işlevlere ve basit kavramları anlamadan ileri düzeyde zihinsel etkinlikler gerçekleştirmeye kadar kolaylaştırabilir. Oyun, çocukların davranışlarında ustalaşmasına, yetişkin rollerini öğrenmesine, duygusal ve motor becerilerinin keşfedilmesine ve sosyal becerilerin kademeli olarak kazanılmasına yardımcı olabilir. Ayrıca oyun, çocukların geleceğe hazırlanmalarına yardımcı olur (Faas vd. 2017; Mabagala ve Mabagala 2012; Raghavan ve Alexandrova 2015)

Bu çalışmada, oyunun çocuğun sosyalleşmesindeki rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın içeriğinde oyunun temel kavramlarına, yaklaşımlarına ve sosyolojik boyutuna ilişkin alanyazına değinilmiştir. Bu doğrultuda oyun kavramı, oyunun çocuğun sosyalleşmesindeki rolü ve oyunun çocuğun eğitimindeki rolü konuları ele alınmıştır.

Oyun Kavramı

Oyun kavramı uzun süredir oyun bilimcilerin, eğitimcilerin, sosyologların, psikologların, filozofların, teorisyenlerin ve ebeveynlerin ilgisini çekmektedir. Araştırmacılar uzun süredir oyun kavramı ve oyunun gelişimdeki rolü hakkında çalışmalar yapmakta ve teoriler geliştirmektedir. Oyunun çocukların gelişimi ve öğrenmesi üzerinde olumlu etkileri olduğuna dair fikir birliği olmasına rağmen oyunu tanımlamak son derece güçtür.

Bir çocuğun oyun oynadığını herkes ayırt edebilse de, bunu tanımlamak, açıklamak ve diğer çocukluk etkinlikleriyle ilişkilendirmek daha karmaşıktır. Oyunun ne anlama geldiği, çocukların oyunlardan neler öğrendiği, oyunun özü, oyunun sınırları veya oyunun ne zaman başladığı ve bittiği gibi oyunla ilgili sorulacak birçok soru söz konusudur. Çocuklar bebeklik döneminden itibaren etraflarındaki dünyayı anlamlandırmak için oyun oynar ve hayatın temelini oluşturan beceriler geliştirir. Oyun, çocuklara fiziksel, bilişsel, sosyal ve duygusal olarak gelişmeleri için önem taşıyan şeyleri kendi kendilerine öğrenme ve deneyimleme fırsatı verir (Mabagala and Mabagala 2012; Rothbart et al. 2011; Treasure 2018).

Oyun, çok yönlü bir kavramdır. Oyunun tanımından amacına ve kendini gösterme biçimlerine kadar neredeyse her yönü hakkında çok az fikir birliği ve çok fazla muğlaklık vardır. Oyunun özelliklerinin incelenmesi oyunun tanımlanmasını mümkün hale getirir (Bulgarelli ve Bianquin 2017). Oyunun özellikleri dikkate alındığında, oyunun dışsaldan çok içsel olduğu, zaman zaman gerçeği aştığı, zaman zaman ise gerçeği yansıttığı, oyuncu tarafından kontrol edilir olduğu, üründen çok sürece dikkat gerektirdiği, güvenli olduğu, eğlenceli olduğu, öngörülemez olduğu, zevkli olduğu, kendiliğinden olduğu ve zorunlu olmayan aktif katılım içerdiği görülmektedir (Eberle 2014; Larsen 2015; Stagnitti 2004).

Oyun, herhangi tek bir özellik yerine bir özellikler dizisi halinde tanımlanmıştır. Huizinga için oyun, bilinçli olarak sıradan yaşamın dışında duran, oyuncuyu yoğun biçimde ve tamamen içine çeken özgür bir etkinliktir. Vygotsky için oyun, çocuk tarafından istenen, hayali bir durumu ve kuralları içeren bir etkinliktir. Rubin ve arkadaşları için oyun, içsel olarak motive edilmiş, amaçlardan çok araçlara odaklanılan, dışarıdan dayatılan kurallardan bağımsız ve oyuncuların aktif olarak rol aldığı bir etkinliktir (Gray 2013). Oyun genellikle, amaçlardan ziyade araçlara odaklanılan, sürecin sonuçtan daha fazla önem taşıdığı, esnekliğe sahip, kendi iyiliği için yapılan ve olumlu etkilere sahip bir etkinlik olarak tanımlanır (Larsen 2015; Smith ve Pellegrini 2008).

Oyunun tam olarak ne anlam ifade ettiği, çocukların oyun yoluyla neleri, nasıl öğrendiği sıkça sorgulanmaktadır. Oyun, üzerinde derinlemesine düşünmeye çalıştığımızda zihnimizi çelişkilerle dolduran bir kavramdır. Oyun bir hayal dünyasında geçer, ancak yine de gerçek dünyayla ilgilidir ve çocukların gerçek dünyayla başa çıkmasına yardımcı olur. Oyun çocukçadır, ancak yetişkinlerin en büyük başarılarının çoğunun temelinde oyun yer alır (Pramling vd. 2019; Syomwene ve Mwaka 2018). Oyun, çocukların tercih ettiği etkinliklere ve bazı yetişkin etkinliklerine atıfta bulunmak için yaygın olarak kullanılan bir kelimedir ve genellikle oyunun öğrenmeyi desteklediği ifade edilmektedir. Oyun, bireyin kendi seçtiği ve kendi kendini yönlendirdiği, amaçlardan daha fazlası tarafından motive edilen, zihinsel kurallar tarafından yönlendirilen ve güçlü bir hayal gücü ögesi içeren bir etkinlik olarak tanımlanır (Gray 2017; Mielonen ve Paterson 2009).

Oyun, her yaşta bireyde gözlemlenebilen çeşitli etkinlikler ve deneyimler için çok geniş bir terimdir. Oyun anlayışları ve oyunla ilgili inançlar çok çeşitlidir. Erken çocukluk eğitimi ve bakımında uzun süredir oyuna değer verilmektedir. Oyun, doğumdan sekiz yaşına kadar olan çocuklara hitap eden bağlamlar olarak tanımlanır (Mabagala ve Mabagala 2012; Nichols 2020) Oyunun çocukların sağlıklı gelişimi ve öğrenimi üzerindeki önemi iyi belgelenmiş ve iyi araştırılmıştır. Oyun araştırmaları geniş bir alanı kapsar. Filozoflar, teorisyenler, psikologlar ve eğitimciler yüzyıllardır oyun konusunu ve oyunun değerini araştırmaya devam etmektedir (Eberle 2014; Londoño-Ramos ve Rojas-Devia 2020; Tesar vd. 2021). Oyunun basit bir tanımı yoktur ve sınırları her zaman net

değildir. Oyun, çocukların öğrendiği doğal bir araç olarak kabul edilir. Oyunu tanımlamaya ve onu diğer davranışlardan ayırmaya yardımcı olan bazı özellikler vardır. Oyun öz-yönelimli, aktif, anlamlı, sembolik, gönüllü, eğlenceli, süreç odaklı, içsel olarak motive edilmiş, maceracı ve riskli bir etkinliktir (Treasure 2018; Vickerius ve Sandberg 2006).

Oyun tanımları, fiziksel oyun, yapı oyunu, dil oyunu veya sembolik oyun gibi çeşitli oyun türlerinin tanımlarından, tüm oyun davranışlarının özünü keşfetmeyi amaçlayan gözlemlere dayalı geniş ölçüt listelerine kadar uzanır. Giderek artan sosyal deneyimlerle birlikte, çocukların akranlarıyla etkileşimli oyunları giderek daha yaygın ve karmaşık hale gelir. Parten (1932), çocukların oyunlarının yeteneklerini yansıttığını, çocuklar geliştikçe farklı oyun kategorilerinin ortaya çıktığını ve onların bir oyun repertuarı oluşturmalarına olanak tanıdığını fark etmemizi sağlayarak oyun anlayışımıza katkıda bulunmuştur. Parten, ilk yıllarda oyunda artan sosyal olgunluğu tanımlamak için tek başına oyun (2 – 2½ yaş), paralel oyun (2½ – 3½ yaş), birlikte oyun (3½ – 4½ yaş) ve işbirliğine dayalı oyun (4½) olmak üzere dört sosyal oyun düzeyi belirlemiştir (Parten 1932; Rubin, Watson ve Jambor 1978). Tek başına oyunda, çocuklar tek başına oyun oynar. Paralel oyunda, çocuklar benzer faaliyetlerde bulunabilirler ancak ayrı ayrı oyun oynarlar. Birlikte oyunda, çocuklar ayrı ayrı oyun oynar ama paylaşabilir, diğerlerine dikkat edebilir ve başkalarıyla oyunları hakkında iletişim kurabilir. İşbirliğine dayalı oyunda ise, çocuklar ortak bir amaç için oyun oynar ve bu amaca ulaşmak için işbirliği içinde çalışır (Pyle ve Daniels 2017; Treasure 2018; White 2012).

Oyun, insan deneyimi açısından oldukça zengin bir çeşitliliktedir. Oyun gönüllü, içsel olarak motive edilmiş ve her çocuğa özgü bir etkinliktir. Oyuncular kendi istekleriyle oyun oynarlar. Oyun özeldir ve farklıdır. Oyun eğlencelidir. Çocuklar çok sayıda oyun aktivitesiyle eğlence bulabilirler. Oyuncular kurallara göre oynar. Kurallar sadece oyunları düzenlemek ve adil kılmak için değildir, aynı zamanda oyunları ilginç hale getirir ve devamlılığını sağlar (Eberle 2014; Gurgel ve Moraes 2014).

Oyunun Sosyalleşmedeki Rolü

Oyun, en yaygın olarak, tüm kültürlerde var olan, niteliksel olarak benzer olan, çocukların içsel olarak motive edilmiş evrensel bir davranışı olarak algılanır. Bu oyun anlayışı, oyunun çocuk yetiştirme inançları, değerleri ve pratiklerindeki farklılıkların bir sonucu olarak kültürler arasında ve kültürler içinde büyük ölçüde değişen, kültürel olarak yapılandırılmış bir aktivite olduğuna dair alternatif bir anlayış sunar. Oyunun içeriğinin, oyun sırasında yaşanan sosyal etkileşim türlerinin ve oyun için sağlanan kaynakların kültürler arasında farklılık gösterdiği ileri sürülmektedir. Hem niceliği hem de niteliği kültürler arasında farklılık gösterse de, evrensel gelişimsel sonuçları teşvik etmede oyun oldukça belirgin bir role sahiptir (Gaskins, Haight, ve Lancy 2007; Sharma 2018; Thyssen 2003).

Oyun, çocukların kendi kültürlerinin gerçekleri ve beklentileri hakkında bilgi edinmelerinin bir yoludur. Oyun sırasında çocuklar, toplumda nasıl hareket edeceklerine ilişkin senaryoları içselleştirirler. Dramatik oyunda, bir çocuk farklı rollerle deneyler yapabilir; bir gün itfaiyeci rolünü, ertesi gün bir bebeği canlandırabilir. Bir karakterin yerine geçmek ve onun ne söyleyeceğini, ne yapacağını veya ne hissedeceğini hayal etmek, çocukların diğer insanları anlamalarına yardımcı olur. Dramatik oyunun bir başka

sosyalleşme yararı, çocukların hayatlarındaki olaylar için senaryo yazmalarına izin vermesidir (Brooker ve Woodhead 2013; White 2012).

Oyunun çocukların gelişimindeki rolünün anlaşılması, oyun etkinliklerini kültürel ve tarihsel perspektiften incelemeyi gerektirmektedir. Oyunun yetişkinlerin oluşturduğu koşullar tarafından şekillenen kültürel bir etkinlik olduğunu savunulmaktadır. Oluşturulan koşullar çocukların öğrenmesini ve kişisel yetkinliğini geliştirmesini desteklemektedir (Fleer 2014; Lundy, Orr, ve Sheir 2017).

Oyun araştırmaları, sosyokültürel bağlamda çocukların kendi gerçekliklerinde deneyimledikleri değişimleri yansıtan çağdaş etkilere dikkat çeker. Çağdaş oyun kavramı, çocukların potansiyel olarak dijitalden dijital olmayana uzanan bir süreklilik içinde deneyimledikleri çeşitli ürünler, dijital medya ve dijital teknolojiler arasındaki yakınsamanın sağladığı olanaklarla karakterize edilir. Televizyon ve diğer medya araçlarının yanı sıra dijital teknolojilerin tüketiminin çocukların oyunlarının miktarında ve kalitesinde azalmaya neden olduğuna ilişkin görüşlerin aksine, çağdaş oyun kavramı çocukların oyunlarını çağdaş deneyimlerini dikkate alarak yeniden kavramsallaştırma fırsatları sunmaktadır. Bu deneyimler, televizyon, dijital medya ve teknolojiler aracılığıyla çağdaş popüler kültürle etkileşimlerini içerir (Huser 2017; Singh ve Gupta 2012).

Çocuklar akranları ve kardeşleriyle oyun yoluyla kişilerarası ilişkilerini geliştirir. Çocukların oynadığı oyunlar pek çok konuda fayda sağlasa da her oyun olumlu değildir. Çocukların oyunları, alay etme, zorbalık, kabalık ve tecrit edici oyunlar yoluyla sosyal ve kültürel ayrımları ve güç eşitsizliklerini güçlendirebilir. Bazı çocuklar cinsiyetleri, sosyal sınıfları, etnik kökenleri, yetenekleri/engellilikleri veya diğer farklılıkları nedeniyle başkaları tarafından rutin olarak dışlanabilmektedir. Kapsayıcı değerler sergileyen yetişkinlerin desteğiyle, çocuklar adil bir şekilde oynamayı ve çeşitli çocuk grupları içinde nasıl ilişkiler ve arkadaşlıklar kurabileceklerini öğrenebilirler (Brooker ve Woodhead 2013; Guirguis 2018; Köngäs, Määttä, ve Uusiautti 2022).

Çocukların oyun oynama ve katılım hakkı Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmiş ve dünyanın her yerinde çocukların arkadaşça ve güvenli bir ortamda oyun oynama ve katılım hakkına sahip olmaları güvence altına alınmıştır. Oyun, akranlarla oynamak ve çevreyi sosyal hale getirmek için temel bir stratejidir. Akran kültürü günden güne yok olmaktadır. Çocuklar sosyal ve işbirliğine odaklı olmak yerine ben merkezli hale gelmektedir. Oyun, çocukların sosyalleşmesi, sosyal beceriler edinmesi ve sosyal bir birey haline gelebilmesi için çok önemlidir (Majumdar 2020). Genel olarak, daha fazla oyun oynayan çocukların özdenetim, işbirliği, empati ve gürışkenlik bakımından sosyal yeterliliğinin daha yüksek olduğu ifade edilmektedir. Çocukların sosyal gelişimini etkileyen öğrenme ve öğretme sürecinde oyun önemli bir yere sahiptir (Fleer 2021; Rauf ve Bakar 2019).

Bütün çocuklar temel eğitim hakkına ve oyun hakkına sahiptir. Bebeklik döneminden itibaren çocuklar, çevrelerindeki dünyayı anlamlandırmak amacıyla eğlenceli aktivitelere yönelirler. Ancak, çocukların oyun oynama çabaları zaman zaman ebeveynler, bakıcılar ve öğretmenler tarafından durdurulur. Oyunun çocuklar için önemi konusundaki bilgi eksikliği, ebeveynlerin, bakıcıların ve öğretmenlerin çocukların oyun haklarını reddetmelerine, bunun yerine okuma ve aritmetik konularına daha fazla önem vermelerine neden olmaktadır. Ebeveynlerin, eğitim kurumlarının ve bir bütün olarak

toplumun, oyunun çocukların gelişimi ve öğrenmesindeki rolü hakkında bilinçlenmesi önemlidir. Çocukların potansiyellerini geliştirmelerine yardımcı olmak için oyun oynayabilecekleri elverişli ve güvenli bir ortam oluşturmada yetişkinlerin rolü ön plandadır (Brooker ve Woodhead 2013; Mabagala ve Mabagala 2012; Nicolai 2003).

Dünyanın her yerindeki çocuklar oyun oynayarak vakit geçirirler de, günlük yaşamlarının düzenlenme biçimindeki köklü farklılıklar, oyunlarında önemli farklılıklara neden olur. Bu tür farklılıklar, oyunun çocukların hayatındaki merkeziliği, çocukların oyun için motivasyonları, oyunun ebeveynler tarafından nasıl anlaşıldığı, mevcut oyun ortakları ve bağlamları dâhil olmak üzere her kültürün değerlerine ve pratik gerçeklerine dayanmaktadır. Oyunun değeri, ebeveynlerin ona yüklediği anlamı, çocukların gelişimi ve öğrenmesi hakkındaki inançlarını ve günlük yaşamdaki rollerini yansıtır. Etnografik araştırmalar, bir toplumun belirli kültürel inançlarına bağlı olarak, ebeveynlerin oyunu geliştirebileceğini, kabul edebileceğini veya kısıtlayabileceğini göstermektedir (Gaskins vd. 2007; Smidt 2011).

Oyun oynayan çocuklar, dünya hakkındaki bilgilerinin yanı sıra bireysel kimliklerini de inşa etmektedirler. Çocuklar oyun yoluyla, "Ben buyum. Yapmak istediğim şey bu. Yapmam gereken şey bu. Başkalarıyla oynadığımda, onlarla işbirliği yapabilirim. Oyundaki sorumluluğum bitene kadar oynamaya devam etmem gerekiyor" şeklinde ifade edilebilecek algılar geliştirir (Mielonen ve Paterson 2009; Smith ve Pellegrini 2008).

Toplum oyun ve öğrenme arasında yanlış bir zıtlık algısı oluşturmuştur. Uzmanlar oyunun çocukların hayatındaki önemine dair güçlü bir argüman ortaya koymaya devam ederken, çocukların oyun oynamak için harcadıkları gerçek zaman azalmaya devam etmektedir. Yükselen akademik standartların baskısı altında, okullarda oyunun yerini test hazırlığı almakta ve ebeveynler bilgi kartlarının başarıya giden yol olduğuna inanmaktadır. Oyunla ilgili toplumda var olan yanlış algılara rağmen, oyunun yararlarının bebeklik döneminde erken yaşta kazanılmaya başlandığı ve çocuklukta yavaş yavaş azalsa da oyunun asla gerçekten sona ermediği bilinmektedir. Belirli bir yaştaki çocukların ve yetişkinlerin ihtiyaç ve becerilerine göre oyun şekil değiştirir. Oyunun bazı avantajları oldukça evrensel, bazıları bir türe daha özgüdür veya belirli oyun türlerinde diğerlerinden daha güçlüdür. Oyun, tüm çocukların ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde fayda sağlama potansiyeline sahiptir. Dramatik oyunlar aracılığıyla çocuklar diğer çocuklarla çatışma ve anlaşma yoluyla, diğer insanların kendileriyle uyuşmayabilecek niyetleri ve arzuları olduğunun farkına varırlar. Sosyal oyun, çocukların yetişkinlerle ve diğer çocuklarla etkileşimini zenginleştirir. Oyun senaryoları içindeki etkileşimler, çocuklara büyük faydalar sağlar (Göncü ve Gaskins 2007; Gray 2017; Pramling vd. 2019; White 2012).

Oyun çocukların gelişimi için gerekli olan temel becerileri keşfetmelerine yardımcı olan tüm aktiviteleri kapsar. Oyun aynı zamanda çocuklar için kendi dünyalarını ve başkalarının dünyasını deneyimledikleri bir uğraş olarak kabul edilir. Otantik oyun deneyimleri, meraklı ve keşfetmeye hevesli yapıdaki çocukların kendi dünyalarını keşfetmelerini sağlar. Oyun kendiliğinden, sürekli değişen, aktif ve yapıcı bir süreçtir (Stagnitti 2004; Whitman 2018).

Dünyanın her yerindeki çocuklar, oyun haklarını gerçekleştirmede birçok zorlukla karşı karşıyadır. Çoğu zaman, oyunun çocukların hayatındaki merkezi yeri yanlış anlaşılır ve görmezden gelinir. Yetişkinlerin oyunu zaman israfı olarak algılaması çocukların

zamanlarını yetişkinler tarafından belirlenen faaliyetlerle geçirmesine neden olur. Çocukların okulda başarılı olmaları için artan baskı, oyunun deneyimlenebilirliğini azaltmaktadır. Eğitim ortamlarında akademik hedeflere ve resmi öğrenmeye odaklanılması çocukların oyuna katılımını kısıtlamaktadır. Birçok çocuk için yaşam ortamları kontrolsüz trafik, kirlilik, yerel güvenli oyun alanlarının ve yeşil alanların eksikliği ve yüksek düzeyde suç ve şiddet gibi önemli riskler oluşturmaktadır. Bu risklere ilişkin korkular, çocukların araştırma ve keşfetme özgürlüklerine yönelik kısıtlamalara ve daha yüksek düzeyde gözetime neden olmaktadır. Ebeveynlerin dış dünyadaki güvenliğe ilişkin endişeleri ve elektronik medyanın hızla yaygınlaşması, çocukların çevrimiçi oyunlar oynamaya, sosyal ağlar kurmaya, film ve televizyon izlemeye ve müzik dinlemeye daha fazla zaman harcamasına neden olmaktadır. Bu yeni platformlar çocuklar için büyük fırsatlar sunarken, yine de çocukların sağlığı ve refahı üzerindeki riskler konusunda artan endişeler söz konusudur (Brooker ve Woodhead 2013; Courtney 2015; İnan Kaya 2021; Kumar Shirotriya 2012; Lester ve Russell 2010).

Oyun konusunda yaşanan zorluklar tüm çocuklar için aynı değildir. Kız ve erkek çocuklar için neyin uygun olduğuna dair farklı inançlar, yoksulluk, kaynak kısıtlılıkları ve çatışma bölgelerinde yaşamın baskısı oynamak için ek engeller getirir. Ayrıca, kurumsal bakım, okuldaki dışlanma ve akranları tarafından reddedilme, engelli çocukları sosyal katılım ve oyun konusunda kısıtlar. Tüm çocuklar için oyunun gerçekleşmesini engelleyen ekonomik, fiziksel, sosyal ve kültürel engellerin ortadan kaldırılması ve oyun özgürlüğünün sağlanması temel bir gerekliliktir (Gurgel ve Moraes 2014; Huston ve Bentley 2010; Milteer vd. 2012)

Oyunun Eğitimdeki Rolü

Son birkaç on yılda, eğitim ve çocuk psikolojisi alanlarındaki araştırmacılar, çocukların yaşamlarında oyunun gerekliliğine dair önemli kanıtlar elde etmişlerdir. Oyunun çocuklar için en büyük çekiciliği eğlencedir. Bununla birlikte, çocuklar oynarken kritik bilişsel, duygusal, sosyal ve fiziksel beceriler de geliştirirler. Oyun, beyin gelişimine katkıda bulunur. Bu şekilde oyun başlı başına önemli bir amaçtır; aynı zamanda başka amaçlar için bir araçtır. Çocukların ilk yıllarda oyun yoluyla öğrendikleri beceriler, anaokulu sınıfından çalışma hayatına kadar gelecekteki öğrenme ve başarı için zemin hazırlar. Çocuklar oyun yoluyla davranışlarını düzenlemeyi öğrenirler. Oyun çocukların daha sonraki öğrenmelerinin temellerini oluşturur. Çocuklar oyun yoluyla sosyal ilişkilerin karmaşık yönlerini çözmeyi, yaratıcı problem çözme becerilerinden oluşan bir repertuar inşa etmeyi ve çok daha fazlasını yapmayı öğrenir. Yetişkinler çocuklara eğlenceli öğrenme fırsatları aracılığıyla rehberlik etme rolü önem taşır. Oyun, çocuklara gelişmek için güçlü bir fırsat sunar. Oyun çocuğun bireysel ihtiyaçlarını bütünsel olarak karşılar (Guirguis 2018; Lundy vd. 2017; White 2012).

Çocukların gelişiminin tüm alanları “bilişsel, sosyal, duygusal ve fiziksel – karmaşık bir şekilde iç içedir. Oyun, bu becerilerin her birine doğrudan ve dolaylı yollarla fayda sağlar. Çocuklar dil, problem çözme, yaratıcılık ve öz düzenleme gibi bilişsel becerileri öğrenir ve uygularlar. Sosyo-duygusal büyüme, çocukların başkalarıyla etkileşim kurma, müzakere etme ve uzlaşma becerilerinde görülebilir. Ayrıca korku, öfke ve hayal kırıklığı ile başa çıkmak için stratejiler uygularlar. Ayrıca, blok inşa etme, çizme, koşma ve atlama ince ve kaba motor becerilerin gelişimine katkıda bulunur. Çocuklar oyun yoluyla kendi öğrenmelerini yönlendirme şansına sahip olduklarında, kendi acil ve gelişimsel ihtiyaçlarını karşılayabilir ve bireysel öğrenme stillerine en uygun etkinlikleri

bulabilirler. Oyunda, çocuklar kalıcı bir öğrenme eğilimi geliştirirler. Serbest oyun etkinlikleri çocuğun kendi öğrenme süreci üzerinde kontrol sahibi olmasını, motivasyonunu ve ustalığını destekler. Problem çözme yeteneklerine güvenmeyi öğrenirler ve zorluklar karşısında dirençli hale gelirler. Tüm bunlar, çocukların bilgi ve yeteneklerinin sınırlarını test etmekte özgür oldukları, güvenli, kaygısız ve risksiz bir ortamda gerçekleşir. Çocuklar ayrıca bilgiyi nasıl arayacaklarını da öğrenirler. Oyun keşif içerir. Oyun, bir ömür boyu öğrenmenin temelini oluşturur (Pramling vd. 2019; Raghavan ve Alexandrova 2015; White 2012).

Oyun, birçok erken çocukluk eğitimcisi tarafından önemli bir statüye sahiptir. Dünyanın dört bir yanında, erken çocukluk eğitimcileri, çocukların oyununa değer vermektedir. Oyun, birçok ülkenin erken çocukluk eğitim programlarına yerleştirilmiştir ve oyunun çocuklar için potansiyel faydaları övülmektedir. Oyun, yüzlerce yıllık sosyal etkileşimler sonucu oluşturulmuş bir fenomendir. Oyun, özgürce seçilmiş, kişisel olarak yönlendirilmiş, çocuğu aktif olarak meşgul eden, içsel olarak motive edilmiş bir davranıştır. Oyun, Birleşmiş Milletler tarafından her çocuğun hakkı olarak kabul edilmektedir. Buna rağmen yirmi birinci yüzyılın başlarında, bazı çocukların oyun fırsatlarının giderek daha fazla tehlikeye atıldığına, sömürgeleştirildiğine ve reddedildiğine dair artan bir kabul söz konusudur. Bu durum evrensel değildir. Bazı ülkelerdeki politika yapıcılar, çocukların serbest oyunlarına erken çocukluk eğitimi ve bakımının temel unsuru olarak değer verir (Lai vd. 2018; Milteer vd. 2012; Murray 2018).

Oyun, çocukların yaşamları boyunca bolca vakit geçirdikleri gelişimsel ve eğitici bir araçtır. Oyun, kuralları olan, beceri ve zekayı geliştiren bir eğlence olarak tanımlanmaktadır. Oyunun gelişimi destekleyen ve eğlenmeye yardımcı olan bir aktivite türü olduğuna dair işlevsel bir bakış açısı ortaya koymak mümkündür. Gelişim ve öğrenmenin ilerlemesi oyunun sonuçları olarak ortaya çıkar. Bu nedenle oyun sadece bir gelişim ortamı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bir öğrenme alanı da oluşturur (Köngäs vd. 2022; Larsen 2015). Çocuklar oyun sırasında pratik yapabilir, pekiştirebilir ve neyin doğru neyin yanlış olduğunu öğrenme fırsatı bulur. Oyun yoluyla öğrenme ve öğretme, erken çocukluk eğitiminde çocukların öğrenmesi için uygundur ve literatürde köklü bir geçmişe sahiptir. Oyun, 150 yıldan uzun bir süre önce Frobel tarafından kurulan ilk okul öncesi okuldan bu yana, erken çocukluk programlarının önemli bir rolü olmuştur. Psikanalitik literatürden Sigmund Freud'a göre oyunlar, çocukların duygularıyla temasa geçmelerini, sıkıntı ve kaygıları bilinç düzeyine çıkararak bunları oyunlarında dile getirerek kaygılarını gidermelerini sağlar. Oyunun erken çocukluk eğitiminde önemli bir yeri vardır. Oyun yoluyla çocukların gelişimi desteklenebilir ve ayrıca her çocuğun genel öğrenme ve gelişim özellikleri, bireyin ihtiyaçlarına göre uyarlanmış yüksek kaliteli deneyim sağlamak için daha özel programlar sağlayabilen uygulayıcılar tarafından anlaşılabilir (Donoghue 2017; Karaoğlu 2020; Pramling vd. 2019).

Montessori, oyunu çocukların işi olarak tanımlamıştır. Erken çocukluk araştırmalarının gözden geçirilmesi, oyunun sağlıklı beyin gelişimi için kritik olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Oyun aynı zamanda öğrenme için güçlü bir motive edicidir, kendi kendine başlatılır, eğlencelidir, ilgi çekicidir, aktiftir ve çocukların keşfederek öğrenmelerini sağlar. Başkalarıyla oyun oynamak çocukların sosyal ve duygusal gelişimine katkı sağlar. Bilişsel olarak oyun, çocukların okula uyum sağlamalarına yardımcı olur ve onların okula hazır olmalarını, öğrenme davranışlarını ve problem çözme becerilerini geliştirir. Oyun becerilerinin öğrenilememesi, oyun sırasında zorlayıcı davranışlara, sınıfta davranış

sorunlarına ve hiperaktiviteye neden olabilir (Bokony, Patrick, ve Fortney 2009; Bulgarelli ve Bianquin 2017).

Çocuk oyunda bilinçli olarak kendi eylemlerini tanımayı öğrenir ve her nesnenin bir anlamı olduğunu farkına varır. Oyun-gelişim ilişkisi, öğretim-gelişim ilişkisi ile karşılaştırılabilir, ancak oyun, bilinçte değişiklikler sağlar. Oyun, gelişimin kaynağıdır ve yakınsal gelişim bölgesini oluşturur. Hayali eylemler, gerçek yaşam planları ve istemli güdülerin oluşumu - hepsi oyunda ortaya çıkar. Oyun, okul öncesi eğitimde gelişimin en üst seviyelere çıkmasını sağlar. Çocuk oyun etkinliği yoluyla ilerler. Oyun, çocuğun gelişimini belirleyen öncü bir aktivite olarak adlandırılabilir (Gray 2017; Vygotsky 2016).

Oyun temelli programlar çocukların akademik gelişimlerini desteklemektedir. Oyun, gelişimsel amaçların gerçekleştirilmesinde etkili bir araç konumundadır. Müfredatın akademik hedeflerinin gerçekleştirilmesinde oyun temel bir eğitim aracı olarak kullanılmaktadır. Oyun çocuklara akademik bilgi ve becerilerin kazandırılmasının yanı sıra çocuklara kültürel aktarımın yapılmasında da oldukça etkilidir (Hill 2015; Syomwene ve Mwaka 2018).

Çocukların kavramsal anlayışını geliştirmek, çocuğun yalnızca sonraki akademik başarısı için değil, günlük yaşamı için de önemlidir; çocukların daha amaca yönelik ve işlevsel şekillerde hareket etmelerine ve dünyayı deneyimlemelerine olanak tanır. Araştırmalar çocukları hayal gücüne ve oyuna dahil etmenin bu tür bir gelişim için ne kadar kritik olduğunu ve bu nedenle doğrudan öğretimle değiştirilmek yerine erken çocukluk eğitimi uygulamalarının temeli olarak kalması gerektiğini anlamak için geniş bir zemin sağlar (Faas vd. 2017; Pramling vd. 2019).

Oyun, üründen ziyade süreçle karakterize edilir, bilişsel olarak esnek, çocukların ilgi alanlarını keşfetmelerine, sevinçlerini ifade etmelerine ve korkularını, hayal kırıklıklarını ve üzüntülerini işlemelerine olanak tanır. Oyun, çocukların birbirleri hakkında bilgi edinmeleri için birçok fırsat sunar. Çocuklar oyun oynarken kendilerini o ana kaptırırlar. Kendi küçük dünyalarına girerler ve sadece oynarlar. Çocuklara gün boyunca oyun oynamaları için zaman tanımak, kalıcı bağlar ve ilişkiler yaratmanın temel bir parçasıdır. Oyun çocuk gelişiminin tüm alanlarına katkıda bulunur. Oyun, fiziksel gelişimi artırır çünkü çocuklar oyun oynarken hem kaba hem de ince motor becerilerini kullanırlar. Oyun, problem çözmeyi, bilgiyi hatırlamayı ve karar vermeyi öğrenerek bilişsel gelişimi artırır. Oyun, çocukların kendi duygularının daha fazla farkına varmalarına ve bu duygularla etkili bir şekilde nasıl başa çıkacaklarına izin vererek duygusal gelişimi artırır. Sosyal bağlamda oyun oynamak çok önemlidir çünkü çocuklar bu şekilde gelişmeye başlar (Rauf ve Bakar 2019; Whitman 2018; Yogman vd. 2018).

Çocukların okuldaki grup öğrenmesi ve işbirliği içinde oynama gibi sosyal becerilerini geliştirmelerine yönelik fırsatların, temel müfredat etkinliklerine harcanan ek zamanın yerini aldığı çok açıktır. Bir çocuk ebeveynleri, kardeşleri, aileleri ve nihayetinde öğretmenleri ve sınıf arkadaşları ile etkileşime girdiğinde, bu etkileşimler öncelikle oyun yoluyla gerçekleşir. Çocuklar başkalarıyla iletişim kurarak kendi dil yeterliliklerini geliştirirler ve bu da çocukların yaşamları boyunca iletişim becerilerini geliştirmelerine olanak tanır. Çocuklar oyun oynayarak ve oyun yoluyla iletişim kurduklarında, dilin nasıl çalıştığını öğrenir ve diğer insanlarla nasıl etkileşimde bulunacaklarına dair bir anlayış kazanır. Çocukların okuma yazma becerilerinin geliştirilmesinde oyun önemli bir araçtır (Mielonen ve Paterson 2009; Njuguna 2020; Wood ve Hedges 2016).

Oyun, çocukların ilişkiler kurmasına, güven kazanmasına ve ömür boyu sürecek bağlar oluşturmaya imkan tanır. Oyun, çocukların üretken olmalarına, hayal ürünü senaryolar üretmelerine ve rol yapmalarına izin verir. Oyun aynı zamanda çocukların oyun oynarken dil becerilerini kullanmaları ve geliştirmeleri nedeniyle iletişim becerilerini de artırır. Oyun sırasında çocuklar kim olduklarını keşfedebilir. Çocuklar oyun yoluyla deneyimlerini bilgileriyle karşılaştırarak öğrenebilirler. Çocuklar öğrendikçe ve deneyimleri ilişkilendirdikçe şemalarına yenilerini eklerler. Bir şema, bilginin yapı taşları olarak kabul edilir. Çocuklar oynadıkça ve geliştikçe şemaları da oluşmaya ve değişmeye devam eder. Çocuklar oyun sırasında birbirleriyle etkileşim kurabilir. Prososyal davranış, oyun sırasında çocukların başkalarının duygularının farkına varmalarını sağladığı ve bakış açısı kazanmayı geliştirdiği için gereklidir. Başkalarının duygularının farkında olmak, çocuklara başka biriyle empati kurabileceklerini öğretir. Küçük yaşta bakış açısı almak önemlidir çünkü bu, çocuklara her şeyin herkes için aynı olmadığını gösterebilir (Biddle vd. 2013; Holte vd. 2014; Whitman 2018).

Oyun, aynı zamanda çocukların daha az benmerkezci olmalarına yardımcı olur, çünkü çocuklar toplum yanlısı davranışlar sergilediklerinde, kendilerini değil başkalarını düşünürler. Çocuklar duygularını tanımayı ve harekete geçmeden önce düşünmeyi öğrenirler. Çocuklar ayrıca düşüncelerinde daha esnek hale gelebilir ve bilişsel olarak gelişebilir. Oyun, çocukların bilişsel olarak gelişmesini sağlar. Çocuklar, oynamanın doğru ya da yanlış bir yolu olmadığını öğrenirler. Çocuklar oynarken aynı zamanda sosyal beceriler geliştirir, dili geliştirir ve problem çözme öğrenirler. Oyun, çocukların başarı için gerekli becerileri nasıl öğrendikleriyle ilişkilidir. Çocukların oyun yoluyla öğrenebilmeleri için hareket edebilmeleri ve aktif katılımcı olmaları gerekir (Pramling vd. 2019; Whitman 2018).

Sonuç

Yıllar boyunca oyun birçok şey olarak yorumlandı. Oyunun birçok tanımı, özelliği, yaklaşımı, kategorisi ve türü vardır. Oyun etkinliklerinin bir listesini derlemek, oyunu tanımlamaktan muhtemelen daha kolaydır - oyunun hiçbir tanımı onunla bağlantılı tüm görüşleri, algıları, deneyimleri ve beklentileri kapsayamaz. Oyunun tanımlanması biraz zor olabilir, ancak yine de çok disiplinli bakış açılarından gelen teorisyenler arasında oyunun çocukların gelişimine önemli bir katkı sağladığı konusunda geniş bir fikir birliği vardır. Oyun çocuğun öğrenmesi ve gelişimi için faydalı olarak görülmüştür (Bianca 2020; Treasure 2018).

Çocukların bütünsel gelişimi için oyunun önemi ve faydaları, çocuk refahı, sağlık, eğitim ve barınma gibi alanlarda çalışan profesyoneller tarafından çoğu zaman takdir edilmektedir. Önceki nesillerde çocuklar genellikle açık havada özgürce oynarlarken, günümüzün çocukları, dünyanın dört bir yanındaki birçok engelle karşı karşıyadır. Yaşanan kısıtlılıklara rağmen oyun, çocukların hayatında önemli bir yere sahiptir (Karakaş ve Çevik 2016; Navidi 2014).

Oyunun çocukların gelişiminde önemli olduğu açıktır. Oyun çocukların temel uğraşdır. Çocuklar oyun oynarken öğrenir. Çocuklar çevrelerindeki dünyayı oyun yoluyla keşfeder. Çocuklar oyuna her girdiklerinde yeni bir şey öğrenmektedir. Oyun, çok yönlü bir çocuğun önemli bir parçasıdır. Oyun, çocukların fiziksel, bilişsel, sosyal, duygusal ve dilsel yeteneklerini artırır. Oyun, çocuk gelişiminin önemli bir parçasıdır. Çocuklar sosyal varlıklardır ve etkileşimi ve iletişimi arzulurlar. Çocuklar oyun oynarken hem

kendileri hem de başkaları hakkında bilgi edinebilirler. Çocuklar oyun yoluyla duygularını düzenlemeyi, akranları, öğretmenleri ve çevreleriyle etkileşim kurmayı öğrenebilirler. Oyun, çocukların dikkat sürelerini genişletmelerini ve içsel motivasyonu geliştirmelerini sağlar. Oyun, çocuk gelişiminin anlamlı bir parçasıdır çünkü çocukların tüm gelişim alanlarında büyümelerini sağlar. Oyun, çocukların gerçek benliklerini keşfetmeleri ve olmaları gereken kişi olmaları için bir çıkış noktası işlevi görür. Eğitimcilerin oyuna öncelik vermesi önemlidir. Çünkü oyun çocuklar için önemli bir öğrenme ve keşfetme şeklidir. Oyun çocuğu bütünleştirir. Oyun, gelişimin temel bir parçasıdır ve çocuğun kişiliğini şekillendirir (Fleer 2021; Gray 2017; Rauf ve Bakar 2019; Whitman 2018).

Oyun, her yaşta çocuk için sağlıklı gelişimin gerekli bir unsurudur. Oyun, gelişimin tüm alanlarını etkiler; çocuklara benlik, başkaları ve fiziksel çevre hakkında bilgi edinme fırsatı sunar. Sosyal, duygusal, bilişsel ve fiziksel gelişimin başka hiçbir şekilde elde edilemeyen yönlerini teşvik eder. Çocuklar oyun aktivitelerine katıldıklarında akranlarıyla nasıl etkileşimde bulunacaklarını öğrenirler ve aynı zamanda gerçek dünya hakkında önemli şemalar oluştururlar. Oyunun her çocuk için hayati önem taşıdığına öne süren oyunun faydalarına yönelik birçok araştırma yapılmıştır. Daha ilk yıllarda çocuklar, üzerinde harfler bulunan kitaplarla veya diğer materyallerle oynayarak kelimelere aşina olurlar. Okul yılları boyunca çocuklar oyun yoluyla dil becerilerini sürekli geliştirmekte ve gerçek dünyaya ait önemli rolleri öğrenmektedir. Oyun sırasında çocuklar aynı zamanda cinsiyet rollerini öğrenir; birbirleriyle iletişim kurarlar, kendilerinin ve diğer bireylerin duygularını keşfeder. Oyun, çocukların duygusal gelişimleri için önemli olan kendilerini ifade etme aracıdır. Çocuklar oyun oynarken kendilerini güvende hissederler ve oyun anında kendilerini olduğu gibi ifade edebilirler. Çocuklar duygularını nasıl ifade edeceklerini oyun yoluyla öğrenirler; gerilimi ve kaygıyı azaltmak, saldırganlığı ve çatışmayı çözmek için oyunu kullanırlar (Biddle vd. 2013; Ginsburg vd. 2007; Guirguis 2018; Mielonen ve Paterson 2009).

Oyunun çocukların bilişsel, fiziksel, sosyal ve duygusal gelişimi ve genel refahı için gerekli olduğunu düşünen yaklaşımlar, çocukların oyun oynama fırsatlarının azalmasından endişe duymaktadır. Aceleci yaşam tarzları, daha fazla tek ebeveynli aileler veya iki çalışan ebeveyn ve çocuk merkezli oyun pahasına akademik ve zenginleştirme faaliyetlerine artan odaklanma, çocukların hem içeride hem de dışarıda oyun sürelerini sınırlamaktadır. Çocukların optimal fiziksel ve zihinsel sağlığı ve gelişimi için, ailelerin, okul sistemlerinin ve toplulukların oyunun faydalarını anlamaları ve çocukların oyun için fırsatlara sahip olmalarını sağlamanın yollarını bulması önemlidir (Bokony vd. 2009; Lindberg, Cingi ve Güzel 2020; Mabagala ve Mabagala 2012).

Kişisel sosyal ve duygusal olmak üzere tüm gelişim alanları erken yaşlarda çok önemlidir. Kişilik özelliklerinin tohumları ilk yıllarda oluşturulur ve geliştirilir. Çocukların gelişim alanlarını ve öğrenme eğilimlerini beslemede, onları daha özgüvenli hale getirmede, sorgulayıp problem çözmeye çalışma ve daha sosyalleşmelerinde oyunun önemli bir rolü vardır. Oyunun çocukların akademik yaşamları üzerinde uzun vadeli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Oyun erken yaşlarda bir şeyler öğretmek, gelişim alanlarını geliştirmek ve çocukların görüşlerini öğrenmek için etkili bir şekilde kullanılabilir. Bu, çocukların pasif olmaktan ziyade oyunda aktif olmalarıyla mümkün olabilir. Oyunda aktif olmak, öğrenme eğilimini geliştirmede çok önemli bir role sahiptir.

Eğitimden maksimum faydayı sağlamak için oyun etkin bir şekilde uygulanmalıdır (Hough ve Hough 2012; Karaoğlu 2020).

Oyun, tüm çocukların gelişiminin önemli ve kritik bir parçasıdır. Oyun, çocuğun bebeklik döneminde başlar ve ideal olarak yaşamı boyunca devam eder. Oyun, çocukları yetişkin yaşamına hazırlamanın en etkili yoludur ve çocukları birçok açıdan gelişimsel olarak destekler. Oyun, çocukların sosyalleşmeyi, düşünmeyi, problem çözmeyi, olgunlaşmayı ve en önemlisi eğlenmeyi öğrenmesidir. Oyun, çocukları hayal güçleriyle, çevreleriyle, anne babalarıyla, aileleriyle ve dünyayla birleştirir. Bir çocuğun oyun dünyasına ebeveyn katılımı sadece çocuk için değil, ebeveyn için de son derece faydalıdır. Çocuklarla oynamak, sonsuza kadar sürecek bağları kurar ve güçlendirir. Ebeveyn-çocuk oyunu, değerlerin paylaşımı için kapılar açar, iletişimi arttırır, öğretilebilir anlar sağlar ve problem çözmede yardımcı olur. Oyun zamanı, ebeveyn ve çocuğa bireysel farklılıkların yanı sıra aile ile ilgili endişeler ve sorunlarla yüzleşme ve çözme fırsatları sağlar. Oyun, ebeveynin dünyaya bir kez daha çocuğun gözünden bakmasını sağlar (Anderson-McNamee ve Bailey 2010; Kaplan 2024; Yogman vd. 2018).

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, ... Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "....." adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma ... danışmanlığında ... tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız ... başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled ".....", orally delivered at the ..... Symposium...</p> <p>* This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "...", supervised by ... (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Abdul Aziz, Noraziah, and Netty Yushani Yusof. 2009. *Play and the Development of Thinking in Children*. Educational Management and Leadership Series, Institut Aminuddin Baki.

Akgül, Tülay Yıldız. 2019. "Neden Oyun Oynamalıyız?" *Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 6(5):15–23.

Akın, Erhan, Serhat Kızıtanrı, and Deniz Edip. 2021. "Çocuk Oyunları ve Oyunların Bireylerin Gelişimine Katkısı (Mardin Çocuk Oyunları Örneği)." *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(3):785–98. doi: 10.18506/anemon.819790.

Anderson-McNamee, Jona K., and Sandra J. Bailey. 2010. "The Importance of Play in Early Childhood Development." *Montana State University Extension* 4(10):1–4.

Bianca, Eric. 2020. "Theories of Play in Children Development." *Inosr Humanities and Social Sciences* 6(1):40–45.

Biddle, K. A. G., A. Garcia-Nevarez, W. J. R. Henderson, and A. Valero-Kerrick. 2013. *Play and the Learning Environment*. SAGE Publications.

Bokony, Patti, Teri Patrick, and Stacy Fortney. 2009. "Play." *University of Arkansas for Medical Sciences (UAMS)*.

Brooker, Liz, and Martin. Woodhead. 2013. *The Right to Play*. The Open University.

Bulgarelli, Daniela, and Nicole Bianquin. 2017. "Conceptual Review of Play: Definition of Play." in *Play development in children with disabilities*.

Courtney, Horwath-Oliver. 2015. "Parental Perceptions of Play: The Influences of Parent Gender, Gender Role Attitudes, and Parenting Styles on Parent Attitudes toward Child Play." University of Alaska.

Donoghue, Elaine A. 2017. "Quality Early Education and Child Care From Birth to Kindergarten." *American Academy of Pediatrics* 140(2).

Eberle, Scott G. 2014. "The Elements of Play Toward a Philosophy and a Definition of Play." *American Journal of Play* 6(2):214–32.

Faas, Stefan, Shu-Chen Wu, and Steffen Geiger. 2017. "The Importance of Play in Early Childhood Education: A Critical Perspective on Current Policies and Practices in Germany and Hong Kong." *Global Education Review* 2(4):75–91.

Fleer, Marilyn. 2014. *Theorising Play in the Early Years*. Cambridge University Press.

Fleer, Marilyn. 2021. *Play in the Early Years*. Cambridge University Press.

Gaskins, Suzanne, Wendy Haight, and David F. Lancy. 2007. "The Cultural Construction of Play." in *Play and Development: Evolutionary, Sociocultural, and Functional Perspectives*, edited by A. Goncu and S. Gaskins. Psychology Press.

Ginsburg, Kenneth R., Donald L. Shifrin, Daniel D. Broughton, Benard P. Dreyer, Regina M. Milteer, Deborah A. Mulligan, Kathleen G. Nelson, Tanya R. Altmann, Michael Brody, Michelle L. Shuffett, Brian Wilcox, Carolyn Kolbaba, Veronica L. Noland, Marjorie Tharp, William L. Coleman, Marian F. Earls, Edward Goldson, Cheryl L. Hausman, Benjamin S.

Siegel, Thomas J. Sullivan, J. Lane Tanner, Ronald T. Brown, Mary Jo Kupst, Sally E. A. Longstaffe, Janet Mims, Frances J. Wren, George J. Cohen, and Karen Smith. 2007. "The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bonds." *Pediatrics* 119(1):182-91. doi: 10.1542/peds.2006-2697.

Gökşen, Cengiz. 2014. "Oyunların Çocukların Gelişimine Katkıları ve Gaziantep Çocuk Oyunları." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (52):229-59.

Goldstein, Jeffrey. 2012. *Play in Children's Development, Health and Well-Being*. Toy Industries of Europe.

Göncü, Artin, and Suzanne Gaskins. 2007. *Play and Development: Evolutionary, Sociocultural, and Functional Perspectives*. Psychology Press.

Gray, Peter. 2013. "Definitions of Play." *Scholarpedia* 8(7):30578.

Gray, Peter. 2017. "What Exactly Is Play, and Why Is It Such a Powerful Vehicle for Learning?" *Topics in Language Disorders* 37(3):217-28. doi: 10.1097/TLD.0000000000000130.

Guirguis, Ruth. 2018. "Should We Let Them Play? Three Key Benefits of Play to Improve Early Childhood Programs." *International Journal of Education and Practice* 6(1):43-49. doi: 10.18488/journal.61.2018.61.43.49.

Gurgel, Marília T. de A. Gomes, and Márcia Oliveira Moraes. 2014. "A Touch of Play." *Psychology* 05(07):602-8. doi: 10.4236/psych.2014.57071.

Hill, Michelle. 2015. "Dead Forever: Young Children Building Theories in a Play---Based Classroom." The University of Sheffield.

Holte, Arne, Margaret M. Barry, Mona Bekkhus, Anne Inger Helmen Borge, Lucy Bowes, Ferran Casas, Oddgeir Friberg, Bjørn Grinde, Bruce Headey, Thomas Jozefiak, Ratib Lekhal, Nic Marks, Ruud Muffels, Ragnhild Bang Nes, Espen Røysamb, Jens C. Thimm, Svenn Torgersen, Gisela Trommsdorff, Ruut Veenhoven, Joar Vittersø, Trine Waaktaar, Gert G. Wagner, Catharina Elisabeth Arfwedson Wang, Bente Wold, and Henrik Daae Zachrisson. 2014. "Psychology of Child Well-Being." Pp. 555-631 in *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*. Springer Netherlands.

Hough, Brian H., and Sigmund Hough. 2012. "The Play Was Always the Thing: Drama's Effect on Brain Function." *Psychology* 3(6):454-56. doi: 10.4236/psych.2012.36064.

Huser, Carmen. 2017. "Children's Perspectives of Play and Their Research Participation." Charles Sturt University.

Huston, Aletha C., and Alison C. Bentley. 2010. "Human Development in Societal Context." *Annual Review of Psychology* 61:411-37. doi: 10.1146/annurev.psych.093008.100442.

İnan Kaya, Gamze. 2021. "Dijital Çağda Çocuk Yetiştirme ve Eğitim: Değişen Roller." *İnsan ve İnsan Dergisi* 8(27):83-100. doi: 10.29224/insanveinsan.819184.

Irvin, Melissa. 2017. *The Importance of Play in Early Childhood Education*.

Kaplan, Amine. 2024. "Play and Its Effect in Child Development." *Anatolian Journal of Mental Health* 1(1):1-9.

Karakaş, Banu, and Ömer Can Çevik. 2016. "Çocuk Refahı: Çocuk Hakları Perspektifinden Bir Değerlendirme." *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18(3):887–906.

Karaoğlu, Sevim. 2020. "The Importance of Play in Pedagogy in Curriculum Delivery and Play Provision for Young Children's Learning and Development." *Erciyes Journal of Education* 4(2):18–34. doi: 10.32433/eje.746394.

Kessel, Julie. 2018. "Let Our Children Play: The Importance of Play in Early Childhood Education." *University of Montana Journal of Early Childhood Scholarship and Innovative Practice* 2(1):1–6.

Koçer, Hale. 2004. "İlk 18 Ayda Bebeklerin Fiziksel, Psikomotor ve Zihinsel Gelişim Sürecinde Oyun Özellikleri." *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* (40):504–17.

Köngäs, Mirja, Kaarina Määttä, and Satu Uusiautti. 2022. "Participation in Play Activities in the Children's Peer Culture." *Early Child Development and Care* 192(10):1533–46. doi: 10.1080/03004430.2021.1912743.

Kumar Shirotriya, Awadhesh. 2012. "Right to Play." *International Online Physical Education & Sports Research Journal* 1(1):1–11.

Lai, Ngan Kuen, Tan Fong Ang, Lip Yee Por, and Chee Sun Liew. 2018. "The Impact of Play on Child Development - A Literature Review." *European Early Childhood Education Research Journal* 5(26):625–43. doi: 10.1080/1350293X.2018.1522479.

Larsen, Lasse Juel. 2015. "Play and Space—towards a Formal Definition of Play." *International Journal of Play* 4(2):175–89. doi: 10.1080/21594937.2015.1060567.

Lester, Stuart, and Wendy Russell. 2010. *Children's Right to Play: An Examination of the Importance of Play in the Lives of Children Worldwide Early Childhood Development*. The Netherlands.

Lindberg, Emine Nihal, Mehmet Akif Cingi, and Hande Güzel. 2020. "Analysis of Traditional Child Plays Based on Child Culture and Child Development." *Journal of History Culture and Art Research* 9(4). doi: 10.7596/taksad.v9i4.2696.

Londoño-Ramos, Carlos Arturo, and Jorge Aníbal Rojas-Devia. 2020. "Crisis and Philosophical Practice in Education." *Praxis & Saber* 11(25):153–76. doi: 10.19053/22160159.v11.n25.2020.9910.

Lundy, Laura, Karen Orr, and Harry Sheir. 2017. "Children's Education Rights: Global Perspectives." Pp. 364–80 in *Handbook of children's rights: Global and multidisciplinary perspectives*, edited by M. D. Ruck, M. Peterson-Badali, and M. Freeman. Routledge.

Mabagala, Stephen, and Daphina Libent Mabagala. 2012. "The Importance of Play During Childhood: The Lesson for Care Givers, Parents and Pre-Schools in Tanzania." *Journal of the Open University of Tanzania* 11:111–26.

Majumdar, Ananda. 2020. "Role of Play in Child Development." *International Journal of Technical Research & Science* 5(4):9–16. doi: 10.30780/ijtrs.v05.i04.002.

Mielonen, Alissa Marie, and Wendy Paterson. 2009. "Developing Literacy through Play." *Journal of Inquiry & Action in Education* 3(1):15–46.

Milteer, Regina M., Kenneth R. Ginsburg, Deborah Ann Mulligan, Nusheen Ameenuddin, Ari Brown, Dimitri A. Christakis, Corinn Cross, Holly Lee Falik, David L. Hill, Marjorie J. Hogan, Alanna Estin Levine, Gwenn S. O’Keeffe, Wendy Sue Swanson, Benjamin S. Siegel, Mary I. Dobbins, Marian F. Earls, Andrew S. Garner, Laura McGuinn, John Pascoe, and David L. Wood. 2012. “The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bond: Focus on Children in Poverty.” *Pediatrics* 129(1). doi: 10.1542/peds.2011-2953.

Murray, Jane. 2018. “The Play’s the Thing.” *International Journal of Early Years Education* 26(4):335–39. doi: 10.1080/09669760.2018.1527278.

Navidi, Ute. 2014. *The Role of Play in Children’s Health and Development*. Shu-Kun Lin.

Nichols, Rachel Mary. 2020. “The Power Of Play In Early Childhood Education.” Northwestern College.

Nicolai, Susan. 2003. *Education in Emergencies: A Tool Kit for Starting and Managing Education in Emergencies*. Save The Children.

Njuguna, Grace Kabura. 2020. *Teacher Factors Influencing Use of Play as a Teaching Strategy in Pre-Primary Schools in Kiambu County, Kenya*.

Parten, Mildred B. 1932. “Social Participation Among Pre-School Children.” *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 27(3):243–69.

Pramling, Niklas, Cecilia Wallerstedt, Pernilla Lagerlöf, Camilla Björklund, Anne Kultti, Hanna Palmér, Maria Magnusson, Susanne Thulin, Agneta Jonsson, and Ingrid Pramling Samuelsson. 2019. “Playing, Playworlds, and Early Childhood Education.” Pp. 31–54 in *International Perspectives on Early Childhood Education and Development*. Vol. 26. Springer.

Pyle, Angela, and Erica Danniels. 2017. “A Continuum of Play-Based Learning: The Role of the Teacher in Play-Based Pedagogy and the Fear of Hijacking Play.” *Early Education and Development* 28(3):274–89. doi: 10.1080/10409289.2016.1220771.

Raghavan, Ramesh, and Anna Alexandrova. 2015. “Toward a Theory of Child Well-Being.” *Social Indicators Research* 121(3):887–902. doi: 10.1007/s11205-014-0665-z.

Rauf, Aqila Liyana Abdul, and Kamariah Abu Bakar. 2019. “Effects of Play on the Social Development of Preschool Children.” *Creative Education* 10:2640–48. doi: 10.4236/ce.2019.1012191.

Rothbart, Mary K., Brad E. Sheese, M. Rosario Rueda, and Michael I. Posner. 2011. “Developing Mechanisms of Self-Regulation in Early Life.” *Emotion Review* 3(2):207–13. doi: 10.1177/1754073910387943.

Rubin, Kenneth H., Kathryn S. Watson, and Thomas W. Jambor. 1978. “Free-Play Behaviors in Preschool and Kindergarten Children.” *Child Development* 49(2). doi: 10.2307/1128725.

Serpa, Sandro. 2018. “A Reflection on Sociology of Education.” *International Journal of Social Science Studies* 6(3). doi: 10.11114/ijsss.v6i3.3013.

Sharma, Vandana. 2018. “The Role of Culture in Shaping Children’s Play.” Western Sydney University.

Singh, Asha, and Deepa Gupta. 2012. "Contexts of Childhood and Play: Exploring Parental Perceptions." *Childhood* 19(2):235–50. doi: 10.1177/0907568211413941.

Smidt, Sandra. 2011. *Playing to Learn : The Role of Play in the Early Years*. Routledge.

Smith, Peter K., and Anthony Pellegrini. 2008. "Learning Through Play." *Encyclopedia on Early Childhood Development* 24(8):1–5.

Stagnitti, Karen. 2004. "Understanding Play: The Implications for Play Assessment." *Australian Occupational Therapy Journal* 51:3–12.

Syomwene, Anne, and Marcella Mwaka. 2018. *Significance of Play in Early Childhood Education Curriculum*. Vol. 10.

Tesar, Marek, Kathy Hytten, Te Kawehau Hoskins, Jerry Rosiek, Alecia Y. Jackson, Michael Hand, Peter Roberts, Gina A. Opiniano, Jacoba Matapo, Elizabeth Adams St. Pierre, Rowena Azada-Palacios, Candace R. Kuby, Alison Jones, Lisa A. Mazzei, Yasushi Maruyama, Aislinn O'Donnell, Ezekiel Dixon-Román, Wang Chengbing, Zhongjing Huang, Lei Chen, Michael A. Peters, and Liz Jackson. 2021. "Philosophy of Education in a New Key: Future of Philosophy of Education." *Educational Philosophy and Theory* 1–22. doi: 10.1080/00131857.2021.1946792.

Thyssen, Sven. 2003. "Child Culture, Play and Child Development." *Early Child Development and Care* 173(6). doi: 10.1080/0300443032000070509.

Treasure, Tracy. 2018. "Theories and Perspectives on Play." Pp. 3–21 in *Learning through play: Creating a play-based approach within early childhood contexts*, edited by C. Robinson, T. Treasure, D. O. Connor, G. Neylon, and C. W. S. Harrison. Oxford University Press.

Vandell, D. L. 2000. "Parents, Peer Groups, and Other Socializing Influences." *Developmental Psychology* 36(6):699–710.

Vickerius, Maria, and Anette Sandberg. 2006. "The Significance of Play and the Environment around Play." *Early Child Development and Care* 176(2):207–17. doi: 10.1080/0300443042000319430.

Viejo, Carmen, Rosario Ortega-Ruiz, and Eva M. Romera. 2018. "Children's Play and Development." Pp. 131–46 in *Early Childhood Education From an Intercultural and Bilingual Perspective*. IGI Global.

Vietze, Jana, Linda P. Juang, and Maja K. Schachner. 2019. "Peer Cultural Socialisation: A Resource for Minority Students' Cultural Identity, Life Satisfaction, and School Values." *Intercultural Education* 30(5):579–98. doi: 10.1080/14675986.2019.1586213.

Vygotsky, L. S. 2016. "Play and Its Role in the Mental Development of the Child." *International Research in Early Childhood Education* 7(2):3–25.

White, Rachel E. 2012. *The Power of Play: A Research Summary on Play and Learning*. University of Minnesota.

Whitman, Elizabeth. 2018. "The Impact of Social Play on Young Children." Murray State University.

Wood, Elizabeth, and Helen Hedges. 2016. "Curriculum in Early Childhood Education: Critical Questions about Content, Coherence, and Control." *Curriculum Journal* 27(3):387–405. doi: 10.1080/09585176.2015.1129981.

Yogman, Michael, Andrew Garner, Jeffrey Hutchinson, Kathy Hirsh-Pasek, and Roberta Michnick Golinkoff. 2018. *The Power of Play: A Pediatric Role in Enhancing Development in Young Children*.

2025, 14 (1), 92-118 | Araştırma Makalesi

Türkiye'deki İşçi ve Kamu Görevlileri Konfederasyonlarının Kadın Çalışmalarının Kıyaslamalı Analizi

Neşe Yıldız¹

Öz

Bu çalışma, çalışma hayatının temel aktörlerinden biri olan sendikaların, kadın konusu ve sorunlarına yönelik geliştirdiği mekanizmaları ve politikaları en üst sendikal yapı olan konfederasyonlar düzeyinde analiz etmektedir. Kadın konusu ve sorunları, sendikal hareketin son yıllarda üzerine odaklandığı konular arasında yer almaktadır. Kadınlar, işçi sendikalarında sendikal örgütlenmenin yaklaşık olarak %25'ini, kamu görevlileri sendikalarında ise örgütlenmenin yaklaşık %45'ini oluşturmaktadır. Bu yönüyle Türkiye'deki işçi ve kamu görevlileri konfederasyonlarının bu konuyu hangi kapsamda ve ne ölçüde ele aldığı bu çalışmanın temel sorusunu oluşturmaktadır. Çalışmada incelenen konfederasyonlar en çok üyeye sahip olma durumlarına göre belirlenmiştir. Bu çalışma, kapsamlı bir bakış açısıyla işçi ve kamu görevlileri konfederasyonlarının tüzük ve genel kurul kararlarını incelenmekte, konfederasyonların yönetim organlarında kadınlara yer verdikleri temsil düzeyini ele almakta ve bünyelerinde oluşturdukları kadın birimlerinin etkinliğini sorgulamaktadır. Çalışma, aynı zamanda, kadın konusunda kullanılan kavram, söylem ve sloganları konfederasyonlar arasında kıyaslamaktadır. Nitel bir araştırmadan oluşan bu çalışmanın desenini doküman incelemesi oluşturmuş, bu kapsamda konfederasyonların yayınlarından ve açıklamalarından yararlanılmıştır. Ayrıca, konfederasyonların verilerine erişimde güçlük yaşandığı durumlarda bizzat konfederasyonlar ile irtibat kurulup, güncel verilere erişim sağlanmış, kullanılan verilerin güvenilirliği teyit edilmiştir. Elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Çalışma, konfederasyonların, kadın sorunlarına yönelik ilgisinin artmakta olduğunu, ideolojik duruşlarına göre kadın konusunda politikalar, kavramlar, söylemler ve sloganlar ortaya koyduklarını, sadece yönetim mekanizmalarındaki kadın varlığının kadın sorunlarını çözmeye yeterli olmayacağını iddia etmektedir. Bunun yerine, sendikal hayat içerisinde, kadınların değerler ve kadın fitratı ekseninde sorumluluk alarak, temsil kabiliyetini güçlendirerek ve yetkinliklerini geliştirerek hem kadın sorunlarının çözümüne hem de sendikaları ilgilendiren bütün konuların tamamına önemli ölçüde etki edeceğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fitrat, Değerler, İşçi Konfederasyonu, Kamu Görevlileri Konfederasyonu, Konfederasyonlarda Kadın Temsili, Kadın Çalışmaları

Yıldız, N. (2025). Türkiye'deki İşçi ve Kamu Görevlileri Konfederasyonlarının Kadın Çalışmalarının Kıyaslamalı Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 92-118. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1569567>

Geliş Tarihi	18.10.2024
Kabul Tarihi	19.01.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı, Karabük, Türkiye, neseyildiz@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000 0002 4247 8163

2025, 14 (1), 92-118 | Research Article

Comparative Analysis of Women's Work in Confederations of Labour and Public Servants in Türkiye

Neşe Yıldız¹

Abstract

This study analyzes the mechanisms and policies developed by unions, one of the leading actors of working life, regarding women's issues and problems at the level of the confederations, which are the highest union structures. Women's issues and problems are among the topics that the union movement has focused on in recent years. Women constitute approximately 25% of union organizations in trade labour unions and 45% in public servant unions. In this respect, the scope and extent to which labour and public servant confederations in Turkey address this issue constitutes the fundamental question of this study. The confederations examined in the study were determined according to their status of having the most members. This study examines the statutes and general assembly decisions of labour and public servant confederations from a comprehensive perspective, addresses the level of representation that confederations give to women in their management bodies, and questions the effectiveness of the women's units they have established within their bodies. The study also compares the concepts, discourses, and slogans used in discussing the subject of women among confederations. The design of this study, which is qualitative research, was created by document review, and within this scope, the publications and statements of the confederations were used. In addition, in cases where there was difficulty in accessing the data of the confederations, the confederations were contacted, access to current data was provided, and the reliability of the data used was confirmed. The obtained data was subjected to content analysis. The study claims that the interest of the confederations in women's issues is increasing, that they put forward policies, concepts, discourses and slogans on the subject of women according to their ideological stances, and that the presence of women in management mechanisms alone will not be sufficient to solve women's problems. Instead, it argues that women will significantly affect both the solution of women's problems and all issues concerning the unions by taking responsibility in line with values and women's creation, strengthening their ability to represent and develop their competencies within the union life.

Keywords: Creation, Values, Trade Unions Confederation, Public Servant Union Confederation, Women's Representation in Confederations, Women's Issues

Yıldız, N. (2025). Comparative Analysis of Women's Work in Confederations of Labour and Public Servants in Türkiye, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 92-118. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1569567>

Date of Submission	18.10.2024
Date of Acceptance	19.01.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist Prof. Dr. Karabük University, Faculty of Business, Department of International Trade, Karabük, Türkiye, neseyildiz@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000 0002 4247 8163

Giriş

Kadınların sendikal örgütlenmedeki yeri giderek daha çok gündeme gelmektedir. Türkiye’de kadınlar, 36 milyona yaklaşan işgücününün 12.2 milyonunu, 32.7 milyon olan istihdamın 10.7 milyonunu oluşturmaktadır. Kadınlarda işgücüne katılım oranı %36,8, istihdama katılım oranı ise %32,2’dir (TÜİK, 2024). Sendikal örgütlenmeye bakıldığında zamanla ise, kadınlar işçi sendikalarında sendikal örgütlülüğün yaklaşık %25’ini, kamu görevlileri sendikalarında ise %45’ini oluşturmaktadır. Hem işçi hem kamu görevlisi statüsünde çalışan 1.6 milyonu aşkın kadın- çalışan, diğer bir deyişle kadınların %15’i sendikalıdır (Çalışma Genel Müdürlüğü, 2024).

Bu çalışma hem işçi hem kamu görevlileri konfederasyonlarının kadın konusu ve sorunları karşısında geliştirdikleri politikaları, mekanizmaları, kadınların sendikal organlardaki temsil düzeyini ve konfederasyonların kadın konusunda geliştirdikleri kavram, söylem ve uygulamaları kıyaslamalı olarak analiz etmektedir. Literatürde kadınların sendikalarda temsil düzeyine ilişkin sınırlı çalışmalar yapılsa da (örn. Toksöz ve Erdoğan (1998), Keleş (2018), Urhan (2014 ve 2017), Topgül (2016) Yirmibeşoğlu (2008 Ünlütürk Ulutaş ve Pala (2012), Adaçay (2019), Ledwith (2012), Douglas ve Ledwith (2012), Kirton ve Healy (2013), Broadbent (2005)), Türkiye’deki konfederasyonlar arasında bu denli kapsamlı kıyaslamalı analiz çalışmasına rastlanılmamıştır, bu yönüyle çalışmanın bir boşluğu doldurması hedeflenmektedir. Üstelik bu kıyaslama hem işçi hem kamu görevlileri konfederasyonlarını içermektedir. Çalışma, aynı zamanda kadın - sendika ilişkilerini ele alırken bir yenilik olarak “değer” odaklı bir bakış açısını gündeme getirerek literatüre bir katkı sunmayı arzulamaktadır.

Günümüzde hem ulusal hem uluslararası düzeyde, her alanda kadın sorunları önemli ölçüde yer bulmaktadır. Kadın konusu, sendikal hareketin de odaklandığı konulardan biridir. Bu yönüyle Türkiye’deki işçi ve kamu görevlileri konfederasyonlarının bu konuyu hangi kapsamda ve ne ölçüde ele aldığı bu çalışmanın temel sorusunu oluşturmaktadır. Çalışmada incelenen konfederasyonlar en çok üyeye sahip olma durumlarına göre belirlenmiştir. Bu kapsamda işçi sendikası konfederasyonları olarak Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu- TÜRK-İŞ, Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu- HAK-İŞ ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu- DİSK araştırmada incelenmektedir. Üç işçi konfederasyonu toplam sendikalı işçilerin neredeyse %98’ini temsil etmektedir. Çalışmada kamu görevlileri konfederasyonları olarak Memur Sendikaları Konfederasyonu- MEMUR-SEN, Türkiye Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu- TÜRKİYE KAMU-SEN, Birleşik Kamu İşgörenleri Sendikaları Konfederasyonu- BİRLEŞİK KAMU İŞ ve Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu- KESK yer almaktadır. Bu dört kamu görevlileri konfederasyonu toplam sendikalı kamu görevlilerinin yaklaşık %89’unu temsil etmektedir. Genel olarak ilk üç sıradaki işçi ve kamu görevlileri konfederasyonları üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışma da benzer şekilde devam ederken kamu görevlileri konfederasyonları arasında 3. sırada olan KESK, 2024 Temmuz istatistiklerinde 4. Sıraya gerilemiş, BİRLEŞİK KAMU-İŞ 3. sıraya yükselmiştir. Ancak KESK ve BİRLEŞİK KAMU-İŞ’in üye sayısının hem birbirine çok yakın olması hem de KESK’in uluslararası düzeydeki güçlü temsili nedeniyle 4 kamu görevlisi konfederasyonuna çalışmada yer verilmiştir.

Çalışmada ilk olarak; çalışmanın metodolojisi, kadın, kavram ve değerler, çalışma hayatında ve sendika üyeliğinde kadınlar, kadın- sendika arasındaki ilişkileri ele alan

literatür taramasından bahsedilecektir. Daha sonra, kadın konusunda konfederasyonların; tüzükleri ve genel kurul kararları, bünyelerindeki kadın yapılanmaları, organlarına kadınların katılımı, kadın konusunda kullanılan temel kavramlar ve söylemler konuları ele alınacak bu çerçevede sendikaların kadın politikaları kıyaslamalı bir biçimde analiz edilecektir.

1. Kadın-Sendika İlişkileri Alanında Literatür Taraması

Türkiye’de ve dünyada sendika- kadın ilişkileri noktasında birçok çalışma yer almaktadır. Bu bölümde bu alanda yer alan bazı çalışmalara yer verilmektedir.

Toksöz ve Erdoğan (1998, s. 58), Türkiye’de sendikaların kadın birimlerinin faaliyetlerini değerlendirmekte ve çoğu zaman 8 Mart faaliyetleri, kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri ve kadınların özel sorunlarıyla ilgilenilmesi gibi çalışmalar yürüttüklerini, ancak bunların uzun vadede sendikaların genel politikasına ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularına etki etmeyecek konular olduğunu iddia ederek kadınların sendikaların üst yönetim organlarında temsil edilmediklerini ifade etmektedir. Kadın komitelerinin sendika tüzüğüne göre kurulmalarını ve sendika bütçesinden pay almasını önermektedir. Keleş (2018, s. 2052, 2078) ise, sendikalarda gerek üye ve gerek yönetici düzeyde kadın sayısının artmasının sendikalara katılım konusunda diğer kadınları motive edeceğini ve sendikalardaki erkek egemen yapıya son vereceğini, böylece sendikalarda toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların geliştirilmesinin kolaylaşacağını öne sürmektedir. Aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkin farkındalığın önemine vurgu yaparak, çalışma hayatındaki ayrımcılıkla mücadelede kadınların sendikal katılımına ve sendikal katılımın önündeki engellerin kaldırılmasına dikkat çekmektedir. Sendikal verilerin cinsiyet temelinde tutulmasına işaret ederek, sendikalardaki kadın birimlerinin işler hale getirilmesini, burada alınan kararların sendikaların genelinde uygulanabilir olmasını, kadınların sendikalarla bütünleşmesinin sağlanmasını ve toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik kadın ve erkekte farkındalığı arttırıcı çalışmaların yapılmasını önermektedir.

Benzer şekilde Urhan (2017, s. 37), kadınların sendika içinde ikincil pozisyonda yer aldığını ve temsiliyetinin yetersiz olduğunu iddia etmekte ve bu durumu sendika içi demokrasilerde görülen cinsiyet açığı ile ilişkilendirmektedir. Başka bir çalışmada Urhan (2014, s. 155) bir başka çalışmada kadınların sendikalarda daha etkin olması için sendikalarda kullanılan dilin, söylemin, fotoğraf gibi görsel unsur ve sembollerin kadınları görünür kılacak şekilde yeniden ele alınmasını önermiştir. Topgül (2016, s.2363, 2364), sendikaların kadınlara dair herhangi bir politika izlemediklerini, kadınların sorunlarına toplumsal olarak değinmek şeklinde bir misyonları olmadığını, sendikalardaki kadın birimlerinin erkek egemen bir zihniyet tarafından yönetildiğini hatta daha da ileri giderek sendikaların çıkar amaçlı olarak üye sayısını fazla göstermek için kadınları üye olarak aldığını iddia etmektedir.

Diğer taraftan Yirmibeşoğlu (2008, s. 84-86) çalışmada kadınların sendikalarda neden yeterince temsil edilmediklerini sorgulamakta ve buna neden olarak, işverenlerin erkek işçilerin istihdamını daha fazla tercih etmesini, sendikalarda sınıf bilinci olmamasını ve sendika ile demokrasi arasındaki ilişkinin zayıflığını göstermektedir. Bu durumun giderilmesi için, kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlendirilmesini, sendikaların üst düzeylerinde kadınların temsiliğini artırmak için kotalar getirilmesine, iyi yapılandırılmış programlar ile kadınlara güven ve uzmanlık kazandırılarak sendikaların bürokratik

hiyerarşisinde stratejik pozisyonlar talep etmesinin sağlanmasını, eğitim ve gelişim programları ile kadın sendikacılar arasında liderlik yeteneklerinin teşvikini ve böylece sendikaların “erkek örgütleri” olma imajının değişebileceğine vurgu yapmaktadır.

Öte yandan Ünlütürk Ulutaş ve Pala (2012, s. 308), cinsiyet eşitliği anlayışının bütün sendikalara yayılması ve kadınların temsilini artırmak için, sendikalardaki kadın yapılarının tüzük güvencesine ve gerekli fonlara sahip olmasını, pozitif ayrımcılık yapılarak karar mekanizmalarında kadın oranının artırılmasını, sendikal eğitim ve faaliyetlerin toplumsal cinsiyet eşitliği penceresinden yeniden ele alınmasını önermektedir. Adaçay (2019, s. 88, 89), Türkiye’de kadınların sendikalarda eksik temsilinin bir nedeni olarak toplumsal cinsiyeti gördüğü çalışmada, sendikalarda erkek egemen yönetim anlayışının hâkim olduğuna dikkat çekmektedir. Bu durumu değiştirmek için cinsiyet eşitliği yaklaşımı ile kadınların sendikal hayatta temsil gücünün artırılmasını, kota uygulamalarını, cinsiyetler arası eşitlik çerçevesinde hazırlanmış tüzükleri, sendikal katılım için kadınların cesaretlendirilmesini, geleneksel rollerinin sorumluluklarını hafifletecek politikaları ama hepsinin ötesinde ayrımcı ve zihniyetçi zihinlerin değiştirilmesini önermektedir.

Başka ülkelerde yapılan kadın-sendika ilişkisi noktasındaki çalışmalarda da özellikle düşük temsil konusuna odaklanıldığı görülmektedir. Ledwith (2012, s. 185), kadınların işgücüne katılımda ve sendika üyeliğinde artış olmasına rağmen, kadınların sendikalarda örgütsel güçten ve liderlikten dışlandıklarını öne sürmektedir. Britwum, Douglas ve Ledwith (2012, s. 49, 50)’ın Kanada, Brezilya, Güney Kore, Zambiya, Zimbabve’de gerek konfederasyon gerekse işkolu düzeyindeki inceleme sonuçlarına göre, sendikalar cinsiyet eşitliği politikalarını resmen benimsemelerine rağmen, kadınlar karar verme pozisyonlarında orantılı bir şekilde temsil edilmemekte, yönetimde oldukları durumda ise çoğunlukla etkisiz yönetim pozisyonlarında bulunmaktadır. Kirton ve Healy (2013, s. 47), Birleşik Krallık ve ABD’de kadınların sendika üyeliği ve liderlik pozisyonlarını inceledikleri çalışmada, kadınların liderlikteki temsilinin, sendikalardaki artan varlığının gerisinde kaldığına dikkat çekerek, sendika içi demokrasi anlayışına, kadınların liderlik pozisyonlarına erişmesindeki yapısal ve kültürel engellere dikkat çekmektedir. Kadınların Japonya’daki sendikalarda düşük sendika üyeliği oranlarının ve sendika komitelerinde temsil eksikliğinin, kadınların sendika hareketine yaptıkları katkıları gizlediğini belirten Broadbent (2005, s. 213), özellikle kamu politikalarındaki eksiklikler nedeniyle Japonya’nın kadınlar için yeterli ve etkili temsil sağlamakdan uzak olduğunu, bu nedenle, kadınların, mevcut sendikaların ele almadığı sorunları ele almak ve mevcut sendikalar tarafından örgütlenmeyen kadın işçiler için alternatif temsil biçimleri sağlamak için sadece kadınların üye olduğu ayrı yapılar oluşturmalarının şartırcı olmadığını öne sürmektedir.

Görüldüğü gibi, bu çalışmaların, ağırlıklı olarak işçi sendikalarını gündemine aldığı, odak noktasını ise kadınların sendikalardaki pozisyonları, karar verme mekanizmalarında yetersiz temsil edilmesi, kadın komitelerinin rolü, kadınların sendikalara olan ilgisizliği, sendikaların erkek egemen konumu ve toplumsal cinsiyet konularının ilişkisi, tespiti, önemi ve eleştirilerinin oluşturduğu görülmektedir.

2. Metodoloji

Bu bölümde çalışmanın problemi ve soruları, araştırmanın amacı ve önemi, araştırma deseni ve verilerin elde edilmesi, kapsam ve sınırlılıklar, veri analizi ile araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği konularına yer verilmektedir.

2.1. Araştırmanın Problemi ve Soruları

Çalışmanın temel problemi, işçi ve kamu görevlileri sendika konfederasyonlarının kadınlara yönelik geliştirdikleri politikaların ve mekanizmaların neler olduğu, konfederasyonlar arası kıyaslamada nasıl bir durumun ortaya çıktığı sorusudur. Bu kapsamda çalışma, konfederasyonların tüzüklerinde ve genel kurul kararlarında kadın konusunda hangi ifadeler yer almaktadır? Konfederasyonların yönetim organlarında kadın temsili ne düzeydedir? Konfederasyonların bünyelerinde oluşturdukları kadın birimleri ne tür etkinlikler ortaya koymaktadır? Konfederasyonların kadın konusunda kullandıkları kavramlar ve söylemler nelerdir? Bu kavramlar ve söylemler kadınlara ilişkin bir değere dayanmakta mıdır? Konfederasyonlar arası bir kıyaslama yapıldığında nasıl bir durum ortaya çıkmaktadır sorularına cevap aramaktadır.

2.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Son yıllarda kadın konusu ulusal ve uluslararası düzeyde birçok yönüyle ele alınmakta, kadın konusuna ilgi duymayan kuruluşlar eleştirilere uğramaktadır. Nüfusun yarısını oluşturan kadınlar, Türkiye’de işgücü piyasasında çalışanların %32’sini meydana getirirken, işçi sendikalarında sendikal örgütlenmenin yaklaşık %25’ini, kamu görevlileri sendikalarında ise %45’inden fazlasını oluşturmaktadır. Bu çalışma, Türkiye’deki işçi ve kamu görevlileri konfederasyonlarının kadın konusunu ne ölçüde ve hangi kapsamda ele aldığını kıyaslamalı olarak incelemektedir. Çalışmada incelenen konfederasyonlar, sendikal işçilerin ve kamu görevlilerinin çok büyük bir kısmını temsil etmektedir.

2.3. Araştırma Yöntemi, Deseni ve Verilerin Elde Edilmesi

Bu makale, nitel bir çalışma olup, araştırmanın desenini doküman incelemesi yöntemi oluşturmaktadır. Çalışmada öncelikle kadın konusunda Türkiye’de daha önce yapılan çalışmalara ilişkin bir literatür taraması yapılmıştır. Burada kullanılan işgücü piyasasına ve sendika istatistiklerine ilişkin veriler, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) ile Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’dan elde edilmiştir. Konfederasyonlara ait doküman ve verilere ilgili konfederasyonların resmî web sayfalarından ve yayınlarından ulaşılmıştır. Ancak verilerin, kimi zaman belirtilen kaynaklarda güncel olmaması üzerine, ilgili konfederasyonların yetkililerinin yönlendirmelerine göre, Kadın Komitesi, Araştırma veya Basın Yayın birimleri ile irtibat kurulmuş böylece güncel verilere ulaşılmıştır. Diğer taraftan konfederasyonların yayınlarından yola çıkılarak kullandıkları kavramlar hazırlanmış, ancak bazı konfederasyonların sınırlı yayını ve paylaşımı veya konfederasyonların kendi önem verdikleri, vurguladıkları kavramları kendilerinin ifade etmesinin daha doğru olacağı düşüncesinden hareketle veya tereddüt olması durumunda konfederasyonların birimleri ile bu kavramlar paylaşılmış, değerlendirilmeleri veya geri dönüşler üzerine güncellemeler yapılmıştır.

2.4. Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırma, sadece üye sayısı itibarıyla ilk üç sırada yer alan işçi sendikası konfederasyonu ile, ilk dört sıradaki kamu görevlileri konfederasyonunu kapsamaktadır. Bu çalışmadaki işçi konfederasyonları, toplam sendikalıların %98'ini, kamu görevlileri konfederasyonları ise %89'unu kapsamaktadır. Bu anlamda incelenen konfederasyonların temsil gücünün yüksek olduğu söylenebilir. Bu çalışma konfederasyon düzeyi ile sınırlıdır.

2.5. Veri Analizi

Çalışmada doküman incelemesi sonucu elde edilen veriler içerik analize tabi tutulmuş ve bu kapsamda kategoriler geliştirilmiştir. Muşmal ve Gürbüz (2018, s.231)'e göre kategorik analiz, verilerin birbirleriyle ilgilerine göre gruplar halinde bir araya getirilmesidir. Araştırmada incelenen konfederasyonların tüzükleri incelenerek kadın politikaları anlaşılacak istenmiş, konfederasyonların kullandığı kavramların ve söylemlerin kategorize edilmesi ile belli bir sistem içinde konu ele alınmış ve bir yargıya ulaşılması mümkün olmuştur.

2.6. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Geçerlilik ve güvenilirlik nitel araştırmalarda kalitenin sağlanmasında önemli iki kriterdir. Güçlü (2019, s.443, 453)'ye göre güvenilirlik, bir nitel araştırmada elde edilen bulguların doğruluğunu ve tekrar edilebilir olması; geçerlilik ise çalışmanın profesyonel, doğru ve sistematik olarak yapılması ve şeffaf bir şekilde araştırmanın nasıl yapıldığının paylaşılmasıdır. Çalışmada kullanılan verilere, resmi kurum olan ÇSGB ile TÜİK'ten, sendikalara ilişkin bilgilere, verilere konfederasyonların resmî web siteleri ve yayınlarından ulaşılmıştır. Kavram analizi yapılırken konfederasyonlar ile irtibata geçilerek yine her konfederasyonun kendisini ifade etmesine önem verilmiştir. Bu verilere ve bilgilere bütün araştırmacıların erişebilir olması araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini ortaya koymaktadır.

3. Kadın, Kavram ve Değerler

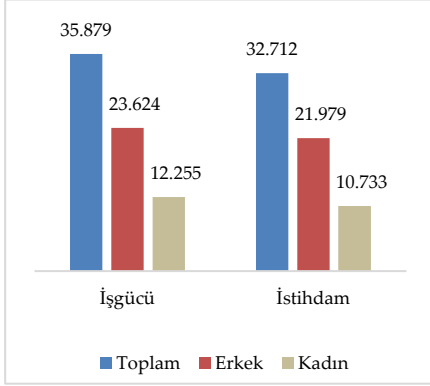
Çalışma hayatında kadın konusuyla ilgili değerlendirmeler yaparken kadına ilişkin, nicel veriler kadar nitel verileri ve değerleri de ortaya koymak gerekmektedir. Çalışma hayatında kadın yetkinliği, becerisi, kabiliyeti, fitratı, sorumluluğu, mesleki yeterliliği önemli kavramları oluşturmaktadır. Kadını güç elde etmek için sürekli otorite peşinde koşan bir pozisyona indirgemek ve sürüklemek doğru bir yaklaşım değildir. Genel olarak çalışma hayatında ve özelde sendikal hayatta kendi fitratının farkına vararak fitrat, yetenek, kapasite, yetkinlik, güçlenmek, ahlak, mücadele yeteneği, güçlü iletişim, müzakere, mesleki beceri, hikmet, feraset, şefkat, merhamet, nezaket, değerler ve standartlar etrafında kendini geliştirmiş, yetiştirmiş ve böylece kendini güçlendirmiş kadınlara ihtiyaç bulunmaktadır. Sadece her kadın diyen ve/veya her kadın söylemini gündemine alan konfederasyonların doğru yaptığı zannedilmemelidir. Sendikal hareketin "kadın" konusundaki çıkışlarının, söylemlerinin anlamlı olması için dayanağını kadınlara yönelik değerlere dayandırması önemlidir. Sendikaların kadın konusunda yeni kavramlar üretmesine, değerleri öne çıkarmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Kuşkusuz kavramlar ve değerler sürekli üretilemez ancak konfederasyonların bu yönde çaba sarf etmeleri beklenir.

4. Çalışma Hayatında ve Sendika Üyeliğinde Kadınlar

Kadınların çalışma hayatına katılımı ve istihdam düzeyi, kadınlara dair çalışma hayatına ilişkin analizler ve değerlendirmeler yapılmasında önemli katkılar sunmaktadır. Sendikal hayatta kadınlara yönelik kadın politikalarının değerlendirilmesinde de bu göstergeler oldukça önemlidir.

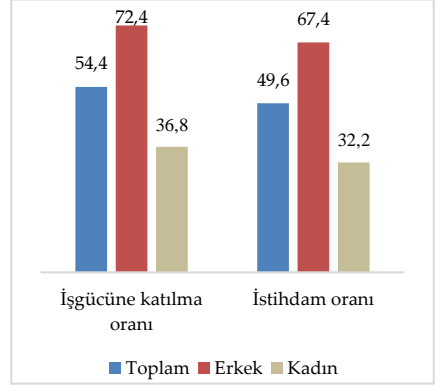
Grafik 1'e göre, Türkiye'de kadınlar, yaklaşık 35.9 milyon olan toplam işgücününün 12 milyonunu, 32.7 milyon kişi olan istihdamın 10.7 milyonunu oluşturmaktadır. Grafik 2'ye göre kadınlarda işgücüne katılım oranı %36,8 istihdama katılım oranı ise %32,2'dir (TÜİK, 2024).

Grafik 1: Cinsiyete Göre İşgücü ve İstihdam (Bin Kişi-2024 Temmuz)

Kaynak: TÜİK (2024)

Grafik 2: Cinsiyete Göre İşgücüne Katılma Oranı ve İstihdam Oranı (% -2024 Temmuz)

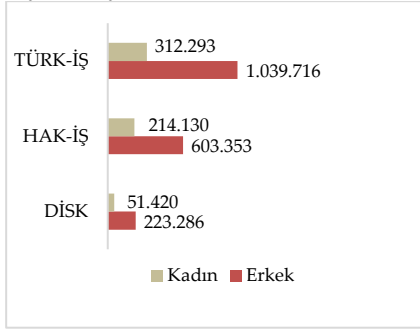
Kaynak: TÜİK (2024)

Demokrasinin ve örgütlü toplumun temel unsurlarından birini oluşturan sendikalar, çalışma hayatının önemli yapıtaşlarından biridir. Sendikal örgütlenme düzeyi, sendikaların özellikle çalışma hayatıyla ilgili kararlara etki etme düzeyini yakından ilgilendirmektedir.

Türkiye'de işçi sendikası istatistikleri incelendiğinde sendikalaşma düzeyinin %15 düzeyini aştığı (ÇSGB, 2024a), ancak işçi sendikalarına üyelik oranlarının yeterince yüksek olmadığı görülmektedir. Buna rağmen sendikalı işçi sayısında ve sendikalılık oranındaki artış da gözden kaçmamaktadır. İşçi sendikaları arasında, Grafik 3'te görüldüğü gibi sendikalıların yaklaşık 4'te birini kadınlar oluşturmaktadır. 2024 yılı temmuz ayı istatistiklerine göre Türkiye'de yer alan 231 sendikada, örgütlü işçi sayısı 2 buçuk milyon kişidir. Sendikalar, büyük oranda, TÜRK-İŞ, HAK-İŞ ve DİSK çatısı altında örgütlüdür. Grafik 4'e göre sendikalı işçilerin 4'te 3'ünden fazlasını (%76) erkek işçiler, yaklaşık dörtte birini, (%24) kadın işçiler oluşturmaktadır. Benzer eğilim, ilk 3 işçi konfederasyonuna bakıldığı zaman da ortaya çıkmaktadır. Oranlardaki büyüklüklere göre sıralandığında, HAK-İŞ üyelerinin yaklaşık %26'sı, TÜRK-İŞ üyelerinin %23'ü, DİSK üyelerinin %19'u kadınlardan oluşmaktadır (Çalışma Genel Müdürlüğü, 2024). Bu oranların konfederasyonlara göre farklılaşmasında temelde konfederasyonların örgütlü olduğu işkolundaki çalışanların cinsiyetlere göre dağılımının yanı sıra kısmen sendikaların geliştirdikleri örgütlenme stratejilerinin de rolü bulunmaktadır.

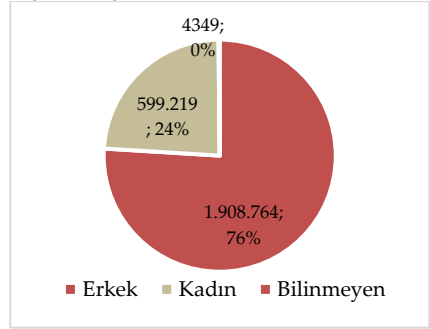
Kuşkusuz kadınların sendika üyeliğinde erkeklere göre daha düşük payının olmasında, Grafik 1 ve 2’de açıklanan kadınların istihdam oranının düşük olmasının rolü büyüktür. 2024 Temmuz ayında erkeklerde istihdam oranı %67,4 iken kadınların istihdam oranı %32,2 olarak gerçekleşmiştir. Diğer koşulların aynı kalmasıyla, kadınların işgücü piyasasına katılımının artmasıyla bu oranların daha fazla artacağı ve daha fazla kadının sendikaya katılım sağlayacağı öngörüsünde bulunulabilir.

Grafik 3: Cinsiyete Göre İşçi Sendikası Üye Sayısı ve Üyelik Oranları (%) (2024 Temmuz)

Kaynak: Çalışma Genel Müdürlüğü (2024)

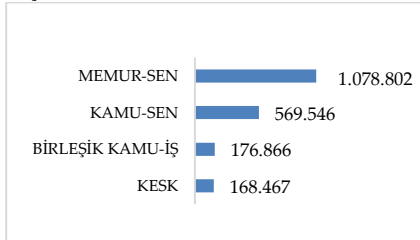
Grafik 4: Cinsiyete Göre İşçi Sendikası Üye Sayısı ve Üyelik Oranları (%) (2024 Temmuz)

Kaynak: Çalışma Genel Müdürlüğü (2024)

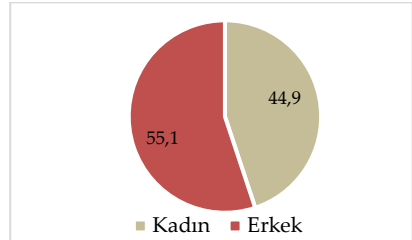
Kamu görevlileri sendikalarında ise 2024 yılı sonuçlarına göre, sendikalı olabilecek 3 milyona yakın kamu görevlisi (2.994.550), 2 Milyon 250 bin (2.251.330) kişinin üzerinde sendikalı çalışan bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle kamuda çalışan her 4 kişiden 3’ ü (%75,18) sendikalıdır. Kamu görevlileri ağırlıklı olarak MEMUR-SEN, KAMU-SEN, BİRLEŞİK KAMU-İŞ ve KESK çatısı altında örgütlenme eğilimindedir. Grafik 4’te cinsiyete göre kamu görevlileri arasında sendika üyelik oranlarına bakıldığı zaman sendikalaşma oranının kadınlarda %45, erkeklerde %55 civarında olduğu görülmektedir. İşçi konfederasyonları ile kıyaslandığında kamu görevlilerinde hem genel sendikalaşma oranı hem de kadınlarda sendikalaşma oranı daha yüksektir. Kuşkusuz burada kadın istihdamının çok fazla olduğu “eğitim ve bilim hizmetleri”, “sağlık ve sosyal hizmetler” ile “büro, bankacılık ve sigortacılık hizmetleri” hizmet kollarının, toplam sendikalıların neredeyse %80’ini oluşturmasının önemi fazladır.

Grafik 5: Kamu Görevlileri Sendikalar Konfederasyonu Üye Sayısı (2024 Temmuz-Kişi)

Kaynak: Resmî Gazete, 5 Temmuz 2024

Grafik 6: Cinsiyete Göre Kamu Görevlileri Sendikalılık Oranları (%) (2024-Temmuz)

Kaynak: Çalışma Genel Müdürlüğü (2024)

5. Konfederasyonların Tüzük ve Genel Kurul Kararlarında Kadın Konusu

Bu bölümde çalışmada ele alınan işçi ve kamu görevlileri sendikaları konfederasyonlarının tüzüklerinde ve genel kurul Kararlarında kadın konusunu ne şekilde ele aldıkları üzerinde durulacaktır.

Yukarıdaki kısımda konfederasyonların tüzük ve genel kurul kararlarında kadın konusuna hangi ölçüde değindikleri üzerinde durulmakta, konfederasyonlar tüzük ve genel kurul kararları itibarıyla kıyaslamalı olarak analiz edilmektedir.

Tablo 1: Konfederasyon Tüzüklerinde ve Genel Kurul Kararlarında Kadın Konusu

Tüzükte İlgili Bölüm ve İçerik	Kadın Konusunda Genel Kurul Kararları
TÜRK-İŞ	
Konfederasyonun amacı ve çalışma şekli (Md.2)	X
- Kadın-erkek fırsat eşitliği	
HAK-İŞ	
Konfederasyonun amaç ve faaliyetleri (Md.4/3)	- Eğitim faaliyetleri
Çalışan kadınların korunması ve güçlendirilmesi	- Kadınların sendikal hayata katılımını ve temsili
- Kadınların istihdama katılımı ve istihdamdaki rolünün güçlendirilmesi, toplumdaki ve sendikal hayattaki rol ve statüsünün iyileştirilmesi	- Kadın çalışmalarına yönelik yeni kavramlar ve çözüm önerileri
- Fıtratta farklılık haklarda eşitlik ilkesine sahip çıkılarak, her türlü ayrımcılıkla mücadele edilmesi	- Kadın Komitesi çalışmaları
- Çalışan kadınların aile hayatının korunması ve güçlendirilmesi	- ILO 190'ın önemi
- Çalışma hayatında cinsel ve psikolojik tacizin önlenmesi, tacize uğramış kadınlara destek olunması	- "Güvenceli esnek çalışma", sosyal politikalar, kapsamlı makroekonomik politikalar
- Kadınların sendikalara katılımının desteklenmesi ve sendikalardaki rollerinin güçlendirilmesi	- Kadınlar için kayıtlı istihdam ve örgütlenme modelleri
	- "Fıtratta farklılık- haklarda eşitlik" ilkesi çerçevesinde kadın-erkek fırsat eşitliği
	- Kadın sorunlarının uluslararası referanslar kapsamında ve paralelinde ele alınması
	- Ulusal ve uluslararası düzeyde kadın çalışmaları yapan kuruluşlarla diyalog
	- AB ile müzakere sürecinde 19. fasılın müzakereye açılması
	- "BM Kadının Statüsü" toplantılarına aktif katılım
DISK	
Konfederasyonun görev ve yetkileri (Md.4/3, 4/8)	- ILO'nun 190 sayılı Sözleşmesi'nin onaylanması ve uygulanması
- Kadın işçilerin sorunlarının çözümü için girişimlerde bulunmak	- Kadın hareketinin en önemli kazanımı olan İstanbul Sözleşmesinin etkin bir şekilde uygulanması için mücadele edilmesi
- Kadın işçiler dahil tüm işçilerin sorunlarına toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde yaklaşım	- Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için sendikal politikaların hayata geçirilmesi
Konfederasyonun organları (Md.9, 26,28,33)	
MEMUR-SEN	
Konfederasyonun amaçları (Md.3/1, 3/2-d, 3/2-f, 3/2-o)	- Tüm ekonomik ve ticari faaliyetlerin kadın haklarını da gözetken bir çerçevede yürütülmesini sağlayacak tüm uluslararası faaliyetlere katkı sunma
- Pozitif ayrımcılık	- Kadın erkek fırsat eşitliğinin hem ülkede hem de küresel anlamda gerçekleştirilmesi
- Kadınların sivil toplumda ve yönetim kademelerinde temsile ilişkin fırsat ve imkânlarla sahip olması	
- Kadın kamu görevlilerinin mesleki faaliyetlerinin kolaylaştırılması ve temel insan hak ve hürriyetlerinden yararlanmalarına yardımcı olma	
- İnsanların cinsiyete göre de fark gözetilmeksizin sorumluluk ve haklarını öğrenerek yetişmesi,	
- Aile kurumunu korumak, ruh ve beden sağlığı yerinde nesillerin yetişmesine katkıda bulunmak için, anne kadın kamu görevlilerinin çalışma şartlarının daha elverişli hale getirilmesi	
Konfederasyonun organları (Md.10)	

TÜRKİYE KAMU SEN	
Konfederasyonun organları (Md.9 ve 36)	X
BİRLEŞİK KAMU İŞ	
Konfederasyonun amaçları (Md.3)	X
- Kamuda çalışan kadınların kadın olmaktan ileri gelen sorunlarının tespiti ve çözümü için mücadele	
KESK	
Konfederasyonun amaçları (Md.4/ğ)	- Kamu kreşlerinin açılması
- Cinsiyetler arası eşitsizliğin ortadan kaldırılması için mücadele	- Kadınlara yönelik cinsiyetçi iş bölümü uygulamalarına karşı güvenceli istihdam
Konfederasyonun ilkeleri (Md.5/b)	- Giderek artan erilleşme ve eril dili geriletmek üzere toplumsal cinsiyet eğitimleri
- Emekçiler arasında cinsel yönelim, cinsiyet kimliği konusunda da ayırım gözetilmemesi	- Kadınlara, çocuklara, her türlü cinsel yönelime karşı şiddet ve ayrımcılıkla mücadele etme
Konfederasyonun görev ve yetkileri (Md.6/1)	- İstanbul sözleşmesine dönüş
- Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe	- Göçmen ve geçici koruma statüsündeki kadınların sorunları
Seçimler (Md.26)	- Kadın yoksulluğuna dikkat çekme
- Seçimle belirlenen organlarda ayrı ayrı kadın-erkek eşit temsil	
Konfederasyonun organları (Md.10, 14/C,15/B,16)	

Kaynak: ÇSGB (2021); ÇSGB (2023a); ÇSGB (2023b); ÇSGB (2023c); ÇSGB (2024b); ÇSGB (2024c); DİSK (2024); HAK-İŞ (2023)

Not: TÜRK-İŞ Tüzüğü, MEMUR-SEN ve KESK Genel Kurul Kararları, ilgili konfederasyon yetkilileri tarafından paylaşılmıştır.

Tablo 1'den görüldüğü üzere bütün konfederasyonlar kadın konusuna tüzüğünde yer vermiştir. Kadın konusu ağırlıklı olarak konfederasyonların amaçları ve görevleri belirtilirken ele alınmakta, kadın komitelerinin/ kurullarının/ komisyonlarının bulunduğu konfederasyonlarda, konfederasyon organları sayılırken de yer bulmaktadır. Kadın temsiline daha fazla olduğu DİSK ve KESK'te ilave başlıklar altında da kadın konusuna yer verilmektedir. TÜRK-İŞ, TÜRKİYE KAMU SEN ve BİRLEŞİK KAMU İŞ ise Genel Kurul Kararlarında kadın konusuna yer vermemektedir.

Türkiye'de en eski işçi sendikası konfederasyonunu olan ve gerek işçi gerekse kamu görevlisi konfederasyonları arasında en çok üyesi bulunan TÜRK-İŞ, ilk kez 2023 yılında kabul edilen Tüzük ile kadın konusuna bir atıfta bulunmuştur. Tüzüğün 2. Maddesi konfederasyonun amaç ve çalışma şekli başlığını taşımakta ve "... kadın-erkek fırsat eşitliğine önem verir" şeklinde bir düzenlemeye yer vermektedir. Ancak Genel Kurul Kararlarında kadınlara yönelik herhangi bir karar bulunmamaktadır. HAK-İŞ ise, Tüzüğü ve Genel Kurul Kararları ile en fazla kadın konusuna yer veren konfederasyonlardan biridir. Konfederasyon, Tüzüğünde, çalışan kadınların korunması ve güçlendirilmesi konfederasyonun amaç ve faaliyetlerinden biri olarak ele alınmakta, Genel Kurul Kararları ulusaldan uluslararası pek çok alanda kadınlara yönelik değerlendirmelere yer vermekte, böylece HAK-İŞ kadın konusuna duyduğu ilgiyi kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. DİSK ise Tüzüğünde, konfederasyonun görev ve yetkileri başlığı ile konfederasyonun organları başlıkları altında kadın konusunu toplumsal cinsiyet çerçevesinde gündemine getirmektedir. Genel Kurul Kararlarında ise İstanbul Sözleşmesi, ILO C190'ın imzalanması ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması konusuna odaklanmıştır.

Kamu görevlileri konfederasyonları incelendiğinde MEMUR-SEN'in hem Tüzüğünde hem de Genel Kurul Kararlarında kadın konusuna vurgulamalar yer almaktadır. Konfederasyonun amaçları anlatılırken ve organlarından bahsedilirken kadın konusuna değinilmektedir. Özellikle ailenin korunmasının altı çizilmekte, Genel Kurul Kararlarında, uluslararası faaliyetlere katılımın yanı sıra fırsat eşitliğine vurgu

yapılmaktadır. TÜRKİYE KAMU SEN’de, te Konfederasyonun organları arasında kadın konusuna değinilmekte, Genel Kurul Kararlarında herhangi bir düzenleme yer almamaktadır. BİRLEŞİK KAMU İŞ ise Konfederasyonun amaçları anlatılırken kadın çalışanlar konusuna yer vermekte, Genel Kurul Kararlarında kadın konusuna yer vermemektedir. KESK ise Tüzüğünde kadın konusuna en fazla yer veren konfederasyondur. Konfederasyonun amaçlarından ilkelerine, görev ve yetkilerinden organlarına dair birçok konuda en fazla kadın konusuna atıf yapan konfederasyon görünümündedir. Bu durum, Yürütme Kurulu’nun ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmasından da kaynaklanıyor olabilir. Benzer şekilde, toplumsal cinsiyet eşitliğinden cinsel eğilime, İstanbul Sözleşmesinden kreş hizmetlerine değin pek çok konu KESK Genel Kurul Kararlarında yer almaktadır.

6. Konfederasyonların Bünyesinde Kadın Yapılanmaları

Bu çalışmada incelenen 3 işçi sendikası konfederasyonu ve 4 kamumu görevlileri konfederasyonu bünyesinde kadın sorunlarına odaklanmak üzere bazı yapılar oluşturulmuştur. Bu yapılanmalar konfederasyonların kadın sorunlarına ne ölçüde önem verdiğini ve gündemine dahil etme gayreti içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Aşağıda yer alan Tablo 2 konfederasyon bünyesinde bu amaçla oluşturulan yapılara, bu yapıların hukuki dayanaklarına ve gerçekleştirdikleri ana faaliyetlere odaklanmaktadır.

Tablo 2: Konfederasyonların Bünyesinde Kadın Sorunları Alanında Geliştirdiği Yapılar ve Hukuki Dayanak

Konfederasyonların Bünyesinde Kadın Sorunları Alanında Geliştirdiği Yapılar	Hukuki Dayanak	Konfederasyonun Kadın Konusundaki Temel Faaliyetleri	
TÜRK-İŞ	Kadın İşçiler Bürosu (Uzmanlık Bürosu olan Eğitim Birimi altında)	(Tüzüğe göre, uzmanlık bürolarının çalışmalarını açıklayan yönetmeliğin yapılması Yönetim Kurulu’nun görevleri arasındadır)	- Kadın işçilere yönelik eğitimler - Hem erkek hem kadın üyelere yönelik toplumsal cinsiyet eğitimleri verilmesi - 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları - 25 Kasım kadın işçi eğitimleri - ILO’nun ve Bakanlıkların kadın konusundaki faaliyetlerine ve projelerine katılma - Eylem Planı oluşturma - İnsani yardım faaliyetleri
HAK-İŞ	Kadın Komitesi	Tüzüğe dayanılarak Yönetim Kurulu Kararı ile (Tüzüğe göre Yönetim Kurulu kararı ile kurulur)	- Kadın-erkek bütün işçilere yönelik eğitimler - Ulusal ve uluslararası projeler - Çalıştaylar, seminerler, konferanslar ve eğitimler - 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları ve etkinlikleri - Strateji belgesi oluşturma - Yayınlar - ILO çalışmalarına aktif katılım - Üniversiteler ile ortak çalışmalar - İnsani yardım faaliyetleri
DİSK	Kadın Komisyonu Kadın Temsilciler Kurulu Bölge Kadın Temsilciler Kurulu	Konfederasyon Tüzüğü, Danışma Organı	- 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları, etkinlikleri ve mitingleri - Kadın sorunlarına yönelik kültür sanat etkinlikleri - Mitingler, basın açıklamaları - Konferanslar, sempozyumlar, seminerler - Uluslararası sendikalar ile ortak konferanslar - Kadın üye işçilere yönelik eğitimler - 8 Mart’ın kadınlar için resmî tatil olmasına yönelik kampanya - Fabrika ziyaretleri
MEMÜR-SEN	Kadınlar Komisyonu	Konfederasyon Tüzüğü, İstişari Organ	- Kadın üyelere yönelik teşkilat eğitimleri - Çalıştaylar, paneller, seminerler

				- 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları ve etkinlikleri
				- Yayınlar ve Raporlar
				- Üniversite-Konfederasyon iş birlikleri
				- Türkiye buluşması etkinlikleri
				- Teşkilat buluşmaları
				- Aile Kongresi
				- İnsani yardım faaliyetleri
				- Mitingi
				- 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları ve etkinlikleri
				- Kadın Çalıştayları, paneller
				- Kadına yönelik şiddet, mobbing, hukuksal haklar konularında üyelerine yönelik eğitimler, kitapçıklar
				- Şehitlik ziyaretleri
				- Anneler günü etkinlikleri
				- Kültür-sanat etkinlikleri
TÜRKİYE KAMU-SEN	Kadınlar Komisyonu Kurulu	Konfederasyon Tüzüğü, İstişari Organ		- Şiddetin önlenmesine yönelik imza kampanyası ve eylemler
				- Laiklik ve Kadın Paneli
BİRLEŞİK KAMU-İŞ	x	x		
	KESK Kadın Sekreteri	Kadın Komisyonu		- 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları ve etkinlikleri
	KESK Meclisi	Kadın Komisyonu	Konfederasyon Tüzüğü	- Kadın dergisi
KESK	KESK Birimi	Kadın Komisyonu		- Toplu İş Sözleşmesi'nden beklenen talepleri kamuoyu ile paylaşma
	KESK Şubeler Platformu	Kadın Komisyonu		- İstanbul Sözleşmesine destek mitingleri
				- Diğer STK'lar ile ortak açıklamalar

Kaynak: Tablo, yazar tarafından konfederasyonların tüzükleri, yayınları ve paylaşımları dikkate alınarak geliştirilmiştir.

Tablo 2'den görüldüğü gibi konfederasyonların bünyesinde kadın sorunları alanında geliştirdiği yapılar incelendiğinde BİRLEŞİK KAMU-İŞ dışındaki konfederasyonlar, kadın konuları alanında birimler kurmuştur.

Tabloda en dikkat çeken noktalardan biri en büyük işçi sendikası konfederasyonu olan TÜRK-İŞ'in doğrudan kadın yapılanmasına ver vermemesi, Eğitim Birimi altında Kadın İşçiler Bürosuna yer vermesi ve çok sınırlı faaliyetlerde bulunmasıdır. Üstelik konfederasyonlar arasında ilk kadın yapılanması 1980'li yıllarda TÜRK-İŞ çatısı altında olmasına rağmen, günümüzde etkinliği en düşük yapılanmalardan biri olarak yer almaktadır. HAK-İŞ Konfederasyonu çatısı altında yer alan Kadın Komitesi ise tüzüğe dayanarak Yönetim Kurulu kararıyla kurulmuştur. Komite'nin ulusal ve uluslararası birçok alanda faaliyetler ortaya koymasında, HAK-İŞ yönetimlerinin Komiteye sahip çıkmasının önemli bir rolü bulunmaktadır. DİSK'te ise kadın yapılanmalar, daha önceden beri var olan ancak 2020 yılında Tüzüğe dayalı olarak faaliyet göstermeye başlayan Kadın Komisyonu ile sınırlı değildir. Kadın Temsilciler ve Bölge Kadın Temsilciler Kurulu şeklinde daha detaylı yapılanmalar da bulunmaktadır. Konfederasyonun kadın konusunda ulusal ve uluslararası düzeyde ve sahada etkin olduğu görülmektedir.

Kamu görevlileri konfederasyonları oluşturan MEMUR-SEN, TÜRKİYE KAMU-SEN ve KESK çatısı altında da sendika tüzüğü ile kurulan kadın komisyonları mevcuttur. En büyük kamu görevlileri konfederasyonu olarak 2010 sonrası dönemde kurulan MEMUR-SEN Kadınlar Komisyonu'nun faaliyetlerini çok geniş bir alana yayarak, inandığı değerler uğruna mücadelesini sürdürmektedir. Kamuoyunu uzunca süre meşgul eden "İstanbul Sözleşmesi" konusunda Kadınlar Komisyonu, MEMUR-SEN yönetiminin net duruşunu da arkasına alarak, Sözleşmeyi hukuki ve akademik olarak irdeleyen çalışmalar yaptırmış, Sözleşmenin iptali yönündeki kampanyaya öncülük yapmış, kendini diğer konfederasyonların kadın yapılanmalarından daha farklı kılan bir

pozisyona taşımıştır. TÜRKİYE KAMU-SEN’de yer alan ve Konfederasyonun istişari organı olan Kadın Komisyonu Kurulu ağırlıklı olarak 8 Mart ve 25 Kasım’da kamuoyu ile açıklamalar paylaşmaktadır. En geniş ve ayrıntılı kadın yapılanmasının olduğu KESK’de yer alan Kadın Sekreteri Konfederasyonun kuruluşuna müteakip 1996 yılından itibaren sendika yönetim kurulunda yer almakta, KESK Kadın Meclisi 2011 yılından itibaren, Tüzüğe göre Konfederasyonun organları arasında yer almaktadır. KESK Kadın birimi de 2011 yılından itibaren Tüzüğe göre faaliyet göstermektedir. KESK’in kadın yapılanması da diğer konfederasyonların kadın birimleri gibi 8 Mart ve 25 Kasım odaklı programlar organize etmekte, toplu iş sözleşmesinde kadınları ilgilendiren taleplerden, İstanbul Sözleşmesinin lehinde kampanyalar organize etmeye kadar meydanlarda yer almaktadır.

7. Konfederasyon Organlarına Kadınların Katılımı

Sendikalar, yalnızca çalışma hayatında kadınları ilgilendiren sorunlarla değil, hayatın her alanında kadınları ilgilendiren sorunlarla yakından ilgilenmektedir. Sendikaların kadın konularına yönelik tespitler ve analizler yaptığı, sorun gördüğü alanlara yönelik çözüm önerileri geliştirmeye çalıştığı görülmektedir. Kadın konusunu gündemine dahil eden, zaman zaman tüzüğünde bu konuda düzenlemeler yapan sendikaların yönetim mekanizmalarında kadınların katılımına hangi ölçüde yer verdiği konusu oldukça tartışılmaktadır. Aşağıda yer alan tablo, çalışmada ele alınan 3 işçi sendikası konfederasyonu ile 4 kamu görevlileri konfederasyonunun yönetim mekanizmalarında hangi sayıda kadın sendikacıya yer verdiğini göstermektedir. Aşağıda yer alan Tablo 2 konfederasyonların organlarında kadınların ne ölçüde yer bulduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3: Sendika Organlarında Kadınların Temsil Durumu (Asil Üyelik)- 2024

TÜRK-İŞ						
Yönetim Kurulu	Denetim Kurulu	Disiplin Kurulu	Başkanlar Kurulu	İl Temsilciliği	Bölge Temsilciliği	
0/5	0/5	0/5	0/33	1/76	0/7	
HAK-İŞ						
Yönetim Kurulu	Denetim Kurulu	Disiplin Kurulu	Başkanlar Kurulu	Genişletilmiş Başkanlar Kurulu	İl Başkanlığı	
0/5	1/3	0/3	2/24	12/113	6/81	
DISK						
Yönetim Kurulu	Denetim Kurulu	Disiplin Kurulu	Başkanlar Kurulu	Genişletilmiş Başkanlar Kurulu	Bölge Temsilcileri	
1/7	0/5	0/5	5/31	21/160	2/13	
MEMUR-SEN						
Yönetim Kurulu	Denetim Kurulu	Disiplin Kurulu	Başkanlar Kurulu	İl Temsilcilikleri		
0/10	0/5	1/5	0/15	0/81		
TÜRKİYE KAMU-SEN						
Yönetim Kurulu	Denetim Kurulu	Disiplin Kurulu	Başkanlar Kurulu	Yüksek İstişare Kurulu	İl Temsilcileri	
0/12	0/5	0/5	0/25	0/145	0/81	
BİRLEŞİK KAMU-İŞ						
Yönetim Kurulu	Merkez Kurulu	Denetim Kurulu	Merkez Kurulu	Disiplin Kurulu	Başkanlar Kurulu	İl Başkanlığı
0/7	1/3		1/3		1/17	9/72
KESK						
Yürütme Kurulu	Denetim Kurulu	Disiplin Kurulu	Genel Meclis	Kadın Meclisi	Danışma Meclisi	
4/7	2/5	3/5	22/81	172/172	82/367	

Kaynak: Sarıtaş, (2023); İlgili Konfederasyonların web sayfaları ve Konfederasyon temsilcilerinden alınan bilgiler ışığında yazar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye’de işçi ve kamu görevlileri sendikalarına bakıldığı zaman kadınların sendika yönetim yapılarına katılımının genel olarak düşük olduğu, bununla beraber Konfederasyonlara göre değişen bazı farklılıklar olduğu görülmektedir. İşçi ve kamu görevlileri Konfederasyonları arasında en fazla üyeye sahip olan, Konfederasyonlar arasında ilk kez bünyesinde kadın birimine yer veren ve en eski konfederasyon olan TÜRK-İŞ’te ne yazık ki kadınların katılımı en düşük düzeydedir. TÜRK-İŞ’in Yönetim, Denetim ve Disiplin Kurulu, Başkanlar Kurulu ve Bölge Temsilcileri arasında hiçbir kadın temsilci yer almazken, 76 ildeki il temsilciliklerinde sadece 1 ilde kadın temsilci bulunmaktadır. İşçi Konfederasyonları içerisinde ikinci sırada yer alan HAK-İŞ, Yönetim Kurulu ve Disiplin Kurulu dışındaki organ ve yapılarda kadın temsilciler yer almakta hem genel merkez hem de yerel düzeyde sınırlı sayıda kadın temsili sağlanmaktadır. HAK-İŞ, yaklaşık %12 civarında kadının Genel Kurul delegesi olduğunu ve atamalı görevlerinde de kadın temsiliyeti bulunduğunu açıklamaktadır (Sarıtaş, 2023, s.24). İşçi Konfederasyonları içerisinde üçüncü sırada yer alan DİSK’te Genel Başkan düzeyinde en üst düzeyde kadın temsili söz konusudur. Denetim ve Disiplin Kurullarında kadın üye bulunmazken, Başkanlar Kurulunda, üye sendikaların genel yönetim kurullarından oluşan Genişletilmiş Başkanlar Kurulunda ve Bölge Temsilciler Kurulunda kadın temsilciler sınırlı olarak da olsa yer bulmaktadır.

Kamu görevlileri sendikaları arasında en fazla üyeyi temsil eden, 1 milyon üzerinde üyesi bulunan MEMUR-SEN Konfederasyonunda kadınlar yönetim düzeyinde sınırlı temsil edilmekte, 1 üye ile sadece Disiplin Kurulu’nda bulunmaktadır. Kamu görevlileri sendikaları arasında üye sayısı itibariyle ikinci sırada yer alan TÜRKİYE KAMU-SEN Konfederasyonunun yönetim yapısında ve il temsilciliklerinde kadın temsilci yer almamaktadır. Son yıllarda hızla büyüyerek, üye sayısı itibariyle yakın zamanda 3. büyük kamu görevlileri konfederasyonu olan BİRLEŞİK KAMU İŞ’in Yönetim Kurulu’nda kadın üye olmamasına rağmen diğer yapılarda sınırlı kadın temsili söz konusudur. Türkiye’deki sendika konfederasyonları arasında en fazla kadın temsili, KESK’te gerçekleşerek bütün kademelerde kadın üyeler yer almaktadır. Genel Başkanlık, biri kadın diğeri erkek, iki Eş Genel Başkan tarafından yerine getirilmekte, Yürütme ve Disiplin Kurullarında kadın üye sayısı çoğunluğu oluşturmakta, Genel Meclis ve şubeler düzeyinde de kadınlar yer almaktadır. Genel Mecliste ise kadınların oranı 1/ 4’ün üzerindedir. Ayrıca, KESK ile yapılan görüşmelerde Genel Kurulda temsil edilen delege sayısının %35 civarında olduğu bilgisi paylaşılmıştır.

Tablo 3 kadınların temsiliyeti noktasında kuşkusuz önemli bir veri sunmaktadır. Ancak kadın-sendika ilişkisinin sadece sayısal verilerle değerlendirilmesinin yanlışlığını da belirtmek gerekir. Şu anda dünyada hâkim anlayış, kadınların temsiliyetin artırılması, yönetim mekanizmalarında kadınların daha görünür olması ve kadınların güç elde etmek amacıyla otorite peşinde daha çok odaklanmasıdır. Ancak burada kadın propagandasına sürüklenmeden, egemen söyleme aldanmadan nasıl bir kadın temsiline olacağına sağlam temellere oturtulması gerekmektedir. Bu noktada sendikalarda kadınların, içerisinde bulunduğu örgütün kadın değerlerini ve ilkelerini savunabilecek yetkinlikte olması önemlidir. Kadınların ve konfederasyonların kendilerini bu yönde geliştirmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Temsil mekanizmalarında, sadece kadın olduğu için değil, şekil olarak değil, sadece kotayı doldurmak için değil aksine ahlakıyla, hakkıyla, fitratıyla görevin sorumluluğunu yerine getirebilecek yetkin, yetenekli ve kapasiteli kadınların yetiştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

8. Konfederasyonlarının Kadın Konusunda Kullandıkları Temel Kavramlar ve Söylemler

Bu çalışmada incelenen hem işçi hem kamu görevlileri sendika konfederasyonları, kadın konusunda bir dizi kavrama vurgu yapmakta ve kadın politikalarının odağına bu kavramları yerleştirmektedir. Aşağıda yer alan kavramlar, konfederasyonların tüzüğü, genel kurul kararları, yayınları, 8 Mart ve 25 Kasım açıklamaları, konfederasyon genel başkanlarının açıklamaları dikkate alınarak geliştirilmiştir. Ayrıca konfederasyon temsilcileri ile kurulan irtibatla burada kullanılan kavramlar teyit edilmiştir. Aşağıda yer alan kavramlara ilişkin bu sınıflandırma, konfederasyonların kadın sorunlarına bakışını odak noktasını ve önceliklerini göstermesi bakımından geliştirilmiştir.

Tablo 4: TÜRK-İŞ'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular	Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Slogan	- "Sendikali kadın güçlü kadındır" sloganı
Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim	- Toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimlerine yer verilmesi - Cinsiyet eşitliği eğitimlerinin tüm eğitim süreçlerini kapsayacak şekilde düzenlenmesi - Toplu sözleşmelere toplumsal cinsiyet eğitimi maddelerinin eklenmesi
Kadın hakları ve özgürlükler	- Kadınların sadece iş yaşamında değil, her alanda haklarının geliştirilmesi ve korunması - Kadın ve erkeğe verilen hakların, yüklenen sorumlulukların adil bir biçimde dağıtılması - Kadınların; cumhuriyet ile kazandığı çağdaş hak ve özgürlüklerin toplumun her kesimine ulaşması - Kadın-erkek fırsat eşitliği
Temsil mekanizmaları	- Cinsiyet eşitliğine yönelik adımların atılması, Kadınların karar alma mekanizmalarında yeterli temsil hakkına kavuşması
Kreş ve Bakım Hizmetleri	- Kreş ve bakım hizmetleri sadece kadının sorumluluğunda görülmemesi
Kadının önemi	- Kadının öneminin ve kadına saygının benimsenmesi - Kadının, sadece ailenin bir parçası olarak değil, birey olarak da önemsenmesi
Ayrımcılıkla mücadele	- ILO 190 Sayılı Sözleşmenin imzalanması

Kaynak: TÜRK-İŞ (2019), TÜRK-İŞ (2024), TÜRK-İŞ Tüzüğü

Tablo 4'e göre, TÜRK-İŞ'in kadın konusunda "sendikali kadın güçlü kadındır" sloganı etrafında toplumsal cinsiyet ve eğitim, kadın hakları ve özgürlükler, temsil mekanizmaları ve kadının önemi konusunda kavramlar kullanmakta ve söylemler geliştirmektedir. Konfederasyonun "sendikali kadın güçlü kadındır" sloganı ile kadınların eğitilmesi ve karar alma mekanizmalarında daha fazla yer almasını hedeflediği anlaşılmaktadır. TÜRK-İŞ, toplumsal cinsiyet eşitliği kavramına sahip çıkarak, eğitimi, toplu sözleşme süreçlerini ve temsil mekanizmalarını bu kavram etrafında şekillendirmektedir.

Tablo 5: HAK-İŞ'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular	Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Slogan	- "Fıtratta farklılık haklarda eşitlik" sloganı
Çalışma hayatında kadın	- Kadının çalışma hayatına etkin olarak katılımı ve daha aktif roller üstlenmesi - Kadınların istihdamda devamlılığının sağlanması - Kadınlar için kayıtlı istihdam ve örgütlenme modellerinin artırılması - "Güvenceli esnek çalışma" modellerinin, belirli dönemlerde kadınların dezavantajını gidermek amacıyla bir alternatif olarak değil zorunlu bir "tercih" olarak ve geçici bir araç olarak kullanılabilmesi - Kadın dostu işyerleri - Kadınların sosyal hayatta üstlenmiş oldukları rollerine uygun tercihlerinin desteklenmesi

Ayrımcılıkla mücadele	- Çalışan veya iş arayan kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığa karşı mücadele etme - Çalışma hayatında cinsel ve psikolojik tacizin önlenmesi - Tacize uğramış kadınlara hukuki ve psikolojik destek verilmesi - ILO 190'ın imzalanması
İş -aile uyumu	- Çalışan kadınların aile hayatlarının korunması ve güçlendirilmesi - İş ve aile yaşamının uyumlaştırılması - İnsan ve kadın odaklı yeni politika ve stratejiler geliştirilmesi
Kadın hakları	- Kadınların politik, ekonomik ve sosyal haklarının geliştirilmesi - Kadınların toplumdaki ve sendikal hareketteki rol ve statüsünün geliştirilmesi - "Fitratla farklılık- haklarda eşitlik" temelinde kadın-erkek fırsat eşitliğinin sağlanması
Kadın çalışmaları ve iş birlikleri	- Kadın odaklı karar alma - Kadın çalışmalarına yönelik yeni kavramlar geliştirilmesi, yeni çözüm önerileri oluşturulması ve politika geliştirilmesi - Kadın sorunlarının uluslararası referanslar, üyesi olduğu veya taraf olduğu, iş birliği içerisinde olduğu uluslararası kuruluşların çalışmaları kapsamında ve paralelinde ele alınması - Ulusal ve uluslararası düzeyde kadın çalışmaları yapan kurum ve kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri ile diyalogo artırma ve iş birliği imkânlarını geliştirme
Sendikalı kadınlar ve sendikalarda kadın temsili	- Kadınların sendikal örgütlenmeleri ve sendikalarda etkin bir şekilde temsili - Kadın sendika üyelerinin sendikal faaliyetlere, karar alma ve temsil mekanizmalarına katılımı için çalışmalar yapılması - Sendikalı kadından sendikacı kadına - Sendikacı lider kadınlar söylemi - Kadınların sendikal harekette etkin ve lider roller üstlenmesi Ulusal ve uluslararası düzeyde kadın temsiliyetini artırmak için çalışmaları sürdürme - Kadın işçilerin daha kaliteli çalışma şartlarına sahip olmaları için "BM Kadının statüsü" toplantılarına aktif katılım ve destek verilmesi

Kaynak: ÇSGB (2023a); HAK İŞ (2017); HAK-İŞ (2023)

HAK-İŞ Konfederasyonunun geliştirdiği kavram ve sloganlar Tablo 5'te yer almaktadır. HAK-İŞ Konfederasyonu'nun "fitratla farklılık haklarda eşitlik" şeklinde bir slogan geliştirdiği görülmektedir. Diğer taraftan HAK-İŞ, çalışma hayatında kadın, ayrımcılıkla mücadele, iş-aile uyumu, kadın hakları, kadın çalışmaları ve iş birlikleri ile, sendikalı kadınlar ve sendikalarda kadın temsili konusunda kavramlar ve söylemler dile getirmektedir. HAK-İŞ, özellikle sendikalarda kadın temsiliyi artırmaya yönelik söylemler geliştirmektedir.

Tablo 6: DİSK'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular	Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Toplumsal cinsiyet eşitliği ve ayrımcılıkla mücadele	- Toplumsal cinsiyet eşitliğinin her yönüyle sağlanması - Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi - Kadına yönelik ayrımcılığa karşı toplumsal cinsiyet eşitliğinin savunulması - Kadınların çalışma hayatında karşılaştıkları ücret eşitsizliği, ayrımcılık, fiziksel, cinsel, psikolojik şiddet ve tacizle etkin mücadele edilmesi - ILO'nun 190 Sayılı Şiddet ve Taciz Sözleşmesi'nin Türkiye tarafından onaylanması - İstanbul Sözleşmesi'nin ve 6284 Sayılı Yasa'nın etkin bir biçimde uygulanması - Şiddet ve tacizden arındırılmış işyerlerinde kadınların eşit ve özgür şekilde çalışma yaşamında yer alması - Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için sendikal politikaların hayata geçirilmesi - Ücret eşitsizliği, cinsiyetçi iş bölümü ve istihdam gibi toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık içeren uygulamalara karşı mücadele edilmesi
Bakım yükü	- Bakım yükünün kadının üzerinden alınması yönünde sosyal politikaların hayata geçirilmesi - Ücretsiz kreş ve yaşlı bakımevlerinin yaygınlaştırılması

	-	Kadın-erkek tüm işçilerin sayı sınırı olmadan kreş hizmetinden faydalanmasını ve ebeveyn izinlerinin uygulanması
Güvenceli çalışma	-	Kadınlar için güvenceli, düzenli ve sendikali çalışmanın hayata geçirilmesi
Sendikali Kadınlar	-	Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı toplu sözleşmeler
	-	Kadınların yoğun olduğu işkollarına ve istihdam biçimlerine yönelik örgütlenme modelleri geliştirilmesi

Kaynak: DİSK (2020); DİSK (2024); DİSK /Genel İş (2018); ÇSGB (2024a)

Tablo 6, DİSK'in kadın konusunda geliştirdiği kavram ve söylemlere yer vermektedir. Buna göre, DİSK'in çalışmalarını büyük ölçüde toplumsal cinsiyet eşitliği ve ayrımcılıkla mücadele konusuna odaklandığı, bakım yükü ve güvenceli çalışma konusunda da kavramlar ve söylemler geliştirdiği görülmektedir.

Tablo 7: MEMUR-SEN'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular		Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Slogan		- "Güçlü kadın güçlü aile" sloganı
Kadınların yaşamındaki iyileştirilmesi	çalışma haklarının	- Talebe bağlı ve tam istihdam güvencesiyle esnek çalışma modellerine geçilmesi
		- Kadınların analık hakkı, süt ve doğum izinlerinin iyileştirilmesi
		- Haklarda adaletin ve fırsatta eşitliğin sağlanması
İş-aile sağlanması	uyumunun	- Evde bakım ve kreş imkânlarının geliştirilmesi,
		- Kreş imkanlarına mali destek de dahil, kurumlarda kreş açılması
		- İş ve aile hayatı uyumunun, çalışma hayatı politikalarında merkezi bir yerde konumlandırılması ve bu noktada başta politika yapımcılar olmak üzere tüm sivil paydaşların sorumluluk alması,
		- Aile dostu vergi politikaları,
Kadın istihdamı ve anneliğin desteklenmesi		- Kadın istihdamının artırılması,
		- Kadınların insan onuruna yakışacak şekilde çalışma hayatına dâhil olması
		- Kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık uygulamalarının hayata geçirilmesi
		- İstihdamdaki kadınların eş ve anne olma kimliklerinin örselemediği koşulların sağlanması
Mobbingle mücadele		- Mobbinge karşı sıfır tolerans esasıyla mücadele verilmesi
		- Kurumlarda mobbinge mücadele birimlerinin kurulması, birimde sendika temsilcisinin yer alması
		- İşe alımlarda, iş yerindeki ilişkilerde ve çalışma usullerinde dengenin gözetilmesi
		- Kadın hakları sloganlarının ötesinde, Cinsiyetçilik/Feminizm bariyerlerini aşan, "Öteki" yaratmayacak bir mücadele dili geliştirilmesi ve yürütülmesi
Fırsat eşitliği ve adaletin sağlanması		- Eğitim, istihdam, sağlık, siyaset, hukuk ve benzeri alanlarda fırsat ve olanaklardan eşit düzeyde yararlanılması,
		- Kadın ve erkeğe verilen hakların, yüklenen sorumlulukların adil bir biçimde dağıtılması
Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı ile mücadele		- Kadın erkek eşitliği, toplumsal cinsiyet eşitliği dezavantajlı grupların korunması gibi kavramlar ve kuramlar üzerinden aile ve toplumun ifsat edilmeye çalışıldığının farkına varılması
		- Kadına karşı şiddet kisvesi altında cinsiyetsizliğe örgütlenmelerin merkezine koyan hareketlere ve İstanbul Sözleşmesi'ne karşı çıkılması
Sendikacı kadın değerleri ve sendikali mücadele		- Anne ve eş olarak şefkati yüklenen kadınların sendikacı olarak emek ve ekmeğe mücadelesinde gayretin simgesi olması
		- Cinsiyetçi ve ötekileştirici bir söylemden uzak, medeniyet tasavvurumuzdan referanslarını alan hak, adalet ve özgürlük kavramlarını merkeze alan bir örgütlenme ve mücadele yöntemi
Karar mekanizmalarında kadın temsili		- Kariyer ve liyakat odaklı temsil, cam tavanların kırılması, karar mekanizmalarında kadın temsili

Kaynak: MEMUR-SEN (2017); MEMUR-SEN (2020); MEMUR-SEN (2024); Yalçın (2022); ÇSGB

(2023b)

Tablo 7'ye göre, MEMUR-SEN, kadın konusunda “güçlü kadın güçlü aile” sloganını geliştirmiştir. Konfederasyonun, bu slogana uygun geliştirdiği kavramlar ve söylemler; kadınların çalışma yaşamındaki haklarının iyileştirilmesi, iş-aile uyumunun sağlanması, kadın istihdamı ve anneliğin desteklenmesi, mobbinge mücadele, fırsat eşitliği ve adaletin sağlanması, toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı ile mücadele, sendikacı kadın değerleri ve sendikal mücadele ile karar mekanizmalarında kadın temsili şeklinde başlıklar altında sınıflandırılabilir.

Tablo 8: TÜRKİYE KAMU-SEN'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular	Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve eğitim	<ul style="list-style-type: none"> - Erkek ve kadın olarak farklı yaratılmış olsa da görev ve rol olarak mümkün olduğunca eşitlikçi bir toplumsal kültür oluşturulması - Cinsiyet eşitliğinin eğitim ve öğretimin her kademesinde verilmesi - Tüm kamu kurumlarındaki oryantasyon eğitimlerinde zorunlu olarak cinsiyet eşitliği eğitimlerinin verilmesi - Kadın ve erkeğin toplum içindeki rolüyle ilgili kalıplaşmış kavramları eğitimin her şeklinden ve kademesinden kaldırılması
Kadına yönelik şiddetin ve ayrımcılığın önlenmesi	<ul style="list-style-type: none"> - Kadına yönelik şiddetin önlenmesi için gerekli olan tedbirlerin ivedilikle alınması - Kadınların işyerlerinde maruz kaldığı psikolojik ve fiziki tacizin, mobbingin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması - İstihdamda evlilik ve analık sebebiyle kadınlara karşı yapılan ayırımı önlenmesi
Etkin çalışma hakları	<ul style="list-style-type: none"> - Kadınlara etkin çalışma haklarının sağlanması - “İşin cinsiyeti olmaz, işin niteliği olur” ilkesiyle hareket edilmesi
İş-aile uyumunun sağlanması, anneliğin ve ailenin korunması	<ul style="list-style-type: none"> - Doğum nedeniyle ebeveynlere talepleri halinde 2 yıl ücretli izin verilmesi - Çocuk yardımının günün ihtiyaçları doğrultusunda tespit edilmesi - Kreş, hasta, engelli ve yaşlı bakım hizmetlerinin profesyonelce sunulacağı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinin yaygınlaştırılması - Açılacak kreş ve bakımevlerinde, uzman nitelikli personelin istihdam edilmesi, bu hizmetlerinden yararlanamayan personele bu hizmetleri dışarıdan karşılayabilmesi için günün şartlarına uygun ekonomik desteğin sağlanması - Anneliğin sosyal bir görev olarak kabul edilmesi - Aile bütünlüğünün korunması - Zorunlu hizmet durumları da dahil olmak üzere eşlerin farklı şehirlerde yaşamasından doğan sorunların ortadan kaldırılması - Hamilelik süresinde zararlı olduğu kanıtlanan işlerde kadınlara özel koruma sağlanması, böylelikle sağlığın ve doğurganlığın korunması - Eğitimin her kademesinde kadınların okullaşma oranının artırılması için ailelere ekonomik ve sosyal destek sağlanması
Karar verme mekanizmaları	<ul style="list-style-type: none"> - Kadınların devletin her kademesinde özellikle karar alma mekanizmaları içinde görev alması

Kaynak: TÜRKİYE KAMU SEN (2022a); TÜRKİYE KAMU SEN (2022b)

TÜRKİYE KAMU SEN'in kadın konusundaki çalışmalarını cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve eğitim, kadına yönelik şiddetin ve ayrımcılığın önlenmesi, etkin çalışma hakları, iş-aile uyumunun sağlanması, anneliğin ve ailenin korunması, karar verme mekanizmaları konuları oluşturmaktadır.

Tablo 9: BİRLEŞİK KAMU -İŞ 'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular	Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Çalışma hayatındaki kadın sorunları ve toplumsal cinsiyet eşitliği	<ul style="list-style-type: none"> - Çalışan kadınların kadın olmaktan ileri gelen sorunlarının tespiti ve çözümü için mücadele etme, - Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması - Kadınlara pozitif ayrımcılık yapılması

	-	Çalışma yaşamındaki cinsiyetçi bakışın değişmesi, terfi ve atamalarda eşitlikçi davranılması
Kadına yönelik ayrımcılıkla mücadele	-	Kadınlara yönelik sosyal, siyasi ve kültürel alandaki ayrımcılığın kaldırılması
	-	Kamusal ve özel alanda kadına yönelik şiddetin son bulması
	-	İstanbul Sözleşmesinin uygulanması
	-	ILO Sözleşmelerinin uygulanması
8 Mart	-	Kadınların 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü'nde ücretli izinli sayılması
Kreş Sorunu	-	Gündüz bakımevlerinin ve kreşlerin açılması
	-	12 ay ücretli doğum izin hakkının verilmesi
Laiklik	-	Demokratik ve laik Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası kadın

Kaynak: ÇSGB (2021); BİRLEŞİK KAMU İŞ (2016); BİRLEŞİK KAMU İŞ (2020)

BİRLEŞİK KAMU-İŞ'in, kadın konusunda çalışma hayatındaki kadın sorunları, toplumsal cinsiyet eşitliği, ayrımcılıkla mücadele, 8 Mart, kreş sorunu, laiklik noktasından ele almaktadır.

Tablo 10: KESK'in Kadın Konusunda Kullandığı Temel Kavram ve Söylemler

Temel Konular	Konfederasyonun Kullandığı Temel kavram ve Söylemler
Slogan	- "Emeğimiz, bedenimiz ve kimliğimiz bizimdir" sloganı
Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama, eşitsizliklerle ve ayrımcılıkla mücadele	- Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama mücadelesi - Ayrımcılık ile mücadele etme - Eşitsizliğin ortadan kaldırılması - Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe - Kadın-erkek eşit temsiliyet - İstanbul sözleşmesi ve 6284 Sayılı Yasa'nın etkin bir şekilde uygulanması, - Çalışma hayatında kadına yönelik her türlü ayrımcılığın terk edilmesi - Esnek çalışma biçimlerine, güvencesizliğe, cinsiyetçi iş bölümüne, ücret eşitsizliğine son verilmesi - ILO'nun işyerinde taciz ve şiddeti önlemeye yönelik 190 sayılı sözleşmesinin onaylanması - Kadınlar, her türlü cinsel yönelime sahip olanlar, LGBT+ılara yönelik her türlü ayrımcılığı ve şiddeti önleyen yasal düzenlemeler yapılması - Toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının yapılması ve hayata geçirilmesi - Eğitim-öğretim programlarına toplumsal cinsiyet eşitliğini konu alan zorunlu bir ders de konulması - İş yaşamında eşitsizliklerle mücadele ederken kadın örgütleriyle ortak mücadele
Karar verme mekanizmaları ve sendikacılıkta kadın	- Yetki ve karar mekanizmalarında eşit temsiliyet sağlanması - Toplu İş Sözleşmeleri görüşmelerinde kadın taleplerinin ayrı bir başlıkta ele alınması - Kadınların temsil edildiği gerçek bir toplu sözleşme masası
Kamusal hizmetlerin artırılması	- Kadın istihdamına engel olan çocuk, hasta, yaşlı, engelli bakımının, bakım emeğinin kamusal hizmet olarak sunulması - Ev işlerini kadının üstünden alacak sosyal politikaların hayata geçirilmesi - Kapatılan kamu kreşlerinin yanı sıra tam zamanlı, ücretsiz, nitelikli ve anadilinde hizmet veren kamu ve mahalle kreşlerinin açılması - HPV aşısının ulusal aşı programına alınması
8 Mart ve Kadın Bakanlığı kurulması	- 8 Mart'ın kadınlar için ücretli izin günü sayılması - Kadın bakanlığı kurulması

Kaynak: KESK (2023a); KESK (2023b); KESK (2023c); KESK (2024); ÇSGB (2024b)

Tablo 10'a bakıldığında, KESK'in "emeğimiz, bedenimiz ve kimliğimiz bizimdir" sloganı etrafında kadın konusunda kavram ve söylemler geliştirmektedir. Bu kapsamda, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama, eşitsizliklerle ve ayrımcılıkla mücadele, karar verme mekanizmaları ve sendikacılıkta kadın, kamusal hizmetlerin artırılması, 8 Mart ve kadın bakanlık kurulması şeklinde kavram ve söylemler söz konusudur.

İncelenen işçi ve kamu görevlileri konfederasyonlarının, özellikle kadınların istihdama katılımın artırılması, kadınların analık hakkı, süt ve doğum izinlerinin iyileştirilmesi, kadınların temsil düzeylerinde daha fazla yer alması, çalışma yaşamında kadına karşı yaşanan ayrımcılıkla ve şiddetle mücadele edilmesi konularında ortak söylemlere sahip olduğu görülmektedir.

Öte yandan, ayrımcılıkla ve şiddetle mücadele edilmesi konularında, ILO 190 Sözleşmesinin imzalanması için birçok konfederasyon kampanyalar yürütmekte, konuyu sürekli gündemde tutmaktadır. Bu noktada incelenen konfederasyonlar arasında BİRLEŞİK KAMU-İŞ, son yıllarda enerjisini daha çok örgütlenmeye ayırmış gözükmekte, kadın sorunları konusunda zaten çok sınırlı çalışma ortaya koyarak, ILO 190 konusunu henüz gündemine almamıştır. Ancak konfederasyonun ILO'nun bütün sözleşmelerinin imzalanması şeklinde bir anlayışı bulunmakta, buradan yola çıkarak somut olarak C190'ı gündemine almasa da dolaylı olarak desteklediği ifade edilebilir. MEMUR-SEN ise çalışma hayatında şiddete karşı çok net bir tavır koyarak ancak farklı paydaşların katılımıyla, hatta ILO'nun da davet edildiği, görüşlerinin alındığı toplantılar, çalıştaylar (TİHEK, 2023) vb. düzenleyerek, konuyu masaya yatırarak, getirisi ve götürüsüyle beraber tartışmakta ve şu an için biraz daha ihtiyatlı ve seçici bir duruş sergilemektedir.

Konfederasyonların aralarında ayrıştığı bir diğer konu toplumsal cinsiyet eşitliği kavramıdır. TÜRK-İŞ, DİSK, KESK ve BİRLEŞİK KAMU-İŞ bu kavrama tamamen sahip çıkmakta, hatta DİSK ve özellikle KESK bu konuda daha da ileri giderek toplumsal cinsiyet üzerinden kadına yönelik şiddet konusunda kadınları ve LGBT+'lıları birlikte ele alarak LGBT+'lıların kadınlar üzerinden kendilerine bir alan açmalarına zemin hazırlamakta, "emeğimiz, bedenimiz ve kimliğimiz bizimdir" sloganı ile konunun keskinleşmesine yol açmaktadır. Aynı zamanda, toplumsal cinsiyet, cinsel eğilim / yönelim gibi konular İstanbul Sözleşmesi ile beraber kadın sorunları ile beraber ele alınmaktadır. Bu konuda DİSK, BİRLEŞİK KAMU-İŞ ve KESK açıktan sözleşmeyi desteklemekte ve sözleşme lehine kampanyalar yürütmektedir. Hatta DİSK, İstanbul Sözleşmesi'nin "kadın hareketinin en önemli kazanımı olarak mücadele tarihindeki yerini aldığı" (DİSK, 2024) değerlendirmesini yaparak "İstanbul Sözleşmesi yaşatır" söylemine sahip çıkmaktadır (DİSK, 2020). KESK de benzer şekilde "yıllardır sürdürdüğümüz mücadeleyle elde ettiğimiz en önemli kazanımlarımızdan biri, kadına yönelik şiddetin toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden doğduğu yaklaşımı üzerine inşa edildiği için oldukça önemli olan İstanbul Sözleşmesi"; "haklarımız ve hayatlarımız için İstanbul Sözleşmesi'nden vazgeçmeyeceğiz" şeklinde açıklamalar yapmaktadır (KESK, 2023c).

İstanbul Sözleşmesi'ne en karşıt ve net duruş, MEMUR-SEN ku tarafından ortaya konularak, Sözleşmede kullanılan kavramlar üzerinden temel eleştiriler yapılmaktadır. MEMUR-SEN, İstanbul Sözleşmesinin birçok hususta sorun çözmek yerine, yeni sorunları üretme potansiyeli taşıdığını, 'toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim gibi kavramların kültürel altyapıya empoze edilmesini', "Sözleşme'nin din, gelenek, aile, cinsiyet gibi pek çok konuda marjinal görüşlerin etkisinde olması ve alternatif görüşleri baskılamak için kullanılması"nu problemlili alanlar olarak görmektedir (MEMUR-SEN, 2020).

TÜRK-İŞ, HAK-İŞ ve TÜRKİYE KAMU-SEN ise İstanbul Sözleşmesi konusunda lehte veya aleyhte yorum yapmamaktadır. TÜRK-İŞ, genel olarak İstanbul Sözleşmesi ile ilgili

bir değerlendirme yapmamakla beraber, 8 Mart'ta yayınladığı bildirimlerde, Sözleşmenin ana kavramlarından biri olan "toplumsal cinsiyet eşitliği" kavramını sahiplenici bir dil kullanmaktadır. TÜRKİYE KAMU-SEN'in de İstanbul Sözleşmesi ile açıklamasına rastlanmamıştır. Ancak bünyesinde Kadın Komitesine veren, Kadın Komitesi'nin faaliyetlerine yönelik çalışmalar yaptırarak, konfederasyon bünyesinde ve sendikalarında kadınların yönetim mekanizmalarına katılımına yönelik söylemler geliştiren HAK-İŞ'in bu konuda suskun kaldığı, kararının net olmadığı anlaşılmaktadır. HAK-İŞ, bir taraftan "Fıtratta Farklılık, Haklarda Eşitlik" diyerek İstanbul Sözleşmesinde yer alan, toplumsal cinsiyet eşitliği, cinsel eğilim / yönelim şeklindeki kavramların karşısında insan fıtratına vurgu yapan bir söylem geliştirirken, diğer taraftan Genel Kurul Kararlarında çekince koymaksızın "kadın sorunlarının uluslararası referanslar, üyesi olduğu veya taraf olduğu, işbirliği içerisinde olduğu uluslararası kuruluşların çalışmaları kapsamında ve paralelinde ele alınması" (HAK - İŞ, 2023, s.47) şeklinde İstanbul Sözleşmesini içinde barındıran yaklaşımlara sahip çıkmakta ve kendisiyle tamamen çelişkili bir durum ortaya koymaktadır.

Konfederasyonlar arasında bakım sorumlulukları noktasında da farklı yaklaşımlar görülmektedir. TÜRK-İŞ, bakım sorunluluğunun sadece kadın üzerinden ele alınmamasını vurgularken, HAK-İŞ iş -aile uyumu üzerinde durmakta, DİSK bakım yükünün nasıl giderilebileceğine odaklanmaktadır. MEMUR-SEN, aile kavramından hareket ederek, anneliğin korunması ve iş aile uyumuna yönelik çözümleri odağına almakta, TÜRKİYE KAMU SEN benzer şekilde ailenin korunması ve desteklenmesi üzerinde durmakta, BİRLEŞİK KAMU İŞ bu noktada izinleri ve kamu hizmetini öne çıkarmakta, KESK ise kamu hizmetlerinin sağlanması noktasından konuyu ele almaktadır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışma Türkiye'deki işçi ve kamu görevlileri konfederasyonlarının kadın politikalarını; bünyesinde kadın konusunda oluşturdukları yapılar, kadınların sendika organlarına katılımı ve bu yapıların faaliyetleri ile geliştirdikleri kavramlar üzerinden kapsamlı bir şekilde kıyaslamalı olarak analiz etmiştir.

Çalışmada bazı sorular cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, konfederasyonların tüzüklerinde ve genel kurul kararlarında kadın konusu yer almakta mıdır? sorusuna ilişkin değerlendirmeler şunlardır: İncelenen bütün konfederasyonların tüzüklerinde kadın konusuna yer verdiği görülmektedir. Tüzüklerde kadın konusu öncelikle konfederasyonların amaçları ve görevleri belirtilirken ele alınmakta, kadın komite/ kurul/ komisyonlarının bulunduğu konfederasyonlarda konfederasyon organları veya kurulları sayılırken de kadın konusu yer bulmaktadır. Kadın temsili daha fazla olduğu konfederasyonlarda ilave başlıklar altında da kadın konusuna değinilmektedir.

Çalışmada "konfederasyonların yönetim organlarında kadın temsili ne düzeydedir?" sorusuna ilişkin değerlendirmeler şunlardır: Türkiye'deki işçi ve kamu görevlileri sendikalarına bakıldığı zaman kadınların sendika yönetim yapılarına katılımında farklılıklar olduğu görülmektedir. İşçi sendikalarında kadın üyeler, toplam üyelerin dörtte birini, kamu görevlilerinde neredeyse yarısını oluşturmasına rağmen sendika organlarına kadınların katılımı bu oranların altındadır.

Kadın-sendika ilişkilerine dair literatür incelendiğinde sendika yönetim kademelerinde kadın temsiline büyük önem verilmektedir. Gerek Britwum, Douglas ve Ledwith (2012, 49, 50), Kirton ve Healy (2013), Broadbent (2005, 213) ve Ledwith, (2012, 185) tarafından yapılan yurtdışı çalışmalarda ve gerekse Toksöz ve Erdoğan (1998, s. 58), Keleş (2018, s. 2052, 2078), Urhan (2017, s. 37), Yirmibeşoğlu (2008, s. 84-86), Ünlütürk Ulutaş ve Pala (2012, s. 308) ve Adaçay (2019, s. 88, 89) tarafından yapılan çalışmalarda kadınların özellikle karar verme mekanizmalarında düşük temsil edildikleri üzerinde durulmakta, kadın temsili artarsa, kadınlara ve sendikalara ilişkin birçok sorunun çözüleceği varsayılmaktadır. Bu çalışma literatür verilerini desteklemekte ve konfederasyonlar düzeyinde kadınların karar verme mekanizmalarında düşük temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak, konfederasyonların politikasının analizi için yönetim mekanizmalarındaki temsilin önemli olduğunu ancak tek başına bir gösterge olmadığını, sadece bu göstergelere takılıp kalmamak gerektiğini, konfederasyonların bu alandaki vurgularının, çalışmalarının, kullandığı dilin, kavramların, uygulamaların ve asıl olarak kadın fitratına uygun yaklaşımların geliştirilmesinin daha kıymetli olduğunu iddia etmektedir.

Çalışmada sorulan “konfederasyonların bünyelerinde oluşturdukları kadın birimleri var mıdır? Varsa ne tür etkinlikler ortaya koymaktadır?” sorusuna ilişkin değerlendirmeler şunlardır: Tüzüklerinde ağırlıklı çalışmada incelenen işçi ve kamu görevlisi konfederasyonlarının BİRLEŞİK KAMU-İŞ hariç, bünyesinde dayanağını doğrudan ya da dolaylı olarak Tüzükten alan kadın birimleri yer almaktadır. İşçi konfederasyonları arasında TÜRK-İŞ, bünyesinde kadın konusunda doğrudan değil, eğitim biriminin altında bir kadın birimine sahiptir. HAK-İŞ Kadın Komitesi ise konfederasyon tüzüğüne dayanılarak Yönetim Kurulu kararı ile oluşturulan komitelerden biridir. DİSK, MEMURSEN, TÜRKİYE KAMU SEN’in bünyelerinde oluşturdukları kadın birimleri istişari organ olarak görev yapmaktadır. KESK’in yapısında ise tamamı tüzüğe dayalı faaliyet gösteren Yürütme Kurulunda görev yapan Kadın Sekreter, Kadın Meclisi ve kadın birimi yer almaktadır.

Konfederasyonların kadın birimleri, ağırlıklı olarak konfederasyon yönetiminin desteğiyle çalıştaylar, sempozyum ve paneller şeklinde eğitim programları düzenlemekte, raporlar yayınlamakta, projeler yürütmekte, uluslararası faaliyetler gerçekleştirmekte, zaman zaman eylemlere katılmakta veya eylemleri organize etmekte, gündemdeki konulara yönelik basın açıklamaları yapmakta, özellikle kadın teşkilat mensuplarına yönelik teşkilat çalışmalarını organize etmektedir. Konfederasyonların kadın birimlerinin özellikle “8 Mart Dünya Kadınlar Günü”nde ve “25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü”nde daha aktif olarak çalışmalar yürütmektedir. Toksöz ve Erdoğan (1998, s. 58) çalışmasında özellikle bu tür faaliyetlerin uzun vadede sendikaların genel politikasına ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularına etki etmeyeceğini iddia etse de bu çalışma, kadınların bu etkinliklerle bir manevra ve etki alanı kazandığını ve süreç içerisinde daha geniş faaliyetler yapmasına zemin hazırladığını öne sürmektedir.

Çalışmada “konfederasyonların kadın konusunda kullandıkları kavramlar ve söylemler nelerdir? Bu kavramlar ve söylemler kadınlara ilişkin bir değere dayanmakta mıdır?” sorularına ilişkin değerlendirmeler şunlardır: Çalışma, her konfederasyonun kendi ideolojisine ve dünya anlayışına göre kadın konusunda kavramları öne çıkardığının ve sloganlaştırdığının altını çizmektedir. Öte yandan konfederasyonların kadın

politikalarının, bu alandaki kavramların ve söylemlerin kadınla başladığı ama kadınla bitmediği anlaşılmaktadır. TÜRK-İŞ temelde toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı üzerinden kadın politikalarını şekillendirmektedir. HAK-İŞ, kadın konusunda bir taraftan “fıtratta farklılık haklarda eşitlik” şeklinde özgün bir kavram geliştirirken diğer taraftan uluslararası referanslara uygunluğa dikkat çekerek kendi sloganıyla çelişkili bir duruş ortaya koymaktadır. DİSK ve KESK, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine vurgu yapmakta, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için mücadeleye odaklanmakta hatta KESK daha da öteye giderek cinsiyet yöneliminden gitmektedir. MEMUR-SEN’in ise kadın konusunda akademik anlamda da önemli çalışmaları bulunmakta, özellikle teşkilat eğitimleri ve programları ile aileyi odak noktasına alan yaklaşımlar geliştirmektedir. TÜRKİYE KAMU-SEN, aile ve neslin geleceği üzerinden kadın konusunda politikalar geliştirmektedir. BİRLEŞİK KAMU-İŞ ise laiklik-kadın üzerinden söylem geliştirme çabası içerisindedir.

Bu çalışma, işçi ve kamu görevlileri sendikalarının kadın politikalarını, üst oluşum olan konfederasyonlar düzeyinde kıyaslamalı olarak incelemiş, kadın çalışmaları ele alınırken fıtrat ve değer odaklı bir bakış açısının geliştirilmesine vurgu yapmıştır. Farklı çalışmalarda, kadın konusunda benzer analizlerin hem işkolu düzeyindeki sendikalarda hem de diğer ülkelerle kıyaslamalı olarak yapılması sendikal hareketin konuya yaklaşımını daha geniş olarak analiz etmeye anlamaya katkı verecektir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Adaçay, F. R. (2019). Sendikalarda Kadınların Eksik Temsilinin Bir Nedeni Olarak Toplumsal Cinsiyet. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 72-91.

BİRLEŞİK KAMU İŞ (2020, 3 Mart). 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü İçin Mücadeleyi Büyütelim! Erişim Adresi: https://www.birlesikkamuis.org.tr/blog/detay/8-mart-dunya-emekci-kadinlar-gunu-icin-mucadeleyi-buyutelim-_1365

BİRLEŞİK KAMU İŞ (2016, 10 Mayıs). Neden Kadın Komitesi? Erişim Adresi: <https://www.birlesikkamuis.org.tr/blog/detay/neden-kadin-komitesi->

Britwum A., Douglas K., ve Ledwith S. (2012), *Women, Gender and Power in Trade Unions* Sarah Mosoetsa and Michelle Williams (Ed.) Labour in The Global South Challenges and Alternatives for Workers içinde, (s. 41-64), International Labour Office, Geneva

Broadbent, K. (2005). 'For women, by women': women-only unions in Japan. *Japan Forum*, 17(2), 213-230. <https://doi.org/10.1080/09555800500118164>

Çalışma Genel Müdürlüğü (2024, Eylül 2024) Çalışma Hayatı İstatistikleri Aylık E-Bülteni, Çalışma İstatistikleri Daire Başkanlığı, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/95885/calisma-hayati-istatistikleri-aylik-e-bulten-eylul-2024.pdf>

ÇSGB (2021). Birleşik Kamu İş Konfederasyon Tüzüğü, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/2766/birlesikkamuis.pdf>

ÇSGB (2023a). Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu Tüzüğü, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/91407/hakistuzuk.pdf>

ÇSGB (2023b). Memur Sendikaları Konfederasyonu Tüzüğü, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/2772/memur-sen.pdf>

ÇSGB (2023c). Türkiye Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu Tüzüğü, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/2774/turkiye-kamu-sen.pdf>

ÇSGB (2024a). 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu Gereğince İşkollarındaki İşçi Sayıları ve Sendikaların Üye Sayılarına İlişkin 2024 Temmuz Ayı İstatistikleri Hakkında Tebliğ, Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2024/07/20240724-2.pdf>

ÇSGB (2024b). DİSK, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Tüzüğü Konfederasyonu Tüzüğü, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/94185/233-disk.pdf>

ÇSGB (2024c). Kamu Emekçileri Konfederasyonu Tüzüğü, Erişim Adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/2771/kesk.pdf>

DİSK (2020, 5 Temmuz) DİSK Kadın Komisyonu: "İstanbul Sözleşmesi Yaşatır", Erişim Adresi: <https://disk.org.tr/2020/07/disk-kadin-komisyonu-istanbul-sozlesmesi-yasatir/>

DİSK (2024, 26 Şubat) DİSK 17. Genel Kurulu Sonuç Bildirgesi ve Kararları, Erişim Adresi: <https://disk.org.tr/2024/02/genel-kurul-sonuc-bildirgesi/>

DİSK/Genel İş (2018), Türkiye’de Kadınlar ve Kadın Emegi Raporu, Mart 2018, Araştırma Dairesi

Güçlü, İ., (2019). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Teknik-Yaklaşım, Uygulama, 2. Baskı, Ankara, Nika Yayınevi

HAK-İŞ (2017). *Cinsiyet Eşitliği: Fıtratta Farklılık Haklarda Eşitlik*, HAK-İŞ Konfederasyonu Yayın No: 61, Ankara

HAK-İŞ (2023). HAK-İŞ Konfederasyonu 15. Olağan Genel Kurul Kararları

Keleş, D. (2018). Türkiye’de Sendika Kadın İlişkisi: Sendikacı Kadınların Bakış Açıklarına İlişkin Bir Değerlendirme. *Çalışma ve Toplum*, 4(59), 2047-2082.

KESK (2023a, 26 Temmuz). Kadınların Temsil Edildiği Gerçek Bir Toplu Sözleşme Masasında Israr Ediyoruz, Erişim Adresi: <https://kesk.org.tr/2023/07/26/kadınların-temsil-edildiği-gerçek-bir-toplu-sozlesme-masasında-ısrar-ediyoruz/>

KESK (2023b, 25 Nisan). Emegimiz ve Sözümüzle 1 Mayıs’ta Alanlarda, 14 Mayıs’ta Sandıktayız, Erişim Adresi: <https://kesk.org.tr/2023/04/25/emegimiz-ve-sozumuzle-1-mayista-alanlarda-14-mayista-sadiktayız/>

KESK (2023c, 16 Kasım). 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele ve Dayanışma Günü Takvimini Açıkladık, Erişim Adresi: <https://kesk.org.tr/2023/11/16/5-kasim-kadına-yonelik-siddete-karsi-uluslararası-mucadele-ve-dayanışma-günü-takvimini-acıkladık/>

KESK (2024, 29 Şubat). Emegimiz, Bedenimiz, Kimliğimiz Bizim; Mücadelede Kararlı, Özgürlükte Israrcıyız, Erişim Adresi: <https://kesk.org.tr/2024/02/29/emegimiz-bedenimiz-kimliğimiz-bizim-mucadelede-kararlı-özgürlükte-ısrarcıyız/>

Kirton, G., Healy, G. (2013). *Gender, Union Democracy and Leadership*, Gill Kirton, Geraldine Healy (Ed.), Gender and Leadership in Unions içinde (47-72), New York: Routledge

Ledwith, S. (2012). Gender politics in trade unions. The representation of women between exclusion and inclusion. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 18(2), 185-199. <https://doi.org/10.1177/1024258912439145>

MEMUR SEN (2017, 7 Mart). Memur-Sen Kadınlar Komisyonu’ndan 8 Mart Açıklaması, Erişim Adresi: <https://www.memursen.org.tr/memur-sen-kadın-komisyonundan-8-mart-acıklaması>

MEMUR-SEN (2020, 28 Ağustos). Memur-Sen Kadınlar Komisyonu’ndan İstanbul Sözleşmesi Raporu, Erişim Adresi: <https://www.memursen.org.tr/memur-sen-kadınlar-komisyonundan-istanbul-sozlesmesi-raporu>

MEMUR SEN (2024, 8 Mart). Asrın Felaketi Gölgesinde 8 Mart, Erişim Adresi: <https://www.memursen.org.tr/asrın-felaketi-golgesinde-8-mart>

Muşmal H., Gürbüz İ. (2018), *Doküman İncelemeleri*, Şebnem Aslan (Ed.) Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri içinde (217-244), Eğitim Kitabevi

Resmî Gazete, 5 Temmuz 2024, 32593

Sarıtaş A. (2023), *Sendikal Harekette HAK-İŞ ve Kadın*, Hak-İş Konfederasyonu, Yayın No: 95 ISBN: 978-975-7820-60-4

TİHEK (2022, 28 Aralık). C190 Bağlamında Kamu Görevlilerine Yönelik Şiddet ve Tacizle Mücadele Çalıştayı, Erişim Adresi: <https://www.tihek.gov.tr/c190-baglaminda-kamu-gorevllilerine-yonelik-siddet-ve-tacizle-mucadele-calistayina-katilim-saglandi>

Topgöl, S. (2016). Sendika İçi Kadın Örgütlenmeleri Türk-İŞ ve Hak-İŞ için Bir Değerlendirme. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 2349-2367. doi:10.14687/ijhs.v13i1.3703

Toksöz G.ve Erdoğan S. (1998). *Sendikacı Kadın Kimliği*, Ankara, İmge Kitabevi

TÜİK (2024). İşgücü İstatistikleri, Temmuz 2024 Yayın Tarihi :10 Eylül 2024, Sayı: 53513

TÜRK-İŞ (2015, 7 Mart). 8 Mart Dünya Kadınlar Günü Bildirisi, Erişim Adresi: 1 Ağustos 2024, <https://www.turkis.org.tr/8-mart-2015-dunya-kadinlar-gunu-bildirisi-2/>

TÜRK-İŞ (2019, 7 Mart). 8 Mart Dünya Kadınlar Günü, TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu Mesajı, Erişim Adresi: <https://www.turkis.org.tr/8-mart-dunya-kadinlar-gunu-4/>

TÜRK-İŞ (2024, 8 Mart) 8 Mart Dünya Kadınlar Günü, TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu Mesajı, Erişim Adresi: <https://www.turkis.org.tr/8-mart-dunya-kadinlar-gunu-6/>

TÜRKİYE-KAMU SEN (2022a, 16 Şubat). Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonunda Taleplerimizi Anlattık, Erişim Adresi: <https://www.kamusen.org.tr/genel-haberler/kadin-erkek-firsat-esitligi-komisyonunda-taleplerimizi-anlattik/4797/>

TÜRKİYE KAMU SEN (2022b, 10 Ağustos). Kadın Komisyonumuz, ILO'nun Şiddet ve Tacizin Önlenmesi Sözleşmesi Eğitim Çalışmasını Gerçekleştirdi, Erişim Adresi: <https://www.kamusen.org.tr/genel-haberler/kadin-komisyonumuz--ilonun-siddet-ve-tacizin-onlenmesi-sozlesmesi-egitim-calismasini-gerceklestirdi/4897/>

Ünlütürk Ulutaş, Ç., Pala, H. Z (2012). *Sendikalarda Kadın Sesi: Türkiye'de Sendikalar ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*, Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu IV Bildiriler (s. 293-310), Petrol-İş Yayınları, İstanbul, 2012.

Urhan, B. (2014). *Sendikasız Kadınlar Kadınsız Sendikalar*. İstanbul: KADAV Yayınları.

Urhan, B. (2017). Sendika İçi Demokrasi ve Sendika İçi Kadın Örgütlenmesi. *Journal of Social Policy Conferences* (69), 29-58.

Yalçın A. (2022), *Takdim*, Altınok H., Eser Z.Z (Yazarlar), Kadın Kamu Görevlilerinin Sorunları Araştırması, Tespitler ve Öneriler içinde, Araştırma Raporu, Memur-Sen Kadınlar Komisyonu

Yirmibeşoğlu, G. (2008). Turkish Women in Trade Union Leadership. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(69), 67-88.

2025, 14 (1), 119-137 | Araştırma Makalesi

Amerika Birleşik Devletleri'nde Hayatın Son Ayında Yaşam Kalitesini Belirleyici Faktörlerin Analizi

Hazal Swearinger¹

Öz

Günümüzde artan yaşlanma oranları ve uzayan ölüm süreçleri, hayat sonu dönemdeki bireylerin yaşam kalitesi üzerinde önemli etkiler doğurmaktadır ve bu konu son yıllarda artan bir şekilde tartışılmaktadır. Hayat sonunda yaşam kalitesi, semptomların hafifliği ve işlevselliğin korunmasıyla ölçülmektedir. Bu çalışma, Amerika Birleşik Devletleri'nde 65 yaş üstü bireylerin hayatlarının son bir ayındaki yaşam kalitelerini değerlendirmeyi ve bu süreci etkileyen risk faktörlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, 2011-2021 yılları arasını kapsayan National Health and Aging Trends Study (NHATS) verilerinden elde edilen on etaplı örnekleme üzerinde yapılan analizde, 1,722 katılımcı incelenmiştir. Ağırlıklandırılmış prevalans ve ağırlıklandırılmış çok değişkenli regresyon modeli kullanılarak araştırma yürütülmüştür. Bulgularımıza göre, katılımcıların yaşam kalitesi skoru 5 üzerinden 2,10 olarak belirlenmiştir. Katılımcıların %57,35'inin bilinci açıkken, %42,36'sı yataktan desteksiz kalkabilmektedir. Ayrıca, %26,62'si ağır/acı deneyimlememiş, %40,61'i solunum sorunu yaşamamış ve %43,84'ü üzüntü/kaygı hissetmemiştir. Hayat sonunda düşük yaşam kalitesi ile ilişkilendirilen risk faktörleri arasında ırk/etnisite, yalnız yaşamak, birden fazla kronik hastalığa sahip olmak ve günlük aktivitelerde kısıtlılık bulunmaktadır. Bu bulgular, önemli sosyal politika ve sosyal hizmet önerileri sunmaktadır. Özellikle hayat sonu bakımın sadece süreyi uzatmaktan öte, hastaların ve ailelerinin bu süreci nasıl deneyimlediğine odaklanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu süreçte bütüncül bakış açısı ile kişisel bakım, sosyo-psikolojik destek ve etkili semptom yönetimi konularında destek sağlanmalıdır. Hastaların ve ailelerinin önceliklerinin ve isteklerinin uygulanabilmesi için ileri direktiflerin daha yaygın bir şekilde kullanılması önem arz etmektedir. Ayrıca, semptomların tespiti konusunda kanıt dayalı semptom değerlendirme ölçeklerinin kullanımı yaygınlaştırılmalıdır. Son olarak, düşük yaşam kalitesine yönelik risk faktörleri göz önünde bulundurularak, sosyal olarak dezavantajlı yüksek risk gruplarına yönelik sosyal hizmet uygulamaları ve sosyal politikalar geliştirilerek, hayat sonu bakımında karşılaşılan zorlukların azaltılması ve yaşam kalitesinin artırılmasına önemli katkı sağlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm Süreci, Yaşam Kalitesi, Semptom Yönetimi, Yaşlılık, Sosyal Hizmet, Sosyal Politika

Swearinger, H. (2025). Amerika Birleşik Devletleri'nde Hayatın Son Ayında Yaşam Kalitesini Belirleyici Faktörlerin Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 119-137. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1517005>

Geliş Tarihi	16.07.2024
Kabul Tarihi	21.01.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, Sosyal Hizmetler, Çankırı, Türkiye, hazalswearinger@karatekin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8573-641X>

2025, 14 (1), 119-137 | Research Article

Factors Associated with Quality of Life at the Last Month of Life in the United States

Hazal Swearingner¹

Abstract

Recently, increasing aging rates and prolonged dying processes have significantly influenced the quality of life during the end-of-life period. The concept of quality of life at this stage has become a topic of growing debate, with a particular focus on alleviating symptoms and preserving functionality. This study aims to evaluate the quality of life among adults aged 65 and older in their last month of life in the United States and to identify associated risk factors. Utilizing data from the National Health and Aging Trends Study (NHATS), covering the period from 2011 to 2021 across ten waves, the analysis included 1,722 participants. Weighted prevalence estimates and multivariable regression models were employed. The results indicated that participants had an average quality of life score of 2.10 out of 5. Among the participants, 57.35% were conscious, and 42.36% were able to get out of bed without assistance. Additionally, 26.62% reported no pain, 40.61% did not experience respiratory issues, and 43.84% did not report feelings of sadness or anxiety. The study identified several risk factors associated with lower quality of life at the end of life, including race/ethnicity, living alone, multiple chronic conditions, and limitations in daily activities. These findings highlight critical implications for social policy and social work. Specifically, they underscore the importance of end-of-life care that not only extends life but also enhances the experience for patients and their families. Achieving this requires comprehensive support in personal care, socio-psychological assistance, and effective symptom management. The study further emphasizes the necessity of broader adoption of advance directives to align care with the priorities and preferences of patients and their families. Moreover, the use of evidence-based symptom assessment tools is essential for early detection and effective management of symptoms. Finally, the development of social work practices and policies tailored to socially disadvantaged and high-risk groups can play a pivotal role in mitigating challenges associated with end-of-life care, ultimately improving overall quality of life.

Keywords: Dying Process, Quality of Life, Symptom Management, Older Adults, Social Work, Social Policy

Swearingner, H. (2025). Factors Associated with Quality of Life at the Last Month of Life in the United States, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 119-137. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1517005>

Date of Submission	16.07.2024
Date of Acceptance	21.01.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof., Çankırı Karatekin University, Vocational School of Social Sciences, Social Services, Çankırı, Türkiye, hazalswearingner@karatekin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8573-641X>

Giriş

Hayat kalitesi, bir nüfusun veya bireyin varoluşlarının hem olumlu hem de olumsuz unsurlarını tamamlayan bir kavramdır (Teoli ve Bhardwaj, 2023). Bu terimin tıbbi bağlamdaki ortaya çıkışı, hastalık ve tedavi sürecinde bireyin iyilik hâlini ölçmek amacıyla (Smith, 2000: 11). Son 30 yılda, sağlık alanında biyomedikal kısıtlayıcı anlayıştan biyososyopsikolojik bütüncül bir yaklaşıma geçişle birlikte, yaşam kalitesi kavramı da önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Uzun yaşam süresinin her zaman iyi bir yaşam kalitesiyle ilişkilendirilemeyeceği ve daha kapsamlı bir bakış açısıyla ele alınması gerektiği geniş kabul görmektedir (Ware, 2003: 43). Ölüm sürecinin deneyimlendiği hayatın son dönemlerinde de daha iyi bir yaşam kalitesinin nasıl sağlanabileceği tartışılan bir konudur.

Son yüzyılda modern tıbbın hızlı gelişimi, birçok sağlık sorunu için çeşitli tedavi seçeneklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu seçenekler genellikle tam iyileşme garantisi vermemekle birlikte, birçok sağlık sorununda iyileşme umudu sunmaktadır (Gawande, 2014). Günümüzde karşılaşılan pek çok sağlık sorunu, cerrahi müdahaleler, trakeotomi, beslenme tüpü ve diyaliz kateteri gibi müdahaleci prosedürler gerektiren tedavi seçenekleriyle yönetilmektedir (Gawande, 2010). Ancak, bazı durumlarda hastalıklar bu tedavilere yanıt vermeyebilir ve hasta terminal döneme girebilir (Tuncay, 2013: 146). Tedavi seçeneklerinin sunduğu umutlar ile müdahalelerin getirdiği rahatsızlıklar arasında denge kurmak, özellikle ölüm süreci başladığında son derece zor olabilir.

Yüzyıl önce ani enfeksiyon, kalp krizi veya zatürre gibi nedenlerle hızlı ve ani şekilde gelişen ölüm süreci, günümüzde çoğu insan için son evre kanser veya organ yetmezliği gibi tedavi edilemeyen durumlarla haftalar, aylar ve hatta bazı durumlarda yıllar süren uzun bir tıbbi mücadeleyi gerektirmektedir. Ölüm bu durumlarda kaçınılmaz olmakla birlikte, ne zaman gerçekleşeceği belirsizdir (Gawande, 2010). Bu tür durumlarda, sadece yaşam süresini uzatmanın ötesinde, ağrıdan kaçınma, zihinsel berraklık sağlama veya rahat bir nefes alabilme gibi farklı öncelikler olabilmektedir.

Ölümün kaçınılmaz olduğu durumlarda sadece kalan ömrün uzatılması değil, bu dönemin ağrıdan, acıdan, psikolojik ve fiziksel şikayetlerden arındırılmış yüksek bir yaşam kalitesiyle geçirilmesi hedeflenmelidir. Son yıllarda sıklıkla tartışılan *iyi ölüm* kavramı da bu perspektiften önem kazanmaktadır (Düzgün vd., 2023: 593). İyi bir ölüm, hastalar ve aileler için kaçınılmaz sıkıntı ve acılardan arındırılmış, genel olarak hasta ve ailelerin istekleri doğrultusunda; klinik, kültürel ve etik standartlarla uyumlu bir denge içinde sağlanan hayat sonu sürecidir (Meier vd., 2016: 262).

Terminal dönemde bireyler, genellikle fiziksel ve duygusal yeteneklerin kaybıyla birlikte işlevselliklerinde düşüş, dayanılmaz ağrılar ve nefes alamama gibi yüksek semptom şiddeti gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır (Tuncay, 2013: 148). Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yapılan bir araştırmaya göre, hayatlarının sonunda yaşlı bireylerin yaklaşık %80'i düşük bir yaşam kalitesine sahiptir (Lee vd., 2020: 1481). Bu bireyler genellikle yatağa bağımlı bir hayat sürmekte, sürekli ağrı, nefes darlığı, depresyon veya anksiyete gibi semptomlarla mücadele etmektedir (Lee vd., 2020: 1481). Hayat sonunda yaşam kalitesinin daha yakından incelenmesi, sosyal hizmet uygulamaları ve sosyal politikaların bu alanda geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Ancak hayatın son döneminde yaşam kalitesini olumsuz etkileyen risk faktörleri üzerine yeterince çalışma

yapılmamıştır. Bu sebeple, bu çalışma ABD'de 65 yaş üstü bireylerin hayatlarının son bir ayında yaşam kalitelerini değerlendirmeyi ve hayat sonunda düşük yaşam kalitesini etkileyen risk faktörlerini belirlemeyi amaçlamaktadır.

1. Hayat Sonunda Yaşam Kalitesi

ABD Ulusal Yaşlanma Enstitüsü (National Institute on Aging), hayat sonunu sadece nefes almanın durduğu ve kalbin atmayı bıraktığı an olarak değil, daha geniş bir çerçevede ölümden önce günler, haftalar ve hatta aylar boyunca süren bir süreç olarak tanımlar (National Institute on Aging [NIH], 2024). Hayatlarının son dönemlerini yaşayan bireylerin fiziksel, zihinsel, duygusal ve pratik ihtiyaçlarında büyük bir artış gözlemlenir (NIH, 2024). Bu ihtiyaçların doğru bir şekilde tespit edilmesi, ölmekte olan bir kişinin yaşam kalitesini artırarak görece iyi bir ölüm süreci yaşamasında kilit bir rol oynamaktadır. Hayat sonunda yaşam kalitesi, semptom yükünün azlığı ve işlevselliğin korunmasıyla ölçülmektedir (Lee vd., 2020: 1477). Semptom yükünün azlığı, acı ve ağrının, üzüntü ve kaygının, solunum sorunlarının olmamasıyla ilişkilendirilirken; işlevselliğin korunması, bireyin bilincinin açıklığı ve yataktan çıkabilme yeteneği ile bağlantılıdır (Lee vd., 2020: 1477). Bu bağlamda, ölüm sürecinde olan bireylerin fiziksel rahatsızlıklarının hafifletilmesi, duygusal destek sağlanması ve günlük yaşam aktivitelerini yerine getirebilmeleri için gerekli pratik yardımların sunulması büyük önem taşır. Bu şekilde, hastaların yaşam kalitesini artırmak ve onlara daha huzurlu bir ölüm süreci sunmak mümkün olacaktır.

Hayat Sonunda Ağrı/Acı: Ağrı ve acı çekerek ölmek, birçok insanın en büyük korkuları arasındadır (Özdemir ve Çelik, 2011: 82). Bu korku, hayatın son günlerinde daha da yoğunlaşır (Chi ve Demiris, 2017: 471). Hayat sonunda ağrı ve acının deneyimlenmemesi, bireylerin temel hakları arasında kabul edilmektedir (Özçelik, 2017: 91). Ancak maalesef, bireyler yaşamlarının son anları yaklaştıkça fiziksel ağrı ve acının yüksek yükünü deneyimlemektedirler (Drageset vd., 2014: 708; Sapphire vd., 2020: 772). ABD'de yapılan bir araştırmada, hayatlarının sonunda olan yaşlı bireylerin %71'inin ağrı veya acı yaşadığı bulunmuştur (Lee vd., 2020: 1479). Huzurevinde demans nedeniyle hayatının son haftasında olan bireyler arasında yapılan bir diğer çalışmada ise en yaygın semptom yükünün ağrı veya acı (%52) olduğu görülmüştür (Hendriks vd., 2014: 710). Deneyimlenen ağrı ve acı semptomları, kişinin yaşamını olumsuz yönde etkiler. Ağrısı azaltılamayan ya da kontrol altına alınamayan bireylerin yemek yeme, uyuma, yürüme gibi günlük yaşam aktivitelerini gerçekleştirmesi zorlaşır ve bu durum ciddi bir stres kaynağı haline gelir (Özdemir ve Çelik, 2011: 82; Rome vd., 2011: 349). Ağrı ve acının yönetimi, hayat sonunda kaliteli bakım sağlanmasının temel bileşenlerinden biridir ve bireylerin yaşam kalitesini artırmada kritik bir rol oynar.

Hayat Sonunda Üzüntü/Kaygı: Hayat sonunda sıklıkla deneyimlenen bir diğer semptom artan üzüntü ve kaygıdır. Kanser hastaları üzerinde yapılan bir çalışmada, hastaların hayatlarının son haftalarında %38,6'sının depresyon belirtileri ve %45,5'inin kaygı belirtileri gösterdikleri bulunmuştur (Conill vd., 1997: 329). Ölen bireylerin aile yakınlarıyla yapılan bir diğer çalışmada, hastanın hayatının son haftasında deneyimlediği duygusal semptomlar sorulmuş ve katılımcıların %28'i sevdiklerinin depresyon yaşadığını ve %31'i kaygı belirtileri gösterdiğini raporlamıştır (Lobchuk ve Degner, 2002: 3499). Daha güncel bir çalışmada ise bireylerin hayatlarının sonunda %57'sinin üzüntü veya kaygı yaşadıkları belirtilmiştir (Lee vd., 2020: 1479). Hayatlarının

son bir haftasında yüksek üzüntü ve kaygı yaşayan bireylerin %43'ünün ailelerinde daha yüksek bakım yükü deneyimlendiği istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (Kozlov vd., 2019: 82). Üzüntü ve kaygının yönetimi, hayat sonu bakımında önemli bir bileşen olup, hastaların yaşam kalitesini artırmada ve ailelerin bakım yükünü hafifletmede kritik bir rol oynar.

Hayat Sonunda Solunum Sorunları: Hayatlarının son dönemlerinde bireyler sıklıkla mukus birikimi, enfeksiyon ve pulmoner ödem gibi nedenlerden dolayı solunum sorunları yaşarlar (Özdemir ve Çelik, 2011: 83; Wildiers ve Menten, 2002: 312). Özellikle ölüm anına yaklaştıkça bu sorunlar belirgin bir şekilde artar (Wildiers ve Menten, 2002: 312). Campbell ve arkadaşları (2018: 194) yaptıkları çalışmada, hastaların tanılarını ne olursa olsun, hayatın son bir haftasında deneyimledikleri solunum sorunlarında belirgin bir artış olduğunu gözlemlemişlerdir. ABD'de, hayatlarının son dönemlerindeki yaşlı bireylerin %55'i solunum sorunları yaşamaktadır (Lee vd., 2020: 1479). Solunum sorunları, yaşam kalitesini ciddi şekilde düşüren ve hastaların rahatını bozan önemli bir semptomdur (Özdemir ve Çelik, 2011: 83). Bu sorunlar, hastaların fiziksel rahatlığını bozmakla kalmaz, aynı zamanda psikolojik ve duygusal stres yaratır. Bu nedenle, hayat sonu bakımında solunum sorunlarının yönetimi büyük bir öneme sahiptir.

Hayat Sonunda Yatağa Bağımlı Olmak: Terminal dönemdeki hastalar, yorgunluk, güçsüzlük, halsizlik ve ağrı gibi nedenlerle fonksiyonel kapasitelerinde belirgin bir düşüş yaşarlar (Özdemir ve Çelik, 2011: 85). Bu durum, hastaların hayatlarının sonunda yardımsız yataktan kalkamaz hale gelmelerine yol açabilir. ABD'de hayatlarının son dönemlerindeki yaşlı bireylerin %29'u yataktan kalkamamaktadır (Lee vd., 2020: 1479). Yatağa bağımlı bireylerde doku perfüzyonunun azalması cilt bütünlüğünü bozabilir ve sürekli bir pozisyonda oturmak veya yatmak, hassas cilde sürekli bir basınç uygulayarak ağırlı bası yaralarına (basınç ülserleri) neden olabilir (NIH, 2024; Özdemir ve Çelik, 2011: 85). Bası yaraları, hastaların konforunu ve yaşam kalitesini ciddi şekilde düşürür ve enfeksiyon riskini artırır. Bu durumda hastalar, bireysel bakımlarını karşılamada yetersiz kalabilir ve yardıma ihtiyaç duyabilirler (NIH, 2024). Yatağa bağımlı hastaların bakımında, sağlık profesyonelleri ve hasta yakınlarının iş birliği yaparak hastaların rahatını sağlamak, temel bakım ihtiyaçlarını zamanında karşılamak ve komplikasyonları önlemek amacıyla çeşitli önlemler alınması büyük bir önem taşımaktadır. Pozisyon değişiklikleri, cilt bakım protokolleri ve uygun yatak ekipmanlarının kullanımı gibi önlemler, bası yaralarının önlenmesine yardımcı olabilir.

Hayat Sonunda Bilinç Kapalılığı: Ölüm yaklaştıkça, hastalarda nörolojik değişimler gözlenir. Terminal dönem hastalarında genellikle sürekli uyku hali, letarji ve koma görülmektedir (Özdemir ve Çelik, 2011: 85). Bu süreçte hastaların bilinç düzeyi azalır ve iletişim yetenekleri olumsuz etkilenir, hatta iletişim imkânsız hale gelebilir (Özdemir ve Çelik, 2011: 85). ABD'de hayatlarının son dönemlerindeki yaşlı bireylerin %9'u sürekli uyku halindedir (Lee vd., 2020: 1479). Hayatın son dönemlerinde azalan uyanıklık, bireylerin bağımsızlığını olumsuz etkileyebilir ve özellikle beslenme ve tuvalet gibi temel ihtiyaçlarda bağımlılık oluşturur (Kehl ve Kowalkowski, 2012: 610). Bilinç kapalılığı, hastaların kendilerine ve çevrelere yönelik farkındalığını büyük ölçüde azaltarak hem hastalar hem de bakıcılar için zorlu bir süreç yaratır. Bu dönemde hastaların bakımında, rahatlık ve güvenlik ön planda tutulmalıdır.

2. Araştırma Metodolojisi

2.1. Veri Seti

Bu çalışmada National Health and Aging Trends Study (NHATS) veri setinin 2011-2021 dönemini kapsayan ikincil veri seti kullanılmıştır (Freedman ve Kasper, 2019: 1044). NHATS, yaşlanma süreci ve sonuçları hakkında detaylı bilgi toplamak amacıyla her yıl ABD'nin Medicare sahibi 65 yaş ve üstü nüfusundan ulusal temsili örnekleme yöntemiyle seçilen bireylerle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmektedir (Freedman ve Kasper, 2019: 1044). Bu sayede, NHATS veri seti, ülkenin 65 yaş ve üzeri Medicare sağlık sigortası sahibi nüfusunu doğru bir şekilde yansıtmak üzere ağırlıklandırılmıştır ve bu popülasyonu temsil etme gücüne sahiptir. NHATS veri seti ayrıca, katılımcının ölümünden sonra tercihen bir aile üyesine yöneltilen hayatın son dönemine ilişkin soruları içeren Last Month of Life Interview (Hayatın Son Ayı Görüşmesi) adlı bir alt veri setini de içermektedir (Kasper ve Freedman, 2014: 1). Bu çalışmada, NHATS Last Month of Life Interview veri seti kullanılmıştır. NHATS veri seti, kişisel verilerin korunarak anonimleştirilmiş ve kamuya açık bir şekilde erişime sunulmuş olması nedeniyle ikincil veri analizi kapsamında kullanılmıştır. Bu sebeple etik kurul onayı alınmasına gerek bulunmamaktadır.

2.2. Analitik Örneklem

Çalışmanın analitik örnekleme, 2011-2021 yılları arasında yaşamını kaybeden tüm katılımcılar arasından, analizde kullanılacak verilerinde eksiklik olmayanlar dahil edilerek oluşturulmuştur. Analitik örneklem 1.722 kişidir. Bu örneklem, faktör değişkeni ile ağırlıklandırıldığına 4.008.598 kişiyi temsil etmektedir (Freedman ve Kasper, 2019: 1945).

Tablo 1. Analitik Örneklemin Özellikleri (Toplam Örneklem N=1,722)

Kategori	N	%
Ölüm Yaşı		
65 - 74	137	7,96
75 - 84	550	31,94
85+	1.035	60,10
Cinsiyet		
Kadın	982	57,03
Erkek	740	42,97
Eğitim Düzeyi		
Lisans Öncesi	1.040	60,39
Lisans ve Dengi	562	32,64
Lisans Üstü	120	6,97
Gelir Seviyesi		
Düşük Gelir	633	36,76
Orta Gelir	666	38,68
Yüksek Gelir	423	24,56
İrk/Etnik Köken		
Hispanik olmayan, Beyaz	1.228	71,31
Hispanik olmayan, Siyahi	379	22,01
Hispanik	76	4,41

Diğer	39	2,26
Medeni Durum		
Evli / Birlikte Yaşıyor	575	33,39
Bekar / Boşanmış / Dul	1.147	66,61
Yaşam Düzeni		
Yalnız Yaşıyor	713	41,41
Yalnız Yaşamıyor	1.009	58,59
Kronik Hastalıkların Sayısı (M, sd)	3,464	0,039
Günlük Aktivite Zorlukları (M, sd)	1,700	0,038
Kurumsal Bakım		
Kurumsal Bakım Alıyor	353	20,50
Kurumsal Bakım Almıyor	1.369	79,50

Katılımcıların sosyodemografik ve sağlık değişkenlerine göre dağılımı Tablo 1'de sunulmaktadır. Örneklemdeki bireylerin %60,10'u ölüm anında 85 yaş ve üzerindedir, %57,03'ü kadındır, %60,39'u lisans öncesi eğitim düzeyindedir, %71,31'i Hispanik olmayan beyazdır, %66,61'i bekârdır ve %58,59'u başkalarıyla birlikte yaşamaktadır. Ayrıca, katılımcıların %79,50'si kurumsal bakım almaktadır. Katılımcıların ortalama olarak 3,46 kronik hastalığı ve 1,70 günlük aktivite zorluğu bulunmaktadır.

2.3. Veri Setinde Kullanılan Ölçme Aracı

ABD'de 65 yaş üstü bireylerin hayatlarının son bir ayında yaşam kalitesini ölçmek ve düşük yaşam kalitesini belirleyen faktörleri saptamayı hedefleyen bu çalışmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri aşağıda verilmiştir.

2.3.1. Bağımlı Değişkenler

Bu çalışmanın bağımlı değişkeni, hayatın son ayında yaşam kalitesidir. Bu amaçla, Lee ve arkadaşları tarafından 2020 yılında geliştirilen Hayat Sonunda Yaşam Kalitesi Ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek, bireyin hayatının sonunda ağrı/acı, üzüntü/kaygı, solunum sorunları gibi semptomları ne kadar az deneyimlediğini ve yatağa bağımlılık ile bilinç durumu gibi işlevsel fonksiyonları ölçmektedir.

Semptom Yokluğu: Kişinin hayatının son bir ayında semptom yokluğu üç faktör ile ölçülmüştür: (a) Ağrı/Acı Yokluğu, (b) Üzüntü/Kaygı Yokluğu, (c) Solunum Sorunları Yokluğu. Her bir semptom için 1 puan olmak üzere, toplamda 0-3 arasında bir puan ile ölçülmüştür; 0 en yoğun semptom deneyimini, 3 ise en az semptom deneyimini ifade etmektedir.

İşlevsel Fonksiyonların Yerinde Olması: Kişinin hayatının son bir ayında işlevsel fonksiyonlarının yerinde olması, ölen kişinin: (a) Hayatının son ayında bilinç durumunun yerinde olup olmadığı, (b) Hayatının son ayında yataktan kalkıp kalkmadığının ölçümü ile belirlenmiştir. Her bir fonksiyon için 1 puan olmak üzere, toplamda 0-2 arasında bir puan ile ölçülmüştür; 0 en düşük fonksiyonel işlevi, 2 ise yüksek fonksiyonel işlevi ifade etmektedir.

Hayat Sonunda Yaşam Kalitesi: Bireyin yaşamının son bir ayında semptom yokluğu ve işlevsel fonksiyonlarının yerinde olması puanlarının toplamıyla toplamda 0-5 arasında

bir puan ile ölçülmüştür; 0 en düşük yaşam kalitesini, 5 ise en yüksek yaşam kalitesini ifade etmektedir.

2.3.2. Bağımsız Değişkenler

Bu çalışmada kullanılan kontrol değişkenleri yaş (65-74, 75-84, 85+), cinsiyet (Kadın, Erkek), eğitim düzeyi (Lisans Öncesi, Lisans ve Dengi ve Lisans Üstü), ırk/etnisite (Hispanik olmayan Beyaz, Hispanik olmayan Siyahi, Hispanik, Diğer (Amerikan Yerli, Asyalı, Pasifik Adalı)), medeni durum (Evlü / Birlikte Yaşayan, Bekar / Boşanmış / Dul), yaşam düzeni (Yalnız yaşama, Başkalarıyla yaşama), kurumsal bakım durumu (Kurumsal bakım alıyor, Kurumsal bakım almıyor), kronik hastalıkların sayısı (Kalp krizi, Kalp hastalığı, Yüksek tansiyon ve hipertansiyon, Romatizma, Osteoporoz, Diyabet, Akciğer hastalığı, Felç, Kanseri, Demans) ve günlük aktivite zorluklarının sayısı (Tuvalet, Yeme, Banyo, Giyinme). Gelir seviyesi, STATA'da xtile komutu kullanılarak, mevcut hane halkı gelir bilgileri temel alınarak üç eşit gruba (tertile) ayrılmış ve hane gelir seviyeleri düşük gelir, orta gelir ve yüksek gelir olarak kategorize edilmiştir. Bu değişkenler, katılımcıların hayat sonunda yaşam kalitesini belirleyen faktörleri saptamak amacıyla analizlerde kullanılmıştır.

2.4. Analiz

Bu çalışmada, ilk olarak, ABD'deki 65 yaş üstü nüfusu temsil edecek şekilde ağırlıklandırılmış semptom ve fonksiyon frekansları hesaplanarak katılımcıların hayat sonunda yaşam kalitesi ölçülmüştür. Ağırlıklandırma, analiz örnekleminin hedef nüfusu temsil etmesini sağlayan ve veri setinin içerdiği ağırlıklandırma katsayıları kullanılarak uygulanan bir yöntemdir (Solon vd., 2015: 301). Çalışmada ağırlıklandırılmış çok değişkenli regresyon modeli oluşturulmuş ve modelde ilgili bağımsız değişkenlerin etkileri incelenmiştir. Oluşturulan model, bağımlı değişkenin varyansının büyük bir kısmını açıklamak üzere optimize edilmiştir. Regresyon denklemi ile bağımlı değişkenin değerleri, bilinen değişkenlere göre tahmin edilerek güven aralıkları hesaplanmıştır. Analizlerde NHATS veri setinden elde edilen örneklem ağırlıkları kullanılarak, ABD'deki 65 yaş üstü nüfusun doğru şekilde temsil edilmesi sağlanmıştır. NHATS veri setinde belirlenen örneklem ağırlıkları, ülke nüfusunda farklı grupların orantılı temsilini yansıtmakta olup, grupların seçim olasılıkları ve geri dönüş olasılıklarındaki farklılıkları da ayarlamak amacıyla kullanılmaktadır (Freedman vd., 2020). Bu yöntemler, çalışmanın sonuçlarının genellemesi ve doğruluğu açısından önemli bir rol oynamaktadır. Veri analizinde STATA 18.0 istatistik programı kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Hayat Sonunda Yaşam Kalitesi

Tablo 2, veri setinde uygulanan ağırlıklandırılmış prevalans analizleri sonucunda ulaşılan hayat sonu dönemdeki yaşam kalitesini ağırlıklı olarak göstermektedir. Çalışmada elde edilen yaşam kalitesi skoru 5 üzerinden 2,10 olarak belirlenmiştir [CI: 2,02; 2,19]. 65 yaş üstü nüfusunun çoğunluğu bilinci açık olmasına rağmen (%57,35; CI: 54,43; 60,23), sadece %42,36'sı yataktan destek almadan kalkabilmektedir [CI: 39,47; 45,31]. Hayatın son bir ayında semptom yokluğu oranları ise şu şekildedir: %26,62'si ağrı/acı yaşamamıştır [CI: 24,14; 29,26], %40,61'i solunum sorunları yaşamamıştır [CI: 37,77; 43,51], ve %43,84'ü üzüntü/kaygı yaşamamıştır [CI: 40,97; 46,75]. Bu bulgular, yaşlı

nüfusun hayat sonu dönemindeki yaşam kalitesi deneyimlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır, ayrıca analizlerimiz güven aralıklarıyla desteklenmiştir.

Tablo 2. Ağırlıklı Nüfusun Hayat Sonunda Yaşam Kalitesi

	%	[95% CI]
İşlevsel Durum		
Bilincin açıklığı	57,35	[54,43; 60,23]
Yataktan kalkabilme	42,36	[39,47; 45,31]
İşlevsel Durum Skoru [0-2]	0,99	[0,94; 1,05]
Semptom Durumu		
Acı/Ağrı olmaması	26,62	[24,14; 29,26]
Solunum Sorunları olmaması	40,61	[37,77; 43,51]
Üzüntü/Kaygı olmaması	43,84	[40,97; 46,75]
Semptom Durumu Skoru [0-3]	1,11	[1,05; 1,17]
Yaşam Kalitesi Skoru [0-5]	2,10	[2,02; 2,19]

3.2. Hayat Sonunda Yaşam Kalitesini Etkileyen Faktörler

Tablo 3, hayat sonunda yaşam kalitesini etkileyen faktörler üzerine yapılan ağırlıklı çok değişkenli regresyon analizi sonuçlarını göstermektedir. Bulgularımıza göre, Beyaz Amerikalıların Hispanik olmayan Siyahi Amerikalılara göre daha düşük bir yaşam kalitesine sahip olduğu belirlenmiştir (B: 0.22; CI: 0.02; 0.41; p<0.05). Ayrıca, hayatlarının sonunda yalnız yaşayan yaşlı bireylerin, yalnız yaşamayanlara göre daha düşük yaşam kalitesine sahip olduğu tespit edilmiştir (B:-0.19; CI: -0.40; -0.03; p<0.1). Kronik hastalık sayısının artışı (B: -0.09; CI: -0.15; -0.03; p<0.05) ve günlük aktivite zorluklarının fazlalığı (B: -0.14; CI: -0.19; -0.08; p<0.000) da hayat sonunda yaşam kalitesinin düşmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu bulgular, yaşlı bireylerin hayat sonu dönemindeki yaşam kalitesini etkileyen çeşitli sosyodemografik ve sağlık faktörlerinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Tablo 3: Hayat Sonunda Yaşam Kalitesini Etkileyen Faktörler Üzerine Ağırlıklı Çok Değişkenli Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	B	95% CI	p-value
Ölüm Yaşı			
75 - 84	-0.02	[-0.36; 0.32]	0,889
85+	0.13	[-0,19; 0.46]	0,419
Cinsiyet			
Kadın	-0.13	[-0,32; 0.06]	0,172
Eğitim Düzeyi			
Lisans ve Dengi	0.07	[-0,13; 0,27]	0.507
Lisans Üstü	0.12	[-0.24; 0.47]	0,512
Gelir Seviyesi			
Orta Gelir	-0.02	[-0,22; 0.17]	0,805
Yüksek Gelir	0.01	[-0.24; 0.26]	0,945
İrk/Etnik Köken			

Hispanik olmayan, Siyahi	0.22	[0,02; 0.41]	0,027
Hispanik	0.01	[-0.47; 0.48]	0,980
Diğer	0.26	[-0.39; 0.92]	0,434
Medeni Durum			
Evli / Birlikte Yaşıyor	0.04	[-0.18; 0.26]	0,718
Yaşam Düzeni			
Yalnız Yaşıyor	-0.19	[-0.40; 0.03]	0,087
Kronik Hastalıkların Sayısı	-0.09	[-0.15; -0.03]	0,002
Günlük Aktivite Zorlukları	-0.14	[-0.19; -0.08]	0,000
Kurumsal Bakım			
Kurumsal Bakım Alıyor	0.10	[-0.14; 0.35]	0,405
Sabit	2,63	[2,22; 3,04]	0,000

4. Tartışma

Bu çalışmanın ilk amacı, ABD'de 65 yaş üstü bireylerin hayat sonu dönemdeki yaşam kalitesini değerlendirmektir. Araştırmamız, bu yaş grubundaki bireylerin genellikle düşük bir yaşam kalitesine sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin, katılımcıların çoğunluğunun hayatlarının sonunda yataktan destek almadan kalkamadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, örneklemin büyük bir kısmının çok yüksek semptom yükü yaşadığı gözlemlenmiştir. En yaygın semptomlar arasında acı/ağrı ilk sırayı almaktadır ve bu semptomları solunum sorunları ile üzüntü/kaygı takip etmektedir. Bulgularımız, bu alandaki önceki çalışmalarla uyumlu bir şekilde sonuçlanmaktadır (Hendriks vd., 2014: 710; Lee vd., 2020: 1479).

Çalışmamızın ikinci amacı, ABD'de 65 yaş üstü bireylerin hayat sonundaki yaşam kalitelerini belirleyen risk faktörlerini ortaya koymaktır. Araştırmamızda, risk faktörleri arasında ırk/etnik köken, yalnız yaşamak, artan kronik hastalık yükü ve günlük yaşam aktivitelerindeki zorluklar öne çıkmıştır. Örneğin, Hispanik olmayan Siyahi bireylerin Hispanik olmayan Beyaz bireylere göre daha yüksek bir hayat sonu yaşam kalitesine sahip olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca, yalnız yaşayan bireylerin, daha fazla kronik hastalığa sahip olanların ve günlük yaşam aktivitelerinde daha fazla kısıtlıklar yaşayanların daha düşük bir yaşam kalitesine sahip oldukları bulunmuştur.

Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi'nin 2022 raporuna göre, ABD'de her gün yaklaşık olarak 9,000 kişi yaşamını kaybetmektedir (National Center for Health Statistics, 2022). Bu yüksek oran göz önünde bulundurulduğunda, hayatın son dönemindeki yaşam kalitesini değerlendirmek, uygulamaları ve politikaları bilgilendirmek için önemli bir ampirik kanıt sunmaktadır (Tilden vd., 2002: 71). Bu bulgular, hayat sonunda asgari bakım standartlarının belirlenmesi için destekleyici bilgi sunarak sağlık hizmetlerinin hem hesap verebilirliğini hem de kalitesini artırmasına katkıda bulunabilir (Tilden vd., 2002: 71). Böylece, alandaki benzer çalışmalar gibi bu çalışma da politik düzeyde gerek önceliklerin belirlenmesi gerekse önleme ve müdahale programlarının geliştirilmesi için rehberlik sağlayacaktır (Cohen-Mansfield vd., 2018: 698). Bu bağlamda, çalışmamız sosyal hizmet ve sosyal politika uygulamaları için önemli öneriler içermektedir.

Çalışmamızın bulgularından ortaya çıkan ilk öneri, ölüm sürecinde yaşlı bireylere bakım sunan sağlık çalışanlarının, sosyal çalışanların ve aile üyelerinin bu sürece dair önceliklerini tekrar gözden geçirmeleridir. Bulgularımız, hayat sonundaki düşük yaşam kalitesi, ölüm sürecinde sadece süreyi uzatmaya odaklanan bir yaklaşımdan ziyade, bu sürecin nasıl deneyimlendiğine odaklanılması gerektiğini hatırlatmaktadır. Büken'in ifadesiyle belirtildiği gibi, "Makul bir insanın yaşamak istemeyeceği bir yaşam, hastaya dayatılmamalıdır" (2016: 27). Yoğun acı, ağrı, üzüntü, kaygı ve solunum sorunlarıyla dolu ve hastanın bilincinin yerinde olmadığı bir hayat sonu süreci hem hastalar hem de sevdikleri için büyük bir ızdıraba neden olabilir. Bu sebeple, terminal süreçte yaşlı bireylere, ölümü ne pahasına olursa olsun erteleyen ve ölüm sürecini uzatan acı dolu ve yoğun müdahaleler getiren tedavi yöntemlerini reddedebilme şansı sunulmalıdır. Bunun yerine, hastaların ve ailelerinin hayat sonu süreçlerini daha yüksek bir yaşam kalitesi ile geçirmelerini sağlayacak bakım modelleri tercih edilebilir.

Hayat sonunda yaşam kalitesini artırmak için sağlık alanında kısıtlayıcı biyomedikal yaklaşımdan biyososyopsikolojik bütüncül bir yaklaşıma geçiş gereklidir. Dolayısıyla, ölüm sürecindeki bireylerin kişisel bakım, sosyo-psikolojik destek ve semptom ihtiyaçları belirlenmeli, ardından bu ihtiyaçların en etkili şekilde karşılanabilmesi için uygun planlamalar yapılmalı ve bu planlamalar doğrultusunda hastalara ve ailelerine en uygun bakım hizmetleri sunulmalıdır (Özdemir ve Çelik, 2011: 82). Hayatın diğer dönemlerine kıyasla, hayat sonu süreçte düzenli aralıklarla yatak banyosu, el, yüz, göz, ayak, tırnak, ağız ve diş bakımı gibi kişisel bakım hizmetleri büyük önem kazanır. Ayrıca, hastanın gereksinimlerine göre kateter, dren ve yara bakımı yapılması, çamaşırlarının değiştirilmesi, nemlendiriciyle masaj uygulanması, hasta yatağının ve odasının düzenli temizlenmesi gibi işlemler özenle yerine getirilmelidir. Benzer şekilde, ölüm sürecinin ruhsal ve sosyal boyutlarının hastalar, aileleri ve tedavi ekibi için zorlayıcı bir süreç olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Tuncay, 2013: 146). Bu nedenle, terminal hastalar ve ailelerini odak noktasına alarak holistik bir bakış açısıyla süreci yönetmeyi ve hastanın iyiliği için çalışmayı hedefleyen sosyo-psikolojik bakım modelleri sunulmalıdır (Düzgün vd., 2023: 592). Bu çerçevede, bireylerin üzüntü ve kaygılarını kontrol altında tutabilmeleri için destekleyici sosyal hizmet müdahaleleri geliştirilmeli ve sunulmalıdır.

Hayat sonu semptom yönetimi, bakım öncelikleri arasında önemli bir yer tutmalıdır. Bu süreçte hastaların semptomları yakından izlenmeli ve hastanın isteklerine uygun müdahalelerde bulunulmalıdır. Ayrıca, hastaların bilişsel düşüş nedeniyle semptomlarını her zaman açıkça ifade edemeyecekleri göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle ağrı/acı ve solunum gibi semptomların, hayatın son dönemlerinde bilişsel düşüşün en çok görüldüğü zamanlarda arttığı bilinmektedir; bu durum semptomların tanı ve tedavi edilme olasılığını azaltabilir (Campbell vd., 2018). Dolayısıyla sağlık ekibi, semptomları kapsamlı bir şekilde değerlendirmeli ve yönetimini başlatmalıdır. Son yıllarda, kanıta dayalı semptom değerlendirme ölçeklerinin geliştirildiği ve uygulandığı bilinmektedir (Birkholz ve Haney, 2018: 219). Kanıta dayalı semptom değerlendirme ölçeklerinin mevcut bakım modellerine entegre edilmesi, hastaların hayat sonu semptomlarının etkin bir şekilde yönetilmesi ve tedavi edilmesi açısından kritik bir adımdır. Bu araçlar, semptomların objektif bir şekilde değerlendirilmesini ve sürekli olarak izlenmesini sağlayarak, hastaların semptomlarının zamanında tanınmasını ve uygun tedavi stratejilerinin belirlenmesini kolaylaştırır. Ayrıca, kanıta dayalı değerlendirme ölçekleri standartlaştırılmış bir yaklaşım sunar. Bu entegrasyon hem

hastaların hem de ailelerinin yaşam sonunda daha fazla desteklenmesine ve hastaların yaşam kalitesinin artırılmasına olanak tanır. Yaşam sonunda kişisel bakım, sosyopsikolojik destek ve semptom yönetimini kapsayan bütüncül bakım modelleri uygulanırken, terminal dönemdeki bireyin bağımsızlığının ve özsaygısının korunması ve kendi tercihlerinin dikkate alınması da büyük bir önem taşımaktadır (Özdemir ve Çelik, 2011: 82).

Hayat sonunda sıklıkla yaşanan üzüntü ve kaygı, sosyal hizmet uzmanlarının kritik müdahalelerde bulunabilecekleri önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır. Üzüntü ve kaygı semptomlarının bireylerin yaşam kalitesini olumsuz etkilediği ve ailelerin bakım yükünü artırdığı birçok çalışmada ortaya konmuştur (Lee vd., 2020: 1479; Kozlov vd., 2019: 82). Bu tür duygusal semptomların etkin yönetimi, sadece hastaların yaşam kalitesini artırmakla kalmaz, aynı zamanda ailelerin duygusal yükünü de hafifletebilir. Bu süreçte sosyal çalışmacıların psiko-sosyal durum değerlendirmesi yaparak bireylerin moral özerkliklerini ve karar verme kapasitelerini desteklemesi büyük önem taşımaktadır (Prieto-Lobato vd., 2024: 252). Ayrıca, uzmanların bireylere manevi destek sunarak, ilişkileri yeniden düzenlemelerine, yaşamın anlamını bulmalarına ve sevdiklerine samimi bir şekilde veda etmelerine yardımcı olmaları, hayat sonu bakımında üstlendikleri temel rollerden biridir (Duncan-Daston vd., 2016: 161). Bu tür müdahaleler hem bireylerin hem de ailelerinin ölüm sürecini daha anlamlı ve destekleyici bir şekilde deneyimlemelerini sağlayabilir.

Hayat sonu bakımının hasta ve ailelerin istek ve önceliklerine göre sağlanması, ölüm sürecinin en iyi şekilde yönetilmesini sağlar (Meier vd., 2016: 262). Hastanın ölüm süreci ilerlemeden önce hayat sonu tercihlerinin belirlenmesi, bu hedefe yönelik atılması gereken ilk adımdır. İleri direktifler bu noktada önemli bir fırsat sunar. İleri direktifler, bireylerin nasıl bir hayat sonu geçirmek istediklerini ve hangi tıbbi müdahaleleri kabul ettiklerini yazılı olarak belirten belgelerdir (Schmidt, 2015: 313). Bu belgeler, hastanın tıbbi tercihlerinin ilerleyen hastalık durumunda dahi iletişim kuramayacak durumda olması halinde, sağlık çalışanları veya ailesi tarafından yerine getirilmesini sağlar (Sudore vd., 2017: 823). İleri direktif kullanan bireylerin hayat sonunda nasıl bir bakımı tercih ettikleri incelendiğinde, çoğunlukla müdahaleci bakım modelleri yerine hayat sonunda konforu artıracak bakım modellerini tercih ettikleri gözlemlenmiştir (Enguidanos ve Ailshire, 2017: 49). Ancak ABD'de yapılan çalışmalar, ölümlerin yarısından fazlasında ileri direktiflerin kullanılmadığını ortaya koymaktadır (Zhu ve Enguidanos, 2022: 439). Bu nedenle, ileri direktiflerin yaygınlaştırılmasıyla bireylerin hayat sonu süreçlerine ilişkin istek ve önceliklerini daha etkin bir şekilde ifade edebilmeleri sağlanabilir.

Çalışmamızın saptadığı hayat sonundaki yaşam kalitesini belirleyen risk faktörleri, önemli sosyal hizmet ve sosyal politika önerileri sunmaktadır. Özellikle yalnız yaşayan bireylerin, daha fazla kronik hastalığa sahip olanların ve günlük yaşam kısıtlamaları yaşayanların daha düşük yaşam kalitesine sahip olmaları, bu bireylerin daha yüksek risk grubu olarak tanımlanmalarının ve daha fazla destek almalarının önemini ortaya koymaktadır. Sosyal olarak dezavantajlı yüksek risk gruplarının belirlenmesi ve erişimlerinde sosyal hizmet mesleği önemli bir rol üstlenmektedir (Tuncay, 2013: 147). Çalışmamız, bu risk gruplarına yönelik etkili destek ve müdahalelerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu amaçla, sosyal çalışmacıların bu grupların ihtiyaçlarını daha etkin bir şekilde tanımları ve bu ihtiyaçlara uygun destek ve kaynaklar sağlamaları önemlidir. Ayrıca, sosyal çalışmacılar, bu gruplara yönelik özelleştirilmiş hizmetlerin

sunulması konusunda sağlık hizmeti sağlayıcıları ve diğer paydaşlarla iş birliği içinde çalışabilirler. Benzer şekilde, yüksek risk gruplarına yönelik hedeflenmiş sosyal politikalar geliştirilerek dezavantajlı grupların hayat sonu bakımında deneyimledikleri zorluklar azaltılabilir ve yaşam kaliteleri artırılabilir. Bu politikalar, toplumun genel sağlık ve sosyal refahını iyileştirmede kritik bir rol oynayabilir.

Çalışmamızda üzerinde durulması gereken önemli bir risk faktörü ırk ve etnisitedir: Hispanik olmayan Siyahi bireyler, Hispanik olmayan Beyaz bireylere kıyasla daha yüksek bir hayat sonu yaşam kalitesine sahiptirler. ABD'de ırk ve etnik kökene dayalı hayat sonu eşitsizliklerini inceleyen güncel bir çalışma, Hispanik olmayan Siyahi bireyler ile Hispanik olmayan Beyaz bireyler arasında hayat sonu bakım öncelikleri hakkında aileleriyle konuşma sıklığı açısından bir farklılık olmadığını ortaya koymuştur (Peterson vd., 2019: 823). Bu çerçevede bu bulgu iki şekilde açıklanabilir. Birinci açıklama, Hispanik olmayan Siyahi bireylerin hayatlarının son ayında hastaneye yatma ve acil servise kabul edilme olasılıklarının daha yüksek olmasıdır (Perry vd., 2021: 342). Hayatın sonunda sıkça tıbbi müdahaleye maruz kalmak her zaman tercih edilmese de semptomların erken tespiti ve uygun müdahalelerle yönetilmesi için bir fırsat sunabilir. Bu durum, hastaların hastaneye başvurduklarında sağlık personeliyle karşılaşmaları sırasında artan semptom şikayetlerine yönelik daha fazla destek alma ihtimallerini artırabilir. İkinci açıklama ise, Hispanik olmayan Siyahi bireylerin Hispanik olmayan Beyaz bireylere kıyasla daha yaygın bir şekilde bakım sırasında saygı gördüklerini belirtmeleridir (Sharma vd., 2017: 1860). Bu durum, hasta ve aileleri ile sağlık hizmeti sunucuları arasındaki etkileşim kalitesinin farklılık gösterebileceğini ve bu etkileşimin hasta deneyimini etkileyerek yaşam kalitesini artırabileceğini göstermektedir.

Çalışmamızın bazı kısıtlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, kullanılan veri seti sadece 65 yaş üstü yaşlı nüfusa odaklandığından, daha genç yaş gruplarında hayat sonu yaşam kalitesi ve belirleyici risk faktörleri incelenmemiştir. Gelecekteki çalışmaların, genç ve orta yaşlı bireyler üzerinde de benzer analizler yapması önem arz etmektedir. Bir diğer kısıtlılık, çalışmamızın hayatın sadece son bir ayına odaklanmış olmasıdır. Hayat sonu bakımın uzun vadeli etkilerini değerlendirmek için uzun süreli izleme çalışmaları gereklidir. Bu tür çalışmalar, bakımın kalitesini artırıcı ve hayat sonu sürecindeki deneyimleri iyileştirici stratejilerin etkinliğini daha kapsamlı bir şekilde değerlendirebilir. Son olarak, çalışmanın nicel bir yöntemle gerçekleştirilmiş olması ve yaşam kalitesini yalnızca veri setinde yer alan faktörler üzerinden değerlendirmesi, önemli bir sınırlılıktır. Yaşam kalitesi, oldukça geniş ve çok boyutlu bir kavramdır; dolayısıyla gelecekte bu konuyu daha derinlemesine anlamayı hedefleyen nitel çalışmalar da gereklidir. Bu tür çalışmalar, bireylerin hayat sonu dönemindeki deneyimlerini daha ayrıntılı bir şekilde anlamaya katkı sağlayarak, sosyal hizmet uygulamalarının geliştirilmesine ve daha etkili müdahale yöntemlerinin oluşturulmasına olanak tanıyabilir.

Sonuç

Bu çalışma, ABD'de yaşayan 65 yaş üstü bireylerin hayat sonundaki yaşam kalitesini analiz ederek, yaşam kalitesini olumsuz etkileyen temel faktörleri ortaya koymayı amaçlamıştır. Bulgular, bireylerin genellikle yüksek semptom yükü (acı/ağrı, solunum sorunları ve üzüntü/kaygı) yaşadığını ve çoğunluğunun günlük yaşam aktivitelerini desteksiz gerçekleştiremediğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, yalnız yaşama,

ırk/etnik köken, artan kronik hastalık yükü ve günlük yaşam aktivitelerindeki kısıtlamaların yaşam kalitesini olumsuz etkilediği belirlenmiştir. Bu durum, hayat sonu bakımında etkili semptom yönetiminin ve düşük fonksiyonel kapasiteye sahip bireyler için gereken desteğin sağlanmasının yaşam kalitesini artırmada kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (Tuncay, 2013: 146; Düzgün vd., 2023: 592). Semptomların etkin yönetimi için kanıta dayalı değerlendirme ölçeklerinin kullanılması ve düzenli aralıklarla kişisel bakım hizmetlerinin sunulması, bireylerin bağımsızlık ve özsayıgılarının korunmasına katkı sağlamaktadır (Birkholz ve Haney, 2018: 219; Özdemir ve Çelik, 2011: 82).

Hayat sonunda yaşam kalitesinin korunmasında sosyal politikalar ve sosyal çalışmacılar önemli bir rol üstlenmektedir. Sosyal politikalar, kültürel olarak hassas ve kapsayıcı yaklaşımlar geliştirerek, farklı etnik kökenlere ve kültürel ihtiyaçlara uygun bakım modellerinin oluşturulmasına katkı sağlamalıdır (Sharma vd., 2017: 1860; Perry vd., 2021: 342). Bunun yanı sıra, dezavantajlı gruplara yönelik hedeflenmiş politikalar geliştirilmeli, özellikle yalnız yaşayan, kronik hastalık yükü fazla olan ve günlük yaşam aktivitelerinde kısıtlıklar yaşayan bireylerin ihtiyaçlarına öncelik verilmelidir. Terminal süreçte, bireylerin yaşam kalitesini artıracak bakım modellerini seçme haklarının sağlanması ve ileri direktiflerin kullanımının yaygınlaştırılması, bireylerin hayat sonu tercihlerini daha etkin bir şekilde ifade etmelerine olanak tanımaktadır. Sosyal çalışmacılar, bireylerin hayat sonu tercihlerini belirlemelerine yardımcı olmak, ailelere destek sağlamak ve üzüntü ile kaygılarını azaltmak gibi görevleri yerine getirerek, ölüm sürecini daha anlamlı ve destekleyici bir hale getirebilirler (Schmidt, 2015: 313; Sudore vd., 2017: 823). Sonuç olarak, hayat sonu bakımında sosyal politikaların ve sosyal hizmetlerin rolü, yalnızca bireylerin ve ailelerinin sosyal, psikolojik ve duygusal ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamakta, aynı zamanda birey merkezli, kapsayıcı ve insancıl yaklaşımların geliştirilmesine de olanak tanımaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, ... Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "....." adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma ... danışmanlığında ... tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız ... başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(... Üniversitesi Rektörlüğü, ... Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının xx.xx.2023 Tarih , x Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "....", orally delivered at the ..... Symposium....</p> <p>* This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "...", supervised by ... (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>* (... University Rectorate, ... Ethics Committee Decision was taken with the decision dated xx.xx.2023, numbered x of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Birkholz, L., & Haney, T. (2018). Using a dyspnea assessment tool to improve care at the end of life. *Journal of Hospice & Palliative Nursing*, 20(3), 219-227. Doi: <https://doi.org/10.1097/NJH.0000000000000432>
- Büken, N. Ö. (2016). Yaşamın Sonunda Klinik Etik Karar Verme Süreci ve Belirleyici Faktörler. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Özel*, 2(3), 24-33.
- Campbell, M. L., Kiernan, J. M., Strandmark, J., & Yarandi, H. N. (2018). Trajectory of dyspnea and respiratory distress among patients in the last month of life. *Journal of Palliative Medicine*, 21(2), 194-199. Doi: <https://doi.org/10.1089/jpm.2017.0265>
- Chi, N. C., & Demiris, G. (2017). Family caregivers' pain management in end-of-life care: A systematic review. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine®*, 34(5), 470-485. Doi: <https://doi.org/10.1177/1049909116637359>
- Cohen-Mansfield, J., Cohen, R., Skornick-Bouchbinder, M., & Brill, S. (2018). What is the end of life period? Trajectories and characterization based on primary caregiver reports. *The Journals of Gerontology: Series A*, 73(5), 695-701. Doi: <https://doi.org/10.1093/gerona/glx195>
- Conill, C., Verger, E., Henríquez, I., Saiz, N., Espier, M., Lugo, F., & Garrigos, A. (1997). Symptom prevalence in the last week of life. *Journal of Pain and Symptom Management*, 14(6), 328-331. Doi: [https://doi.org/10.1016/s0885-3924\(97\)00263-7](https://doi.org/10.1016/s0885-3924(97)00263-7)
- Davidoff, A. J., Canavan, M. E., Prsic, E., Sapphire, M., Wang, S. Y., & Presley, C. J. (2021). End-of-life patterns of symptom management and cancer-directed care among Medicare beneficiaries with lung cancer: a claims-based analysis. *Supportive care in cancer : official journal of the Multinational Association of Supportive Care in Cancer*, 29(7), 3921-3932. Doi: <https://doi.org/10.1007/s00520-020-05964-2>
- Drageset, J., Corbett, A., Selbaek, G., & Husebo, B. S. (2014). Cancer-related pain and symptoms among nursing home residents: A systematic review. *Journal of Pain and Symptom Management*, 48(4), 699-710. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2013.12.238>
- Duncan-Daston, R., Foster, S., & Bowden, H. (2016). A look into spirituality in social work practice within the hospice setting. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 35(3), 157-178. Doi: <https://doi.org/10.1080/15426432.2015.1102672>
- Düzgün, G., Yönt, G. H., & Polat, G. (2023). Yaşam Sonu Bakımda Onurun Korunması. *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 8(3), 590-598.
- Enguidanos, S., & Ailshire, J. (2017). Timing of advance directive completion and relationship to care preferences. *Journal of pain and symptom management*, 53(1), 49-56. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2016.08.008>
- Freedman, V. A., & Kasper, J. D. (2019). Cohort profile: the national health and aging trends study (NHATS). *International journal of epidemiology*, 48(4), 1044-1045g.
- Freedman, V. A., Hu, M., DeMatteis, J., & Kasper, J. D. (2020). Accounting for sample design in NHATS and NSOC analyses: Frequently asked questions. *NHATS Technical Paper*, 23, 2021.

Gawande, A. (2010). Letting go. *The New Yorker*, 2, 36-49.

Gawande, A. (2014). *Being mortal: illness, medicine and what matters in the end*. London: Profile Books.

Hendriks, S. A., Smallbrugge, M., Hertogh, C. M., & van der Steen, J. T. (2014). Dying with dementia: Symptoms, treatment, and quality of life in the last week of life. *Journal of Pain and Symptom Management*, 47(4), 710-720. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2013.05.015>

Kasper, J. D., & Freedman, V. A. (2014). Findings from the 1st round of the National Health and Aging Trends Study (NHATS): Introduction to a special issue. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69(1), 1-7.

Kehl, K. A., & Kowalkowski, J. A. (2013). A systematic review of the prevalence of signs of impending death and symptoms in the last 2 weeks of life. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine®*, 30(6), 601-616. Doi: <https://doi.org/10.1177/1049909112468222>

Kozlov, E., Phongtankuel, V., Prigerson, H., Adelman, R., Shalev, A., Czaja, S., ... & Reid, M. C. (2019). Prevalence, severity, and correlates of symptoms of anxiety and depression at the very end of life. *Journal of Pain and Symptom Management*, 58(1), 80-85. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2019.04.012>

Lee, H. J., Small, B. J., & Haley, W. E. (2020). Health and well-being in the year before death: The association with quality of life and care at the end-of-life. *Journal of Aging and Health*, 32(10), 1475-1485. Doi: <https://doi.org/10.1177/0898264320935297>

Lobchuk, M. M., & Degner, L. F. (2002). Symptom experiences: Perceptual accuracy between advanced-stage cancer patients and family caregivers in the home care setting. *Journal of Clinical Oncology*, 20(16), 3495-3507.

Meier, E. A., Gallegos, J. V., Thomas, L. P. M., Depp, C. A., Irwin, S. A., & Jeste, D. V. (2016). Defining a good death (successful dying): Literature review and a call for research and public dialogue. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 24(4), 261-271. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jagp.2016.01.135>

National Center for Health Statistics. (2022). *National Vital Statistics System, Mortality Data File*. 10.07.2024 tarihinde <https://www.cdc.gov/nchs/data/databriefs/db492-tables.pdf#4> adresinden alındı.

National Institute on Aging [NIH]. (2024). *Providing Care and Comfort at the End of Life*. 10.07.2024 tarihinde <https://www.nia.nih.gov/health/end-life/providing-care-and-comfort-end-life#what> adresinden alındı.

Özçelik, H. (2017). Palyatif bakım ve ölmekte olan hastaya yaklaşım. *Turkiye Klinikleri Anesthesiology Reanimation-Special Topics*, 10(1), 87-93.

Özdemir, Z., & Çelik, S. Ş. (2011). Terminal dönemde olan hastanın bakımı. *Turkiye Klinikleri Journal of Nursing Sciences*, 3(2), 81-88.

Perry, L. M., Walsh, L. E., Horswell, R., Miele, L., Chu, S., Melancon, B., ... & Hoerger, M. (2021). Racial disparities in end-of-life care between Black and White adults with metastatic cancer. *Journal of Pain and Symptom Management*, 61(2), 342-349. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2020.09.017>

- Peterson, L. J., Hyer, K., Meng, H., Dobbs, D., Gamaldo, A., & O'Neil, K. (2019). Discussing end-of-life care preferences with family: Role of race and ethnicity. *Research on Aging*, 41(9), 823-844. Doi: <https://doi.org/10.1177/0164027519858716>
- Prieto-Lobato, J. M., De la Rosa-Gimeno, P., Rodríguez-Sumaza, C., Marquina-Márquez, A., & Lucas-García, J. A. (2024). Social work at the end of life: Humanization of the process. *Journal of Social Work*, 24(2), 240-258. Doi: <https://doi.org/10.1177/14680173231206713>
- Rome, R. B., Luminais, H. H., Bourgeois, D. A., & Blais, C. M. (2011). The role of palliative care at the end of life. *The Ochsner Journal*, 11(4), 348-352.
- Saphire, M. L., Prsic, E. H., Canavan, M. E., Wang, S. Y. J., Presley, C. J., & Davidoff, A. J. (2020). Patterns of symptom management medication receipt at end-of-life among Medicare beneficiaries with lung cancer. *Journal of Pain and Symptom Management*, 59(4), 767-777. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2019.11.015>
- Schmidt, W. C. (2015). Proxy decision-making: A legal perspective. C. Foster, J. Herring, & I. Doron içinde, *The Law and Ethics of Dementia* (s. 311-326). Oxford, UK: Hart Publishing.
- Sharma, R. K., Freedman, V. A., Mor, V., Kasper, J. D., Gozalo, P., & Teno, J. M. (2017). Association of racial differences with end-of-life care quality in the United States. *JAMA internal medicine*, 177(12), 1858-1860. Doi: <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2017.4793>
- Smith, A. (2000). *Researching Quality of Life of Older People: Concepts, Measures and Findings*. Staffordshire: Keele University.
- Solon, G., Haider, S. J., & Wooldridge, J. M. (2015). What are we weighting for?. *Journal of Human resources*, 50(2), 301-316.
- Sudore, R. L., Lum, H. D., You, J. J., et al. (2017). Defining advance care planning for adults: A consensus definition from a multidisciplinary Delphi Panel. *Journal of Pain and Symptom Management*, 53(5), 821-832. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2016.12.331>
- Teoli, D., & Bhardwaj, N. (2023). *Definition/Introduction*. 10.07.2024 tarihinde <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK536962/#:~:text=Definition%2FIntroduction,%20specific%20point%20in%20time> adresinden alındı.
- Tilden, V. P., Tolle, S., Drach, L., & Hickman, S. (2002). Measurement of quality of care and quality of life at the end of life. *The Gerontologist*, 42(3), 71-80. Doi: https://doi.org/10.1093/geront/42.suppl_3.71
- Tuncay, T. (2013). Yaşam sonu bakımda sosyal hizmet uzmanının rolleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 24(2), 145-154.
- Ware, J. E. (2003). Conceptualization and measurement of health-related quality of life: Comments on an evolving field. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 84(2), 43-51.

Wildiers, H., & Menten, J. (2002). Death rattle: Prevalence, prevention and treatment. *Journal of Pain and Symptom Management*, 23(4), 310-317. Doi: [https://doi.org/10.1016/s0885-3924\(01\)00421-3](https://doi.org/10.1016/s0885-3924(01)00421-3)

Zhu, Y., & Enguidanos, S. (2022). Advance directives completion and hospital out-of-pocket expenditures. *Journal of Hospital Medicine*, 17(6), 437-444. Doi: <https://doi.org/10.1002/jhm.12839>

TİKA'nın Küresel Çapta Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri

Ayhan Nuri Yılmaz¹

Ümit Ömer Kılıç²

Öz

Günümüzde devletler arası diplomatik ilişkiler incelendiğinde, ülkelerin geleneksel diplomasi aygıtlarını kullanmaya devam etmesine ek olarak, yumuşak güç modelinin uygulama biçimi olan kamu diplomasisine de büyük önem vermeye başladığı gözlenmektedir. Kamu diplomasisi, bir bakıma ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından adeta bir anahtar işlevi görmektedir. Zira, muhatap devletlerde oluşturulan sempati ve hayranlık duygusu söz konusu devletlerin işbirliği tercihlerine doğrudan etki etmektedir. Kamu diplomasisi aygıtlarını başarıyla harekete geçiren devletler, öncelikli olarak işbirliği yapılmak istenen ortaklar konumuna erişmektedir. Türkiye Cumhuriyeti de, kamu diplomasisi yaklaşımının önemini fark eden ülkelerden biri olarak dikkat çekmektedir. İlişki tesis ettiği ülkelerle ve halklarıyla gönül köprüleri inşa etme gayesinde olan Türkiye, bu amaç doğrultusunda çeşitli kamu diplomasisi kuruluşlarını görevlendirmiştir. Türkiye'nin uhdesinde bulunan ve kamu diplomasisi yaklaşımını en başarılı şekilde hayata geçiren başlıca kurumlardan biri de Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)'dır. TİKA'nın zaman içerisinde faaliyet kapsamını genişletmesinin yanı sıra, çok daha fazla sayıda ülkede çalışma yapmaya başladığı da gözlemlenmiştir. 30 yılı aşkın deneyimi ile dünyanın neredeyse her köşesinde Türkiye'nin dostluk ve şefkat elini uzatan TİKA, kamu diplomasisi alanında örnek teşkil eden bir kurumdur. Günümüzde, dünyanın çeşitli yerlerinde Türkiye'ye yönelik olumlu duygu ve düşüncelerin oluşmasında şüphesiz ki TİKA'nın çalışmaları da etkili olmuştur. Bunda, 2000'lerin başından itibaren Türkiye'nin değişen dış politika algısı ve bu kapsamda çok daha geniş bir coğrafya ile irtibat kurma arzusu da önemli rol oynamıştır. Bir başka ifadeyle Türkiye, değişen dış politika konsepti gereği TİKA'nın da dahil olduğu kamu diplomasisi kurumlarına daha fazla önem göstermiş, bu sayede TİKA da daha etkin faaliyetler yürüterek Türkiye algısının olumlu yönde değişmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Türk Dış Politikası, Yumuşak Güç, Kamu Diplomasisi, TİKA

Yılmaz, A. N., & Kılıç, Ö. (2025). TİKA'nın Küresel Çapta Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 138-162. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1527236>

Geliş Tarihi	03.08.2024
Kabul Tarihi	29.01.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Samsun, Türkiye, ayhan.yilmaz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0597-6884

2 Doktora Öğrencisi, Samsun Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Samsun, Türkiye, uokilic88@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7506-9430

2025, 14 (1), 138-162 | Research Article

TIKA's Public Diplomacy Activities on a Global Scale

Ayhan Nuri Yılmaz¹

Ümit Ömer Kılıç²

Abstract

When diplomatic relations between states in today's world are examined, it is known that countries, in addition to continuing to use traditional diplomacy devices, have begun to attach great importance to public diplomacy, which is the application form of the soft power model. Public diplomacy serves as a key to the development of bilateral relations. Because the feeling of sympathy and admiration created in the interlocutor states directly affects the cooperation preferences of the states in question. States that successfully mobilize public diplomacy devices become partners with whom it is primarily desired to cooperate. The Republic of Turkey is one of the countries that realize the importance of the public diplomacy approach. Turkey, which aims to build bridges of love with the countries and people with which it has established relations, has appointed various public diplomacy organizations for this purpose. One of the main institutions under Turkey's responsibility that implements the public diplomacy approach most successfully is the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA). In addition to expanding its scope of activity over time, it has also been observed that TIKA has started to work in many more countries. With over 30 years of experience, TIKA extends Turkey's hand of friendship and compassion to almost every corner of the world, and is an exemplary institution in the field of public diplomacy. Today, TIKA's work has undoubtedly been effective in creating positive feelings and thoughts towards Turkey in various parts of the world. Turkey's changing foreign policy perception since the early 2000s and its desire to establish contact with a much wider geography in this context also played a role in this. In other words, Turkey has paid more attention to public diplomacy institutions, including TIKA, as a result of its changing foreign policy concept, and thus, TIKA has carried out more effective activities and ensured a positive change in the perception of Turkey.

Keywords: International Relationships, Turkish Foreign Policy, Soft Power, Public Diplomacy, TIKA

Yılmaz, A. N., & Kılıç, Ö. (2025). TIKA's Public Diplomacy Activities on a Global Scale, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 138-162. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1527236>

Date of Submission	03.08.2024
Date of Acceptance	29.01.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Assoc. Prof., Samsun University, Faculty of Political Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Samsun, Türkiye, ayhan.yilmaz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0597-6884

2 PhD Student, Samsun University, Faculty of Political Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Samsun, Türkiye, uokilic88@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7506-9430

Giriş

Türk dış politikası, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından yeniden yapılanma sürecine girmiştir. SSCB'nin yıkılışını takip eden dönemde Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin kurulması, Türkiye'nin dış politika yaklaşımını yeniden şekillendirmesine zemin hazırlamıştır. Türkiye'nin köklü tarihsel, kültürel ve dini bağlarının olduğu bu kardeş ülkeler ile güçlü ilişkiler tesis etme arayışı, alternatif diplomatik aygıtların harekete geçirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bununla birlikte, küresel çapta geleneksel diplomasi metodlarının değişmeye başlaması ve ilişki kurulan devletlerin halklarının gönlünde yer kazanmanın önemini fark edilmesi neticesinde Türk dış politikası kaçınılmaz olarak yeni dönemin gereklerini yerine getirme ihtiyacı hissetmiştir. İnsani yardımlar, eğitim, araştırma ve kültür faaliyetlerinin dış politikada büyük öneme haiz olması ile birlikte, Türkiye adına söz konusu faaliyetleri yürütebilecek nitelikte yeni kurumların hayata geçirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) da Türkiye'nin diplomatik ilişkiler kurduğu ülkelerle daha sağlam temellere dayalı ilişkiler tesis edebilmesine yardımcı olmak adına kurulmuş en önemli kurumların başında gelmektedir. 1992 yılında kurulan ve Türkiye'nin dil, soy, din ve kültür bağlarının kuvvetli olduğu ülkelerde etkin faaliyet gösteren TİKA; Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) 2002 yılında iktidara gelmesinin ardından zamanla çalışma alanını genişletmiş ve günümüzde küresel düzeyde faaliyet gösteren bir kuruluş haline gelmiştir. Türkiye'nin dış politika yaklaşımını güncellemesinde başlıca etkenlerden biri olan ve diplomaside gittikçe önem kazanan "yumuşak güç ve kamu diplomasisi" uygulamalarına TİKA'nın faaliyetleri önemli bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu politika yaklaşımının daha iyi anlaşılabilmesi adına, makalede ilk olarak yumuşak güç kavramının açıklaması yapılacaktır. Yumuşak güç yaklaşımının bir unsuru olan kamu diplomasisi kavramının tanımlanmasının ardından, TİKA'nın Orta Asya, Balkanlar, Kafkasya, Ortadoğu, Hint Alt Kıtası, Afrika ve Latin Amerika olmak üzere 7 bölgedeki kamu diplomasisi faaliyetleri irdelenecek ve söz konusu kurumun Türk Kamu Diplomasisi faaliyetleri bağlamında performansı değerlendirilecektir. Rusya'nın kapalı rejim yapısının kamu diplomasisi çalışmalarını sınırlandırması ve TİKA'nın Balkan bölgesinin haricinde Avrupa'da yüksek düzeyli faaliyet yürütmüyor olması nedeniyle, bu bölgeler kapsam dışında bırakılmıştır. Rusya'ya benzer biçimde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin de kapalı bir yapıya sahip olması ve bahse konu ülkenin Doğu Türkistan'ı idaresi altında tutması, Türkiye'nin Doğu Türkistan'da Kamu Diplomasisi faaliyetleri önünde engel teşkil etmektedir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 83). Bu nedenle Orta Asya'ya yönelik incelemeye Doğu Türkistan dahil edilmemiştir. TİKA'nın bölgelerdeki faaliyetlerinin incelenmesi tamamlandıktan sonra ise sonuç bölümünde kurumun doğru ve eksik olan yönlerinin analizi yapılacaktır.

1. Kavramlar Çerçeve

1.1. Yumuşak Güç

Günümüzde hızla değişmekte olan uluslararası ilişkiler dünyasında güç kavramı yalnız ekonomik üstünlük veya askeri üstünlüklerle daraltılmış bir çerçevede değerlendirilmemekte ve bundan daha fazlasını ifade etmektedir. Güç, en genel anlamıyla diğerlerinin davranışları üzerinde etki yaratabilme kapasitesidir. Uluslararası ilişkilerde güç ise; nüfus, yüz ölçümü, doğal kaynaklar, ekonomik büyüklük, askeri

kapasite ve siyasal istikrar ile ilişkilendirilmektedir (“Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı”, 2022, s. 9). Morgenthau’ya göre güç; bir ilişki biçimi olduğu kadar uluslararası siyasetin de en temel amacı ve amacın gerçekleştirilmesi için bir araçtır. Holsti ise güç kavramını bir devletin sahip olduğu imkan ve hareket kabiliyetini ödül, ceza, ikna ve zorlama gibi yöntemler kullanarak karşı tarafın davranışlarını kendi çıkarları doğrultusunda değiştirebilmesi olarak tanımlamıştır (Özdemir, 2008, s. 116).

Güç kavramı günümüzde temel olarak sert güç ve yumuşak güç sınıflandırmaları üzerinden ele alınmaktadır. Sert güç kavramı, uluslararası ilişkilerde genel olarak bir ülkenin diğer bir ülkeye istemediği bir davranışı zorla yaptırabilmesi olarak görülür (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2018, s. 151). Yumuşak güç kavramı ise, ilk kez Joseph S. Nye’in 1990 yılında yayınlanan “Liderliğe Zorunluluk: Amerikan Gücünün Değişen Doğası” isimli kitabında ve bu kitaptan derlediği “Yumuşak Güç” adlı makalesinde ele alınmıştır (Özel, 2018, s. 5). Nye’ya göre yumuşak güç, bir ülkenin uluslararası politikada zorlama veya ekonomik baskı yollarına başvurmaksızın, kültür, politik idealler ve politik çekiciliğini kullanarak istediği hedefe ulaşabilmesidir (“Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı”, 2022, s. 49). Nye, yumuşak gücün önemini “eğer bir ülke, kendi gücünü başkalarının gözünde meşru gösterebilirse, isteklerine karşı daha az dirençle karşılaşır. Eğer bir ülkenin kültürü ve ideolojisi çekici olursa, diğerleri isteklerini yaptırırken karşı taraf daha fazla istekli olur” sözleriyle ifade etmiştir (Nye, 2004, s. 44). Yumuşak güç terimini sert güç ile karşılaştırarak açıklayan Nye’ya göre, askeri ve ekonomik güç gibi sert güç enstrümanları ile diğer unsurların pozisyonlarını değiştirebilmek sıkça görülmektedir. Bu değişiklik büyük ölçüde rüşvet (havuç) veya tehdit (sopa) yoluna başvurarak yaptırılır. Buna karşın, yumuşak güçte zorlama veya ödeme yoluna başvurmak yerine safına çekme (cazip gelme) yoluyla istediğini yaptırabilme metodu benimsenmektedir (Nye, s.5). Kanımızca yumuşak güç kavramı 19. yüzyılın etki sahası kavramının günümüze uyarlanmış ve kültürel unsurların artırıldığı bir kavram olarak Nye tarafından işlenmiş ve güncellenmiştir. Vuving ise yumuşak güç tanımının “diğerlerinin isteğimiz yönünde istemelerini sağlamak veya kabul etmelerini sağlamak” şeklinde olması gerektiğini vurgulamıştır (Vuving, 2009, s. 9). Keyman ise yumuşak gücü ülkelerin diplomasi, stratejik iletişim, kültürel ilişkiler ve politikalar, ekonomik ilişkiler ve insani yardım gibi yollarla diğer uluslararası aktörlerin politikalarını etkileyebilme kapasitesi olarak ifade etmektedir ki bu yumuşak güç tanımı *etki sahası kavramını* daha çok çağrıştırmaktadır (Keyman, t.y.). Yumuşak güç sahibi olabilmek için meşruiyet önemli bir koşuldur. Şayet bir devlet sahip olduğu gücü ve hedeflerini başkalarının nezdinde meşrulaştırabilirse daha az dirençle karşılaşacaktır. Sert güç için en elverişli kaynaklar olarak baskı, yaptırımlar, ödemeler ve rüşvet öne çıkmaktadır. Keza sert gücün davranış spektrumlarında emir, zorlama, ikna etme unsurları bulunmaktadır. Yumuşak güç için en uygun kaynaklar ise, değerler, kültür, politikalar ve kurumlar öne çıkmaktadır. Davranış spektrumu, gündemi oluşturma, safına çekme ve cazibe olma birer yumuşak güç unsurlarıdır (Çavuş, 2012, s. 25). Sonuç olarak hangi tanımlama ile gidilirse gidilsin ülkeleri ve onların kamuoylarını ortak değerlere çekme veya cezbederek yumuşak güç üretme yoluyla meşruiyetin ve uluslararası kurumların tesisine önem kazandırmaktadır. Böylece yüksek maliyetli geleneksel ekonomik ve askeri güç unsurlarının kullanım gereksinimi kalkmakta veya minimum düzeye inmektedir (Keohane and Nye, 1998, s. 86). Görüldüğü üzere yumuşak güç, devletlerin itibarını artırmak, ortak çıkarlar doğrultusunda iş birliğini teşvik edip küresel anlamda hedeflere ulaşabilmek adına kullanılan etkili ve önemli bir araçtır.

1.2. Kamu Diplomasisi

Türk Dil Kurumu'na göre diplomasi "1. Uluslararası ilişkileri düzenleyen antlaşmalar bütünü. 2. Yabancı bir ülkede ve uluslararası toplantılarda ülkesini temsil etme işi ve sanatı. 3. Bu işte çalışan kimsenin görevi, mesleği. 4. Güç bir görüşme sırasında gösterilen ustalık ve beceriklilik" şeklinde tanımlanmaktadır ("Türk Dil Kurumu", t.y.). Diplomasi tanımı daha çok devlet yetkilileri arasında gerçekleşen diplomatik temasları çağrıştırmakta olup, söz konusu temaslar geleneksel diplomasi olarak ifade edilmektedir. Buna karşın, dünya üzerindeki ülkelerde demokrasi rejiminin zamanla güçlenmesi ve teknolojik aygıtların gelişmesi, kamuoyu olarak tanımlanan halkın olumlu ve olumsuz tepkilerinin yöneticiler tarafından daha fazla duyulmasını ve karşılık bulmasını sağlamıştır. Kamuoylarının yaklaşımının devletler üzerindeki etkisini artırması, geleneksel diplomasi aygıtlarının güncellenmesi ihtiyacını doğurmuş, temas kurulan devletlerin vatandaşları da diplomasinin birer unsuru olmuşlardır. Zira, bir devletle pozitif ilişkiler tesis etmenin yolunun, o devletin vatandaşlarının gönlünde sempati uyandırmaktan, gönlünü kazanmaktan geçtiği günümüz uluslararası siyasetinin bir gerçeği haline gelmiştir. 1965 yılında Tufts Üniversitesi Fletcher Hukuk ve Diplomasi Okulu Dekanı Edmund Gullion kamu diplomasisinin kavramsallaştırılmasına öncülük etmiştir. Gullion'a göre kamu diplomasisi, uluslararası ilişkilerin geleneksel, klasik diplomasi dışındaki alanlarını kapsamaktadır (Demir, 2012, 6). Kamu diplomasisi; devletlerin ulusal çıkarlarını korumak amacıyla diğer devletleri ve aktörleri doğru bir içeriğe sahip olan enformasyon, bilgi, kültür, bilim, sanat, spor vb. çeşitli iletişim unsurları aracılığıyla meşru şekilde etkileyebilme ve böylece daha güçlü dostluk ilişkileri tesis etme faaliyetidir (Yılmaz, 2012, s. 227). Bununla birlikte, günümüz kamu diplomasisi yaklaşımında iletişim kaynakları olarak yalnızca devlet ve hükümet kaynakları ön plana çıkmamaktadır ("Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı", 2022, s. 16). Kamu diplomasisinin hedef kitlesi göz önünde bulundurulduğunda, ön plana çıkan başlıca terimin "yabancı halklar" olduğu göze çarpmaktadır. Yabancı halk olarak ifade edilen kesim, sokaktaki sıradan bir şahıstan ziyade söz konusu devletteki karar verici pozisyonda bulunanları etkileyecek ve o kişileri eyleme geçirebilme kudretine sahip olan kesimdir. İfade edilen kesim kamu diplomasisi çalışmalarının başarıya ulaşımına ulaşmaması hususunda önemli bir faktördür (Manor, 2019, s. 35).

2. TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı)

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere, Türkiye'nin tarihsel ve kültürel bağlar ile güçlü biçimde bağlı olduğu tabii coğrafyası ile sıkı bir işbirliği geliştirmek amacıyla Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak 1992 yılında kurulmuştur. 1999'da Başbakanlığa bağlanan kurum, 15 Temmuz 2018 tarihinden itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı uhdesine geçmiştir ("Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı" [TİKA], t.y.). TİKA'nın genel faaliyet alanları; idari altyapıların geliştirilmesi, toplumlar arası iletişim bağlarının güçlendirilmesi ile barışın ve kültürel işbirliği zemininin tesis edilmesi, sosyal altyapıların geliştirilmesi, acil düzeyde insani ve sosyal yardımlar, ekonomik altyapı ve üretim sektörlerinde iyileşme sağlanması, barışın sürdürülmesi noktasında yapılacak kalkınma yardımı çalışmaları şeklinde tanımlanmıştır (Tabak, 2016, s. 40-41).

Kuruluşunun ilk yıllarında önceliğini SSCB'nin dağılması sonrası Türkistan coğrafyasındaki Türk Cumhuriyetlerine veren TİKA, bölgedeki soydaşlara yönelik

sosyal, ekonomik ve kültürel alanda pek çok çalışmaya imza atmıştır. TİKA'nın ilk dönemindeki gayesi Türk Cumhuriyetlerinin kendi sosyal yapılarını üretmesi ve kendi kimliğini tesis etmesi, kültürel ve siyasi hakların geliştirilmesi, teknik alt yapı hususunda eksiklerin giderilmesi üzerine çalışmalar yürütmek olmuştur. Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren bölgesel ve küresel çapta önemli bir aktör haline gelme çabası, TİKA'nın da perspektifini değiştirmiştir. Bu değişimin paralelinde TİKA faaliyet coğrafyasını genişletmiş; 2002 yılında 12 olan Program Koordinasyon Ofisi (PKO) sayısı 2011'de 25'e, 2012 yılında ise 33'e çıkmıştır. TİKA günümüzde 61 ülkede 63 PKO ile çalışma yürütmektedir ("TİKA", t.y.). Eğitim ve sağlık başta olmak üzere; üretim, tarım ve hayvancılık, sosyal ve idari altyapıların güçlendirilmesi, istihdam, temiz suya erişim ve kültürel yaşama katkı gibi pek çok alanda 170'ten fazla ülkeye ulaşan TİKA, bugüne kadar 30 binden fazla proje ve faaliyeti hayata geçirmiştir. TİKA, Türkiye'nin kamu kurum ve kuruluşlarının, üniversitelerinin, yerel yönetimlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının tecrübelerini yurt dışında aktarmakla birlikte, faaliyet gösterdiği coğrafyalarda kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının hem kurumsal altyapılarının geliştirilmesine hem de insan kaynağının yetkinliklerinin artırılmasına destek vermektedir ("TİKA", t.y.). Bu çalışmada TİKA'nın Orta Asya, Kafkasya, Ortadoğu, Balkanlar, Afrika, Latin Amerika ve Hint Alt Kıtası'ndaki kapsayan faaliyetleri bölge bölge ele alınarak kurumun Türkiye'nin kamu diplomasisine katkıları irdelenecektir.

2.1. TİKA'nın Orta Asya Bölgesindeki Faaliyetleri

Orta Asya, tarihsel olarak "Türklerin Atayurdu" olarak anılan kadim Türkistan coğrafyasını tanımlamak için sonradan literatüre siyaseten kazandırılmış bir coğrafi terimdir. Her ne kadar bölge tam olarak Asya'nın ortasına tekabül etmese de bu tanım Türkistan kullanımını yok etmek adına kullanıma sokulmuş ve kabul görmüştür. Bölgenin tanımı, kapsamı ve sınırları Türk ve yabancı literatürlerde farklılık taşımakta olup, dar ve geniş anlamda iki Orta Asya tanımına rastlanmaktadır. Dar anlamdaki tanım Rus literatürüne göre Orta Asya; Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan topraklarını kapsamaktadır. Geniş anlamda ise, Kazakistan'ın yanı sıra Moğolistan ve günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Doğu Türkistan'ı da içermektedir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 74). Orta Asya bölgesinin sakinleri günümüzde de büyük ölçüde Türk halklarıdır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 75). Soğuk Savaş döneminde geri planda kalan Orta Asya bölgesi, SSCB'nin dağılması ve bölgede beş cumhuriyetin kurulması ile yeniden görünürlük kazanmıştır. Bu çalışmada, bölgedeki beş eski Sovyet cumhuriyetinin yanı sıra Afganistan ve Moğolistan da bölge analizine dahil edilecektir.

Sekiz hizmet birimi olarak yapılandırılmış olan TİKA Başkanlığı'nın, yedi daire başkanlığı ve Hukuk Müşavirliği bulunmaktadır. Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi Başkanlığı da TİKA'nın hizmet birimleri arasında yerini almaktadır. Kurumun Afganistan'da Kabil, Mezar-ı Şerif, Herat; Kazakistan'da Astana, Kırgızistan'da Bişkek, Moğolistan'da Ulan Batur, Özbekistan'da Taşkent, Türkmenistan'da Aşkabat, Tacikistan'da Duşanbe gibi bölge devletlerinde ofisleri mevcuttur (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 84). TİKA Program Koordinasyon Ofislerinin ilki Türkmenistan'da açılmıştır ("TİKA", t.y.). TİKA'nın ilk Program Koordinasyon Ofislerinden biri de 1993 yılı içinde Bişkek'te açılmıştır. Söz konusu ofislerden Kırgızistan Ofisi, bu çalışmanın yazarlarından olan ve günümüzde kamu diplomasisi alanında uzman bir akademisyen olan Ayhan

Nuri Yılmaz'ın da görev aldığı çok sayıda projeyi yürürlüğe koymuş ve Türkiye'den gelen uzman isimler yerel kurumlarda alanlarında çalışmalar yürüterek ülkenin yeni sisteme uyum sağlaması için çalışma yapmışlardır. Ofislerin açıldığı yıl 86 proje hayata geçirilmiştir. (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 90). TİKA'nın kültür alanında da önemli çalışmalara imza attığı görülmektedir. 1389 yılında Büyük Timur İmparatorluğu döneminde yaptırılan Hoca Ahmed Yesevi Türbesi ve külliyesi TİKA'nın katkılarıyla yenilenmiştir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 90). Kültür çalışmaları kapsamında, Özbekistan'da TİKA tarafından kurulan Özbekistan Gazetecilik ve Kitle İletişim Araçları Üniversitesi televizyon stüdyosunun açılışı gerçekleştirilmiştir. ("TİKA", 2024a). Sağlık alanında da birçok faaliyet yürüten TİKA, hastanelere destek sağlama, sağlık malzemesi tedarik etme vb. gibi hizmetlerin yanı sıra sağlık çalışanlarına eğitim hizmeti verilmesine de yardımcı olmuştur. Kemik İliği Nakli Yönteminin Geliştirilmesi Projesi kapsamında Kırgızistanlı doktor ve hemşirelere TİKA'nın destekleriyle Türkiye'de eğitim verilmiştir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 91). 2012 yılında Kırgızistan'ın Oş vilayetinde 150 hasta kapasitesine sahip poliklinik binası inşa edilmesine öncülük eden TİKA, Vardak vilayetinin Behsud ilçesine de Sangi Şendave kliniğinin açılmasını sağlamıştır (Demirkaya ve Çelik, 2021, s. 134-136). TİKA tarafından başkent Bişkek'te inşa edilen ve donatılan 72 yatak kapasiteli modern Kırgız-Türk Dostluk Devlet Hastanesi de 15 Ekim 2021 tarihinde hasta kabulüne başlamış ve açılışının ilk 4 ayında 651 hastaya sağlık hizmeti verilmiştir ("Anadolu Ajansı", 2022a). TİKA Nur Sultan Koordinatörlüğü, ileri düzey felçli hastaların tedavisi için kullanılan 536 adet tıbbi cihazı, Nur Sultan Multidisipliner Tıp Merkezine temin etmiştir ("TRT Haber", 2021). Almatı'ya 35 kilometre uzaklıkta Ahıska Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Talgar'da yaptırılan 320 öğrenci kapasiteli Talgar Kazak-Türk Lisesi ve 280 öğrenci kapasiteli pansiyon da TİKA destekleriyle yaptırılmıştır ("TİKA", 2011).

1995 tarihinde imzalanmış olan mutabakat zaptı ile TİKA Duşanbe Program Koordinatörlüğü kurulmuş, ancak iç savaş dolayısıyla 1996'da çalışmalarını sonlandırmak zorunda kalmıştır. 2000 tarihinde imzalanan 5 yıllık "Teknik İşbirliği Protokolü" ile birlikte, koordinatörlük çalışmalarına yeniden başlamıştır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 92). TİKA'nın Tacikistan'da tarım alanında çalışmalar yürüten tek üniversite olan Tacikistan Ziraat Üniversitesi yerleşkesinde kurduğu "Eğitim ve Üretim Serası"nın açılışı yapılmıştır. İki aşamalı gerçekleştirilen projenin ilk aşamasında, seranın kurulumu tamamlanırken Türkiye'den gelen uzman tarafından üniversitede görevli öğretim görevlilerine seracılıkla ilgili bir hafta eğitim verilmiştir ("Anadolu Ajansı", 2023a). Duşanbe'de yazılım, programlama ve grafik tasarım eğitimlerinin verileceği Bilgi Teknolojileri Eğitim Merkezi TİKA tarafından açılmıştır ("TİKA", 2022a). Kurum tarafından Başkent Duşanbe'de bulunan Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi'nin (TÖMER) altyapısına katkı sağlamak amacıyla merkezin tüm sınıfları akıllı tahtalar ile donatılmıştır ("TİKA", 2024b). Türkmenistan'da ise Merv şehrinde yer alan Selçuklu Sultanı Sultan Sencer'in türbesinin restorasyonu da TİKA tarafından gerçekleştirilmiştir ("Haber 7", 2004). Eğitim alanında da çalışmalar yürüten TİKA, bu kapsamda Aşkabat'ta Türkmen-Türk Kütüphanesi'nin tadilatını gerçekleştirmiştir. Kütüphanede yaklaşık 8 bini Türkiye Türkçesinde olmak üzere on binden fazla kitap yer almaktadır. ("TİKA", 2012).

TİKA'nın Moğolistan'daki projeleri ise 1994 yılında, "Kültürel Miras"ın gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) çerçevesinde yürütülen arkeolojik kazılar ve yine bu kapsamda inşa edilen Orhun Müzesi

ve Bilge Kağan Karayolu ile başlamıştır (“TİKA”, 2015, s. 21). 2004 Yılında TİKA’nın Moğolistan Ulanbator Program Koordinatörlüğü açılmıştır. TİKA projeleri; ülkedeki ekonomik, idari ve sivil altyapının geliştirilmesi, eğitim, sağlık gibi alanların desteklenmesi, sosyal altyapı hizmetlerinin düzenlenmesi, üretim sektörlerinin desteklenmesi ve kültürel iş birliğinin ilerletilmesi gibi alanlarda yürütülmüştür (“TİKA”, s. 21). Moğolistan’da yaşamakta olan soydaş topluluklara da önem gösteren TİKA, bu topluluklardan Tuva halkı için keçe atölyesi kurmuş, Tuva Türkü öğrenciler için yurtlar yapmış ve Moğolistan’da Tuva dilinde eğitiminin verildiği tek okulun tamiratı gibi faaliyetlere imza atmıştır (“Anadolu Ajansı”, 2019). Moğolistan’da nüfusları 800’e kadar gerilemiş, dilleri ve kültürleri kaybolmaya yüz tutmuş olan Duha Türklerine de TİKA tarafından yardım edilmektedir. Hayatlarını ren geyiği besleyerek idame ettiren Duha Türklerine ren geyiği verilmiş, Duha Türkleri’nin dillerini ve kültürlerini sürdürebilmelerine imkan sağlamak gayesiyle Hövsögöl Aymağında - ilinde bir kültür merkezi kurulmuştur (“Anadolu Ajansı”, 2019). Başkent Ulanbatur’a bağlı Nalayh Belediyesi’nde çadırlarda okul öncesi eğitim alan çocuklar için TİKA tarafından kreş inşa edilmiş, gerekli eğitim malzemesi ve ekipman desteği sağlanmıştır (“Anadolu Ajansı”, 2023b). Afganistan’da da faaliyetlerini yürüten TİKA, ülkenin Pervan vilayetinde Mevlana Celeleddin Araştırma Merkezi’ni kurmuştur (“TİKA”, 2018a). 400 çocuğun yaşadığı ve eğitim gördüğü Alaaddin Kız Yetimhanesine TİKA tarafından ortak kullanım alanları da olan 250 kişilik ek bina yapılmıştır. (“TİKA”, 2016, s. 63). Afganistan’ın kuzeyinde bulunan 3 hastane ve klinik için ihtiyaç duyulan ilaçlar ve sarf malzemesi temin edilmiştir (“TİKA”, 2018b, s. 49). TİKA Kabil Koordinatörlüğü, Türkiye’nin TİKA aracılığıyla 2004’ten bu yana Afganistan genelinde bin 56 projeyi hayata geçirdiğini açıklamıştır (“TİKA”, 2018a). Afganistan Dışişleri Bakanlığı Herat Temsilciliği bünyesinde ve TİKA destekleriyle büyük Türk hükümdarı ve şair Sultan Hüseyin Baykara’nın adını taşıyan bir kütüphane ve konferans salonu kurulmuştur (“TİKA”, 2023a).

2.2. TİKA’nın Kafkasya Bölgesindeki Faaliyetleri

Kafkasya, jeopolitik açıdan dünyanın stratejik noktalarından biridir. Türk tarihinde önemli yer tutmaktadır. Kafkasya’nın coğrafi, kültürel ve siyasi sınırlarını belirlemek zordur. Ancak genel kabul görmüş değerlendirmelerde dar ve geniş anlamda iki tanımlama mevcuttur. Geniş anlamdaki bölge tarihi Kafkasya’ya tekabül ederken, günümüzde Rusya idari sisteminin etkisiyle daha dar bir alanı kapsar hale gelmiştir. Bu dar tanımlama için Kuzey Kafkasya da dendiği için Kuzey ve Güney Kafkasya şeklinde olmak üzere iki farklı alt bölgenin sınırlarını belirtmek gerekir. Genel tanımlama ile, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan dağlık bölge Kafkasya olarak adlandırılmaktadır. Bölgeyi, Kafkas Sıradağları Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olmak üzere ikiye bölmektedir (Kantarıcı, 2022, s. 59). Kafkas Sıradağları’nın kuzeyinde yer alan Kuzey Kafkasya’da; Rusya’ya bağlı Dağıstan, Çeçenistan, İnguşetya, Kuzey Osetya-Alanya, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes ve Adige adlı yedi özerk cumhuriyet ile Krasnodar ve Stavropol adlı iki özerk vilayet bulunmaktadır (“İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi”) [İNSAMER], t.y.). Güney Kafkasya ise Gürcistan ve ona bağlı iki özerk cumhuriyetten (Acaristan ve Abhazya) ve 1 özerk bölgeden (Güney Osetya) Azerbaycan ve ona bağlı bir özerk cumhuriyet (Nahcivan) ve bir özerk bölgeden (Dağlık Karabağ) ve Ermenistan Cumhuriyetlerinden oluşmaktadır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 140). Kafkasya’nın Dağıstan bölgesinde de uzun dönem Türk kökenli halklar ağırlıklı

olmuş olsa da gerek şehirleşmenin sunduğu imkanları gören diğer halkların bölgeye göç etmesi, gerekse de SSCB'nin demografi politikaları nedeniyle bu durum değişmeye başlamıştır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 156-157). Kafkasya'nın Türkiye'ye olan coğrafi ve kültürel yakınlığı, bölgenin stratejik önemi sebebiyle Türkiye'nin bölgeyle yakından ilgilendiği görülmektedir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 158). Bu nedenle kamu diplomasisi faaliyetleri Kafkasya bölgesinde özel olarak yoğunlaşmakta ve bir kamu diplomasisi kuruluşu olan TİKA da bölgede yoğun faaliyetler yürütmektedir.

1994 yılında Azerbaycan Koordinasyon ofisini açan TİKA, çeşitli alanlarda çok sayıda projeyi hayata geçirmiştir. 1994 yılından 2021'e kadar geçen 27 yılda, Azerbaycan'da yürütülen çalışmalar kapsamında günümüze kadar 1531 sağlık personeli, 950 turizm çalışanı, 783 bilişim uzmanı, 274 hakim ve savcı, 380 güvenlik personeli, 185 STK temsilcisi, 480 medya mensubu ve 991 güzel sanatlar ve el sanatları uzmanı TİKA tarafından eğitim almıştır. Organize edilen eğitim ve deneyim programlarından 6 bine yakın Azerbaycanlı yararlanmıştır ("Anadolu Ajansı", 2021). 2022 yılı itibarı ile Azerbaycan'da gerçekleştirdiği proje sayısı 1276'ya ulaşan TİKA'nın kültürel hayata katkı ile ilgili 211, eğitimle ilgili 191, idari birimlerin geliştirilmesine ilişkin 187, tarım, orman ve hayvancılıkla ilgili 124, sağlıkla ilgili 109, iletişim ve STK'larla ilgili 51'er, sanayi ile ilgili 40 projesi hayata geçirilmiştir. TİKA Azerbaycan'da sosyal ihtiyaçlara ilişkin de 32 projeyi hayata geçirmiş, 17 enerji, 9 ulaştırma, 8 su ve arıtma projesini tamamlamıştır. Sığınmacılara ilişkin 4 çalışmanın yanı sıra, 'acil ve insani yardımlar' başlığı altında da 15 çalışma gerçekleştirilmiştir ("TRT Haber", 2023). 2019 tarihinde TİKA ile Azerbaycan Kültürel Mirasın Korunması, Geliştirilmesi ve Restorasyonu Devlet Hizmeti arasında; 1492-1493 yıllarında inşa edilmiş Tuba Şah Mescidi'nin ve yine 14. yüzyılda yapıldığı düşünülen Büyük Merdekan Kalesi'nin restorasyonunu öngören ve iki kurum arasındaki iş birliğinin çerçevesini belirleyen bir protokol imzalanmıştır ("TİKA", 2019a).

Gürcistan'da ise 1960'da faaliyetlerine başlayan 50 yatak kapasitesine sahip Batum Enfeksiyon Hastalıkları Hastanesi TİKA tarafından yenilerek 2019 yılında hizmete açılmıştır. Hastanenin dış cephe iyileştirilmesi ve çevre düzenlemesi yapılmış, buna ek olarak laboratuvar malzemeleri ve tıbbi ekipman da TİKA tarafından temin edilmiştir ("Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı", 2019). Gürcistan'da Kakheti adlı bölgede yer almakta olup 1901 yılından beri onarımı yapılmayan Duisi Camii de TİKA tarafından restore edilerek ibadete açılmıştır ("TİKA", 2021a). Ahıska bölgesinde ise arsa sahibi ailelere gerek ekonomik destek sağlamak gerekse de bölgede yaşayan diğer etnik kökenlere sahip insanlarla entegrasyonu pekiştirmek adına, 17 Gürcü ve Ahıskalı aileye 150 metrekare büyüklüğünde seralar temin edilmiştir. Ayrıca her aileye sezonluk üretimlerini karşılayacak tohum ve fideler verilmiştir. Türkiye'den gelen uzmanlar da ailelere zirai üretim ve seracılık konusunda eğitimler vermişlerdir ("TİKA", 2017a, s. 104).

2.3. TİKA'nın Ortadoğu Bölgesindeki Faaliyetleri

Güncel olarak 500 milyona yakın bir nüfus barındıran Ortadoğu bölgesinin yarısından fazlasını Arapça konuşan halklardan oluşmaktadır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 190). Ortadoğu, tarihi olarak Ehl-i Kitap olarak tanımlanan dinlerin doğduğu bölge olarak da bilinmekle birlikte, günümüzde bölge halklarının büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'da dört asır boyunca hüküm sürdüğü dönemde izlediği bir arada yaşama kültürü ve siyaseti sayesinde bölgede uzun dönem boyunca huzur iklimi hakim olmuştur. Buna karşın, Ortadoğu sahip olduğu zengin petrol yatakları

sebebiyle 19. yüzyıldan itibaren emperyalist ülkelerin göz dikmesine yol açmış ve bölgeyi günümüzde bile süren kaos ortamına dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp Ortadoğu'daki hakimiyetini yitirmesinin ardından bölgede söz sahibi olan emperyalist devletler etnik, dinsel ve mezhepsel farklılıkları kaşıyarak "böl-parçala-yönet" politikasına uygun biçimde bir siyaset izlemişlerdir. Ortadoğu'nun aynı zamanda Osmanlı yadigarı topraklar olmasının da etkisiyle, Türkiye bölgeye yönelik ilgisini zamanla artırmıştır. Söz konusu ilgi, şüphesiz ki kamu diplomasisi faaliyetlerinin daha yoğun olarak icra edilmesini adeta zorunlu kılmıştır. Nitekim TİKA'nın buna bağlı olarak Ortadoğu bölgesindeki çalışmalarına 2000'li yıllardan itibaren ciddi şekilde ağırlık verdiği gözlenmektedir.

TİKA'nın 1999 ile 2011 arasında Ortadoğu ve Afrika'yı da kapsayan bölgelerde 19 PKO açılmıştır (Erdağ ve Kardaş, 2012, s. 249). TİKA tarafından gerçekleştirilen yardımların bölgesel dağılımında Ortadoğu Bölgesi 2012 ve 2013 yıllarında ilk sırayı almıştır. Suriye, 1.638,50 milyon dolar ile yardımlardan en büyük pay alan devlet olmuştur. 2011 yılında Suriye'de başlayan iç savaşın sonrasında Türkiye'ye gelen Suriyeli sığınmacılara yönelik yapılan yardımlar, 2012 ve 2013 yıllarında Suriye'yi ilk sıraya taşımıştır. Suriye'nin ardından ise Mısır 2. sırada gelmiştir. TİKA tarafından Mısır'a 538.83 milyon dolarlık yardım yapılmıştır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 213). TİKA'nın "Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanlığı" adında bir birim de bünyesinde mevcuttur. Söz konusu birimin 2022 bütçe ödeneği 166.578.000 TL, yılsonu ödeneği 190.410.707 TL, yılsonu harcaması ise 160.489.302 TL olmuştur ("TİKA", 2023, s. 56).

TİKA'nın Ortadoğu'da çeşitli alanlarda yürütmüş olduğu faaliyetler dikkat çekmektedir. Bağdat'ın Sadr City bölgesindeki merkezi anaokullarından biri olan Katrunneda Anaokulu, donanımının TİKA tarafından tamamlanması sonrası 2022-2023 eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır. "Eğitim Destek Projesi" kapsamında Katrunneda Anaokulu'nun ihtiyaç duyduğu öğrenci masası ve sandalyeleri, klima tertibatları, sınıfların halı ve perdeleri temin edilmiş, öğretmenler odası ve mutfak için gerekli ekipmanların donanımı sağlanmıştır ("TİKA", 2022b). TİKA 7 Ekim 2023 tarihinde İsrail ile Filistinli örgüt HAMAS arasında başlayan savaşın ardından yerlerinden edilen ailelere de yardım elini uzatmıştır. Kurum tarafından gerçekleştirilen "Gazze Ramazan Mutfağı" projesi kapsamında, Filistin Başbakanlığı ve sivil toplum işbirliğinde Gazze'nin Deir Al Balah bölgesinde kurulan aşevine erzak yardımı yapılmıştır. Ramazan ayı ve Ramazan Bayramı süresince devam eden program çerçevesinde her gün 2.000 kişilik sıcak yemek hazırlanarak, savaş mağduru ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır ("TİKA", 2024c). Lübnan'da ise, ülkenin doğusunda yer alan Bekaa Vilayetinde yaşayan Duris Türkmenlerinin kültürel alanda desteklenmesi amacıyla TİKA tarafından 500 metrekaare büyüklüğünde "Çok Amaçlı Salon" inşa edilmiştir. Proje kapsamında, 5.000 nüfusa sahip ve üçte biri Türkmen olan bölgenin, en büyük beldesi olan Duris'te inşa edilen çok amaçlı salon ile Türkmenlerin taziye, iftar, toplantı vb. çeşitli kültürel faaliyetlerini gerçekleştirebilecekleri bir alana kavuşmaları amaçlanmıştır ("TİKA", 2023b).

TİKA'nın faaliyetlerindeki güncelliği vurgulamak adına 61 yıllık Baas rejiminin düşmesinin hemen ardından Suriye'de çalışmalarına yeniden başladığını da belirtmek yerinde olacaktır. 1995'ten 2011'e kadar Suriye'nin farklı şehirlerinde 150'ye yakın projeyi hayata geçirmiş olan TİKA Şam Program Koordinasyon Ofisi, ülkedeki çatışmalar nedeniyle Kasım 2011'de faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştı. Buna bağlı olarak ilk yardım faaliyetini de Suriye'deki iç savaşta yıllarca ağır saldırı ve baskıya maruz kalan

Şam'ın dış mahallelerinden Guta, Medyara ve Beyt Seva'da yerel sivil toplum kuruluşlarıyla (STK) iş birliği içinde yetim ve dullardan oluşan 160 ihtiyaç sahibi aileye insani yardım ulaştırarak yaptı ("Anadolu Ajansı", 2024).

2.4. TİKA'nın Balkan Coğrafyasındaki Faaliyetleri

Balkanlar, Avrupa coğrafyasının bir parçasıdır ve kıtanın güneyindeki üç yarımadasından en doğuda kalan kısmıdır. Güneydoğu Avrupa olarak da adlandırılan bölge ile tarihi ve kültürel kökler oldukça derindir. Türkiye Trakya'da bulunan toprakları sayesinde Balkan devleti olarak da kabul edilmektedir. Ayrıca, bu coğrafyada yoğun bir akraba ve kardeş topluluk yer almaktadır. Balkan savaşlarının sebep olduğu sürgün ve katliamlara kadar Balkan coğrafyasında yüksek oranda Türk nüfusun yaşadığı tarihi bir olgudur (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 239). Ortadoğu coğrafyasına benzer şekilde Balkanlarda da asırlarca Osmanlı Devleti hüküm sürmüş ve sergilenen olumlu siyaset sayesinde bilhassa bölgedeki Müslüman halklar nezdinde teveccühe mazhar olmuştur. Bölgedeki Müslüman halkların Osmanlı dönemine olan saygısı ve sempatisi günümüzde de devam etmektedir. Bölgenin gayri Müslüm halkları ise batılı devletlerce desteklenen ulus devletleşme sürecine kadar büyük ölçüde aynı duyguda olmuşlardır. Bağımsızlık sonrası uygulanan Osmanlı-Türk karşıtı eğitim ve politikalar nedeniyle yapay husumet doğurulmuştur. Yine de Balkanlarda yaşayan Türk ve Müslüman halkların yanı sıra bölgede objektif değerlendirme imkanı olan her Balkanlı Türkiye'ye yönelik olumlu duygular beslemektedir. Keza Türkiye de bölge halklarıyla köklü bir tarihsel geçmişin olmasından kaynaklı olarak Balkanlar'a özel önem göstermektedir. Bununla birlikte, Balkanlar Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı işlevini görmektedir ve kesinlikle coğrafi, tarihi ve kültürel sebeplerle Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir (Keskin, 2013, s. 32).

TİKA'nın Balkanlardaki faaliyetleri öncelikli olarak Türk ve Müslüman halklara yönelik olsa da, yardımlar konusunda ayırım gözetilmemiş, insani boyut ve ihtiyaç ilkesi ön plana çıkarılmıştır. Kurumun 1992-1999 arasındaki faaliyetlerine bakıldığında Balkan coğrafyasında ilk olarak Bosna Hersek'te koordinasyon ofisi açtığı görülmektedir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 246). AK Parti döneminden itibaren değişen dış politika anlayışı neticesinde TİKA'nın Balkanlardaki çalışmalarında yoğun artış gözlenmiştir. Halihazırda kurumun ve Doğu Avrupa ve Balkanlar'da 12 koordinatörlüğü mevcuttur (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 247). TİKA'nın "Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi Başkanlığı" adında birimi bulunmaktadır. Birimin 2022 bütçe ödeneği 163.512.000 TL, yılsonu ödeneği 161.371.292 TL, yılsonu harcaması ise 145.668.565 TL olmuştur ("TİKA", 2023c, s. 56). TİKA, tüm dünyada olduğu gibi Balkanlarda da ecdat yadigarı olarak tanımlanan Türk-İslam eserlerini restore etmektedir. Kurum; şu ana kadar Balkanlar'da Osmanlı döneminden kalma 80'den fazla cami, köprü, Mevlevihane, tekke, türbe, çeşme ve hamam gibi eserlerin restorasyonunu yapmıştır ("TİKA", 2022c). Tarafsız barışçıl misyonuna uygun olacak şekilde TİKA, Hristiyanlık inancına mensup insanların ibadethanelerinin de imarına ve restorasyonuna öncülük etmiştir. Kuzey Makedonya'da Aziz George Kilisesi, Bosna Hersek'te Fojnica Fransiskan Manastırı ve Azize Meryem Kutlu Doğum Katedrali Kilisesi imar ve restorasyonu gerçekleştirilen ibadethanelere birkaç örnektir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 249). Boşnaklar ve Arnavutların Türklere yönelik yüksek kabul duygusu, Türkiye'ye bağlı kurumların çalışmalarını kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, Sırbistan'da yer alan Boşnak nüfuslu Sancak bölgesi faaliyetlerde öne çıkan önemli bir merkez olarak dikkat çekmektedir. Bölge, Balkan savaşlarında ele geçirilerek Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşılmıştır. Bölgede tüm baskı politikaları ve göçe

rağmen ciddi oranda Müslüman Boşnak nüfusu bulunmaktadır. TİKA'nın Sırbistan'da PKO açması, kurumun Sancak'ta faaliyet yürütmesinin önünü açmıştır. Bölgede Osmanlı yadigarı eserlerin bakım ve onarımını TİKA üstlenmiştir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 247).

TİKA'nın organize ettiği Liderlik Okulu Programı'nda orta ve üst düzeydeki yöneticilerin yönetim kabiliyetlerinin güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu program Kosova ve Bosna Hersek'te de tertiplenmiştir. 2007 yılından itibaren TİKA tarafından sürdürülen "Uluslararası Polis Eğitimi İşbirliği Projesi" çerçevesinde Arnavutluk, Moldova, Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Kosova'da eğitimler verilmiştir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 251). 2014 yılının Mayıs ayında Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Romanya ve Slovakya'da 86 kişinin ölümüyle neticelenen sel afeti yaşanmıştır. TİKA, selden ötürü hasara uğrayan altyapıların yeniden imarı için destek sağlamıştır. Bu kapsamda Razañj Belediyesi Braçin köyünde Jovanovacka nehri üzerine yeni köprü inşa edilmiştir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 253). Bosna Hersek'in Zenica-Doboj kantonunda bulunan Zavidoviçi Belediyesinde, örtü altı sebze yetiştiriciliğini geliştirmek amacıyla TİKA tarafından 5 farklı kadın derneği desteklenerek 20 aileye toplamda 1000 metrekairelik sera kurulumu sağlanmıştır. Proje sayesinde, kadınlar yetiştirdikleri ürünleri doğa şartlarından koruyarak mevsim şartlarından minimum derecede etkilenme imkanına kavuşmuşlardır ("TİKA", 2023d). Ramazan ayında iftar programlarını Balkanlarda da düzenleyen TİKA, Balkan Müslümanları ile Türkiye'nin ilişkilerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Kültürel ve bilimsel çalışmalara destek veren kurum, çeşitli bilimsel toplantıların tertiplenmesine katkı sağlamaktadır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 253).

2.5. TİKA'nın Afrika'daki Faaliyetleri

Afrika kıtasını dünyanın en büyük çölü olan Büyük Sahra ortadan ikiye bölmektedir. Sahra dahil kuzeyde kalan kısım kıtanın yaklaşık olarak üçte birini, güneyde kalan Sahra altı Afrika'sı olarak tanımlanan bölge ise kıtanın üçte ikisini kapsamaktadır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 366). 2. Dünya Savaşı'na kadar yalnızca 4 bağımsız ülkenin olduğu Afrika'da, günümüzde 54 bağımsız ülke bulunmaktadır. (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 357). Afrika, Avrupa ülkeleri tarafından gerçekleştirilen sömürgecilik faaliyetlerine yoğun şekilde maruz kalması sebebiyle, başta 21 Afrika ülkesinde resmi dil olan Fransızca başta olmak üzere İngilizce, Portekizce ve İspanyolca gibi Avrupa dillerinin halen kıta ülkelerinde kullanıldığı görülmektedir. Uzun yıllardan beri sistematik olarak yürütülen misyonerlik faaliyetleri nedeniyle kıtadaki Hristiyan oranı Müslüman oranını geride bırakmıştır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 358-359).

Türkiye ile Afrika ilişkileri Osmanlı döneminden öncesine dayanmakta ve 9. yüzyılda Mısır'da hakimiyet kurmuş Tolunoğulları'na dek uzanmaktadır. Türklerin Batılı devletlerin aksine Afrika'da sömürgecilik ve asimilasyon politikaları yürütmemiş olması, baskıcı yönetimin aksine insancıl bir idare şekli yürütmesi sayesinde kıtada Türklere yönelik pozitif duyguların yeşermesini sağlamıştır. 1998 yılında başlatılan Afrika açılımı politikasının kapsamı 2013 yılında daha da genişletilerek yerini "Afrika ortaklık politikası"na bırakmıştır. (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 371-373). Türkiye'nin Afrika kıtası ile toplam ticaret miktarı 2003 yılında 5,4 milyar Dolar seviyesinde olup, 2021 yılının sonu itibarı ile 34,5 milyar Dolar düzeyine ulaşmıştır ("Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı", t.y.). Türkiye 2003 yılında Afrika kıtasına 2,1 milyar dolar ihracat yapmış ve toplam ihracat içindeki pay yüzde 4,5 seviyesinde olmuştur. 2021 yılında ise ihracat 21,2

milyar dolara yükselirken toplam ihracat içindeki pay yüzde 9,4 seviyesine yükselmiştir. Günümüz itibariyle 45 Afrika ülkesi ile İş Konseyleri bulunmaktadır. Türk müteahhitlik firmaları ise Afrika'da bugüne kadar 82.8 milyar dolar tutarında 1777 projeyi üstlenmiştir. Bölgesel dağılıma göre ise Kuzey Afrika'da 56 milyar dolar Sahra Altı Afrika'da 26,7 milyar dolarlık iş alınmıştır ("Anadolu Ajansı", 2022b).

10 Eylül'de Libya'da yaşanan ve 4.255 insanın hayatını kaybetmesiyle neticelenen sel felaketi sonrası, TİKA ülkeye yardım elini uzatmıştır. TİKA Libya Koordinatörü Ali Süha Bacanakgil yaptığı açıklamada şilte, yastık, battaniye, çarşaf ve yastık kılıfından oluşan 1000 adet konaklama malzeme seti desteğini ihtiyaç sahiplerine teslim ettiklerini beyan etmiştir. Bacanakgil, temiz içme suyu ve gıdayı kapsayan 5 bin kumanyayı Libya Kızılayı ile işbirliği içinde afetzedelere ulaştırdıklarını da vurgulamıştır ("TİKA", 2023e). TİKA'nın Kuzey Afrika'da aktif faaliyet gösterdiği ülkelerden birisi de Tunus olmuştur. 2012 yılında ülkede faaliyetlerine başlayan TİKA, 12 yıl boyunca 208 proje ve faaliyeti hayata geçirmiştir. 2012-2023 yılları arasında sadece eğitim alanında 25 eğitim projesini hayata geçiren TİKA, Tunus'un çeşitli bölgelerinde toplam 12 okula eğitim araç gereçleri, ekipman ve kırtasiye malzemeleri temin etmiştir ("TİKA", 2024d).

Türkiye'nin Afrika'ya yönelik ilgisi kamu diplomasisi kurumlarında da kendisini göstermekte olup, TİKA da Afrika'nın çeşitli ülkelerinde kapsamlı faaliyetler yürütmektedir. Afrika'daki ilk ofisini 2005'te Etiyopya'da açan TİKA, geçen 17 yıl içinde kıtanın 54 ülkesinde faaliyet yürütmüştür ("Anadolu Ajansı", 2022c). TİKA Başkanı Serkan Kayalar, 2021 yılı itibarı ile Afrika genelinde yaklaşık 7 bin projeyi ve faaliyeti hayata geçirdiklerini belirtmiştir ("TİKA", 2021b). TİKA'nın girişimleriyle bugüne kadar Afrika'da 111.222 sağlık muayenesi ile 7.616 ameliyat gerçekleştirilmiştir ("Anadolu Ajansı", 2022d). Son 5 yılda 228 sağlık projesini hayata geçiren TİKA'nın, bölgeye kazandırdığı hizmetler arasında, Libya Fizyoterapi Hastanesi, Somali Recep Tayyip Erdoğan Hastanesi, Nijer-Türkiye Dostluk Hastanesi gibi projeler öne çıkmaktadır. Salgın döneminde de Afrika'nın sağlık sistemine destek veren TİKA, kıtada 2017-2022 yıllarında 65 projeyi hayata geçirmiştir. TİKA ayrıca Afrika ülkelerindeki sağlık kurumlarının altyapılarını destekleme projeleri de yürüterek kurumlara tıbbi cihaz yardımı ile sağlık personeline eğitimler de vermektedir. ("Anadolu Ajansı", 2022c).

Türkiye'nin Afrika'da etki gücünü en yoğun gösterdiği ülkelerin başında Somali gelmektedir. 2010 yılında Somali ile imzalanan Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İş birliği Anlaşması çerçevesinde, 2017 yılında Somali'nin başkenti Mogadişu'da TÜRK SOM Askeri Eğitim Merkezi açılmıştır. Somali Silahlı Kuvvetleri mensubu askerlere eğitim vermek, terörle mücadele yürütmek ve Somali iç güvenliğini korumak askeri eğitim merkezinin amaçlarını teşkil etmektedir (Daban ve Aktaş, 2024, s. 73). Aynı zamanda Türkiye'nin yurt dışındaki en büyük askeri eğitim merkezi olan TÜRK SOM Askeri Eğitim Merkezi'nin inşası ve donanım desteği ise TİKA tarafından gerçekleştirilmiştir ("Anadolu Ajansı", 2020). Türkiye'nin Afrika'daki nüfuzunu güçlendirmesi açısından büyük öneme haiz olan askeri eğitim merkezinin yapımında öncülük eden TİKA, sağladığı tefrişat desteği sayesinde Somali'deki ilk senato binasının açılmasına da katkıda bulunmuştur ("TİKA", 2017b).

2017-2022 yılları arasında Afrika'da toplamda 267 eğitim projesine imza atılırken, 204 proje de ülkelerin idari ve sivil altyapılarını güçlendirmek amacıyla uygulamaya konulmuştur. Tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık alanında 210, kalkınma amaçlı

gıda yardımı ve gıda güvenliği alanında ise 144 proje hayata geçirilmiştir. Kurum, bu kapsamda içme suyu temini ve su arıtma tesislerinin kurulumu gibi projeler yürüterek Afrika'da yaşam koşullarını iyileştirme çabalarına katkı sunmaktadır. TİKA'nın desteğiyle Cezayir'de Keçiova Camii, Sudan'da Ali Dinar Evi, Etiyopya Necası Türbesi ve yine Etiyopya'da Harar Osmanlı Konsoloslğunun restorasyonları yapılmıştır ("Anadolu Ajansı", 2022c). TİKA ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü işbirliğiyle gerçekleştirilen proje kapsamında Somali'de yaklaşık 400 bin insan temiz içme suyuna kavuşmuştur ("TİKA", 2015b). Kovid-19 salgını ile mücadeleye destek vermek amacıyla, Güney Sudan'da çoğunluğu gecekondu mahallelerinde ikamet eden 510 aileye hijyen seti yardımı yapılmıştır ("TİKA", 2020). TİKA'nın Afrika'daki binlerce faaliyetinden verilen birkaç örnek bile kurumun kıtada çok kapsamlı ve başarılı çalışmalar yürüttüğünü kanıtlar niteliktedir.

2.6. TİKA'nın Latin Amerika'daki Faaliyetleri

Latin Amerika; Amerika Birleşik Devletleri'nin Meksika sınırından Güney Amerika kıtasının en güney ucuna kadar uzanan, Meksika, Orta Amerika, Karayipler ve Güney Amerika'yı içeren geniş bir coğrafyadır. ("WorldAtlas", t.y.). 1492 yılında İtalyan gezgin Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesinin ardından Avrupa'dan yeni kıtaya yönelik keşif seferleri düzenlenmeye devam etmiştir. Keşifler döneminden 19. yüzyıla kadar bölgeyi domine eden iki güç İspanya ve Portekiz olmuş, İngiltere, Fransa ve Hollanda da sonradan Latin Amerika'yı sömürmeye gelen ülkeler olmuştur (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 419). Yaşanan sömürgecilik faaliyetleri sonucunda başta İspanyolca olmak üzere, Portekizce, Fransızca ve İngilizce bölge ülkelerinde halen resmi dil olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte, Avrupa'dan gelen misyonerler vesilesiyle bölge halkları Hristiyanlaştırılmıştır. Türkiye'nin Latin Amerika bölgesiyle ilişkileri 19. yüzyıla uzanmaktadır. Osmanlı Devleti'nden Latin Amerika'ya gerçekleşen göç dalgaları, 1860 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. Çoğunluğunu Arapların oluşturduğu göçmenler, sahip oldukları Osmanlı pasaportlarından ötürü Latin Amerika'da "Los Turcos" (Türkler) olarak anılmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bazı Latin Amerika ülkeleri ile diplomatik ve konsolosluk ilişkilerini tesis etmesi de aynı döneme denk gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından ise ilişkiler uzun süre boyunca coğrafi uzaklık ile farklı dış politika önceliklerinden ötürü durgun devam etmiştir. Eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1995 yılında Arjantin, Brezilya ve Şili'yi içeren resmi ziyareti ise cumhurbaşkanlığı düzeyinde Türkiye'den gerçekleştirilen ilk Latin Amerika ziyareti olarak tarihe geçmiştir. ("Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı", t.y.). Latin Amerika ile Türkiye ilişkileri AK Parti iktidarının 2. Döneminden itibaren hız kazanmıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın ilk Latin Amerika gezisini 2009 yılında Meksika'ya gerçekleştirmiştir ("Cumhuriyet", 2009). 2010 yılında ise Erdoğan, geniş bir iş adamları grubundan oluşan heyetle Brezilya, Arjantin ve Şili'yi ziyaret etmiştir ("Haber 7", 2010). Erdoğan'ın Cumhurbaşkanlığı makamına gelmesinin ardından 2015 yılının Şubat ayında Meksika, Kolombiya ve Küba'yı kapsayan bölge turu, 20 yıl aranın ardından bu düzeyde yapılan ikinci ziyaret olmuştur. Erdoğan 31 Ocak ile 4 Şubat 2016 tarihleri arasında Şili, Peru ve Ekvator'u içeren ikinci bir bölge turu daha yapmıştır. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu da 2017 yılının ilk aylarında Arjantin, Paraguay, Dominik Cumhuriyeti ve Meksika'yı ziyaret etmiştir. 2006 yılında Brezilya ile Yüksek Düzeyli İşbirliği Komisyonu, 2013 yılında da Meksika ile İki Uluslu Üst Düzey Komisyonu, 17 bölge ülkesiyle de siyasi istişare mekanizması kurulmuştur. 2006 yılında

Türkiye'nin Latin Amerika bölgesi ile ticaret hacmi 3.4 milyar dolar iken 2016 yılında 7 milyar dolara yükselmiştir ("Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı", t.y.).

TİKA aracılığıyla yürütülen kalkınma kamu diplomasisi adımları ile bölge ülkeleriyle dayanışma sağlanarak Türkiye'nin görünürlüğünün artırılması hedeflenmektedir. TİKA bölgedeki ilk koordinasyon ofisini 2015 yılında Meksika'da, ikincisini 2016 yılında Bogota'da açmıştır. 2012-2017 yılları arasında çeşitli sektörlerde yaklaşık 11 milyon dolar tutarındaki 127 proje ve faaliyet hayata geçirilmiştir ("Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı", t.y.). TİKA'nın bölgedeki faaliyetleri son yıllarda da çeşitli ülkelerde devam etmektedir. Güney Amerika'nın en büyük şehri olan Sao Paulo'da bulunan ve ayda 600 bebeğin doğumunun gerçekleştiği hastaneye, her gün onlarca kadın ve bebeğin hayatının kurtarılmasına ve uygun şartlarda tedavi görmesinde imkan sağlayan tıbbi cihazlar TİKA tarafından temin edilmiştir ("TİKA", 2018c). Arjantin'in başkenti Buenos Aires'te bulunan Türkiye Cumhuriyeti İlkokulu'na TİKA tarafından yapılan destek ile Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı kapsamında yeni bir kütüphane kurulmuştur. Proje kapsamında öğrenciler için kütüphane olarak ayrılmış sınıfın tadilatı gerçekleştirilmiş, yeni mobilyalar ve eğitim öğretim materyalleri temin edilmiştir ("TİKA", 2023f). Meksika'nın en fakir eyaletlerinden biri olan Chiapas Eyaleti San Cristóbal de las Casas şehrinde ve şehri çevreleyen dağlarda yaşayan Maya kabilesi Tzotzillere TİKA tarafından Ramazan kolisi desteğinde bulunulmuştur ("TİKA", 2022d). Matthew Kasırgası nedeniyle onbinlerce evin kullanılamaz hale geldiği ve yaklaşık 1.000 insanın yaşamını yitirdiği Haiti'ye de TİKA yardımı ulaştırılmıştır. Kasırgadan zarar gören okullara tadilat için gerekli inşaat malzemesi desteğinde bulunulmuştur ("TİKA", 2017c). Kolombiya'nın Armenia şehrinde Quindio Peynirciler Derneği ile TİKA işbirliğinde süt ürünleri işleme tesisi kurulmuştur ("TİKA", 2022e). Teşkilatın Latin Amerika'da; 1910 yılında Osmanlı Devleti tarafından Meksika'da yaptırılan "Saat Kulesi" nin tamirati, Brezilya'da Rio De Janerio Kültür Merkezi ve Nur Camii tamamlanması projesi, Mayalara tarımsal ekipman temini, Belize City Hastanesine sağlık ekipmanı yardımları, Guatemala Eğitim Bakanlığı'na Bilgisayar Temini Projesi, Havana Üniversitesi'nde Türk Tarihi ve Kültürü Merkezi kurulması, Kolombiya Caqueta Bölgesi'nde okullara Güneş Enerjisi panelleri kurulumu, Saint Lucia'ya Ambulans Desteği, Honduras Ulusal Bağımsız Üniversitesi'ne Dil Laboratuvarı, Guatemala Türkiye Cumhuriyeti İlkokulu'na tadilat ve ekipman desteği gibi dostluk köprüsü oluşturacak pek çok anlamlı çalışmaları bulunmaktadır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 450-451).

2.7. TİKA'nın Hint Alt Kıtası'ndaki Faaliyetleri

Hint Alt Kıtası, Hint Okyanusu ile Himalayalar arasında yer alan bölgenin adıdır. Dünya nüfusunun %20'sinin yaşadığı Hint Alt Kıtası, yüzlerce farklı etnisiteye ve dile ev sahipliği yapmaktadır. (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 462-463). Bölgede yoğun oranda Müslüman nüfus bulunmaktadır. Bölgede ilk olarak Gazneli ve Gurlu, ardından ise Delhi Türk Sultanlığı ve Babürlü hakimiyetinin oluşması ile birlikte İslam dini hızla yayılmaya başlamıştır (Savaş, 2021, s. 470). Türkler kültür ve medeniyet anlamında da bölgede kalıcı izler bırakmıştır. Hindistan'ın en değerli kültür ve turizm simgesi olarak kabul edilen Tac Mahal dahi Babür İmparatorluğu döneminde inşa edilmiştir. Bugün bölgede yaygın olarak kullanılıp Pakistan'ın resmi dili olan ve Hindi diliyle karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip Urduca dili bile Türklerin bölgeye bıraktığı bir mirastır. Zira Türkler, Türkçe ve Farsça'yı Hindice ile sentezleyerek Urduca'yı ortaya çıkarmışlardır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, s. 465). İngilizler Hint Alt Kıtası'nı 19. yüzyılda sömürgecilik amacıyla işgal etmesine ve

bölgenin siyasi, idari, kültürel yapısını kendi menfaatlerine uygun biçimde dizayn etmesine rağmen Türklerin bölgedeki izleri silinmemiştir. Türklerin medeniyetinin ve mirasının bu denli tesir bıraktığı bir bölgede Türkiye'nin gerek resmi gerekse de kamu diplomasisi kurumlarının etkin faaliyet yürütmesi beklenmektedir.

TİKA'nın Hint Alt Kıtası'nda Pakistan ve Bangladeş'te Program Koordinasyon Ofisleri bulunmaktadır ("TİKA", 2018d, s. 16). Türkiye 2004 yılından bu yana Pakistan'a kalkınma yardımında bulunmaktadır. 2010 yılında TİKA İslamabad'da bir PKO açmıştır. 2010-2015 yıllarında Pakistan'a yapılan kalkınma yardımlarının toplam miktarı 1.1 milyar dolardır (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2019, s. 467). TİKA'nın sağlık hizmetlerine destek programları kapsamında Pakistan'ın Tharparkar bölgesinde, 50 yataklı yeni inşa edilen ve bölgede tek devlet hastanesi olma özelliği taşıyan, Mithi Anne ve Çocuk Hastanesi'ne tanrı ve teşhis işlemlerinin yapılacağı bir laboratuvar kurulmuştur ("TİKA", 2018b, s. 48). Pakistan'da 2010 yılında yaşanan sel afeti sonrasında, Dışişleri Mensupları Eşleri Dayanışma Derneği (DMEDD), Pakistan'ın Muzaffargah bölgesinde bir hastane inşa edilmesi için girişimde bulunmuş, süreç TİKA tarafından yürütülmüştür. Recep Tayyip Erdoğan adını taşıyan 72 yatak kapasiteli hastane 2014 yılının Haziran ayında hasta kabulüne başlamıştır ("TİKA", 2014). Sel felaketinin ardından yapılan yardım faaliyeti kapsamında Muzaffargah bölgesine bir de okul yaptırılmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın eşinin isminin verildiği Emine Erdoğan İlköğretim Okulu'nda ise birinci sınıftan yedinci sınıfa kadar toplamda 30 derslikte 720 öğrenci eğitim görmekte olup okulun yanı sıra ayrıca 200 kişilik öğrenci yurdu yer almaktadır. ("Anadolu Ajansı", 2015). TİKA yetkilileri Pakistan'da TİKA tarafından 2010-2019 yılları arasında gerçekleştirilen 400 civarında projenin Türkiye-Pakistan dostluğunun somut bir ürünü olduğunu söylemiştir ("TİKA", 2019b).

TİKA desteğiyle, Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de bulunan Jamia Millia Islamia Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile İnsani Bilimler Yabancı Diller Fakültesi tarafından "Hindistan-Türkiye İlişkilerine İlişkin Çağdaş Perspektifler" başlıklı uluslararası konferans düzenlenmiştir. Program kapsamında Türk-Hint ve İslam tarihine ait eserlerle ilgili çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir ("TİKA", 2015c). 2017 yılında Myanmar'da yaşanan şiddet olayları yüzünden Bangladeş'in Cox's Bazar şehrinin doğusuna sığınan Arakanlı Müslümanlar için TİKA tarafından Çok Amaçlı Eğitim ve Kültür Merkezi inşa edilmiştir. Kültür merkezinde, kadınlara yönelik terzilik, nakış, el sanatları, bambu işçiliği eğitim sınıfları ve üretilen ürünlerin satış merkezi; erkeklerle yönelik bambu, metal ve ahşap işçiliği eğitim sınıfları, elektrikli alet tamiri eğitim sınıfı ve üretilen ürünlerin satış merkezi; çocuklara ve gençlere yönelik ise seminer salonu, kapalı oyun alanı ve 2 kütüphane yer almaktadır ("TİKA", 2023g).

Sri Lanka'da yaşanan Tamil gerillalarının sebep olduğu terör olayları nedeniyle yerlerinden olmuş Müslümanların terk ettikleri bölgeye dönebilmeleri için TİKA tarafından 2015 yılında inşa edilen 100 konutluk Sri Lanka Mannar Türk Köyü'nde yine kurumun girişimleri sonucunda ana okulu, sağlık ocağı ve çocuklar için oyun alanı hizmete açılmıştır ("TİKA", 2017d). Göz sağlığı alanında faaliyet göstermekte olup, 27 göz hastanesine ve 150 göz sağlığı merkezine ev sahipliği yapan "Nepal Netra Jyoti Sangh" adlı sivil toplum kuruluşu ile TİKA iş birliğinde, 3000 kişi göz sağlığı taraması ve tedavisi imkanlarından yararlanmıştı. Faaliyet kapsamında yaklaşık 500 kişiye katarakt ameliyatı yapılmıştır ("TİKA", 2023h).

Sonuç

Türkiye'nin hem jeopolitik ve ekonomik çıkarlarını güçlendirmek hem de tarihsel anlamda sorumluluklarını yerine getirmek için kurulmuş olan TİKA, birçok aktif faaliyet üstlenen ve Türkiye'nin küresel anlamda etkisini artıran bir mekanizma rolüyle gittikçe gücünü ve etkisini artırmaya devam etmektedir.

Türkiye'nin 21. yüzyılın başlarından itibaren izlediği çok vektörlü ve dinamik dış politika anlayışı TİKA'ya da yansımış, kurum kısa sürede bölgesel bazda faaliyet yürüten bir teşkilat olmaktan çıkıp küresel çapta görünürlük kazanmıştır. Uluslararası arenada Türkiye'nin daha fazla dost kazanma ve dünya siyasetinde daha etkin olma adına yürüttüğü diplomatik faaliyetler, TİKA'nın kapsamlı çalışmaları ile birlikte desteklenmiştir. Zira TİKA'nın ulaşılması en zor bölgelerin uzak köylerinde dahi yapmış olduğu çeşitli faaliyetler sayesinde Türkiye'ye yönelik kuvvetlenen gönül bağları, resmi düzeyde kurulan ilişkileri sağlamlaştırmaktadır. Örneğin Orta Asya'da Türk devletlerinin kurulmasının ardından Türkiye'nin bölge ülkeleri ile sıkı dostluk bağları kurmaya yönelik adımları, TİKA'nın da dahil olduğu kamu diplomasi kurumlarının faaliyetleri sonucunda daha da mümkün hale gelmiştir. Birbirlerinden asırlar boyunca kopuk olan Türkiye ve Orta Asya Türk devletlerinin arasındaki kardeşlik bağı, TİKA'nın bölgede gerek insani yardımları ve yatırımları, gerekse de kültürel çalışmaları ve işbirliği projeleri ile kuvvetlenmiştir. Balkanlarda da benzer durum göze çarpmakta olup, TİKA'nın yapmış olduğu çalışmalar sayesinde Osmanlı Devleti döneminde Türklere karşı doğan olumlu duygular devam ettirilmektedir. Bununla birlikte, TİKA'nın faaliyet yürüttüğü bölgelerde etnik, dini vb. ayrımcılık yapmaması da altı önemle çizilmesi gereken bir husustur. Kuruluş aşamasında Türkistan coğrafyasında ağırlıklı faaliyet yürüten TİKA, Türk soylu olmayanları görmezden gelmemiş ve Türk soylu halkların olmadığı coğrafyada etkinliğini artırmıştır. Afrika kıtasındaki faaliyetler bunun en net delili olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca tarihi ve kültürel bağların olduğu Balkanlar coğrafyasında sadece Türk ve Müslümanlara değil Hristiyan halklara da hizmet verilmiştir. Bölgede Türkiye'nin ve kurumlarının faaliyetlerine yönelik olumsuz önyargılı tutumlar bilakis devlet politikalarından ve yürütülen düşmanlık içeren eğitim politikalarından kaynaklanmaktadır. TİKA neredeyse tüm Balkan ülkelerinde aktif faaliyet yürütürken Bulgaristan ve Yunanistan'da etkin olamamasının nedeni söz konusu ülkelerin Türkiye'ye ve kurumlarına olan önyargılı tutumundan ötürüdür. Zira, TİKA'nın Türkiye'ye karşı olumsuz tutum sergileyen Afrika'daki ayrılıkçı Somaliland idaresinin sınırlarında bile kamu diplomasisi faaliyetleri yürüttüğü bilinmektedir. TİKA'nın en faal ve başarılı çalışmalarının da Afrika'da yürütüldüğünü belirtmek gerekmektedir. Afrika'nın neredeyse her köşesinde binlerce çalışmayı hayata geçiren TİKA'nın kıtadaki performansı takdire şayandır.

Ortadoğu bölgesinde de çalışmalarını yürüten TİKA, daha çok yardım faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. TİKA'nın bilhassa ekonomisi zayıf durumda olan veya savaş nedeniyle zor durumda olan ülkelere yöneldiği görülmektedir. Bölgenin müreffeh devletleri arasında sayılan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt vb. ülkelerde TİKA'nın faaliyetine rastlanmaz. Bunda ülkelerin zenginliği kadar siyasi rejimleri de etkilidir. Yine de bahsi geçen ülkelerde TİKA'nın en azından kültürel alanda projelerinin ve iş birliği çalışmalarının olması gerekmekte olduğunu düşünmekteyiz. Türk dizileri ve filmleri sayesinde Türkiye'ye yönelik oluşan sempati duygusu yapılacak

kültürel faaliyetlerle desteklenmelidir. Hint Alt Kıtası'nda da TİKA'nın son derece başarılı çalışmaları olmakla birlikte, bu bölgeye yönelik faaliyetlerde de eksiklikler göze çarpmaktadır. Özellikle Pakistan gibi Türkiye'nin uluslararası arenada en yakın müttefiklerinden olan bir ülkede TİKA'nın daha aktif çalışmalar yürütmesi beklenmektedir. Bununla birlikte gerek ekonomisiyle gerekse de nüfusuyla bölgenin en büyük devleti olan Hindistan'da da faaliyetler son derece yetersizdir. Hindistan'da asırlara dayanan Müslüman ve Türk mirası göz önüne alındığında, TİKA'nın ülkede çok daha etkin olması gerektiği muhakkaktır. Diğer yandan, Hindistan'da iktidarı elinde bulunduran ve Türkiye'ye mesafeli bir tutum takınan aşırı milliyetçi Narendra Modi yönetiminin de TİKA'nın ülkede istenilen düzeyde faaliyet yürütememesinde payı ve etkisi göz ardı edilemez. TİKA'nın arzu edilen düzeyde faaliyet yürütemediği bölgelerden birisi de Rusya Federasyonu'dur. Türkiye'nin ilişkilerinin genel anlamda olumlu seyrettiği Rusya'da, Türkiye'nin kamu diplomasisi kurumlarının etkin olması beklenmektedir. Buna ek olarak, Rusya'da çok sayıda Türk soylu nüfusun bulunduğunu ve bu faktörün kamu diplomasisi için elverişli bir zemin oluşturduğunu da vurgulamak gerekir. Rusya'nın geçmişten bu yana gelen Turan birliği oluşması ihtimaline yönelik endişesi ve ülkede totaliter bir yönetimin olması, Türkiye'nin kamu diplomasisi kurumları ile Rusya'da etkinlik göstermesine mani olmaktadır. Buna karşın, TİKA'nın Rus halkını da kapsayacak ve yönetimi tedirgin etmeyecek bilhassa yardım faaliyetleri ve kültürel projeler yürütmesi mümkündür. TİKA, Rusya gibi yüksek jeostratejik öneme sahip bir ülkede etkin faaliyet yürütebilmenin alternatif yollarını bulmalıdır.

Avrupa'nın Balkanlar ve Rusya'nın dışında kalan bölgesinde de TİKA'nın çok daha fazla görünür olması gerektiğini düşünmekteyiz. Avrupa'nın refah düzeyi yüksek bir kıta olması gıda yardımı, ekipman tedariki vb. faaliyetlerin imkanını kısıtlamakla birlikte, TİKA'nın da çok çeşitli faaliyet alanının olduğunu da unutmamak gerekir. Bilhassa Türk nüfusun yoğun oranda yaşadığı Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda gibi devletlerde kurumun en azından kültürel ve sosyal etkinlik içerikli mutlak surette faaliyetler göstermesi lazımdır. Söz konusu ülkelerde yaşayan bilhassa 3. kuşak Türklerin köklerini unutmaması için yapılacak kültürel çalışmalar başta olmak üzere, çeşitli dayanışma faaliyetlerine ağırlık verilmelidir. Ayrıca Türklerin çok veya az bulunduğu Avrupa ülkelerinde, gerekirse ilgili diğer Türk kamu diplomasisi kurumları ile işbirliği halinde, Türkiye'ye gönül köprüleri inşa edecek nitelikte çeşitli sanat gösterimlerine ve icralarına imza atılmalıdır. Diğer yandan, TİKA'nın ekonomisi zayıf olan Moldova ve sıcak savaşın içinde bulunan Ukrayna gibi Avrupa ülkelerinde etkin kamu diplomasisi yürütmesi ise kurumun bölgedeki genel başarı yüzdesini artırmaktadır. Coğrafi ve tarihi olarak Türkiye'ye uzak bir bölge olmasına karşın, TİKA'nın Latin Amerika'daki performansı gayet başarılıdır. Eğitimden sağlığa, kültürel aktivitelerden insani yardımlara uzanan TİKA'nın çalışmaları, Türkiye'nin uzun yıllar boyunca bölgeyle ilişki tesis etmemiş olmasından ötürü Latin Amerika'daki yokluğunu telafi etmesine yardımcı olmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – intihal.net
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları (Makale Çift veya Üç Yazarlı olduğu taktirde)	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Analizi: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%100)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – intihal.net
Conflicts of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions (If the article is written by two or three authors)	Design of Study: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Analysis: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Writing up: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Submission and Revision: 1. Author (%100)

Kaynakça / References

Anadolu Ajansı. (2015). Pakistan halkı Türkiye'nin yaptırdığı okul ve hastane için minnettar. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pakistan-halki-turkiyenin-yaptirdigi-okul-ve-hastane-icin-minnettar/321041>

Anadolu Ajansı. (2019). TİKA Moğolistan ile Türkiye'yi yakınlaştırıyor. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tika-mogolistan-ile-turkiyeyi-yakinlastiriyor/1407048>

Anadolu Ajansı. (2020). Türkiye TİKA aracılığıyla Somali'nin makus talihini değiştiriyor. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-tika-araciligiyla-somalinin-makus-talihini-degistiriyor/1692181>

Anadolu Ajansı. (2021). TİKA, Azerbaycan'da 1200'den fazla projeyi hayata geçirdi. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tika-azerbaycanda-1200den-fazla-projeyi-hayata-gecirdi/2335363>

Anadolu Ajansı. (2022a). TİKA'nın Kırgızistan'da kurduğu Kırgız-Türk Dostluk Devlet Hastanesi şifa dağıtıyor. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/tikanin-kirgizistanda-kurdugu-kirgiz-turk-dostluk-devlet-hastanesi-sifa-dagitiyor/2515674>

Anadolu Ajansı. (2022b). Afrika açılımı Türkiye'nin kıtaya ticaret hacmini 45 milyar dolar seviyesine çıkardı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrika-acilimi-turkiyenin-kitayla-ticaret-hacmini-45-milyar-dolar-seviyesine-cikardi/2698819>

Anadolu Ajansı. (2022c). TİKA, Afrika'da son 5 yılda 1884 projeyi hayata geçirdi. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/tika-afrikada-son-5-yilda-1884-projeyi-hayata-gecirdi-/2596998>

Anadolu Ajansı. (2022d). TİKA 30 yılda 30 binden fazla projeyi hayata geçirdi. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/tika-30-yilda-30-binden-fazla-projeyi-hayata-gecirdi/2485672>

Anadolu Ajansı. (2023a). TİKA'nın Tacikistan'da kurduğu "Eğitim ve Üretim Serası" açıldı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/tikanin-tacikistanda-kurdugu-egitim-ve-uretim-serasi-acildi/2958574>

Anadolu Ajansı. (2023b). TİKA, Moğolistan'da çadırlarda eğitim alan çocuklar için kreş inşa etti. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tika-mogolistanda-cadirlarda-egitim-alan-cocuklar-icin-kres-insa-etti/2886603>

Anadolu Ajansı. (2024). TİKA, Moğolistan'da çadırlarda eğitim alan çocuklar için kreş inşa etti. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tika-suriyedeki-calismalarina-yeniden-basladi/3437007>

Cumhuriyet. (2009). Erdoğan Meksika'da. Erişim adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogan-meksikada-104220>

Çavuş, T. (2012). Dış politikada yumuşak güç kavramı ve Türkiye'nin yumuşak güç kullanımı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 23-37. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/107654>

Daban, C. Ve Aktaş, H. (2024). Savunma İş Birliği Kapsamında Türkiye-Somali İlişkileri: TÜRK SOM Askeri Eğitim Merkezi Örneği. *İmgelem Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 73-100. <https://doi.org/10.53791/imgelem.1435425>

Demir, V. (2012). *Kamu diplomasisi ve yumuşak güç*. İstanbul: Beta.

Demirkaya, Y. ve Çelik, F. (2021). Uluslararası ilişkilerde kamu ve sivil toplum kuruluşlarının stratejik işbirliği: TİKA faaliyetleri analizi. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 125-149. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguzhan/issue/67527/1009960>

Erdag, R. ve Kardaş, T. (2013). Türk dış politikası ve stratejik kültür. *Türk Dış Politikası Yıllığı 2012*, 66-90.

Haber 7. (2004). Sultan Sencer'e görkemli açılış. Erişim adresi: <https://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/22344-sultan-sencere-gorkemli-acilis>

Haber 7. (2010). Erdoğan 7 bakan 150 işadamiyla uçtu!. Erişim adresi: <https://www.haber7.com/siyaset/haber/538045-erdogan-7-bakan-150-isadamiyla-uctu>

İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. (t.y.). Kuzey Kafkasya Raporu: Kafkasya'da Din, Siyaset ve Etnisite. Erişim adresi: https://insamer.com/tr/kuzey-kafkasya-raporu-kafkasyada-din-siyaset-ve-etnisite_2647.html

Kantarci, H. (2022). Güney Kafkasya'daki istikrarsızlığın ve çatışmaların bölgenin güvenliğine yansımaları. *Sosyal Bilimler ve Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 49-90. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iesbad/issue/75244/1221880>

Keohane, R.O. and Nye J.S. (1998). Power and interdependence in the information Age. *Foreign Affairs*, 77(5), 81-94. <https://doi.org/10.2307/20049052>

Keskin, M. (2013). *Soğuk savaş sonrası Türkiye-Balkan ilişkileri kapsamında Türk dış yardımlarının incelenmesi; Fırsatlar ve Tehditler*. (YTB Uzmanlık Tezi), Ankara.

Keyman, F. (t.y.). Yumuşak güç. *TÜBİTAK*, Erişim adresi: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yumusak_guc

Manor I. (2019). Public diplomacy and the digital society. Ilan Manor (Ed.), *The Digitalization of Public Diplomacy* içinde (s. 29-63), Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy. Cham: Palgrave Macmillan.

Nye, J.S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: Public Affairs.

Özdemir, Haluk. (2008). Uluslararası ilişkilerde güç: Çok boyutlu bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(03), 113-144. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002075

Özel, C. (2018). Yumuşak güce bütünsel bakış. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 1-27. <https://doi.org/10.28956/gbd.422722>

Savaş, M.M. (2021). Alt kıtaya taşınan Türk-İslâm değeri eğitime saray kadınları üzerinden bakmak. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (53), 469-489. <https://doi.org/10.21563/sutad.1052651>

Tabak, H. (2016). Normlar ve dış yardımlar. E. Akıllı (Ed.), *Türkiye'de ve Dünyada Dış Yardımlar* içinde (s. 34-54), Ankara: Nobel Yayıncılık.

TRT HABER. (2021). TİKA'dan Kazakistan'a tıbbi cihaz desteği. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/tikadan-kazakistana-tibbi-cihaz-destegi-591882.html>

TRT HABER. (2023). TİKA'nın Gözdesi Azerbaycan. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/tikanin-gozdesi-azerbaycan-718219.html>

Türk Dil Kurumu. (t.y.). Kamu diplomasisi. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2011). Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ Kazakistan'da Kazak-Türk Lisesinin Açılışını Yaptı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-basbakan-yardimcisi-bekir-bozdog-kazakistanda-kazak-turk-lisesinin-acilisini-yapti/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2012). TİKA ile Türkmenistan Turizm ve Spor Devlet Komitesi Arasında "Türkmenistan'da Turizmin Geliştirilmesine Yönelik Mesleki Eğitim Programları Düzenlenmesi Projesi" Uygulama Protokolü İmzalandı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-ile-turkmenistan-turizm-ve-spor-devlet-komitesi-arasinda-turkmenistanda-turizm-gelistirilmesine-yonelik-mesleki-egitim-programlari-duzenlenmesi-projesi-uygulama-protokolu-izalandi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2014). Pakistan'da Recep Tayyip Erdoğan Hastanesi Faaliyete Geçti. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-pakistanda-recep-tayyip-erdogan-hastanesi-faaliyete-gecti/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2015a). TİKA ile 20 Yıl: Moğolistan. Erişim adresi: <https://www.tika.gov.tr/wp-content/uploads/2015/Prestij/T%C4%B0KA%20ile%2020%20Y%C4%B1l.pdf>, 1-50.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2015b). Somali'de 400 Bin İnsan Temiz İçme Suyuna Kavuşturuldu. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-somali-de-400-bin-insan-temiz-icme-suyuna-kavusturuldu/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2015c). Hindistan'da Türk Dili Eğitimi'ne TİKA'dan Akademik Katkı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-hindistan%27da-turk-dili-egitimi%27ne-tika%27dan-akademik-katki/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2016). *Türkiye kalkınma yardımları 2016 raporu*. Erişim adresi: <https://www.tika.gov.tr/wp-content/uploads/2017/YAYINLAR/Faaliyet%20Raporlar%C4%B1/2016/T%C3%BCrkiye%20Kalk%C4%B1nma%20Yard%C4%B1mlar%C4%B1%20Raporu%202016.pdf>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2017a). *Faaliyet raporu 2017*. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TI%CC%87KA-Faaliyet-Raporu-2017.pdf>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2017b). Somali'nin İlk Senato Binası TİKA Katkılarıyla Hizmete Açıldı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-somali%27nin-ilk-senato-binasi-tika-katkilariyla-hizmete-acildi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2017c). Matthew Kasırgası Sonrası Haiti'ye TİKA Yardımı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-matthew-kasirgasi-sonrasi-haiti%27ye-tika-yardimi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2017d). Sri Lanka Türk Köyü'nde Anaokulu Sağlık Ocağı ve Çocuk Oyun Alanı Hizmete Açıldı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-sri-lanka-turk-koyu%27nde-anaokulu-saglik-ocagi-ve-cocuk-oyun-alani-hizmete-acildi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2018a). TİKA Afganistan'da Mevlâna Araştırma Merkezi Açtı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-afganistan-da-mevlana-arastirma-merkezi-acti/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2018b). *Türkiye kalkınma yardımları raporu* | 2017. Erişim adresi: <https://www.tika.gov.tr/wp-content/uploads/2018/2017%20Kalk%C4%B1nma%20Yard%C4%B1mlar%C4%B1%20Raporu/Kalkinma2017Web.pdf>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2018c). TİKA'dan Güney Amerika'nın En Büyük Şehrine Tıbbi Destek. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan-guney-amerika%27nin-en-buyuk-sehrine-tibbi-destek/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2018d). *Faaliyet raporu 2018*. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TikaFaaliyetWeb.pdf>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2019a). TİKA, Azerbaycan'ın Tarihi Kalesini Restore Edecek. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-azerbaycan%27in-tarihi-kalesini-restore-edecek/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2019b). TİKA'dan Pakistan'da Bin Kişiyeye İftar. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan-pakistan%27da-bin-kisiye-iftar/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2020). TİKA'dan Güney Sudan'ın Kovid-19 ile Mücadelesine Destek. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tikadan-guney-sudanin-kovid19-ile-mucadelesine-destek/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2021a). Gürcistan'daki Duisi Camii TİKA Tarafından Yenilendi. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-gurcistan%27daki-duisi-camii-tika-tarafindan-yenilendi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2021b). Afrika Birliği Komisyonu ile TİKA Arasında Kalkınma İş Birliği Mutabakat Zaptı İmzalandı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-afrika-birligi-komisyonu-ile-tika-arasinda-kalkinma-is-birligi-mutabakat-zapti-imzalandi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2022a). TİKA'dan Tacikistan'da Bilişim Sektörüne Destek. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-dan-tacikistan-da-bilisim-sektorune-destek/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2022b). Irak'ın Eğitim Altyapısına Destek. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-irak-in-egitim-altyapisina-destek/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2022c). TİKA, Balkanlar'da Osmanlı Mirası Tarihi Cami ve Eserleri Ayağa Kaldırdı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-balkanlar-da-osmanli-mirasi-tarihi-cami-ve-eserleri-ayaga-kaldirdi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2022d). TİKA'dan Meksika'da Müslüman Maya Kabilesine Ramazan Desteği. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan-meksika%27da-musulman-maya-kabilesine-ramazan-destegi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2022e). TİKA, Kolombiya'da Süt Ürünleri İşleme Tesisi Kurdu. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-kolombiya%27da-sut-urunleri-isleme-tesisi-kurdu/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023a). TİKA'dan Afganistan'da "Kütüphane ve Konferans Salonu" Projesi. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-dan-afganistan-da-kutuphane-ve-konferans-salonu-projesi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023b). TİKA'dan Lübnan'da Duris Türkmenlerine Destek. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan-lubnan%27da-duris-turkmenlerine-destek/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023c). *Faaliyet raporu 2022*. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/TİKA-2022-İdare-Faaliyet-Raporu.pdf>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023d). TİKA, Bosna Hersek'te Örtü Altı Sebze Üretimini Destekliyor. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-bosna-hersek%27te-ortu-alti-sebze-uretimini-destekliyor/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023e). TİKA'dan Libya'daki Selzedelere Barınma Desteği. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan-libya%27daki-selzedelere-barinma-destegi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023f). TİKA, Arjantin'de "Türkiye Cumhuriyeti İlkokulu"nda Kütüphane Kurdu. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika-arjantin%27de-turkiye-cumhuriyeti-ilkokulu-nda-kutuphane-kurdu/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023g). TİKA'nın Bangladeş'te Çeşitli Sektörlerde Uyguladığı Projeler Hizmete Girdi. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27nin-banglades%27te-cesitli-sektorlerde-uyguladigi-projeler-hizmete-girdi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2023h). TİKA'nın Destekleriyle Nepal'de Göz Sağlığı Kampı Düzenledi. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/detail-tika%27nin-destekleriyle-nepal-de-goz-sagligi-kampi-duzenledi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2024a). Özbekistan'da, TİKA Tarafından Kurulan Televizyon Stüdyosunun Açılışı Yapıldı. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/ozbekistanda-tika-tarafindan-kurulan-televizyon-studiyosunun-acilisi-yapildi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2024b). TİKA'dan Tacikistan'da Faaliyet Gösteren Türkçe Eğitim Öğretim Merkezi'ne Donanım Desteği. Erişim adresi:

<https://tika.gov.tr/tikadan-tacikistanda-faaliyet-gosteren-turkce-egitim-ogretim-merkezine-donanim-destegi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2024c). TİKA “Gazze Ramazan Mutfağı” ile Ramazan Yardımlarına Devam Ediyor. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/tika-gazze-ramazan-mutfagi-ile-ramazan-yardimlarina-devam-ediyor/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (2024d). TİKA, Tunus'ta 12 Yılda 200'den Fazla Proje ve Faaliyet Gerçekleştirdi. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/tika-tunusta-12-yilda-200den-fazla-proje-ve-faaliyet-gerceklestirdi/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (t.y.). Faaliyetlerimiz. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/faaliyetlerimiz/?country=45>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (t.y.). Hakkımızda. Erişim adresi: <https://tika.gov.tr/kurumumuz/hakkimizda/>

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. (t.y.). Tarihçe. Erişim adresi: <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). Türkiye'nin Latin Amerika ve Karayiplere Yönelik Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri. Erişim adresi: <https://www.mfa.gov.tr/i-turkiye-nin-latin-amerika-ve-karayiplere-yonelik-politikasi-ve-bolge-ulkeleri-ile-iliskileri.tr.mfa>

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). Türkiye-Afrika İlişkileri. Erişim adresi: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>

Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı. (2022). *Kamu Diplomasisi Nedir?*. Erişim adresi: https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/Kamu_Diplomasisi_Nedir.pdf, (1.bs.), 1-56.

Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı. (2022). *Kültürel Diplomasi ve İletişim*. Erişim adresi: https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/KulturelDiplomasiveIletisimPRES_S.pdf, (1.bs.), 1-371.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2019). Bakan Yardımcısı Çam TİKA'nın Gürcistan'da Yenilediği Hastanenin Açılışını Yaptı. Erişim adresi: <https://basin.ktb.gov.tr/TR-248588/bakan-yardimcisi-cam-tikanin-gurcistanda-yeniledigi-hastanenin-acilisini-yapti.html>

Vuving, A.L. (2009, September). How Soft Power Works. *Asia-Pacific Center for Security Studies*, 1-19. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1466220>

WorldAtlas. (t.y.). Latin American Countries. Erişim adresi: <https://www.worldatlas.com/geography/latin-american-countries.html>

Yılmaz, A.N. ve Kılıçoğlu, G. (2018). Türkiye'nin Orta Asya'daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 119(235), 141-184. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda/issue/59374/852064>

Yılmaz, A.N. ve Kılıçoğlu, G. (2019). *İpeğe sarılmış çelik*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Yılmaz, S. (2012). *Akıllı güç*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

2025, 14 (1), 163-189 | Araştırma Makalesi

Türkiye de Ekonomik Küreselleşme ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Analizi

Dilek Usanmaz¹

Yusuf Ünsal²

Hayri Tanrıverdi³

Öz

Küreselleşme, mal ve hizmetlerin, teknolojinin, yatırımların, emeğin ve bilginin uluslararası hareketliliği yoluyla dünyanın daha bağlantılı ve birbirine bağımlı hale gelmesini ifade etmektedir. 1980'li yıllardan sonra hız kazanan küreselleşme süreci, ülkeler arasındaki sermaye akışkanlığını artırarak özellikle yurtdışı tasarruf eksikliği ve sermaye yetersizliği yaşayan gelişmekte olan ülkeler için ekonomik büyümeyi teşvik edici bir unsur olmuştur. Bu süreçte, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) da kalkınma planlarında giderek daha fazla önem kazanmış ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin büyüme hedefleri doğrultusunda stratejik bir araç haline gelmiştir. Bu çalışmada, 1970-2021 döneminde Türkiye için doğrudan yabancı yatırımların ve ekonomik küreselleşme endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Değişkenlerin durağanlık özellikleri birim kök testleri ile incelenmiş ve ardından değişkenler arasında uzun dönemli ilişkileri belirlemek için Johansen eşbütünlük analizi yapılmıştır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik küreselleşme arasında bir eşbütünlük ilişkisi bulunmuştur. Bu durum, ekonomik küreselleşme ve yabancı yatırım akışlarının Türkiye'nin ekonomik büyüme dinamikleriyle uzun vadede bağlantılı olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, uzun dönem katsayı tahminleri için FMOLS yöntemi kullanılmış ve bu analiz sonuçları, ekonomik küreselleşmenin Türkiye'nin ekonomik büyümesini negatif yönde etkilediğini, doğrudan yabancı yatırımların ise büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, küreselleşmenin ekonomik büyümeyi her zaman olumlu etkilemediğini ve yabancı yatırımların ülke büyümesi üzerindeki etkisinin ülke koşullarına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğini göstermektedir. Çalışmanın sonuçları, Türkiye'nin ekonomik büyümesi ve kalkınma stratejilerinde küreselleşme ve yabancı yatırımları optimize etmek için özel politika düzenlemelerinin önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Küreselleşme, Ekonomik Büyüme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Eşbütünlük Analizi, FMOLS Analizi

Usanmaz, D., Ünsal, Y., & Tanrıverdi, H. (2025). Türkiye de Ekonomik Küreselleşme ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 163-189. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1532272>

Geliş Tarihi	14.08.2024
Kabul Tarihi	12.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat, Nevşehir, Türkiye, dilekusanmaz06@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0871-3841

2 Araş. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, Eskişehir, Türkiye, y_unsal@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7856-5402

3 Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Teknoloji Transfer Ofisi, Sakarya, Türkiye, hayritanriverdi@subu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8500-3440

2025, 14 (1), 163-189 | Research Article

Analysis of the Effects of Economic Globalization and Foreign Direct Investment on Economic Growth in Turkey

Dilek Usanmaz¹

Yusuf Ünsal²

Hayri Tanrıverdi³

Abstract

The concept of globalization reflects how the world has become increasingly interconnected and reliant on the cross-border movement of goods, services, technology, capital, labor, and information. Since the 1980s, this process has accelerated, improving capital flow across nations and promoting economic growth—particularly in developing countries facing challenges with domestic savings and capital. In this context, foreign direct investment (FDI) has become strategically vital in development planning, aligning with the growth goals of these economies. This study investigates the influence of foreign direct investment and the economic globalization index on Turkey's economic growth over the period from 1970 to 2021. The stationarity of the variables was first examined through unit root tests, followed by the Johansen cointegration analysis to explore long-term relationships among them. The findings confirm a cointegration relationship between economic growth, FDI, and economic globalization, indicating that these factors are interlinked with Turkey's economic dynamics in the long run. Furthermore, long-term coefficients were estimated using the FMOLS method. The results reveal that while economic globalization negatively influences Turkey's economic growth, FDI has no statistically significant effect. These outcomes suggest that globalization's effect on growth is not always positive and that the impact of FDI may vary according to a country's unique context. Overall, this study underscores the importance of tailored policy measures to optimize the advantages of globalization and FDI in Turkey's economic growth and development framework.

Keywords: Economic Globalization, Economic Growth, Foreign Direct Investment, Cointegration Analysis, FMOLS Analysis

Usanmaz, D., Ünsal, Y., & Tanrıverdi, H. (2025). Analysis of the Effects of Economic Globalization and Foreign Direct Investment on Economic Growth in Turkey, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 163-189. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1532272>

Date of Submission	14.08.2024
Date of Acceptance	12.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Economics, Economics, Nevşehir, Türkiye, dilekusanmaz06@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0871-3841

2 R.A. Dr., Anadolu University, Faculty of Economics, Department of Economics, Eskişehir, Türkiye y_unsal@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7856-5402

3 Asst. Prof, Sakarya University of Applied Sciences, Technology Transfer Office, Sakarya, Türkiye, hayritanrıverdi@subu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8500-3440

Giriş

Küreselleşme, küresel bağlantıların genişlemesi, sosyal yaşamın dünya çapında örgütlenmesi ve mal, hizmet, teknoloji, yatırım, emek ve bilginin uluslararası hareketliliğinin ülkeler arasındaki toplumsal yapılar, kültürler ve nüfuslar üzerinde yarattığı karşılıklı bağımlılığı tanımlayan bir kavramdır (Shahzad, 2006, s.204-212; Kolb, 2018, s.1; Aydın vd., 2024, s.1061). Ekonomik küreselleşme ise dünya genelindeki şirketlerin, hükümetlerin ve diğer kurumların giderek artan etkileşim ve entegrasyon sürecini ifade eder. Bu süreç, küresel ticareti, doğrudan yabancı yatırımları (DYY), endüstriyel verimliliği, sermaye dolaşımını ve yenilikçiliği teşvik etmektedir (Liu vd., 2023, s.2; Radulovic ve Kostic, 2024, s.1-7). Küreselleşme, DYY ve uluslararası ticaretin artışıyla birlikte ülkelerin ekonomik büyüme potansiyelini güçlendirebilir. Küreselleşmeye güçlü bir şekilde entegre olan ekonomiler, daha fazla yatırım çekme, dış ticaret hacmini genişletme ve daha yüksek büyüme oranları elde etme fırsatına sahip olmaktadır. Ancak bu oranların sürdürülebilir bir şekilde yakalanabilmesi, küreselleşme süreçlerine erken ve etkin bir şekilde dahil olunmasına bağlıdır. Ayrıca küreselleşme, sermaye akışlarını kolaylaştırarak işgücü verimliliğini artırırken, tasarrufların daha verimli bir şekilde tahsis edilmesine de olanak tanır. Böylece ekonomik kaynakların daha etkin kullanımı sağlanarak uzun vadeli ekonomik büyüme için sağlam bir zemin oluşturulabilir (Radulovic ve Kostic, 2024, s.1-7). Küreselleşmenin sunduğu bu fırsatlardan tam anlamıyla yararlanabilmek için ülkelerin istikrarlı ekonomik politikalar geliştirmesi ve yatırımcılar için güvenli bir ortam oluşturması kritik önem taşımaktadır.

Dünyada 1980'li yıllardan sonra hızlanan toplumsal, sosyolojik, teknolojik, ekonomik, politik ve bilimsel alanlarda kapsamlı bir dönüşümü içeren küreselleşme süreci sermaye hareketliliğini arttırarak, özellikle sermaye yeterliliği konusunda sıkıntı yaşayan gelişmekte olan ülkelerin büyümesini pozitif yönde etkilemiş ve kalkınma sürecine katkıda bulunmuştur (Potrafke, 2014, s.509-552). Dolayısıyla doğrudan yabancı yatırımlar özellikle gelişmekte olan ülkelerin stratejik kalkınma planlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bundan dolayı gelişmekte olan birçok ülke, yabancı sermaye yatırımlarını artırmak için önemli kolaylıklar sağlamak ve teşvik politikaları uygulamaktadır. Yani, küreselleşmenin uluslararası ticaretteki ve doğrudan yabancı yatırımlardaki artış ile ülkeler arasında gerçekleşen ekonomik entegrasyona paralel hareket eden siyasi ve sosyal bir yapıyı ifade ettiği söylenebilir (Velde, 2001, s.1-62; Ağır ve Rutbil, 2019, s.469-488; Degirmenci vd., 2024, s.1-2).

Doğrudan yabancı yatırım, bir ülkedeki yerleşik kişi veya kuruluşların, başka bir ülkede yönetiminde doğrudan söz sahibi olduğu veya önemli ölçüde etki sahibi olabilecekleri sınır ötesi yatırım türünü ifade etmektedir (OECD, 2024; Lagendijk ve Hendriks, 2009, s.243-254; UNCTAD, 2023; IMF, 2009, s.100-101). 1980'li yıllardan itibaren küreselleşme süreciyle birlikte DYY, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için ekonomik büyüme ve kalkınmanın kritik bir aracı haline gelmiştir. DYY, teknoloji ve bilgi birikiminin gelişmiş ülkelere diğer ülkelere aktarımı yoluyla gerçekleşen bir sermaye transferidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelere DYY, yeni istihdam olanakları yaratma, rekabet gücünü artırma ve uluslararası pazarlara erişimi kolaylaştırma potansiyeline sahiptir. Ayrıca, gelişmiş ve çevre dostu teknolojilerin transferi, gelişmekte olan ülkelerin çevre kirliliği gibi önemli sorunlarının çözümünde ve sosyal koşulların iyileştirilmesinde önemli bir rol oynayabilir. Ancak DYY'nin katkısı, ülkeler ve sektörler arasında eşit bir şekilde dağılmamaktadır. Bu farklılık, ülkelerin yatırımcılar için şeffaf, hukuki temellere

dayalı güvenli bir ortam sunma ve etkili teşvik politikaları geliştirme kapasiteleriyle doğrudan ilişkilidir. Öte yandan, bazı ülkeler doğrudan yabancı yatırımları, çokuluslu şirketlere bağımlılığı artırarak ekonomik ve siyasi egemenliklerine yönelik bir tehdit olarak algılamaktadır. Bu durum, DYY'nin etkinliğinin ve sürdürülebilirliğinin, ülkelerin ekonomik politikaları ve yönetim kalitesiyle doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir (Mallampally ve Sauvant, 1999, s.1; OECD, 1999; OECD, 2002; Aydın vd., 2024, s.1-2).

Türkiye, ekonomik kalkınma için gerekli olan sermaye, teknoloji ve girişim eksikliğini özellikle 1980 öncesi dönemde yoğun bir şekilde yaşamıştır. Bu nedenle doğrudan yabancı yatırım girişlerinin artması, ülke ekonomisi için her zaman kritik bir öneme sahip olmuştur. Ekonomik kalkınmanın finansmanında yurtiçi tasarrufların yetersizliği ve ödemeler dengesi açığı, Cumhuriyet'in ilanından bu yana Türkiye'nin karşılaştığı temel ekonomik sorunlar arasında yer almaktadır. Bu sorunlara yönelik çeşitli politika uygulamaları hayata geçirilmiş olsa da DYY girişlerinde belirgin bir artış eğilimi, 1980 sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Türkiye, 1970'li yılların sonunda yaşadığı ekonomik kriz sonrası 24 Ocak 1980 tarihinde liberal temelli bir ekonomik program uygulamaya koymuştur. Bu program, ekonomik büyümeyi dış kaynak teminine dayandırarak yabancı sermaye yatırımlarına özel bir önem vermiştir. Programın uygulanmasıyla birlikte birçok yönetsel ve yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. 1989 yılında yapısal uyum politikaları çerçevesinde dış finansal serbestleşme kararı alınmış ve sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir. Küreselleşmenin etkilerinin daha belirgin hissedildiği bu dönemde ekonomi politikalarında liberal yaklaşım öne çıkmıştır. 2000'li yıllara kadar DYY girişlerinde artış görülse de bu artış beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Ancak 2000 yılı itibarıyla DYY girişlerinde hızlı bir yükseliş yaşanmış, 2000 yılında yaklaşık 1 milyar dolar seviyesinde olan yatırımlar, 2007 yılında 22 milyar dolara ulaşmıştır. 2002 yılına kadar toplam DYY girişi 15 milyar dolar civarındayken, 2003-2021 yılları arasında bu rakam 240 milyar dolara kadar yükselmiştir (TEPAV, 2023, s.1-12; RTIO, 2024). Ayrıca Türkiye'nin stratejik coğrafi konumu, Avrupa, Asya ve Orta Doğu ile güçlü siyasi bağları, DYY açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Ancak son yıllarda yaşanan siyasi sistem değişiklikleri, şeffaflık ve hukuki güvenilirlik konularındaki endişeler, ülkenin bu alandaki potansiyelini tam anlamıyla gerçekleştirmesini zorlaştırmaktadır (Öztürk, 2010, s.23-40; Doğan ve Doğan, 2022, s.320-339; Yased, 2023). Dolayısıyla, Türkiye'nin DYY çekme potansiyelini tam olarak hayata geçirebilmesi için siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanması, güven ortamının güçlendirilmesi ve yapısal reformların sürdürülmesi kritik önem taşımaktadır.

Bu çalışma, Türkiye özelinde 1970-2021 dönemi boyunca doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik küreselleşme endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini uzun vadeli bir perspektifte incelemektedir. Literatürde benzer çalışmalar bulunsa da bu çalışma, küreselleşme bileşenleri arasında doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, uzun bir zaman diliminde ve Türkiye'nin özgün ekonomik ve politik koşulları çerçevesinde detaylı bir şekilde analiz ederek farklılaşmaktadır. Ayrıca, küreselleşme ile büyüme arasındaki dinamikleri, doğrudan yabancı yatırımların etkisiyle bütüncül bir yaklaşımla ele alarak, Türkiye özelindeki yapısal dönüşümleri ve döneme özgü ekonomik politikaları da dikkate almaktadır. Bu yönüyle çalışma, literatüre metodolojik derinlik ve ülke bazlı özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada değişkenlerin seçilme nedenleri teorik ve ampirik temellere dayandırılarak açıklanmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar, sermaye akışı, teknoloji transferi ve üretim kapasitesinin artırılması yoluyla ekonomik büyümeyi destekleyen önemli bir faktördür. Ekonomik küreselleşme endeksi ise ticaret, finansal entegrasyon ve ekonomik açıklık gibi unsurları kapsayarak geniş bir analiz çerçevesi sunmaktadır (Değirmenci vd., 2024, s.229-230). Ekonomik büyüme ise bu etkileşimlerin merkezinde yer alarak çalışmanın temel bağımlı değişkenini oluşturmaktadır. Ayrıca, çalışmanın motivasyonu Türkiye'nin son yarım yüzyılda yaşadığı ekonomik ve politik dönüşümlerle şekillenmiş, küreselleşme ve DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini uzun vadeli bir perspektifte inceleme ihtiyacından doğmuştur. Çalışma, bu dinamikleri ülkeye özgü yapısal dönüşümler ve ekonomik politikalar bağlamında analiz ederek literatüre özgün katkılar sunmaktadır. Gelecekteki çalışmalar için küreselleşme ve DYY'nin alt bileşenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki mikro düzeyde etkilerini ele almak isteyen araştırmacılara bir referans kaynağı olmayı amaçlamaktadır.

Çalışmaya ait sonraki bölümler şu şekilde yapılandırılmıştır: İkinci bölümde, ekonomik küreselleşme, DYY ve ekonomik büyümeye ilişkin teorik ve ampirik literatür sunulmaktadır. Üçüncü bölüm, çalışmada kullanılan ekonometrik analiz metodolojisine ayrılmıştır. Dördüncü bölümde analiz sonuçları detaylandırılmakta, son bölümde ise tartışma ve sonuçlar ele alınmaktadır.

1. Teorik ve Ampirik Literatür

Teorik açıdan bakıldığında, ekonomik küreselleşme ve DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi; neoklasik büyüme teorisi, içsel büyüme teorisi ve ekonominin DYY'ye bağımlılığı teorisi çerçevesinde açıklanabilmektedir (CFI, 2024; Rakhmatullayeva vd., 2020, s.2-8).

Neoklasik büyüme modeli, ekonomik büyümenin emek, sermaye ve teknoloji gibi üç temel ekonomik gücün devreye girmesiyle nasıl istikrarlı bir büyüme oranına ulaştığını açıklayan bir yaklaşımdır (CFI, 2024). Bu modele göre, uluslararası ticaret ve yatırım hareketliliğiyle şekillenen ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği kabul edilmektedir (Baidoo vd., 2023, s.1-14). Neoklasik teori, teknolojik gelişmeyi dışsal bir faktör olarak değerlendirir ve büyümenin sürdürülebilirliğinde teknoloji transferinin kritik bir rol oynadığını vurgular.

İçsel büyüme teorisi ise ekonomik büyümenin, ekonominin iç dinamikleri aracılığıyla gerçekleştiğini savunur ve dışsal faktörlerin etkisini ikincil olarak değerlendirir (CFI, 2024). Neoklasik büyüme modelinden farklı olarak, içsel büyüme teorisi, teknolojik gelişmelerin ve yeniliklerin ekonomik büyümenin içsel unsurları olduğunu ileri sürer. Ayrıca, DYY teknolojiyi desteklemesi, sermaye yatırımlarını teşvik etmesi ve bilgi transferini sağlaması yoluyla ekonomik büyümeye katkı sunduğu kabul edilmektedir (Baldwin vd., 2005, s.945-963).

Howard-Domar büyüme modeli ve Rostow'un doğrusal aşamalı kalkınma modeli, sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için yüksek tasarruf oranları ve sermaye birikiminin gerekli olduğunu vurgular. Ancak gelişmekte olan ülkelerde bu koşulları sağlamak zor olabildiğinden, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için doğrudan yabancı yatırımların yerel tasarruf ve sermaye birikimini destekleyici bir araç olarak kullanılması önerilmektedir (Emako vd., 2022, s.382-401).

Bağımlılık teorileri ise doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelerde her zaman olumlu sonuçlar doğurmadığını ileri sürer. Bu teorilere göre, DYY; kar transferi yoluyla sermayenin ülke dışına çıkmasına, doğal kaynakların tükenmesine, dışlama etkisinin ortaya çıkmasına, gelir eşitsizliğinin derinleşmesine, ikili ekonomilerin oluşmasına ve işsizliğin artmasına yol açabilir (Emako vd., 2022, s.382-401). Bu çerçevede, DYY'nin etkilerinin olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğurması, ülkelerin uyguladığı politikaların niteliği ve yatırım ortamının güvenilirliğiyle yakından ilişkilidir.

Tablo 1. Literatür İncelemesi

Yazar(lar)	Ülke/Bölge	Dönem	Yöntemler	Sonuçlar
Ekonomik Büyüme ve Küreselleşme				
Afzal (2007)	Pakistan	1960-2006	Eşbütünleşme	Ekonomik büyüme ve Küreselleşme arasında uzun vadeli ilişki söz konusudur. Küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi, sigortacılık faaliyetlerinin düşük seviyede olduğu durumlarda daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarken, sigortacılık faaliyetlerinin yüksek düzeyde olduğu durumlarda ise bu etkinin olumsuz hale geldiği görülmektedir.
Lee vd., (2017, s. 155-170)	38 Ülke	1984-2009	LCLS	Küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerine güçlü bir pozitif etkisi bulunmuştur.
Olimpia ve Stela (2017, s. 29-40)	Romanya	1990-2013	Nedensellik Testi	Değişkenler arasında anlamlı bir karşılıklı etkileşim söz konusudur.
Abakumova ve Premierova (2018, s. 1)	Ukrayna	1995-2016	ARDL	Türkiye'de ekonomik büyümenin ekonomik ve sosyal küreselleşmeyi artırdığını göstermiştir. Ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.
Kılıçarslan ve Dumrul (2018, s. 115-123).	Türkiye	1980-2015	OLS, Eşbütünleşme	Küreselleşme, uzun dönemde ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.
Latif vd., (2018, s. 318-328)	(BRICS) Ülkeleri	2000-2014	OLS, FMOLS, DOLS, MG	

Titalessy (2018, s. 79-85)	Asya-Pasifik	2000-2014	Panel Regresyon	Ekonomik küreselleşme, ekonomik büyüme üzerinde önemli ölçüde pozitif etkiye sahiptir.
Ahmad (2019, s. 255-276)	83 Ülke	1985-2014	Mekansal Panel FE	Ekonomik küreselleşme, pozitif olarak ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisidir.
Hammudeh vd., (2020, 1-17)	116 Ülke	1980-2015	CS-ARDL	Alt ve üst orta gelir gruplarında genel küreselleşme ile ekonomik büyüme arasında ikinci dereceden U şeklinde bir ilişki olduğu doğrulanmaktadır. Buna karşılık, yüksek gelirli ülkelerde ise küreselleşme ile ekonomik büyüme arasında pozitif doğrusal bir ilişki gözlemlenmektedir.
Ifeakachuku (2020, s. 202-212)	Nijerya	1981-2018	VECM-ARDL	Küreselleşme, ekonomik büyümeyi tek yönlü olarak etkilemektedir.
Acheampong vd. (2021, s.1-18)	23 Gelişmekte Olan Ülke	1970-2015	Dinamik GMM-PVAR	Ekonomik ve siyasi küreselleşme ekonomik büyümeyi geciktirirken, sosyal küreselleşme ekonomik büyümeyi artırmaktadır.
Beri vd., (2022, s. 1-12)	Afrika	2001-2018	İki Aşamalı SGMM	Küreselleşme ile ekonomik büyüme arasında anlamsız bir ilişki söz konusudur.
De Oliveira ve Moutinho (2022, s. 48-53)	BRICS Ülkeleri	1990-2018	Dinamik Panel GMM	Ekonomik ve sosyal küreselleşme arasındaki etkileşim giderek artmaktadır. Ancak bu etkileşimin ekonomik büyümeyi azaltıcı bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir.
Alariqi vd., (2023, s. 3920-3931)	21 MENA Ülkesi	1997-2021	Temel Bileşen Analizi (PCA)	Ekonomik küreselleşme, ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır.

Baidoo vd., (2023, s. 1-14)	Gana	1984-2020	ARDL		Ekonomik küreselleşme, büyümeyi kısa ve uzun dönemde azaltmaktadır.
Linh ve Linh (2023, s. 87-102)	Avrupa Birliği	2004-2018	POLS, REM	FEM,	Küreselleşme; ekonomik, siyasi ve sosyal boyutlarıyla birlikte ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahiptir.
Ouedraogo vd., (2023, s. 1682)	117 Ülke	1980-2019	OLS-GMM		Birinci sınıf ülkelerde küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmazken, ikinci sınıf ülkelerde küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi gözlemlenmiştir.
Radulovic ve Kostic (2024, s. 1-7)	Batı Balkan Ülkeleri	1998-2020	ARDL		Uzun vadede, siyasi küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğu, sosyal küreselleşmenin ise anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Buna karşın, ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Ekonomik Büyüme ve DYY

Batten ve vd., (2009, s. 1621-1641).	79 Ülke	1980-2003	Panel Regresyon		DYY'nin ekonomik büyümeyi teşvik etmeye yardımcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Almfracji ve Almsafir (2014, s. 106-213).	69 Az Gelişmiş Ülke	1994-2012	Panel Regresyon		DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Gui-Diby (2014, s. 248-256).	50 Afrika Ülkesi	1980-2009	SYS-GMM	DYY girişlerinin Afrika'nın ekonomik büyümesi üzerinde önemli bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin 1980-1994 döneminde negatif, 1995-2009 döneminde ise pozitif olduğu ortaya konulmuştur.
Iamsiraroj (2016, s.116-133).	124 ülke	1971-2010	Üç Aşamalı En Küçük Kareler	DYY ve büyüme arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Alvarado vd., (2017, s. 176-187)	19 Latin Amerika Ülkesi	1980-2014	Panel Regresyon	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.
Bermejo Carbonell ve Werner (2018, s. 425-456)	İspanya	1984-2010	GETS	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığı gösterilmiştir.
Acquah ve Ibrahim (2020, s. 315-334)	45 Afrika Ülkesi	1980-2016	GMM	DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin genel olarak pozitif olduğu, ancak bu etkinin model spesifikasyonuna bağlı olarak tam anlamıyla sağlam olmadığı belirlenmiştir. Buna rağmen, DYY'nin büyümeyi artırıcı etkisinin, azaltıcı etkisinden tutarlı bir şekilde daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir.
Okwu vd., (2020, s. 217-230)	30 Küresel Ekonomi	1998-2017	Panel Regresyon	DYY girişlerinin ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna varılmıştır.
Banday vd., (2021, s. 211-221)	BRICS	1990-2018	ARDL	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.
Luo vd., (2022, s. 1)	Çin, Hindistan, Singapur	1980-2020	AMG, CCEMG, MG	DYY, uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir.

Appiah-Otoo vd., (2023, s. 1-11)	Batı Afrika	1990-2021	Panel Eşbütünleşme, Kantil Regresyon	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir
Huang vd., (2023, s. 1-10)	Çin	1986-2019	N-ARDL	DYY , pozitif bir şok sırasında ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etki yaratmazken, kısa ve uzun vadede negatif bir şok sırasında ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki ortaya koymaktadır.
Hordofa (2023, s. 1-24)	Etiyopya	1982-2021	Otoregresif Dağıtılmış Gecikme	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu gösterilmektedir.
Kumari vd., (2023, s. 127-149)	Hindistan	1985-2018	VAR	DYY ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik bulunmasına rağmen, değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişki bulunmamaktadır.
Leitão vd., (2023, s. 1-13)	Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya	1990-2018	ARDL, PMG, FMOLS	DYY, ekonomik büyüme ile pozitif bir ilişkiye sahiptir.
Minh vd., (2023, s. 1-9)	Vietnam	1990-2018	ARDL	DYY, ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.
Rehman vd., (2023, s. 1)	Pakistan	1976-2019	ARDL	DYY, ekonomik büyüme üzerinde hem uzun hem de kısa vadede olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Ampirik çalışmalar, ekonomik küreselleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi farklı yöntemler ve veri setleri kullanarak incelemiş ve çeşitli sonuçlara ulaşmıştır. Bazı araştırmalar, ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler sağladığını öne sürerken, diğerleri bu ilişkinin negatif ya da belirsiz olduğunu ifade etmektedir. Sosyal küreselleşmenin genellikle ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiler yarattığı görülürken, siyasi küreselleşmenin bazı durumlarda büyüme üzerinde olumsuz sonuçlar doğurduğu tespit edilmiştir. Bulgular, küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülkelerin gelir seviyelerine, ekonomik yapılarına ve kurumsal

çerçevelerine bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir.

DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmalar da tutarlı sonuçlar sunmamaktadır. Birçok çalışma, DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiler oluşturduğunu savunsa da bazı araştırmalar, DYY'nin büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığını veya model spesifikasyonuna göre farklılık gösterebileceğini belirtmiştir. Ayrıca, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin zaman içinde değişkenlik gösterdiği de ortaya konulmuştur. Bazı bulgular, DYY'nin pozitif ekonomik şoklar sırasında belirgin bir etki yaratmadığını, ancak negatif şoklar sırasında ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonomik koşullara, politika uygulamalarına ve kurumsal faktörlere bağlı olarak değişebileceğini ortaya koymaktadır.

2. Metodoloji

2.1. Veri seti ve Model

Bu çalışma, 1970-2021 dönemi kapsamında Türkiye için doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik küreselleşme endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışmada ekonomik büyümeyi, kişi başına GSYİH temsil etmektedir. Kişi başına GSYİH ve doğrudan yabancı yatırımlar, Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Ekonomik küreselleşme endeksi ise İsviçre Federal Teknoloji Enstitüsü veri tabanında alınmıştır. Çalışmada yer alan verileri daha yumuşak değerler haline getirmek için logaritmaları alınmıştır. Çalışmada kullanılan veri setinin özeti Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Veri Seti

Değişken	Simge	Açıklama	Kaynak
Logaritması alınmış ekonomik büyüme	LNGSYİH	Sabit 2015 ABD dolar fiyatlarıyla kişi başına GSYİH	Dünya Bankası (2024)
Logaritması alınmış doğrudan yabancı yatırımlar	LNDYY	Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (cari dönem ABD dolar fiyatlarıyla)	Dünya Bankası (2024)
Logaritması alınmış ekonomik küreselleşme endeksi	LNEKE	Finansal ve ticari küreselleşmeyi içermektedir.	İsviçre Federal Teknoloji Enstitüsü (2024)

Ekonomik büyüme, küreselleşme endeksi ve doğrudan yabancı yatırımlar üzerine uygulamalı literatüre dayanan ve bu doğrultuda çalışmada kullanılan model aşağıdaki gibidir:

$$LNGSYİH_t = f(LNDYY_t, LNEKE_t) \quad (1)$$

$$LNGSYİH_t = \beta_0 + \beta_1 LNDYY_t + \beta_3 LNEKE_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Eşitlik 2’de bağımlı değişken, ekonomik büyümedir ($LNGSY\dot{H}_t$). Doğrudan yabancı yatırımlar ($LNDYY_t$) ve ekonomik küreselleşme endeksi ($LNEKE_t$) bağımsız değişkenler, ε_t ise modelin hata terimidir.

Şekil 1. Ekonometrik Metodoloji Özeti

2.2. Yöntem

Çalışmada öncelikle serilerin durağanlık derecelerinin belirlenebilmesi için birim kök analizleri yapılacaktır. Daha sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesine yönelik eşbütünleşme testi uygulanacaktır. Son olarak uzun dönem kat sayıların tahmini için Tamamen Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemi kullanılacaktır. Çalışmada kullanılan ekonometrik metodoloji Şekil 1’de

gösterilmektedir.

2.2.1. Birim Kök Analizi

Birim kök analizi, zaman serisi verilerinin birim kök içerip içermediğini test etmek için kullanılan bir yöntemdir. Birim kök, bir zaman serisinin durağan olmadığını ifade eder. Birim kök varlığı, bir zaman serisindeki rastgele yürüyüş özelliklerinin bir göstergesidir ve bu serinin tahmin edilmesini zorlaştırabilmektedir. Bir zaman serisi durağan değilse, analiz ve tahminlerde kullanılmadan önce durağan hale getirilmesi gerekebilir. Bu doğrultuda serilerin durağanlık derecelerini belirlemek amacıyla çeşitli birim kök testleri geliştirilmiştir. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1981, s.1057-1072) testi, serilerin durağanlık derecelerinin belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan geleneksel yöntemlerden biri olarak gösterilebilmektedir. ADF testi, Dickey-Fuller testinin genişletilmiş bir versiyonudur ve özellikle yüksek dereceli otokorelasyon içeren zaman serileri için uygundur. ADF testi, bir zaman serisinin durağan olup olmadığını test ederek, serinin uzun dönemde sabit bir ortalama ve varyansa sahip olup olmadığını kontrol eder. (Xu ve Zhao, 2023). ADF birim kök testinin matematiksel formu Eşitlik 3'de gösterilmektedir (Asteriou ve Hall, 2021, s.4-42).

$$\Delta y_t = a_0 + \lambda y_{t-1} + a_2 t + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + u_t \quad (3)$$

ADF testinde hipotezler şu şekildedir:

H₀: Değişken birim köke sahiptir.

H₁: Değişken birim köke sahip değildir.

Makroekonomik veriler sıklıkla politika değişiklikleri, ekonomik krizler veya diğer dışsal faktörler nedeniyle yapısal kırılmalar gösterebilmektedir. Yapısal kırılmaları dikkate almayan ADF gibi birim kök testleri, makroekonomik serilerin yanlış bir şekilde durağan olmadığı sonucuna varabilir ve bu durumda, analiz ve tahminlerin doğruluğu etkilenebilir. Bu nedenle, daha güvenilir durağanlık sonuçları elde edebilmek için yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri ekonometrik analizlerde uygulanabilmektedir. Yapısal kırılmaları dikkate alan, Lee ve Strazicich (2003, s.1082-1089) tarafından geliştirilen iki kırılmalı Lagrange Çarpanı (LM) birim kök testi bu söz konusu birim kök testleri arasında yer almaktadır.

LM birim kök testi, içsel kırılmalara izin veren bir birim kök testidir. LM testi hem boş hipotez hem de alternatif hipotez altında kırılmalara izin vermektedir (Miles, 2020, s.1-12). Bunun yanında sadece alternatif hipotez altında yapısal kırılmaları dikkate alan testler arasında Zivot ve Andrews (1992, s.251-270) ve Lumsdaine ve Papell (1997, s.212-218) gibi testlerde bulunmaktadır (Akdoğan, 2018, s. 163-173). Ancak, boş hipotez altında kırılmaları ihmal eden testlerin, kırılma parametrelerine karşı değişmez olmaması nedeniyle güçlerinin daha düşük olacağı vurgulanmaktadır (Kim ve Perron, 2009, s.1-13; Akdoğan, 2018, s.163-173). Bu gelişmeler doğrultusunda Lee ve Strazicich (2003, s.1082-1089), hem boş hem de alternatif hipotez altında yapısal kırılmalara izin veren içsel iki kırılmalı Lagrange çarpanı (LM) testini geliştirmiştir. LM testinde alternatif hipotez, açık bir şekilde trend durağanlığını ima etmektedir (Akdoğan, 2018, s.163-173).

2.2.2. Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme, iki veya daha fazla zaman serisi değişkeni arasında uzun vadeli bir denge ilişkisinin var olup olmadığını belirlemek için kullanılan bir yöntemdir. Serilerin eşbütünleşik olduğu durumda bireysel olarak durağan olmasalar bile, uzun vadede birlikte hareket ettikleri ve istikrarlı bir ilişki sürdürdükleri anlamına gelmektedir. Johansen eşbütünleşme testi, bir dizi zaman serisi değişkeni arasında eşbütünleşmeyi test etmek için kullanılan istatistiksel bir yöntemdir. Johansen eşbütünleşme testi, Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme testinin çok değişkenli bir genişlemesidir. Değişkenler arasındaki birden fazla eşbütünleşme ilişkisini test etmeye olanak tanır. Maksimum olabilirlik tahminine dayanan Johansen testi, eşbütünleşme ilişkilerinin sayısını ve bu ilişkileri oluşturan değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarını belirlemek için kullanılabilir (Hu vd., 2023, s.1-10). Johansen testinin diğer eşbütünleşme yöntemlerinden avantajı; bağımlı değişken seçme sorununu ve hata teriminin bir dönemden diğerine aktarılması nedeniyle ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmaktadır (Khan vd., 2022, s.1-10). Bu bilgiler ışığında ve Tablo 4’de gösterilen birim kök sonuçları kapsamında Johansen eşbütünleşme testin seçilmesine karar verilmiştir.

Johansen testi, eşbütünleşme ilişkilerinin sayısını belirlemek için iz (trace) testi ve maksimum öz değer (maximum eigenvalue) testi olarak adlandırılan iki ana test sunar. İz testi eşbütünleşme vektörlerinin sayısını belirlemek için kullanılırken, maksimum öz değer testi eşbütünleşme vektörlerinin sayısını ve yapısını tespit edebilmek için kullanılmaktadır (Raihan vd., 2022, s.1-16). Bunu yanında seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesinde, iz testinin eşbütünleşme için maksimum öz değer testinden daha sağlam olduğunu belirtilmektedir (Cheung ve Lai, 1993, s.313-328; Katırcıoğlu, 2009, s.17-20). Johansen testinde kullanılan her iki ana test (iz testi ve maksimum öz değer testi) hipotezler şu şekildedir:

H_0 = Eşbütünleşme yoktur.

H_1 = Eşbütünleşme vardır.

Johansen testinin ekonometrik denklemi şu şekildedir (Hu vd., 2023, s.1-10):

$$\Delta y_t = \prod Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \gamma \Delta y_{t-1} + \beta x_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

2.2.3. Tamamen Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS)

Bu çalışmada uzun dönem kat sayılarını tahmin edebilmek amacıyla, Phillips ve Hansen (1990, s.225-248) tarafından geliştirilen Tam Modifiye En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemine başvurulmuştur. FMOLS testi, eşbütünleşik değişkenler için etkin sonuçlar sağlayan hata terimine dayalı bir regresyon tekniğidir (Merlin ve Chen, 2021, s.1-11). FMOLS, Sıradan En Küçük Kareler tahmincisinin asimptotik dağılımında soruna neden olan parametrelerin çekirdek tahmincilerini kullanmaktadır (Shahbaz, 2009, s.65-80). FMOLS, tasarımı itibarıyla bir enstrümantal değişken tahmincisi olan ve dayanıklı bir model olarak görülmektedir. Ayrıca FMOLS, seçilen değişkenler arasındaki içsellik ve seri korelasyon sorunlarını çözebilecek kapasitede bir tahminci olduğu belirtilmektedir. Seçilen serilerin durağan olmaması sorunlarıyla başa çıkmada FMOLS’yi kullanmak

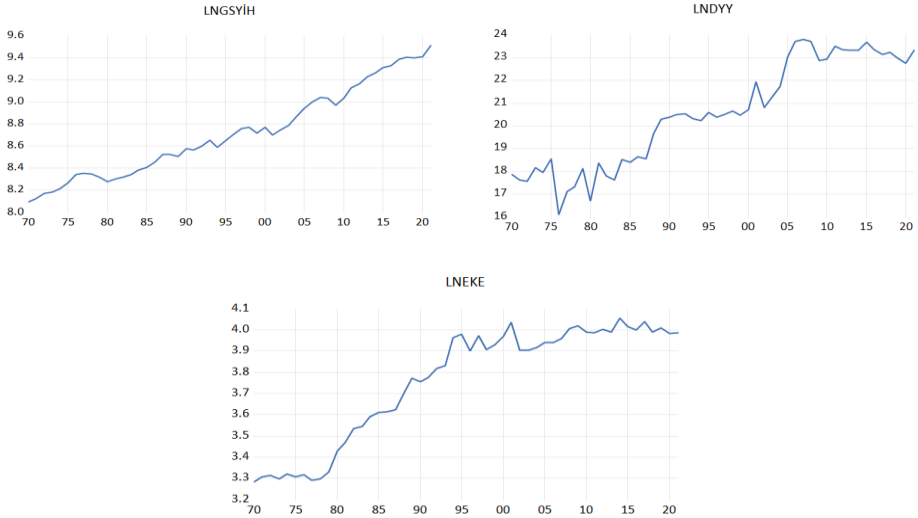
avantaj sağlamaktadır. Bu durum, modelin durağan ve durağan olmayan serilerin karışımı veya durağan olmayan seriler karşısında bile etkili tahminler sağlayabileceği anlamına gelmektedir (Adom ve Bekoe, 2013, s.42-50; Amoako vd., 2022, s.11112-11120). Ek olarak FMOLS, birim kök içeren serilere tipik regresyon teknikleri uygulayarak yanıltıcı regresyonlar karşısında etkili bir yöntemdir (Raihana ve Tuspekova, 2022, s.1-17). Bu bağlamda çalışmada yer alan modelin uzun dönem katsayı tahmini için FMOLS yöntemi uygun görülmüştür.

3. Bulgular

Tablo 3. Serilere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikleri

	LNGSYİH	LNDYY	LNEKE
Ortalama	8.720823	3.758181	20.54513
Medyan	8.676784	3.904132	20.50945
Maksimum	9.506729	4.056041	23.81644
Minimum	8.093793	3.285168	16.11810
Standart Sapma	0.399747	0.272926	2.321707

Çalışmada, öncelikle serilere ait tanımlayıcı istatistikler araştırılmıştır. Ayrıca değişkenlere ilişkin grafikler çizdirilmiştir. Bu doğrultuda elde edilen tanımlayıcı istatistikleri Tablo 3’de, değişkenlere ilişkin grafikler ise Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. Serilere İlişkin Grafik

Şekil 2’ye bakıldığında, LNDYY ve LNEKE değişkenlerinin artan ve azalan bir eğilime sahip olduğu görülmektedir. LNGSYİH ise bir artış trendi sağladığı görülmektedir. Bu

söz konusu eğilimler değişkenlerin birim kök içerdiklerine dair fikir vermektedir. Ayrıca Şekil 2'ye bakıldığı zaman LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE serilerinin sabit ve trend içerdikleri görülmektedir. Bu doğrultuda değişkenlere ait birim kök analizlerinde sabitli ve trendli modelin kullanılmasına karar verilmiştir. LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE'ye ilişkin ADF ve LM birim kök test sonuçları Tablo 4'de gösterilmektedir.

Tablo 4. Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	ADF		LM		
	t-İstatistik Değeri	% 5 Test Kritik Değeri	TAU-İstatistik Değeri	% 5 Test Kritik Değeri	Kırılma Tarihleri
LNGSYİH	-1.715142 (0.7301)		-5.881196	-6.175000	1980, 1999
LNDYY	-3.486833* (0.0516)	-3.500495	-5.497550	-6.185000	1980, 2004
LNEKE	-0.874764 (0.9509)		-4.805265	-6.108000	1980, 1992
Δ LNGSYİH	-6.731089*** (0.0000)		-6.420547**	-6.108000	1980, 1984
Δ LNDYY	-10.06198*** (0.0000)	-3.502373	-7.284023***	-6.175000	1982, 1999
Δ LNEKE	-8.115351*** (0.0000)		-8.771535***	-6.108000	1980, 1993

ADF, Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testini ifade etmektedir. LM, Lee ve Strazicich (2003) tarafından geliştirilen iki kırılmalı Lagrange Çarpımı birim testini ifade etmektedir. Parantez içleri ADF testine ait olasılık değerlerini ifade etmektedir. *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Δ değişkenlerin birinci farkının alındığını göstermektedir.

Tablo 4'de ADF sonuçlarına göre LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE değişkenlerinin %5 anlamlılık seviyesinde, trendli ve sabitli modelde düzeyde birim kök içermektedir. Bunun yanında ADF testinde serilerin birinci farkları alındığında ise durağan hale gelmektedir. Tablo 4'de yer alan LM yapısal kırılma test sonuçlarına göre, LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE değişkenleri %5 test kritik seviyesinde düzeyde birim kök içermektedir. Ayrıca serilerin ortak olarak kesiştikleri yapısal kırılma tarihi, Türkiye'nin liberal ekonomiye geçiş tarihi olan 1980 olarak görülmektedir. LM testinde serilerin birinci farkları alındığında ise %5 test kritik seviyesinde durağan hale geldiği görülmektedir. İki birim kök testinin ortak sonucu, LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE değişkenlerinin I(1) seviyesinde durağan olduğu şeklindedir. LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE'nin birinci farkta durağan olması, eşbütünleşme analizinin yapılması koşulunu sağlamaktadır. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişki sayısını belirlemek amacıyla, VAR modeli kapsamında Johansen eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Ancak, eşbütünleşme sonuçlarına geçmeden önce, VAR modeli için uygun gecikme sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca, eşbütünleşme sonuçlarına ulaşmadan önce VAR modeline

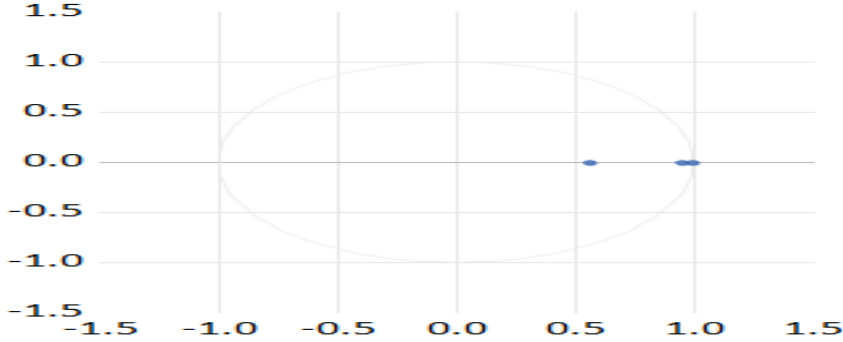
yönelik tanısal testlerin de yapılması önemlidir. Uygun gecikme sayısının belirlenmesine ilişkin elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5. VAR Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-45.29876	NA	0.001502	2.012449	2.129399	2.056644
1	129.3920	320.2664*	1.51e-06*	-4.891332*	-4.423532*	-4.714550*
2	133.9778	7.834127	1.82e-06	-4.707409	-3.888758	-4.398040
3	135.4291	2.297879	2.53e-06	-4.392879	-3.223379	-3.950923
4	140.4258	7.286798	3.06e-06	-4.226073	-2.705723	-3.651531

LR, sıralı değiştirilmiş LR test istatistiğini; FP, son tahmin hata terimini; AIC, Akaike bilgi kriterini; SC, Schwarz bilgi kriterini ve HQ, Hannan-Quinn bilgi kriterini temsil etmektedir. * işareti, bilgi kriterleri tarafından belirlenen gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 5'teki sonuçlar incelendiğinde, tüm bilgi kriterlerinin 2. satırda toplandığı gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Gecikme uzunluğu belirlendikten sonra, VAR modelinin istikrarının değerlendirilmesi gerekmektedir. VAR modelinin istikrarlı olup olmadığını belirlemek için AR (Otokorelasyon) karakteristik polinomunun ters kökleri dikkate alınır. Bu ters köklerin dağılımı Şekil 3'te sunulmuştur.

Şekil 3. AR karakteristik polinomunun ters kökleri

AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içinde yer alması, VAR modelinin istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ters kökler çemberin dışında kalırsa, modelde istikrar sorunu meydana gelecektir. Şekil 3'te görüldüğü üzere, AR karakteristik polinomunun ters kökleri birim çember içinde yer almakta olup, tahmin edilen VAR modeli istikrarlı kabul edilmiştir. VAR modelinin istikrarı doğrulandıktan sonra, tanısal test sınamaları gerçekleştirilmiştir. Bu testlerin sonuçları Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Tanısal Test Sonuçları

Tanısal Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Sonuç
Otokorelasyon LM testi	0.933859	0.4697	Otokorelasyon yoktur.
Değişen varyans testi	66.33403	0.1210	Sabit varyans vardır.

LM testi H_0 : Gecikme 4'te seri korelasyon yoktur. Heteroskedastisite testi H_0 : Sabit varyans geçerlidir.

Tablo 6 incelendiği zaman LM testi ve değişen varyans testinin olasılık değerleri, %5 anlamlılık düzeyinden büyük olması nedeniyle boş hipotez kabul edilmektedir. Yani VAR modelinde otokorolasyon ve değişen varyans sorunu yoktur. Bu aşamadan sonra tahmin edilen VAR modeline ait eşbütünlüşme sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Johansen Eşbütünlüşme Test Sonuçları

H0	Eigenvalue İstatistiği	İz Yaklaşım Testi			Maksimum Öz Değer Testi		
		Test İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri
R=0	0.334135	27.3955	24.27596	0.0196*	20.3334	17.79730	0.0203*
R=1	0.084582	7.06214	12.32090	0.3189	4.41872	11.22480	0.5629
R=2	0.051495	2.64341	4.129906	0.1229	2.64341	4.129906	0.1229

** %5 anlamlılık düzeyini belirtmektedir. H0, R ile toplam eşbütünlüşme vektör sayısını ifade eder.

* işareti ise MacKinnon-Haug-Michelis (1999) olasılık değerini göstermektedir.

Tablo 7'de hem maksimum öz değer hem de iz yaklaşım testleri, LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE değişkenleri arasında herhangi bir eşbütünlüşme ilişkisinin olmadığını belirten hipotezi reddetmektedir. Tablo 7'ye göre LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE arasında %5 anlamlılık seviyesinde 1 adet eşbütünlüşme ilişkisi vardır. Yani LNGSYİH, LNDYY ve LNEKE arasında uzun dönemde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Eşbütünlüşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından, LNDYY ve LNEKE'nin LNGSYİH üzerinde uzun dönemde etkisinin büyüklüğünü belirleyebilmek amacıyla FMOLS yöntemiyle katsayılar tahmin edilmiştir. FMOLS tahmin sonuçları Tablo 8'de gösterilmektedir.

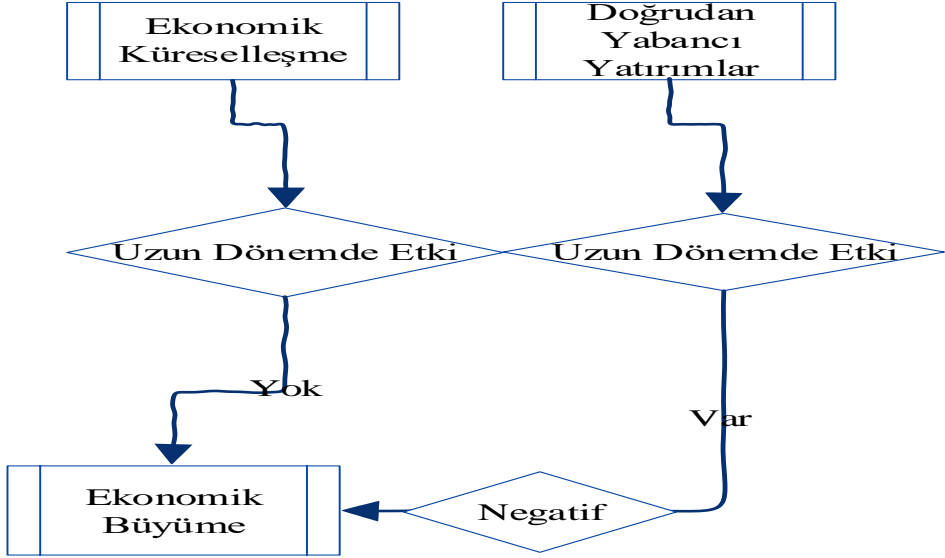
Tablo 8. FMOLS Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: LNGSYİH				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LNDYY	0.017088	0.023998	0.712058	0.4799
LNEKE	-0.466431***	0.169981	-2.744025	0.0086
Sabit Terim	9.322199	0.599433	15.55170	0.0000
Trend	0.031281	0.004027	7.767946	0.0000
Jarque-Bera normallik testi	1.0055461			0.604877

***, %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Jarque-Bera testi H_0 : Hata terimleri çok değişkenli normal dağılıma sahiptir.

Tablo 8'de LNDYY'nin katsayısı pozitifdir ancak, olasılık değeri anlamlı değildir. Bu durumda logaritması alınmış doğrudan yabancı yatırımlardaki meydana gelecek bir değişim, uzun dönemde logaritması alınmış GSYİH'yı etkilemeyecektir. Bunun yanında LNEKE'nin katsayısı negatif ve olasılık değeri %1 düzeyinde anlamdandır. Yani logaritması alınmış ekonomik küreselleşmede yaşanacak %1 birimlik artış, uzun dönemde

logaritması alınmış GSYİH'yı yaklaşık %47 düzeyinde azaltacaktır. Ayrıca FMOLS yöntemi ile tahmin edilen modelde serilerin normallik dağılımı, Jarque-Bera testi ile sinamış ve serilerin normal dağılıma sahip olduğu görülmüştür.

Şekil 4. Ampirik Bulguların Özeti

Çalışmada elde edilen ampirik bulgular özet olarak Şekil 4'de gösterilmektedir. Şekil 4'e göre ekonomik küreselleşme uzun dönemde ekonomik büyümeyi azaltmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların ise uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde bir etkisi yoktur.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, 1970-2021 döneminde Türkiye için doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik küreselleşme endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu amaç kapsamında, öncelikle değişkenlere birim kök testi uygulanmış ve değişkenlerin birinci derecede durağan oldukları belirlenmiştir. Birinci derecede durağan oldukları tespit edilen değişkenler için uygun bir yöntemi olan Johansen eşbütünlük analizi uygulanmıştır. Johansen testi sonucunda ekonomik büyüme, ekonomik küreselleşme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında bir eşbütünlük ilişkisi tespit edilmiştir. Elde edilen söz konusu eşbütünlük ilişkisi; Afzal (2007, s.723-734), Abakumova ve Primierova (2018, s.1-18), Rehman vd. (2023, s.1) çalışmaları ile benzerlik gösterirken, Kumari vd. (2023, s.127-149) çalışması ile benzerlik göstermemektedir. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkini tespit edilmesinin ardından uzun dönem katsayıların tahmin edilebilmesi için de FMOLS yöntemi kullanılmıştır. Tahmin sonuçlarına göre uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyümeyi etkilememektedir. Elde edilen bu sonuç; Batten ve Vo (2009, s.1621-1641), Almfraji ve Almsafir (2014, s.106-213), Iamsiraroj (2016, s.116-133), Gui-Diby (2014, s.248-256), Acquah ve Ibrahim (2020, s.315-334) Okwu vd. (2020, s.217-230), Banday vd. (2021, s.211-221), Luo vd. (2022, s.1), Appiah-Otoo vd. (2023, s.1-11), Huang vd. (2023, s.1-

10), Hordofa (2023, s.1-24), Leitão, vd. (2023, s. 1-13), Minh vd. (2023, s. 1-9) çalışmaları ile farklılık gösterirken, Alvarado vd. (2017, s. 176-187), Bermejo Carbonell ve Werner (2018, s. 425-456), Kumari vd. (2023, s. 127-149), Rehman vd. (2023, s.1) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir.

Çalışmada FMOLS yöntemi ile tahmin edilen uzun dönem kat sayı tahminlerine göre bir diğer sonuç; ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği yönündedir. Elde edilen bu negatif etki; Olimpia ve Stela (2017, s.29-40), Titalessy (2018, s.79-85), Ahmad (2019, s. 255-276), Hammudeh vd. (2020, s.1-17), Kılıçarslan ve Dumrul (2018, s.115-123), Alariqi vd. (2023, s.3920-3931), Linh ve Linh (2023, s.87-102) çalışmaları ile benzerlik göstermezken, Latif vd. (2018, s.318-328), Acheampong vd. (2021, s.1-18), De Oliveira ve Moutinho (2022, s.48-53), Baidoo vd. (2023, s.1-14) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Bunun yanında Beri vd. (2022, s.1-12) ve Radulovic ve Kostic (2024, s.1-7), ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyümeyi etkilediğine yönelik bulgular elde etmesi nedeniyle, çalışmamız bu söz konusu çalışmalar ile farklılık göstermektedir. Ouedraogo vd. (2023, s.1682) çalışmasında yer alan birinci ülke grubu ile farklılık ve ikinci ülke grubu ile benzerlik göstermektedir.

Çalışmanın bulguları, doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etki yaratmamasının arkasında bir dizi yapısal ve kurumsal faktörün yer aldığını göstermektedir. Bu faktörler arasında yatırım süreçlerindeki bürokratik engeller, siyasi ve ekonomik belirsizlikler, düşük katma değerli sektörler ve yatırımcı güven eksikliği öne çıkmaktadır. Ekonomik küreselleşmenin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemesi ise ithalata dayalı büyüme modeli, dışa bağımlı sanayileşme yapısı ve döviz kuru şoklarına karşı kırılgan ekonomik yapı gibi unsurlarla ilişkilendirilebilir. Ayrıca, DYY ve ekonomik küreselleşmenin etkilerinin ülkelerin ekonomik yapısı, kurumsal kalite düzeyi ve piyasa koşullarına göre farklılık gösterebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik politikaların ülke koşulları göz önünde bulundurularak şekillendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

FMOLS yöntemiyle yapılan analizler, doğrudan yabancı yatırımların uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etki yaratmadığını, ekonomik küreselleşmenin ise ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, ekonomik küreselleşmenin karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu, bazı alanlarda ekonomik büyümeyi desteklerken bazı alanlarda kısıtlayıcı etkiler doğurabileceğini göstermektedir.

Bu doğrultuda, Türkiye'nin ekonomik büyümesini sürdürülebilir hale getirmek ve ekonomik küreselleşmenin olumsuz etkilerini minimize etmek için kapsamlı politika önerilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikle, yatırım süreçlerinin bürokrasiden arındırılması ve dijitalleşme yoluyla hızlandırılması gerekmektedir. Hukuki güvenliğin artırılması ve yatırımcı haklarının garanti altına alınması, Türkiye'ye olan yatırımcı güvenini güçlendirecektir. Ayrıca, yüksek katma değerli sektörler için doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi, ihracat odaklı büyüme stratejilerinin güçlendirilmesi ve ithalata bağımlılığın azaltılması kritik önem taşımaktadır.

Ekonomik istikrarın sağlanması için döviz kuru dalgalanmalarını azaltmaya yönelik tutarlı mali ve parasal politikalar hayata geçirilmelidir. Bölgesel kalkınma politikalarının etkinleştirilmesi ve yenilikçi teknoloji transferinin desteklenmesi, ekonomik büyümenin

daha dengeli ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasına katkı sağlayacaktır. Eğitim ve iş gücü piyasası reformları yoluyla nitelikli insan kaynağının artırılması, enerji verimliliğinin sağlanması ve yeşil ekonomi uygulamalarının yaygınlaştırılması, uzun vadeli kalkınma hedefleri için kritik unsurlardır.

Türkiye'ye özgü ekonomik ve kurumsal yapı dikkate alınarak sektörel ve bölgesel düzeyde daha detaylı analizlerin yapılması, politika yapımcıların daha hedeflenmiş ve etkin stratejiler geliştirmesine olanak sağlayacaktır. Uzun vadeli kalkınma planlarının istikrarlı bir şekilde uygulanması, siyasi ve ekonomik istikrarın korunması ve kamu-özel sektör iş birliğinin güçlendirilmesi, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için temel taşlardır.

Sonuç olarak, ekonomik küreselleşme ve DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini optimize etmek için daha bütüncül ve hedef odaklı politika çerçevelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, küreselleşmenin farklı bileşenlerinin ve doğrudan yabancı yatırımların sektörel ve bölgesel düzeydeki etkilerini inceleyerek daha kapsamlı ve detaylı politika önerileri sunabilir. Bu sayede, Türkiye'nin ekonomik büyümesi sürdürülebilir ve kapsayıcı bir yapıya kavuşturulabilir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu makale etik kurul kararı gerektirmemektedir ve daha önce herhangi bir yerde sözlü bildiri olarak sunulmamış ve bir tez çalışmasından üretilmemiştir. Tüm etik ilkeler uygun biçimde araştırmada göz önünde bulundurulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%40), 3. Yazar (%20) Veri Toplanması: 1. Yazar (%10), 2. Yazar (%80), 3. Yazar (%10) Veri Analizi: 1. Yazar (%10), 2. Yazar (%80), 3. Yazar (%10) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%40), 3. Yazar (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%40), 3. Yazar (%20)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This article does not require ethics committee approval and has not been previously presented as an oral presentation anywhere and is not derived from a thesis. All ethical principles have been appropriately considered in the research.
Plagiarism Checks	Yes – Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%40), 2. Author (%40), 3. Author (%20) Data Acquisition: 1. Author (%10), 2. Author (%80), 3. Author (%10) Data Analysis: 1. Author (%10), 2. Author (%80), 3. Author (%10) Writing up: 1. Author (%40), 2. Author (%40), 3. Author (%20) Submission and Revision: 1. Author (%40), 2. Author (%40), 3. Author (%20)

Kaynakça | References

- Abakumova, J., & Primierova, O. (2018). Economic growth, globalisation and income inequality: *The case of Ukraine. Economics*, 10, 11th, 1.
- Acheampong, A. O., Boateng, E., Amponsah, M., & Dzator, J. (2021). Revisiting the economic growth–energy consumption nexus: does globalization matter?. *Energy Economics*, 102, 105472.
- Acquah, A. M., & Ibrahim, M. (2020). Foreign direct investment, economic growth and financial sector development in Africa. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 10(4), 315-334.
- Adom, P. K. & Bekoe, W. (2013). Modelling electricity demand in Ghana revisited: The role of policy regime changes. *Energy Policy*, 61, 42–50.
- Afzal, M. (2007). The impact of globalisation on economic growth of Pakistan. *The Pakistan Development Review*, 723-734.
- Ağır, H., Rutbil, M. (2019). Gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2), 469-488.
- Ahmad, M. (2019). Globalisation, economic growth, and spillovers: A spatial analysis. *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 13(3), 255-276.
- Akdoğan, K. (2018). Mean-reversion and structural change in European food prices. *Central Bank Review*, 18(4), 163-173.
- Alariqi, M., Long, W., Singh, P. R., Al-Barakani, A., & Muazu, A. (2023). Modelling dynamic links among energy transition, technological level and economic development from the perspective of economic globalisation: Evidence from MENA economies. *Energy Reports*, 9, 3920-3931.
- Almfraji, M. A., & Almsafir, M. K. (2014). Foreign direct investment and economic growth literature review from 1994 to 2012. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 129, 206-213.
- Alvarado, R., Iñiguez, M., & Ponce, P. (2017). Foreign direct investment and economic growth in Latin America. *Economic Analysis and Policy*, 56, 176-187.
- Amoako, S., Andoh, F. K. & Asmah, E. E. (2022). Structural change and energy use in Ghana's manufacturing and agriculture sectors. *Energy Reports*, 8, 11112-11121.
- Appiah-Otoo, I., Chen, X., & Ampah, J. D. (2023). Exploring the moderating role of foreign direct investment in the renewable energy and economic growth nexus: Evidence from West Africa. *Energy*, 281, 128346.
- Asteriou, D., & Hall, S. G. (2021). *Applied econometrics (Fourth Edition)*. London: Red Globe Press.
- Aydin, M., Degirmenci, T., Erdem, A., Sogut, Y., & Demirtas, N. (2024). From public policy towards the green energy transition: Do economic freedom, economic globalization, environmental policy stringency, and material productivity matter?. *Energy*, 311, 133404.

Aydin, M., Sogut, Y., & Erdem, A. (2024). The role of environmental technologies, institutional quality, and globalization on environmental sustainability in European Union countries: new evidence from advanced panel data estimations. *Environmental Science and Pollution Research*, 31(7), 10460-10472.

Baidoo, S. T., Tetteh, B., Boateng, E., & Ayibor, R. E. (2023). Estimating the impact of economic globalization on economic growth of Ghana: Wavelet coherence and ARDL analysis. *Research in Globalization*, 7, 100183.

Baldwin, R., Braconier, H., & Forslid, R. (2005). Multinationals, endogenous growth, and technological spillovers: theory and evidence. *Review of International Economics*, 13(5), 945-963.

Banday, U. J., Murugan, S., & Maryam, J. (2021). Foreign direct investment, trade openness and economic growth in BRICS countries: evidences from panel data. *Transnational Corporations Review*, 13(2), 211-221.

Batten, J. A., & Vo, X. V. (2009). An analysis of the relationship between foreign direct investment and economic growth. *Applied Economics*, 41(13), 1621-1641.

Beri, P. B., Mhonyera, G., & Nubong, G. F. (2022). Globalisation and economic growth in Africa: New evidence from the past two decades. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 25(1), 1-12.

Bermejo Carbonell, J., & Werner, R. A. (2018). Does foreign direct investment generate economic growth? A new empirical approach applied to Spain. *Economic geography*, 94(4), 425-456.

Corporate Finance Institute (CFI) (2024). Theories of Growth. Et. 6 Haziran 2024. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/theories-of-growth/#:~:text=The%20Neoclassical%20Growth%20Theory%20is,the%20Solow%2DSwan%20Growth%20Model>.

Cheung, Y. & Lai, K. (1993). Finite-sample sizes of Johansen's likelihood ratio tests for co-integration. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 55(3), 313-328.

De Oliveira, H. V. E., & Moutinho, V. (2022). Do renewable, non-renewable energy, carbon emission and KOF globalization influencing economic growth? Evidence from BRICS' countries. *Energy Reports*, 8, 48-53.

Degirmenci, T., Aydın, M., Cakmak, B. Y., & Yigit, B. (2024). A path to cleaner energy: The nexus of technological regulations, green technological innovation, economic globalization, and human capital. *Energy*, 311, 133316.

Değirmenci, T., Aydın, M., & Kızılkaya, O. (2024). BRICS-T Ülkelerinde Ekonomik Küreselleşme, Vergi Yükü ve Yatırım Özgürlüğünün Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 228-243.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.

Doğan, M. & Doğan, Ö. S. (2022). Türkiye'nin Jeopolitiği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(2), 320-339.

Dünya Bankası (2024). World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Emako, E., Nuru, S., & Menza, M. (2022). The effect of foreign direct investment on economic growth in developing countries. *Transnational Corporations Review*, 14(4), 382-401.

Gui-Diby, S. L. (2014). Impact of foreign direct investments on economic growth in Africa: Evidence from three decades of panel data analyses. *Research in economics*, 68(3), 248-256.

Hammudeh, S., Sohag, K., Husain, S., Husain, H., & Said, J. (2020). Nonlinear relationship between economic growth and nuances of globalisation with income stratification: Roles of financial development and governance. *Economic Systems*, 44(3), 100761.

Hansen, B.E., & Phillips, P.C. (1990). Estimation and inference in models of cointegration: A simulation study. *Advances in Econometrics*, 8, 225–248.

Hordofa, D. F. (2023). Impacts of external factors on Ethiopia's economic growth: Insights on foreign direct investment, remittances, exchange rates, and imports. *Heliyon*, 9(12).

Hu, H., Li, R. & Zhang, L. (2023). Financial development and resources curse hypothesis: China's COVID-19 perspective of natural resources extraction. *Resources Policy*, 85, 103965.

Huang, Y., Raza, S. M. F., & Usman, M. (2023). Asymmetric role of natural resources dependence, industrialization, and foreign direct investment in China's economic growth. *Resources Policy*, 85, 103932.

Iamsiraroj, S. (2016). The foreign direct investment–economic growth nexus. *International Review of Economics & Finance*, 42, 116-133.

Ifeakachukwu, N. P. (2020). Globalisation, economic growth and income inequality in Nigeria. *Indian Journal of Human Development*, 14(2), 202-212.

International Monetary Fund (IMF) (2009). Balance of Payments and International Investment Position Manual. Sixth Edition (BPM6), ISBN 978-1-58906-812-4, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf>

İsviçre Federal Teknoloji Enstitüsü (2024). KOF Globalisation Index. <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>

Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.

Khan, M. A., Rehan, R., Chhapra, I. U. & Bai, A. (2022). Inspecting energy consumption, capital formation and economic growth nexus in Pakistan. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 50, 101845.

Kılıçarslan, Z., & Dumrul, Y. (2018). The impact of globalization on economic growth: empirical evidence from the Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 8(5), 115-123.

- Kim, D. & Perron, P. (2009). Unit root tests allowing for a break in the trend function at an unknown time under both the null and alternative hypotheses. *Journal of econometrics*, 148(1), 1-13.
- Kolb, M. (2018). What is the Globalization?. Peterson Institute International Economics, (Ed. by) Madona Devasahayam, Helen Hillebrand, and Steven R. Weisman, <https://www.piie.com/microsites/globalization/what-is-globalization>
- Kumari, R., Shabbir, M. S., Saleem, S., Yahya Khan, G., Abbasi, B. A., & Lopez, L. B. (2023). An empirical analysis among foreign direct investment, trade openness and economic growth: evidence from the Indian economy. *South Asian Journal of Business Studies*, 12(1), 127-149.
- Lagendijk, A. & Hendriks, B. (2009). Foreign Direct Investment. International Encyclopedia of Human Geography, 243-254, (Ed.) Rob Kitchin, Nigel Thrift, Elsevier, <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00167-X>
- Latif, Z., Latif, S., Ximei, L., Pathan, Z. H., Salam, S., & Jianqiu, Z. (2018). The dynamics of ICT, foreign direct investment, globalization and economic growth: Panel estimation robust to heterogeneity and cross-sectional dependence. *Telematics and informatics*, 35(2), 318-328.
- Lee, J. & Strazicich, M.C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85 (4), 1082e1089.
- Lee, C. C., Lee, C. C., & Chiou, Y. Y. (2017). Insurance activities, globalization, and economic growth: New methods, new evidence. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 51, 155-170.
- Leitão, N. C., Dos Santos Parente, C. C., Balsalobre-Lorente, D., & Cantos Cantos, J. M. (2023). Revisiting the effects of energy, population, foreign direct investment, and economic growth in Visegrad countries under the EKC scheme. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(6), 15102-15114.
- Linh, H. T. D., & Linh, T. N. (2023). Impacts of globalisation on economic growth in Europe Union countries. *Ho Chi Minh City Open University Journal Of Science-Economics and Business Administration*, 13(1), 87-102.
- Liu, F., Sim, J. Y., Sun, H., Edziah, B. K., Adom, P. K., & Song, S. (2023). Assessing the role of economic globalization on energy efficiency: Evidence from a global perspective. *China Economic Review*, 77, 101897. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2022.101897>
- Lumsdaine, R. L., & Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212-218.
- Luo, Y., Guo, C., Ali, A., & Zhang, J. (2022). A dynamic analysis of the impact of FDI, on economic growth and carbon emission, evidence from China, India and Singapore. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(54), 82256-82270.
- Mallampally, P. & Sauvankar, K. P. (1999). Foreign direct investment in developing countries. *Finance & Development*, 36(1), <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1999/03/mallampa.htm>

Merlin, M. L. & Chen, Y. (2021). Analysis of the factors affecting electricity consumption in DR Congo using fully modified ordinary least square (FMOLS), dynamic ordinary least square (DOLS) and canonical cointegrating regression (CCR) estimation approach. *Energy*, 232, 121025.

Miles, W. (2020). House price convergence in the euro zone: A pairwise approach. *Economic Systems*, 44(3), 100782.

Minh, T. B., Ngoc, T. N., & Van, H. B. (2023). Relationship between carbon emissions, economic growth, renewable energy consumption, foreign direct investment, and urban population in Vietnam. *Heliyon*.

Okwu, A. T., Oseni, I. O., & Obiakor, R. T. (2020). Does foreign direct investment enhance economic growth? Evidence from 30 leading global economies. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 12(2), 217-230.

Olimpia, N., & Stela, D. (2017). Impact of globalisation on economic growth in Romania: An empirical analysis of its economic, social and political dimensions. *Studia Universitatis „Vasile Goldis” Arad–Economics Series*, 27(1), 29-40.

Organization for Economic Cooperation and Development Development (OECD) (1999). Foreign Direct Investment and the Environment. file:///C:/Users/DELL/Downloads/9789264266315-en.pdf

Organization for Economic Cooperation and Development Development (OECD) (1999). Foreign Direct Investment for Development: Maximising Benefits, Minimising Costs. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2002/09/foreign-direct-investment-for-development_g1gh2cf5/9789264199286-en.pdf

Organization for Economic Cooperation and Development Development (OECD) (2024). Foreign Direct Investment (FDI). https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/foreign-direct-investment-fdi/indicator-group/english_9a523b18

Ouedraogo, R., Sawadogo, H., & Dianda, I. (2023). Globalisation, economic growth and quality of infrastructure: New insights. *The World Economy*.

Öztürk, S. (2006). Küreselleşme ve küresel ekonomik kriz: krizin gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerine etkilerinin karşılaştırmalı analizi. *Development*, 34(8), 1446-1457.

Potrafke, N. (2014). The evidence on globalisation. *The World Economy*, 38(3), 509-552.

Presidenceof the Republic of Türkiye Investment Office (2024). FDI in Türkiye. <https://www.invest.gov.tr/en/whyturkey/pages/fdi-in-turkey.aspx>

Radulovic, M., & Kostic, M. (2024). Globalization and economic growth in Western Balkan countries. *Regional Science Policy & Practice*, 100031.

Rakhmatullayeva, D., Kuliyeu, I., Beisenbaiyev, Z., & Tabeyev, T. (2020). Assessment of the influence of FDI on the economic growth of the host country: Evidence from Kazakhstan. In *E3S web of conferences* (Vol. 159, p. 06007). EDP Sciences.

Radulović, M., & Kostić, M. (2024). Globalization and economic growth in Western Balkan countries. *Regional Science Policy & Practice*, 100031. <https://doi.org/10.1016/j.rspp.2024.100031i>.

Raihan, A., Muhtasim, D. A., Farhana, S., Hasan, M. A. U., Pavel, M. I., Faruk, O., Rahman, M. & Mahmood, A. (2022). Nexus between economic growth, energy use, urbanization, agricultural productivity, and carbon dioxide emissions: New insights from Bangladesh. *Energy Nexus*, 8, 100144.

Raihan, A. & Tuspekova, A. (2022). Dynamic impacts of economic growth, energy use, urbanization, agricultural productivity, and forested area on carbon emissions: New insights from Kazakhstan. *World Development Sustainability*, 1, 100019.

Rehman, A., Radulescu, M., Ahmad, F., Kamran Khan, M., Iacob, S. E., & Cismas, L. M. (2023). Investigating the asymmetrical influence of foreign direct investment, remittances, reserves, and information and communication technology on Pakistan's economic development. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 36(2), 2131591.

Republic of Türkiye Investment Office (RTIO). (2024). FDI in Türkiye. <https://www.invest.gov.tr/en/whyturkey/pages/fdi-in-turkey.aspx>

Shahzad, A. (2006). What is Globalization - Historical Background. *Jadavpur Journal of International Relations*, 10(1), 204-212. <https://doi.org/10.1177/0973598406110013>

Shahbaz, M. (2009). A reassessment of finance-growth nexus for Pakistan: under the investigation of FMOLS and DOLS techniques. *IUP Journal of Applied Economics*, 8(1), 65-80.

Shittu, W. O., Yusuf, H. A., El Moctar El Houssein, A., & Hassan, S. (2020). The impacts of foreign direct investment and globalisation on economic growth in West Africa: examining the role of political governance. *Journal of Economic Studies*, 47(7), 1733-1755.

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) (2023). Doğrudan Yatırımlar, TEPAV Doğrudan Yatırımlar Bülteni- 2023 I, Sayı 18, https://www.tepav.org.tr/upload/files/1687402193-0.TEPAV_Dogrudan_Yatirimlar_Bulteni_2023_I.pdf

Titalessy, P. B. (2018). The impact of globalisation on economic growth in Asia-Pacific. *Asia Pacific Journal of Advanced Business and Social Studies*, 4(2), 79-85.

Uluslararası Yatırımcılar Derneği (YASED) (2023). Jeopolitik belirsizlik çağında Türkiye-AB ticaret ve yatırım gündemi <https://yased-api.yased.org.tr/Uploads/Media/Jeopolitik-Belirsizlik-Caginda-Turkiye-AB-Ticaret-ve-Yatirim-Gundemi.pdf>

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2023). Foreign Direct Investment. World Investment Report 2023: Investing in Sustainable Energy for All, United Nations publication. Sales No. E.23.II.D.17. New York and Geneva.

Xu, Y., & Zhao, X. (2023). Financial market risk, technology and natural resources nexus: Evidence from China. *Resources Policy*, 81, 103332.

Velde, T. D. W. (2001). *Policies towards foreign direct investment in developing countries: emerging best-practices and outstanding issues*. London: Overseas Development Institute.

Zivot, E., & Andrews, D.W.K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

2025, 14 (1), 190-210 | Araştırma Makalesi

Türkiye’de Perakende Süt Fiyatını Etkileyen Faktörlerin ARDL Yaklaşımı ile Belirlenmesi

Onur Demirel¹

Öz

Süt ve süt ürünleri kalsiyum, fosfor, mineraller, vitaminler süt proteinleri ve esansiyel aminoasitler bakımında oldukça zengin olması dolayısıyla beslenmede önemli bir yere sahiptir. Bu özelliği ve sayısız ürünün hammaddesi/bileşeni olması dolayısıyla dünyada ve Türkiye’de yaygın şekilde üretilmekte ve tüketilmektedir. Üreticiden tüketicinin sofrasına gelinceye kadar işleme maliyetleri dolayısıyla fiyatlar doğal olarak artmaktadır. Çalışmada perakende süt fiyatını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bu amaçla öncelikle dünyada ve Türkiye’de süt üretimi, tüketimi ve dış ticareti incelenmiştir. 2020 yılı itibariyle dünyada 910,4 milyon ton çiğ süt üretilirken Türkiye’de bu rakam 23,5 milyon ton olup dünya toplam süt üretiminin %2,5’ine karşılık gelmektedir. Tüketim söz konusu olduğunda ise dünya kişi başına çiğ süt tüketimi ortalama 116,9 kg/yıl iken bu rakam Türkiye için 39,1 kg/yıl düzeyinde kalmaktadır. Literatürde perakende süt fiyatlarının belirleyicileri arasında üreticinin eline geçen çiğ süt fiyatı, enflasyon endeksi ve çeşitli kukla değişkenler kullanılmaktadır. Çalışmada perakende süt fiyatını etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla Ocak 2016 – Şubat 2022 dönemi aylık verileri kullanılarak ARDL modeli tahminlenmiştir. Model tahmin sonuçlarına göre perakende süt fiyatı ile üreticinin eline geçen fiyat, motorin fiyatı, süt ürünleri ÜFE değişimi ve diğer işlenmemiş gıda TÜFE değişimi arasında uzun dönemli ilişkinin (eşbütünleşme) olduğu tespit edilmiştir. Üreticinin eline geçen fiyat, motorin fiyatı, süt ürünleri ÜFE değişimi ve diğer işlenmemiş gıda TÜFE endeksi değişiminde meydana gelen %1’lik artışların perakende süt fiyatını sırasıyla %0,86; %0,11; %0,03 ve %0,06 oranlarında artıracakı tespit edilmiştir. Kısa dönemde ise yaşanabilecek bir şokun yaklaşık %38,92’sinin 1 ay içerisinde giderilebileceği ve yaklaşık 2,5 ayda tekrar dengeye gelinebileceği bulunmuştur. Sonuç olarak perakende süt fiyatları büyük oranda maliyetler tarafından belirlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Süt, ARDL Yaklaşımı, Eşbütünleşme, Perakende Süt Fiyatı, Türkiye.

Demirel, O. (2025). Türkiye’de Perakende Süt Fiyatını Etkileyen Faktörlerin ARDL Yaklaşımı ile Belirlenmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 190-210. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1348987>

Geliş Tarihi	23.08.2023
Kabul Tarihi	13.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Isparta, Türkiye, onurdemirel@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4476-0066

2025, 14 (1), 190-210 | Research Article

Determining the Factors Affecting Retail Milk Prices in Türkiye Using ARDL Approach

Onur Demirel ¹

Abstract

Dairy and dairy products have an important place in nutrition due to their richness in calcium, phosphorus, minerals, vitamins, milk proteins, and essential amino acids. Due to this characteristic and its role as a raw material/component in numerous products, it is widely produced and consumed both globally and in Türkiye. However, from producer to consumer, the costs of processing naturally result in price increases. The study investigates the factors influencing retail milk prices. For this purpose, firstly, milk production, consumption, and foreign trade are examined both globally and in Türkiye. As of 2020, while 910.4 million tons of raw milk were produced worldwide, this figure is 23.5 million tons in Türkiye, accounting for 2.5% of global milk production. In terms of consumption, global per capita raw milk consumption averages 116.9 kg/year, while this figure remains at 39.1 kg/year for Türkiye. In the literature, determinants of retail milk prices include the producer's raw milk price, inflation index, and various proxy variables. To identify the factors affecting retail milk prices, an ARDL (Autoregressive Distributed Lag) model is estimated using monthly data from January 2016 to February 2022. According to the model's estimation results, there is a long-term relationship (cointegration) between retail milk price, producer's price, diesel price, changes in dairy product PPI, and changes in other unprocessed food CPI. It is determined that a 1% increase in the producer's price, diesel price, changes in dairy product PPI, and changes in other unprocessed food CPI will lead to respective increases of 0.86%, 0.11%, 0.03%, and 0.06% in the retail milk price. In the short term, it is found that approximately 38.92% of a shock can be absorbed within 1 month, and equilibrium can be regained in about 2.5 months. In conclusion, retail milk prices are largely determined by costs.

Keywords: Milk, ARDL Model, Cointegration, Retail Milk Price, Türkiye.

Demirel, O. (2025). Determining the Factors Affecting Retail Milk Prices in Türkiye Using ARDL Approach. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 190-210. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1348987>

Date of Submission	23.08.2023
Date of Acceptance	13.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Isparta, Türkiye, onurdemirel@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4476-0066

Giriş

Süt ve süt ürünleri kalsiyum ve fosfor bakımında oldukça besleyici olmalarıyla bilinmesinin yanında mineraller, vitaminler (A, B, D, E ve K), süt proteinleri ve esansiyel aminoasitler bakımından da zengindirler. Bu içeriği ile süt ve süt ürünleri diş ve kemik gelişimi için önem arz etmekte, özellikle çocuklar, menopoz sonrası kadınlar ile gebe ve emziren kadınlar için tüketilmesi zaruri gıdalar arasında yer almaktadır. Ayrıca sütün kan basıncını düzenleme (Fernandez vd., 2017, s.821), doyumluk hissi sağlama ve obezitede düşüş (Lee vd., 2018, s.376) ve tip-2 diyabet gelişimini sınırlayıcı etkileri de (Tong vd., 2011, s.1030) söz konusudur. Bu bağlamda süt insan sağlığı, beslenmesi ve gelişimi açısından önde gelen gıda ürünleri arasında gelmektedir. Dünya genelinde 2020 yılı itibarıyla 910,4 milyon ton çiğ süt üretilirken Türkiye’de bu rakam 23,5 milyon ton olup dünya toplam süt üretiminin %2,5’ine karşılık gelmektedir. Tüketime bakıldığında ise dünya ortalaması kişi başına 116,9 kg/yıl iken bu rakam Türkiye için 39,1 kg/yıl’dır (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.7, 19-21, 46-47). 2021 yılı FAO (ABD Gıda ve Tarım Örgütü) verilerine göre dünya toplam çiğ üretiminin yaklaşık %10’u (89,6 milyon ton) dış ticarete konu olmaktadır. Türkiye ise aynı yıl gerçekleştirdiği 516,7 milyon dolarlık ihracatı ve 64,2 milyon dolarlık ithalatı ile net ihracatçı konumundadır (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.54-55). Ayrıca 2021 yılı itibarıyla süt ve süt ürünleri sektöründe faaliyet gösteren 1.131 firma (TÜİK, 2023b) ile istihdam etkisi birlikte ele alındığında sektörün Türkiye için oldukça önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Süt fiyatları incelendiğinde süt fiyatı üzerinde özellikle yem fiyatlarının, arz ve talep koşullarının, çevresel (iklim değişikliği, kuraklık, susuzluk, sel vb.) ve makroekonomik faktörlerin (ticaret politikaları, anlaşmalar, kurlar, petrol fiyatları, siyasi gerginlikler, ekonomik krizler vb.) etkili olduğu bilinmektedir. IFCN (International Farm Comparison Network - Uluslararası Çiftlik Karşılaştırma Ağı) hesaplarına göre dünya çiğ süt ortalama fiyatı Haziran 2021 tarihi itibarıyla 0,452 \$/litredir. Avrupa’da ise litre başına fiyat 0,2805 Euro (Litvanya) ile 0,3908 Euro (İtalya) arasında değişmektedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.21-22).

Perakende süt fiyatları dikkate alındığında ise 2015 yılında 2,83 TL olan perakende reel süt fiyatının 2021 yılında 6,70 TL’ye yükseldiği, geçen 6 yıllık dönemde perakende reel süt fiyatının 2,37 katına yükseldiği görülmektedir. Nominal fiyatlar dikkate alındığında ise Temmuz 2023 tarihi itibarıyla perakende süt fiyatının Türkiye’de 28,93 TL (IYAŞ, 2023), ABD’de 31,02 TL (USDA, 2023), Almanya’da 33,84 TL (DM, 2023) olduğu görülmektedir. Çiğ süt fiyatları ile perakende fiyatlar karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılık, bu konunun analizine ilgiyi arttırmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Türkiye’de perakende süt fiyatına etki eden faktörler analiz edilmiş olup çalışmanın araştırma sorularını çiğ süt fiyatının, enerji fiyatlarının, enflasyonun ve girdi maliyetlerinin perakende süt fiyatı üzerinde kısa ve uzun dönemli etkilerinin olup olmadığı oluşturmakta olup, bu kalemlerin tümünün çiğ süt fiyatı üzerinde etkili olduğu hipotezine cevap aranmıştır. Çalışma gerek güncel veri kullanımı dolayısıyla, gerek perakende süt fiyatını etkileyen faktörleri belirlemeye çalışması gerekse de kullandığı yöntem bakımından özgün olup, literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Dünyada ve Türkiye’de süt üretim, tüketim ve dış ticaret yapısının ele alınmasını takiben literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Ardından materyal ve yöntem tanıtılmış, model tahmin sonuçları verilmiştir. Çalışma sonuç ve tartışma bölümü ile son bulmaktadır.

1. Dünyada ve Türkiye’de Süt Üretim, Tüketim ve Dış Ticareti

Dünya süt üretimi incelendiğinde 2005 yılında yaklaşık 657 milyon ton olan süt üretimi yaklaşık %39 artarak 2020 yılı itibariyle 910 milyon tonu aşmıştır (Tablo 1). Bu artışta özellikle dünya nüfusunda 2005-2020 döneminde yaşanan %19,35’lik artış (UN, 2023) ve kişi başına tüketimdeki (2020 yılı itibariyle 116,9 kg/yıl) artışlar ile Asya ve Kuzey Amerika’daki hızlı üretim artışlarının önemli etkileri söz konusudur (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.8, 12).

Tablo 1: Türler İtibariyle Dünya Süt Üretimi ve Toplam Süt Üretimi İçindeki Payları (2005-2020)

(Bin ton)	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
İnek Sütü	548.984	600.684	667.273	687.245	701.021	714.781	735.270
	%83,59	%82,95	%82,41	%81,60	%81,25	%80,90	%80,76
Manda Sütü	79.501	93.154	109.053	120.796	127.099	132.931	138.972
	%12,11	%12,86	%13,47	%14,34	%14,73	%15,05	%15,26
Keçi Sütü	16.305	16.645	19.587	19.504	20.688	21.093	21.432
	%2,48	%2,30	%2,42	%2,32	%2,40	%2,39	%2,35
Koyun Sütü	9.043	9.875	10.069	10.733	10.231	10.632	10.617
	%1,38	%1,36	%1,24	%1,27	%1,19	%1,20	%1,17
Diğer	2.903	3.801	3.735	3.897	3.771	4.116	4.128
	%0,44	%0,52	%0,46	%0,46	%0,44	%0,47	%0,45
Toplam	656.735	724.158	809.718	842.175	862.809	883.554	910.419

Kaynak: IDF, The World Dairy Situation Raporlarından aktaran Ulusal Süt Konseyi Raporları (2020, 2021 ve 2022).

Türlerine göre süt üretimi incelendiğinde en fazla üretimin inek sütünde gerçekleştirildiği, 2020 yılı itibariyle inek sütünün toplam süt üretimi içindeki payının %80,76 düzeyinde olduğu görülmektedir. Dünya inek sütü üretiminde AB-28 2020 yılı itibariyle 170,1 milyon ton (%23) ilk sırayı alırken, AB’yi Hindistan (105,5 milyon ton), ABD (101,3 milyon ton) ve Brezilya (36,7 milyon ton) izlemektedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.9-10). Türkiye ise 2020 yılındaki 21,75 milyon tonluk inek sütü üretimi ile dünyada 8. sırada yer alırken, üretimi 2021 ve 2022 yıllarında sırasıyla 21,37 ve 19,91 milyon tona gerilemiştir (TÜİK, 2023c). Bu gerilemenin arkasındaki başlıca neden, 2020 yılında 17,97 milyon olan sığır sayısının 2022 yılında 16,85 milyona düşmesidir (TÜİK, 2023d).

Öte yandan inek sütünün toplam süt üretimi içindeki payı azalırken, manda sütü üretiminin payı artarak %15 düzeylerine ulaşmıştır. 2020 yılı itibariyle manda sütü üretiminde ise ilk sırada %73’lük payla Hindistan yer alırken onu %22’lik payla Pakistan izlemektedir. Türkiye ise manda sütü üretiminde dünyada 9. sırada yer almaktadır (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.11). Türkiye’de 2020 yılında 63,77 bin ton olan manda sütü üretimi 2021’de 63,64 bin tona, 2022’de ise 43,59 bin tona gerilemiştir (TÜİK, 2023c). Bu gerilemenin en önemli sebebi ise 2020 yılında 192.489 olan manda sayısının 2022 yılında 171.835’e gerilemesidir (TÜİK, 2023d).

Dünyada 2020 yılı itibariyle toplam süt üretimi içinde keçi ve koyun sütlerinin payları ise sırasıyla %2,35 ve %1,17 düzeyindedir. Türkiye’de ise 2022 yılı itibariyle keçi ve koyun sütü üretimlerinin toplam süt üretimi içindeki payları sırasıyla %2,51 ve %4,95 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2023c).

Süt doğrudan tüketiminin yanı sıra gıda ürünleri imalatı sektöründe ve hanehalkları tarafından ticarete konu olmayacak şekilde süt ürünlerine (yoğurt, peynir, tereyağı vb.)

dönüştürülmek amacıyla talep edilmektedir. Gıda imalatı sürecinde ise süt; tereyağı, peynir, yoğurt, ayran, süttozu, peynir altı suyu vb. ürünlerin üretimi için girdi olarak kullanılmaktadır. 2020 yılı itibariyle dünya inek sütü üretiminin %62,4'lük kısmı gıda imalat sanayi tarafından kullanılmıştır. Sanayi tarafından imalat amacıyla kullanılan 459 milyon tonluk inek sütünün %35'i AB-28 bölgesinden, %22'si ise ABD'den temin edilmiştir. Dünya içme sütü üretimine bakıldığında ise 2015 yılında 127 milyon ton olan üretim, 2020 yılında 124 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. İçme sütü üretimin 30,2 milyon tonluk kısmı AB-28, 21 milyon tonu ABD ve 17,7 milyon tonu ise Çin tarafından gerçekleştirilmiştir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.14-15).

Türkiye süt üretiminde önde gelen ülkeler arasında olmasına rağmen çoğu gelişmekte olan ülkede olduğu gibi üretilen sütün sanayi tipi imalata ayrılan payı görece düşüktür. Keza 2020 yılı itibariyle Türkiye'de sadece üretilen inek sütü (21,7 milyon ton) bile dikkate alınsa üretim miktarının sadece 9,84 milyon tonu entegre süt işletmeleri tarafından toplanabilmekte (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.41) ve 5,75 milyon tonu sanayi tipi işletmelerde işlenebilmektedir. 2020 yılında Türkiye'de sanayide işlenen sütün %31,93'ü (1,84 milyon ton) sıvı süt imalatında, %28,66'sı (1,65 milyon ton) yoğurt ve diğer mayalanmış/ekşitilmiş ürün imalatında, %13,95'i (0,80 milyon ton) peynir altı suyu imalatında ve %13,39'u (0,77 milyon ton) peynir ve lor imalatında kullanılmıştır (TÜİK, 2023a).

Türkiye'de süt ve süt ürünleri sektöründe faaliyet gösteren firma sayılarında son dönemde önemli artışlar kaydedilmiştir. Nitekim 2005 yılı itibariyle 400 olan firma sayısı %182,75'lik artışla 2021 yılında 1.131'e ulaşmıştır. Bu firmaların %53,05'i farklı özelliklerde işlenmiş içme sütü imalatında faaliyette bulunurken, %27,50'sinin peynir ve lor imalatında, %21,04'ünün tereyağı vb. imalatında, %17,24'ünün yoğurt ve diğer mayalanmış/ekşitilmiş ürün imalatında ve %10,96'sının dondurma vb. ürün imalatında faaliyet gösterdikleri görülmektedir (TÜİK, 2023b).

Dünya süt ve süt ürünleri tüketimi incelendiğinde rakamların üretim rakamlarından oldukça farklılaşabildiği görülmektedir. Bunun en önemli nedeni üretilen sütün, kayıt dışı pazarlanması sonucu hanehalkları tarafından doğrudan tüketilebilmesidir. Öte yandan 2020 yılında yaşanan Covid-19 pandemisi işlenmiş paketli ürünlere talebi artırmış ve 2019-2020 sürecinde tüketimin %3 oranında artarak 910 milyon tona ulaşmasına neden olmuştur. Kişi başına tüketim incelendiğinde ise tüketimin %1,7 artarak 116,9 kg/yıl'a ulaşmasına rağmen tüketimde bölgeler/ülkeler arasında önemli farklılıklar söz konusudur. Keza Afrika'da kişi başı tüketim 43 kg düzeyinde iken Avrupa'da bu rakam 286 kg (AB-28'de 311 kg) düzeyindedir. 2020 yılı itibariyle içme sütü tüketimi incelendiğinde ise en yüksek tüketim yaklaşık 100 kg ile Avustralya ve Yeni Zelanda'da gerçekleşirken, AB-28 genelinde ise bu değer 56,9 kg düzeyindedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.19-21).

Türkiye'de 2021 yılı süt tüketimi yaklaşık 274 kg/yıl süt eşdeğeri olarak gerçekleşmiş olup, bu değer 39,1 kg'ı içme sütü, 19,6 kg'ı peynir, 29 kg'ı yoğurt, 10 kg'ı ayran ve 2,15 kg'ı tereyağı cinsinden tüketimdir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.7, 19-21, 46-47). Bununla birlikte Türkiye'de halen açıkta süt satışının yaygınlığı dolayısıyla belirtilen rakamlar reel tüketimin kayıt altındaki kısmını temsil etmektedir.

Dünyada üretim ile tüketim artışları bölgeler bazında eş oranlı olarak gerçekleşmediği için dünya süt ticareti artış göstermiştir. 2021 yılı FAO rakamlarına bakıldığında dış ticaretin 89,6 milyon ton süt eşdeğerine ulaştığı görülmektedir. Dünya dış ticaretindeki

artışın en önemli sebebi Çin, Meksika, Endonezya, Vietnam ve Bangladeş gibi ülkelerin ithalat taleplerindeki artışlardır. Türkiye'nin süt ve süt ürünleri dış ticareti incelendiğinde süttözu (%33,7), peynir (%29,4) ve peynir altı suyunun (15,7) en önemli ihracat kalemlerini oluşturduğu; en fazla ihracatın ise Irak, Mısır, Cezayir, Çin ve BAE ile yapıldığı görülmektedir. İthalat bağlamında ise en önemli kalemlerin tereyağı ve peynir olduğu, yoğun olarak da AB ülkeleri ile KKTC'den ithal edildikleri görülmektedir. Türkiye'nin 2021 yılı süt ve süt ürünleri ihracatı 516,7 milyon dolar, ithalatı ise 64,2 milyon dolar düzeyindedir. Dolayısıyla Türkiye süt ve süt ürünleri sektöründe net ihracatçı konumunda olup ihracat yıllar itibarıyla artarken, ithalat ise düşmektedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.54-55).

2. Literatür Taraması

Literatürde gıda sektörü ile süt ve süt ürünleri sektöründeki üretici fiyatlarını, tüketici fiyatlarını ve fiyatlar arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalarda pazarlama marjı, ürün fiyatlarındaki oynaklık ve piyasa yapısı gibi konular farklı yaklaşımlar ve yöntemlerle analiz edilmiştir. İlgili literatürün zengin olması dolayısıyla literatür taramasında sadece gıda ile süt ve süt ürünleri sektörüne dair ekonometrik model içeren yerli ve yabancı başlıca çalışmalar incelenmiş ve ilgili çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Literatürdeki Gıda ve Süt ve Süt Ürünleri Piyasasına Dair Başlıca Çalışmalar

Çalışma	Yöntem ve Dönem	Ülke/Bölge	Araştırma Bulguları
Kamaruddin, ve Jusoff, 2009	ARDL, 1982-2002	Malezya	Yiyecek ve içecek sektörünün katma değerindeki artışın, nüfus, kişi başına gelir ve ihracat ile yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Süt ve sütü ürünleri özelinde bakıldığında ise katsayıların anlamsız bulunduğu görülmektedir.
Bor vd., 2014	AECM, 01.2003-12.2012	Türkiye	Türkiye çığ süt piyasasında çiftlik fiyatı ile perakende fiyat arasındaki fiyat geçişliliğini analiz etmişler ve perakende fiyatların, girdi fiyatlarındaki bir artışa, azalışa göre daha hızlı tepki verdiği ve bunun da tüketici refah kaybına neden olduğunu tespit etmişlerdir.
Çelik, 2014	Eşbütünleşme, 1980-2013	Türkiye	Sığır sayısı ile sığır sütü fiyatı arasında pozitif ama anlamsız; sığır sütü miktarı ve sığır süt fiyatı arasında negatif ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir.
Bölük ve Karaman, 2015	AECM, 01.2003-12.2013	Türkiye	Türkiye için çığ süt ile paketli süt fiyatları arasındaki fiyat geçirgenliğini analiz etmişler ve uzun dönemde çığ süt fiyatı ile paketli süt fiyatının birlikte hareket ettiğini ve üretici fiyatlarındaki artışın perakende fiyatlara, azalışa göre daha hızlı ve büyük oranda yansıtıldığı tespit etmişlerdir.
Kharin, 2015	ARDL, 01.2002-09.2014	Rusya	Çalışmanın temel bulgusu üretici fiyatı ile perakende fiyat arasında uzun dönemde bir eşbütünleşmenin olmadığı yönündedir. Ayrıca perakendeden çiftliğe doğru tekyönlü bir Granger nedenselliğinin olduğu, perakende

				fiyatlarındaki %1'lik artışın çiftlik fiyatını kısa dönemde %0,31, uzun dönemde %1,35 arttırdığı ve perakendecilerin pazar gücüne sahip oldukları ortaya konmuştur.
Fousekis ve Trachanas, 2016	NARDL, 01.2003-02-2015	ABD, AB ve Okyanusya		İncelenen üç bölgede, kaymağı alınmış süttozu (SMP) fiyatlarının kısa ve uzun dönemde birbiriyle ilişkili olduğu ve fiyat artışlarının, düşüslere göre daha yoğun şekilde iletildiği sonucuna ulaşılmıştır.
Çınar, 2017	Asimetrik VECM, 01.2003-12.2016	Türkiye		Çiğ süt-yoğurt ve çiğ süt-peynir pazarları için asimetrik (pozitif yönlü) bir fiyat iletimi olduğu, üretici fiyatı arttığında tüketiciye yansıtılırken, düştüğünde yansıtılmadığı veya gecikmeli yansıtıldığı ortaya konulmuştur.
Çelik vd., 2018	ARDL, 1981-2017	Türkiye		Çalışma sonucunda keçi sayısı ile keçi sütü üretimi ve dolar kuru arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişkinin varlığı ve kısa dönemde oluşabilecek bir şokun %30,56'sının 1 dönem içerisinde giderilebileceği tespit edilmiştir.
Rezitis, 2019	NARDL, 01.2002-12.2015	Finlandiya		Çiğ süt ile; yağsız süt (%46), düşük-yağlı süt (%64), küflü peynir (%5,2) ve Emmental peyniri (%12,4) arasında uzun dönem; işlenmiş peynir (%11,6) ve çiftlik (%9,9) peyniri ile yoğurt (%8,9) arasında hem kısa hem de uzun dönem pozitif fiyat asimetrisi tespit edilmiştir.
Abdallah vd., 2020	NARDL, 01.2004-09.2019	Macaristan		Çoğu süt ürünü için kısa ve uzun dönemli fiyat asimetrisi ve süt ürünleri piyasasında pazar gücü tespit edilmiştir. Ayrıca tereyağı, tereyağı kreması, ekşi krema ve Trappista peyniri için pozitif uzun dönem fiyat asimetrisi bulunmuştur.
Akça ve Hayran, 2021	ARDL, 1970-2018	Türkiye		Sığır sütü fiyatlarındaki artışların, sığır eti üretimini azalttığı tespit edilmiştir.
Ayyıldız vd., 2021	AECM, 01.2005-12.2019	Türkiye		Çalışmada çiğ süt ve perakende süt fiyatları arasında asimetri ilişkisi olup olmadığını araştırmış ve uzun dönemde perakende süt fiyatlarının çiğ süt fiyatlarındaki azalışlara, artışlara göre daha hızlı tepki verdiği tespit edilmiştir.
Bor vd., 2021	NARDL, 01.2003-02.2018	Türkiye		Çalışma sonucunda çiğ süt fiyatları ile beyaz peynir, yoğurt ve tereyağı fiyatları arasında kısa dönemli; çiğ süt ve kaşar peyniri fiyatları arasında ise hem kısa hem de uzun dönemli asimetrisinin olduğu tespit edilmiştir.
Kandemir Kocaaslan vd., 2021	NARDL, 01.2000-01.2018	Belirli AB ülkeleri ve Türkiye		Gıda sektöründe asimetrik fiyat geçirgenliğinin bir piyasa anomalisi olmadığı, piyasada yaygın bir durum olduğu belirtilmiştir. Türkiye, Polonya, İspanya ve Hollanda için kısa ve uzun dönemde üretici ve tüketici gıda fiyatlarının asimetrik olduğu tespit edilmiştir.
Lindström, 2021	NARDL, 01.2007-11.2017	İsviçre		Geleneksel süt toptan fiyatının perakende fiyatlar üzerinde kısa ve uzun dönemde pozitif asimetriye sahip olduğu, organik sütün ise uzun dönem pozitif asimetrisinin daha düşük

				ve istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla organik süt tüketicilerinin toptan fiyat artış azalışlarından daha az etkileneceği belirtilmiştir.
Taylan ve Önder, 2021	Q1-2005-Q2 Eşbütünleşme ve ECM	2018	Burdur, Türkiye	Uzun dönem için eşbütünleşme testi, kısa dönem için ise ECM modeli kullanılmıştır. Çalışmada süt üreticisi ile perakendeci arasında pozitif asimetric fiyat geçirgenliği bulunmuştur. Perakendecilerin kar marjlarını daraltıcı şoka kar marjını genişletici şoktan daha hızlı tepki verdikleri tespit edilmiştir.
İçen vd., 2022	NARDL, 01.2003- 12.2021		Türkiye	Petrol fiyatı ve döviz kurlarındaki artışların uzun dönemde gıda fiyatları üzerinde, azalışlara göre daha büyük etki ettiği tespit edilmiştir.
Sahara vd., 2022	ECM, 2010- 2019 (aylık veri)		Endonezya	İhracatçı ülkeler ile Endonezya'daki kaymağı alınmış süttozu (SMP) fiyatları arasında kısa dönemde asimetri tespit edilmiştir. Endonezya'da SMP fiyatları, ihracatçı ülkelerin fiyat artışlarına, azalışlardan daha hızlı tepki vermektedir. Uzun dönemde ise asimetric fiyat geçirgenliği tespit edilmemiştir.
Demirağ, 2023	ARDL, 01.2010- 08.2022		Türkiye	Üretici fiyatları, gıda fiyatları ve dolar kuru arasında eşbütünleşme tespit edilmiştir. Gıda fiyatlarının, uzun dönemde üreticinin piyasaya sunduğu mal fiyatlarından ve dolar kurundan etkilendiği ve kur etkisinin daha yüksek olduğu bulunmuştur.
Rose ve Paparas, 2023	ECM, 01.2009- 01.2019		İngiltere	Çiğ süt piyasasında kısa dönemdeki bir şokun 7 ay içerisinde %14'lük kısmının giderilebileceği ve üretici fiyatlarından perakende fiyatlara doğru Granger nedenselliğinin olduğu tespit edilmiştir.

Literatür Tablo 2'de incelenen çalışmalardan sadece çiğ süt piyasasını ele alınanlar bağlamında değerlendirildiğinde AECM (Asimetric Hata Düzeltme Modeli), ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) ve NARDL (Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) modellerinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Model tahmin sonuçları farklılıklar arz etse de genellikle üretici ve perakende fiyatları arasında eşbütünleşme olduğu, ilişkinin asimetric olduğu ve üretici fiyatlarındaki artışın, azalışa göre perakende fiyatlara daha fazla ve daha hızlı yansıtıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Literatür incelendiğinde Türkiye'de perakende süt fiyatının belirleyicilerini incelemeyi amaçlayan çalışmaların (Bor vd., 2014; Bölük ve Karaman, 2015) sayıca az olduğu ve bunlarında AECM yöntemini kullanarak çiğ süt fiyatı ile perakende süt fiyatı arasındaki fiyat geçirgenliğini incelediği görülmektedir. Benzer şekilde Rezitis (2019) ve Lindström (2021) NARDL yöntemini kullanarak sırasıyla Finlandiya ve İsviçre için çiğ (toptan) süt ile perakende (yağsız ve az-yagli) süt fiyatları arasındaki asimetricleri incelemişlerdir. Bu çalışma ise gerek ARDL modelini kullanması, gerek daha güncel aylık veri kullanması (Ocak 2016 – Şubat 2022) gerekse de perakende süt fiyatının belirleyicilerini belirlemeyi amaçladığından diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Bu yönleri ile literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

3. Materyal ve Model

Çalışmada Türkiye’de perakende çiğ süt fiyatındaki değişmelerin sebeplerinin analizi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Ocak 2016 – Şubat 2022 dönemi aylık verileri kullanılmıştır. Modele dahil edilen değişkenlere ait veriler TÜİK ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu’ndan (EPDK) temin edilmiştir. Türkiye perakende süt fiyatı (SUTPF) verileri TÜİK’in “Tüketici fiyat endeksi (2003=100) madde sepeti ve ortalama fiyatlar” serisinden elde edilmiş ve yine TÜİK’in “Özel kapsamlı TÜFE göstergeleri (2003=100)” veri setindeki “Diğer işlenmiş gıda” endeksi kullanılarak reelleştirilmiştir. Modelin bağımsız değişkenlerinden üreticinin eline geçen süt fiyatı (SUTUF) verileri Ulusal Süt Konseyi “Tavsiye edilen çiğ süt fiyatları” serisinden elde edilmiş ve TÜİK’in “Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi (2015=100) madde fiyatları (TL)” veri setindeki “İnek sütü” endeksi kullanılarak reelleştirilmiştir. Paket süt imalatı sürecinde gerek çiğ sütün nakliyesi, gerek paketlenmiş sütün dağıtımında kullanılan motorin en önemli maliyet kalemlerinden olduğu için enerji maliyetlerini temsilen motorin fiyatı (MOTOF) dikkate alınmıştır. Motorin aylık ortalama fiyatları EPDK’dan temin edilmiş ve TÜİK’in “Yurt içi üretici fiyat endeksi, ana sanayi grupları, 2003=100” veri setindeki “Enerji” endeksi kullanılarak reelleştirilmiştir. Bağımsız değişkenlere, perakende çiğ süt fiyatına arz yönünden etki eden ÜFE endeksi dahil edilmiştir. Bu bağlamda TÜİK’in “Yurt içi üretici fiyat endeksi, 2003=100, CPA 2008 kısım, bölüm ve gruplarına göre tarihsel seri” veri setinden “Süt ürünleri” verileri temin edilmiş, aylık değişimleri hesaplanarak ÜFE değişimi (SUTUFE) değişkeni elde edilmiştir. Son olarak bağımsız değişkenlere perakende çiğ süt fiyatına talep yönünden etki eden TÜFE endeksi dahil edilmiştir. Bu amaçla TÜİK’in “Özel kapsamlı TÜFE göstergeleri (2003=100)” veri setinden “Diğer işlenmiş gıda” serisi kullanılmış ve aylık değişimleri hesaplanarak TÜFE değişimi (SUTTUFE) elde edilmiştir. Modelde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler ve tanımlamaları Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Modelde Kullanılan Değişkenler Ait Tanımlamalar

Bağımlı Değişken	
SUTPF	Perakende reel süt fiyatı (TL)
Bağımsız Değişkenler	
SUTUF	Üreticinin eline geçen reel çiğ süt fiyatı (TL)
MOTOF	Reel motorin fiyatı (TL)
SUTUFE	Süt ürünleri ÜFE değişimi (%)
SUTTUFE	Diğer işlenmiş gıda TÜFE değişimi (%)

Zaman serisi veri kullanımında sahte regresyon problemi ile karşılaşılabilindiği için serilerin durağan olup olmadıklarının test edilmesi gerekir. Eğer testte serilerin durağan olmadığı tespit edilirse seriler, farkı alınarak durağan hale getirilir fakat bu işlem serilerde bilgi kaybına neden olabilmekte hatta seriler arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırbilmektedir. Bu kayıpların önüne geçmek için düzeyde durağan olmayan serilerin farkı alındığında durağan bir sürecinin olabileceğini ve ekonometrik olarak belirlenebileceğini gösteren eşbütünleşme analizi kullanılmaktadır (Johansen ve Juselius, 1990, s.170; Tari ve Yıldırım, 2009, s.100). Değişkenler arası uzun dönem ilişkinin varlığı, serilerin tamamı aynı derecede durağanlık gösterirse Engle-Granger (1987), Johansen (1988, 1991) ve Johansen-Juselius (1990) eşbütünleşme testleri ile; farklı düzeylerde durağanlık gösterirse Pesaran ve Shin (1995, 1999), Pesaran ve Smith (1998) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL yöntemi ile araştırılır (Özdamar, 2015, s.84).

ARDL yönteminin geleneksel eşbütünleşme testlerine göre bazı avantajları vardır. ARDL yönteminin avantajları (Narayan ve Narayan, 2005, s.429; Turan ve Karataş, 2018, s.40);

1. Modeldeki değişkenlerin I(0) ya da I(1) düzeyinde durağan olup olmamasına bakmaksızın, yani farklı bütünleşme derecelerine sahip değişkenler arasında analiz yapılabilmesi,
2. Kısıtsız Hata Düzeltme Modeli (Unrestricted Error Correction Model-UECM) kullandığından Engle-Granger metoduna göre daha iyi istatistiksel özelliklere sahip olması,
3. Gözlem sayısının az olduğu durumlarda Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testlerine göre daha güvenilir sonuç vermesidir.

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki uzun ve kısa dönem etkisini analiz etmeye yarayan diğer bir model ise NARDL modelidir. NARDL modeli, ARDL modeli gibi farklı bütünleşme derecelerine sahip değişkenler arasında analiz yapabilmekte ve bağımsız değişkenlerdeki pozitif ve negatif değişimlerin bağımlı değişken üzerindeki asimetric etkilerini tek denklem ile tespit edebilmektedir. Dolayısıyla NARDL kısa ve uzun dönem etkileri (bunları 2 ayrı denklem ile tahminleyen) ARDL'nin aksine tek denklem ile tahminleyebilmektedir. NARDL, modelin yeterince basit ve kapsamlı olması ve kısa dönemden uzun döneme veya tam tersi bir asimetri geçişine izin vermesi özellikleriyle ARDL'den üstün olmakla birlikte bağımsız değişkenlerin ayrıştırılmış bileşenlerinin etkilerinin aynı olması durumunda, standart simetrik ARDL modeline indirgemektedir (Shin vd., 2013).

Diğer taraftan VECM modeli (Vektör Hata Düzeltme Modeli), durağan-olmayan değişkenler için de uygulanabilir fakat eşbütünleşme gerektirir (Chen, 2024, s.34). Öte yandan ARDL'nin karışık bütünleşme derecelerine sahip değişkenleri ele alabilmesi ARDL'nin VECM'e göre daha tercih edilmesine neden olmaktadır.

Bu avantajları dolayısıyla çalışmada tercih edilen ARDL yöntemi üç aşamada koşullanmaktadır: değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin test edilmesi, uzun dönem katsayı ve esnekliklerinin tahmini, kısa dönem katsayı ve esnekliklerinin tahmini (Narayan ve Smyth, 2006: 337). Ayrıca modelin güvenilirliği için normallik, ardışık bağımlılık (autocorrelation), değişen varyans (heteroskedasticity) ve model kurma hatası testleri gerçekleştirilmelidir.

ARDL yaklaşımını uygulamak için, iki değişkenli bir vektör (z_t) kullanılır: $z_t = (y_t, x_t)'$. Burada, y_t bağımlı değişken, x_t ise bağımsız değişkenler vektörüdür. z_t 'nin veri üretme süreci, p-derecesine sahip bir vektör otoregresyondur (Narayan ve Smyth, 2006, s.337):

$$\Delta y_t = \beta_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 x_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta y_{t-i} + \sum_{j=0}^n \beta_j \Delta x_{t-j} + \gamma w_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

İlgili eşitlikte, α_1 ve α_2 uzun dönemli çarpanları; β_0 sabit katsayıyı, w_t dışsal bileşenler vektörünü; Δ ise birinci derecede farkları temsil etmektedir. Eşitlik 1'de verilen genel denklemin çalışmaya uyarlanması ile Eşitlik 2 elde edilmiştir.

$$\begin{aligned}
\Delta SUTPF_t = & \beta_0 + \alpha_1 SUTPF_{t-1} + \alpha_2 SUTUF_{t-1} + \alpha_3 MOTOF_{t-1} + \alpha_4 SUTUFE_{t-1} \\
& + \alpha_5 SUTTUFE_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta SUTPF_{t-i} + \sum_{j=0}^n \beta_{2j} \Delta SUTUF_{t-j} \\
& + \sum_{j=0}^n \beta_{3j} \Delta MOTOF_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_{4j} \Delta SUTUFE_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_{5j} \Delta SUTTUFE_{t-j} \\
& + \varepsilon_t
\end{aligned} \tag{2}$$

ARDL yönteminin ilk adımını oluşturan eşbütünleşmenin olup olmaması için yapılan sınır testi F test istatistiği ile yapılabilmektedir. Ancak ARDL sınır testi için kullanılan F testi gecikme uzunluğuna karşı hassastır (Bahmani-Oskooee ve Goswami, 2003, s.106). Dolayısıyla eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden önce farkı alınmış değişkenlerin gecikme uzunluğu (m) belirlenmelidir. Optimum gecikme uzunluğu belirlendikten sonra değişkenlerin bir dönem gecikmeli düzeylerinin katsayılarının ortak anlamlılığı F test istatistiği ile ortaya konur: $H_0 = \alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = \alpha_4 = \alpha_5 = 0$. F test-değerinin büyüklüğü (a) ARDL modeline dahil edilecek değişkenlerin I(0) veya I(1) olmasına, (b) bağımsız değişken sayısına, (c) sabit veya trend içerip içermemesine ve (d) örneklem büyüklüğüne bağlı olarak değişebilmektedir (Narayan, 2005, s.1981; Aytekin ve Hatırlı, 2021, s.209).

H_0 'ı sınamak için kullanılan F test istatistiği dağılımı, standart F dağılımlarına uymadığı için, hesaplanan F test istatistiği değeri Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenen alt ve üst kriterler ile karşılaştırılır. Hesaplanan F istatistik değeri, kritik değerın üst sınırından büyük ise H_0 reddedilir ve değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olduğu kabul edilir. Eğer hesaplanan F istatistik değeri, kritik değerın alt sınırından küçükse, bu durumda H_0 reddedilmez ve değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olmadığı kabul edilir. Hesaplanan F istatistik değerinin, alt ve üst sınırın arasında yer alması durumunda ise belirsizlik bölgesi olarak kabul edilir. Bu durumda değişkenlerin durağanlık düzeylerini dikkate alan farklı eşbütünleşme testleri kullanılır (Yılancı, 2012, s.70).

F testi sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşmenin olduğu tespit edilirse ikinci aşama olan uzun dönem katsayı ve esnekliklerinin tahmin edilmesine geçilir. Tahminleme, Eşitlik 3'te verilen modelin En Küçük Kareler (OLS) yöntemi ile gerçekleştirilir (Narayan ve Narayan, 2005, s.431).

$$\begin{aligned}
SUTPF_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} SUTPF_{t-i} + \sum_{j=0}^n \beta_{2j} SUTUF_{t-j} \\
& + \sum_{j=0}^n \beta_{3j} MOTOF_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_{4j} SUTUFE_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_{5j} SUTTUFE_{t-j} \\
& + \varepsilon_t
\end{aligned} \tag{3}$$

ARDL yönteminin son aşaması olan üçüncü aşamada ise kısa dönem katsayıları ve esnekliklerinin tahmini gerçekleştirilir. Bunun için çalışmada Eşitlik 4'te verilen model kullanılmıştır.

$$\begin{aligned}
\Delta SUTPF_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta SUTPF_{t-i} + \sum_{j=0}^n \beta_{2j} \Delta SUTUF_{t-j} \\
& + \sum_{j=0}^n \beta_{3j} \Delta MOTOF_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_{4j} \Delta SUTUFE_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_{5j} \Delta SUTTUFE_{t-j} \\
& + \delta ECT_{t-1} + \varepsilon_t
\end{aligned} \tag{4}$$

Yukarıdaki eşitlikte ECT, hata düzeltme terimi (Error Correction Term) olup, katsayısı (δ), kısa dönemde ortaya çıkabilecek bir sapmanın uzun dönemde ne kadar sürede düzeleceğini göstermektedir. Tahmin edilen katsayı, (a) istatistiki olarak anlamlı olmalı, (b) negatif değer almalı ve (c) 0 ile -1 arasında olmalıdır. Eğer katsayı 0 ile -1 arasında bulunursa, bu durumda bağımlı değişken uzun dönem dengesine yakınsayacaktır. Eğer katsayı pozitif veya -2'den daha küçük ise bağımlı değişken uzun dönem dengesinden uzaklaşırken, katsayı -1 ile -2 arasında tespit edilirse, bağımlı değişken, uzun dönem dengesine sönümlenmiş salınımlar ile yakınsayacaktır (Alam ve Quazi, 2003, s.97).

4. Model Tahmin Sonuçları

Çalışmada Eşitlik 2 ile verilen model, ARDL yöntemi ile 01.2016-02.2022 dönemi aylık verileri ve EViews 13 ekonometri paket programı kullanılarak tahminlenmiştir.

Veri seti olarak zaman serisi kullanılması dolayısıyla öncelikle serilerin durağanlığı test edilmiş, sabitsiz ve trendsiz modelde elde edilmiş test sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Augmented Dickey-Fuller (ADF) Test İstatistikleri	Phillips-Perron (PP) Test İstatistikleri
	Düzye	
SUTPF	2,472	3,3643
SUTUF	1,0087	3,7258
MOTOF	0,137	0,5847
SUTUFE	0,4304	0,7805*
SUTTUFE	1,1108	-4,4737

Not: * ve **, ADF ve PP test istatistik tablo değerine göre sırasıyla %1 ve %5 önem düzeyinde anlamlıdır.

PP birim kök testi sonuçları incelendiğinde düzeyde sadece 1 değişkenin durağan iken birinci fark alındığında tüm değişkenlerin durağan hale geldikleri görülmektedir. Bu bağlamda model tahminlemesi için ARDL kullanılmasına karar verilmiş, farklı fonksiyon kalıpları denenmiş ve elde edilen sonuçların beklenen işaretlere sahip olması ve katsayılarının anlamlılığı dolayısıyla doğrusal fonksiyon kalıbı tercih edilmiştir.

Tablo 5: Optimum Gecikme Uzunlukları

Gecikme (m)	FPE	AIC
0	1,195,624	1,436,804
1	0,000000571	-0,188546
2	0,000000549	-0,244625
3	0,000000656	-0,104247
4	0,000000769	-0,020663
5	0,000000792	-0,121272
6	0,000000875	-0,227044
7	0,00000105	-0,361752
8	0,00000103	-0,855379
9	000000539*	-2,232720*

Not: *, uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir.

Modelde eşbütünlüşme olup olmadığı F testi ile sınanmıştır. F test istatistiğinin gecikme uzunluğuna karşı hassas olması nedeniyle optimum gecikme uzunluğu VAR modeli ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda Final Prediction Error (FPE) ve Akaike Information Criterion (AIC) kriterlerine göre optimum gecikme uzunluğu 9 olarak tespit edilmiştir (Tablo 5).

Çalışmada değişkenler arasında eşbütünlük (uzun dönem ilişkisi) olup olmadığı F testi ile sınanmış ve hesaplanan F istatistik değeri (12,639) Pesaran üst sınır değerlerinden büyük olduğu için H_0 reddedilmiştir. Bu bağlamda değişkenler arasında eşbütünlük veya uzun dönemli ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6: ARDL Sınır Testi Sonuçları

k	F İstatistiği	Kritik Değerler	I(0) – Alt Sınır	I(1) – Üst Sınır
		%10	1,9	3,01
4	12,63973	%5	2,26	3,48
		%1	3,07	4,44

Not: 1. k, modeldeki açıklayıcı değişken sayısıdır.

2. Kritik değerler Pesaran vd. (2001, s.300)'deki Tablo CI(i)'den alınmıştır.

Geliştirilen ARDL yönteminde modelin güvenilirliği başlıca testlerle ortaya konmuştur. Bu bağlamda normallik varsayımının kontrolü için Jarque-Bera testi; otokorelasyon için Breusch-Godfrey (BG) LM testi, değişen varyans için ARCH testi ve model kurma hatasının olup olmadığının belirlenmesi için Ramsey Reset testi gerçekleştirilmiştir. Jarque-Bera testi prob. değeri (0,228852) 0,01 ve 0,05'ten büyük olduğu için modelin normallik varsayımını sağladığı; BG LM testi ki-kare prob. değeri (0,2049) 0,01 ve 0,05'ten büyük olduğu için modelde otokorelasyon olmadığı; ARCH (Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) testi ki-kare prob. değeri (0,0678) 0,01 ve 0,05'ten büyük olduğu için modelde değişen varyans olmadığı; Ramsey Reset testi F istatistiği prob. değeri (0,3168) 0,01 ve 0,05'ten büyük olduğu için model kurma hatasının olmadığı belirlenmiştir.

Tanısal istatistikler modelin güvenilir olduğuna işaret ettiği için Eşitlik 2'de verilen model tahmin edilmiştir. ARDL model tahmininde perakende reel süt fiyatı (SUTPF), üreticinin eline geçen reel çiğ süt fiyatı (SUTUF), reel motorin fiyatı (MOTOF), süt ürünleri ÜFE değişimi (SUTUFE) ve diğer işlenmiş gıda TÜFE değişimi (SUTTUFE) değişkenleri için gecikme uzunlukları sırasıyla 2, 3, 2, 2 ve 2 olarak belirlenmiş ve ARDL (2,3,2,2,2) modeli ile kısa ve uzun dönem tahminlemesi yapılmıştır. Kısa dönem model tahmin sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: ARDL (2,3,2,2,2) Eşitliği Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: SUTPF	Kısa Dönem				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık Değeri (p)	Esneklik
D(SUTPF(-1))	0,222764**	0,101680	2,190822	0,0329	0,004
D(SUTUF)	0,745503*	0,117937	6,321209	0,0000	0,327
D(SUTUF(-1))	-0,441195**	0,184223	-2,394896	0,0202	-0,005
D(SUTUF(-2))	-0,371828*	0,116974	-3,178728	0,0025	-0,001
D(MOTOF)	0,086754	0,228966	0,378895	0,7063	0,029
D(MOTOF(-1))	0,557761**	0,251460	2,218096	0,0309	0,001
D(SUTUFE)	0,000542	0,002154	0,251622	0,8023	0,000
D(SUTUFE(-1))	-0,014374*	0,005052	-2,845198	0,0063	0,000
D(SUTTUFE)	0,036096*	0,009692	3,724204	0,0005	0,013
D(SUTTUFE(-1))	-0,037067*	0,009782	-3,789402	0,0004	-0,010
COVID	-0,035489	0,024036	-1,476491	0,1457	--
ECT(-1)*	-0,389218*	0,047211	-8,244292	0,0000	--
R ²		0,945771	Mean dependent var.		0,088219
Düzeltilmiş R ²		0,935306	S. D. dependent var.		0,260043
Log likelihood		96,08533	Akaike bilgi kriteri		-2,437256

Durbin-Watson istatistiği	2,041069	Schwarz kriteri	-2,048716
		Hannan-Quinn kriteri	-2,283109

Not: * ve **, ADF ve PP test istatistik tablo değerine göre sırasıyla %1 ve %5 önem düzeyinde anlamlıdır.

Kısa dönem model tahmin sonuçlarına göre hata düzeltme teriminin katsayısı ($\delta = -0,389218$) teorik olarak beklendiği üzere negatif, 0 ile -1 arasında ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bağlamda ilgili sonuç kısa dönemde yaşanabilecek bir şokun yaklaşık %38,92'sinin 1 ay içerisinde giderilebileceğine ve $(1/0,389218 \approx 2,57)$ yaklaşık 2,5 ayda tekrar dengeye gelinebileceğine işaret etmektedir.

Model tahmin sonuçları incelendiğinde bağımsız değişkenlerden reel motorin fiyatı (MOTOF), süt ürünleri ÜFE değişimi (SUTUFE) ve Covid-19 döneminin etkilerini ortaya koyabilmek amacıyla (03.2020 ve sonrası=1) modele kukla değişken olarak dahil edilen COVID değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Modele dahil edilen perakende reel süt fiyatının 1 gecikmeli değeri (SUTPF(-1)) teorik beklenti ile uyumlu olarak takip eden dönemdeki fiyatı (SUTPF) pozitif yönde etkilemektedir. İlgili değişkenin esneklik katsayısı 0,004 olarak hesaplanmış olup, 1 ay önce perakende süt fiyatında gerçekleşen %1'lik bir artışın, perakende süt fiyatını %0,004 artıracakı tespit edilmiştir. Üreticinin eline geçen çiğ süt fiyatının düzeydeki (SUTUF) ve 1 ve 2 dönem gecikmeli (SUTUF(-1) ve (SUTUF(-2)) etkileri dikkate alındığında ilgili dönemde üreticinin eline geçen fiyattaki (SUTUF) %1'lik artış, perakende süt fiyatında (SUTPF) %0,33'lük artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan üreticinin eline geçen fiyatın 1 ve 2 gecikmeli değerlerinde meydana gelen artışın perakende süt fiyatlarındaki etkisinin negatif olduğu görülmektedir. Ancak hesaplanan esneklik katsayılarına göre ilgili değişkenlerin (SUTUF(-1) ve (SUTUF(-2)) perakende süt fiyatı üzerine etkileri ihmal edilebilecek derecede küçüktür. Bu durum teorik beklentilerle uyumlu olmamakla birlikte, bu durumun başlıca nedenleri olarak süt imalatçısı firmaların verimliliklerindeki artış sonucu birim işleme maliyetlerinin düşmesi, ölçek ekonomileri sayesinde sağlamış oldukları avantajlar ve sektörün rekabet yapısından kaynaklı fiyat rekabeti sayılabilir. Modele dahil edilen değişkenlerden motorin fiyatının ilgili dönemdeki (MOTOF) ve 1 gecikmeli değerinin (MOTOF(-1)) perakende reel süt fiyatı (SUTPF) üzerine etkisi pozitif yönlüdür. Bu iki etkiden sadece 1 gecikmeli değer (MOTOF(-1)) anlamlı olması motorin fiyatlarındaki artışların perakende süt fiyatına 1 ay gecikmeli olarak etki ettiğine, esneklik değerinin 0,001 olması ise bu etkinin görece zayıf olduğuna işaret etmektedir. Üretici düzeyindeki fiyat değişimlerinin perakende süt fiyatı üzerindeki etkilerini ölçmek için modele dahil edilen süt ürünleri ÜFE değişimi (SUTUFE), düzeyde beklendiği gibi pozitif etkide bulunurken, 1 gecikmeli değeri (SUTUFE(-1)) negatif etkide bulunmaktadır. Bu değişkenlerden SUTUFE(-1)'in etkisi istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte, etkinin büyüklüğünü ifade eden esneklik katsayısı (0,0000) yine ihmal edilebilecek düzeydedir. Modelde ayrıca diğer işlenmiş gıda TÜFE değişiminin (SUTTUFE) perakende reel süt fiyatı (SUTPF) üzerindeki etkileri, SUTTUFE değişkeninin düzeyde ve 1 gecikmeli değerlerinin modele dahil edilmesi ile ortaya konmuştur. Model tahmin sonuçlarına göre bu etki düzeyde pozitif olup, ilgili dönemde TÜFE'de ortaya çıkacak %1'lik değişim perakende süt fiyatlarında %0,013 artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan ilgili değişkenin 1 gecikmeli etkisi ise negatif yönlü olmakla birlikte bu etkinin (-0,010) oldukça düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Covid-19 sürecinin (COVID), perakende reel süt fiyatı (SUTPF) üzerine negatif etkide bulunduğu tespit edilmiş olsa da etki istatistiki olarak anlamlı

değildir. Bu durum, beslenmede önemli yeri olan sütün Covid-19 sürecinde tüketilmeye devam ettiğine işaret etmektedir.

Tablo 8: ARDL (2,3,2,2,2) Eşitliği Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

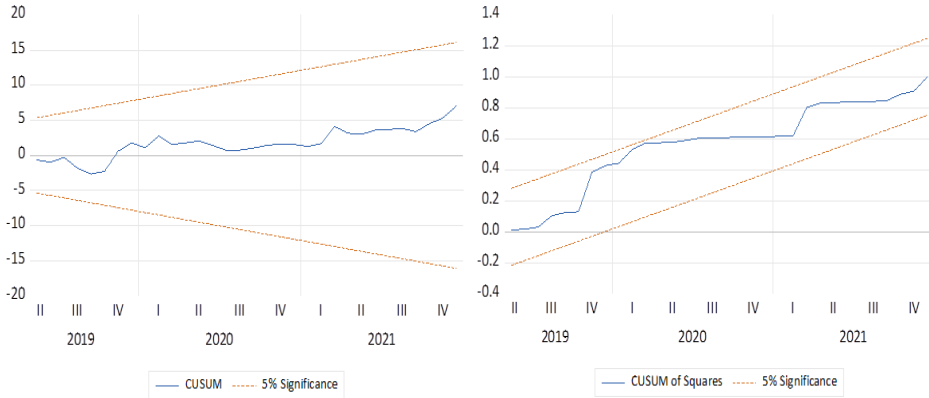
Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken: Uzun Dönem	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık Değeri (p)	Esneklik
SUTUF		1,962026*	0,040090	48,94033	0,0000	0,86
MOTOF		0,329487*	0,058232	5,658191	0,0000	0,11
SUTUFE		0,078777**	0,031940	2,466406	0,0169	0,03
SUTTUFE		0,165385**	0,065665	2,518607	0,0148	0,06

$$EC = SUTPF - (1.9620 \times SUTUF + 0.3295 \times MOTOF + 0.0788 \times SUTUFE + 0.1654 \times SUTTUFE)$$

Not: * ve **, ADF ve PP test istatistik tablo değerine göre sırasıyla %1 ve %5 önem düzeyinde anlamlıdır.

Modelin uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, modele dahil edilen bağımsız değişkenlerin tamamı istatistiki olarak anlamlı ve teorik beklenti ile uyumlu olarak etkilerinin pozitif olduğu bulunmuştur. Üreticinin eline geçen reel çığ süt fiyatındaki (SUTUF) %1'lik bir artışın perakende reel süt fiyatını (SUTPF) %0,86 artıracakı tespit edilmiştir. Benzer şekilde motorin fiyatındaki (MOTOF), süt ürünleri ÜFE değişimindeki (SUTUFE) ve diğer işlenmiş gıda TÜFE değişimindeki (SUTTUFE) %1'lik artışların uzun dönemde perakende reel süt fiyatını (SUTPF) sırasıyla %0,11, %0,03 ve %0,06 artıracakı bulgusuna ulaşılmıştır.

Tahmin edilen ARDL modelinde yer alan değişkenlere ilişkin olarak herhangi bir yapısal kırılmanın varlığı Ardışık Hataların Kümülatif Toplamı (CUSUM) ve Ardışık Hata Karelerinin Kümülatif Toplamı (CUSUMSQ) testleri ile test edilmiş (Aytekin ve Hatırlı, 2023, s.346) ve test sonuçları Şekil 1 ile sunulmuştur.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMSQ

CUSUM VE CUSUMSQ test sonuçlarına göre %5 önem düzeyinde kritik sınırlar içerisinde kalmıştır. Buna bağlı olarak tahmin edilen ARDL modelinde katsayıların istikrarlı oldukları yani değişkenlere ait herhangi yapısal bir kırılmanın olmadığı ve modelin yapay bir değişkene gerek olmaksızın tahminlenebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç

İnsan beslenmesi, sağlığı ve gelişiminde önemli yere sahip olan sütün, Türkiye’de perakende düzeydeki fiyatını etkileyen faktörlerin analizinin amaçlandığı bu çalışmada, sütün üretim, tüketim ve dış ticaret yapısı dünya ve Türkiye ölçeğinde ele alınmıştır. Dünya süt üretimi 2020 yılı itibariyle 910,4 milyon tondur ve bunun yaklaşık %2,5’lik kısmı (23,5 milyon ton) Türkiye tarafından gerçekleştirilmektedir. Kişi başı çiğ süt tüketimi incelendiğinde ise dünya ortalamasının 116,9 kg/yıl olduğu, Türkiye’de ise bu değer sadece 39,1 kg/yıl düzeyinde kaldığı görülmektedir. Öte yandan Türkiye’de çiğ süt dışı süt ürünlerinin tüketimi yaygın olup yılda kişi başına 19,6 kg peynir, 29 kg yoğurt, 10 kg ayran ve 2,15 kg tereyağı tüketilmektedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.7, 19-21, 46-47). Dış ticaret verileri incelendiğinde ise 2021 yılında dünya toplam çiğ süt ticaretinin 89,6 milyon ton olduğu, Türkiye’nin ise aynı yıl 516,7 milyon dolarlık ihracat değeri ile net ihracatçı konumunda olduğu görülmektedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.54-55).

Türkiye’de perakende süt fiyatı üzerinde etkili olan faktörler, Ocak 2016 – Şubat 2022 dönemini kapsayan aylık veriler kullanılarak ARDL yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Model bulgularına göre perakende süt fiyatı ile üreticinin eline geçen çiğ süt fiyatı, motorin fiyatı, süt ürünleri ÜFE değişimi ve diğer işlenmiş gıda TÜFE değişimi arasında uzun dönemli ilişki (eşbütünlük) olduğu tespit edilmiştir. Modelde yer verilen değişkenlerden perakende süt fiyatı üzerinde en önemli etkinin üreticinin eline geçen fiyatlardaki değişimden kaynaklandığı belirlenmiştir. Keza, ilgili değişken için hesaplanan esneklik katsayısına göre, üreticinin eline geçen fiyatta %1’lik bir artış, perakende düzeydeki fiyatlarda %0,86 artışa neden olmaktadır. Bu sonuç hem teori ile hem de literatürdeki Bölük ve Karaman’ın (2015) Türkiye ve çiğ süt ve paketlenmiş süt için yaptığı; Rezitis’in (2019) Finlandiya ve çiğ-süt, yağsız-süt ve düşük-yagli-süt vb. için yaptığı; Lindström’ün (2021) İsviçre ve geleneksel süt için yaptığı çalışmalar ile uyumludur. Çalışma sonucunda tespit edilen ve teori ve literatür ile uyumlu bir diğer sonuç ise motorin fiyatının perakende süt fiyatı üzerine olan pozitif etkisidir. Keza çalışmada motorin fiyatındaki %1’lik artışın perakende süt fiyatını %0,11 artıracığı tespit edilmiştir. Motorin fiyatlarındaki artış literatür ile uyumlu olup benzer bir sonuca Li ve Lopez (2015) de ulaşmıştır. Çalışmada ABD’de motorin fiyatındaki 1 dolarlık artışın perakende süt fiyatını 26 sent arttırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca yine teori ile uyumlu olarak süt ürünleri ÜFE değişimi ve diğer işlenmiş gıda TÜFE değişiminde meydana gelen %1’lik artışların perakende süt fiyatını sırasıyla %0,11; %0,03 ve %0,06 oranlarında artıracığı tespit edilmiştir. Çalışmanın bir diğer temel bulgusu ise kısa dönemde yaşanabilecek bir şokun yaklaşık %38,92’sinin 1 ay içerisinde giderilebileceği ve yaklaşık 2,5 ayda tekrar dengeye ulaşacağı yönündedir.

Çalışma bulguları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, perakende süt fiyatları üzerine en önemli etkinin üreticinin eline geçen fiyattaki değişimler olduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak perakende süt fiyatlarındaki artışın azaltılabilmesi için öncelikle imalat sürecinde girdi maliyeti niteliği taşıyan üreticinin eline geçen fiyattaki artışların önüne geçilmesi önem arz etmektedir. Bunun için öncelikle Türkiye’de yaygın olan aile işletmeciliğinin azaltılması ve süt üretimi yapan işletmelerin optimum ölçek büyüklüğüne kavuşturulması için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Keza Türkiye’de 2021 yılı itibariyle süt sığırcılığı yapan toplam 1.062.547 işletme mevcuttur. Bunların %47’sinde 1-5 baş, %20,40’ında 6-9 baş ve %18,07’sinde 10-19 baş sığır

beslenmektedir. Türkiye’de sanayiye süt aktaran toplam 268.557 üretici faaliyette bulunmaktadır. Bu üreticilerin yaklaşık %40’ı 30-49; %42’si 50-64 yaş aralığındadır. Gençlerin (18-29 yaş) oranı ise sadece %4 düzeyindedir (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.39). Aile işletmeciliğindeki baskın durum ölçek ekonomilerinin sağlamadığına, sanayiye süt veren işletme sayısının çok az olması dolayısıyla kayıt dışılığın yüksek olduğuna ve sektöre gençlerin dahiliyetinin az olması dolayısıyla da sektörün gelişimi konusundaki kaygılara işaret etmektedir. Keza 2015 yılında süt işleyen firmaların toplam süt arzı içinden çektikleri süt oranı %52,8 iken bu oran 2021 yılı itibariyle %47’ye düşmüştür (Ulusal Süt Konseyi, 2022, s.42).

Sonuç olarak perakende süt fiyatları büyük oranda maliyetler tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle, maliyetlerin düşürülmesi için öncelikle (kooperatifleşme, düşük faizli krediler, teşvikler yoluyla) üretim ölçeğinin büyütülüp ölçek ekonomilerinin sağlanması, enerji konusunda dışa bağımlılığın azaltılması, mera alanlarının daha işler hale getirilerek hayvancılıkta otlatma usulünün yaygınlaştırılması ve üreticilere eğitim ve danışmanlık sağlayacak politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, süt sektöründeki piyasa yapısının ortaya konarak, piyasanın etkinliğine katkı sağlayacak politikaların uygulanması önem arz etmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Abdallah, M. B., Farkas, M. F. ve Lakner, Z. (2020). Analysis of dairy product price transmission in Hungary: A nonlinear ARDL model. *Agriculture*, 10(217), 1-14.
- Akça, E. E. ve Hayran, S. (2021). Is there any link between cattle milk price and beef production? Empirical evidence from Turkey. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 27(1), 31-37.
- Alam, I. ve Quazi, R. (2003). Determinants of capital flight: An econometric case study of Bangladesh. *International Review of Applied Economics*, 17(1), 85-103.
- Aytekin, M. ve Hatırlı, S. A. (2021). Türkiye’de işlenmemiş gıda enflasyonunu etkileyen faktörlerin analizi: ARDL yaklaşımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 8(3), 203-216.
- Aytekin, M. ve Hatırlı, S. A. (2023). Türkiye’de ayçiçek yağı dış ticaretinin perakende fiyatı üzerine etkisi: ARDL analizi. Bölüm 18, 329-352, *İktisadi ve İdari Bilimlerde Akademik Analiz ve Yorumlar*, Ed. Prof. Dr. Nuray Ergül, Özgür Yayınları, İstanbul.
- Ayyıldız, M., Çiçek, A. ve Kaplan, K. (2021). Türkiye’de çiğ süt ile perakende süt fiyatları arasındaki asimetrik ilişki. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 24(3), 594-602.
- Bahmani-Oskooee, M. ve Goswami, G. G. (2003). A disaggregated approach to test the J-Curve phenomenon: Japan versus her major trading partners. *Journal of Economics and Finance*, 27(1), 102-113.
- Bölük, G. ve Karaman, S. (2015). Süt arz zincirinde aksak rekabet koşullarının asimetrik hata düzeltme modeli ile analizi. *Rekabet Dergisi*, 16(1), 3-40.
- Bor, Ö., Küçükler, M. C. ve Altuntaş, C. Ö. (2021). The farm-retail price transmission in the Turkish dairy sector: evidence from the non-linear ARDL approach. *Ekonomik Yaklaşım*, 32(121), 415-444.
- Bor, Ö., İsmihan, M. ve Bayaner, A. (2014). Asymmetry in farm-retail price transmission in the Turkish fluid milk market. *New Medit: Mediterranean Journal of Economics, Agriculture and Environment*, 13(2), 2-8.
- Chen, P. (2024). Vector Error Correction Models with Stationary and Nonstationary Variables. *Economic Analysis Letters*, 3(2), 34-47.
- Çelik, Ş, Şengül, T., Söğüt, B., Şengül, A. Y. ve İnci, H. (2018). Türkiye’de keçi sayısı, keçi sütü üretimi ve dolar kuru ilişkisinin Bound testi ile belirlenmesi. *Journal of Awareness*, 3(Özel), 165-172.
- Çelik, Ş. (2014). Sığır sayısı, süt üretimi ve süt fiyatı arasındaki uzun dönem ilişkisinin belirlenmesi: 1980-2013 dönemi-Türkiye örneği. *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, 1, 196-202.
- Çınar, G. (2017). Çiftlik sütü fiyatlarından yoğurt ve peynir pazarına asimetrik iletim. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. 23(1), 93-99.
- Demirağ, İ. (2023). Türkiye’de gıda fiyatları endeksinin tarım ürünleri üretici fiyat endeksi ve döviz kuru arasındaki ilişkisinin analizi: ARDL model (Yüksek Lisans Tezi). İskenderun Teknik

Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ekonomi ve Finans Anabilim Dalı, Ocak, İskenderun.

DM, 2023, Milch, <https://www.dm.de/ernaehrung/milch-milchalternativen/milch>, Son Erişim: 23.08.2023.

Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.

Fernandez, M. A., Panahi, S., Daniel, N. Tremblay, A. ve Marette, A. (2017). Yogurt and cardiometabolic diseases: A critical review of potential mechanisms. *American Society for Nutrition, Adv. Nutr.*, 8, 812-829.

Fousekis, P. ve Trachanas, E. (2016). Price transmission in the international skim milk powder markets. *Applied Economics*, 48(54), 5233-5245.

İçen, H, Esenyel İçen, N. M. ve Polat, B. (2022). Türkiye’de gıda fiyatları, döviz kuru ve petrol fiyatları arasındaki asimetrik ilişki. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 37, 149-169.

IDF (International Dairy Federation),(2021) The World Dairy Situation’dan aktaran Ulusal Süt Konseyi. (2021). *2020 Süt raporu dünya ve Türkiye’de süt sektör istatistikleri*, Ankara.

IYAŞ, 2023, <https://www.iyas.com.tr/sut>, Son Erişim: 23.08.2023.

Johansen, J. ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration - with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.

Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.

Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in gaussian vector autoregressive models. *Econometrica*, 59(6), 1551-1580.

Kamaruddin, R. ve Jusoff, K. (2009). An ARDL approach in food and beverages industry growth process in Malaysia. *International Business Research*, 2(3), 98-107.

Kandemir Kocaaslan, Ö., Çatık, A. N. ve Kat, A. (2021). Is there any asymmetry between wholesale and consumer food prices in selected European countries and Turkey?. *Business and Economics Research Journal*, 12(3), 469-490.

Kharin, S. (2015). Vertical price transmission along the dairy supply chain in Russia. *Studies in Agricultural Economics*, 117, 80-85.

Lee, M., Lee, H. ve Kim, J. (2018). Dairy food consumption is associated with a lower risk of the metabolic syndrome and its components: A systematic review and meta-analysis. *British Journal of Nutrition*, 120, 373-384.

Li, X. ve Lopez, R. A. (2015). Energy Price Transmission and Retail Milk Prices. Uconn University of Connecticut, Zwick Center for Food and Resource Policy, Working Paper Series No. 38, Selected paper presented at The Agricultural and Applied Economics Association Meetings July 26 – 28, 2015, San Francisco, California

- Lindströma, H. (2021). *Price transmission for organic and conventional milk products in Sweden*. Institute of Retail Economics, HFI Working Paper No. 22, September.
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2005). Estimating income and price elasticities of imports for Fiji in a cointegration framework. *Economic Modelling*, 22, 423-438.
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2006). What determines migration flows from low-income to high-income countries? An empirical investigation of Fiji-U.S. migration 1972-2001. *Contemporary Economic Policy*, 24(2), 332-342.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence From cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Özdamar, G. (2015). Türkiye ekonomisinde döviz kuru geçiş etkisi: ARDL-Sınır testi yaklaşımı bulguları. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 15(32), 66-97.
- Pesaran, H. M. ve Shin, Y., (1995). *Autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis*. DAE Working Paper Series No. 9514 (Cambridge: Department of Applied Economics, University of Cambridge).
- Pesaran, H. M. ve Shin, Y. (1999). *Autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis*. in: S. Storm (Ed.) *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*, Chapter 11 (Cambridge: Cambridge University Press).
- Pesaran, M. H. ve Smith, R. (1998). Structural analysis of cointegrating VARs. *Journal of Economic Surveys*, 12(5), 471-505.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Rezitis, A. N. (2019). Investigating price transmission in the Finnish dairy sector: An asymmetric NARDL approach. *Empirical Economics*, 57, 861-900.
- Rose, R. ve Paparas, D. (2023). Price transmission: The case of the UK dairy market. *Commodities*, 2, 73-93.
- Sahara, S., Rahman, B. N. A., Probokawuryan, M. ve Amaliah, S. (2022). Price asymmetry in international Indonesian markets of skimmed milk powder. *International Journal of Food and Agricultural Economics*, 10(2), 159-172.
- Shin, Y., Yu, B. ve Greenwood-Nimmo, M. (2013) Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in a Nonlinear ARDL Framework. s. 281-314 içinde: Sickles, R., Horrace, W. (eds.) *Festschrift in Honor of Peter Schmidt: Econometric Methods and Applications*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-8008-3_9.
- Tarı, R. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Döviz kuru belirsizliğinin ihracata etkisi: Türkiye için bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 16(2), 95-105.
- Taylan, M. ve Önder, K. (2021). Burdur ili süt piyasasında asimetrik fiyat davranışı. *Gaziantep Üniversitesi İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 5(5), 88-99.
- Tong, X., Dong, J. Y. Wu, Z., W. Li, W. ve Qin, L. Q. (2011). Dairy consumption and risk of type 2 diabetes mellitus: A meta-analysis of cohort studies. *European Journal of Clinical Nutrition*, 65, 1027-1031.

Turan, T. ve Karataş, M. (2018). Devlet harcamaları ve gelirleri arasındaki ilişki: Doğrusal olmayan sınır testi yaklaşımı (NARDL). *Sosyoekonomi*, 26(36), 33-48.

TÜİK. (2023a). *Sanayi ürünleri üretim miktarı*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1>, Son Erişim: 13.08.2023.

TÜİK. (2023b). *Sanayi ürünleri girişim sayısı*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1>, Son Erişim: 13.08.2023.

TÜİK. (2023c). *Süt üretim miktarı 2020 ve sonrası*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cig-Sut-Uretim-Istatistikleri-2022-49699>, Son Erişim: 13.08.2023.

TÜİK. (2023d). *Hayvansal üretim*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1>, Son Erişim: 13.08.2023.

Ulusal Süt Konseyi. (2020). *2019 süt raporu dünya ve Türkiye’de süt sektör istatistikleri*. Ankara.

Ulusal Süt Konseyi. (2021). *2020 süt raporu dünya ve Türkiye’de süt sektör istatistikleri*. Ağustos, Ankara.

Ulusal Süt Konseyi. (2022). *2021 süt raporu dünya ve Türkiye’de süt sektör istatistikleri*. Eylül, Ankara.

UN (Birleşmiş Milletler). (2023). *UN population division data portal*. <https://population.un.org/dataportal/home>, Son Erişim: 13.08.2023.

USDA (United States Department of Agriculture), Agricultural Marketing Service. (2023). *Retail milk prices report*. <https://www.ams.usda.gov/sites/default/files/media/RetailMilkPrices.pdf>, Son Erişim: 23.08.2023.

Yılanıcı, V. (2012). Türkiye’de para talebi istikrarlılığının testi: Kayan pencerelerde sınır testi yaklaşımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 67-74.

Psikolojide İnsandışılaştırma Kavramsallaştırmalarının Tarihsel Gelişimi ve Kavramın Lisansüstü Psikoloji Tezlerindeki Türkçe Kullanımlarına Dair Bir Gözden Geçirme

Tuğçe Gündüz¹

Öz

İngilizce “dehumanization” olarak ifade edilen kavrama insanlık dışı muameleleri ifade etmek için başvurulmaktadır. Kavramın özellikle 2000’li yıllardan önce ikinci dünya savaşında yaşanan işkence, soykırım gibi daha bariz insanlık dışı uygulamaları açıklamak amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Güncel yaklaşımlara göre ise bu kavramın gündelik insan ilişkilerindeki ihlalleri araştırmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde insandışılaştırma, insanlıktan çıkarma, gayriinsanileştirme, altinsanlaştırma ve insanlıktan uzaklaştırma gibi çeşitli çevirilere rastlanmaktadır. Öte taraftan bu durum Türkçe üretilen alanyazının takip edilmesini ve birikimli olarak ilerlemesini engellemektedir. Ortak kavramsal bir dilin oluşması bilimsel çalışmalar için büyük önem taşımaktadır. Bu dilin oluşmasına katkıda bulunmak amacıyla bu çalışmada kavramın tarihsel gelişimini gözden geçirmek ve lisansüstü psikoloji tezlerindeki güncel Türkçe karşılıklarını derlemek amaçlanmıştır. Çalışmada önce kavramın kuramsal arka planına ilişkin alanyazın incelemesi bulunmaktadır. Bu kısımda kuramsal çalışmalar erken dönem ve çağdaş yaklaşımlar olmak üzere iki grup olarak ele alınmaktadır. Erken dönem yaklaşımlar daha çok betimsel çalışmalardan oluşmaktadır. Çağdaş yaklaşımlar incelendiğinde ise iki kuramın öne çıktığı görülmektedir. Bunlar; İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı ve Haslam’ın İkili İnsandışılaştırma Modelidir. Bu iki kuramın doğrudan “dehumanization” kavramını açıklamak için üretildiği görülmektedir. Bunlara ek olarak Kalıpyargı İçeriği Modeli, zihin algısı çalışmaları ve Nesneleştirme Kuramı da görgül çalışmalarda kavramı açıklamak için sıkça başvurulan kuramsal yaklaşımlardır. Bu bakımdan çalışmanın ilk bölümünde yukarıda sıralanan yaklaşımların tamamı açıklanmış, ölçüm araçları paylaşılmış, birbirleriyle olan farklılıkları gözden geçirilmiştir. Bu kuramsal arka planın ardından ise Türkiye’de psikoloji alanında yazılan lisansüstü tezlerin insandışılaştırma bağlamında gözden geçirildiği derleme çalışmasının sonuçları bulunmaktadır. Sonuçlar, kuramların Türkçe karşılıkları konusunda bir konsensusa varılmadığını işaret etmektedir. Bununla beraber kavramın en sık insandışılaştırma çevirisiyle kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsandışılaştırma, İnsanlıktan çıkarma, Gayriinsanileştirme, İnsanlıktan uzaklaştırma, Altinsanlaştırma

Gündüz, T. (2025). Psikolojide İnsandışılaştırma Kavramsallaştırmalarının Tarihsel Gelişimi ve Kavramın Lisansüstü Psikoloji Tezlerindeki Türkçe Kullanımlarına Dair Bir Gözden Geçirme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 211-242. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1573730>

Geliş Tarihi	25.10.2024
Kabul Tarihi	21.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Psk. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Psikiyatri Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye, tugcegndzz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6447-8466>

Historical Development of Dehumanization Conceptualizations in Psychology and a Review of Turkish Translation of the Concept in Postgraduate Psychology Theses

Tuğçe Gündüz¹

Abstract

The concept expressed as “dehumanization” in English is used for inhumane treatments. Dehumanization was drawn on particularly before the 2000s to explain brutal inhumane practices such as torture and genocide during the Second World War. However, in current studies, it is understood that this concept is used to investigate violations in daily human relations. When the studies conducted in Türkiye are examined, it is understood there are various Turkish translations. This prevents the Turkish literature from being followed and progressing cumulatively. Establishing a common conceptual language is of great importance for scientific studies. In order to contribute to the formation of this common language, this study aims to review the historical development of the concept and to compile its current Turkish translations in postgraduate psychology theses. For this purpose, first section includes a literature review regarding the theoretical background of the concept. In this section, theoretical studies are considered in two groups as early and contemporary approaches. Early approaches mostly consist of descriptive studies. When contemporary approaches are examined, it is seen that Infrahumanization Theory and Haslam’s Dual Model stand out. These two theories directly explain the concept. In addition to these two, it is seen that Stereotype Content Model, mind perception studies and Objectification Theory are also frequently used theoretical approaches to explain the concept. In this regard, in the first part of the study, all of the approaches listed above are explained, measurement tools are shared, and their differences with each other are reviewed. Following this theoretical background, the results of a review study examining postgraduate theses in the field of psychology in Türkiye within the framework of the concept of dehumanization are presented. The results indicate that there is no consensus on the Turkish translation of the concept. However, it is seen that the concept is most frequently used as “insandılaştırma”.

Keywords: Dehumanization, Dehumanisation, Infrahumanization, Inhumanization, Sub-humanization,

Gündüz, T. (2025). Historical Development of Dehumanization Conceptualizations in Psychology and a Review of Turkish Translation of the Concept in Postgraduate Psychology Theses, *Journal of the Human and Social Science Research*, 14(1), 211-242. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1573730>

Date of Submission	25.10.2024
Date of Acceptance	21.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ PhD, Eskisehir Osmangazi University, Medicine Faculty, Psychiatry Department, Eskisehir, Türkiye, tugcegndzz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6447-8466>

Giriş

Psikoloji alanyazınında insanlık dışı uygulamalar İngilizce “dehumanization” kavramıyla ifade edilmektedir. Kavramın Türkçeleştirilmesi aşamasında birden çok karşılığın kullanıldığı görülmektedir (Gündüz Köseoğlu, 2023; Demirdağ ve Hasta, 2020). Bunlar; insandışılaştırma, insanlıktan çıkarma, gayriinsanileştirme, altinsanlaştırma ve insanlıktan uzaklaştırma şeklinde sıralanabilir. Bu çalışmada insandışılaştırma karşılığı kullanılacaktır. Nitekim ilerleyen bölümlerde kavramın en sık insandışılaştırma şeklinde Türkçe’ye çevrildiği görülmektedir. Çalışmanın amacı, insandışılaştırma kavramsallaştırmalarını derlemek ve kavramın psikoloji alanyazınındaki Türkçe kullanımlarına ilişkin bilgi vermektir. Bu amaçla önce kavrama ilişkin yaklaşımlar kronolojik sırasıyla paylaşılmaktadır. Ardından psikoloji alanında yazılan tezlerde kullanılan Türkçe karşılıklara yer verilmektedir. Bu bakımdan makalenin ilk bölümü “dehumanization” kavramının tarihsel gelişimini inceleyen bir alanyazın taraması ve ikinci bölüm ise kavramın lisansüstü psikoloji tezlerindeki Türkçe kullanımlarını inceleyen görgül bir araştırma olacak şekilde birbirini izleyen iki çalışma gibi düşünülebilir.

1. Psikolojide İnsandışılaştırma Kavramsallaştırmalarının Tarihsel Gelişimi

1.1. Erken Dönem Yaklaşımlar

Erken dönem çalışmalarda şiddeti açıklamak için kavramsal bir araç olarak insandışılaştırmaya başvurulduğu görülmektedir. Kelman (1973) ve Staub’un (1989) çalışmaları buna örnek olarak gösterilebilir. Kelman katliamların, birbiriyle ilişkili üç aşamalı bir süreçle mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre ilk aşamada insanların şiddet uygulamak konusundaki kişisel sorumlulukları yok edilmektedir. (1) Yetkilendirme (authorization) adıyla anılan bu aşamada şiddet uygulayıcıları herkese uygulanan ahlaki normların dışında değerlendirilmektedirler. Kelman’a göre zarar verici gayri ahlaki eylemlerin ahlaki muafiyeti için ulusal güvenlik gibi gerekçeler işe koşulmaktadır. İkinci aşama olan (2) olağanlaştırmada (routinization) ise zarar verici eylemler birden çok parçaya ayrılır ve böylelikle olağan bir etkinliğe dönüştürülür. Örneğin, şiddet eylemlerinin istihbarat süreçlerinde rol alan çalışanlar için kendi eylemleri yalnızca bilgi toplamaktan ibarettir. Son aşama olan (3) insandışılaştırmada (dehumanization) ise şiddet uygulayan kişi ve gruplar, cinayet gibi şiddet eylemlerini yasaklar nitelikteki ahlaki ilkeleri kurban olarak belirlenen kişi ve gruplar için kullanmazlar. Bu durum ahlaki ilkelerin askıya alınması şeklinde ifade edilebilir. Bu aşamada şiddet failleri, kurbanlarının kimlik ve toplumsal aidiyetlerini yok saymaktadır. Böylelikle kurban olarak seçilen kişi ya da gruplar kendilerini diğer insanlardan ayıran bireysel özelliklerinden ve aile ya da arkadaşlık bağları gibi toplumsal aidiyetlerinden arındırılmış bir kitleye dönüştürülmektedirler. Nihayet tüm aşamaların sonunda, sosyal bağlar gibi insani özellikler taşımayan hedeflere insanlık dışı muameleleri uygulamak mümkün hale gelmektedir. Staub’un çalışmasında ise insandışılaştırmaya ilişkin bir kavramsallaştırmadan çok 2. Dünya Savaşı sırasında tatbik edilen insanlık dışı uygulamalar paylaşılmaktadır. Örneğin çalışmada Yahudilerin değersizleştirilmesinin bir politika olarak benimsendiği paylaşılmaktadır. Radyo ve gazeteler aracılığıyla sürdürülen Yahudi karşıtı propaganda detaylıca tasvir edilmektedir. Yazar söz konusu propaganda etkinliklerinin değersizleştirme, ırksal saflığa ve Almanların hayatta kalmasına yönelik tehdit olmak üzere üç tema altında yapıldığını ileri sürmektedir (Staub, 1989, s. 127). Staub bu uygulamaları sosyal yaşamın bir parçası ve Almanların

kendini tanımlamasının önemli bir yönü olarak tarif etmektedir. Eserde zengin bir tarihsel içerikle paylaşılan bu uygulamaların Yahudilere şiddet eylemlerinde bulunmayı mümkün hale getirdiği ifade edilmektedir. Öte taraftan çalışma herhangi bir insandışılaştırma tanımı içermemektedir. Bunun yerine söz konusu uygulamalar insandışılaştırma örneği olarak işaret edilmektedir.

Buraya kadar paylaşılan çalışmaların ortak noktası insandışılaştırma kavramını aşırı şiddet biçimlerini açıklamak için işe koşmalarıdır. Öte taraftan bu kısımdan itibaren paylaşılan yaklaşımlarda insandışılaştırma ahlak ve kalıpyargılarla ilişkilendirilmektedir. Örneğin Opotow şiddet eylemlerinin ahlaki dışlama (moral exclusion) olarak kavramsallaştırdığı sosyal fenomenle mümkün hale geldiğini ileri sürmektedir. Yazara göre, bireyler veya gruplar ahlaki değerlerin, kuralların ve adalet ilkelerinin sınırları dışında algılandığında ahlaki dışlama ortaya çıkmaktadır. İnsandışılaştırma ise ahlaki dışlamayı mümkün hale getiren basamaklardan biridir (Opotow, 1990). Opotow bu basamakları; grupların yanlı değerlendirilmesi (biased evaluation of groups), değersizleştirme (derogation), insandışılaştırma (dehumanization), bulaşma korkusu (fear of contamination), hedefi genişletme (expanding the target), zarar verme adımlarını hızlandırma (accelerating the pace of harm doing), yıkıcı davranışları açıkça onaylama (open approval of destructive behavior), ahlaki standartları düşürme (reducing moral standards), kurbanı suçlama (blaming the victim), kendini haklı görmek için karşılaştırmalar yapma (self-righteous comparisons) ve saygısızlık (desecration) şeklinde sıralamaktadır. Yazara göre bu süreç kişinin kendi grubunu diğerlerinden üstün görmesiyle başlamakta ve diğerlerine zarar vermeyi normalleştirmekle sonuçlanmaktadır. Yazar, bu basamaklar arasında saydığı insandışılaştırmayı; başkalarının insanlığını, onurunu, hissetme yeteneğini ve şefkat görme hakkını reddetmek şeklinde tanımlamaktadır (Opotow, 1990; s. 10). Ahlaki dışlama kuramı adıyla alanyazına geçen bu yaklaşımın gözden geçirilmiş bir versiyonu bulunmaktadır (Opotow vd., 2005). Kuramın güncellenmiş versiyonunda insandışılaştıma basamağına yine yer verilmeyle beraber kavramın bu kez başkalarının hakları, yetkileri, insanlığı ve onurunu reddetme şeklinde tanımlandığı görülmektedir (Opotow vd., 2005; s. 307). Bar Tal (1989) ise sivil katliamlar, toplu tutuklamalar, kitlesel ayrımcılık, soykırım gibi şiddet biçimlerini açıklamak için gayrimeşrulaştırma (delegitimation) kavramını önermektedir. Yazar, insandışılaştırma kavramını ise grupları gayrimeşrulaştırma yollarından biri şeklinde ele almaktadır. Bar Tal gayrimeşrulaştırmanın kalıpyargı ve ayrımcılığın aşırı bir formu olduğunu ileri sürer. Yazara göre gayrimeşrulaştırma bir sosyal kategorizasyon biçimidir. Öte taraftan bu kategorizasyonda kabul edilebilir normlar ve/veya değerler çerçevesinde hareket ettiği düşünülen insan gruplarının dışında bırakılanlar, aşırı olumsuz sosyal kategoriler içinde değerlendirilmektedir. Yazar bu şekilde söz konusu gruplara aşırı şiddet eylemlerini göstermenin mümkün hale geldiğini ifade etmektedir. Bu yaklaşıma göre insandışılaştırma bir grubu, aşağı ırk ve hayvanlar gibi insan altı veya iblisler, canavarlar ve şeytanlar gibi olumsuz değerlendirilen insanüstü yaratık kategorilerini kullanarak insanlık dışı olarak sınıflandırmayı içermektedir (Bar Tal, 1989, s. 172).

Opotow ve Bar Tal'ın çalışmalarıyla beraber insandışılaştırmanın şiddetin aşırı formlarını açıklayan bir kavram olmanın ötesine geçtiği görülmektedir. Öte taraftan buraya kadar paylaşılan yaklaşımların hiçbiri insandışılaştırma mekanizmalarına ilişkin işevuruk bir içeriğe sahip değildir. İnsandışılaştırmayı kuramsal olarak açıklayan araştırmacılardan biri olan Haslam kavramın tarihsel gelişiminin psikoloji çalışmaları açısından iki döneme

ayrılabilceğini iddia etmektedir (Haslam, 2021, s. 129). Haslam'a göre 2000'ler öncesindeki çalışmaların 3 temel özelliği bulunmaktadır. Buna göre; (1) 2000'ler öncesindeki çalışmalar daha çok kavramsal açıklamaları içermektedir ve niteliksel çalışmalardır. (2) Bu çalışmalar savaş ve soykırım gibi aşırı bağlamları ele almaktadır. (3) Dolayısıyla açık ve bariz insandışılaştırma biçimlerini incelemektedir. Bu bakımdan Opatow ve Bar Tal'ın çalışmaları güncel yaklaşımların öncül adımları şeklinde değerlendirilebilir. Haslam'a göre 2000'ler sonrasındaki yayınlar ise daha çok deneyler ve ölçekler gibi niceliksel yöntemlerin kullanıldığı çalışmaları içermektedir. Ayrıca güncel çalışmalarda gündelik insan ilişkilerinde karşılaşılan daha incelikli insandışılaştırma biçimlerinin araştırmalara konu edildiği görülmektedir. Haslam'ın insandışılaştırma kronolojisinde istisna olarak ele aldığı iki çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların ilki Bandura ve arkadaşlarının (1975) "Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims" başlığıyla yayınladıkları deneysel araştırmadır. Başlık "Sorumluluğun dağıtılması ve mağdurların insandışılaştırılması yoluyla saldırganlık engelini kaldırılması" şeklinde Türkçeleştirilebilir. Çalışmada katılımcılardan denetçilik rolü almaları istenmektedir. Buna göre katılımcılar görevi pazarlık yapmak olan başka bir grup katılımcıyı denetlemeli ve bu grubun etkili bir pazarlık stratejisi seçmediği durumlarda onları şiddeti 1 ve 10 arasında değişen bir çeşit elektroşok uygulaması aracılığıyla cezalandırmalıdır. Deneysel desenle tasarlanan çalışmada katılımcılar insancıl, insandışılaştırılmış ve nötr olmak üzere üç koşula ayrılmaktadır. Bu koşullarda denetlenen grupların özellikleri hakkında katılımcılarla paylaşılan bilgiler farklılaşmaktadır. Denetlenen grup, insancıl koşulda anlayışlı, insandışılaştırılmış koşulda ise hayvani olarak tasvir edilmektedir. Nötr koşulda ise denetlenen gruba ilişkin herhangi bir değerlendirme paylaşılmamaktadır. Çalışmadaki bir diğer deneysel koşul sorumlulukla ilgilidir ve ikiye ayrılmaktadır. Bunun için bireysel sorumluluk ve dağıtılmış sorumluluk olmak üzere iki koşul bulunmaktadır. Bireysel sorumluluk koşulu yönergesinde, her bir katılımcının pazarlık ekibinin bir üyesi için denetim sorumluluğuna sahip olduğu bilgisi verilmektedir. Buna göre, katılımcılar denetledikleri kişiyi cezalandırmaları gereken her durumda o üyenin alacağı şok düzeyini kendileri kişisel olarak belirlemektedir. Dağıtılmış sorumluluk koşulunda ise, cezalandırma durumunda tüm denetçilerin yani katılımcıların seçtiği şok seviyesinin ortalamasının alınacağı bilgisi verilmektedir. Yani, denetlenenlerin aldıkları şok miktarı, denetçilerin yani katılımcıların kolektif kararlarının ortalamasıdır. Sonuçlar her iki sorumluluk koşulundaki katılımcıların insandışılaştırılmış hedeflere daha fazla şok verdiğini göstermektedir (Bandura vd., 1975). Haslam'ın istisna olarak işaret ettiği diğer çalışma ise Struch ve Schwartz'ın (1989) "Intergroup aggression: Its predictors and distinctness from in-group bias" başlıklı betimsel araştırmalarıdır. Başlık Türkçe "Gruplar arası saldırganlığın yordayıcıları ve iç grup yanlılığından farkı" şeklinde ifade edilebilir. Çalışmada katılımcıların dış grup olarak algıladıkları dini konuda aşırı geleneksel bir grubu sahip oldukları değerler ve bu gruba atfettikleri insanlık dışı özellikler bakımından değerlendirmeleri istenmektedir. Değerler ölçümü için katılımcılar 18 değeri yol gösterici olmaları bakımından önem sırasına göre sıralamaktadır. Bu sıralamanın hem katılımcıların kendi iç grupları hem de ultra-ortodoks dış grup için ayrı ayrı iki kez yapılması beklenmektedir. Atfedilen insanlık dışı özellikleri saptamak için ise katılımcıların araştırmacılar tarafından yazılan 3 maddeyi 3'lü likert tipinde puanlaması beklenmektedir. Maddelerde ölçülen özellikler; başkalarına karşı düşünceli ve şefkatli olmak, toplumun tüm üyelerinin refahını düşünmek ve çocuklarını insancıl bir şekilde yetiştirmek şeklinde sıralanmaktadır.

Yazarlar bu iki değerlendirmeden elde ettikleri bulguları insandışılaştırma ölçümü şeklinde sunmaktadır. Sonuçlar, insandışılaştırma ölçümü olarak alınan her iki ölçümün de gruplar arası çatışma ve saldırganlık arasındaki ilişkiye kısmen aracılık ettiğini göstermektedir (Struch ve Schwartz, 1989). Haslam'ın istisna olarak işaret ettiği iki çalışma incelendiğinde her ikisinde de insandışılaştırmanın işevuruk tanımının yapıldığı görülmektedir. Nicel ölçüm yollarının benimsenmesi ve gündelik çatışma deneyimlerinin araştırmalara konu edilmesi bakımından bu iki çalışmanın psikoloji disiplini içindeki insandışılaştırma alanyazını için önemli olduğu söylenebilir.

Kavramla ilgili işevuruk bir tanım üretmenin yanı sıra Bandura insandışılaştırmanın bir ahlaki uzaklaşma yöntemi olarak işlev gördüğünü öne sürmektedir. Buna göre insandışılaştırma hedef kişilere karşı sergilenen olumsuz davranışları meşrulaştırma mekanizmalarından biridir. İnsandışılaştırılan kişiler toplumun ahlaki sınırlarının dışında değerlendirildiklerinden, onlara karşı sergilenen saldırgan davranışlar için kişiler kendilerini sorumlu ya da suçlu hissetmemektedirler (Bandura, 1990). Bandura bu fikri Ahlaki uzaklaşma (moral disengagement) kavramına başvurarak kuramsal bir bütünlük içinde ele almaktadır. Ahlaki Uzaklaşma Kuramı (Moral Disengagement Theory) ahlaki olarak kabul edilemez bulunan davranışların herhangi bir bağlam içinde ve herhangi bir kişi tarafından gerçekleştirilebileceğini öne sürmektedir (Bandura, 2002). Öte taraftan bunun için kişilerin zararlı davranışta bulunmadan önceki bilgi işleme süreçleri olağandan farklıdır. Kurama göre insanlar ahlaki olarak onay görmeyen davranışları suçluluk duygusunu deneyimlemeden ve sorumluluk sahibi olmadığını iddia ederek sergileyebilmek için kendilerini bilişsel bakımdan yeniden yapılandırmaktadırlar. Bu öz-bilişsel düzenleme için kendine özgü birtakım bilgi işleme basamakları bulunmaktadır. Söz konusu basamaklarda (1) zarar verici davranış, (2) zararlı etki başka deyişle kurbanı deneyimlediği zarar ya da acı ve son olarak (3) kurban yeniden değerlendirilmektedir. Buna göre kurban insandışılaştırma ve suçlanma olmak üzere iki şekilde bilgi işleme sürecine dâhil edilmektedir. Kurbanın suçlanması aşamasında kurban başına gelen zararlı olayın sorumlusu olarak değerlendirilmektedir. Bu aşama kurbanın başına gelenleri hak ettiği şeklindeki açıklamaların hepsini içerir. Kurbanın insandışılaştırılması ise bu kişinin umutları, endişeleri, sevgi bağıyla bağlı olduğu yakınlarının olması gibi özelliklerden yoksun görülmesini ifade etmektedir. İnsandışılaştırma aşamasında kurban, duyguları ve ilişkileri olan bir insan olmaktan çok insan olma özelliklerini yeterince göstermeyen bir kişi olarak algılanmaktadır. Kuramcılar bu aşamada gayri ahlaki eylem uygulayıcılarının kurbanlara kendi isimleri yerine verilen numaralar, soy isimler ile hitap ettiklerini böylelikle sürecin kolaylaştığını ifade etmektedirler (Bandura, 2002). Öte taraftan Bandura'nın çalışmaları (1990; 2002) insandışılaştırma kavramından çok zarar verici eylemler bağlamındaki ahlaki muhakemelere odaklanmaktadır. Bu bakımdan Ahlaki Uzaklaşma Kuramını insandışılaştırma kuramı olarak ele almak doğru olmayabilir. Buraya kadar paylaşılan çalışmalar daha çok insandışılaştırmanın kavramsal arka planının zenginleşmesi ve işevuruk tanımının yapılması için atılmış öncü adımlar gibi değerlendirilebilir.

Erken dönem yaklaşımların ardından doğrudan insandışılaştırma kavramını açıklamayı hedefleyen kuramların alanyazında yer aldığı görülmektedir. Bunlar, Leyens ve arkadaşlarına ait İnsanlıktan Uzaklaşma Kuramı (Infrahumanization Theory) (Leyens vd., 2001;2007) ve Haslam'ın İkili İnsandışılaştırma Modelidir (The Dual Model of Dehumanization) (Haslam, 2006). Öte taraftan insandışılaştırma olgusunun doğrudan ele alınmadığı ancak ölçüm araçları ve kuramsal içerikleri dolayısıyla insandışılaştırma

alanyazınına katkıda bulunan yaklaşımların da insandışılaştırma araştırmalarında işe koşulduğu görülmektedir. Örneğin kalıpyargı sreğleri, akli meleke atfında bulunma ve nesneleştirme insanların gündelik hayatlarında sıklıkla kullandığı insandışılaştırma yöntemleri olarak alanyazına dolaylı Şekilde katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan Kalıpyargı İçerik Modeli (Stereotype Content Model) (Harris ve Fiske, 2006), zihin algısı ęalıřmaları (Gray vd., 2007) ve Nesneleştirme Kuramı (Objectification Theory) (Fredrickson ve Roberts, 1997) insandışılaştırmanın kuramsal arka planına katkı sunmaktadır. Bu sebeple ęaędař yaklaşımlar bölümünde sırasıyla önce alanda insandışılaştırma kuramı olarak yaygın kabul gören kuramlara ardından insandışılaştırma alanyazınına katkıda bulunan diğer yaklaşımlara yer verilmektedir.

1.2. ęaędař Yaklaşımlar

1.2.1. İnanlıktan Uzaklaştırma Kuramı

Kuramcılar insandışılaştırmanın özcü temellere dayandığını ne sürmektedir (Leyens vd., 2001 s. 395). zclkten kast ettiklerini ise iç grup üyelerinin dış grup üyelerine kıyasla kendilerine daha fazla insani olumlu ve olumsuz duygu deneyimini atfetmeleri Şeklinde ağıklamaktadırlar (Leyens, 2009 s. 808). Bu işevuruk tanımda da görüldüğü üzere, İnanlıktan Uzaklaştırma Kuramı'nda insan olma kategorisi grup dinamiklerine göre Şekillenmektedir (Leyens vd., 2000). Buna göre, insanlar iç grup üyelerini dış grup üyelerinden daha fazla insani öz taşır nitelikte algılamaktadır (Leyens vd., 2000, s.195). Öte taraftan, insanlar kendilerini ait hissetmedikleri bir grubun üyelerini insanlıktan ęıkarma olarak adlandırılabilir keskin bir inkrle insandışılaştırmazlar. Bundan ziyade değerlendirilen kişiler insan olma özelliği bakımından derecelendirilmektedirler. Yani grup ilişkileri ne kadar gergin olursa olsun hiçbir dış grup yesi tamamen insan olma özelliğinden dışlanmamakta ancak insan kategorisi içindeki yeri inşa edilmektedir (Leyens vd., 2007 s.143).

Kuramcılar duyguların bilişsel içerik barındırmak bakımından iki grupta değerlendirilebileceğini iddia etmektedir. Buna göre fke, Őařırma, keyif ve korku gibi duygular daha dürtüsel yollarla ortaya ęıkarlar. Bu bakımdan dürtüsel olarak ortaya ęıkan duygular biręok canlı türü tarafından deneyimlenmektedir. Umut, heves ve pişmanlık gibi duyguların ise daha karmaşık bilişsel sreğlerden geğtikten sonra deneyimlendiği düşünülmektedir. Bu sebeple yoğun bilişsel iğeriği bulunan bu duyguların yalnızca insanlar tarafından deneyimlendiği kabul edilmektedir. Kuramcılar bu ayırım sayesinde biręok tür yesi tarafından deneyimlenen birincil ve yalnızca insanlar tarafından deneyimlenen ikincil duygular Şeklinde bir sınıflandışmanın yapılabileceğini iddia etmektedirler. Buna göre insanlıktan uzaklaştırılan hedefler ikincil duygularla daha az ilişkili görülmektedir (Vaes vd., 2012). Nitekim kuramcılar dört farklı ulusla birincil ve ikincil duyguları lęmlenerek yaptıkları ęalıřmalarında alt insanlaştırmayı geçerli ve lęmlenebilir bir kavram olarak sunmaktadırlar (Demoulin vd., 2004). Dahası alt insanlaştırmanın sosyal baskınlık yönelimi gibi diğer gruplar arası değişkenlerin yanı sıra bir açıklama gücüne sahip olduğu görülmektedir (Prati vd., 2016).

İnanlıktan Uzaklaştırmanın geğmişi ve geleceği üzerine düşünceler (Retrospective and Prospective Thoughts About Infrhumanization) bağlığıyla yayınlanan makalede gruplar arası ilişkiler alanyazınında kalıpyargı sreğleri için yaygın olarak kabul edilen bazı özelliklerin insanlıktan uzaklaştırma sreğleri için geçerli olmayabileceği paylaşılmaktadır (Leyens, 2009). Bunun için makalede, kalıpyargı sreğlerinde rol

oyunayan faktörler insanlıktan uzaklaştırma bağlamında gereklilik ve yeterlilik bakımından ele alınmaktadır. Örneğin, sosyal statü ve aşinalığın insanlıktan uzaklaştırma için gerekli ve yeterli koşulları sağlamadığı belirtilmektedir (Leyens, 2009, s. 810). Başka deyişle sosyal statü ve aşinalık insanlıktan uzaklaştırmayı yordamamaktadır. Buna göre, insanlar gruplar arası statü farklarından, bir gruba aşına olmak ya da olmamaktan azade olarak grupları insanlıktan uzaklaştırabilmektedir (Costes vd., 2005). Bu bakımdan insanlıktan uzaklaştırma bir çeşit eğilim olarak kişisel özellik gibi işliyor olabilir. Gerekli ve yeterli olma düzleminde değerlendirilen bir diğer faktör çatışmadır. Bir dış grubun altinsanlaştırılması için gruplar arası çatışmanın gerekli olmadığı ancak çatışma olan koşulların insanlıktan uzaklaştırmanın ortaya çıkması için yeterli olduğu ifade edilmektedir. Bu bakımdan çatışma insanlıktan uzaklaştırma için yeterli bir koşuldur ancak gerekli değildir. Grupla özdeşim ise insanlıktan uzaklaştırma için gerekli ancak yeterli olmayan bir koşul olarak paylaşılmaktadır. Son olarak sembolik tehdit algısı yeterli kanıt olmadığı vurgulanarak insanlıktan uzaklaştırma için gerekli ve yeterli koşul olarak aktarılmaktadır (Leyens, 2009, s. 811). Yani insanlar sembolik tehdit algıladıklarında, bu tehdit ile ilişkili olarak gördükleri grup üyelerinin daha az insan olma özelliği taşıdığına inanma eğilimindedirler. Buna göre, bir kişisel özellik olmanın yanı sıra insanlıktan uzaklaştırma, durumlara bağlı olarak şekillenen bir durumsal değişken olarak da işleyebilir. Bu bakımdan öne sürülen kuramsal sürece göre insanlıktan uzaklaştırma süreçleri çalışmalara hem durumsal değişken hem de bireysel bir özellik olarak dâhil edilebilir.

İnsanlıktan uzaklaştırmanın görgül olarak sınındığı çalışmalara göz atıldığında kuramın iddialarıyla uyumlu sonuçların bildirildiği görülmektedir. Örneğin, insanlıktan uzaklaştırmanın gerçekleşmesi için kişilerin anlamlı buldukları grup aidiyetlerinin bir ön koşul olduğunu raporlayan çalışmalar bulunmaktadır (Demoulin vd., 2009). Ayrıca örtük çağrışım testi kullanılarak yapılan bir başka çalışmada ise kişilerin ikincil duyguları dış grup üyelerine kıyasla iç grup üleriyle daha fazla ilişkili algıladıkları rapor edilmektedir (Paladino vd., 2002). Dahası insanların ikincil duyguları yalnızca dış gruba atfetme konusunda isteksiz olmalarının yanı sıra, ikincil duyguları ifade eden bir dış grup üyesine iç grup üyesine kıyasla daha az yardım ettiklerini gösteren araştırma sonuçları da bulunmaktadır (Vaes vd., 2003). İnsandışılaştırma alanyazınıyla tutarlı olarak insanlıktan uzaklaştırmanın gruplar arası bağlamda zarar verici tutum ve davranışlarla ilişkili olduğunu gösteren çalışma sonuçları bulunmaktadır. Örneğin insanlıktan uzaklaştırmanın gruplar arası affetmeyi ketlediğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Demoulin vd., 2009). Bir başka çalışma insanlıktan uzaklaştırılan dış grupların diğerlerinden daha fazla ayrımcılığa uğradığını göstermektedir (Pereira vd., 2009). Buna karşılık insanlıktan uzaklaştırma her zaman şiddetin bir öncülü olarak ortaya çıkmayabilir. İnsanlıktan uzaklaştırmanın hissedilen suçlulukla başa çıkma mekanizması olarak işlev gördüğünü iddia eden çalışmalar bulunmaktadır (Castano ve Giner-Sorolla, 2006). Türkiye’de yayınlanan makaleler incelendiğinde kuramın barış sürecini destekleme niyeti üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanmaktadır (Demirdağ ve Hasta, 2020). 2 çalışmadan oluşan makalede insanlıktan uzaklaştırmanın 2013 yılında Kürt sorununa ilişkin geliştirilmesi planlanan barış süreci bağlamında ele alındığı görülmektedir. İlk çalışmanın bulguları; bir dış grup üyesi tarafından yapılan barış sürecine destek çağrısıyla karşılaştıklarında, Türk ve Kürt katılımcıların bu dış grup üyesine iç grup üyesine kıyasla insana özgü olduğu kabul edilen ikincil duyguları daha az attettiğini göstermektedir. Ayrıca Türk katılımcıların (Kürt katılımcıların değil) bu

çağrı sonrasında barış sürecini daha az destekledikleri ilk çalışmanın sonuçları arasındadır. İkinci çalışmada ise barış sürecini destekleme çağrısını yaparken ikincil duyguların kullanılmasının barış sürecine destek vermeyi etkileyip etkilemediği araştırılmaktadır. Sonuçlar, ikincil duyguları kullanarak çağrı yapan bir dış grup üyesinden barış sürecini destekleme çağrısı aldıklarında, hem Türk hem de Kürt katılımcıların dış grup üyesine iç grup üyesine kıyasla daha az ikincil duygu attettiklerini ve bu çağrı sonrasında barış sürecini daha az desteklediklerini göstermektedir. Çalışma bulguları bir arada gözden geçirildiğinde insanlıktan uzaklaştırma süreçlerinin işlevlerine ilişkin bir yorum yapılabilir. Buna göre insanlıktan uzaklaştırma, insanların gruplar arası bağlamda psikolojik dengelerini tehdit edici bir durumla karşılaştıklarında, psikolojik bakımdan kendilerini düzenlemek için kullandıkları bilişsel bir strateji olabilir. Başka bir deyişle kişiler gruplar arası bağlamı içeren bir olay ya da durum karşısında rahatsız olduklarında bu rahatsızlıkla başa çıkabilmek için insanlıktan uzaklaştırmayı bir düzenleyici mekanizma olarak işe koşmaktadırlar.

1.2.2. Haslam'ın İkili İnsandılaştırma Modeli

2000'ler öncesinden farklı olarak İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı insandılaştırmanın daha örtük biçimlerini araştırma konusu haline getirmektedir. Bu yeni çalışma biçiminin 2000'ler sonrasında gündelik hayattaki insandılaştırma uygulamalarını içermesi bakımından yeni bir araştırma geleneği oluşturduğu söylenebilir. İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramından sonra Haslam'ın İkili İnsandılaştırma Modeli (2006) bu gelenek içindeki önemli yaklaşımlardan biridir. Modele göre insandılaştırma bir tür olarak insanların sahip olduğu nitelikleri içeren iki boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu nitelikler modelde, diğer türlerden farklı olarak sadece insanların sahip olduğu özellikler (human uniqueness) ve başka türlerle de paylaşılan insan doğasına ait özellikler (human nature) olacak şekilde iki farklı boyutta değerlendirilmektedir. İnsanı diğer türlerden ayıran özellikler olarak nezaket, açık fikirlilik, mantıklılık ya da başka deyişle rasyonel düşünme ve dili kullanma becerileri öne çıkmaktadır. İnsanın doğasına ait özellikler olarak ise merak, hayalperestlik, arkadaş canlısı olma, duygusallık ve ihtiras gibi özellikler vurgulanmaktadır (Haslam vd., 2005). Modelde, insan doğasının içerdiği özelliklere dair yaygın kabullerin bulunduğu iddia edilmektedir. Bu kabullerin başında insan doğasına ait özellikleri birçok insanın taşıdığı algısı gelir. Dahası bu özelliklerin insani öz olarak kabul edildiği ve erken gelişimsel basamaklarda ortaya çıktığı yine insan doğasına ilişkin özellikler olarak paylaşılmaktadır. Ayrıca insan doğasına ait özelliklerin kültürler arası fark olmaksızın evrensel olarak kabul edildiği iddia edilmektedir. Oysa yalnızca insana ait özellikleri daha az insanın taşıdığına ilişkin bir algının olduğu ve gelişimsel basamaklar bakımından bu özelliklerin daha geç ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ayrıca yalnızca insana ait özellikler, insan doğasına ilişkin özelliklere kıyasla kültüre daha duyarlı gibi görünmektedir. Bu bakımından yalnızca insana ait özellikler ve insan doğasının içerdiği özellikler olarak kümelenen ikili yapının, birbirinden ayrılan iki mekanizmayı işaret ettiğine inanılmaktadır. Önerilen bu iki boyutun yapı geçerliliği olup olmadığını saptamak için birbiriyle ilişkisini inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Sonuçlar, yalnızca insana ait ve insan doğasına ait özellikler arasında ilişkinin olmadığı ya da düşük düzeyde olumsuz ilişki bulunduğunu göstermektedir. Modele göre insandılaştırma insanların bir hedefi önerilen bu iki boyuttan bir ya da ikisinde olağandan düşük değerlendirmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Buna göre insandılaştırma, hayvanlaştırma ve mekanikleştirme olmak üzere iki şekilde yapılabilir. İnsanı diğer türlerden ayıran yalnızca insana özgü

özelliklerin inkârıyla, hayvanlaştırma; Buna karşılık insan doğasının içerdiği özelliklerin inkârıyla da mekanikleştirmenin ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Daha açık bir ifadeyle hayvanlaştırma için üst bilişler gibi yalnızca insana ait olan özellikler, mekanikleştirme için ise hayvanların yanı sıra insan doğasının da içerdiği duygular, kendiliğindenlik ve ruh gibi özellikler inkâr edilmektedir (Haslam, vd., 2007).

Alanyazın incelendiğinde Haslam'ın iki boyutlu modelinin örtük ilişki görevleri (implicit association task) kullanılarak sınındığı görgül çalışmalar olduğu görülmektedir. Çalışmalar, iç grup üyelerinin başka bir ulusa mensup dış grup üyeleri, göçmenler ve çingenelerden daha çok insana özgü özelliklerle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Ayrıca göçmenler ve çingeneler daha çok hayvanlaştırılarak insandışılaştırılmaktadır (Viki, vd., 2006; Costello ve Hodson, 2010; Martinez vd., 2012). Öte taraftan hayvanileştirme yoluyla yapılan insandışılaştırmanın açık insandışılaştırma yöntemleriyle ilişkili olduğu rapor edilmektedir (Haslam ve Loughnan, 2014). Türkçe alanyazın incelendiğinde Tanrıverdi ve Gezici Yalçın (2022)'ın insanları hayvanlardan ve robotlardan ayıran özelliklerin atfedilmesinde kadınsı ve erkeksi cinsiyet ifadesinin etkisini sınıadıkları çalışmalarına rastlanmaktadır. Araştırmanın sonuçları katılımcıların kadınsı cinsiyet ifadesine sahip kişilere erkeksi cinsiyet ifadesine sahip olanlara kıyasla insan doğasına ait özellikleri daha fazla atfettiklerini göstermektedir. Çalışmanın bir diğer sonucu ise erkeksi cinsiyet ifadesine sahip olan erkeklere erkeksi cinsiyet ifadesine sahip olan kadınlara kıyasla daha çok insan biricikliğine ait özelliklerin atfedildiği yönündedir.

Kuramın adından da anlaşıldığı üzere insandışılaştırma mekanizması iki insan dışı benzetmeyle tarif edilmektedir. Bu bakımdan modelin bir hedefi insan olarak algılanmanın hangi mekanizmayla gerçekleştiğini ortaya koyduğu söylenebilir (Haslam vd., 2007). Öte taraftan model, insandışılaştırmanın hangi mekanizmayla işlediğini gösterdiği gibi gündelik etkileşimlerde karşılaşılan insandışılaştırma uygulamalarına ilişkin kuramsal bir açıklama sunabilmektedir. Diğerinin duygularını yok sayma, yeterince akıllı olmadığını öngörme gibi hor gören ve küçümseyici tutumlar gündelik hayatta birçok sosyal gruba uygulanmaktadır. Bu gibi tutumlar işkence gibi istismar biçimleri kadar görünür değildir. Ancak gündelik yaşamda önemli bir yer tutmaktadır. Bu bakımdan daha örtük yollarla uygulanan insandışılaştırma yöntemlerini açıklıyor olması mekanikleştirme ve hayvanileştirmenin alanyazına sunduğu önemli katkılar olarak değerlendirilebilir.

İnsandışılaştırma alanyazınında yapılan vurgulardan biri bu fenomenin açık ve örtük biçimlerde uygulanabileceğidir (Haslam ve Loughnan, 2014). "İnsanlıktan nasibini almamış" gibi dilsel ifadeler ve ırkçılık, cinsiyetçilik gibi ayrımcı uygulamaların açık insandışılaştırma biçimleri olduğu ifade edilmektedir. Buna karşılık davranışlar yoluyla kolaylıkla gözlenemeyenler ise örtük insandışılaştırma biçimleri olarak belirtilmektedir. Bu bakımdan hedef grup ya da kişilere daha az insan olma özelliğinin atfedilmesi herhangi bir davranış içermediğinden insandışılaştırmanın örtük olarak sergilenmesine örnek olarak gösterilebilir. İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramında olduğu gibi İkili İnsandışılaştırma Modelinde de gözlenebilir şiddet eylemleri haricindeki örtük insandışılaştırma biçimleri görgül olarak test edilebilmektedir. Bu bakımdan insan olma özelliklerinin işevuruk tanımları ve ölçüm araçları bakımından farklılaşan İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı ve İkili Modelin her ikisinin de alana özgün katkı sunduğu yorumu yapılabilir. Öte taraftan iki yaklaşımın farklı bağlamlarda işliyor olabileceğine işaret eden

çalışma bulguları bulunmaktadır. Örneğin fiziksel engellilere uygulanan insandışılaştırma biçimlerinin araştırıldığı bir çalışmada insandışılaştırmanın iki boyutu ve insanlıktan uzaklaştırma bakımından birbiriyle tutarlı olmayan sonuçlar görülmektedir (Sitruk vd., 2023). Sonuçlar, katılımcıların engelli kişilerin engelli olmayanlara kıyasla hem birincil hem ikincil duyguları daha fazla deneyimlediklerine inandıklarını göstermektedir. Bu sonuç insanlıktan uzaklaştırma hipotezini desteklememektedir. Bununla beraber katılımcılar engelli kişileri engelli olmayanlara kıyasla hem insan doğasına ait hem yalnızca insana ait özellikleri daha az taşıdıkları şeklinde değerlendirmektedir. Başka deyişle engelli kişilerin hem mekanikleştirildiği hem de hayvanlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Alanyazında insandışılaştırılan birçok grup olduğu paylaşılmaktadır. Kadınlar, göçmenler ve sığınmacılar gibi kırılğan grupların daha sık insandışılaştırılan gruplar olarak rapor edildiği görülmektedir (Haslam ve Loughnan, 2014; Greenhalgh, 2015). Bununla beraber ırk, etnik grup ya da meslek grupları gibi her çeşit sosyal grup insandışılaştırmanın hedefi olabilir (Haslam ve Stratemeyer, 2016). Örneğin psikiyatri hastalarının (Trifiletti, vd., 2014), engelli insanların (Capozza, vd., 2016) ve tıp doktorlarının (Schroeder, vd., 2015) insandışılaştırıldığını gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Bu bakımdan İkili model ve insanlıktan uzaklaştırma yaklaşımlarını birbirlerine üstün gelmekten çok farklı bağlamlarda çalışan ve bu biçimde birbirini tamamlayan açıklamalar olarak görmek daha doğru olabilir.

Buraya kadar paylaşılan insandışılaştırma kuramlarının yanı sıra kavramın çeşitli yöntemlerle araştırmalara konu olduğu görülmektedir. Örneğin insanın erken dönem ataları olan primatlardan itibaren, evrimsel basamakları betimleyen insanın evrimi şablonunu kullanmak güncel ölçme yöntemlerinden biridir (Kteily ve Landry, 2022). Bu yöntemde katılımcıların hedef grubu hangi evrimsel basamakta bulunduğu sorgulanmaktadır. Evrim şablonunu kullanmak bariz şekilde yapılan insandışılaştırmayı ölçmeyi sağlamaktadır. Ancak evrim şablonu İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı ve İkili Model'deki ölçüm yöntemlerinden farklı olarak örtük ölçüm yapmaya imkân sunmamaktadır. Önerilen bir diğer yöntem ise her bir katılımcının "ideal insan" ölçütlerinin sorulması ve hedef grubu bu nitelikler bağlamında değerlendirmesidir (Kteily ve Landry, 2022). Bu yolla aşağıdan yukarı bir kavramsallaştırma yapma imkânının mümkün olabileceği iddia edilmektedir. Ancak bu yaklaşımlar insandışılaştırma kavramının içeriğine ilişkin herhangi bir kuramsal yaklaşım sunmazlar. Bu bakımdan bu ölçme yollarını kuramsal yaklaşımlardan çok insandışılaştırmayı ölçüm imkânı sunan işevuruk tanımlar şeklinde ele almak daha doğru olacaktır. Öte taraftan insandışılaştırmayı açıklamak hedefiyle ortaya konmayan ancak insandışılaştırma çalışmalarında başvurulduğu görülen kuramsal yaklaşımlar da bulunmaktadır. İnsandışılaştırma kuramlarıyla beraber derlemelerde yer bulan bu yaklaşımlar Harris ve Fiske'in (2006) kalıpyargı içerik modeli, Gray ve arkadaşlarının (2007) zihin algısı çalışmaları ve Fredrickson ve Roberts'a (1997) ait Nesneleştirme Kuramıdır (Kteily ve Landry, 2022; Haslam ve Loughnan, 2014).

1.2.3. Kalıpyargı İçeriği Modeli

Kalıpyargı İçeriği Modeli adından da anlaşıldığı üzere kalıpyargıların içeriğine ilişkin bilgi sunmaktadır (Fiske vd., 2002). Bu bilgi, kalıpyargıların gruplar arası bağlamda üretilen sosyal kökenlerini anlaşılır hale getirmektedir. Ayrıca kuramcılar kalıpyargı süreçlerinde deneyimlenen duygular ve sergilenmesi olası davranışları içeren bir yanlışlık haritası (the bias map) sunmaktadır. Söz konusu yanlışlık haritasının Kalıpyargı İçeriği

Modelinin genişletilmiş bir versiyonu olduğu söylenebilir. Bu bakımdan modelin kalıpyargı alanyazını için biliş, duygu ve davranış boyutlarının her birine ilişkin açıklama sunan bütüncül bir yaklaşım sunduğunu söylemek yanlış olmaz (Cuddy vd., 2007).

Kalıpyargı İçeriği Modeline göre gruplara ilişkin kalıpyargıların içeriği grupların sahip olduğuna inanılan özelliklerine göre belirlenmektedir. Araştırmacılara göre gruplara ait özellikler iki temel boyuta göre değerlendirilmektedir. Söz konusu iki boyut sevecenlik ve yetkinlik olarak Türkçeleştirilmiştir (Aktan ve Sakalli-Ugurlu, 2013). Sevecenlik grubun ne kadar sıcak ve cana yakın algılandığına ilişkindir. Yetkinlik ise adından anlaşıldığı üzere hedef grubun yeterli düzeyine ilişkin değerlendirmeleri kapsamaktadır. Buna göre kalıpyargılar sevecenliğin yüksek ve düşük algılandığı boyut ve yetkinliğin yüksek ve düşük algılandığı boyut (2x2) olacak şekilde dört farklı kalıpyargı kümesi içinde değerlendirilebilir. Bu değerlendirmeye göre her iki boyutta da yüksek algılanan gruplara ilişkin değerlendirmelere hayranlık ve gurur duyguları eşlik etmektedir. Sevecenlik ve yetkinlik boyutlarının birinde yüksek diğerinde düşük algılanan gruplara karşı geliştirilen kalıpyargıların karışık içerikli olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre sevecenliğin yüksek, yetkinliğin düşük algılandığı gruplara karşı acıma ve sempati duyguları beslenirken; sevecenliğin düşük ve yetkinliğin yüksek algılandığı gruplar için ise haset ve kıskançlık duyguları deneyimlenmektedir. Her iki nitelikte de düşük algılanan gruplarla ilgili değerlendirmelerde ise hor görme, iğrenme, öfke ve kin duygularının gözlenmesi beklenmektedir (Cuddy vd., 2007).

Hedef gruplara karşı geliştirilen kalıpyargı içeriklerini ölçebilmek için çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde değerlendirilen hedefin sevecenlik ve yetkinlik özelliklerinin ne şiddette algılandığını öğrenmek için her iki özelliğin de iki ucunu işaret eden sıfatlar kullanılmaktadır (Fiske vd., 2002). Buna göre sevecenliği ölçmek için sevecen, sıcakkanlı, güvenilir, bencil, itici ve kavgacı; yetkinlik boyutunu ölçmek için ise başarılı, kararlı, uzman, vasıfsız, tembel, akılsız sıfatları kullanılmaktadır. Buna göre kişilerden hedef grupları bu sıfatlara ne kadar uygun buldukları bakımından derecelendirmeleri istenmektedir. Öte taraftan güncel çalışmalar incelendiğinde sevecenlik ve yetkinlik boyutlarını ölçmek için seçilen olumsuz sıfatların artık ölçme araçlarında yer bulmadığı görülmektedir (Fiske, 2018). Sevecenlik için, sıcak, güvenilir, arkadaş canlısı, dürüst, sevimli ve samimi; Yetkinlik boyutu için ise yetenekli, zeki, becerikli, verimli, iddialı ve kendine güvenen sıfatları kullanılmaktadır (Fiske, 2018). Ayrıca, katılımcıların sosyal beğenirlik etkisi altında cevap vermelerini engellemeye yönelik olarak yönerge “Kişisel inançlarınızla değil, bu grubun başkaları tarafından nasıl görüldüğünü düşündüğünüzle ilgileniyoruz.” şeklinde bir ifade eklenerek sunulmaktadır. Bu yöntemi kullanarak Türkiye’de yapılan ilk çalışmalardan biri Aktan’a (2012) aittir. Kuramcılar tarafından geliştirilen kalıpyargı içerikleri ölçeceği ise kullanılan bir diğer yöntemdir (Cuddy vd., 2009). Türkçe formu Kahraman (2018) tarafından uyarlanan ölçek 4’ü sıcaklık ve 4’ü yetkinliği ölçen toplam 8 maddeden oluşmaktadır.

Kalıpyargı içeriği çalışmaları özgün bir insanlıktan uzaklaştırma kavramsallaştırması sunmamaktadır. Bununla beraber söz konusu dört kalıpyargı kümesi içinden sevecenlik ve yetkinlik boyutlarının her ikisinde de düşük algılanan grupların diğer kümelerdeki grup üyeleri kadar insan olarak algılanmıyor olabileceği ileri sürülmektedir (Harris ve Fiske, 2006). Kuramcılar beyin görüntüleme tekniklerini kullanarak yürüttükleri çalışmalarında sevecenlik ve yetkinlik boyutlarının her ikisinde de uç derecede düşük algılanan grupların daha az insan gibi algılandığını ya da başka deyişle insanlıktan

çıkarıldığını gösteren bulgular sunmaktadır (Harris ve Fiske, 2006). İnsanların sosyal etkileşimleri sırasında prefrontal kortekslerinin aktif olduğu bilinmektedir. Buna göre insandışılaştırılan gruplarla yapılan etkileşimlerde prefrontal korteksin diğer sosyal içeriklere oranla daha az aktif olması gerekir. Nitekim sonuçlar, sevecenlik ve yetkinlik boyutlarının her ikisinde de düşük algılanan grupların fotoğraflarını gördüklerinde diğer grupların fotoğraflarını gördükleri duruma kıyasla katılımcıların prefrontal kortekslerinin daha az aktive olduğunu göstermektedir. Bu bulgunun, hem sevecenlik hem yetkinlik boyutlarında düşük algılanan grupların insandışılaştırması bakımından başka çalışmalarda da tekrarlandığı görülmektedir (Kuljian ve Hohman, 2023). Öte taraftan, insan olmanın sıcaklık boyutundan ziyade yetkinlik boyutu ile daha fazla ilişkili algılandığını gösteren çalışma sonuçları da bulunmaktadır (Vaes ve Paladino, 2010). İnsandışılaştırma bağlamında Kalıpyargı İçeriği Kuramının kullanıldığı çalışmalar bakımından Türkçe alanyazın incelendiğinde yayınlanmamış bir doktora tezine rastlanmaktadır. Çalışmada, dış grup olarak Suriyeli mültecilerin seçildiği ve ahlaki dışlamanın (Opatow, 1990) bir insandışılaştırma biçimi olarak ele alındığı görülmektedir. Sonuçlar, katılımcıların Suriyeli mültecileri kalıpyargı İçeriği Modelinin her iki boyutunda da düşük algıladıklarını ancak ahlaki olarak dışlamadıklarını göstermektedir (Demirdağ, 2021). Bu sonuç, kuramın öngörülerini doğrulamamaktadır. Bu durum çalışmada kullanılan ölçüm araçlarının duyarlılığıyla ilişkili olabileceği gibi katılımcı grubun özellikleriyle de açıklanabilir. Çalışmanın örneklemini üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Ülkemizde yapılan çalışmaların artmasıyla bu konuda veriye dayanan tartışmalar yürütmek mümkün hale getirilebilir. Öte taraftan tüm çalışma sonuçları beraber değerlendirildiğinde insandışılaştırma için işevuruk bir tanım sunan kalıpyargı İçeriği Modelinin, kavrama dair alanyazını genişletmeye elverişli bir açıklama sunduğu görülmektedir.

1.2.4. Zihin Algısı Çalışmaları

İnsandışılaştırma alanyazında yaygın olarak özcü temellere dayandırılmaktadır. Bu yaklaşımın kalıpyargı alanyazınıyla beraber başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Allport'a göre insanlar dünyayı "en az çaba" ilkesine göre algılamaktadır (Allport, 1954). Buna göre karar verme mekanizmalarının en hızlı ve kolay şekilde çalışabilmesi için sosyal ilişkiler dâhil olmak üzere tüm uyaranların kategorize edilmesi gerekmektedir. Bu bilişsel süreç insanları kategorize etmek için de kullanılmaktadır. Bu bilişsel süreç insanları kategorize etmek için de kullanılmaktadır. Örneğin uzun insanlar, akıllı insanlar, cesur insanlar gibi çeşitli kategoriler üretilebilir. Söz konusu kategorizasyon sürecinde bir kategoriye dâhil algılanan kişinin o kategorideki diğer insanlarla paylaştığı bir takım ortak özellikler olduğuna inanılmaktadır. Bu durum kategorize edilen insanların dâhil oldukları gruba ait bir öz taşıyor nitelikte algılandığı şeklinde de açıklanabilir. Nitekim insandışılaştırma alanyazını gözden geçirildiğinde Leyens ve arkadaşlarının da özcü değerlendirmelere vurgu yaptığı görülmektedir. Öte taraftan insandışılaştırmanın bir ideolojik yaklaşım olarak özcülüğe dayandırılmasını eleştiren çalışmacılar da bulunmaktadır. Kronfeldner (2021), insandışılaştırma için insani özün reddedilmesinin zorunlu koşul olmadığını ileri sürmektedir. Buna göre, zihinsel farklılıklar ya da başka deyişle değişik akıl yürütme tarzları bir hedefin insandışılaştırılması için yeterli gelebilmektedir. Çalışmacı, bu savını dünyaca tanınan bilim insanlarının eserlerindeki kadın temsilleri üzerinden örneklemiştir. Buna göre, Gustave Le Bon çalışmalarında kadınları açıkça insanlardan çok çocuklara ve vahşilere benzetmekte ve bu durumu kadınların entelektüel hayattaki sınırlı

etkinlikleriyle temellendirmektedir. Bu benzetme kadınların insan olma özünü inkâr etmez. Öte taraftan kadınlara atfedilen farklı zihinsel özelliklerin insandılaştırma bakımından işlev üstlendiğine kanıt olarak gösterilebilir. Kronfeldner'ın çalışması felsefe disiplininin çalışma geleneğine uygun olarak temellendirmelere dayanmaktadır. Bu bakımdan bu çalışmayı psikoloji alanyazını içinde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Öte taraftan psikoloji alanyazınında da Kronfeldner'ın işaret ettiği gibi özcü vurgular yapmaksızın zihinsel farklılıkların insandılaştırmayla ilişkili olabileceğini gösteren bir yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşım, insanların karşısındaki hedefleri zihinsel özelliklerini, çoğu zaman kendilerinden farklı düzeyde algıladıklarını ileri sürmektedir (Gray vd., 2007). Zihin ya da akli meleke algısı (mind perception) şeklinde Türkçeleştirebileceğimiz bu çalışmalar bir hedefin zihninin faillik (agency) ve deneyim (experience) şeklinde iki boyutlu algılandığını ifade etmektedir.

Zihin algısı, boyutlarının araştırılmaya başlanması bakımından görece yeni bir kavramdır. Bununla beraber, kısaca başkasının zihnini okuma becerisini ifade eden zihin kuramı çalışmaları düşünüldüğünde, uzun yıllardır diğerinin zihnini anlamaya ilişkin araştırmaların alanyazında yer bulduğu görülmektedir. Ayrıca, diğerinin duygularını okumayı ifade eden empati ve yine diğerinin bakış açısını alma gibi kavramlar da aslında temel olarak zihin çalışmalarına dayandırılabilir. Bu bakımdan görece kısa bir tarihe sahip zihin algısı çalışmaları bir diğerinin akli melekelerinin nasıl değerlendirildiğini anlamaya yönelik bir çaba olarak da yorumlanabilir (Gray vd., 2007). Bunun için katılımcıların 7 haftalık bir fetüs, kurbağa, çocuk, bitkisel hayattaki bir kişi gibi 13 farklı karakteri zihinsel özellikleri bakımından değerlendirmeleri istenmiştir (Gray vd., 2007). Sonuçlar, zihnin deneyim ve faillik olmak üzere iki boyut olarak algılandığı ifade edilmektedir (Gray vd., 2007). Buna göre açlık, korku, acı, zevk, öfke, arzu, kişilik, bilinçlilik, gurur, utanç ve eğlence deneyim boyutunun altında değerlendirilirken, öz kontrol, ahlak, hafıza/hatırlama, duygu düzenleme, plan yapma, iletişim ve düşünme faillik boyutunu oluşturmaktadır. İçeriklerinden anlaşıldığı üzere deneyim, deneyimleyebilme ve hissedebilmeye atıfta bulunurken; faillik boyutu daha çok farkındalık ve faillikle ilişkilidir.

Alanyazın incelendiğinde farklı birçok hedefin zihin algısı çalışmalarına konu edildiği görülmektedir. Örneğin akıllı robotların insanlar tarafından faillik bakımından yüksek ve deneyim bakımından düşük zihinsel özelliklere sahip olarak algılandıklarını gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Gray ve Wegner, 2012). Bitkisel hayattaki insanların ne kadar zihinsel kapasiteye sahip algılandıklarının sorgulandığı bir diğer çalışmada ise bitkisel hayattaki insanlara kıyasla ölmüş insanların dahi daha fazla mental kapasiteye sahip algılandıkları görülmektedir (Gray vd., 2011). Ayrıca sonuçlar arasında dindarların dindar olmayanlara kıyasla, ölmüş insanları bitkisel hayatta olan insanlardan daha fazla akli melekeye sahip algıladığı paylaşılmaktadır. Yazarlar bu sonucun ölümden sonra yaşama inançla ilişkili olabileceğini ifade etmektedirler. Bu sonuç zihin algısının bir kişisel özellik gibi çalışıyor olabileceğini gösteriyor olabilir. İnsandılaştırma alanyazınına katkıda bulunan zihin algısı çalışmalarında birden çok kuramsal yaklaşımın bir arada kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Kalıpyargı içerik modelinde öne sürülen sevecenlik ve yetkinlik boyutlarını farklı düzeylerde taşıyan hedeflerin ne şekilde insandılaştırıldığı araştırıldığı bir çalışmada bu hedeflerin faillik ve deneyim özellikleri bakımından farklı algılandıkları görülmektedir (Morrera vd., 2018). Çalışmada katılımcıların, profesyonel hayattaki insanlar (veteriner bir kadın ve radyolog bir erkek), düşkün insanlar (madde bağımlısı bir kişi ve evsiz bir kişi) ve zalim insanlar (bir paralı

asker ve terörist) şeklinde kategorize edilen üç gruba, sahip oldukları akli melekelerle göre puanlanmaları istenmektedir. Sonuçlar bu üç grubun hem faillik hem deneyim bakımından birbirinden farklı düzeyde algılandığını göstermektedir. Zihinsel özellikleri göstermek bakımından çoktan aza doğru sıralandığında, sıralamanın faillik için profesyonel insanlar, zalim insanlar ve düşkün insanlar şeklinde; deneyim boyutunda ise profesyonel insanlar, düşkün insanlar ve zalim insanlar şeklinde olduğu görülmektedir. Sonuçlar ayrıca düşkün insanların insandışılaştırılmadığını ancak zalim insanların insandışı algılandığını göstermektedir (Morrera vd., 2018). Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde iki tez çalışmasında Gray ve arkadaşlarına ait ölçeğin kullanıldığı görülmektedir (Gray vd, 2007). İki çalışmanın biri sosyal robotlara atfedilen zihinsel özelliklerin incelenmesini içermektedir (Saltık, 2022). Bu bakımdan çalışmanın insandışılaştırma ile doğrudan ilişkili olmadığı söylenebilir. Öte taraftan diğer çalışma Suriye’den göçen kişilerle işbirliğine girmek konusunda insandışılaştırmanın yordayıcı olup olmadığını incelemektedir. Bir pilot uygulama ve iki ana çalışmadan oluşan tezde Suriyeli göçmenlerin katılımcılarla aynı etnik kökendeki bir kişiye kıyasla daha az fail algılandığı, deneyim bakımından ise değerlendirilen iki hedef arasında bir fark bulunmadığı paylaşılmaktadır (Gündüz, 2023). Çalışmalarda görüldüğü gibi zihin algısı çalışmaları da Kalıpyargı İçeriği Modeli gibi doğrudan bir insandışılaştırma modeli sunmamaktadır. Öte taraftan Kalıpyargı içerik modeli gibi zihin çalışmaları da insanların sosyal değerlendirmelerinin niteliklerini ölçülmeye uygun hale getirerek, insandışılaştırma pratiklerine ilişkin bilgi üretme imkânı sunmaktadır. Bu bakımdan her iki yaklaşım da doğrudan insandışılaştırma kavramına ilişkin bir teorik çaba olmaktan çok bu fenomeni açıklarken işe koşulabilecek bir yaklaşım gibi değerlendirilebilir.

1.2.5. Nesneleştirme Kuramı

Kalıp Yargı İçeriği ve zihin algısına ilişkin araştırmalar kadar yaygın olmamakla beraber nesneleştirme çalışmalarının da insandışılaştırma alan yazınıyla birlikte anıldığı kaynaklar bulunmaktadır (Gervais vd., 2013; Vaes vd., 2014). Örneğin nesneleştirme çalışmalarının temel konularından biri olan cinsel şiddetin, nesneleştirmenin yanı sıra insandışılaştırma ile yakından ilişkili olduğu rapor edilmektedir. Güncel çalışmalar derlendiğinde kadınları kişilik ve faillikten yoksun algılamanın yani insandışılaştırmanın önemli bir yönünün nesneleştirilen kadın bedenlerine maruz kalmak olduğu görülmektedir (Awasthi, 2017).

Nesneleştirme Kuramına göre reklamlar gibi medya araçları aracılığıyla idealize edilmiş ve tek tipleştirilmiş bir beden algısı kamuoyuna empoze edilmektedir (Fredrickson ve Roberts, 1997). Bedenin işlevlerinden çok nasıl görüldüğüne ilişkin yapılan bu vurgu, özellikle kadın bedeninin cinsel anlamda nesneleştirilmesine neden olmaktadır. Bu bakımdan kuramcılar, bir kişinin benliğine ilişkin yapılan değerlendirmelerde bu nesneleştiren sürecin etkili olduğu iddia edilmektedir. Öyle ki, kişinin değeri; kişilik özellikleri, duygu ve düşünceler gibi kişisel özellikler yerine fiziksel görüntüsüne göre tayin edilmektedir. Bu değerlendirmede, kişilerin fiziksel görünüşleri toplumsal olarak kabul edilen güzellik ölçütlerine ne kadar uygunsa kişiler o düzeyde değerli bulunmaktadır. Öte taraftan bu süreç yalnızca sosyal çevre tarafından işletilmez. Aksine bu cinsel nesneleştirme sürecini kişiler içselleştirebilir ve kendi kendilerini de bu gözle değerlendirebilirler.

Kuramcılar nesneleştirilen hedefin daha çok kadınlar olduğunu vurgulamaktadır. Erkeklerin de kendi beden imajları hakkında işlevden çok görünüşe odaklanarak

olumsuz değerlendirmeler yaptıklarına ilişkin araştırma sonuçları bulunmaktadır (Selvi, 2023). Öte taraftan çalışmalar hem kadınlar hem erkeklerin, kadınları daha fazla nesneleştirdiğini ve yine kendini nesneleştirmenin kadınlarda daha fazla görüldüğünü doğrulamaktadır (Ward, 2003). Bununla beraber araştırma sonuçları hem kadınların hem erkeklerin nesneleştirmenin devamı olarak hedeflerini insandışılaştırdıklarını da göstermektedir. Ancak kadın ve erkeklerin nesneleştirdikleri kadınları gayri insani algılarınki motivasyonlarının farklı olduğu rapor edilmektedir (Vaes vd., 2014). Buna göre, kadınların erkeklere çekici görülme isteği ve sosyokültürel güzellik standartlarını içselleştirme düzeyleri nesneleştirdikleri kadın hedefleri ne derece insandışılaştırdıklarıyla olumlu yönde ilişkidir (Puvia ve Vaes, 2013). Kendini nesneleştirme ise söz konusu ilişkiye aracılık etmektedir. Bu aracılık modellerinden elde edilen sonuçlar yorumlandığında, kadınların nesneleştirdikleri hemcinslerini insandışılaştırmalarının olası iki sebebi olduğu düşünülebilir. Buna göre, kabul edilen güzellik standartlarını içselleştiren kadınlar ya erkeklere güzel görünmek isteyen hemcinsleriyle kendileri aralarında fark olmasını istediklerinden ya da erkeklere çekici görünmek konusunda rekabet halinde oldukları olası rakipleriyle yaptıkları bir sosyal karşılaştırma sebebiyle nesneleştirdikleri kadınları insandışılaştırmaktadırlar. Öte taraftan erkeklerin cinsel içerikli uyarılara maruz kaldıktan sonra kadınları daha fazla nesneleştirdiği bilinmektedir. Bu bulguyla tutarlı olarak erkeklerin nesneleştirdikleri kadınları insandışılaştırmada fiziksel çekimin ana motivasyon kaynağı olduğu aktarılmaktadır (Vaes vd., 2011). Nesneleştirme çalışmaları incelendiğinde birden çok ölçüm aracının kullanıldığı görülmektedir. Bunlar; Kendini Nesneleştirme Anketi (Noll ve Fredrickson, 1998), Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği (McKinley ve Hyde, 1996), Kendini Nesneleştirme Ölçeği (Talmon ve Ginzburg, 2016), Kadın Kendini Nesneleştirme Özelliği Anketi (Wu ve Lang, 2019), Bilinçli Nesneleştirme Anketi (Lieberman ve Burke, 2022) ve Kendini Nesneleştirme İnanç ve Davranışları Ölçeği (Lindner ve Tantleff-Dunn, 2017) şeklinde sıralanabilir. Bu ölçekler arasında Kendini Nesneleştirme Anketi (Doğan, 2013; Yılmaz ve Bozo, 2019), Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği (Yağmurcu ve Tosun, 2018; Yılmaz ve Bozo, 2019) ve Kendini Nesneleştirme İnanç ve Davranışları Ölçeğinin (Kaya ve Çok, 2023) Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.

İnsandışılaştırma bağlamında nesneleştirme çalışmaları gözden geçirildiğinde bu iki kavramın zaman zaman kesişme noktalarının, zaman zaman üst üste binen zaman zaman ise birbirinden ayrı açıklama gücünün olduğu paylaşılmaktadır (Gervais vd., 2013). Dahası insandışılaştırma ve nesneleştirme arasındaki ilişki kültürler arasında sınırdığında da bu ikilinin hem batı hem doğu kültüründe birbiriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Örneğin Belçika ve Tayland'da yürütülen bir çalışmada nesneleştirilen kadınların nesneleştirilmeyenlerden daha az yetkin ve fail algılandığı görülmektedir (Wollast vd., 2018). Yine başka bir çalışmada nesneleştirme ve insandışılaştırmının cinsel şiddeti daha kabul edilebilir algılamayla ilişkili olduğu rapor edilmektedir (Awasthi, 2017). Psikoloji alan yazını insandışılaştırma bağlamında yapılmış nesneleştirme çalışmaları bakımından incelendiğinde Bora'ya ait (2024) yüksek lisans tezi dışında bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Söz konusu çalışmanın bulguları ise cinsellik içermeyen kendini nesneleştirmenin kadınların karar verme, problem çözme ve kendini ifade etme güvenlerini azaltarak insandışılaştırmaya yol açabileceğini göstermektedir.

2. Türkiye’de Yazılan Lisansüstü Psikoloji Tezlerinde İşe Koşulan İnsandışılaştırma Yaklaşımları

İnsandışılaştırma baēlamında psikoloji alanında yayın yapan akademik dergiler ve lisansüstü psikoloji tezleri incelendiēinde kavramın birēok Türkēe karřılıēının ēalıřmalarda yer aldıēı görülmektedir. Bunlar, insandışılaştırma (Doēan, 2024; Gözde, 2018; Gündüz Köseoēlu, 2023; Karababa, 2024; Kaya, 2018; Köklü, 2019; Özkanlı, 2004; Tanrıverdi, 2020; Yalēın, 2024), insanlıktan çıkarma (Bora, 2024; Demirdaē, 2021; Yakın, 2022; Yaşın Tekizoēlu, 2019), gayriinsanileştirme (Demir, 2016; Özdemir, 2017) şeklinde sıralanabilir. Bu bakımdan psikoloji alanyazınında “dehumanization” kavramının Türkēe karřılıēı konusunda bir ēeřitlilik olduēunu söylemek yanlış olmaz (Bknz. Tablo 1.). Öte taraftan bu durum Türkēe alanyazının takip edilmesini ve birikimli olarak ilerlemesini engellemektedir. Ortak kavramsal bir dilin oluşması bilimsel ēalıřmalar için büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan bu bölümde Türkēe psikoloji alanında yayın yapan akademik dergiler ve lisansüstü psikoloji tezlerinde “dehumanization” ēalıřmalarını kuramsal arka plan ve kullanılan Türkēe kavramlar bakımından incelemek amaçlanmaktadır. Čalıřmanın 2 temel araştırma sorusu řu şekildedir:

- (1) Psikoloji alanında hazırlanan lisansüstü psikoloji tezlerinde “dehumanization” kavramı için hangi Türkēe karşılıklar kullanılmaktadır?
- (2) Psikoloji alanında hazırlanan lisansüstü psikoloji tezlerinde insandışılaştırma baēlamında işe koşulan kuramsal yaklaşımlar hangileridir ve yaklaşımlar için hangi Türkēe karşılıklar kullanılmaktadır?

2.1. Yöntem

2.1.1. Örnekleme

Bu ēalıřmanın amacı Türkēe psikoloji alanyazınındaki ortak kavramsal dile katkıda bulunmaktır. Disiplinler arası ēalıřma geleneēinin artmasıyla beraber sosyal bilimler alanında yapılan ēalıřmalar aynı anda birēok farklı alana ait kabul edilebilir. Bu bakımdan bir ēalıřmanın psikoloji alanyazınına ait kabul edilmesi konusunda birden çok ölçüt bulunmaktadır. Yazarların akademik arka planları, ēalıřmada işe koşulan kuramlar ve yöntemler, akademik dergi ya da kitaplar için yayının hangi amaçla ve hangi alanlarda basıldıēı bu ölçütler arasında sayılabilir. Dolayısıyla bir yayının psikoloji ēalıřması olduēunu iddia edebilmek için kabul edilen ölçütler deēiřkenlik gösterebilir. Öte taraftan insandışılaştırma birēok farklı disiplin tarafından araştırma konusu edilmektedir. Bu sebeple konuyla ilgili tüm makalelerin taranması tüm disiplinlerdeki Türkēe karşılıkların incelenmesi anlamına geleceēinden makalenin amacına karşılık gelmeyebilir. Bu bakımdan yalnızca psikoloji alanında yayın yapan ulusal hakemli dergilerdeki makaleler ve psikoloji alanında yazılan tezler yukarıda sıralanan ölçütleri büyük ölçüde karşılamaktadır. Tr Dizin dergi listesi incelendiēinde yalnızca psikoloji alanında yayın yaptıēı tespit edilen 6 adet dergi bulunmaktadır. Bu yayınlar; Ayna klinik psikoloji dergisi, Klinik psikoloji dergisi, Nesne dergisi, Psikoloji ēalıřmaları, Türk Psikoloji dergisi ve Türk psikoloji yazıları şeklinde sıralanmaktadır. Söz konusu dergilerin arşivleri incelendiēinde ēalıřmanın ilk kısmında da paylaşılan 2 adet makale dışında insandışılaştırma ile ilişkili başka bir ēalıřmanın bu dergilerde yayınlanmadıēı görülmektedir. Ayrıca Demirdaē ve Hasta, (2020) ve Tanrıverdi ve Gezici Yalēın’a (2022) ait bu eserler incelendiēinde makalelerin tez ēalıřmalarından üretilen yayınlar olduēu görülmektedir. Bu bakımdan bu ēalıřmada psikoloji alanyazını olarak psikoloji alanında

yazılan lisansüstü tezler tercih edilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı İngilizce “dehumanization” kavramı ve ilgili kuramsal yaklaşımların hangi Türkçe karşılıklarla alan yazında bulunduğunu incelemek ve en yaygın kullanımları ortaya çıkararak alanın ortak dil ihtiyacına karşılık nesnel bir karşılaştırma sunmaktır. Bu sebeple çalışmanın örneklemini insandışılaştırmanın konu edildiği psikoloji alanında hazırlanan tezler oluşturmaktadır (n=17).

2.1.2. İşlem

Türkiye’de bulunan lisansüstü programlardan mezun olma koşulları arasında yazılan tezlerin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığına bağlı Tez Merkezi’ne (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>) yüklenmesi koşulu bulunmaktadır. Bunun için çalışmanın yazarı, danışmanı, tezin yazıldığı kurum bilgileriyle beraber tezler ilgili internet sitesine yüklenmektedir. Öte taraftan çalışmanın başlığı, çalışılan konu ve dizin (anahtar kelimeler) bilgileri hem Türkçe hem İngilizce olacak şekilde sisteme yüklenmektedir. Bu durum yabancı dildeki kavramların Türkçe karşılıklarının anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Bu bakımdan Tez Merkezi, Türkiye’de yazılan lisansüstü tezler için bir arşiv niteliği taşımaktadır. Bu çalışma için Tez Merkezi’nde “Dehumanization”, “Dehumanisation”, “Moral Disengagement”, “Infrahumanization”, “Haslam’s Dual Model of Dehumanisation”, “Stereotype Content Model”, “Mind perception” ve “Objectification” anahtar kelimeleriyle PRISMA kılavuzuna uygun olacak şekilde bir tarama yapılmıştır (Sohrabi vd., 2021, s.2). Bu tarama sonucunda toplam 306 tez çalışmasına ulaşılmaktadır. Çalışmaların yazıldıkları konular incelendiğinde bu çalışmaların 84 tanesinin psikoloji alanında yazıldığı tespit edilmiştir. Bu elemeyen sonra çalışmaların insandışılaştırma bağlamında bulgular sunup sunmadığı incelenmiş ve nihai olarak 17 insandışılaştırma çalışmasına ulaşılmıştır. Detaylar Tablo 1’de paylaşılmaktadır.

2.2. Bulgular

Örneklem incelendiğinde “dehumanization/dehumanisation” kavramının Türkçe karşılığı konusunda bir fikir birliğine varılmadığı görülmektedir. Öte taraftan “dehumanization/dehumanisation” için psikoloji alanında hazırlanan tezlerde gayri insanileştirme, insandışılaştırma, insanlıktan uzaklaştırma ve insanlıktan çıkarma Türkçe karşılıklarının kullanıldığı görülmektedir (bknz. Tablo 2). Bunlar arasında en sık insandışılaştırma (f=9) karşılığının tercih edildiği görülmektedir. İnsandışılaştırmanın ardından ise insanlıktan çıkarma (f=4) gelmektedir. En az kullanılan Türkçe karşılıkların ise gayri insanileştirme (f=2) ve insanlıktan uzaklaştırma (f=2) olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Kullanılan anahtar kelimelere göre örneklem sayısını gösterir tablo

Anahtar kelime	Ulaşılan Toplam Tez sayısı	Psikoloji alanında yazılan tez sayısı	İnsandışılaştırma bağlamında tasarlanan çalışma sayısı*
Dehumanization	58	14	13
Dehumanisation	13	2	2
Moral Disengagement	54	27	2
Infrahumanization	3	3	3
Haslam’s Dual Model of Dehumanisation	0	0	0
Stereotype Content Model	12	12	1

Tablo 1 devamı

Anahtar kelime	Ulaşılan Toplam Tez sayısı	Psikoloji alanında yazılan tez sayısı	İnsandışılştırma bağlamında tasarlanan çalışma sayısı*
Mind Perception	12	3	1
Objectification	154	23	1
Toplam (N)	306	84	23

Farklı anahtar kelime aramalarında ortaklaşan tezler ayıklandığında

17

Toplam (n)

*Bir çalışmanın insandışılştırma bağlamında tasarlanıp tasarlanmadığı insandışılştırmaya ilişkin sonuçların rapor edilip edilmemesine göre belirlenmiştir.

İkinci araştırma sorusu ise işe koşulan kuramsal yaklaşımlara ilişkindir. Bunun için yapılan incelemede Ahlaki Uzaklaşma Kuramı, İnsanlıktan Uzaklaşırma Kuramı, Haslam'ın İkili İnsandışılştırma Modeli, Kalıpyargı İçeriği Modeli, Zihin algısı çalışmalarının insandışılştırma yaklaşımları olarak tezlerde yer bulduğu görülmektedir (bknz. Tablo3).

Tablo 2. İncelenen çalışmalarda kullanılan Türkçe karşılıklar, işe koşulan kuramlar ve yöntemler

Yazar, Yıl	Üst başlık	Çalışmada açıklanan kuramsal yaklaşımlar	Çalışmada kullanılan Türkçe karşılıklar	Çalışmada kullanılan ölçüm yöntemi
Bora, Z. S. (2024)	İnsanlıktan çıkarma**	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2000;2001)	Tez İngilizce yazıldığı için kuramların Türkçe karşılıkları bulunmamaktadır.	Yazar tarafından hazırlanan manipülasyon görevi
		The Dual Model of Dehumanisation (Haslam 2006)		
		Mind perception (Gray vd., 2011)		
Demir, N. (2016)	Gayri insanileştirme	Moral Disengagement (Bandura, 1999)	Ahlaki Uzaklaşma Kuramı	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; Gayri-insanileştirme Ölçeği (Haslam 2006)
		Infra-humanization theory (Leyens vd., 2001)	Alt insanlaştırma Kuramı	
		Haslam's Dual Model of Dehumanisation (Haslam 2006)	Gayri-insanileştirme Kuramı	
Demirdağ, A. (2021)	İnsanlıktan çıkarma	Stereotype Content Model (Fiske vd., 2002)	Kalıp Yargı içeriği Modeli	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; Kalıpyargı İçeriği Ölçeği (Fiske vd., 2002); Duygu Ölçekleri (Fiske vd., 2002; Cuddy vd., 2007); Ahlaki Dışlama Ölçeğinin Adaletin Kapsamı boyutu (Lima-Nunes vd., 2013) ve Hak Etme boyutu (Hafer ve Olson, 2003; Olson vd., 2011)
		Moral Exclusion (Opatow, 1990)	Ahlaki Dışlama Kuramı	

Tablo 2 devamı				
Yazar, Yıl	Üst başlık	Çalışmada açıklanan kuramsal yaklaşımlar	Çalışmada kullanılan Türkçe karşılıklar	Çalışmada kullanılan ölçüm yöntemi
Demirdağ, A. (2014)	İnsanlıktan uzaklaştırma	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2000)	İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan İnsanlıktan Uzaklaştırma Ölçeği (Demoulin vd., 2004; Leyens vd., 2001; Vaes vd., 2003)
Doğan, B. N. (2024)	İnsandışılaştırma	Moral Disengagement (Bandura, 2016)	Ahlaki Uzaklaşma	Yazar tarafından hazırlanan mülakat formu
Gözde, A. (2018)	İnsandışılaştırma	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2001)	Alt-insanlaştırma Kuramı	Örgütsel İnsandışılaştırılma Algısı Ölçeği, (Topçu, 2015)
		Haslam's Dual Model of Dehumanisation (Haslam 2006)	Haslam'ın Çift Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli	
Gündüz Köseoğlu, T. (2023)	İnsandışılaştırma	Moral Disengagement (Bandura, 2016)	Ahlaki Uzaklaşma	Altinsanlaştırma ölçeği (Demirdağ ve Hasta, 2020) Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; Akli Melekeler Ölçeği (Gray vd., 2007)
		Haslam's Dual Model of Dehumanisation (Haslam 2006)	Haslam'ın İkili İnsanlıktan Çıkarma Modeli	
		Infra-humanization theory (Leyens vd., 2000)	Altinsanlaştırma Kuramı	
		Stereotype Content Model (Harris ve Fiske, 2006)	Kalıp Yargı İçeriği Modeli	
		Dimensions of Mind Perception (Gray vd., 2007)	Zihin Algısı	
Karababa Z. (2024)	İnsandışılaştırma**	Infrahumanization theory (Leyens vd., 2000;2001)	Tez İngilizce yazıldığı için kuramların Türkçe karşılıkları bulunmamaktadır.	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; İnsanlıktan Uzaklaştırma Ölçeği (Leyens vd., 2001)
Kaya, N. (2018)	İnsandışılaştırma	Moral Disengagement (Bandura, 2016)	Ahlaki Uzaklaşma	Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği (Gezici Yalçın vd., 2016) Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; İnsandışılaştırma Ölçeği (Haslam 2006)
		Haslam's Dual Model of Dehumanisation (Haslam 2006)	İnsandışılaştırma	
Konuk, P. (2022)	İnsanlıktan uzaklaştırma	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2001)	İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; İnsanlıktan Uzaklaştırma Ölçeği (Leyens vd., 2001)
Köklü, A. (2019)	İnsandışılaştırma	Moral Disengagement (Bandura vd., 1996)	Ahlaki Uzaklaşma	Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği (Gezici Yalçın vd., 2016)

Tablo 2 devamı				
Yazar, Yıl	Üst başlık	Çalışmada açıklanan kuramsal yaklaşımlar	Çalışmada kullanılan Türkçe karşılıklar	Çalışmada kullanılan ölçüm yöntemi
Özdemir, D. Ö. (2017)	Gayri-insanileştirme	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2001)	Alt İnsanlaştırma Kuramı	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; Gayri-İnsanileştirme Ölçeği (Haslam 2006)
		Haslam's Dual Model of Dehumanisation (Haslam 2006)	Haslam'ın İkili Gayri-İnsanileştirme Modeli	
		Stereotype Content Model (Harris ve Fiske, 2006)	Kalıpyargı İçerik Modeli	
		Mind Perception Account (Epley ve Waytz, 2010)	Zihin Algılama Modeli	
Özkanlı S. (2024)	İnsandışılaştırma	Herhangi bir kuram açıklanmamıştır.		İnsanın Yükselişi (Ascent of Man) Ölçeği (Kteily ve ark., 2015)
Tanrıverdi, V. (2020)	İnsandışılaştırma	Infra-humanization (Leyens vd., 2001)	Alt-insanlaştırma	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; Sifat listesi içeren ölçek (Haslam vd., 2005)
		Dual Model of Dehumanization (Haslam 2006)	İki Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli	
		Stereotype Content Account (Harris ve Fiske, 2006)	Kalıpyargı İçerik Modeli	
		Mind Perception Account (Epley ve Waytz, 2010)	Zihin Algı Modeli	
Yakın, S. (2022)	İnsanlıktan çıkarma**	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2001)	Tez İngilizce yazıldığı için kuramların Türkçe karşılıkları bulunmamaktadır.	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; İnsanlıktan Uzaklaştırma Ölçeği (Leyens vd., 2001)
		Dual Model of Dehumanization (Haslam 2006)		
Yalçın E. (2024)	İnsandışılaştırma	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2001)	Alt-insanlaştırma	Altinsanlaştırma ölçeği (Demirdağ ve Hasta, 2020) İnsandışılaştırma ölçeği (Tanrıverdi, 2020)
		Dual Model of Dehumanization (Haslam 2006)	İki Boyutlu İnsandışılaştırma	
Yaşın Tekizoğlu, F. (2019)	İnsanlıktan çıkarma	Infra-humanization theory (Leyens vd., 2000; 2001)	İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı	Yazar tarafından orijinal çalışmalardan derlenerek uyarlanan; İnsanlıktan Çıkarma Örtük Çağrışım Testi (Rudman ve Mescher, 2012)
		Haslam's Dual Model of Dehumanisation (Haslam, 2006)	İkili model	
		Stereotype Content Model (Harris ve Fiske, 2006)	Kalıpyağrı İçeriği Modeli	
		Mind Perception (Waytz vd., 2010)	Zihin Algısı Kuramı	

* Üst başlık bulunmamaktadır. Metinde kullanılan ifade paylaşılmıştır.

** Tez İngilizce yazılmıştır bu sebeple yalnızca özetle geçen ifade paylaşılmıştır.

Tablo 3. Türkiye’de yazılan tezlerde işe koşulan kuramsal yaklaşımlar, tercih edilen Türkçe karşılıkları ve önerilen Türkçe kullanım

Kavram ve kuramsal yaklaşım	En sık kullanılan Türkçe karşılık	Önerilen kullanım	Türkçe
Dehumanization/dehumanisation	İnsandışılaştırma	İnsandışılaştırma	
Moral Exclusion Theory	Ahlaki Dışlama Kuramı	Ahlaki Kuramı	Dışlama
Moral Disengagement Theory	Ahlaki Uzaklaşma Kuramı	Ahlaki Kuramı	Uzaklaşma
Infra-humanization Theory	Alt-insanlaştırma / Altinsanlaştırma İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı	İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı	
Haslam’s Dual Model of Dehumanisation	Gayri-insanileştirme Kuramı Haslam’ın Çift Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli Haslam’ın ikili insanlıktan çıkarma modeli Haslam’ın İkili Gayri-İnsanileştirme Modeli İki Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli	Haslam’ın İnsandışılaştırma Modeli	İkili
Stereotype Content Model	Kalıp Yargı İçeriği Modeli	Kalıp Yargı Modeli	İçeriği
Mind Perception	Zihin algısı	Zihin algısı	
Objectification	Nesneleştirme	Nesneleştirme	

Sonuç

Bu çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki insandışılaştırma alanyazınındaki kuramsal yaklaşımları derlemektir. Bunun için alanyazında bulunan insandışılaştırma yaklaşımları kronolojik bir sırayla paylaşılmıştır. Yaklaşımlar derlendiğinde insandışılaştırmanın en genel olarak bir insanı onu insan yapan özelliklerinden ayırarak değerlendirmek şeklinde tanımlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu tanım farklı yaklaşımlara göre detaylandırılmaktadır. Örneğin Haslam’ın insandışılaştırma kuramında insandışılaştırma hayvan ya da makineye benzetme şeklinde ifade edilmektedir (Haslam, 2006). İnsanlıktan Uzaklaştırma Kuramı insani özellikler olarak bilişsel içeriği bulunan duyguların deneyimlenmesine ilişkin bir derecelendirilmeyi vurgulamaktadır (Leyens vd., 2000;2001). Kalıpyargı İçeriği Modeline göre sevecenlik ve yetkinlik boyutlarının her ikisinde de düşük algılanan gruplar insandışılaştırılmaktadır (Harris ve Fiske, 2006). Zihin algısı çalışmaları insanların, insandışılaştırılan hedefleri kendileriyle benzer akli melekelerle sahip algıladıklarını ileri sürmektedir (Gray vd., 2007). Nesneleştirme çalışmaları ise kadın bedeninin nesneleştirilmesiyle kadınların insandışılaştırıldıklarını göstermektedir (Vaes vd., 2014). Öte taraftan araştırma sonuçları incelendiğinde kuramlara ait ölçüm araçlarının insandışılaştırmanın saptanması bakımından farklı bağlamlarda birbirinden daha üstün olabildiği dikkat çekmektedir (Gündüz Köseoğlu, 2023; Sitruk vd., 2023). Bu bakımdan bu gözden geçirme çalışmasının bir sonucu olarak yazarların insandışılaştırma kuramlarını tasarladıkları araştırmanın desenine, örnekleme ve insandışılaştırma bağlamında değerlendirilen hedefin özelliklerine uygun olup olmadığını dikkate alarak

gözden geçirmeleri önerilmektedir. Tek bir ölçüm yöntemi yerine farklı yaklaşımlara ait ölçüm yöntemlerinin bir arada kullanılması bu sorunun önüne geçebilir.

Çalışmanın bir diğer amacı ise “dehumanization” kavramının ve kavrama ilişkin kuramsal yaklaşımların psikoloji alanında hazırlanan tezlerde kullanılan Türkçe karşılıklarını gözden geçirmektir. Bunun için insandışılaştırma konusunda Türkiye’de kaleme alınan psikoloji tezleri incelenmiştir. Bulgular kavramın Türkçe kullanımında bir fikir birliği olmadığını göstermektedir. Öte taraftan en sık tercih edilen Türkçe ifadenin insandışılaştırma olduğu görülmektedir. “Dehumanization” kavramının karşılığı olarak insanlıktan çıkarma, gayri insanileştirme ve insanlıktan uzaklaştırmaya kıyasla insandışılaştırmanın tercih edilmesi kuramsal yaklaşımların isimlerinden kavramın ayrışması bakımından da önemli olabilir. Öte taraftan insandışılaştırma kelime anlamı olarak hem kategorik bakımdan insan dışı bir varlığı işaret edebilir hem de insan olmayı derecelendirerek daha az insani özellik taşımaya belirtebilir. Bu bakımdan insandışılaştırma ifadesi hem kategorik hem sürekli değişkenleri ifade etmek için uygun gibi görünmektedir. Tablo 2 ve 3’te görüldüğü üzere insanlıktan çıkarma, gayri insanileştirme ve insanlıktan uzaklaştırma gibi ifadeler, insandışılaştırmaya ilişkin kuramsal yaklaşımların Türkçe karşılıkları için işe koşulmaktadır. Kuramsal yaklaşımların benimsenen Türkçe karşılıkları incelendiğinde ise bir karar birliğine varılmadığı görülmektedir. Özellikle temel kuramlar olarak öne çıkan iki yaklaşımın farklı çevirilerinin kullanıldığı görülmektedir. Leyens vd. (2007), ortaya attıkları insandışılaştırma yaklaşımının insan olma kategorisinin tümünden reddedilmesi ya da altta konumlandırılmasından ziyade insan kategorisi dışındaki değerlendirmeleri kapsadığını vurgulamaktadır. Bu bakımdan kuramın çevirisi olarak tercih edilen iki alternatiften alt insanlaştırma yerine insanlıktan uzaklaştırmanın tercih edilmesi daha uygun görünmektedir. Haslam’ın yaklaşımı içinse Gayri-insanileştirme Kuramı, Haslam’ın Çift Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli, Haslam’ın İkili İnsanlıktan Çıkarma Modeli, Haslam’ın İkili Gayri-İnsanileştirme Modeli, İki Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli gibi çeviriler bulunmaktadır. Söz konusu çevirilerin herhangi yanlış bir vurgusu bulunmamaktadır. Diğer taraftan kavram karmaşasından kaçınmak amacıyla gayri insanileştirme yerine insandışılaştırma karşılığının tercih edildiği çeviriler kullanım kolaylığı oluşturmaktadır. Haslam’ın Çift Boyutlu İnsandışılaştırma Modeli çevirisi diğer seçeneklerden daha fazla kelime içermesi bakımından tercih edilmeyebilir. Bu bakımdan Haslam’ın yaklaşımı için Haslam’ın İkili İnsandışılaştırma Modeli Türkçe karşılığı önerilmektedir.

Alanyazında paylaşılan ortak kavramsal dilin oluşması tüm disiplinler için büyük önem taşımaktadır. Ortak dil güncel çalışmalar için bilgi üretmeyi kolaylaştırdığı gibi üretilen bilginin tarihsel gelişimini de takip etmeyi mümkün hale getirmektedir. Bu bakımdan bu gözden geçirme çalışmasının insandışılaştırma kavramına ilişkin Türkçe psikoloji alanyazınının takip edilmesi ve birikimli olarak ilerlemesine katkı sunacağı düşünülmektedir. Öte taraftan Türkçe alanyazın incelendiğinde insandışılaştırmanın yalnızca psikoloji çalışmalarına konu edilmediği görülmektedir (Açıkgöz, 2024; Coşkun, 2014; Tauscher ve Eskicioğlu, 2024). Bu bakımdan disiplinler arası bir bakış açısıyla düzenlenecek gözden geçirme çalışmalarının insandışılaştırma alanyazınının zenginleştireceği ve kavramın tarihsel gelişimine ilişkin daha detaylı bilgi sunacağı düşünülmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Açıkgöz, B. (2024). İnsanın insana ettiği: insandışılaştırma. *Çalışma ve Toplum*, 3(82), 963–992. <https://doi.org/10.54752/ct.1517551>
- Aktan, T. (2012). Compensatory nature of mixed stereotypes: An investigation of underlying mechanisms in the framework of stereotype content model [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Orta doğu Teknik Üniversitesi.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley.
- Awasthi, B. (2017). From attire to assault: Clothing, objectification, and de-humanization – A possible prelude to sexual violence? *Frontiers in Psychology*, 8.
- Bandura, A. (1990). Selective activation and disengagement of moral control. *Journal of Social Issues*, 46(1), 27–46. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1990.tb00270.x>
- Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*, 31(2), 101–119. <https://doi.org/10.1080/0305724022014322>
- Bandura, A., Underwood, B., & Fromson, M. E. (1975). Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims. *Journal of Research in Personality*, 9(4), 253–269. [https://doi.org/10.1016/0092-6566\(75\)90001-X](https://doi.org/10.1016/0092-6566(75)90001-X)
- Bar-Tal, D. (1989). Delegitimization: The Extreme Case of Stereotyping and Prejudice. In D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A. W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and Prejudice* (pp. 169–182). Springer New York.
- Bora, Z. S. (2024). The Effect of the Women-Nature Simile as a Form of Self Objectification on Women’s Self-Dehumanization [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Capozza, D., Di Bernardo, G. A., Falvo, R., Vianello, R., & Calò, L. (2016). Individuals with intellectual and developmental disabilities: Do educators assign them a fully human status? *Journal of Applied Social Psychology*, 46(9), 497–509.
- Castano, E., & Giner-Sorolla, R. (2006). Not quite human: Infrahumanization in response to collective responsibility for intergroup killing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 804–818. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.804>
- Cortes, B. P., Demoulin, S., Rodriguez, R. T., Rodriguez, A. P., & Leyens, J.-P. (2005). Infrahumanization or familiarity? Attribution of uniquely human emotions to the self, the ingroup, and the outgroup. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(2), 243–253. <https://doi.org/10.1177/0146167204271421>
- Coşkun, A. (2015). Dehumanization as an ethical issue in the health services sector. *Turkish Journal of Business Ethics*, 7(2), 9–51. <https://doi.org/10.12711/tjbe.2014.7.2.0160>
- Costello, K., & Hodson, G. (2010). Exploring the roots of dehumanization: The role of animal–human similarity in promoting immigrant humanization. *Group Processes & Intergroup Relations*, 13(1), 3–22. <https://doi.org/10.1177/1368430209347725>

Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., & Glick, P. (2007). The BIAS map: Behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(4), 631–648.

Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., Kwan, V. S. Y., Glick, P., Demoulin, S., Leyens, J., Bond, M. H., Croizet, J., Ellemers, N., Sleebos, E., Htun, T. T., Kim, H., Maio, G., Perry, J., Petkova, K., Todorov, V., Rodríguez-Bailón, R., Morales, E., Moya, M., ... Ziegler, R. (2009). Stereotype content model across cultures: Towards universal similarities and some differences. *British Journal of Social Psychology*, 48(1), 1–33.

Demir Kaya, M., & Çök, F. (2023). Kendini nesneleştirme inanç ve davranışları ölçeğinin genç kadınlar üzerinde geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 6(1), 46–66. <https://doi.org/10.33708/ktc.1198888>

Demir, N. (2016). Kadınların Diğer Kadınları Gayriinsanileştirmesi ve Yardım Etme Eğilimi: İç-grup Dış-grup Algısı ve TEcavüzün Etkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Demirdağ, A. (2014). Barış Sürecinin Desteklenmesinde İnsanlıktan Uzaklaştırmanın Etkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Demirdağ, A. (2021). Suriyeli Mültecilere İlişkin Kalıpyargı İçeriği ve Davranış İlişkisi: Duyguların ve Ahlaki Dışlamanın Aracı Rolü [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Demirdağ, A., & Hasta, D. (2020). İnsanlıktan uzaklaştırmanın barış sürecini destekleme niyeti üzerindeki etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 36(88).

Demoulin, S., Cortes, B. P., Viki, T. G., Rodriguez, A. P., Rodriguez, R. T., Paladino, M. P., & Leyens, J. (2009). The role of in-group identification in infra-humanization. *International Journal of Psychology*, 44(1), 4–11.

Demoulin, S., Leyens, J., Paladino, M., Rodriguez-Torres, R., Rodriguez-Perez, A., & Dovidio, J. (2004). Dimensions of “uniquely” and “non-uniquely” human emotions. *Cognition & Emotion*, 18(1), 71–96. <https://doi.org/10.1080/02699930244000444>

Doğan, B. N. (2024). Evlilikte Eşini Aldatan Erkeklerin Bilişsel Meşrulaştırma Süreçlerinin Ahlaki Uzaklaşma Açısından İncelenmesi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.

Doğan, G. (2013). Üniversite öğrencilerinde kendini nesneleştirme ve bazı değişkenlerle ilişkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Fiske, S. T. (2018). Stereotype Content: Warmth and Competence Endure. *Current Directions in Psychological Science*, 27(2), 67-73.

Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902.

Fredrickson, B. L., & Roberts, T.-A. (1997). Objectification Theory: Toward understanding women's lived experiences and mental health risks. *Psychology of Women Quarterly*, 21(2), 173–206. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1997.tb00108.x>

Gervais, S. J., Bernard, P., Klein, O., & Allen, J. (2013). Toward a Unified Theory of Objectification and Dehumanization. In S. J. Gervais (Ed.), *Objectification and (De)Humanization* (Vol. 60, pp. 1–23). Springer New York.

Gezici Yalçın, Meral, Şenyurt, Ahmet Y., Gültepe, Bedirhan, & Coşkun, Hamit. (2016). Ahlaki uzaklaşma ölçeğinin Türkçeye uyarlanması. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 309–332.

Gözde, A. (2018). Örgütsel Adalet Algısı, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, İşten Ayrılma Niyeti ve Örgütsel İnsandılaştırılma Algısı Arasındaki İlişkiler [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Gray, H. M., Gray, K., & Wegner, D. M. (2007). Dimensions of mind perception. *Science*, 315(5812), 619–619. <https://doi.org/10.1126/science.1134475>

Gray, K., Anne Knickman, T., & Wegner, D. M. (2011). More dead than dead: Perceptions of persons in the persistent vegetative state. *Cognition*, 121(2), 275–280.

Gray, K., & Wegner, D. M. (2012). Feeling robots and human zombies: Mind perception and the uncanny valley. *Cognition*, 125(1), 125–130.

Greenhalgh, Elizabeth Mora. (2015). Values and Morals in the Dehumanisation of Asylum Seekers [Yayımlanmamış Doktora Tezi].

Gündüz Köseoğlu, T. (2023). İşbirliği Davranışının Gelişimiyle İlişkili Sosyal Psikolojik Faktörler [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Mersin Üniversitesi.

Hafer, C. L., & Olson, J. M. (2003). An analysis of empirical research on the scope of justice. *Personality and Social Psychology Review*, 7(4), 311–323.

Harris, L. T., & Fiske, S. T. (2006). Dehumanizing the lowest of the low: Neuroimaging responses to extreme out-groups. *Psychological Science*, 17(10), 847–853.

Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 252–264. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4

Haslam, N. (2021). The Social Psychology of Dehumanization. In M. Kronfeldner (Ed.), *The Routledge Handbook of Dehumanization* (1st ed., pp. 127–144). Routledge.

Haslam, N., Bain, P., Douge, L., Lee, M., & Bastian, B. (2005). More human than you: Attributing humanness to self and others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 937–950. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.89.6.937>

Haslam, N., & Loughnan, S. (2014). Dehumanization and inhumanization. *Annual Review of Psychology*, 65(1), 399–423.

Haslam, N., Loughnan, S., Reynolds, C., & Wilson, S. (2007). Dehumanization: A new perspective. *Social and Personality Psychology Compass*, 1(1), 409–422.

Haslam, N., & Stratemeyer, M. (2016). Recent research on dehumanization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 25–29. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.03.009>

Kahraman, F. (2018). Türkiye’deki Sosyal Grupların Kalıpyargı Haritası ve Kalıpyargıların Değerlerle İlişkisi [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Kaya, N. (2018). Cinsel Şiddet Mağdurunu İnsandışılaştırmada Mağdurun Akademik Başarısının Etkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Kazababa, Z. (2024). The Influence of Paternalistic Media Representations of Syrian Immigrants on Public Attitudes [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.

Kelman, H. G. (1973). Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers. *Journal of Social Issues*, 29(4), 25–61.

Köklü, A. (2019). Ergenlerde Ahlaki Uzaklaşma ile Riskli Davranışlar ve Empati Yeteneği Arasındaki İlişkinin İncelenmesi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Beykent Üniversitesi.

Konuk, P. (2022). Partner Şiddeti Mağdurlarına Yardım Etme Eğiliminin İnsanlıktan Uzaklaştırma Adil Dünya İnancı ve Cinsiyetçilik Yönünden İncelenmesi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Kronfeldner, M. E. (Ed.). (2021). *The Routledge handbook of dehumanization*. Routledge, Taylor & Francis Group.

Kteily, N. S., & Landry, A. P. (2022). Dehumanization: Trends, insights, and challenges. *Trends in Cognitive Sciences*, 26(3), 222–240. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.12.003>

Kuljian, O. R., & Hohman, Z. P. (2023). Warmth, competence, and subtle dehumanization: Comparing clustering patterns of warmth and competence with animalistic and mechanistic dehumanization. *British Journal of Social Psychology*, 62(1), 181–196.

Leyens, J., Cortes, B., Demoulin, S., Dovidio, J. F., Fiske, S. T., Gaunt, R., Paladino, M., Rodriguez-Perez, A., Rodriguez-Torres, R., & Vaes, J. (2003). Emotional prejudice, essentialism, and nationalism The 2002 Tajfel lecture. *European Journal of Social Psychology*, 33(6), 703–717. <https://doi.org/10.1002/ejsp.170>

Leyens, J., Demoulin, S., Vaes, J., Gaunt, R., & Paladino, M. P. (2007). Infra-humanization: The wall of group differences. *Social Issues and Policy Review*, 1(1), 139–172.

Leyens, J., Rodriguez-Perez, A., Rodriguez-Torres, R., Gaunt, R., Paladino, M., Vaes, J., & Demoulin, S. (2001). Psychological essentialism and the differential attribution of uniquely human emotions to ingroups and outgroups. *European Journal of Social Psychology*, 31(4), 395–411. <https://doi.org/10.1002/ejsp.50>

Leyens, J.-P. (2009). Retrospective and prospective thoughts about infrahumanization. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(6), 807–817.

Leyens, J.-P., Paladino, P. M., Rodriguez-Torres, R., Vaes, J., Demoulin, S., Rodriguez-Perez, A., & Gaunt, R. (2000). The Emotional side of prejudice: The attribution of secondary emotions to ingroups and outgroups. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 186–197. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0402_06

Lieberman, T. J., & Burke, N. L. (2022). The development and validation of the Conscious Objectification Questionnaire. *International Journal of Eating Disorders*, 55(8), 1162–1168. <https://doi.org/10.1002/eat.23759>

Lima-Nunes, A., Pereira, C. R., & Correia, I. (2013). Restricting the scope of justice to justify discrimination: The role played by justice perceptions in discrimination against immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 43(7), 627–636.

Lindner, D., & Tantleff-Dunn, S. (2017). The Development and psychometric evaluation of the self-objectification beliefs and behaviors scale. *Psychology of Women Quarterly*, 41(2), 254–272. <https://doi.org/10.1177/0361684317692109>

Martínez, R., Rodríguez-Bailón, R., & Moya, M. (2012). Are they animals or machines? measuring dehumanization. *The Spanish Journal of Psychology*, 15(3), 1110–1122.

McKinley, N. M., & Hyde, J. S. (1996). The Objectified Body Consciousness Scale: Development and validation. *Psychology of Women Quarterly*, 20(2), 181–215.

Morera, M. D., Quiles, M. N., Correa, A. D., Delgado, N., & Leyens, J. (2018). Perception of mind and dehumanization: Human, animal, or machine? *International Journal of Psychology*, 53(4), 253–260. <https://doi.org/10.1002/ijop.12375>

Noll, S. M., & Fredrickson, B. L. (1998). A mediational model linking self-objectification, body shame, and disordered eating. *Psychology of Women Quarterly*, 22(4), 623–636.

Olson, J. M., Cheung, I., Conway, P., Hutchison, J., & Hafer, C. L. (2011). Distinguishing two meanings of moral exclusion: exclusion from moral principles or principled harm-doing? *Social Justice Research*, 24(4), 365–390.

Opotow, S. (1990). Moral exclusion and injustice: An introduction. *Journal of Social Issues*, 46(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1990.tb00268.x>

Opotow, S., Gerson, J., & Woodside, S. (2005). From moral exclusion to moral inclusion: Theory for teaching peace. *Theory Into Practice*, 44(4), 303–318.

Özdemir, D. Ö. (2017). Sosyal Kategorilemenin Gayri-insanileştirme Üzerine Etkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Özkanlı, S. (2024). Suriyeli göçmenlere Yönelik Olumlu ve Olumsuz Tutumlarda Medyanın Rolü: Çerçeveleme Yankı Odası Etkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Paladino, M.-P., Leyens, J.-P., Rodriguez, R., Rodriguez, A., Gaunt, R., & Demoulin, S. (2002). Differential association of uniquely and non uniquely human emotions with the ingroup and the outgroup. *Group Processes & Intergroup Relations*, 5(2), 105–117.

Pereira, C., Vala, J., & Leyens, J. P. (2009). From infra-humanization to discrimination: The mediation of symbolic threat needs egalitarian norms. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(2), 336–344. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2008.10.010>

Prati, F., Moscatelli, S., Pratto, F., & Rubini, M. (2016). Predicting support for Arabs' autonomy from social dominance: The role of identity complexity and dehumanization. *Political Psychology*, 37(2), 293–301.

Puvia, E., & Vaes, J. (2013). Being a body: Women's appearance related self-views and their dehumanization of sexually objectified female targets. *Sex Roles*, 68(7–8), 484–495. <https://doi.org/10.1007/s11199-012-0255-y>

Rudman, L. A., & Mescher, K. (2012). Of animals and objects: Men's implicit dehumanization of women and likelihood of sexual aggression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(6), 734–746. <https://doi.org/10.1177/0146167212436401>

Schroeder, J., & Fishbach, A. (2015). The "Empty Vessel" physician: Physicians' instrumentality makes them seem personally empty. *Social Psychological and Personality Science*, 6(8), 940–949. <https://doi.org/10.1177/1948550615597976>

Selvi, K. (2023). Yeterince kaslı değilim, kaslarımı daha fazla geliştirmeliyim: Kas dismorfisine detaylı bir bakış. *Klinik Psikoloji Dergisi*, 7(2), 271–290.

Sitruk, J., Summers, K. M., & Lloyd, E. P. (2023). Dehumanizing disability: Evidence for subtle and blatant dehumanization of people with physical disabilities. *Current Research in Ecological and Social Psychology*, 5, 100162.

Sohrabi, C., Franchi, T., Mathew, G., Kerwan, A., Nicola, M., Griffin, M., Agha, M., & Agha, R. (2021). PRISMA 2020 statement: What's new and the importance of reporting guidelines. *International Journal of Surgery*, 88, 105918.

Staub, E. (2006). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence* (17th printing). Cambridge University Press.

Struch, N., & Schwartz, S. H. (1989). Intergroup aggression: Its predictors and distinctness from in-group bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(3), 364–373.

Talmon, A., & Ginzburg, K. (2016). The nullifying experience of self-objectification: The development and psychometric evaluation of the Self-Objectification Scale. *Child Abuse & Neglect*, 60, 46–57. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2016.09.007>

Tanrıverdi, V. (2020). *Cinsiyet İfadesi ve Cinsel Yönelim Bilgisinin İnsanlık Algısı Üzerindeki Etkisi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Tanrıverdi, V., & Gezici Yalçın, M. (2022). İnsanları hayvanlardan ve robotlardan ayıran özelliklerin atfedilmesinde kadınsı ve erkeksi cinsiyet ifadesinin etkisi. *Psikoloji Çalışmaları / Studies in Psychology*, 0(0), 0–0. <https://doi.org/10.26650/SP2022-1067397>

Tauscher, S., & Eskicioğlu, Y. C. (2024). İnsandışılaştırmanın antik kökenleri ve aydınlanma dönemine etkisi, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 25, 73–106.

Topçu, Aslı. (2018). Örgütsel adalet algısı, örgütsel vatandaşlık davranışı, işten ayrılma niyeti ve örgütsel insandılaştırılma algısı arasındaki ilişkiler [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Trifiletti, E., Di Bernardo, G. A., Falvo, R., & Capozza, D. (2014). Patients are not fully human: A nurse's coping response to stress. *Journal of Applied Social Psychology, 44*(12), 768–777. <https://doi.org/10.1111/jasp.12267>

Vaes, J., Leyens, J.-P., Paola Paladino, M., & Pires Miranda, M. (2012). We are human, they are not: Driving forces behind outgroup dehumanisation and the humanisation of the ingroup. *European Review of Social Psychology, 23*(1), 64–106.

Vaes, J., Loughnan, S., & Puvia, E. (2013). *Humanness and Dehumanization* (P. G. Bain, Ed.; 0 ed.). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203110539>

Vaes, J., & Paladino, M. P. (2010). The uniquely human content of stereotypes. *Group Processes & Intergroup Relations, 13*(1), 23–39.

Vaes, J., Paladino, M. P., Castelli, L., Leyens, J.-P., & Giovanazzi, A. (2003). On the behavioral consequences of infrahumanization: The implicit role of uniquely human emotions in intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology, 85*(6), 1016–1034. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.6.1016>

Vaes, J., Paladino, P., & Puvia, E. (2011). Are sexualized women complete human beings? Why men and women dehumanize sexually objectified women. *European Journal of Social Psychology, 41*(6), 774–785. <https://doi.org/10.1002/ejsp.824>

Viki, G. T., Winchester, L., Titshall, L., Chisango, T., Pina, A., & Russell, R. (2006). Beyond secondary emotions: The infrahumanization of outgroups using human-related and animal-related words. *Social Cognition, 24*(6), 753–775.

Ward, L. (2003). Understanding the role of entertainment media in the sexual socialization of American youth: A review of empirical research. *Developmental Review, 23*(3), 347–388. [https://doi.org/10.1016/S0273-2297\(03\)00013-3](https://doi.org/10.1016/S0273-2297(03)00013-3)

Wollast, R., Puvia, E., Bernard, P., Tevichapong, P., & Klein, O. (2018). How sexual objectification generates dehumanization in Western and Eastern cultures: A comparison between Belgium and Thailand. *Swiss Journal of Psychology, 77*(2), 69–82.

Wu, M., & Lang, M. (2019). Female Questionnaire of Trait Self-Objectification: Initial development and validation in China. *Sex Roles, 80*(11–12), 758–769.

Yagmurcu, Y., & Tosun, L. P. (2018). Adaptation of the Objectified Body Consciousness Scale to Turkish and analysis of its psychometric characteristics. *Nesne Psikoloji Dergisi, 6*(13). <https://doi.org/10.7816/nesne-06-13-01>

Yakın, S. (2022). The Effect of Perceived Cultural Adoption on Dehumanization of Refugees in Honor Culture [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.

Yalçın, E. (2024). Grup Dinamiklerinde İnsandışılaştırma: Minimal Gruplarda Grup Büyüklüğü ve Grup Statüsünün Etkisi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

YaşınTekizoğlu, F. (2019). Algılanan Erkeklik Tehdidinin ve Erkeklik ile İlgili Otobiyografik Anıların Tecavüz Olasılığı ve Kadını İnsanlıktan Çıkarma Üzerindeki Etkisi [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Yılmaz, T. (2020). Turkish adaptation of the Objectified Body Consciousness Scale and the Self-Objectification Questionnaire. *Dusunen Adam: The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*. <https://doi.org/10.14744/DAJPNS.2019.00031>

2025, 14 (1), 243-261 | Araştırma Makalesi

BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksinde Faaliyet Gösteren Şirketlerin Nakit Düzeylerinin Kıyaslanması

Yahya Sönmez ¹

Öz

Şirketler için nakit oldukça önemli bir kavramdır. Nakit şirketlerin; günlük faaliyetlerini gerçekleştirmek, spekülatif nedenlerle nakit bulundurma ve ihtiyat nedeniyle nakit bulundurma amacıyla gereklidir. Bu işlemler nedeniyle şirketler nakit gereksinimi duymaktadır. Şirketler için bir başka önemli faktör ise nakit düzeyidir. Şirketler nakit düzeyini dengeli bir şekilde sağlamazsa faaliyetlerinde aksama meydana gelecektir. İşte bu aksamaları önlemek için optimal düzeyi iyi ayarlaması gerekecektir. Gayrimenkul yatırım ortaklığında amaç öncelikle bir portföy oluşturmak ve bunun sonucunda gelen kira gelirleri ve değer artışları ile kazanç elde etmektir. Bu kazançları ile portföylerini çeşitlendirerek riski minimize etmektedirler. Bu sayede şirketler nakit düzeylerini optimal düzeyde sağlayarak şirketin sürekliliğine katkıda bulunurlar. Bu da şirketin sürekliliği kavramı ile ilişkilendirilir. Çalışmanın amacı Borsa İstanbul Gayri Menkul Yatırım Ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin nakit düzeylerini kıyaslamaktır. Borsa İstanbul'da 2019-2023 yılları arasında 47 şirket vardır. Çeşitli veri kayıpları ve analize imkân vermeyen veriler nedeniyle analize 37 şirketi dâhil edilmiştir. Çalışmanın bir diğer sınırlılığı 2019-2023 yılları arası ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada kullanılan değişkenler; cari oran, nakit oranı, dönen varlık devir hızı oranı ve dönen varlıklar/aktif toplamı oranıdır. Bu oranlar yardımıyla şirketlerin nakit düzeyleri ölçülerek kıyaslama yapılacaktır. Analiz sonuçlarına göre 2019 ve 2020 yıllarında en iyi nakit düzeyi olan şirket EYG gayrimenkul yatırım ortaklığı olduğu tespit edilmiştir. 2019 ve 2020 yıllarında nakit düzeyi en düşük olan şirket Şeker gayrimenkul yatırım ortaklığı olduğu görülmüştür. 2021 yılında nakit düzeyi en düşük olan şirketin Martı gayrimenkul yatırım ortaklığı olarak belirlenmiştir. 2022 yılında nakit düzeyi en düşük olan şirket Trend gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2023 yılında ise nakit düzeyi en düşük olan şirket Nuro gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. Görüldüğü gibi yıllar arasında farklılıklar sıralamalara ve performanslara yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Gayrimenkul yatırım ortaklıkları, Nakit, Nakit düzeyi, CoCoSo yöntemi, Borsa İstanbul

Sönmez, Y. (2025). BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksinde Faaliyet Gösteren Şirketlerin Nakit Düzeylerinin Kıyaslanması. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 243-261. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1593174>

Geliş Tarihi	29.11.2024
Kabul Tarihi	26.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Daday Nafi ve Ümit Çeri MYO, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Kastamonu, Türkiye, yahyasonmez@kastamonu.edu.tr, ORCID :0000-0003-1486-2456

2025, 14 (1), 243-261 | Research Article

Comparison of Cash Levels of Companies Operating in BIST Real Estate Investment Trusts Index

Yahya Sönmez ¹

Abstract

Cash is a very important concept for companies. Cash is necessary for companies to carry out their daily activities, to hold cash for speculative reasons and to hold cash for precautionary reasons. Due to these transactions, companies need money. Another critical factor for companies is the level of cash. If companies do not maintain a balanced cash level, there will be disruptions in their operations. To prevent these disruptions, they must set the optimal level well. Real estate investment trusts aim to create a portfolio and earn income from rental income and value increases. With these earnings, they minimize risk by diversifying their portfolios. In this way, companies contribute to the company's continuity by providing optimal cash levels. This is associated with the concept of going concern. The study compares the cash levels of companies operating in the Istanbul Stock Exchange Real Estate Investment Trusts index. There are 47 companies in the Istanbul Stock Exchange between 2019 and 2023. Due to various data losses and data that did not allow for analysis, we included 37 companies in our analysis. The variables used in the study are the current ratio, cash ratio, current asset turnover ratio, and current assets/total assets ratio. With the help of these ratios, companies' cash levels will be measured and compared. In 2019 and 2020, the company with the lowest cash level was Şeker Real Estate Investment Trust. In 2021, the company with the lowest cash level is Martı Real Estate Investment Trust. In 2022, Trend Real Estate Investment Trust had the lowest level of cash. In 2023, the company with the lowest cash level is Nuro Real Estate Investment Trust. As can be seen, the differences between the years are reflected in the rankings and performances.

Keywords: Real Estate Investment Trusts, Cash, Cash Level, CoCoSo Method, Stock Exchange Istanbul

Sönmez, Y. (2025). Comparison of Cash Levels of Companies Operating in BIST Real Estate Investment Trusts Index, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 243-261. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1593174>

Date of Submission	29.11.2024
Date of Acceptance	26.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof., Kastamonu University, Daday Nafi ve Ümit Çeri Vocational School, Finance Banking and Insurance Department, Kastamonu, Türkiye, yahyasonmez@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1486-2456

Giriş

Globalleşen dünyada, bulunduğumuz çevrenin oluşturulması, altyapı yatırımlarının hayata geçirilmesi ve modernizasyon süreçlerinin gerçekleştirilmesinde GYO şirketleri kritik bir rol üstlenmektedir. Yerli ve yabancı sermaye kaynaklarının gayrimenkul yatırımlarına kanalize edilmesiyle, büyük ölçekli projeler GYO şirketleri aracılığıyla hayata geçirilmektedir. (Çelik & Hepşen, 2024, s. 319). Bu büyük ölçekli projeler ile finansman kolaylığı sağlanmaktadır. Birçok yatırımcı birleşerek daha büyük ölçekli yatırımları daha kolay bir şekilde yapabilmektedir.

Gayrimenkul yatırım ortaklıklarının temel amacı, yüksek getiri potansiyeline sahip gayrimenkul ve projelere yatırım yaparak portföylerindeki varlıklardan kira gelirleri ve alım-satım kazançları elde etmektir. Portföyünde bulunan gayrimenkullerin satışından kar sağlayan bu ortaklıklar, yıl sonunda elde edilen karı temettü olarak ortaklarına dağıtarak gayrimenkul gelirlerini yatırımcılara aktarabilmektedir. Bu sayede, gayrimenkul yatırım ortaklığı hisselerini satın alan yatırımcılar, dolaylı olarak yüksek getirili gayrimenkul gelirlerinden faydalanmaktadır. Ayrıca, yatırımcılar bu ortaklıkların borsada işlem gören hisselerindeki olası fiyat artışlarından da yararlanma fırsatına sahiptir. Gayrimenkul yatırım ortaklığı modeli, doğrudan gayrimenkul yatırımı yerine bu şirketlerin hisselerinin alınmasını sağlayarak, düşük likiditeli gayrimenkullere yatırım yapma zorluğunu ortadan kaldırmaktadır (SPK Tanıtım Rehberi, 2024, s. 1). Böylelikle herhangi bir fırsat ortaya çıktığı zaman fiyat artışından yararlanarak kazanç elde etme potansiyeline sahiptir. Bu yatırım da doğrudan gayrimenkul yatırımı yapmadığından şirketlerin hisselerini alarak o şirketin ortağı konumunda da olmaktadır. Bu sayede daha karlı yatırımlar oluşmaktadır.

Gayrimenkul yatırım ortaklıkları, iş merkezleri ve alışveriş merkezleri gibi büyük ölçekli projelerin finansmanı için önemli bir kaynak sağlar. Bu tür projelerin gerçekleştirilmesi, genellikle şirketlerin ciddi miktarda finansman yükü üstlenmesini gerektirir. Çoğu durumda, özkaynakları yetersiz olan şirketler için bu yük, faiz maliyeti doğuran kredi kullanımı anlamına gelir. Ancak, bu tür projeler, gayrimenkul yatırım ortaklığı hisseleri karşılığında halktan toplanacak fonlarla finanse edilebilir. Böylece şirketlerin finansman yükü önemli ölçüde azalır (SPK Tanıtım Rehberi, 2024, s. 1). GYO'lar hem bireysel ve hem de kurumsal yatırımcıların finansal paydaşlığıyla gayrimenkul projelerini hayata geçirmektedir. GYO'lar öncelikle portföy oluşturur ve bunun sonucunda kira gelirleri ve değer artış kazançları elde eder. Bu şekilde kazançlar elde ederek ekonomiye pozitif yönden katkısı olmaktadır. Ayrıca GYO'lar borsa işlem gördüğünden gayrimenkul yatırımlar daha likit hale gelmektedir.

Bu çalışmada, BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin likidite düzeylerini CoCoSO çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemi ile ölçülmüştür. Problemden yer alan finansal kriterlerin ağırlıkları eşit olarak alınmış, CoCoSo yöntemi ile de şirketlerin likidite değerleri ve sıralamaları hesaplanmıştır. CoCoSo yöntemi ile ilgili çalışmaların diğer ÇKKV yöntemlerine göre sayıca az olmasından dolayı bu çalışmanın ve bu çalışma kapsamında yapılan uygulamanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada, GYO'lar sadece gayrimenkul sektörü ile ilgili değil, aynı zamanda finansal piyasalar, yatırım stratejileri ve ekonomik büyüme ile de ilişkilidir. İşte bu yüzden bu

sektör yatırımcıların ilgisini çekmektedir. Çalışmada, GYO'ların nakit düzeyleri hesaplanarak ekonomik büyümeye ve kalkınmaya etkisinin olduğunu göstermek amacıyla önemlidir. Kullanılan yöntem ile çalışmaya özgünlük kazandırmıştır. Çalışmada, sınırlılık olarak seçilen yıllar ele alınmıştır. Literatürdeki çalışmalar genellikle bir ya da birkaç yıllık veriler kullanılmıştır. Çalışmada, geniş bir dönemi kapsayarak (beş) yıl çalışmaya farklılık kazandırmıştır.

Bu düşünce ile çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde çalışma ile ilgili giriş bölümü oluşturulmuştur. İkinci bölümde yapılan çalışmalara ve bu çalışmalara yönelik literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde çalışma kapsamında kullanılan veri, yöntem ve metodoloji ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Dördüncü bölümde analiz yapılan uygulamalara ilişkin uygulama kısmına yer verilmiştir. Son bölümde ise, sonuç kısmına değinilmiştir.

Literatür Taraması

İslamoğlu, Apan & Öztekin (2015), Türkiye'deki 2011-2014 yılları arasındaki gayrimenkul yatırım ortaklıklarının TOPSIS yöntemi kullanılarak finansal analizini ölçmüşlerdir. Araştırma sonuçlarına göre; tüm dönemler için sırasıyla Avrasya, Akmerkez, Sinpaş, Kiler ve İş en etkin GYO'lar olarak tespit edilmiştir. İdealist, Atakule, Alarko, Nuro ve Vakıf GYO'ların tüm dönem boyunca en kötü finansal performansı gösterdiğini belirlemiştir.

Hussin vd. (2017), araştırma yöntemi olarak Vektör Oto Regresyon (VAR) yönteminin bir tahminini kullanmışlardır. Ocak 2007 ile Aralık 2013 arasındaki aylık veriler kullanılarak yapılan analizde, İslami gayrimenkul yatırım ortaklığı ile Sanayi Üretim Endeksi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Buna karşılık, İslami Bankalar Arası Faiz Oranı ile Malezya Ringgiti-Birleşik Devlet Doları Döviz Kuru değişkenleri ile anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, I-GYO'nun Tüketici Üretim Endeksi, FTSE Bursa Malaysia Emas Shariah Endeksi ve M3 değişkenleriyle anlamlı olmayan bir negatif ilişki gösterdiğini belirlemiştir.

Gümüş & Öziç (2018), Borsa İstanbul'da Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları sektörünün de faaliyet gösteren 25 işletmenin 2013-2017 dönemleri arasındaki mali tablolarına dayalı finansal etkinliklerini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Bu işletmelerin finansal etkinliklerini veri zarflama analizi ile ölçmüşlerdir. Çalışma sonucuna göre; kullanılan girdi yönlü yöntem göz önünde bulundurularak, daha düşük etkinlik değeri gösteren işletmelerin girdi değişkenlerini oluşturan olduğunu; alacak ve stok yönetiminde, uygun finansal yapının oluşturulmasında ve kısa vadeli borçları döndürme konusunda sıkıntı yaşadıklarını tespit etmişlerdir.

Yılmaz & İçten (2018), 2007-2016 yılları arasında 31 GYO'nun finansal performans karşılaştırmışlardır. Yöntem olarak TOPSIS kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, 2009 yılında nakit gücünün en yüksek düzeyde olduğunu, 2010 yılından başlayarak azaldığını ve 2015 yılından sonra iyileşme eğiliminde olduğunu tespit etmişlerdir.

Afşar & Karpuz (2019) çalışmada, GYO Endeksi ile belirli makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bağımlı değişken olarak BIST GYO Endeksi, bağımsız değişkenler olarak ise BIST100 Endeksi, ekonomik büyüme, mevduat faizi oranı ve enflasyon oranı ele alınmıştır. Araştırmada, 2000-2017 yılları arasındaki veriler

kullanılarak, mevduat faizi oranından GYO Endeksi'ne doğru tek yönlü bir nedensellik bulunduğu saptanmıştır. 2000-2017 dönemi boyunca, GYO Endeksi ile bu endekse etki edebileceği düşünülen makroekonomik değişkenler arasında farklı yönlerde de olsa ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Pierdzioch vd. (2019) Bayesian Additive Regression Trees (BART) yöntemiyle GYO getirilerinin beklenen ve beklenmeyen enflasyonla ilişkisini incelemişlerdir. Araştırma sonuçları, iki enflasyon bileşeninin GYO getirilerinin başlıca tahminçileri arasında yer almadığını, ancak bu bileşenlerin GYO getirileri üzerindeki marjinal etkilerinin zamanla değişiklik gösterdiğini belirlemişlerdir. Ayrıca, GYO getirilerinin, özellikle Greenspan dönemi boyunca belirginleşen bir durum olarak, beklenmeyen enflasyona asimetrik bir tepki verdiğini tespit etmişlerdir.

Çelik & Arslanlı (2020), 2009-2018 yılları arasında Borsa İstanbul'da işlem gören 17 GYO firmalarının aktif karlılığı ve piyasa değerine etki eden finansal oranlarının belirlenmesi çalışmanın amaçlamıştır. Araştırma sonucunda; uzun vadeli borçlar/aktif toplamı, öz kaynak karlılığı ve cari oran ile piyasa değeri arasında anlamlı negatif ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Özcan & Gürol (2020), BIST'te faaliyet gösteren GYO'nun finansal performanslarını ölçmeyi amaçlamışlardır. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında AHP yöntemini kullanmışlardır. Kullanılan kriterler olarak; cari oran, finansal kaldıraç, borç-öz sermaye oranı, kısa vadeli borç/toplam varlıklar, öz kaynaklar/varlıklar, varlık devir hızı, öz kaynak devir hızı, devamlı sermaye, toplam gayrimenkul portföyü/ varlıklardır. İncelenen yıllarda sektör performansının en yüksek olduğu yıl 2014 yılı olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca 2013-2017 yılları arasında yapılan sonuçlara göre; istikrarlı ve başarılı bir finansal performans gösteren işletmeler arasında Panora GYO, Alarko GYO, Vakıf GYO, Yeni Gimat GYO ve Atakule GYO yer almıştır. Öte yandan, Nurolo GYO ve Yeşil GYO listenin en alt sıralarında kalmaya devam ettiğini tespit etmişlerdir.

Şenoğlu (2020), Türkiye'de faaliyet gösteren Gayrimenkul Yatırım Ortaklıklarının, 10 adet finansal oran yardımı ile 2012 ve 2018 yılları arasındaki performanslarını analiz etmiştir. Kriterlerin ağırlıklarını belirlemek için AHP yöntemini kullanmıştır. Kriterlerin ağırlıkları belirlendikten sonra GYO'nun performansını TOPSIS yöntemi ile analiz etmiştir. İş GYO'nun en yüksek performansı 2012, 2013 ve 2015 yıllarında sergilediğini tespit etmiştir. Buna karşın, Halk GYO, 2014, 2016, 2017 ve 2018 yıllarında diğer dört firmayı geride bırakarak en yüksek performansı gösterdiğini belirlemiştir. Emlak Konut GYO, 2015 ve 2018 yılları hariç diğer yıllarda en iyi ikinci alternatif olarak değerlendirilmiştir. Performans sıralamasında en dalgalı tabloyu Sinpaş GYO göstermiş, Nurolo GYO ise yedi yıllık dönem boyunca en düşük performansı gösteren alternatif ortaklık olarak belirlenmiştir.

Esa (2021), Kamu Bankalı GYO'ların performanslarını analiz etmeyi amaçlamıştır. 2017-2020 yılları arasındaki yıllık verileri kullanarak analizi gerçekleştirmiştir. Yöntem olarak trend analizini kullanmıştır. Çalışmada elde edilen temel sonuç olarak; Halk GYO ve Ziraat GYO'nun özellikle 2020 yılında hem mali performans hem de hisse başına getiride güçlü bir yapıya sahip olduğunu tespit etmiştir.

Gazel & Münyas (2021), GYO endeksinin farklı endekslerle olan ilişkisini tespit etmişlerdir. Ekim 2005- Eylül 2019 dönemine ait veriler kullanılarak ARDL sınır testi yaklaşımını kullanmışlardır. Uzun vadede değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin bulunduğu ve GYO endeksinin, BİST taş ve toprak ile BİST metal ana endekslerinden anlamlı bir şekilde etkilendiğini tespit etmişlerdir.

Khairulanuwar & Chuweni (2021), Malezya'daki gayrimenkul yatırım ortaklıklarının önemi ve performansını araştırmışlardır. 2014-2018 yıllarını incelemişlerdir. Çalışmada kullanılan oranlar; ROA (Net kar/Toplam varlıklar) ve ROE (Net kar/toplam özkaynak) ile ölçülen GYO performansı, cari oran (dönen varlık/cari yükümlülükler) ile ölçülen likidite oranı ve borç oranı (toplam yükümlülükler/toplam varlıklar) ile ölçülen kaldıraç oranıdır. Çalışma sonuçlarına göre; İslami GYO'lar benzerlerine kıyasla daha yüksek verimlilik oranları sergilemiş olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca GYO yöneticilerinin piyasadaki konumlarını etkileyebilecek yatırım odakları ve stratejileri konusunda dikkatli analizler yaparak portföy performanslarını iyileştirmeleri için bir rehber ve kıyaslama aracı olarak kullanılabilir olduğunu belirlemişlerdir.

Bossmann vd. (2022), COVID-19 salgınının GYO getirileri üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Dönem olarak 2020-2022 yıllarını baz almışlardır. Çalışmada, Avustralya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, Hong Kong, Japonya, Hollanda, Yeni Zelanda, Singapur, Birleşik Krallık ve ABD, GYO firmalarını incelemişlerdir. COVID-19 vakaları ile GYO getirileri arasındaki nedensel ilişkiyi test etmişlerdir. COVID-19 vakalarının GYO getirileri üzerinde alt (üst) koşullu kantiller içinde güçlü (zayıf) bir tahmin gücü olduğunu tespit etmişlerdir.

Kaçar & Gümüş (2022), gayrimenkul yatırım ortaklığı sektöründeki firmaların firma değerlerini mali oranlar ile ölçmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada bağımlı değişken olarak firma değerini kullanmışlardır. Bağımsız değişkenler ise; cari oran, nakit oran, alacak devir hızı, öz sermaye devir hızı, borç devir hızı, faaliyet kar marjı, net kar marjı, aktif karlılığı, öz sermaye karlılığı, borç-öz sermaye oranı ve toplam borç/pasif oranı olarak belirlenmiştir. Çalışma sonucunda; bağımsız değişken ile firma değeri ilişkileri yıllara göre farklılık gösterdiğini tespit etmişlerdir.

Çolak (2023), Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren 20 adet GYO'nun finansal performanslarını ölçmeyi amaçlamıştır. Araştırma dönemi olarak 2019-2021 yıllarını baz almıştır. Araştırmada 12 adet finansal oran kullanılmıştır. Araştırma yöntemi olarak Gri İlişkisel Analiz yöntemini kullanmıştır. Ele alınan dönemler itibarıyla performansı en iyi olan firmanın ALGYO olduğunu tespit etmiştir.

Kundakçı & Arman (2023), BIST kurumsal yönetim endeksinde yer alan GYO'ların finansal performanslarını ölçmeyi amaçlamışlardır. 2020-2022 yılları arasındaki performansı baz almışlardır. Kriterlerin ağırlıklarını hesaplamak için Geliştirilmiş IDOCRIW yöntemini kullanmışlardır. Daha sonra bu ağırlıklar belirlendikten sonra finansal performansı ölçmek için MABAC yöntemini kullanmışlardır. Araştırmada elden edilen sonuçlara göre; AKMGY ve HLGYO'nun diğer GYO firmalarına göre daha istikrarlı ve yüksek performansa sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Rahmawati vd. (2023) çalışmada, GYO kullanımının sonuçlarını ve geliştiriciler için finansman üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Önceki araştırmalara dayanarak GYO

kullanımının sonuçlarını belirlemek için bir meta-analiz kullanmışlardır. İkincisi ise meta-analizin sonuçlarını Surabaya'daki geliştirici şirketlerin katılımcılarına doğrulamak için bir anket kullanmışlardır. Veriler çoklu doğrusal regresyon yöntemiyle analiz edilmiştir. GYO'ların sonuçlarının vergi avantajı, finansal rapor şeffaflığı, %90 temettü dağıtım yükümlülükleri ve sermaye piyasasına girme veya mülk edinme ihtiyacı olduğunu tespit etmişlerdir. Sermaye piyasasına girme veya mülk edinme gerekliliğinin GYO kullanma kararının en önemli sonucu olduğu bulunmuştur.

Coşkuner (2024), çalışmada GYO firmalarının karlılığını etkileyen finansal göstergelerin önem sıralamalarını belirlemek amaçlanmıştır. Ayrıca kullanılan üç farklı veri madenciliği yöntemini de karşılaştırmak bir başka amaçtır. Araştırmanın örneklemini yedi farklı ülkeden 32 konut GYO firması seçilmiştir. Kullanılan tüm yöntemlerin başarılı modeller ürettiğini tespit etmiştir. Ayrıca her iki grubu ve dört yönteme göre karlılık üzerinde önemli etkiye sahip olduğunu belirlemiştir.

Çelik & Hepşen (2024), 2013-2022 yılları arasında GYO firmalarının sermayesine etki eden nedenleri belirlemeyi amaçlamışlardır. Araştırmada bağımlı değişken olarak finansal kaldıraç oranı incelenmiş, bağımsız değişkenler ise firmaya özgü, finansal piyasalara özgü ve makroekonomik faktörler olarak ele alınmıştır. Sonuçlara göre, finansal kaldıraç oranı ile firma aktif büyüklüğü ve tahvil piyasasının gelişmişlik düzeyi arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Veri, Yöntem ve Metodoloji

Çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin nakit düzeylerini kıyaslamaktır. Borsa İstanbul'da 2019-2023 yılları arasında 47 şirket bulunmaktadır. Çeşitli veri kayıpları ve analize imkân vermeyen veriler nedeniyle analize 37 şirket dahil edilmiştir. Çalışmanın bir diğer sınırlılığı 2019-2023 yılları arası ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada kullanılan değişkenler; cari oran, nakit oranı, dönen varlık devir hızı oranı ve dönen varlıklar/aktif toplamı oranıdır. Bu oranlar yardımıyla şirketlerin nakit düzeyleri ölçülerek, kıyaslama yapılacaktır. Verilerin analizi için finansal oranları Finnet 2000 plus internet sitesinden elde edilmiştir.

Çalışma kapsamında 2019-2023 yılları arasında Borsa İstanbul'da gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin listesi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Endeksindeki Şirketlerin Listesi

Şirket Kodu	Şirket İsmi
Akfen GYO	Akfen GYO A.Ş.
Akiş GYO	Akiş GYO A.Ş.
Akmerkez GYO	Akmerkez GYO A.Ş.
Alarko GYO	Alarko GYO A.Ş.
Ata GYO	Ata GYO A.Ş.
Atakule GYO	Atakule GYO A.Ş.
Avrasya GYO	Avrasya GYO A.Ş.
Deniz GYO	Deniz GYO A.Ş.
Doğuş GYO	Doğuş GYO A.Ş.
Emlak Konut GYO	Emlak Konut GYO A.Ş.
EYG GYO	EYG GYO A.Ş.
Halk GYO	Halk GYO A.Ş.

İdealist GYO	İdealist GYO A.Ş.
İş GYO	İş GYO A.Ş.
Kızılbüyük GYO	Kızılbüyük GYO A.Ş.
Kiler GYO	Kiler GYO A.Ş.
Koray GYO	Koray GYO A.Ş.
Körfez GYO	Körfez GYO A.Ş.
Martı GYO	Martı GYO A.Ş.
Mistral GYO	Mistral GYO A.Ş.
Nurol GYO	Nurol GYO A.Ş.
Özak GYO	Özak GYO A.Ş.
Özderici GYO	Özderici GYO A.Ş.
Panora GYO	Panora GYO A.Ş.
Pasifik GYO	Pasifik GYO A.Ş.
Peker GYO	Peker GYO A.Ş.
Reysaş GYO	Reysaş GYO A.Ş.
Servet GYO	Servet GYO A.Ş.
Sinpaş GYO	Sinpaş GYO A.Ş.
Şeker GYO	Şeker GYO A.Ş.
Torunlar GYO	Torunlar GYO A.Ş.
Trend GYO	Trend GYO A.Ş.
TSKB GYO	TSKB GYO A.Ş.
Vakıf GYO	Vakıf GYO A.Ş.
Yeni Gimat GYO	Yeni Gimat GYO A.Ş.
Yeşil GYO	Yeşil GYO A.Ş.
Ziraat GYO	Ziraat GYO A.Ş.

Bu aşamada CoCoSo analiz yönteminin yapılaş aşamalarına yer verilecektir.

CoCoSo Analiz Yöntemi

Bu yöntem, birbiriyle çelişebilen birden çok kriter ve birden çok karar vericinin olduğu durumlarda alternatifleri değerlendirir, sıralar. (Zavadskas & Turskis, 2010, ss. 163-165).

1. Aşama: Karar Matrisinin Oluşturulması

Karar probleminde yer alan m adet alternatif ve n adet kriterden oluşan karar matrisi Eşitlik (1)'de gösterilmiştir.

$$X = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de yer alan x_{ij} değerleri, j . kritere göre i . alternatifin aldığı değeri göstermektedir.

2. Aşama: Matrisin Normalizasyon İşlemi

Matristeki elemanlar normalizasyon ile [0,1] aralığındaki gibi değer alacak bir biçimde Eşitlik (2)'de olduğu gibi standart bir şekle getirilmelidir.

$$R = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ A_1 & \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (2)$$

Maksimizasyon yönlü kriterler için Eşitlik (3) ve Minimizasyon yönlü kriterler için ise Eşitlik (4)'ten faydalanılarak elde edilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min x_{ij}}{\max x_{ij} - \min x_{ij}} \quad (3)$$

$$r_{ij} = \frac{\max_{j=1}^n x_{ij} - x_{ij}}{\max x_{ij} - \min x_{ij}} \quad (4)$$

3. Aşama: (S_i) ve (P_i) Değerlerinin Hesaplanması

Ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisinin toplam değeri (S_i) ile karşılaştırılabilirlik dizilerinin güç ağırlığının toplam değeri (P_i) sırasıyla Eşitlik (5) ve (6)'dan yararlanılarak hesaplanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^n (w_j r_{ij}) \quad (5)$$

$$P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad (6)$$

Bu eşitliklerde yer alan w_j değeri j. kriterin önem ağırlığını göstermektedir.

4. Aşama: Alternatiflerin Göreceli Performanslarının Hesaplanması

Alternatiflerin göreceli performans değerleri Eşitlik (7)-(9)'de yer alan üç farklı değerlendirme stratejisinden yararlanılarak hesaplanır.

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (7)$$

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min_i S_i} + \frac{P_i}{\min_i P_i} \quad (8)$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda(S_i) + (1 - \lambda)(P_i)}{(\lambda \max_i S_i + (1 - \lambda) \max_i P_i)} \quad (9)$$

Eşitlik (7), WSM ve WPM puanlarının toplamının aritmetik ortalamasını ifade ederken, Eşitlik (8), WSM ve WPM'nin en iyiye kıyasla göreceli puanlarının bir toplamını ifade ettiği şeklinde yorumlanır. Eşitlik (9) ise WSM ve WPM model puanlarının dengeli uzlaşması anlamı taşımaktadır. Bu eşitlikte yer alan λ parametresi karar verici tarafından belirlenir. Literatürdeki uygulamalarda λ parametresinin genellikle 0,50 olarak seçildiği görülmektedir.

5. Aşama: Alternatiflerin Sıralanması

Yöntemin son aşamasında Eşitlik (10)'dan yararlanılarak alternatiflerin sıralamaları elde edilir. Bu eşitlikte yer alan k_i değerleri büyükten küçüğe sıralanır. En yüksek değere sahip olan en iyi alternatiftir.

$$k_i = (k_{ia} + k_{ib} + k_{ic})^{1/3} + \frac{1}{3}(k_{ia}k_{ib}k_{ic}) \quad (10)$$

6. Aşama: Fayda Derecesinin Hesaplanması ve Nihai Sıralama

Bu yöntemin nihai aşamasında, (K_i) değeri belirlenerek sıralama gerçekleştirilecektir. Fayda derecesi Eşitlik (11) ile belirlenir.

$$K_i = \frac{S_i}{S_0} \quad i=0,1,\dots,m \quad (11)$$

Bulunan değerler sıralanarak, karar alternatiflerin değerlendirilmesi olacaktır.

Bulgular

Araştırmanın bu kısmında bulgulara yer verilecektir. Araştırmada şirketlerin nakit düzeylerini ölçmek için kullanılan CoCoSo yöntemine göre sonuçlara ilişkin bulgular verilmiştir.

Araştırmanın Bulguları

Bu çalışmada, Borsa İstanbul'da GYO endeksinde faaliyet gösteren şirketler incelenmiştir. Araştırmada CoCoSo analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem yardımıyla şirketlerin nakit düzeyleri incelenmiştir. Bu incelemelerin gerçekleştirilmesi için analizde cari oran, nakit oranı, dönen varlık devir hızı oranı ve dönen varlıklar/aktif toplamı oranı kullanılmıştır. Bu oranlar nakit düzeyini ölçmek için kullanılan kriterlerdir. Şirketlerin nakit düzeylerini ölçmeden önce kriterlerin ağırlıklandırılması yapılmaktadır. Araştırma da kriterlerin ağırlıkları eşit olarak alınmıştır. Nakit düzeylerini ölçmek için CoCoSo yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemdeki analizler için Microsoft Excel programı kullanılmıştır. Bu yöntemdeki analiz sonuçlarına göre değerler büyükten küçüğe doğru sıralaması gerçekleştirilmiştir. CoCoSo yöntemine göre GYO endeksindeki şirketlerin 2019 yılındaki nakit düzeyleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. GYO Endeksindeki Şirketlerin Nakit Düzeylerine İlişkin 2019 Yılı Değerleri ve Sıralaması

Şirketler/Kodlar	Kı	Sıralama
EYG GYO	1,19276	1
Kızılıbük GYO	1,19275	2
Pasifik GYO	1,19274	3
Vakıf GYO	-1,09754	4
Ziraat GYO	-1,47992	5
Halk GYO	-1,50773	6
Servet GYO	-1,63318	7
TSKB GYO	-1,64529	8
Akiş GYO	-1,71631	9
Martı GYO	-1,71687	10
Ata GYO	-1,73054	11
Reysaş GYO	-1,76847	12
Torunlar GYO	-1,79810	13
Özderici GYO	-1,92322	14
Atakule GYO	-1,92327	15
Peker GYO	-2,0706	16
Mistral GYO	-2,09513	17
Doğuş GYO	-2,09804	18
Panora GYO	-2,16298	19
İş GYO	-2,17204	20
Nurol GYO	-2,23474	21
Akfen GYO	-2,27379	22
Özak GYO	-2,34177	23
Yeni Gimat GYO	-2,37366	24
Koray GYO	-2,39981	25
Sinpaş GYO	-2,58587	26
Yeşil GYO	-2,58859	27
Akmerkez GYO	-2,59482	28
Deniz GYO	-2,6745	29
Kiler GYO	-2,69555	30
Emlak Konut GYO	-2,99747	31
Avrasya GYO	-3,11692	32
Körfez GYO	-3,25201	33
İdealist GYO	-3,28921	34
Trend GYO	-3,3486	35
Alarko GYO	-3,5686	36
Şeker GYO	-5,5942	37

Tablo 2'deki 2019 yılı CoCoSo değerine göre; nakit düzeyi en yüksek olan şirketin 1,19276 değeri ile EYG GYO kodlu şirketin olduğu tespit edilmiştir. Aynı yıla göre nakit düzeyi en düşük olan şirketin -5,5942 değeri ile Şeker GYO kodlu şirketin olduğu belirlenmiştir. Nakit düzeyi en iyi olan ilk beş şirket sırasıyla; EYG, Kızılıbük, Pasifik, Vakıf ve Ziraat GYO'larıdır. Nakit düzeyi en düşük olan beş şirket sırasıyla; Körfez, İdealist, Trend, Alarko ve Şeker GYO'larıdır.

2020 yılındaki Borsa İstanbul gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin nakit düzeyleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. GYO Endeksindeki Şirketlerin Nakit Düzeylerine İlişkin 2020 Yılı Değerleri ve Sıralaması

Şirketler/Kodlar	kı	Sıralama
EYG GYO	1,179108	1
Kızılıbük GYO	-1,13916	2
Akfen GYO	-1,84527	3
Ziraat GYO	-1,95790	4
Akiş GYO	-2,18669	5
Halk GYO	-2,18946	6
Martı GYO	-2,22370	7
İş GYO	-2,23693	8
Torunlar GYO	-2,26297	9
Panora GYO	-2,38283	10
Servet GYO	-2,40238	11
Şeker GYO	-2,49325	12
Özderici GYO	-2,56342	13
Akmerkez GYO	-2,57518	14
TSKB GYO	-2,68158	15
Peker GYO	-2,68202	16
Reysaş GYO	-2,72473	17
Atakule GYO	-2,80305	18
Mistral GYO	-2,85515	19
Nurol GYO	-2,90044	20
Ata GYO	-2,9774	21
Doğuş GYO	-3,06603	22
Koray GYO	-3,11176	23
Yeni Gimat GYO	-3,14534	24
Vakıf GYO	-3,15333	25
Yeşil GYO	-3,23746	26
Özak GYO	-3,24000	27
Sinpaş GYO	-3,40678	28
Deniz GYO	-3,65202	29
Avrasya GYO	-3,76427	30
Körfez GYO	-3,76565	31
Kiler GYO	-3,79575	32
Emlak Konut GYO	-4,16381	33
Pasifik GYO	-4,44573	34
Trend GYO	-4,49248	35
İdealist GYO	-4,7739	36
Alarko GYO	-4,79074	37

Tablo 3'deki 2020 yılı CoCoSo değerine göre; nakit düzeyi en yüksek olan şirketin 1,179108 değeri ile EYG GYO kodlu şirketin olduğu tespit edilmiştir. Aynı yıla göre nakit düzeyi en düşük olan şirketin -4,79074 değeri ile Alarko GYO kodlu şirketin olduğu belirlenmiştir. Nakit düzeyi en iyi olan ilk beş şirket sırasıyla; EYG, Kızılıbük, Akfen, Ziraat ve Akiş GYO'larıdır. Nakit düzeyi en düşük olan beş şirket sırasıyla; Emlak Konut, Pasifik, Trend, İdealist ve Alarko GYO'larıdır.

2021 yılındaki Borsa İstanbul gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin nakit düzeyleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. GYO Endeksindeki Şirketlerin Nakit Düzeylerine İlişkin 2021 Yılı Değerleri ve Sıralaması

Şirketler/Kodlar	Kı	Sıralama
Pasifik GYO	3,248243	1
Trend GYO	3,123728	2
Emlak Konut GYO	2,77497	3
Kiler GYO	2,60074	4
Körfez GYO	2,578382	5
Deniz GYO	2,554783	6
Akmerkez GYO	2,516462	7
Alarko GYO	2,486355	8
İdealist GYO	2,444296	9
EYG GYO	2,373413	10
Yeni Gimat GYO	2,356098	11
Koray GYO	2,347600	12
Sinpaş GYO	2,298582	13
Panora GYO	2,295694	14
Atakule GYO	2,253968	15
Yeşil GYO	2,244245	16
Özak GYO	2,234313	17
Nurol GYO	2,215345	18
Mistral GYO	2,147333	19
Vakıf GYO	2,146866	20
TSKB GYO	2,132395	21
Peker GYO	2,094075	22
Servet GYO	2,035917	23
Özderici GYO	1,974749	24
Şeker GYO	1,953587	25
Kızılıbük GYO	1,943731	26
Doğuş GYO	1,88971	27
Reysaş GYO	1,874511	28
Torunlar GYO	1,869224	29
İş GYO	1,859108	30
Akfen GYO	1,845915	31
Avrasya GYO	1,835283	32
Ziraat GYO	1,832239	33
Akiş GYO	1,736372	34
Halk GYO	1,623756	35
Ata GYO	1,622156	36
Martı GYO	1,374927	37

Tablo 4'teki 2021 yılı CoCoSo değerine göre; nakit düzeyi en yüksek olan şirketin 3,248243 değeri ile Pasifik GYO kodlu şirketin olduğu tespit edilmiştir. Aynı yıla göre nakit düzeyi en düşük olan şirketin 1,374927 değeri ile Martı GYO kodlu şirketin olduğu belirlenmiştir. Nakit düzeyi en iyi olan ilk beş şirket sırasıyla; Pasifik, Trend, Emlak Konut, Kiler ve Körfez GYO'larıdır. Nakit düzeyi en düşük olan beş şirket sırasıyla; Ziraat, Akiş, Halk, Ata ve Martı GYO'larıdır.

2022 yılındaki Borsa İstanbul gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin nakit düzeyleri Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. GYO Endeksindeki Şirketlerin Nakit Düzeylerine İlişkin 2022 Yılı Değerleri ve Sıralaması

Şirketler/Kodlar	Kı	Sıralama
Doğuş GYO	1,226478	1
Koray GYO	1,006822	2
Ziraat GYO	-0,52971	3
Martı GYO	-1,61600	4
Servet GYO	-1,98940	5
Akfen GYO	-2,08282	6
Halk GYO	-2,25325	7
TSKB GYO	-2,68506	8
Akiş GYO	-2,70343	9
Atakule GYO	-2,81341	10
Özderici GYO	-2,87258	11
Torunlar GYO	-3,07463	12
Reysaş GYO	-3,11154	13
Avrasya GYO	-3,13149	14
İş GYO	-3,15038	15
Şeker GYO	-3,60772	16
Alarko GYO	-3,68386	17
Kızılbük GYO	-3,80468	18
Sinpaş GYO	-3,91037	19
Vakıf GYO	-4,17556	20
Panora GYO	-4,20018	21
Peker GYO	-4,34801	22
Ata GYO	-4,35796	23
Akmerkez GYO	-4,41052	24
Nurol GYO	-4,96699	25
İdealist GYO	-4,99445	26
Mistral GYO	-5,18792	27
Özak GYO	-5,38202	28
Yeni Gimat GYO	-5,64671	29
Yeşil GYO	-6,01145	30
Pasifik GYO	-6,25978	31
Körfez GYO	-7,52364	32
EYG GYO	-7,89986	33
Kiler GYO	-7,91035	34
Deniz GYO	-8,00176	35
Emlak Konut GYO	-8,40896	36
Trend GYO	-12,6310	37

Tablo 5'teki 2022 yılı CoCoSo değerine göre; nakit düzeyi en yüksek olan şirketin 1,226478 değeri ile Doğuş GYO kodlu şirketin olduğu tespit edilmiştir. Aynı yıla göre nakit düzeyi en düşük olan şirket -12,631 değeri ile Trend GYO kodlu şirketin olduğu belirlenmiştir. Nakit düzeyi en iyi olan ilk beş şirket sırasıyla; Doğuş, Koray, Ziraat, Martı ve Servet GYO'larıdır. Nakit düzeyi en düşük olan beş şirket sırasıyla; EYG, Kiler, Deniz, Emlak Konut ve Trend GYO'larıdır.

2023 yılındaki Borsa İstanbul gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren şirketlerin nakit düzeyleri Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. GYO Endeksindeki Şirketlerin Nakit Düzeylerine İlişkin 2023 Yılı Değerleri ve Sıralaması

Şirketler/Kodlar	Kı	Sıralama
Torunlar GYO	1,20945	1
Yeşil GYO	1,03665	2
Avrasya GYO	-0,9928	3
Körfez GYO	-1,0841	4
Ata GYO	-1,1410	5
Akfen GYO	-1,1542	6
Trend GYO	-1,2812	7
Peker GYO	-1,3295	8
Akiş GYO	-1,3482	9
Şeker GYO	-1,3807	10
Ziraat GYO	-1,4050	11
Sinpaş GYO	-1,4921	12
İş GYO	-1,5161	13
Akmerkez GYO	-1,5283	14
Koray GYO	-1,5648	15
Kızılıbük GYO	-1,6418	16
Kiler GYO	-1,6804	17
Halk GYO	-1,6929	18
Emlak Konut GYO	-1,7580	19
Yeni Gimat GYO	-1,7674	20
Reysaş GYO	-1,8932	21
Vakıf GYO	-1,9112	22
Özderici GYO	-1,912	23
Panora GYO	-1,9347	24
Pasifik GYO	-1,9409	25
EYG GYO	-2,0004	26
Servet GYO	-2,1179	27
Deniz GYO	-2,1253	28
TSKB GYO	-2,1462	29
Martı GYO	-2,1496	30
Atakule GYO	-2,2630	31
Özak GYO	-2,5002	32
Mistral GYO	-2,5754	33
İdealist GYO	-2,6586	34
Alarko GYO	-2,7177	35
Doğuş GYO	-2,8442	36
Nurol GYO	-3,2689	37

Tablo 6'daki 2023 yılı CoCoSo değerine göre; nakit düzeyi en yüksek olan şirketin 1,20945 değeri ile Torunlar GYO kodlu şirketin olduğu tespit edilmiştir. Aynı yıla göre nakit düzeyi en düşük olan şirketin -3,2689 değeri ile Nurol GYO kodlu şirketin olduğu belirlenmiştir. Nakit düzeyi en iyi olan ilk beş şirket sırasıyla; Torunlar, Yeşil, Avrasya, Körfez, Ata GYO'larıdır. Nakit düzeyi en düşük olan beş şirket sırasıyla; Mistral, İdealist, Alarko, Doğuş, Nurol GYO'larıdır.

Sonuç

Finansal sistem, bir ekonomideki para ve diğer finansal varlıkların yaratılmasını, aktarılmasını ve kullanılmasını sağlayan karmaşık bir yapıdır. Bu sistem sayesinde ekonomideki para ve benzeri şeylerin daha kolay ve hızlı bir şekilde el değiştirmesini sağlar. Bu finansal sistem içerisinde gayrimenkul yatırım ortaklıklarının önemi oldukça yüksektir. Yatırımcılara gayrimenkul alanlarında yatırım yapmalarına imkân sağlar. GYO'ları yatırımcılardan topladıkları paralar ile çeşitli gayrimenkul projelerine, ofis binalarına, alışveriş merkezlerine yatırım yaparlar. Bu sayede yatırımcılar kira gelirleri, gayrimenkul değer artış kazançları gibi kazançlar elde ederler. Bu ortaklıklar sayesinde; gayrimenkul piyasasına erişim kolaylığı sağlar, ekonomik büyümeye katkı verir ve şeffaf ve kurumsallık sağlayarak güvenilir bir yatırım ortamı sunar. Ayrıca yabancı yatırımcıların ilgisini çeker ve finansal istikrarı sağlar.

Çalışmada, Borsa İstanbul'da gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyette gösteren şirketlerin 2019-2023 yılları arasındaki yıllık verilerini kullanarak nakit düzeyleri araştırılmıştır. Nakit düzeylerinin belirlenmesinde cari oran, nakit oranı, dönen varlık devir hızı ve dönen varlıklar/aktif toplamı oranı kullanılmıştır. Çalışmada bu oranların ağırlıkları eşit olarak seçilmiştir. Bu ağırlıklandırma işlemi yapıldıktan sonra GYO'ların nakit düzeylerini karşılaştırmak amacıyla CoCoSo yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem yardımıyla hangi şirketin hangi yılda daha iyi nakit düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Bu nakit düzeylerinin ölçülme nedeni olarak şirketlerin geçmişte yaşadıkları nakit sıkıntıları gelecekte önlemleri ya da durdurmaları içindir. Çalışmada verilerin yıllar arasında nakit durumu iyi olan ve kötü olan şirketler yıldan yıla farklılaşmaktadır.

Türkiye'de Borsa İstanbul'da gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksinde faaliyet gösteren 37 şirketin 2019-2023 yılları arasındaki nakit düzeylerini ölçmek ve karşılaştırma yapmak için CoCoSo yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda analiz yapılan yıllar arasında; çeşitli dalgalanmalar mevcuttur. Farklı yıllarda farklı şirketlerin nakit düzeyi en iyi ve en kötü olduğu yıllar bulunmaktadır. Buna göre; 2019 ve 2020 yıllarında en iyi nakit düzeyi olan şirket EYG gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2021 yılında nakit düzeyi en iyi olan şirket Pasifik gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2022 yılında en iyi nakit düzeyi olan şirket Doğuş gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2023 yılında ise en iyi nakit düzeyine sahip şirket Torunlar gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2019 ve 2020 yıllarında nakit düzeyi en düşük olan şirket Şeker gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2021 yılında nakit düzeyi en düşük olan şirket Martı gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2022 yılında nakit düzeyi en düşük olan şirket Trend gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. 2023 yılında ise nakit düzeyi en düşük olan şirket Nuro gayrimenkul yatırım ortaklığıdır. Görüldüğü gibi yıllar arasında farklılıklar sıralamalara ve performanslara yansımıştır. Yetgin & İçten (2018) yılında yaptıkları çalışma ile, bu çalışmadaki en yüksek yıl performansı ve en düşük yıl performansı açısından farklılaştığını göstermektedir. Bu farklılaşmanın sebepleri olarak; ele alınan yıllardaki konjektürel dalgalanmalardan ve ele alınan yöntem açısından olduğu düşünülmektedir. Yapılan bu çalışma ile farklı ülkelerdeki GYO'ları incelenerek Türkiye'deki GYO'ları arasındaki farklılıkları incelenebilir. Araştırılan zaman dilimi ve kriterlerde arttırılabilir. Yöntem konusunda bir ya da birden fazla yöntem kullanılarak aralarındaki korelasyon da ölçülebilir. Ayrıca kriterlerin ağırlıklandırılması için farklı yöntemler kullanılarak çalışmaya farklı bir boyut kazandırılabilir. Literatürde bu

alandaki çalışmalar ile farklı bir bakış açısı getirilebilir. Ele alınan yıllar farklılaşabilir ve yöntemler olarak literatüre yeni eklenen yöntemler kullanılabilir. Ayrıca farklı yöntemler kullanıldıktan sonra bordo sayım yöntemi ile tek bir sonuç haline getirilebilir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / ift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i> *Bu çalışmada etik kurul onay gerektirmemektedir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
ıkar atışması	çıkar atışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	alışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%100) Veri Toplanması: 1. Yazar (%100) Veri Analizi: 1. Yazar (%100) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%100) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%100)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i> * This study does not require ethics committee approval.
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%100) Data Acquisition: 1. Author (%100) Data Analysis: 1. Author (%100) Writing up: 1. Author (%100) Submission and Revision: 1. Author (%100)

Kaynakça | References

- Afşar, A., & Karpuz, E. (2019). Makroekonomik değişkenlerle Borsa İstanbul gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksi arasındaki ilişki. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 52-64.
- Bossmann, A., Umar, Z., & Teplova, T. (2022). Modelling the asymmetric effect of COVID-19 on REIT returns: A quantile-on-quantile regression analysis. *The Journal of Economic Asymmetries*, 26, e00257.
- Coşkun, A. (2024). Gayrimenkul yatırım ortaklıklarında karlılık belirleyicilerinin veri madenciliği yöntemleri ile tahminlenmesi. İksad Yayınevi, Ankara.
- Çelik, E., & Arslanlı, K. Y. (2020). Gayrimenkul yatırım ortaklığı firmalarının piyasa değeri ve aktif karlılığını etkileyen finansal oranların panel veri analizi yöntemiyle belirlenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (88), 255-274.
- Çelik, E., & Hepşen, A. (2024). Vergisiz ortamda sermaye yapısını etkileyen faktörler: Türkiye gayrimenkul yatırım ortaklıkları. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 25(1), 317-340.
- Çolak, Z. (2023). BİST'te işlem gören gayrimenkul yatırım ortaklıklar şirketlerinin gri ilişkisel analiz yöntemiyle finansal performansının değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 75-96. <https://doi.org/10.29106/fesa.1199029>
- Esa, F. A. M. (2021). *Türkiye'de Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı: Kamu Banka Hisseli GYO'ların Performans Analizi*. İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Gazel, S., & Münyas, T. (2021). Gayrimenkul yatırım ortaklığı endeksinin çeşitli endekslerle ilişkisi: BİST üzerine bir uygulama. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 133-148.
- Hussin, M., Muhammad, F., Abdul Razak, A. A., Abdul Hadi, F. S., & Gan, P. T. (2017). the role of macroeconomic variables in the Islamic real estate investment trusts (i-reit) market in Malaysia. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(4), 911-926.
- İslamoğlu, M., Apan, M., & Öztel, A. (2015). An evaluation of the financial performance of reits in Borsa İstanbul: a case study using the ENTROPY-based TOPSIS method. *International Journal of Financial Research*, 6(2), 124-138.
- Kaçar, N., & Gümüş, U. T. (2022). Gayrimenkul yatırım ortaklık sektöründeki firmaların firma değerlerinin mali oranlar yardımıyla ölçülmesi: çoklu regresyon uygulaması. *İktisadi ve İdari Bilimlerde Güncel Araştırmalar*, 156-172.
- Khairulnuwar, A. J., & Chuweni, N. N. (2020). The significance and performance analysis of Malaysian real estate investment trusts. *International Journal of Law and Management*, 63(4), 417-430.
- Kundakçı, N., & Arman, K. (2023). BİST kurumsal yönetim endeksinde işlem gören gayrimenkul yatırım ortaklıklarının bütünleşik çkkv yaklaşımı ile analizi. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(1-Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU Armağan Sayısı), 124-143.

Rahmawati, Y., Sari, A. F., & Utomo, C. (2023). The Effect of Consequences in Utilizing Real Estate Investment Trust (REIT) on Property Development. *International Journal on Advanced Science, Engineering & Information Technology*, 13(1).

Özcan, N., & Gürol, B. (2020). Gayrimenkul yatırım ortaklıklarının performanslarının incelenmesi: Türkiye'deki gayrimenkul yatırım ortaklıkları üzerine bir araştırma. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Özel Sayı), 1-16.

SPK, (Sermaye Piyasası Kurulu), (2024). "Sermaye Piyasası Kurulu Tanıtım Rehberi". Erişim: 26.11.2024. <https://spk.gov.tr/kurumlar/yatirim-ortakliklari/gayrimenkul-yatirim-ortakliklari/tanitim-rehberi>.

Şenoğlu, E. B. (2020). *Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları ve Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle BIST 100'de İşlem Gören GYO'ların Performans Analizi* (Master's thesis, Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey)).

Yetgin, F., & İçten, O. (2018). TOPSIS yöntemi ile Borsa İstanbul'da işlem gören gayrimenkul yatırım ortaklıklarının 2007-2016 yılları arası finansal performans analizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 19-44.

Yılmaz, M. K., & İçten, O. (2018). Borsa İstanbul'da işlem gören gayrimenkul yatırım ortaklıklarının nakit akımı odaklı finansal performans analizi (2007-2016). *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (635), 73-87.

Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2010). A new additive ratio assessment (ARAS) method in multicriteria decision-making. *Technological and economic development of economy*, 16(2), 159-172.

2025, 14 (1), 262-282 | Araştırma Makalesi

Karadeniz Yayla Göçünün İzlerini Karadenizli Ressamların Eserlerinde Aramak

Emre Şen¹

Güler Arık²

Öz

Türk kültüründe 'göç' kavramı, neredeyse Türklerin var olmaları ile temellendirilebilecek kadar eskiye dayanmaktadır. Türkler konargöçer bir toplum olma özelliği ile sosyo-kültürel açıdan kendilerini oldukça geliştirmelerinin yanı sıra gittikleri her yere bu etkileri de taşımışlardır. Türkiye coğrafyasının neredeyse bütün bölgelerinde göç olgusunu görmek mümkün olmakla birlikte araştırma konusu Karadeniz yayla göçü ile sınırlandırılmıştır. Çünkü yöre insanı yaylalara göç etmenin kendileri için bir yaşam biçimi olduğunu varsayarlar. Bunu gerekli kılan birincil etmen hayvansal kaynaklı üretimin yaygın olduğu Karadeniz bölgesinde, göçün amacının taze besin kaynaklarına ulaşma ihtiyacı olmasıdır. Yılın üç-dört ayını yaylada geçiren göçerler, geçmişten gelen köklü ve zengin kültürel yapıyı da günün koşullarına uydurarak gelecek kuşaklara taşımaya çabalamaktadır. Karadeniz yaylalarına yapılan modern göç ile eski dönemlerde yaya olarak yapılan göç yolculuklarının meşakkatli ama heyecanlı ve şenlikli geçen yaylara kavuşma sürecinin farklılaşma göstermesi bu konuyu inceleme gerekliliğine yönlendirirken, Karadeniz yayla göçünü konu alan Karadenizli ressamın kimler olduğunun belirlenmesi ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Karadeniz bölgesi, Türk toplum hayatında önemli bir yer edinerek, bilim, kültür, sanat ve siyaset alanlarında tanınmış kişilerin yetiştiği bir zemin olmuştur. Türkiye geneline bakıldığında bu kişilerin sayısı ve nitelik bakımından çokluğunun bu yapıyı doğruladığı söylenebilir. Ancak araştırma konu başlığı doğrultusunda akademik bir sonuca ulaşabilmek kaygısıyla yalnızca Karadeniz yayla göçünü konu alan Karadenizli ressamın araştırmaya dahil edilmiştir. Katalog, literatür ve dijital taramalar sonucunda bu ressamın; Bedri Rahmi Eyüboğlu, Osman Abay, Mustafa Ayaz, Süleyman Saim Tekcan, Ali Candaş, Veysel Günay ve Birsen Çeken olarak belirlenebilmiştir. Bu ressamın eserlerinde Karadeniz yayla göçünün izleri, eser analizleri ile tespit edilebilmiştir. Geleneksel kültürümüzün kayda değer unsurlarından sayılan yayla göçü ve buna bağlı faaliyetler; Türkiye genelinde, bugün de sürdürülmektedir. Araştırma konusu olan göç kavramı ve anlamı, konu kapsamının genişliği nedeniyle Karadeniz bölgesi ile sınırlı tutularak ve bu coğrafyada doğmuş olan ve akademik eğitim almış ressamın eserlerinde yayla göçü unsurların tespiti ile birlikte irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Yayla, Türk Kültür Ögeleri, Sanatçı, Resim

Şen, E., & Arık, G. (2025). Karadeniz Yayla Göçünün İzlerini Karadenizli Ressamların Eserlerinde Aramak. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 262-282. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1605568>

Geliş Tarihi	22.12.2024
Kabul Tarihi	03.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü, Resim Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye, sen_emre@msn.com, ORCID: 0000-0001-5016-6461

2 Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Ankara, Türkiye, gulerarik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6460-2268

2025, 14 (1), 262-282 | Research Article

Searching for the Traces of the Blacksea Region Highland Migration in the Works of Blacksea Painters

Emre Şen¹

Güler Arık²

Abstract

The concept of 'migration' in Turkish culture dates back to a time when it can almost be traced back to the existence of the Turks. As a nomadic society, the Turks have developed themselves considerably in socio-cultural terms and have also carried these influences wherever they go. Although it is possible to see the phenomenon of migration in almost all regions of Turkey's geography, our research topic is limited to the Black Sea plateau migration. Because the local people assume that migrating to the plateaus is a way of life for them. The primary factor that makes this necessary is that in the Black Sea region, where animal-based production is widespread, the purpose of migration is the need to access fresh food sources. Nomads, who spend three to four months of the year on the plateaus, strive to carry the deep-rooted and rich cultural structure from the past to future generations by adapting it to today's conditions. While the divergence between the modern migration to the Black Sea plateaus and the arduous but exciting and festive process of migration on foot in the past, leading to the need to examine this issue, the need to determine who the Black Sea painters who are about the Black Sea plateau migration has emerged. The Black Sea region has gained an important place in Turkish social life and has become a ground where well-known people in the fields of science, culture, art and politics have been raised. However, in line with the research topic, only the Black Sea painters who took the Black Sea plateau migration as their subject have been included in the research with the concern of reaching an academic conclusion. As a result of the catalog, literature and digital scans, these painters were determined as Bedri Rahmi Eyüboğlu, Osman Abay, Mustafa Ayaz, Süleyman Saim Tekcan, Ali Candaş, Veysel Günay and Birsen Çeken. The concept and meaning of migration, which is our research topic, will be examined by limiting it to the Black Sea region due to the breadth of the subject and by identifying the elements of highland migration in the works of painters born in this geography.

Keywords: Migration, Plateau, Turkish Cultural Elements, Artist, Painting

Şen, E., & Arık, G. (2025). Searching for the Traces of the Blacksea Region Highland Migration in the Works of Blacksea Painters, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 262-282. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1605568>

Date of Submission	22.12.2024
Date of Acceptance	03.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Assist. Prof. Cankiri Karatekin University, Faculty of Art, Design and Architecture, Department of Painting, Cankiri, Türkiye, E-Mail: sen_emre@msn.com, ORCID: 0000-0001-5016-6461

2 PhD Student, Hacı Bayram Veli University, Faculty of Fine Art, Department of Painting, Ankara, Türkiye, gulerarık@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6460-2268

Giriş

Türlere ait öncül buluntulardan bugüne değin yazılı ve sözlü kaynaklarda yayla kültürünün pek çok örneği ile karşılaşılmaktadır. Coğrafi bilimlerde 'plato' olarak adlandırılan yayla; yaz aylarında yerleşilen, ekonomisi hayvancılık üzerine kurulu ve aynı zamanda dinlenilerek zaman geçirilen yer şeklinde tanımlanmıştır. Yayla kelimesi eski Türklerde yaz anlamını karşılayan 'yay' sözcüğünden köklenmektedir. Zaman geçtikçe mevsimle bağlantılı bir mekân adına dönüşmüştür. Daha genel bir ifadeyle yayla, mevsimsel şartlara uygun olan, genellikle hayvancılık temelli faaliyetlerin yürütüldüğü, merkezi yerleşimin ikincil bir üretim ve geçim faaliyetlerinin alanı olarak nitelendirilmektedir.

Yayla, Türkiye'nin bütün yörelerinde olduğu gibi Karadeniz halkı için de toplumsal yaşamın önemli bir bölümünü kapsayan ve çok sık duyulan bir sözcüktür. Alagöz'ün tanımıyla yayla, insanların yaz aylarında hayvanlarını da yanlarına alarak çıkıp ikamet ettikleri yüksek ve serin yerler manasına gelmektedir (Alagöz, 1941, s. 150). Bu sözün Orhun Yazıtlarında yaz mevsimini ifade eden 'yay' (Orkun, 1987, s. 170) kökünden türediği anlaşılmaktadır (Zaman, 2007, s. 230). Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş kitabında, Orhun Yazıtlarında yaylag sözcüğü yayla veya yaz aylarında ikamet edilen yer anlamında kullanılmıştır (Ögel, 2000, s. 23) derken, Emiroğlu ise;

"Lügât'it-Türk'te yayla terimi, 'yaylağ' şeklinde geçmektedir. Türkçede kullanılan yayla, yaylak, yaymak ve yazlak kavramları genel olarak aynı anlamda kullanıldığı ifade edilmektedir" (Emiroğlu, 1977, s. 16) demiştir.

Yaylacılığın geçmişten gelerek, bugün de devam eden ve hayvancılık temelli faaliyetlerin sürdürülebilmesi için gerekli olan en önemli etmeni göç unsurudur.

Türklerin Anadolu kapılarından girmeden önceki yaşamları incelendiğinde, her Türk topluluğunun, nerede yazlayıp, nerede kışlayacaklarının, töreler ile belirlendiği görülmüştür. Ögel, bu konuda;

"Sahipleri belli olan sürekli kışlaklar, zamanla göçer evli Türklerde bile, yavaş yavaş köylere ve yerleşme yerlerine dönmüşlerdir. Kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türkler, yazın da yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatmışlardır. Böylece, iki yönü bulunan ekonomik bir düzen ortaya çıkmıştır" (Ögel, 2000, s. 3) açıklamasını yapmıştır.

Köklü geçmişe sahip olan göçerlik, Türklerde vazgeçilemez bir zorunluluk olmuştur. Göç kavramı, iki başlık altında; yatay (horizontal) ve dikey (vertikal) olarak sınıflandırılabilir. Yatay göçerlik daha çok ticari faaliyetler için deve kervanlarıyla gerçekleştirilen ve günümüzde geçerliliğini kaybetmiş bir kavramdır. Dikey- Dağ göçü, yaz aylarında yayla ve otlaklara, kış döneminde ise kışlak olarak kullanılan bölgelere göçerek yapılmaktadır. Yarı-göçerlik kışlık yerleşimlere sahip olan ailelerin yaz mevsiminde sürüleriyle beraber meralara ve yaylara gitmesi şeklinde sürdürülmektedir. Gökçe bu noktada; "Konar-göçerler yaylak ile kışlak arasında süren hayat tarzları nedeniyle bazen, yanlış olarak, göçebe şeklinde değerlendirilmişlerdir" (Gökçe, 2000, s. 102) şeklinde yorum yapmıştır. Göçebelik neredeyse hiçbir yerleşmenin yapılmadığı, uzun zaman aralıklarında hareketliliğin devam ettiği yaşam biçimidir.

Yaylacılık, göç edenlerin geleneksel yaşam biçimine özgü takvimden hava gözlemlerine, hayvan sağlığından, beslenme ve doğal tedavi yöntemlerine, ekonomiden sosyal ilişkilere kadar pek çok unsuru bünyesinde barındırır. Türkiye genelinde yapılan yayla göçleri Karadeniz bölgesi yayla göçü ile sınırlandırıldığında Sinop, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Gümüşhane ve Bayburt illeri ön plana çıkmaktadır.

Karadeniz Bölgesinde Yayla Göçü

Karadeniz topraklarında Türklerin gelişinden önce yaylacılık ve yayla göçü yapılmıyordu. Karadeniz bölgesi genelinde yayla faaliyetlerinin XIII. ve XIV. Yüzyıl civarında Çepni, Kıpçak ve diğer Oğuz boylarının döneminde başladığı tespit edilmiştir (Turan, 1980, s. 30). Karadeniz bölgesinde dağlık alanların, yüksek zirvelerinde, çok sayıda yayla bulunmaktadır. Bu bölgede daha çok Dikey-Dağ göçü (Vertikal) ve yarı-göçer bir tarzda göç yapılmaktadır.

Görsel 1. Yaylaya göç büyükbaş hayvanlar

Karadeniz bölgesinde, Mayıs ayı ortalarında küçükbaş hayvanların yürüyüşüyle başlatılan yaylaya göç, Haziran ayında büyükbaş hayvanların göç ettirilmesi ile bitirilir (Görsel 1). Karadenizdeki yaylacılığın biçimlenmesi bölgenin rakımına bağlı bir gelişim göstermiştir. Rize ili kültürel tanıtım kaynaklarında ilin yaylalarından;

“Rize ilindeki yaylalar, dağların geniş düzlüklerine, vadi yataklarına veya vadileri birbirinden ayıran ince uzun sırtlara yayılış gösterir. Kalkandere ilçesi dışında hemen her ilçenin yaylası bulunurken, Çamlıhemşin ve İkizdere ilçeleri sahip oldukları yayla sayısının fazlalığıyla ön plana çıkmaktadırlar. Çağlayan, Arılı, Tunca, Marselavat, Fırtına, Senoz, Salarha, Faso, Yediçukur, Cimil, Kabahor, Meles ve Anzer vadileri, birer kültürel miras sayılan Rize yaylalarının yoğunluk kazandığı sahalardır. Hala, Çat, Palovit, Çaymakçur, Palakçur, Hacıvanak ve Tar Deresi gibi birkaç kola ayrılan Fırtına deresinin vadileri, en çok yayla barındıran bölgelerdendir” (Yaylalar Kenti, 2013, s. 16) denilerek bahsedilmektedir.

Karadeniz sahil şeridindeki kırsal yerleşimlerde ekonomik durumun ağırlaşması hayat şartlarını zorlaştırmıştır. Büyük hayvan sürülerine sahip köylüler geçimini hayvancılıktan sağladığı için sürülerini arttırma yoluna gitmiştir. Yaylaya çıkmaktaki asıl amaç hayvancılık faaliyetlerini en ekonomik ve verimli şekilde sürdürebilmek olmuştur. Yaylalara gelenler; yaylacılar, göçer ya da yarı-göçer olarak tanımlanabilecek gruplardan oluşmaktadır. Yaylalara, sürülerle gelen çobanların kalacakları yerlerinin sabit olmaması, yalnızca hayvancılık faaliyetleri için yaylada konaklamaları ve küçükbaş hayvanlarıyla göç etmelerinden dolayı yarı-göçer şeklinde adlandırılırken aynı zamanda yaylacı olarak

da tanımlanmaktadır. Çambaşı yaylası örneğinde olduğu gibi bazı bölgelerin toprak yapısının sebze ziraatına uygun olması sayesinde, yaylacılık yapan bazı aileler günlük ihtiyaçlarını da yaylada yetiştirdikleri ürünlerle karşılamaktadır.

Yayla barınakları, Trabzon'un Of, Çaykara, Dernekpazarı, Sürmene ve Köprübaşı ilçeleri ile Ordu, Giresun ve Gümüşhane yaylalarında 'kelif', Akçaabat, Vakfikebir, Şalpazarı ve Tonya ilçelerinde 'mağazi' (mağaza), Vakfikebir ve Zigana Dağlarında 'kom', Rize yaylalarında 'pak' veya 'merze', Ovit Dağı çevresinde 'ören' adıyla anılan taştan inşa edilmiş tek veya iki katlı yapılardır. İki katlı evlerin birinci katı genellikle kâgir duvarlarla çevrili hayvan barınakları olarak kullanılırken, üst katları da yatma yeri olarak düzenlenmiş ahşap bir odacıktan oluşmaktadır (Bilir, 2001, s. 248; Doğanay ve Çoşkun, 2013, s. 7; Kaya, 2017, s. 359). Giresun Dağları, Köroğlu ve Bolu Dağlarındaki yaylalarda ise, tomruk - çatılı yayla evleri ve bağdadi yapılı konutlara sıklıkla rastlanmaktadır. Orta Asya'dan taşınup gelen kültürün bir mirası niteliğindeki yayla evlerinin; biçim olarak farklı olsa da kullanım amacı ve yapısıyla çadır geleneğine benzediği bilinmektedir.

Görsel 2. Yayla Göçü Esnasında Horon ve Benzeri Oyunlar

Giresun, Espiye, Tirebolu, Doğan kent, Kürtün, Görele, Şalpazarı, Çaykara, Dernekpazarı ve çevrelerinde yaylacılık ve yaylaya göç sosyal ve ekonomik faaliyetlerin en önemlisidir. Çaykara, Dernekpazarı ve Tirebolu yörelerinde yaşayan insanlar ekonomik ve sosyal sebepler nedeniyle yaylalara ilkbaharda çıkarak, kış bastırmadan sonbaharda geri dönmektedir. Asırlar boyu yapılan yaylacılık, ekonomik bir faaliyet olmanın yanında yöre halkının kendine özgü geleneği ve alışkanlığı olarak süregelmiştir.

Yaylalara göç, Karadeniz bölgesinde sosyo-ekonomik hayatın asli unsuru olarak görülmesinin dışında, bölgesel folklorun bütün görkemiyle bugüne aktarılmasını da sağlamıştır. Karadeniz yöresinde en çok dile getirilen ve türkü yakılan konu yayla göçü, yayla yolları ve yaylacılık olmuştur. Bölgenin yaşlıları anılarını ve düşüncelerini, gençler de düşlerini yayla üzerinden aktarmıştır. Saran bölge folkloru için;

“Nitekim horonlar, atışmalar, maniler, türküler, çayır biçme, yayla ortası, ot göçü şenlikleri gibi zengin folklorik gelenek ve adetler, yayla ve yaylacılık kapsamı içinde yer almakta ve bu kavramlarla bağlantılı bulunmaktadır” (Saran, 2009, s. 61) yorumunu yapmıştır.

Karadeniz Bölgesinde göçler sürekli olmayıp belirli zamanlarda ve belirli yerlere yapılan göçler şeklindedir. Karadeniz Yayla göçleri Mayıs - Haziran aylarında başlasa da göç zamanı köy ihtiyar heyeti tarafından belirlenmektedir. Göçün başlayacağı gün, köyün gençleri, yaşlıları ve gelinleri hep beraber yayla göçüne yaya olarak başlamaktadırlar. Yanlarına ihtiyaç duydukları malzemeleriyle birlikte, özenle süsledikleri hayvanlarını (inek, boğa, koyun, at) da alarak toplu halde yayla göçüne başlarlar.

Görsel 3. Karadeniz’de Yaylacıların Renkli Dönüş Yolculuğu

Yaylaya göç edilirken, kemeçe - tulum eşliğinde horon oynanması, türküler ve manilerin söylenmesi kökü eski Türklere dayanan bir gelenektir (Görsel 2). Hayvanların, kışlak ve yaylak yolundaki göçlerinde püskül ve çanlarla süslenerek, göçe katılan insanların bayram edercesine yöresel giysilerle yola çıkması da bozkır kültürüne ait bir yansımadır (Görsel 3).

Karadeniz yaylalarında aile mülklerinin dışarıdan gelenlere satılmaması, koyun ve keçilerin tanınması ve karışmaması için vücutlarına farklı renklerde boyalar sürülmesi veya başlarından dağlanmaları, yaylaya çıkış tarihinin bir araya gelinerek belirlenmesi, yaylaya hep birlikte çıkılması Orta Asya’dan bu yana devam ettirilen Türk geleneklerindedir. Eski Türk adetlerine bağlı olan yaylacılar, bu yörelerde, hayvancılığın yanı sıra çorap, yelek, kazak, çul, yular, ip gibi günlük ihtiyaçlarını da karşılayan el sanatlarını sürdürmektedir.

Yaylaya göçün tamamlanmasıyla öncelikle hayvanlar otlaması için salıverilirken, kış boyu kapalı kalan yayla evleri havalandırılarak temizlenir. Yayla evi tavanındaki tacada (eşya koruma düzeneği) asılı bulunan, içinde bir önceki yıldan sonraki yıl için bırakılan erzaklar (yağ, peynir) ve eşyalar (yatak, yorgan) aşağı indirilir ve kalan eşyalar havalandırılır. Halı, kilim gibi yaygılar yıkanır. Yayla evleri genellikle, tek ya da iki katlı, ilk katı kâgir duvarlı ve hayvan barınağı, ikinci katı ise yatmak için kullanılan ahşap tek göz oda şeklinde inşa edilmiştir. Özellikle tek katlı evlerin hayvan barınağı bitişiğinde ‘sütlük’ adı verilen peynir ve yağ üretimi yapılan çevrili yerler bulunmaktadır. Yayla yerleşimini oluşturan evler, genellikle tek yöne eğim verilmiş ve ‘hartama’ ile örtülmüş çatılara sahiptir. Günümüzde sac örtü tercih edilir hale gelmiştir. Evlerin genelinde, eve bitişik bir yerde ‘pere’ olarak adlandırılan ağıllar vardır. Taş duvarla çevrili bu ağıllar, girişin yanına çoban köpeği bağlanan, süt sağım ve yapağı kırkım yeri olarak kullanılan geceleri de hayvanların koruma altında tutulduğu yapılardır (Görsel 4). Yaylacılar evlerine yerleştikten sonra, hayvanları otlaklara götürüp getirecek ve onların kontrolünü sağlayacak çobanlar belirlenir.

Görsel 4. Pokut Yayla Evi

Yaylaya yerleşimle birlikte birkaç gün içerisinde kültürel etkinlikler ve şenlikler gerçekleştirilir. Bu şenliklerde Karadeniz bölgesinin yöresel oyunu horonlar oynanır, türküler söylenir, atışmalar yapılır, boğa güreşleri gerçekleştirilir.

Görsel 5. Hıdırnebi Yayla Şenliği

Bu kültürel etkinliklerin ardından tarladaki ekin gibi mahsulleri kaldıracak olanlar özellikle de gençler asıl yaşam yerleri olan köylere dönerler. Yaylada ise her evde bir yaşlı ve yaşlıların yanında da ona yardımcı olmak için bir genellikle bir kadın kalmaktadır.

Karadeniz'in büyük yayla şenlikleri, Ağustos ayı geldiğinde, ot biçme işlerinin bitimine ya da son işlerin bitirilip toplanma zamanına rastlamaktadır. Yayla şenlikleri için horon ve türkülerle eşlik edecek tulumcular, kemençeciler ve horonların edileceği alanlar önceden planlandığı gibi yerlerini alırlar. Şenliklerde toplu yenilecek yemekler için hayvanlar kesilerek yemekler hazırlanır ve yaylaya gelenlerle birlikte yenilir.

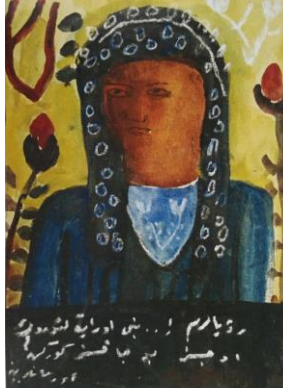
Sanatçı Eserlerinde Yayla Göçünün Unsurlarını Aramak

Karadeniz bölgesinin coğrafi yapısından kaynaklı arazi dağınıklığı nedeniyle hayat mücadeleleri bireyselliğe yönelmiş ve bunun sonucunda herkes kendi işini kendi görme becerisini kazanmıştır. Karadeniz'in değişken havası ve coğrafi yapısı sanatı da etkilemiştir. Bu bölgede yetişen ressamın eserlerindeki renkler özellikle yeşil ve tonları, sanatçının yöresini ele vermektedir. Kompozisyon kurgusundaki çeviklik renkle tamamlanırken, hareket ve ritimle güçlenmektedir.

Yayla göçü temelinde ele alınan araştırma konusu açısından, akademik eğitim almış Karadenizli ressamın eserlerinde göçün izlerini tespit etmek üzere kapsamlı bir literatür, katalog ve dijital platform taraması yapılmıştır. Bu taramalar neticesinde sadece yedi ayrı ressamın eserlerinde yayla göçünün izlerine ulaşılabilmektedir. Bu ressamlar; Bedri Rahmi Eyüpoğlu, Osman Akbay, Mustafa Ayaz, Süleyman Saim Tekcan, Ali Candaş, Veysel Günay ve Birsen Çeken'dir,

Bedri Rahmi Eyüpoğlu (1911-Giresun, 1975-İstanbul)

Giresun-Görece doğumlu Bedri Rahmi Eyüpoğlu, çocuklukta gecekondular, han, kemence, kadın, çocuk, balık, kahvehane, portre gibi konulara ağırlık vermiş, renk ve doku deneyimleriyle geleneksel zenginliği ustaca kullanmış, resim öğelerini soyutlama veya soyuta yaklaşan çağdaş eserler vermiştir. Eserlerindeki Türk Kültür öğelerini hesaplamalarla adeta nakış gibi işlendiği ve başyapıtlara dönüştüğü görülmektedir.

Resim 1. Bedri Rahmi Eyüpoğlu, Yörük kadın, duralite marufle serigrafisi üzerine karışık teknik, 70,5 x 37,5 cm., 1973, Celal E. Koleksiyonu.

Resim 1.'de Eyüpoğlu'nun ele aldığı konu bağlamında Yörük kadını Karadenizli olduğunu kesin olarak söylemek mümkün olmasa da kıyafetindeki geleneksel motifler ile omuzuna aldığı koç ile yayla göçünde hayvanların önemi ve işlevi düşünüldüğünde de bu fikir güçlenmektedir.

Resim 2. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Otoportre, Kâğıt üzerine guaj, 26x18 cm, 1929, Mehmet Hamdi Eyüboğlu Koleksiyonu

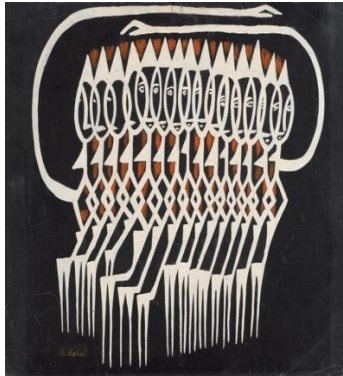
Resim 2'de görülen Bedri Rahmi Eyüboğlu 'otoportre' çalışmasında kendisini Karadeniz'in yerel kıyafetlerin bir parçası olan bir başlıkla betimlemiştir. Bu aksesuar 'başlık', 'kara puşu' ya da 'kukula' olarak anılır. Başlığın uzunca iki ucu, başlığın

üstünden sarık şeklinde dolaştırılarak uzun uçlu bir düğümle bağlanır. Başlık kısmının ortası önden, kaytan işleme Türk motifleriyle süslenmiştir.

Portrenin her iki tarafında da yer alan dikey kırmızı çiçek motifi, sağ üst köşedeki oksit sarı zeminin içindeki beyaz çiçek ile iç giyiminde yer alan açık mavinin içindeki beyaz çiçeklerle koyu-açık dengesi oluşturulmuştur. Çiçeklerin farklı biçimlerde ele alınması yayla coğrafyasının çiçek zenginliğini hatırlatma çabası olarak değerlendirilebilir. Benzetme kaygısı gütmeyen yapılan bu çalışmada Uygur tiplerinde olduğu gibi yalın bir ifade ediş gözümüze çarpmaktadır. Portenin alt bölümünde dikdörtgen siyah boyalı alana beyaz boyayla eski yazıya benzeyen harfler, başlığın üzerindeki beyaz daireler dikey ve yatay dengeyi oluşturan bir form oluşturulmuştur. Aynı zaman da ritimsel özellik kazandıran bu durum Karadeniz bölgesi insanının ve yerel giysi motiflerindeki hareketli olmasına gönderme yaptığıını söylemek mümkündür.

Resim 3’de Bedri Rahmi Eyüpoğlu’nun stilize bir düzenlemeyle yaptığı ‘Horon’ resminde Karadeniz bölgesinin horon oyunu ele alınmıştır. Gelenekçi tavrı ve sosyal olaylara yönelik entellektüel yaklaşımıyla, resim ayrıntılardan arındırılmış, yalın, sade bir anlayışla çokluktan birliğe yönelik soyut bir sentezle anlatılmıştır. Birim tekrarlarıyla sembolleşen biçimler hiçliğin içinde sağlam bir yapıda birbirine bağlanarak kuvvetli bir ritim oluştururken siyah, beyaz ve kahve-kızıl renk üçlüsünün uyumu resme dinamizm katmıştır.

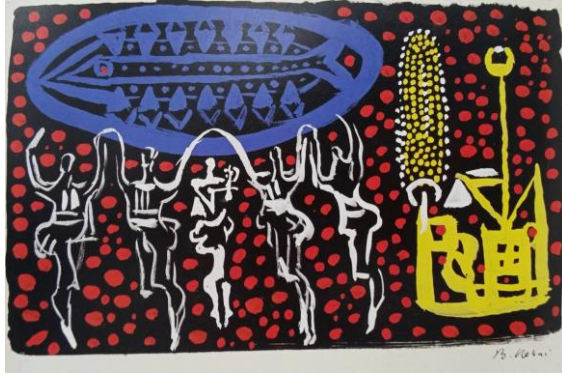
Eyüpoğlu, duygulu ve coşkulu bir yaradılışı olan Karadeniz insanının, yüreğindeki tüm dalgalanmaları güçlü üslubuyla konuşurcasına horonla özetlemiştir. Horon, kemeçe, tulum veya davul eşliğinde eğlenenin, coşkunun ve heyecanın yaşandığı yayla göçü şenliklerinin simgesi ve vazgeçilmezidir.

Resim 3. Bedri Rahmi Eyüpoğlu, Horon, Kağıt Üzeri Karışık Teknik, 43x68cm, (1967-1975)

Eyüpoğlu, batı tarzı bir resim sanatı kavrayışı ve yöntemi ile özgün eserlerini ortaya çıkartırken, konularını, beslendiği kaynak olan Anadolu kültüründen alarak, kendi yöresinden gelen binlerce yıllık sembollerini yeni baştan ele almıştır. Bu yaklaşım onu Türk resim sanatı tarihi içerisinde ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır.

Resim 4. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Halay, Kağıt Üzerine Guaj, 33x23 cm, Mehmet Hamdi Eyüboğlu Koleksiyonu

Resim 4, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun 'Halay' adlı yapıtı halk bilimi unsurlarından olan ve toplumun sosyal bir konusundan yola çıkılarak eserleştirilmiştir. Eserde, horon oynayan dört figüre, merkeze yerleştirilmiş beşinci figür kemençe çalarak eşlik etmektedir. Bu figürlerin üst tarafında yer alan balık benzeri desen, bir çeşit kilim motifi olarak yorumlanırken kompozisyonu tamamlamak kaygısıyla sağ tarafta ise yerel motifler yerini almıştır (Koç, 2017, s. 147).

Resimde biçimler ve horon edenler çizgisel bir yapıya indirgenerek ele alırken özlerini korumuştur. Geleneksel yazma örtü zemini olarak değerlendirilebilecek siyah zemin üzerine düzensiz irili ufaklı kırmızı benekler, aynı zamanda gecenin koyuluğunda gökyüzünü aydınlatan yıldızların yayla çiçekleri üzerine düşürdüğü loş ışıkların görüntüsünü düşündürmektedir. Sol üste mavi balık içerisinde şekiller yayla göçüne bizzat katılmış insanlar ve sonradan şenliklere gelen köy ve gurbet insanların bir araya gelmesine bir atıf niteliğindedir. Sağ tarafta sarı renkte ağaç, cami, dikey lale motifi dikkat çekerken yayla şenliğinin vazgeçilmezi ve Karadeniz insanını ile özdeşmiş horon edenler görülmektedir. Ortada kemençe çalan ve kemençecinin her iki tarafında ikili horon eden stilize edilmiş ikişer kişi yer almaktadır.

Eyüboğlu'nun eseri izleyenini gizliden yayla göçü ve şenliklerine davet ederek, uzaktan gelen kemençenin sesinin büyüyle bir anda onlarla bir olmanın huzurunu yaşatmaktadır.

Osman Akbay (1935 - Trabzon, 2018 - İzmit)

Trabzon doğumlu sanatçının kızı Bahar Akçura, babası Osman Akbay ile ilgili verdiği röportajda şunları söylemiştir:

"Kendine özgü tarzı ve renkleri, bence inanılmaz renkli, naif ve sağlam kişiliğinin yansımaları. Doyumsuz bir yaşam iştahı, güzelliği bulup çıkararak çok güzel gözleri, ummanlar kadar zengin ve iyilik dolu bir yüreği, ilerici, devrimci cesur bir kafası, hayatı güzelleştiren bir mizah gücü ve hırstan azade mütevazı ve onurlu bir yaşamı vardı. Tapılan bir öğretmen, dürüst bir avukat, eşi olmayan bir baba ve eştî. Ondan bana bir şeyler geçmiş olduğunu düşünerek avunmaya çalışıyor, onunla ve bıraktığı tertemiz isimle gurur duyuyorum." ("Osman Akbay kimdir?", 2020)

Resim 5. Osman Akbay - 50x60 cm, Tuval üzerine yağlıboya.

Resim 5’de Osman Akbay’a ait resimde küçükbaş hayvanları resmettiğini görülmektedir. Yaylalara göç eden yaylacıların yanlarında küçükbaş hayvanlarla göç etmeleri nedeniyle bağ kurulan bu eserde, yatay olarak dörtte üçünü oluşturan açık tondaki yere kavisli kompozisyon içerisinde yerleştirilmiş farklı yönlere bakan irili ufaklı koç ve keçi sürüsü yer almıştır. Üst bölümde kalan kısım Karadeniz’in yeşil yayla otlakları devamındaki alt kısımda kullanılan aynı tonun taşınmış olması açık-koyu dengesi kurmuştur. Yaylanın dingin, sessiz havasını hayvanlarında uyum sağladığı hissi uyanmaktadır.

Resim 6. Osman Akbay, Karadeniz’den, 2008, 80x80 cm, Tuval Üzerine Yağlı Boya.

Resim 6’da yer alan yine Osman Akbay İmzalı ‘Karadeniz’den’ isimli eser, diğer resmin devamı izlenimi veren bir algı oluşturmaktadır. Yatay üç bölümden oluşan resimde figürlerin bulunduğu kısım kızıl kahverenginin açık tonu, devamında yeşil rengin tonları Resim 5’teki gibi benzerlikler gözlenmektedir. Resmin üst kısımlarında mavi tonlarda dağ ve gökyüzü dikkat çekmektedir.

Figürlerin uzun ve bol dikimli yöresel kıyafetlerinden olan kırmızı entarileri üzerine keşan (ceşan) ve ya peştamal denilen kırmızı beyaz kalın çizgili dokuma bezi bellerine bağlamışlar. Bu yöresel dokuma keşanın bir ucu beldeki kuşağa geçirilerek bir nevi çanta veya heybe gibi kullanma kolaylığı da sağlamaktadır. Özellikle yaya göçü esnasında yanlarına aldıkları kıymetli ufak tefek eşyaları burada muhafaza etmektedirler. Üzerlerine yöresel cepken-yelek giymiş ve başlarına da beyaz yazma edinmişlerdir.

Ayaklarına yaylada, tarlada giydikleri cızlavet lastik ayakkabı bölgenin şartlarına uygun olduğu bilgisini de vermektedir.

Mustafa Ayaz (1938 - Trabzon, 2024 - Ankara)

Resim 7. Mustafa Ayaz, Yörükler, 48x68 cm.

Mustafa Ayaz 'Yörükler' adlı eserinde göç eden bir kabileyi resmetmesine rağmen buradaki göç olgusunu yayla göçü şeklinde değerlendirmek doğru bir tespit olmayabilir. Ancak resmin içerisindeki bazı unsurlar bu konu hakkında fikir oluşturmaktadır. Resmin arka planına hakim olan mavi rengin üzerindeki koyu kahverengi tonların oluşturduğu dağ görselindeki pencerelerden hayat belirtisi şeklinde sızan yetersiz ışık huzmeleri, yayladan göçün başladığı ve başka yörelere doğru devam edeceği bilgisini vermektedir. Yöresel kıyafetli insanların, at arabalarıyla birlikte konvoy halinde devam ettikleri bu yolculuk, Karadeniz yayla göçündeki yöre halkının güçlü beraberliğiyle özdeş olarak kendini hissettirmektedir. Gökyüzünün mavisi Karadeniz'in denizi, zemindeki beyazlık ise sonsuzluk ifadesi olarak duru duyguların temsidir. Mavi zemin üzerinde iki tane açık ve koyu çizgi geçmişin gelenekleriyle şekillenmiş kültürel bağın geleceğe doğru kesintisiz uzanarak kopmayacağına bir simgesi olarak değerlendirilebilir.

Süleyman Saim Tekcan (1940 - Trabzon)

Süleyman Saim Tekcan'ın özellikle 1970'li yıllarda Trabzon halk kültüründen ve Karadeniz oyunlarından ilham alarak yaptığı desen ve linolyumlar, dönemin izlerini taşıyan ve farklı tekniklere sahip eserlerdir. Tekcan'ın, resimlerinin ana teması, Karadeniz oyunu 'horon'dur. Özgün baskı çalışmalarının yanında, suluboya, yağlıboya, akrilik tekniklerini de kullanmıştır. Ahşap ve seramik duvar rölyefleri çalışan sanatçının resimleri, figüre dayalı, stilize edilmiş, sade kompozisyonlar olarak karşımıza çıkmıştır. Figürün saf duruşu ile birlikte insan gövdesinin hareketiyle, dansın ritmi hissedilir.

Resim 8. Süleyman Saim Tekcan, Elek Baskı, 50x70cm, 1975

Resim 8’de davul eşliğinde horon ekibinin sadeleştirilmiş olarak verilmesi yayla göçü ve şenliklerin doğal ortamına uyum sağlamak için olduğu söylenebilir.

Ali Candaş (1940 - Trabzon)

Resim 9. Ali Candaş, "Figür Kompozisyon" İmzalı. 1994 tarihli. Tuval üzeri yağlı boya. 45x45 cm.

Trabzon Beşikdüzü doğumlu Ali Candaş, doğa ve insanı ele aldığı resimlerinde lekesele soyutladığı veya deforme ettiği eserleriyle özgün bir tavır sergilemektedir. Geniş yüzey üzerinde özgürce oluşturduğu lekelerin oluşumu içsel duyguların us denetiminden özenle geçerek izleyeni resme mühürleyen bir üslubun kuvvetindedir.

Candaş’ın resimlerinde görülen kadınlar, başı dimdik, her işin üstesinden gelen, cengâver Karadeniz insanlarıdır. Bu kadınlar, eserlerde karşımıza soyutlanarak deforme edilmiş figürler olarak çıkmaktadır. Kendisi hakkında bir gazete haberinde şu ifadeler kullanılmıştır;

“Kullandığı duru ve çarpıcı kontrastlar içeren renklerin yanı sıra, Karadeniz dağlarına inen sislerin renkli gri tonları da yer alır. Hırçın doğanın çocuğu olan sanatçı, resimlerinde kararlı ve anlık fırça darbeleri ile çözümler her şeyi. Bir

yandan da, fırtınanın ardından çıkan gökkuşağının verdiği huzur ve mutluluk gibi bir his yaşanır eserlerinde” (Ali Candaş’la sezona veda, 2023)

Resim 9’da görülen Candaş imzalı eserde, dimdik duruşu, uzaklara dalan bakışı ve yağmurun etkisiyle grilerin içerisinde yaylaya göç etmiş yalnız bir kadın figürünün başının üzerinde onu yağmurdan koruyan şemsiyeye benzetilebilecek bir örtü veya bir korunak ile yer almaktadır. Figürün yanındaki tahta derme çatma çitler, yayla evinin sınırlarını belirlemiş ve görünmeyen tarafta küçük bir yayla evinin varlığını resmi izleyenlere düşündürmektedir. Yağmurun gücü ve puslu havası yaylanın başta yeşil olmak üzere diğer tonları da hapsedmiş, her şeyi grileştirmiştir. Ancak sarı-turuncu tonlar yaylanın yaşam sevincini, huzurunu, dinginliğini unutturmamak için yerini almıştır. Yağmur sonrası yaylanın yeniden eşsiz güzelliğe bürüneceğini hissettirmektedir.

Veysel Günay (1948 - Trabzon)

Trabzon doğumlu Veysel Günay’ın çalışmalarını iki döneme ayırmak mümkündür. İlk dönemi kapsayan eserlerinde, Karadeniz manzarasına hakim yayla evleri, yeşil tonlarının baskın olduğu bir karakterle yansıtılmıştır. Bu dönemin birincil kaygısı duru bir manzara etkisi elde etmektir. İkinci dönem olarak adlandırılabilir eserlerinde ise benzer konular işlenmekle birlikte, Soyutlamanın kuralları çerçevesinde, derinliği düzlem etkisine indirgeyen yeni bir anlatım kendini göstermiştir

Resim 10: Veysel GÜNAY - 'Obamız', 200x200 cm, Tuval üzerine yağlıboya, 2006

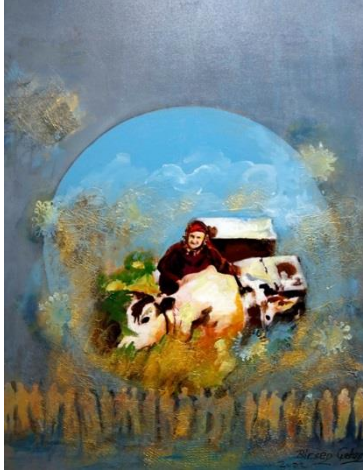
Resim 10’da sanatçıya ait ‘Obamız’ isimli eserinde Karadeniz’in sonsuzluk ifadesini veren yayla görüntüsünden bir kesitle yeşil ve tonlarıyla dingin bir manzara sunulmaktadır. Yaylaya göçen insanların evlerine çekilerek kendilerine ayırdıkları bir zaman diliminde ele aldığı konu, sacayağı görünümü oluşturan yayla evleriyle bir arada olmanın önemini hatırlatır niteliktedir.

Sanatçı hakkında yazılan bir kaynakta;

“Çevremde beni ifade ettiğine, duygu ve düşüncelerime karşılık geldiğine inandığım ilişkileri taşıyan motifleri resimsel biçimlere dönüştürüyorum ifadesiyle yaşadığı ortamlarla uyum içinde giden, ‘Köyüm’, ‘Yayla’, ‘Karadeniz’, ‘Tirebolu’, ‘Kazan’, ‘Gürün’, ‘Ege’, ‘Davutlar’ ve ‘Bahçe’ gibi resim serilerini tekrar tekrar ele alarak çalışmalarına devam etmektedir. Resmin bir dil ve atmosfer yaratma eylemi olduğuna inanan sanatçı, bütün çevresel etkenlere karşın sanatın sanattan

ve sanatçıdan öğrenilebileceğini savunuyor. Bu nedenle, kendisini, günümüze kadar insanlığın yarattığı bütün sanat ve kültür değerlerinin mirasçısı olarak görür. Ama öncelikle kendi ülkesinin ve coğrafyasının mirasçısı. Günlük moda olan sanatsal eğilimlere uyum sağlamak yerine, klasik resim zincirinin bir devamı olarak kabul edilebilecek çalışmalarında, içtenliği, yalınlığı, biçimlendirmede kişisel teknik ve ustalığı ön planda tutan sanatçı, resimde renk ve ışığı aynı anlamda değerlendirirken, tuvalde gün ışığına ulaşıldığında resmin bitmiş olacağına inanıyor” ifadeleri kullanılması dikkat çekicidir (Veysel Günay resim sergisi, 2017)

Birsen Çeken (1962 - Rize)

Resim 11. Birsen Çeken, Karışık Teknik

Resim 12. Birsen Çeken, Karışık Teknik, 2002

Büyük şehirlerde yaşayan insanların yan yana oldukları halde aralarındaki derin uçurumdan kaynaklı zorunlulukların bulunduğunu belirten Birsen Çeken;

“Şehirlerin birbirini anlamaktan uzak ve çılgın kalabalığında yalnızlaşan ve hastalıklar ile mücadeleden yılmış insanların doğaya, köylerine, tek katlı gösterişsiz, konfordan uzak evlerine ve özyerine koşar adımlarla dönme hikayeleri gizlidir” sözleriyle Karadeniz yaylalarını eserlerinde aktarma şeklini anlatmaktadır. (Prof. Çeken Yaşamın Zorlukları ve..., 2022)

Çeken imzalı Resim 11’de iki Karadeniz kadınıni yöresel kıyafetler içerisinde ve tam ortalarında ad verdikleri değeri büyük olan inek ile ele almıştır. Yayla göçünde büyükbaş hayvanların sürü halinde götürmelerinin yanı sıra kendilerinden ayırmadıkları inek göçünü simgelemektedir. Arkada şiddeti kırılmış turuncu sabahın ilk ışıklarını veya yayla göçünün bütün yorgunluğa rağmen sona erdiğini muştulayan gün batımı olarak düşünülebilir. Resmin sağ ve solunda yer alan metinler yayla göçü esnasında türküler söylenerek atışmaların yapıldığının bir delili gibidir. Çepeçevre mavi rengin hakim olmasının, Karadeniz ile özdeşleşen renklerden biri olmasından ve yayların özgürlüğünü anlatmaktan kaynaklandığı ifade edilebilir. Benzer özelliklerin olduğu diğer bir resim Resim 12’de, bir kadın, bir inek ve tek katlı gösterişsiz yayla evi ile yayla göçünün gerçekleşmesinden sonraki herhangi bir günden kesit olarak betimlenebilecek çalışmadır denilebilir. Yine açık mavi bir daire içinde figürler, ön planda sınırları belirleyen tahta çitler yer alırken, resmin yüzeyine bulutumsu etkilerin oluşturulmuş olması yayla zirvelerinde bulutların yoğun olduğunu hatırlatırken, uzansan bulutlara değecekmiş hissini uyandırmak niyetiyle yapılmış olabilir. Yayla göçünün yaylaya giden insanların özyerine kavuştukları bir yaşam tarzı olduğunu da söylemek mümkündür.

Selçuk Dumanoglu (1953 - Trabzon)

Resim 13 – 14. Selçuk Dumanoglu

Selçuk Dumanoglu’nun resimlerinde izleyici, yörenin doğasıyla birlikte, ana yönelim olarak, sosyal ve kültürel yargılarla var olmuş kadının ağır bastığı çalışmaları görmektedir. Daha çok yöresel konulara yönelen sanatçı, özellikle figüratif unsurların ön planda olduğu köy yaşantısını eserlerine yansıtmıştır. Çocuklukta mavi ve kontrastlarının yeğlendiği resimlerde renkler oldukça canlı kullanılmıştır. Renklerdeki lekeselci yaklaşım, bu şekliyle eserlere ritim kazandırmıştır. Resim 13 ve resim 14’de bu ritimsel yapı kemençenin telinden çıkan sesle, horonun ivme kazanmış haliyle ve resmin genel

atmosferi bu bağlamda şekillenmiştir. Yayla göçü sonrasında yayla şenliklerinin coşkusu izleyicisine hissettirmektedir.

Sonuç / Conclusion

Yaylacılık, geçmişten günümüze süregelen önemli toplumsal faaliyetlerden birisidir. Günümüzde Karadeniz bölgesinde yayla göçü kavramı yavaş yavaş kaybolarak, Karadeniz kültürünün bu önemli değeri, yerini yeni unsurlara bırakmakta ve geleneksel işlevinden çıkarak, tatil ve rekreasyon alanına dönüşür duruma gelmektedir.

Göçerlik, dinlenme ya da tatil amaçlı yapılan bir kavrama ve gittikçe kente özgü bir yaşam tarzına dönüşmektedir. Aynı zamanda göçerlere özgü dayanışmanın ve birlikte çalışmanın azalması gibi sonuçlar da doğurmaktadır.

Karadeniz yöre insanı yaylalara göç etmenin kendileri için bir yaşam biçimi olduğunu varsayarlar. Köylerde mera ve otlak alanlarının kısıtlı olması, deniz sahiline yakın köylerin yaz aylarında sıcak ve nemli olması, yaylaların otlak ve mera alanlarının çok geniş olması, hava koşullarının kuru ve serin olması yayla göçünü cazip hale getirmektedir. Ancak, eski yayla göçü kültür ve geleneği, bugün daha çok yarı-göçerlik ve yaylacılık şeklinde devam ettirilmeye çalışılmaktadır.

Günümüzde Karadeniz yayla göçleri ve şenlikleri, geçmiş dönemlerdeki gibi gerçekleşmemekte; yöre halkının geleneksel üretim ve tüketim biçimleri de işlevsel olarak farklılaşmaktadır. Çağımızın sunduğu kolay üretim olanakları, geleneksel yöntemleri kısıtlamış; bu durum, hayvancılığın azalmasına yol açarken, hayvancılıkta modern teknolojinin ve pratik uygulamaların tercih edildiğini ortaya koymuştur. İnsanların hayvansal ve tarımsal ürünlere olan ihtiyacı, günümüz yaşam biçiminde marketler, pazarlar ya da sanal platformlar aracılığıyla kısa sürede temin edilebilmektedir. Böylece, geleneksel olarak yaylaya çıkarak hayvansal ürünlerin elde edilmesini zorunlu kılan koşullar ortadan kalkmıştır. Ayrıca, nüfusun büyük bir bölümünün kentlere göç etmesi Karadeniz yayla göçü kültürünün temelden sarsılmasına neden olmuştur. Artık, Karadeniz yaylalarına yapılan araç yolları sayesinde her an yaylalara ulaşılabilir.

Bu araştırma ile Karadeniz yayla göçü, deneyimlerle sonraki kuşaklara aktarılırken, Karadeniz yayla yaşamının özelliklerinin kayıt altına alınması açısından konunun ciddiyetle araştırılması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Yaylacılık kültürü açısından, hayvanların sağlığının korunarak, hastalıklarının tedavisi, besiciliğe uygun coğrafi şartların tespit edilmesi, ürünlerin saklama koşulları ve ekonomik açıdan değerlendirilmesi gibi geleneksel olarak gördüğümüz fakat önemsemediğimiz unsurlar dikkate alınarak, geleneği yaşatacak bir literatür oluşturulmalıdır. Böylelikle toplumsal yaşamımızda özgün bir yeri olan ve yüzyılların birikimini barındıran yayla göçü kavramının, bilinçli bir şekilde ve özgün yönleriyle bilinir hale gelmesi ve aynı zamanda sağlıklı besinlere ulaşılması konusu, sanatçı desteği ile yaygınlaştırılmalıdır.

Karadeniz bölgesi için özel bir gelenek olan yayla göçünün sürdürülebilirliği sadece yaylalara göçen yöre halkı ile sınırlı kalmamalıdır. Bu çerçevede yayla göçü, yarı-göçerlik ve yaylacılık kavramlarının Karadeniz topraklarında doğup büyüyen ressamların eserlerinde ölümsüzleştirilmesi ve hatta diğer disiplinleri de içine alan multidisipliner bir proje geliştirilerek nesilden nesile aktarılan bir gelenek haline getirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

“Karadeniz Yayla Göçünün İzlerini Karadenizli Ressam Eserlerinde Aramak” başlıklı araştırma konusu doğrultusunda yapılan literatür, katalog ve dijital taramalar sonucunda Karadenizli ressamın sayıca çok olduğu görülmüş ancak yayla göçü ve yan unsurlarına değinen ressam sayısının yedi kişi ile sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Bu ressamlar; Bedri Rahmi Eyüboğlu, Osman Abay, Mustafa Ayaz, Süleyman Saim Tekcan, Ali Candaş, Veysel Günay ve Birsen Çeken olup eserlerinde yayla unsurları belirlenmiş ve analizleri yapılmıştır.

Yayla göçünü konu alan ressamın eser tespiti yapılırken doğrudan ‘yayla göçü’nü ele alan ressamın olmadığı görülmüştür. Akademik eğitim almış Karadenizli ressamın eserleri incelenerek analizler üzerinden yayla göçünün izleri tespit edilerek ilenmiştir. Ancak Türkiye genelinde akademik eğitim almış Karadenizli ressam sayısının çok olmasına rağmen yayla göçü konusunun ele alınmış olmamasının büyük bir eksiklik olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak; Karadeniz yayla göçünün azalmaya yüz tuttuğu günümüz şartlarında, Karadeniz doğumlu sanatçılara, kökeni çok eskilere dayanan köklü, anlamlı ve çok özel bu geleneği gelecek nesillere aktarım açısından oldukça büyük görevler düşmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, ... Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "....." adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma ... danışmanlığında ... tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız ... başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları (Makale Çift veya Üç Yazarlı olduğu taktirde)	<p>Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)</p> <p>Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)</p> <p>Veri Analizi: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%30), 2. Yazar (%70)</p> <p>Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40)</p>
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "....", orally delivered at the ..... Symposium....</p> <p>* This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "....", supervised by ... (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year).</p> <p>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</p>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions (If the article is written by two or three authors)	<p>Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50)</p> <p>Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50)</p> <p>Data Analysis: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Writing up: 1. Author (%30), 2. Author (%70)</p> <p>Submission and Revision: 1. Author (%60), 2. Author (%40)</p>

Kaynakça | References

Alagöz, C.A. (1941). *Yayla Tabiri Hakkında Rapor*. Birinci Coğrafya Kongresi (6-21 Haziran 1941) Raporlar, Müzakereler, Kararlar. Ankara: Maarif Vekilliği.

Bilir, A. (2001). *Geçmişten Günümüze Tüm Yönleriyle Görele*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Doğanay, H. ve Çoşkun, O. (2013). Türkiye Yaylacılığındaki Değişme Eğilimleri ve Başlıca Sonuçları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18(30). Erişim tarihi : 21.07.2023, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunidcd/issue/2458/31335>

Emiroğlu, M. (1977). *Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Ergan, U. (2023, 5 Haziran). Ali Candaş'la Sezona Veda. *Gazete Pencere*. Erişim tarihi: 07.01.2024, <https://www.gazetepencere.com/yazarlar/ali-candasla-sezona-veda-382156h>

Gökçe, T. (2000). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaya, M. (2017). *Eynesil Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.

Koç, C.D. (2017). *Bedri Rahmi Eyüboğlu - Nuri İyem - Neşet Günel - Mehmet Pesen ve Nedret Sekban Eserlerinin Ön ve Arka Yapı Kategorileri Bakımından İncelenmesi ve Sanat Eğitimine Katkıları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Orkun, H.N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Osman Akbay kimdir? (2020, 19 Temmuz). Erişim tarihi: 10.10.2023, <https://listelist.com/ressam-osman-akbay-kimdir/>

Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi 46

Prof. Çeken Yaşamın Zorlukları ve Pandemi Sürecini Yansıttığı Resimleri Sergileyecek. (2022, 28 Eylül). Erişim tarihi: 11.09.2023, <https://www.habermerkezi46.com/prof-ceken-yasamin-zorluklari-ve-pandemi-surecini-yansittigi-resimlerini-sergileyecek/28989/>

Saran, A.K. (2009), *Omuzumda Hemençe*. İstanbul: Kurtuba Yayınları.

Şenköken, H. (1990, 29 Ekim) At sırtında geçmişimiz. *Cumhuriyet Gazetesi*. s. 2

Turan, O. (1980). *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. 3. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.

Veysel Günay Resim Sergisi. (2017). Erişim tarihi: 23.10.2024, <https://www.istanbulsanatevi.com/sanat-haberleri/resim-ve-heykel/veysel-gunay-resim-sergisi/>

Yaylalar Kenti Rize. (2013). Erişim tarihi: 30.05.2022, https://www.visitrize.com/Arsiv/BasiliYayinlar/rize_yaylalar.pdf

Zaman, M. (2007). *Doğu Karadeniz Kıyı Dağları'nda Yaylalar ve Yaylacılık*. Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Görsel Kaynakça:

Görsel 1. *Karadeniz'de yaylacıların renkli dönüş yolculuğu*. Erişim tarihi : 18.06.2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/Archive/2020/10/23/130134284-y6.jpg>

Görsel 2. *Trabzon'da köylülerin yayla göçü şenliğe dönüştü*. Erişim tarihi : 22.07.2023, https://img3.aksam.com.tr/fotogaleri/haber_icerik/images/250620191112585319670.jpg

Görsel 3. *Karadeniz'de yaylacıların renkli dönüş yolculuğu*. Erişim tarihi : 26.07.2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/Archive/2020/10/23/130147628-fba79fad9ba73978d26dc9b308eaba28.jpg>

Görsel 4. *Pokut Yayla Evi*. Erişim tarihi : 19.02.2024, <https://dynamic-media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-o/04/30/51/da/pokut-yayla-evi-aile.jpg?w=900&h=600&s=1>

Görsel 5. *Hıdırnebi Yayla Şenliği*. Erişim tarihi : 24.03.2024, <https://www.akcaabatpostasi.com/hidirnebi-yayla-senligi-yapildi/>

Resim Kaynakçası:

Resim 1. Erişim tarihi : 19.03.2023, <https://www.alifart.com/bedr-rahm-eyuboglu-272109>

Resim 2, Resim 3, Resim 4. Koç, C.D. (2017). *Bedri Rahmi Eyüboğlu - Nuri İyem - Neşet Günal - Mehmet Pesen ve Nedret Sekban Eserlerinin Ön ve Arka Yapı Kategorileri Bakımından İncelenmesi ve Sanat Eğitimiine Katkıları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Resim 5. Erişim tarihi : 06.04.2023, https://www.galerisoyut.com.tr/ngg_tag/osman-akbay/

Resim 6. Erişim tarihi : 09.04.2023, <https://resimheylem.gazi.edu.tr/view/page/292887/osman-akbay>

Resim 7. Erişim Adresi: <https://www.eren.com.tr/kitap/yorukler-mustafa-ayaz-1938-48x68-cm-p13240374.html>

Resim 8. Erişim tarihi : 09.04.2023, <https://www.imoga.org/tr/collection/artists/suleyman-saim-tekcan/techniques/05>

Resim 9. Erişim tarihi : 12.05.2023, <https://www.sancakmuzayede.com/urun/5131962/ali-candas-figur-kompozisyon-iznali-1994-tarihli-tuval-uzeri-yagli-boya-45x>

Resim 10. Erişim tarihi : 23.07.2024, https://www.galerisoyut.com.tr/ngg_tag/veysel-gunay/

Resim 11. Erişim tarihi : 23.07.2024, <https://www.rizfederasyon.com/birsen-ceken/>

Resim 12. Erişim tarihi : 21.08,2024, <https://www.pazar53.com/d/other/sergi6-002.jpg>

Resim 13, Resim 14. Tamer, M.G. (2020). Türk Resim Sanatçılarından Bir Kesit: Trabzonlu Ressamlar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13(29), 425. Erişim tarihi : 17.04.2023, <https://dergipark.org.tr/pub/mahder/issue/53105/676337>

2025, 14 (1), 283-302 | Araştırma Makalesi

Dördüncü Yüzyılda İtikadî Meselelere Dair Hadis Eserleri: İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin Eserleri Bağlamında Kelâmî ve Metodolojik Bir İnceleme

Muhammed Sıddık¹

Öz

Bu çalışma, hadisçilerin güç kazandığı hicrî dördüncü yüzyılda yazılan ve itikadî konuları ele alan hadis eserlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Ehli hadis'in mihne döneminden sonra güç kazanması, onları kendi inançlarını savunma ve diğer fırkaların itikadî düşüncelerini eleştiren eserler yazmaya sevk etmiştir. Dördüncü yüzyılda yazılan rivayete dayalı itikadî eserlerin sayısının, üçüncü yüzyılda yazılan eserlerden belirgin şekilde fazla olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum gösteriyor ki o dönemde konuya daha fazla mesai harcanmıştır. Çalışmamızın ana sorusu, dördüncü yüzyılda yazılan bu eserlerin takip ettiği metodolojik bakış açısının ne olduğudur. Ayrıca, diğer fırkaların görüşlerine karşı nasıl bir reddiye yöntemi benimsendiği de bu sorunun kapsamına girmektedir. Bu soruları cevaplandırmak amacıyla, İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin eserleri örnek olarak seçilmiştir. Dördüncü yüzyılda yazılan itikadî hadis eserlerinin, rivayete dayalı bir perspektif sunduğu ve bu yaklaşım çerçevesinde diğer fırkaların görüşlerini eleştirdiği sonucuna varılmıştır. İncelenen eserler, merfû haberlerin yanı sıra mevkûf ve maktû haberleri de içermektedir. Ayrıca, bu eserlerin itikadî içerikli hadislerin anlaşılması konusunda te'vilin caiz olmayacağı görüşünü savunduğu tespit edilmiştir. Son olarak, incelenen eserlerde hadislerin sıhhatinin değerlendirilmesinde, senetlerinin sahih olması temel alınmakla birlikte, rivayetlerin yaygınlığı ve âlimler arasındaki kabul görme kriterinin de öncelikli bir ölçüt olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kelam, Hadis Edebiyatı, Dördüncü Asır. İbn Huzeyme, Dârekutnî.

Sıddık, M. (2025). Dördüncü Yüzyılda İtikadî Meselelere Dair Hadis Eserleri: İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin Eserleri Bağlamında Kelâmî ve Metodolojik Bir İnceleme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 283-302. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1565574>

Geliş Tarihi	11.10.2024
Kabul Tarihi	03.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

2025, 14 (1), 283-302 | Research Article

Hadith Works on Theological Issues in the 4th Century AH: An Epistemological and Methodological Study in the Context of the Works of Ibn Khuzaymah and al- Daraqtuni

Muhammed Sıddık¹

Abstract

This study aims to examine the hadith literature written in the 4th century AH that addresses theological (creedal) issues. The most notable feature of these hadith works from the 4th century AH is that they were written after the miḥna period, during which the hadith scholars gained strength. The empowerment of the Ahl al-Hadith after the miḥna prompted them to write works defending their own beliefs while critiquing the theological views of other sects. In fact, it is observed that the number of hadith-based theological works written in the 4th century AH significantly surpasses those written on the same subject in the 3rd century. This fact highlights the importance of these 4th-century works. Thus, the main question of this study is: What is the epistemological and methodological perspective followed by these works written in the 4th century, and what approach was adopted in refuting other sects? To answer these questions, the works of Ibn Khuzaymah and al-Daraqtuni were selected as case studies. This study concludes that the hadith literature on theological issues written in the 4th century adopts a narrative-based epistemological and methodological approach, using this perspective to critique the views of other sects. It also finds that the works analyzed include *mawqūf* and *maktu'* reports alongside *marfu'* reports. Additionally, this study identifies that these works advocate the view that *ta'wīl* (allegorical interpretation) is not permissible in understanding hadiths of theological content. Finally, regarding the authenticity of the hadiths mentioned in these works, it is determined that the primary criterion is not the validity of their chains of transmission, but rather their widespread transmission and acceptance among scholars.

Keywords: Hadith, Theology, Hadith Literature, 4th Century, Ibn Khuzaymah, al-Daraqtuni.

Sıddık, M. (2025). Hadith Works on Theological Issues in the 4th Century AH: An Epistemological and Methodological Study in the Context of the Works of Ibn Khuzaymah and al- Daraqtuni, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 283-302. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1565574>

Date of Submission	11.10.2024
Date of Acceptance	03.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Assistant Professor, Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith
muhammedsiddik@karabuk.edu.tr ORCID: 0000-0001-6773-3303

Giriş

Kelam ilmi, İslamî ilimler arasında en önemli disiplinlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bunun temel nedeni, ele aldığı konuların hayati öneme sahip olmasıdır. Kelam, Allah, kâinat, insan ve bunlar arasındaki ilişkiyi bütüncül bir bakış açısıyla ele alır. Bu nedenle, her düşünce ekolü, kendine özgü bir kelamî yaklaşım geliştirerek kendi tasavvurunu ortaya koymuştur. Ehl-i hadis de bu ekollerden biridir ve bu ekolün âlimleri, itikadî meselelere dair önemli eserler kaleme almışlardır. Hadis eserleri, yalnızca rivayetleri aktaran kitaplar değil, aynı zamanda çeşitli konuları rivayetler ışığında ele alan ve tartışan eserler olarak öne çıkar.

Bu bağlamda, bu çalışmada hicrî dördüncü yüzyılda itikadî meseleleri ele alan hadis eserleri incelenmektedir. Bu eserler, önceki yüzyıllarda yazılmış hadis kitaplarının bir devamı niteliğindedir. Çalışma kapsamında, İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) eserleri seçilmiştir. Bunun nedeni, her iki ismin hem rivayet hem de kelam meseleleri ile meşgul olması ve bu iki hususta çok bariz hadisçiler olmalarıdır. İbn Huzeyme, *es-Sahih* adlı eserin yazarıdır; Dârekutnî ise sünen ve ilel türündeki eserleriyle tanınmakta ve cerh-ta'dil konusunda derin bir birikime sahip bulunmaktadır.

Hicrî dördüncü yüzyılda itikadî meselelerle ilgili kaleme alınan hadis eserlerinin önemi, bu eserlerin mihne sonrası dönemde yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönem, bazı siyâsî otoritelerin bid'at fırkalarıyla mücadele etmeye başladığı ve Ehl-i hadis ekolünün güç kazandığı bir zaman dilimidir. Bu sebeple, bu dönemin incelenmesi tarafımızdan için önemli bulunmuştur. Ayrıca, bu dönemde yazılan hadis eserleri, içerik bakımından bir çeşitlilik göstermektedir.

Araştırmanın temel sorunsalı şu sorulara odaklanmaktadır: Bu eserler bağlamında hadisî kelamdan söz etmek mümkün müdür? Eğer mümkünse, hadisî kelamın ¹الكلام الحديث doğası nedir? Hangi bilgi yapıları ve metodolojik temeller üzerine inşa edilmiştir? Bu sorulara cevap bulabilmek için, söz konusu eserlerdeki gelişmeleri ve yazarların itikadî meseleleri nasıl ele aldıklarını incelemek gerekmektedir. Hadislerden hareketle bu meselelerin metodolojik ve epistemolojik açılardan nasıl ele alındığı ve diğer fırkalara verilen cevapların niteliği, araştırmanın temelini oluşturmaktadır.

Ehl-i hadis ekolünün itikadî meselelerdeki metodunu inceleyen çeşitli önemli çalışmalar yapılmıştır.

Yâsir b. Mâhîr el-Mutrefî'nin *el-Kelâmu'l-Akâidî* adlı eserinde, ed-Dârimî'nin *er-Red ale'l-Cehmiyye* adlı kitabı incelenmiştir. Eserde, Ehli hadis'in kelam ilmine yaklaşımı üzerine genel bir giriş yapılmıştır. *İbn Huzeyme'nin Kitâbü't-Tevhîd Adlı Eseri ve Hadis İlmi Açısından Değeri* başlıklı doktora tezinde, Rabia Zahide Temiz, İbn Huzeyme'nin eserinde yer alan hadis ve rivayetleri değerlendirmiştir. Bu değerlendirme, özellikle rivayetlerin sahilliği açısından önemli bir katkı sunmakla birlikte, eserde benimsenen metodoloji üzerine detaylı bir inceleme yapılmamıştır. *Hadis Tarihinde Cehmiyye'ye Yönelik Reddiye Literatürü* başlıklı çalışmada Ayşegül Eroğlu, Cehmiyye'ye karşı yazılmış hadis reddiyeleri ele alınmıştır. Çalışma, bu eserlerde kullanılan metodolojiyi ve hadislerin sahilliğine dair değerlendirmeleri kapsamaktadır.

¹ Bu kavram, Ehl-i hadis ekolünün itikadî meselelerde geliştirdiği yaklaşımı anlamında kullanılacaktır.

Bu çalışmanın özgün katkısı ise, İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin eserlerine yönelik uygulamalı bir inceleme sunmasıdır. Çalışma, hicrî dördüncü yüzyılda yazılmış hadis eserlerinde takip edilen bilgi ve itikadî çıkarım metodolojilerini açık bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Dördüncü yüzyıl, İslam düşüncesi açısından önemli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönem, Kütüb-i Sitte'nin derlendiği üçüncü yüzyılın ardından ve Ehl-i Hadis'in lehine sonuçlanan mihne sürecinden sonra gerçekleşmiştir. Ehl-i Hadis, bu dönemde mezhebini öne çıkarmaya, savunmaya ve diğer fırkalarla tartışmalara büyük önem atfetmiştir (Yücel, 2021: 103; Tatar, 2023: 89). Bu çaba, dördüncü yüzyılda yazılmış birçok eserde, Ehl-i Hadis'in itikadî meseleleri ele alma şeklinde somut olarak ortaya çıkmıştır.

Bu yüzyıl, aynı zamanda İslam mezhepleri arasında yoğun tartışmalar ve reddiyelerle dolu bir dönemdir. Tartışmalar o kadar yoğun bir hâl almıştır ki, halk arasında çatışmalara yol açmıştır. Bu durumu, İbn Kesîr şöyle ifade eder: "Basra ehli arasında mezhepler yüzünden büyük bir fitne ortaya çıktı; birçok insan öldürüldü ve kalabalık bir grup hayatını kaybetti" (İbn Kesîr, 1424/1993: 15/256). Bunun yanı sıra, bu dönem siyasi otoritelerin bid'at ehline yönelik sert müdahaleleriyle de dikkat çekmektedir. Bid'at ehline ait kitapların yakılması, Ehl-i Hadis'in lehine bir gelişme olmuş ve onların görüşlerinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur (İbn Kesîr, 1424/1993: 15/6). Aynı zamanda bu yüzyıl, halifelik yönetiminin hem içsel hem de dışsal sorunlarla karşı karşıya olduğu, siyasi istikrarın sağlanmadığı bir dönemdir. Bu siyasi istikrarsızlık, toplumsal ve ekonomik düzeyde geniş çaplı bozulmalara yol açmıştır. İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye adlı eserinde, dönemin çelişkilerini şu şekilde dile getirmiştir: "Halifenin hazineleri bol miktarda para ile doluydu; buna karşın halkın yaşam koşulları oldukça kötüydü" (İbn Kesîr, 1424/1993: 14/744). Bu durum, tarihçilerin de belirttiği gibi sosyal huzursuzluklara ve çeşitli ayaklanmalara neden olmuştur (İbn Kesîr, 1424/1993: 14/815).

1. Ehl-i Hadis Ekolü Kalam İlişkisi

Ehl-i Hadis ekolünün kalam ilmiyle ilişkisini ele almak, bu ekolün bilgi metodolojisinin doğasını anlamak açısından büyük öneme sahiptir. Kalam ilmi, metnin sınırlarını aşarak anlamların ihtimallerini değerlendirme, yorumlama ve akfî yollarla dinî inançları savunmayı gerektiren bir disiplindir (eş-Şafî, 2009: 14). Buna karşılık, Ehl-i Hadis'in epistemolojik yaklaşımı, metne sıkı sıkıya bağlı kalmayı ve yorumu reddetmeyi esas alır (Güler, 2007: 188; Özpınar, 2005: 94). Bu çerçeveden bakıldığında, Ehl-i Hadis âlimlerinin kalamî meselelere girmekten kaçınma eğiliminde olmaları, onların metodolojisine dayalı bir tutum olarak değerlendirilebilir. Bu ekolün temel prensiplerinden biri olan "أمروها" (sıfatlarla ilgili hadisleri olduğu gibi kabul edin), Ehl-i Hadis'in kalamî meselelerde oluşturduğu epistemolojik çerçevenin özünü yansıtır.

Ehl-i Hadis'in kalam ilmini kınaması, esasen farklı epistemolojik yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, İmam Mâlik (ö. 179/795) ile ilgili aktarılan bir kıssa, Ehl-i Hadis âlimlerinin sıfat hadislerine yaklaşımını anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir (Beyhakî, 1413/1993). Velîd b. Müslim (ö. 195/810) şöyle der: "Evvâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes ve Leys b. Sa'd (ö. 175/791)'a sıfat hadislerini sordum. Hepsi de 'Onları olduğu gibi kabul edin, te'vil etmeyin' dediler" (Ebû Dâvûd, 1411: 112). Benzer bir rivayet, Tirmizî'nin es-Sünen adlı eserinde de yer almaktadır (Tirmizî, 1996: 2/42). Velîd b. Müslim'in aynı soruyu dönemin önde gelen

âlimlerine yöneltmesi, sıfat hadislerinin anlaşılmasında ulema arasında bir tartışma alanı bulunduğunu göstermektedir.

Ehl-i Hadis'in bu konudaki ilk tutumu, sıfat hadisleri karşısında sükûtu tercih etmek olmuştur. Ancak bu tutum, zamanla kelimâ bir söyleme evrilmiştir. Bununla birlikte, bu söylem, te'vil karşıtlığı üzerine inşa edilmiş katı bir metodolojiyi benimsemiştir. Aynı zamanda, te'vil yapan âlimlere karşı eleştirel bir duruş sergilenmiştir (daha geniş bilgi için bkz. Matrafi, t.y.: 7; Özpinar, 2005: 99).

Ehl-i Hadis'in kelimâ karşısındaki bu sessizliği, onların itikadî meselelerde eser yazmadığı ya da savunma yapmadığı anlamına gelmez. Hadis tarihine bakıldığında, itikadî meselelere yönelik eserlerin nispeten erken dönemlerde yazıldığı görülmektedir.

Ehl-i Hadis'in itikadî meselelerde kelama yönelmesinin temel nedeni, bize göre, çeşitli fırkaların ortaya çıkması ve bu fırkalar arasındaki ihtilaflardan kaynaklanan teolojik tartışmalardır. Bu ihtilaflar, "Yahudiler ve Hristiyanlar birbirlerinden ayrıldılar..." hadisiyle ilişkilendirilmiş (Acurrî, M. 1420/1999: 1/309) ve Ehli Hadis âlimlerini, ümmetin ihtilafa düşmesini önlemek amacıyla, dinî ve özellikle kelimâ meselelerde yorum yapmaktan kaçınmaya sevk etmiştir. Tarihî gelişmeler, özellikle mihne dönemi, Ehl-i Hadis ekolünün bu endişelerini haklı çıkaran bir zemin oluşturmuştur (geniş bilgi için bkz. Siddık, M. 2003). Bu bağlamda, dördüncü hicrî yüzyılda kelimâ meseleleri ele alan bazı eserlerin önsözlerinde, ihtilaflardan kaçınılması gerektiğine dair uyarılar dikkat çekmektedir. (bkz: Berbahârî Şarhu's-Sünne, 36; İbn Batta, el-İbânetu'l-kubra, 1/164)

Ehl-i Hadis'in kelimâ meselelerle ilgilenmesinin diğer bir motivasyonu, kendilerine yükledikleri sorumluluk ve meşruiyetlerinin temelini oluşturan Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) sünnetini koruma görevine olan bağlılıklarıdır. Bu sorumluluk, hadis âlimlerinin eserlerinde, özellikle hadis ilmi ve âlimlerinin değeri üzerine yazılan metinlerde açıkça ifade edilmiştir (Hatîb Bağdâdî, 1431, cilt 3). Bu bağlamda İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) şu ifadeleri anlamlı bir yer tutmaktadır: "Yalan Râfizilere, husumet Mu'tezililere, din ise Ehl-i Hadislere aittir" (Süyûtî, t.y., s. 100). Bu söz, Ehl-i Hadis'in kendi misyonuna bakış açısını ve kelimâ tartışmalara yaklaşımını özetler niteliktedir.

2. Dördüncü Yüzyılda İtikadî Meseleleri Ele Alan Hadis Literatürü: Bilgi Yapısı ve Metodoloji

Hadis eserlerinin tarihine bakıldığında, dördüncü yüzyılda itikadî meseleleri ele alan hadis kitaplarının sayısında önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bu dönemde, yaklaşık yirmi kitap tespit edilebilmiştir; oysa üçüncü yüzyılda bu sayı on iki civarındadır. Aşağıdaki tablo, üçüncü ve dördüncü yüzyıllardaki itikadî meseleleri ele alan hadis eserlerini karşılaştırmaya yardımcı olacaktır.

Üçüncü Asırdaki Eserler	Dördüncü Asırdaki Eserler
el-İmân - Kâsım bin Sallâm (224 H.)	el-Kader - el-Firyâbî (301 H.)
el-İmân - İbn Ebî Şeybe (235 H.)	en-Nu'ût - en-Nesâî (303 H.)
er-Redd ale'l-cehmiyye - Ahmet b. Hanbel (241 H.)	Sârih es-sünne - et-Tabarî (310 H.)
Usulü's-sünne - Ahmet b. Hanbel (241 H.)	et-Tebîr fi Meâlimi'd-din - (310 H.)
el-İmân - el-Adnî (243 H.)	et-Tevhîd - İbn Huzeyme (311 H.)
Halku Efâli'l-ibâd - Buhârî (256 H.)	es-sünne - el-Hallâl (311 H.)
el-Havzu ve'l-Kavser - Bekî b. Mahled (276 H.)	el-Ba's - İbn Ebî Dâvûd (316 H.)
en-Nakz - el-Dârîmî (280 H.)	Şerhus's-sünne - el-Berbehârî (329 H.)

er-Redd ale'l-cehmiyye - el-Dârîmî (280 H.)	eş-Şerîa - el-Acûrî (360 H.)
es-Sünne - İbn Ebî Asım (287 H.)	el-Azame - Ebû Şeyh (369 H.)
es-Sünne - el-Mervezî (294 H.)	İtikâdu Ehl'i-hadis - el-İsmâîlî (371 H.)
es-Sünne - Abdullah b. Ahmet (290 H.)	el-İbânetü'kübra - İbn Batta (387 H.)
	es-Sıfât - ed-Dârekutnî (385 H.)
	en-Nüzûl - ed-Dârekutnî (385 H.)
	Rüyetullah - ed-Dârekutnî (385 H.)
	Şerhu Mezahibi Ehlî's-sünne - İbn Şâhîn (385 H.)
	el-İmân - İbn Mende (395 H.)
	et-Tevhîd - İbn Mende (395 H.)
	er-Redd ale'l-cehmiyye - İbn Mende (395 H.)
	Usulü's-sünne - İbn Ebî Zemenin (399 H.)

Üçüncü yüzyılda itikadî meseleler üzerine yazılan eserlerin sayısında, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu artış, 234/849 yılında Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşüne karşı yürütülen muhalefetin Ehl-i Hadis lehine sonuçlanmaya başlamasıyla ardından ortaya çıkmıştır.

Bu süreci takip eden dönemde, özellikle dördüncü yüzyılın ikinci yarısında, itikadî konular üzerine yazılan eserlerin sayısında ve içerik çeşitliliğinde dikkat çekici bir artış yaşanmıştır.

Bu durum, dördüncü yüzyılın hadis literatürü içerisinde, itikadî meseleler üzerine yazılmış eserlerde önemli bir gelişme ve genişleme olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

2.1. Dördüncü Asırda Kelâmî Meseleleri Ele Alan Hadis Kitaplarının Türleri

Dördüncü yüzyılda itikadî meseleleri ele alan hadis kitapları, telife göre iki ana türde sınıflandırılabilir. İlk tür, itikadî meselelerle doğrudan ilgilenen ve bu meseleleri tartışmalara girmeden delillerle ortaya koyan eserlerdir. Bu eserler, genellikle hadisleri doğrudan aktarır ve ilgili konularla açık bir şekilde ilişkilendirir. Çoğunlukla belirli konulara odaklanır ve detaylı tartışmalardan ziyade hadisleri delil olarak sunar. Örnek olarak, Dârekutnî'nin *Rü'yetullah* ve *es-Sıfât* adlı eserleri ile Firyâbî'nin (ö. 301/913) *el-Kader* adlı eseri bu türe örnek gösterilebilir.

İkinci tür ise, itikadî meselelerin temelini oluşturan ve diğer mezheplerle tartışmalara yer veren eserlerdir. Bu tür eserler, hadis ekolünün itikadî meseleleri nasıl ele aldığını ve savduğunu gösterir. Hem itikadî meselelerin dayandığı temelleri açıklar hem de karşı mezheplerle yapılan tartışmalara yanıt verir. Örnek olarak, İbn Huzeyme'nin *et-Tevhid* adlı eseri ile Âcurrî'nin *eş-Şerîa* adlı eseri bu türe dâhil edilebilir.

2.2. İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin Kitapları Çerçevesinde İtikadî Meseleleri Ele Alan Hadis Kitaplarının Yapısı

Hadis kitaplarının inanç meselelerine yönelik yapısını incelemek, bu eserlerin yazarlarının kelimâ meselelere hangi metodolojiyle yaklaştığını anlamak açısından önem taşır. Bu başlık altında yapılacak olan inceleme, İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-Tevhid*'i ile Dârekutnî'nin *Ru'yetullah*, *Nüzûlullah* ve *Kitâbü's-Sıfât* adlı eserlerine odaklanmaktadır. Bu eserler, inançla ilgili hadisleri bir araya getiren ve kelimâ meseleleri hadisler üzerinden temellendiren bir yaklaşım sergilemektedir.

İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-Tevhid*'i, tevhid kavramını Allah'ın sıfatları bağlamında ele almaktadır. Nefs, ilim, vech, ayn, sem', basar, yed, isba', istiva, nüzul, kelam ve

rü'yetullah gibi haberi sıfatlar üzerinden tevhid konusu detaylandırılmıştır. Ayrıca eserin son bölümlerinde, ahiret gününe dair meseleler ve özellikle şefaet konusu da işlenmiştir.

Dârekutnî ise *Ru'yetullah*, *Nüzûlullah* ve *Kitâbü's-Sıfât* adlı eserlerinde, ele aldığı her inanç konusunu ilgili hadislerle temellendirmiştir. Her bir eserinde, ilgili hadisleri belirli bir başlık altında toplamış ve bu hadisler üzerinden itikadî meseleleri açıklamıştır. Özellikle *Kitâbü's-Sıfât*, Allah'ın sıfatlarına dair hadislerin yorumlandığı özgün bir yapı sunmaktadır. Ayrıca, eserin sonunda Ehl-i hadis'in kelimâ meselelere yaklaşımını özetleyen bir bölüm yer almaktadır.

Tevhid, inanç ve kelamın temel meselelerinden biridir ve doğrudan ilahî zât ile ilişkilidir. Bu nedenle, tüm kelam ekolleri tevhid konusuna özel bir önem atfetmiştir. Ehl-i hadis geleneği de tevhid meselesini öncelikli bir tema olarak ele almış ve bu bağlamda önemli eserler kaleme almıştır. Örneğin, İbn Mende'nin *Kitâbü't-Tevhid'i* ve Buhârî'nin *Sahîh* adlı eserinde yer alan "Tevhid" bölümü bu yaklaşımı örneklemektedir.

Ehl-i hadis anlayışında, tevhid meselesinin ele alınışı, Allah'ın varlığını ispat etmeye yönelik bir çabadan ziyade, O'nun sıfatlarına dair doğru bir tasavvur sunmayı amaçlamaktadır. Nitekim Buhârî, *Sahîh* adlı eserinin son bölümünü *Kitâbü't-Tevhid* başlığı altında düzenlemiş ve burada Kur'an ve Sünnet'te yer alan sıfatlara ilişkin değerlendirmeler yapmıştır. Benzer şekilde, İbn Huzeyme de *Kitâbü't-Tevhid*'inde tevhid konusunu Allah'ın sıfatları bağlamında ele alarak detaylı bir analiz sunmuştur.

2.2.1. Rivayetler ve Mutabaât ile Şevâhid'e Vurgu

Hadis kitaplarının itikadî meseleleri ele alış biçimine bakıldığında, bu eserlerin rivayetlere dayalı bir anlatı sunduğu görülmektedir. Hadisler, konuyla ilgili başlıklar altında derlenmiş ve bu rivayetler üzerinden meseleler incelenmiştir. Bu eserlerde yalnızca merfû hadisler değil, mevkuf ve özellikle tabîlerden gelen maktu rivayetler de yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu eserlerin bir diğer dikkat çekici özelliği, mutabaât ve şevâhidlere yapılan vurgu olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, hadis ekolünün meseleleri ele alırken benimsediği epistemolojik bakış açısını yansıtır.

İbn Huzeyme, Allah'ın sıfatlarına dair hadisleri derlerken mutabaâtlara sıkça vurgu yapmıştır. Örneğin, Allah'ın "yed" sıfatına ilişkin rivayetlerde, farklı hadis yollarını tek tek ele almış ve bunları başlıklar altında toplamıştır. Her bir başlığı "Sünnet" olarak adlandırarak, "Birinci Sünnet", "İkinci Sünnet" şeklinde sınıflandırmış ve toplamda on üç rivayet zikretmiştir (İbn Huzeyme, 1994: 1/126). Eserlerinde, rivayetlerin sayısına da özel bir vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Örneğin, "*Dünyada kalbinde iman bulunan kimsenin cehennemden çıkarılacağına dair peygamberden açıkça gelen rivayetlerin zikri*" başlığında, bu konuya ilişkin rivayetlerin sayısını belirtmiştir (İbn Huzeyme, 1994: 2/702). Benzer şekilde, "*Allah Teâlâ'nın yüceliğini ve göklerde bulunduğunu ifade eden rivayetlerin zikri*" başlığı altında, sekiz farklı rivayeti toplamış ve bunların mutabaatlarını ve farklı yollarını detaylandırmıştır (İbn Huzeyme, 1994: 1/256).

Dârekutnî de itikadî meseleleri ele aldığı üç eserinde, rivayetleri temel almıştır. Analizler, onun bu eserlerde belirgin bir sistematikte hadisleri derlediğini göstermektedir. Örneğin, *Kitâbü's-Sıfât* adlı eserinde, Allah'ın sıfatlarına dair rivayetler, aşağıda verilen tablodaki gibi tabloya sınıflandırmıştır: (Darekutnî, A. 1993/1402.)

Sıfat	Rivayet Sayısı
el-Kadem	12
el-Yed	6
el-Isba	15
ed-Dahik	4
el-Kürsî	5
el-Vech	10

Dârekutnî, ikinci eseri olan *Ru'yetullah*'a, Buhârî'nin Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet ettiği şu hadisle başlamıştır: “Ey Allah'ın Resûlü! Kıyamet gününde Rabbimizi görecek miyiz?” Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Evet. Öğle vaktinde bulutsuz bir güneşi görmekte zorlanır mısınız? Ya da bulutsuz bir gecede dolunaylı ayı görmekte güçlük çeker misiniz?” Ashâb, “Hayır, ya Resûlullah.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurdu: “İşte kıyamet gününde Allah'ı görmekte de herhangi bir zorluk yaşamayacaksınız.”

Dârekutnî, bu hadise dair birçok mutâbî eklemiş ve ardından çeşitli sahâbîlerden gelen rivayetleri sıralamıştır. Aktardığı rivayetlerin sayısı on altıdır (Dârekutnî, A. 1411: 43). Daha sonra sahâbîlerden gelen üç mevkuf rivayete yer vermiş ve ardından tâbîlerden gelen dokuz maktû rivayeti aktarmıştır.

Eserin sonunda ise Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) dünyada Allah'ı gördüğüne dair rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetler, on iki sahâbî tarafından nakledilmiştir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında, Dârekutnî'nin kıyamet gününde Allah'ı görme meselesine dair hadisleri derleyerek bir araya getirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu hadislerin mutâbî ve şâihlerini birçok sahâbîden aktarılan rivayetlerle desteklemiş; bu suretle konunun nesiller boyunca kabul görmüş ve sabit bir inanç olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda hem mevkûf hem de maktû haberleri eserine dâhil etmiştir.

Dârekutnî, *Ru'yetullah* adlı eserinde izlediği metodolojiyi, Allah'ın nüzûlüne dair hadisleri ele aldığı bir diğer kitabında da uygulamıştır. Bu eserinde, Allah'ın her gece son üçte birde dünya semasına inmesini konu alan hadisleri derlemiş ve bunları sahâbîlere göre sıralamıştır.

Eser üç ana rivayet etrafında şekillenmiştir (Dârekutnî, A. 1983/1402: 43):

Birinci rivayet, Allah'ın her gece dünya semasına inmesini konu alır. Bu rivayet, on iki sahabe tarafından aktarılmıştır.

İkinci rivayet, Allah'ın Şaban ayının ortasında dünya semasına inmesiyle ilgilidir. Bu rivayet beş sahabe tarafından nakledilmiştir.

Üçüncü rivayet, Allah'ın Arefe gecesi dünya semasına inmesini konu alır. Bu rivayet Ümmü Seleme'den nakledilmiş olup mevkûf bir hadistir.

Bu eser, Dârekutnî'nin metodolojik yaklaşımını ve rivayetleri detaylandırmadaki titizliğini ortaya koymaktadır.

2.2.2. Bölüm Başlıkları (Tercemeler)

Hadis kitaplarındaki başlıklar (tercemeler), genellikle müellifin hadise dair anlayışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda özellikle İmam Buhârî'nin başlıklarının derinlik ve anlam içermesi, ilmî çalışmaların konusu olmuş; "Buhârî'nin fikhî anlayışı tercemelerinde gizlidir" şeklindeki meşhur ifade, onun hadisleri anlama metodolojisine işaret eder hale gelmiştir. Buhârî'nin tercemeleri, "zâhirî tercemeler" ve "istidlâlî tercemeler" olmak üzere iki gruba ayrılır. İstidlâlî tercemeler, hadisin illetine ya da başka delillerle olan ilişkisine dayanılarak oluşturulurken, zâhirî tercemeler başlıkların hadisin içeriğiyle doğrudan bağlantılı olması esasına dayanmaktadır (İtr, N. 1985: 75). Bu çerçevede, itikadî meseleleri ele alan hadis kitaplarında kullanılan tercemelerin niteliği üzerine çeşitli sorular gündeme gelmiştir. Yapılan araştırmalar, bu tür eserlerde kullanılan başlıkların genellikle derin bir yoruma değil, hadisin doğrudan anlamına işaret ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, İmam Buhârî'nin itikadî konulardaki başlıkları da büyük ölçüde zâhirî tercemelerden oluşmaktadır. Buhârî, bu tür meselelerde daha çok hadislerin içeriğini doğrudan öne çıkaran başlıklar kullanmayı tercih etmiştir.

İncelemeye konu olan iki eser bağlamında değerlendirildiğinde, İbn Huzeyme'nin tercemelerinin genellikle uzun, açık ve kesin ifadelerle oluşturulduğu görülmektedir. Bu başlıklar, hadisin ne anlama geldiği konusunda herhangi bir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde net olup, hadisle doğrudan bağlantılıdır. Örneğin, şu başlık buna örnek teşkil eder:

باب ذكر البيان من خبر النبي صلى الله عليه وسلم في إثبات النفس لله عز وجل على مثل موافقة التنزيل الذي بين الدفتين مسطور، وفي المحاريب والمساجد والبيوت والسكك مقروء

[Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.), Allah'a "nefis" isnad eden haberin, mushaflarda yazılı olan Kur'an'a uygun olduğunu ve bu hakikatin mihraplarda, mescitlerde, evlerde ve sokaklarda okunduğunun beyanı babı] (İbn Huzeyme, 1994: 1/13).

Bu başlık, hem konuyu açık bir şekilde ifade etmekte hem de hadisin anlaşılmasında kesin bir sınır çizmektedir. Aynı netlik şu başlıkta da görülmektedir:

باب البيان من سنن النبي صلى الله عليه وسلم على تثبيت السمع والبصر لله، موافقا لما يكون من كتاب ربنا

[Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.), sünnetinden hareketle Allah'ın işitme ve görme sıfatlarını Kur'an-ı Kerim'e uygun bir şekilde ispatının beyanı babı] (İbn Huzeyme, 1994: 1/110).

Benzer şekilde, hadis ile başlık arasındaki ilişki şu örnekte de dikkat çekicidir:

باب ذكر البيان من سنة النبي صلى الله عليه وسلم على إثبات يد الله جل وعلا موافقا لما تلونا من تنزيل ربنا لا مخالفا قد نزه الله نبيه، وأعلى درجته، ورفع قدره عن أن يقول إلا ما هو موافق لما أنزل الله عليه من وحيه

[Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.), Allah Teâlâ'nın "yed" sıfatını ispatının Rabbimizin indirdiği vahye uygun olup, ona aykırı olmamasının beyanı babı. Şüphesiz Allah, Peygamberi'ni her türlü noksandan tenzih etmiş, onun derecesini yüceltmış ve şerefini artırmıştır. O, Allah'tan kendisine indirilen vahye uygun olandan başka bir şey söylemez.]

Bu başlıktan sonra İbn Huzeyme şu hadisi nakletmiştir: "Âdem ile Mûsâ karşılaştılar. Mûsâ, Âdem'e şöyle dedi: 'Seni Allah kendi elleriyle yarattı, meleklerini sana secde ettirdi, ruhundan sana üfledi ve sana emrini verdi. Ancak sen o emre karşı geldin ve bizi

cennetten çıkardın.’ Bunun üzerine Âdem ona şöyle dedi: ‘Allah sana Tevrat’ı verdi. Peki, o Tevrat’ta ben bu günahı işlemeden önce bana yazıldığını görmedin mi?’ Mûsâ, ‘Evet’ dedi. Bunun üzerine Âdem, Mûsâ’yı susturdu” (Buharî, 3228; Müslim, 2652; İbn Huzeyme, 1994: 1/119).

İbn Huzeyme, tercemeleriyle hadis ve anlamı arasındaki ilişkiyi bu şekilde netleştirirken, Dârekutnî ise farklı bir yöntem tercih etmiştir. Dârekutnî’nin eserlerinde başlıklar genellikle hadisleri genel bir başlık altında toplama amacı taşımaktadır. Daha geniş ve genel başlıklar kullanmış, tercemelerle hadisler arasında çok katmanlı bir ilişki kurma çabasına girmemiştir.

2.3. Hadisî Kelam Kitaplarında İstidlâlî Yöntem

Herhangi bir düşünce ekolünü anlamının temel adımlarından biri, o ekolün epistemolojik ve istidlâlî yöntemine dair farkındalık kazanmaktır. Hadis ekolünde de bu bağlamda bazı temel prensiplerin varlığı göze çarpar:

2.3.1. Rivayet Bilginin Temelidir

Bir önceki bölümde, Ehl-i Hadis’e ait itikadî eserlerin büyük ölçüde hadis rivayetlerine dayandığı belirtilmişti. Bu yaklaşım, Ehl-i Hadis’in rivayeti bilginin temel kaynağı olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Onlar için rivayet, talep edilmesi gereken ve bu uğurda uzun seyahatlerin dahi göze alındığı bir ilimdir (Güler, K. 2007: 161). Bu anlayışa en açık şekilde, Dârimî’nin *es-Sünen* adlı eserinde rastlanmaktadır. Eserin giriş kısmında “İttibâu’s-Sünne” başlığı altında bilgi meselesi ele alınmış; devamında, “Kitap veya Sünnet’te Bulunmayan Konularda Cevap Vermekten Kaçınma” başlıklı bir bölüm yer almıştır. Bu bölümde sahabe ve tâbiünden aktarılan birçok rivayetle, Kitap ve Sünnet’te açıkça bulunmayan konular hakkında konuşmanın caiz olmadığı ifade edilmiştir.

Dârimî, bu yaklaşımı daha da pekiştirmek adına, “Bâbu Kerâhiyyeti’l-Fetvâ” [Fetva Vermenin Keraheti] başlığı altında henüz gerçekleşmemiş olaylarla ilgili veya Kur’ân ve hadislerde açıkça yer almayan konularda fetva vermekten sakınılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, “Bâbu Men Habe’l-Fetvâ ve Kerhi’t-Tenattu’ ve’t-Tebeddu” başlığı altında ise kişisel görüşlere dayalı fetvaların bidatlerin kapısını aralayacağına dair çeşitli rivayetlere yer vermiştir. Bu bağlamda, “eser” (rivayet edilen bilgi) ve “bidat” kavramlarının zıtlığı net bir şekilde ortaya konulmuştur. Dârimî’nin çizdiği bu çerçevede, “eser” insanı bidate düşmekten koruyan bir kalkan olarak görülmüştür. Bununla birlikte, rivayet (eser), doğrudan “ilim” olarak tanımlanmıştır. Dârimî, talep edilmesi gereken bilginin sadece rivayet edilen bilgi olduğunu ifade etmiştir (Dârimî, 2000: 1/232). Bu doğrultuda, Ehl-i Hadis için rivayet, temel bir epistemolojik kaynak olarak öne çıkmaktadır.

Özellikle itikadî meselelere ilişkin rivayetlerin yalnızca merfû hadislerle sınırlı kalmadığına dikkat çekilmelidir. Nitekim tâbiîn neslinden gelen rivayetler, sahabe döneminden aktarılan bilgiyi yansıttığı için büyük bir değer taşımaktadır. Tâbiîn rivayetleri, sahabenin bilgisine dayandığından dolayı güvenilir kabul edilmiş; bu çerçevede, bilgi üretiminin değil, nakledilmesinin esas olduğu belirtilmiştir.

Ehl-i Hadis, diğer fırkaların görüşlerini eleştirirken, bu görüşlerin sahabe ve tâbiünden aktarılan bilgiye aykırı olduğunu ileri sürerek kendi argümanlarını güçlendirmiştir (İbn Huzeyme, 1994: 1/19; 1/126). İbn Huzeyme, Allah’ın zatı ve sıfatları konusundaki görüşlerini Kur’ân ve hadis rivayetleri temelinde şekillendirmiştir. Özellikle Allah’ın

sıfatlarına ilişkin hadislerde yer alan bilgilerin, Kur'ân-ı Kerim'de bulunan bilgilerle uyumlu olduğunu ve bu nedenle hadislerin kabul edilmesinin Kur'ân'a olan imanun bir gereği olduğunu savunmuştur.

Bu bağlamda İbn Huzeyme'nin Kitâbü't-Tevhîd eserinde, hadislerin Kur'ân ile çelişmesinin mümkün olmadığı, aksine hadislerin Kur'ân'ın bir yansıması olduğu ifade edilmektedir. Örneğin, Allah'ın "vech" (yüz) sıfatına ilişkin bölümde şu başlığa yer verilmiştir:

"باب ذكر إثبات وجه الله الذي وصفه بالجلال والإكرام في قوله: {ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام} [Kendisini yücelik ve ikram sahibi olarak nitelendiren Allah'ın vech sıfatının ispatı babı, "Celâl ve ikram sahibi Rabbinin yüzü baki kalacaktır" ayeti doğrultusunda.] (İbn Huzeyme, 1994: 1/24).

Bir sonraki bölümde, bu ayetle uyumlu hadisler şu başlık altında zikredilmiştir: **باب البيان من أخبار النبي المصطفى صلى الله عليه وسلم في إثبات الوجه لله جل ثناؤه، وتباركت أسماؤه، موافقة لما أتونا من التنزيل الذي هو بالقلوب محفوظ، وبين الدفتين مكتوب، وفي المحاريب والكتائب مقروء** [Seçilmiş Peygamber'in (s.a.v.), Allah'ın vech sıfatını ispat eden hadislerine dair kalplerde ezberlenen, mushafalarda yazılı, mihrap ve medreselerde okunan Kur'ân-ı Kerim ile uyumlu açıklamaları babı] (İbn Huzeyme, 1994: 1/27).

Bu tür örneklerle İbn Huzeyme, hadislerin Kur'ân'a ek bir bilgi getirmediğini, aksine onunla uyumlu olduğunu vurgulamaktadır. Hadislerin reddinin, aslında Kur'ân'ı reddetmek anlamına geldiği düşüncesi, onun kelâmî muhaliflerine karşı eleştirilerinin temelini oluşturur. Özellikle Cehmiyye mezhebinin, hadislerin itikadî delil olma vasfını reddetmesi, İbn Huzeyme'nin eleştirilerinde sıkça dile getirilmiştir.

Sonuç olarak, İbn Huzeyme'nin epistemolojik yöntemi, hadislerin itikadî meselelerde Kur'ân ile uyumlu bir delil olduğunu kabul etmektedir. Bu anlayış, "Peygamber'in hadisleri, her yerde okunan Allah'ın kitabıyla uyumludur" ifadesiyle özetlenebilir. Kur'ân'a inanıldığı gibi, hadislerin de aynı kesinlikte kabul edilmesi gerektiği, İbn Huzeyme'nin yaklaşımının temelini oluşturmaktadır.

Dârekutnî'nin eserlerinde ise daha farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. O, genellikle hadislerin rivayet edilmesiyle yetinmiş, hadislerin sahihliği ya da zayıflığı konusunda değerlendirmelerde bulunmuş, ancak bu rivayetler üzerine yorum yapmaktan kaçınmıştır. Dârekutnî, bilginin sahih rivayetlerden elde edilmesi gerektiğini savunarak, şahsi görüşlerin itikadî meselelerdeki rolünü reddetmiştir. Bu bağlamda, Zührî'den aktardığı şu rivayet dikkat çekicidir:

"Sünnete teslim olun, ona karşı çıkmayın" (Dârekutnî, 1993/1402: 44).

Bu çerçevede Dârekutnî ve İbn Huzeyme'nin eserleri, itikadî meselelerde rivayetlerin belirleyici rolünü açıkça ortaya koymakta ve Ehl-i Hadis geleneğinin temel metodolojisini yansıtmaktadır.

2.3.2. Cemaatin Merkezî Rolü

Ehl-i hadis ekolünde önemli kavramlardan biri "cemaat" kavramıdır. Cemaat, yalnızca bir topluluk ya da sayı çokluğunu ifade etmez; daha çok itaat, bağlılık ve bilgi aktarımındaki süreklilikle ilgilidir (Esen, 2014: 187). Bu bağlamda Âcurrî, eş-Şerîa adlı eserinde cemaatin rolünü şu şekilde tanımlamıştır: "Cemaate bağlı kalma emri ve ayrılıktan kaçınma, yani sünnete tabi olma ve bidatleri terk etme." Bu tanıma göre

cemaat, itaatle özdeşleşir ve kişiyi hevâ ve ayrılıklardan korur. Aynı zamanda cemaat, fırka kavramına zıt bir anlam taşıyarak doğru yolu temsil eder (Âcurrî, 1999: 1/270).

Cemaat kavramını, “es-sevâdü'l-a'zam” olarak bilinen kavramla ilişkilendiren Âcurrî, bu bağlamda Hz. Muhammed'den (s.a.v.) şu hadisi nakleder: “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır, bunların hepsi sapıklık üzeredir, yalnızca ‘sevâdü'l-a'zam’ hariç.” Ashab, “Ya Resûlullah, ‘sevâdü'l-a'zam’ nedir?” diye sorduğunda, Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: “Benim ve ashabımın gittiği yoldan gidenlerdir. Allah’ın dininde tartışmaya girmeyen ve bir günah sebebiyle tevhid ehlinde birini tekfir etmeyen kimselerdir.” (Tabarânî, el-Mucemu'l-evsat, 7840).¹

İbn Huzeyme, cemaatin merkezî rolünü vurgularken, aktardığı ve delil olarak kullandığı rivayetlerin cemaat tarafından nakledildiğini özellikle belirtmiştir. Bu durum onun şu sözünde açıkça görülmektedir: “Peygamber’in (s.a.v.) vefatından önce Allah’ı gördüğünü inkâr eden Hz. Âişe’den gelen rivayetler nakledilmiştir. Ehl-i kible olan sahabeler, tabîiler ve onlardan sonra gelen ilim ehli, kıyamet gününde müminlerin yaratıcısını gözleriyle göreceği konusunda hiçbir ihtilaf yaşamamışlardır” (İbn Huzeyme, 1994: 2/548).

Benzer şekilde, Dârekutnî, Abbâd b. Avvâm’dan nakledilen bir rivayeti aktararak cemaatin önemini şöyle vurgular:

“Şerîk bin Abdullah yanımıza geldi. Ona dedik ki: ‘Bizim burada, Allah’ın dünya semasına inişini ve cennettekilerin Rablerini göreceklerini inkâr eden bazı Mutezilîler var.’ Bunun üzerine Şerîk, bu konuda on kadar hadis rivayet etti ve dedi ki: ‘Biz dinimizi tabîilerin evlatlarından, onlar da Allah Resûlü’nün sahabelerinden aldılar. Peki, Mutezile mensupları dinlerini kimden aldı?’” (Dârekutnî, 1402: 43).

Burada görüldüğü üzere, cemaat kavramı, özellikle Allah’ın nüzûlü ve kıyamet gününde Allah’ı görme gibi inanç konularında merkezi bir rol oynar. Cemaat, bu rivayetleri aktaran ve inançları kuşaktan kuşağa taşıyan bir otorite olarak kabul edilir. Öte yandan, bu inançları reddeden grupların, cemaatin sahip olduğu türden bir nakil silsilesine dayanmadığı vurgulanır.

2.3.3. Anlama Yöntemi

Bu bölümde, sıfat hadisleri ve diğer itikadî meselelerle ilgili hadislerin anlaşılmasında belirli bir yöntem olup olmadığı incelenmektedir. Yapılan araştırmalar, bu hadislerin anlaşılmasının temelinde hadislerin lafızlarına dayandığını ve lafzın sınırlarını aşan bir te’vilin reddedildiğini ortaya koymaktadır. Bu durumun iki önemli göstergesi bulunmaktadır:

Birincisi, müelliflerin kullandıkları tercemelerin, hadislerin doğrudan bir yansıması niteliğinde olmasıdır. Bu tercemeler, hadislerde geçen ifadeleri olduğu gibi ele alır ve herhangi bir yorum ya da te’vile başvurmadan aktarmaktadır.

İkincisi ise, müelliflerin te’vilden açıkça ve doğrudan sakındırmalarıdır. Te’vilin reddedilmesinin ardındaki temel neden, te’vilin ihtilafa kapı açacağı ve bunun nihayetinde anlaşmazlık ve çatışmalara yol açabileceği gerçeğidir. O dönemde İslam ümmetinin yaşadığı tarihsel olaylar, bu ihtilafların sonuçlarının toplum hafızasında canlı kalmasına neden olmuştur. Te’vilin reddi, ihtilafın kınanması bağlamında

¹ Hadis zayıftır, nitekim İbh Hibbân *el-Mecruhûn* adlı eserinde hadisi Kesîr b. Mervân adlı râvinin tercümesinde rivayet etti ve bu râviyi “Münkeru'l-hadis” olarak değerlendirdi. 2/225.

temellendirilmiştir. Bu yaklaşımı, özellikle Âcurrî ve benzer müelliflerin eserlerinde net bir şekilde görmek mümkündür. Kelam meselelerini ele alan hadis kitaplarında, ihtilafın temel sebebi olarak te'vil gösterilmiş ve te'vilin, rivayetlerin dışına çıkarak bid'atlere yol açan bir uygulama olduğu savunulmuştur (Âcurrî, 1420/1999: 1/315).

Bu yaklaşımı desteklemek için iki ana delil öne sürülmüştür:

İlki lügavî delildir ki bu delile İbn Huzeyme'nin eserlerinden çokça rastlanmaktadır. Dinî metinlerin açık ve anlaşılır bir Arapça ile geldiği, bu nedenle bu metinlerin dil kuralları çerçevesinde anlaşılması gerektiği savunulmuştur.

İkincisi Naklî Delildir ki bu delil, sahabe ve tabiûnun meseleleri bu şekilde ele aldığı gerçeğine dayanmaktadır. Bu yaklaşım, ümmetin ilim geleneği içinde süreklilik göstermiştir.

İbn Huzeyme, hadislerin dilinin açık ve net olduğunu savunmuş, bu dilin Arapça'nın sade ve anlaşılır yapısına uygun olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, hadislerdeki ifadeler gerçek anlamda kullanılmalı, herhangi bir te'vil ya da mecazî yoruma ihtiyaç duyulmamalıdır. İbn Huzeyme, itikadî meselelerde hadislerin lafzının dışına çıkılmasının, metni asıl amacından saptırmak anlamına geleceğini ifade etmiştir (İbn Huzeyme, 1994: 1/233).

Bu yaklaşımın bir örneği, Allah'ın göklerde bulunması meselesine dair tartışmalarda görülebilir. İbn Huzeyme, "Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de ve Resûlullah'ın hadislerinde haber verdiği gibi göktedir" başlığı altında, "Yüce Rabbinin adını tesbih et" (A'lâ Suresi, 1) ayetini incelemiştir. Burada geçen "el-A'lâ" ifadesinin, Allah'ın her şeyin üstünde olduğunu açıkça belirttiğini savunmuştur (İbn Huzeyme, 1994: 1/257). Ancak bu sıfatların Allah'a nispet edilmesinin teşbih içermediğini de özellikle vurgulamıştır.

İbn Huzeyme, Allah'a mekân nispet etme konusunda şu hadisi ele almıştır: "Rabbiniz onlara bakacak ve 'Bir şey arzu ediyor musunuz ki size fazlasını vereyim?' diye soracak." Bu hadiste geçen "bakış" kelimesini ele alan İbn Huzeyme, Arap diline göre bakan kişinin, baktığı kişilerin üzerinde olması gerektiğini belirtmiştir (İbn Huzeyme, 1994: 2/891).

Dârekutnî'nin anlama yöntemi de, sefeli İbn Huzeyme'ye benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Dârekutnî'ye göre hadisler, te'vile veya yoruma gerek duyulmaksızın lafızlarına dayanılarak anlaşılmalıdır. Ancak, bu yaklaşımın hadislere sadece zahirî anlamlarıyla yaklaşılması nedeniyle derinlemesine bir anlama yöntemi olmadığı eleştirisi yapılmaktadır (Koçyiğit, t.y.: 137).

Araştırmacının görüşüne göre, Ehl-i Hadis'in bu meselede sunduğu yaklaşım, esasen bu hadislerin kabul edilmesi ve teslim olunması gerektiği yönündeki bir vurguya dayanmaktadır. Bu durumu, Dârekutnî'nin Ebû Ubeyd el-Kâsım bin Selâm (ö. 224/838)'dan aktardığı şu rivayet açıkça ortaya koymaktadır:

"Bu hadisler sahihtir ve hadisçiler ile fakihler arasında birbirlerine aktarılmıştır. Bunlar bizim için bir hakikattir, şüphemiz yoktur. Ancak 'Nasıl ayağını koydu?', 'Nasıl güldü?' diye sorulursa, biz bunu açıklamayız. Kimseyi de bunu açıklarken işitmedik." (Dârekutnî, 1993/1402: 39).

Bu rivayetten çıkarılabilecek birkaç önemli nokta bulunmaktadır:

İlki, sıfat hadislerinin anlaşılmasının, ele alındığı dönemde tartışmalı bir konu olduğu görülmektedir.

İkincisi, Ehl-i Hadis'in temel dayanağı, bu hadislerin selef-i salihîn tarafından kabul edilmesi ve bu rivayetlerin aktarımında merkezî bir rol üstlenmesidir.

Üçüncüsü, selefin bu hadisleri yorumlamamış olması, bu hadislerin yoruma tabi tutulmasının caiz olmadığına delalet etmektedir. Bu durum, selefin İslam düşüncesindeki merkezî konumunu pekiştirmiştir.

Dördüncüsü, bu ilkeler doğrultusunda, sıfat hadisleri sahih olduğu sürece, hiçbir şekilde yorumlanmadan ve anlamları hakkında sorular sorulmadan kabul edilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Ehl-i Hadis'e göre, bu yaklaşımın reddedilmesi, bid'atın kapısının aralanmasına neden olacaktır. Bid'at, Ehl-i Hadis'in nazarında, rivayetlerin zahir anlamlarından uzaklaştırılarak te'vil edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, Cehmiyye, sıfat hadislerini te'vil eden ve zahir anlamlarını reddeden ilk grup olarak dikkat çekmektedir. Ehl-i Hadis nazarında, Cehmiyye terimi, sıfat hadislerini te'vil eden gruplar için genel bir kavrama dönüşmüştür (Dârekutnî, 1993/1402: 41).

Ehl-i Hadis'in kelimâ meselelere yönelik benimsediği temel yaklaşım, te'vilden kaçınmak ve nassı olduğu gibi anlamaktır. Bu yöntem, özellikle Dârekutnî'nin eserlerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Sufyân b. Uyeyne' (ö. 198/814) den rivayet edilen şu söz, bu yaklaşımı açık bir şekilde özetlemektedir:

"Allah'ın Kur'an'da kendisi için sıfat olarak belirttiği her şeyin tefsiri, o sıfatı okumaktır; ne bir keyfiyet ne de bir benzerlik iddia edilmez" (Dârekutnî, 1993/1402: 41).

Bu ifade, te'vilin terk edilmesi gerektiğini ve metnin açık bir şekilde, olduğu gibi anlaşılmasının esas alındığını vurgulamaktadır. Dârekutnî, bu anlayışı daha da netleştirmek adına Vekî'den şu ifadeyi nakletmektedir:

"Bu hadisleri olduğu gibi kabul ederiz, 'Bu nasıl olabilir?' ya da 'Bu neden geldi?' diye sormayız."

Bu yaklaşım, sıfat hadislerinin anlamı hakkında soru sormamanın, bid'at taraftarları ile Ehl-i Hadis arasında önemli bir ayrım noktası olduğunu ortaya koymaktadır. Sıfat hadislerini te'vil eden kişi, Ehl-i Hadis tarafından genellikle bid'atçı veya Cehmiyye mensubu olarak nitelendirilmiştir.

Ehl-i hadis'in bu yaklaşımı, özellikle te'vilin bid'ate yol açacağına dair bir korkuya dayanmakta ve sıfat hadislerinin lafzına sadık kalmayı teolojik bir istikrarın teminatı olarak görmektedir. Bu yöntemin Ehl-i hadis geleneğinde tarih boyunca etkisini sürdürmesi, rivayetlerin metinsel yorumlarıyla ilgili meselelerde belirleyici olmuştur.

2.3.4. Bilgi Yeterliliği

Ehl-i hadis'in epistemolojik yönteminde dikkat çeken en önemli unsurlardan biri, "bilgi yeterliliği" olarak adlandırılabilir bir yaklaşımdır. Bu kavram, selef-i salihîn'den aktarılan bilginin yeterliliğine dayanmaktadır ve özünde, "Selef için yeterli olan bilgi, bizler için de yeterlidir" anlayışını taşır. Bu yöntem, farklı fırkalara karşı oluşturulan cevaplarda sıkça bir dayanak noktası olarak kullanılmıştır. Sahabe ve tâbiîn kuşağının

sıfat hadislerini kabul ettiği ve onları te'vil etmediği bir gerçekse, bu yönetime göre onların yolunu izlemek bir zorunluluktur.

Bu yaklaşım, özellikle Âcurrî'nin eş-Şerîa adlı eserinde açık bir şekilde temellendirilmiştir. Âcurrî, selef-i salihîn'in bize aktardığı fıkhu nasıl aynen takip ediyorsak, sıfat hadislerine iman konusunda da aynı yolu izlememiz gerektiğini ifade etmiştir. (Acurrî, M. 1420/1999: 3/1126).

Bilgi yeterliliği anlayışı, Dârekutnî'nin Yahyâ b. Maîn'den aktardığı bir rivayette de net bir şekilde görülmektedir. Bu rivayette Yahyâ b. Maîn, Zekeriya b. Adî'nin Vekî'ye yönelttiği bir soruya verdiği cevabı nakleder: Zekeriya, Vakî'ye, "Allah'ın kürsisi ve ayaklarının yeri gibi sıfat hadisleri nasıl anlaşılmalıdır?" diye sormuştur. Vakî şu şekilde cevap vermiştir: "Biz İsmail b. Ebî Hâlid'i, Süfyân'ı ve Mes'ûd'u bu hadisleri - yani sıfat ile ilgili hadisler - anlatırken gördük, ancak hiçbirini te'vil etmiyorlardı." (Dârekutnî, A. 1993/1402: 39).

Bu örnek, Ehl-i hadis'in sıfat hadislerini te'vil etmeksizin kabul etme anlayışının, selefin pratiğini esas alarak şekillendiğini ve bilgi yeterliliği ilkesi doğrultusunda sürdürüldüğünü göstermektedir.

2.4. Reddiye Yöntemi

Dördüncü yüzyılda yazılan hadis eserlerini önceki dönemlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri, farklı fırkalara yönelik reddiyelere geniş ölçüde yer verilmesidir. Bu husus, dönemin sosyo-politik ve ilmî bağlamı ile doğrudan ilişkilidir. Siyasi otoritelerin Ehl-i hadis'e olan yakın ilgisi, hadis âlimlerine muhalif fırkaların görüşlerini eleştirme ve kendi yöntemlerini savunma imkânı tanımıştır. Bazı eserler tamamen bu reddiyeler amacıyla yazılmışken, diğer eserlerde bu tür eleştiriler, çeşitli konular arasında yer almıştır. Örneğin, eş-Şerîa ve Kitâbü't-Tevhîd gibi eserler, özellikle Cehmiyye ve Mu'tezile gibi fırkalara yönelik kapsamlı reddiyeler içermektedir.

Ehl-i hadis'in muhalif fırkalara yönelik reddiye yöntemi, epistemolojik ve metodolojik yaklaşımlarına dayanmaktadır. Âcurrî, bu yöntemi şu şekilde özetlemektedir: "Kaderiye'ye karşı delilimiz, Allah'ın Kitabı, Resûlü'nün sünneti, sahabenin ve onlara güzellikle tabi olanların sünneti ile Müslümanların imamlarının görüşleridir. Lakin tartışma ve çekişmelerden uzak duruyoruz." Bu ifade, Ehl-i hadis'in bilgi temellerine dayanan yaklaşımını ve tartışmalardan kaçınarak geleneksel metodu takip etme hassasiyetini yansıtmaktadır. Bu bağlamda reddiyelerin temel dayanakları üç noktada özetlenebilir:

Kur'an ve hadis metinleri,

Sünnetin bağlayıcılığı,

Selef-i salihîn'den nakledilen rivayetlerin bilgi yeterliliği.

Kitâbü't-Tevhîd, Ehl-i hadis'in muhalif fırkalara yönelik yöntemini incelemek açısından önemli bir kaynaktır. İbn Huzeyme, bu eserinde muhalif fırkaların görüşlerini eleştirmek için Arapça dil kurallarını temel almıştır. Ehl-i hadis'in kelâm anlayışındaki temel ilkelerden biri olan bu yöntem, özellikle Allah'ın sıfatlarına ilişkin tartışmalarda belirginleşmektedir. İbn Huzeyme'ye göre, muhalif fırkalar Allah'ın sıfatlarını te'vil ederek, bu sıfatları zahîrî anlamlarından uzaklaştırmakta ve mecazî yorumlarla yeni anlamlar türetmektedir. Ancak İbn Huzeyme, bu tür te'villeri reddederek, Kur'an ve

hadislerin açık ifadelerini esas almanın zorunlu olduğunu savunmuştur. Ona göre, hadislerin lafızları Arapça'dır ve bu lafızların zahir anlamı, doğrudan ve doğru bir şekilde anlaşılmalıdır.

Bu bağlamda, İbn Huzeyme, "Yalnızca celal ve ikram sahibi Rabbinin yüzü baki kalacaktır" (Rahmân 27) ayetini ele almış ve bu ayetteki "celâl ve ikram" sıfatlarının, doğrudan "vech"e (yüz) nispet edildiğini belirtmiştir. Ona göre, bu sıfatların Allah'a nispet edilmesi gerektiğini iddia edenlerin görüşü yanlış bir yorumdur. Arapça dil kurallarına göre doğru kullanım, ayette yer aldığı şekilde olmalıdır ve farklı bir kullanım, dil kurallarıyla çelişir. (İbn Huzeyme, 1994: 1/51).

İbn Huzeyme'nin muhalif görüşlere yönelik eleştirileri, aynı zamanda Ehl-i hadis'in kendisini savunma işlevi görmektedir. Muhalif fırkalar, Ehl-i hadis'i teşbihle (Allah'ın sıfatlarını yaratılmışlara benzetme) suçlarken, İbn Huzeyme, hadislerin Arap dili bağlamında doğru bir şekilde anlaşılmasının teşbih ithamını geçersiz kıldığını savunmuştur. Örneğin, Allah'ın "vech" (yüz) sıfatını kabul ederken, bu sıfatın insan yüzüne benzemediğini vurgulamıştır. (İbn Huzeyme, 1994: 1/51). Bu yaklaşıma göre, nasların zahir anlamları esas alınmalı ve mecazî yorumlardan kaçınılmalıdır, çünkü metinlerin dili ve yapısı açık bir anlam taşır.

İbn Huzeyme, nüzûl (iniş) hadisini ele alırken, inişin keyfiyetiyle ilgili herhangi bir açıklama yapılmısa da, Arapça dil kurallarına göre inişin yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, diğer hadislerde Allah'ın göklerin üzerinde olduğu açıkça ifade edilmiştir. (İbn Huzeyme, 1994: 1/290). Bu yaklaşım, Ehl-i hadis'in metinlerde yalnızca tek bir anlam bulunduğunu ve bu anlamın metnin lafzında saklı olduğunu savunduğunu göstermektedir. Bu anlayışa göre, nasların ifade ettiği gerçek anlamlara iman etmek yeterlidir; keyfiyetiyle ilgili spekülasyonlara veya te'vile gerek yoktur.

İbn Huzeyme'nin ikinci yöntemi ise, Cehmiyye'nin sünneti reddederken aslında Kur'an'a karşı geldiklerini vurgulamasıdır. Ona göre sünnet, Kur'an'ın bir tefsiridir ve bu nedenle sünnetin bağlayıcılığı itikadî meselelerde tartışmasıdır. Bu yaklaşım, sünnetin Ehl-i hadis tarafından temel bir epistemolojik dayanak olarak kabul edildiğini ve itikadî meselelerin çözümünde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

2.5. Hadislerin Sıhhati Sorunu

Hadis usulü eserlerinde, İbn Huzeyme'nin hadislerin sıhhatini belirleme konusundaki titizliği sıkça vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, onun *Sahih* adlı eseri, sahih hadisler bakımından temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Ancak şu soru dikkat çekicidir: İbn Huzeyme'nin bu titiz yaklaşımı, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde zikredilen hadisler için de geçerli midir?

Araştırmacı Rabia Zahide Temiz'in tespitlerine göre, *Kitâbü't-Tevhîd* eserinde yer alan yaklaşık 918 rivayetin isnad açısından incelenmesi sonucunda, 471 rivayetin kabul edilebilir, 447 rivayetin ise zayıf olduğu belirlenmiştir (Temiz, R. 2014: 477). Bu oran, İbn Huzeyme'nin hadis seçimindeki yönteminin sorgulanmasına yol açmaktadır. İbn Huzeyme'nin şu ifadesi konuyu daha da karmaşık hale getirmektedir: "Biz, yalnızca adil bir raviden diğer adil bir raviye, muttasıl bir senetle gelen sahih haberlerle delil getiririz; mürsel veya zayıf haberlerle delil getirmeyiz" (İbn Huzeyme, 1994: 1/136).

Bu noktada, İbn Huzeyme'nin hadis kabulünde farklı bir kriter benimseyip benimsemediği sorusu gündeme gelmektedir. *Kitâbü't-Tevhîd* eserindeki bazı ifadeler,

onun hadislerin sahihliğinde ümmetin âlimleri arasında yaygın kabul görmüş olmasını esas aldığı göstermektedir (İbn Huzeyme, 1994: 1/26, 1/289). Bu durum, İbn Huzeyme'nin rivayetlerin tevatür veya meşhurluk düzeyinde yaygınlık kazanmasına öncelik verdiğini düşündürmektedir.

İbn Huzeyme'nin bu yaklaşımı, "genel nakil" ve "özel nakil" ayrımıyla açıklanabilir. Örneğin, *Kitâbü't-Tevhîd*'de yer alan bir bölümde şu ifadeler bulunmaktadır

"[Allah'ın yüce ilminin ispatı], seçilmiş peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen, mihraplarda ve medreselerde okunan vahiy ile gerçekleşmiştir. Bu ilim, genel bilgi alanına ait bir ilimdir; özel nakil yoluyla gelen haberlerden değildir" (İbn Huzeyme, 1994: 1/22).

Burada, "genel nakil" ümmet arasında yaygın kabul gören rivayetleri ifade ederken, "özel nakil" klasik rivayet sistemiyle sınırlı kalmaktadır. Bu yaklaşım, İbn Huzeyme'nin hadislerin doğruluğunu yalnızca isnada değil, rivayetlerin ümmet nezdindeki yaygınlığına dayandığını göstermektedir.

Dârekutnî'nin hadislerin sıhhati konusunda kullandığı kriterler, sınırlı çerçevede tartışılmıştır. Araştırmalara göre, Dârekutnî'nin temel kriteri, "telakki bil-kabûl"dür. Yani, rivayetlerin ümmet arasında kabul görmüş olması ve mutabaat yollarının çokluğu, hadislerin doğruluğunu belirleyen en önemli ölçütler arasında yer almıştır. Örneğin, Dârekutnî'nin şu ifadesi bu durumu desteklemektedir: "Bu hadisler sahih olup hadisçiler ve fıkıh âlimleri tarafından birbirlerine aktarılmıştır; bizler de onlara kesin olarak inanırız ve şüphe duymayız" (Dârekutnî, 1993/1402: 39).

Buradan hareketle, rivayetlerin geniş bir kabul görmesi, Dârekutnî'nin hadisleri sahih kabul etmesinde temel ölçüt olmuştur.

Ayrıca, rivayet yollarının çokluğu ve çeşitli tariklerin bulunması, haberin sıhhatini destekleyen önemli unsurlardan biridir. Dârekutnî'nin aktardığı bir olay, bu yaklaşımı daha açık hale getirmektedir. Muhammed bin Mahlad'ın rivayetine göre, Ebû Nuaym şu ifadeyi kullanmıştır:

"Sufyân bin Saîd bin Mesrûk, Hamza es-Sevrî, Züheyr bin Muâviye ve Hasan bin Sâlih gibi birçok raviden Allah'ın ahirette görüleceğini naklettik. Daha sonra bir Yahudi boyacı geldi ve bu iddiayı reddetti" (Dârekutnî, 1993/1402: 43).

Bu örnek, rivayet yollarının çokluğunun, haberin doğruluğunu destekleyen önemli bir kriter olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, hem İbn Huzeyme hem de Dârekutnî'nin hadislerin sıhhatine ilişkin değerlendirmelerinde rivayetlerin ümmet arasında yaygın kabul görmesini merkeze aldığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, onların epistemolojik yöntemlerinin temelini oluşturmuş ve hadislerin doğruluğunda yalnızca isnada değil, ümmetin ortak kabulüne de önem verdiklerini ortaya koymuştur.

Sonuç

Çalışmada, hicrî dördüncü yüzyılda itikadî meseleleri ele alan hadis eserleri incelenmiş ve İbn Huzeyme ile Dârekutnî'nin eserleri, Ehl-i hadis'i temsilen mercek altına alınmıştır. Bu araştırmanın temel sorusu, bu eserlerin yapısal özellikleri, Ehl-i hadis'in itikadî meselelerdeki yaklaşımlarında ne gibi yenilikler getirdiği ve "Hadisî Kelam" kavramının varlığına ilişkin bir tartışma açılabilceği üzerine odaklanmıştır.

Hicrî dördüncü yüzyıldaki hadis eserleri, Ehl-i hadis'in itikadî meselelerde geliştirdiği yaklaşımı daha ileri bir düzeye taşımıştır. Bu dönemde yapılan tasnifler hem niceliksel hem de niteliksel olarak önemli bir gelişim göstermiştir ve o dönemin siyasi ve toplumsal koşulları, bu yaklaşımın şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Yapılan analizler, hicrî dördüncü yüzyıldan itibaren, itikadî meseleler hakkında konuşmaktan kaçınan Ehl-i hadis'in, sessizliğini bozarak inançlarını açıklamaya, savunmaya ve bu konudaki epistemolojik temellerini ortaya koymaya başladığını göstermektedir. Ehl-i hadis, diğer fırkalara karşı verdikleri mücadelelerde, itikadî meselelerdeki görüşlerini ifade etmiş ve bu bağlamda savunmalarını yapmıştır. Bu durumu, "Hadisî Kelam" olarak nitelendirebiliriz. Hadisî Kelam, geniş anlamda rivayetler çerçevesinde itikadî meseleleri ele alıp savunma yapmayı ifade eder. Bu nedenle, bu çalışmanın önemli sonuçlarından biri olarak, Mu'tezilî ve Eş'arî kelam anlayışlarının yanı sıra Hadisî Kelam'ın da varlığından söz edilebilir.

Ehl-i hadis'in itikadî meselelerde izlediği epistemolojik yöntem, mervî olan rivayetlere dayanmaktadır. Bu rivayetler, Peygamber, sahabe ve tabiîn'den nakledilen merfû, mevkûf ve maktû hadisleri kapsamaktadır. Ehl-i hadis'in bu rivayetleri temel almasının nedeni, bilginin üretilmeyip nakledildiği düşüncesidir. Bu bilgi, rivayet zinciriyle aktarılmaktadır.

Bu bağlamda, bid'atçı fırkalara karşı verilen mücadelelerin, Ehl-i hadis'in çizdiği epistemolojik çerçeveye içinde kalması gerektiği vurgulanmıştır. Başka bir deyişle, itikadî meseleler yalnızca Kur'an ve hadis metinlerinden hareketle savunulmalı, metin dışı yöntemler kullanılmamalıdır.

Sıfat hadislerinin anlaşılması konusunda çeşitli zorluklar yaşanmış olsa da, Ehl-i hadis bu hadisler için açık bir anlama yöntemi önermemiştir. Bunun yerine, bu tür hadislerin kabul edilip teslim edilmesi gerektiği yönünde bir yaklaşım benimsenmiştir. Dolayısıyla, bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda belirli bir yöntemden söz edilemez. Ehl-i hadise göre, dini dil, özellikle itikadî meselelerde, Kur'an-ı Kerîm ve hadis dili açık, gerçek ve kesin bir nitelik taşır.

Bilginin Ehl-i hadis nazarında nakledilen bir unsur olarak kabul edilmesi, "cemaat" ve "bilgi yeterliliği" gibi iki önemli kavramı beraberinde getirmiştir. "Cemaat" kavramı, sayısal çoğunluktan ziyade bilginin aktarımı görevine dayanan bir anlam taşır. Ehl-i hadis, cemaat kavramını kullanarak inançlarının meşruiyetini göstermeye çalışmıştır. "Bilgi yeterliliği" ise, cemaatin aktardığı bilgiye dayanmayan herhangi bir unsurun bid'at olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte, bu Hadisî Kelam'ın, kelim âlimleri tarafından temelleri atılmış kelam ilmine bir alternatif oluşturduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun nedeni, hadis âlimlerinin çalışmalarının yalnızca nassla sınırlı olmasıdır. Her ne kadar rivayet ve cemaat temelli bir tez sunmaya çalışmış olsalar da, nasslara tam bir bağlılık göstermeleri ve te'vil kapısını kapatmaları, bu girişimlerini başarısız kılmıştır. Çünkü yalnızca zahire dayanarak bir kelam inşa etmek mümkün değildir.

Ehl-i hadis'e göre, bid'at, hadisleri reddetmek ya da te'vil etmekle ilişkilendirilmiştir. Bid'atten korunmanın yolu ise, rivayetlere sadık kalmaktır. Bu nedenle, bid'atçilere en belirgin sıfatları olan "hadisleri reddetme" sıfatı nispet edilmiştir.

Hadislerin sıhhati meselesi, Ehl-i hadis'in itikadî eserlerinde tartışmalı bir konu olmuştur. Araştırmalar, bazı rivayetlerin zayıf olduğunu ortaya koymuş olsa da, bu rivayetlerin kabulünde temel dayanağın, rivayetlerin yaygınlaşması, kabul görmesi ve cemaat arasında aktarılması olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak burada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: Hadis ehlinin, inandıkları akideleri savunma amacıyla geliştirdiği bu kelâmî yaklaşım, kelâm ilmine bir alternatif teşkil eder mi? Hadis ehlinin benimsediği epistemolojik yöntem, çağdaş sorunlara cevap vermek için yeterli midir? Araştırma göstermiştir ki, hadis ehli kelâmî meseleleri kendilerine özgü bir perspektiften tartışmışlardır. Ancak, bu kelâmî yaklaşımın -ki buna "hadis kelâmî" adını verdik- doğası metinsel bir karaktere sahiptir. Yani bu yaklaşım, metni temel almakta ve metin dışına çıkmayı kabul etmemektedir. Nitekim nas - yani marvî-, bilgi edinmenin yegâne kaynağı olarak görülmüş ve bu metinler zahiri bir yöntem çerçevesinde anlaşılmıştır. Bu da, metinlerin te'vil edilmesini yasakladığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle metinler yalnızca Arapça dilinin sınırları içinde anlaşılmakta, aklın veya te'villerin metinlerin anlaşılmasında bir rolü bulunmamaktadır. Bu bağlamda, hadis ehlinin kelâmî yaklaşımı, kelâm ilmine bir alternatif teşkil edemez; çünkü bu yöntem, metne bağlı kalmakta ve bu bağlılık, kelâmî sorulara cevap verme kapasitesini sınırlamaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, ... Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "....." adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma ... danışmanlığında ... tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız ... başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(... Üniversitesi Rektörlüğü, ... Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının xx.xx.2023 Tarih , x Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "...", orally delivered at the ..... Symposium....</p> <p>* This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "...", supervised by ... (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>*(... University Rectorate, ... Ethics Committee Decision was taken with the decision dated xx.xx.2023, numbered x of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Acurrî, M. (1420/1999). *eş-Şarîa*. thk. Abdullah b. Ömer ed-Dumeycî. 5 cilt. Riyad: Daru'l-vatan.
- Beyhakî. A.(1413/1993). *el-Esmâu ve's-Sifât*. thk. Mukbil b. Hâdi el-Vâdi'i. 2 cilt. Cidde: Mektebetu's-Sevâdî.
- Buhârî, M. (1993) *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Mustafa el-Boğa. 7 cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr.
- Dârekutnî, A. (1411). *Rüyetullah*. thk. İbrahim el-Ali ve Ahmed Rifâî. Ürdün: Mektebetu'l-Menâra.
- Darekutnî, A. (1993/1402). *es-Sifât*. Thk: Abdullah Guneymân. Medine: Mektebetu'd-Dâr Dârimî, (2000). *Müsned*. thk. Hüseyin Esed. 4 cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğni
- Ebû Dâvûd, S. (1411). *el-Merâsîl*. thk. Şuayip Arnavût. Beyrut. Muessesetu'r-risâle.
- Esern. M (2012). *Ehl-i Sünnet Kavaramın Oluşum ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Okulu.
- eş-Şafî, H. (2009). *Kelam'a Giriş*. çev. Süleyman Akkuş. İstanbul. Değişim.
- Güler, K. (2007). *Ehli Hadisin Düşünce Yapısı*. Bursa. Emin yayınları.
- Hatîb Bağdâdî. Şerfu Ashâbi'l-hadis. (t.y.) thk. Muhammed Sait Hatipoğlu. Ankara: Daru İhyai's-sünne
- İbn Huzeyme. (1994). *et-Tevhîd*. thk. Abdulaziz eş-Şehvân. 2 cilt. Riyad. Mektebetu'r-ruşd.
- İbn Kesîr.(1424/1993). *el-Bidâye ve'n-Nihâye..* thk. Abdullah et-Turkî. 20 cilt. Riyad: Âlemu'l-kutub. 2003ü
- Matrafî, Y.(t.y.). *el-Kelâmu'l-akâidî*. Beyrut: Merkezi Nemâ.
- Nûruddîn I. (1985).*el-İmâmû'l-Buhârî ve Fıkhû't-erâcim fi Camihî's-sahîh*. Kuveyt: Mecelletu'Şerîa.
- Özpınar, Ö (2005). *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara. Ankara Okulu
- Sıddık, M.(2003). *الأجري والكلام الحديثي في إطار كتابه الشريعة*. *Şarkiyat* 15/2. erişim adresi: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1331890>.
- Suyûfî, C. (t.y.) *Savnu'l-Mantiki ve'l-Kelâm*. thk. Ali Sâmîr Neşşâr. Riyad. Mucemmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye.
- Talat, K. (t.y.). *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara. Akara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tatar, V (2023). *Sosyokültürel Bağlamında Hadis Tasnifi*. Ankara: TDV.
- Temiz, Rabia Zahide.(2014). *İbn Huzeyme'nin Kitâbu't-Tevhîd Adlı Eseri Ve Hadis İlmi Açısından Değer*. (Yayımlanmamış doktora tez) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tirmizî, M. (1996). *Sünen*. thk. Beşşâr Marûf. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmi.
- Yücel, A. (2021). *Hadis tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları.

2025, 14 (1), 303-318 | Araştırma Makalesi

İslami Finansal Kuruluşlar Alanyazının Bibliyometrik Analizi

Adem Ruhan Sönmez¹

Öz

Bu çalışma, İslami finansal kuruluşlar alanındaki literatürü bibliyometrik analiz yöntemiyle inceleyerek mevcut eğilimleri ve araştırma boşluklarını belirlemeyi amaçlamaktadır. İslami finans sistemi, faiz yasağı (riba), belirsizlikten kaçınma (gharar) ve spekülasyona dayalı işlemleri yasaklama (maysir) gibi etik temelli prensipleri benimseyen bir model sunmaktadır. Çalışma kapsamında, Web of Science veri tabanından 547 çalışma analiz edilmiş; 2002-2024 yılları arasında işletme finansmanı, ekonomi, yönetim ve din gibi farklı disiplinlerden 478 makale, 25 kitap bölümü ve diğer yayın türlerini içeren bibliyometrik analiz yapılmıştır. VOSviewer programı kullanılarak yapılan analizlerde, İslami finans literatürünün işletme finansmanı (%50,1), ekonomi (%17,6) ve yönetim (%15,2) gibi alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. Malezya hem üretkenlik hem de atf açısından lider ülke olarak öne çıkarken, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi en etkili kurumlardan biri olmuştur. Anahtar kelime analizinde ise "Islamic finance" ve "Islamic banking" gibi terimler merkezi bir yer tutmaktadır. Ortak yazar, atıf ve bibliyografik eşleşme analizleri, Rihab Grassa ve M. Kabir Hassan gibi yazarların alanda etkili olduğunu göstermiştir. Araştırma bulguları, İslami finansal kuruluşlara ilişkin çalışmaların sadece Müslüman toplumlarda değil, küresel ölçekte de giderek artan bir ilgiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, İslami finansal kuruluşların akademik literatürdeki görünürlüğünü ve etkisini detaylı bir şekilde ele alarak, alandaki araştırmaların mevcut durumu ve yönelimleri hakkında kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Araştırma bulguları, İslami finans sisteminin küresel finansal sisteme entegrasyonundaki artışı ve bu alandaki literatürün derinleşme potansiyelini ortaya koymaktadır. İslami finansal kuruluşlar üzerine yapılacak gelecekteki çalışmaların, yalnızca teorik katkılar sağlamakla kalmayıp, uygulamalı ve disiplinler arası yaklaşımlarla daha geniş bir perspektif sunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslami Finansal Kuruluşlar, İslami Finans, İslami Bankacılık, İslam Ekonomisi, Bibliyometrik Analiz

Sönmez, A. R. (2025). İslami Finansal Kuruluşlar Alanyazının Bibliyometrik Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 303-318. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1608096>

Geliş Tarihi	26.12.2024
Kabul Tarihi	06.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

Bibliometric Analysis of Islamic Financial Institutions Literature

Adem Ruhan Sönmez¹

Abstract

This study aims to identify current trends and research gaps by examining the literature in the field of Islamic financial institutions through bibliometric analysis. The Islamic financial system offers a model that adopts ethical principles such as prohibition of interest (riba), avoidance of uncertainty (gharar) and prohibition of speculative transactions (maysir). Within the scope of the study, 547 studies were analyzed from the Web of Science database; 478 articles, 25 book chapters and other publication types from different disciplines such as business finance, economics, management and religion between the years 2002-2024 were analyzed. The analyses conducted using the VOSviewer program show that the Islamic finance literature is concentrated in the fields of business finance (50.1%), economics (17.6%) and management (15.2%). Malaysia stands out as a leading country in terms of both productivity and citations, while the International Islamic University Malaysia has been one of the most influential institutions. In the keyword analysis, terms such as "Islamic finance" and "Islamic banking" have a central place. Co-author, citation and bibliographical match analyses have shown that authors such as Rihab Grassa and M. Kabir Hassan are influential in the field. The research findings reveal that studies on Islamic financial institutions have an increasing interest not only in Muslim societies but also on a global scale. In conclusion, this study provides a comprehensive framework on the current status and trends of research in the field by examining in detail the visibility and impact of Islamic financial institutions in academic literature. The research findings reveal the increasing integration of the Islamic financial system into the global financial system and the potential for deepening the literature in this field. It is evaluated that future studies on Islamic financial institutions should not only provide theoretical contributions but also provide a broader perspective with applied and interdisciplinary approaches.

Keywords: İslamic Financial Institutions, İslamic Finance, İslamic Banking, İslamic Economy, Bibliometric Analysis

Sönmez, A. R. (2025). Bibliometric Analysis of Islamic Financial Institutions Literature, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 303-318. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1608096>

Date of Submission	26.12.2024
Date of Acceptance	06.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

İslami finans, küresel finansal sistem içerisine etik değerleri dahil ederek bir model sunan sistemdir. Bu sistemin temeli İslami kuralları içerisine alarak faiz yasağı (riba), belirsizlikten kaçınma (gharar) ve spekülasyona dayalı işlemleri yasaklama (maysir) gibi prensiplerle şekillenmiştir. İslami finans, finansal işlemleri ahlaki ve sosyal adalet çerçevesinde düzenleyerek ekonomik faaliyetlerin hem birey hem de toplum için faydalı olmasını hedeflemektedir. Bu sistem yalnızca Müslüman ülkeler tarafından ilgi gören bir sistem olmayıp diğer toplumların sistemi içerisinde yer alan yatırımcılar ve araştırmacılar tarafından da ilgi görmeye başlamıştır (Buğan, 2021, s. 659). İslami finans sistemi ekonomik büyümeyi destekleyen, yoksulluğu azaltmayı hedefleyerek sosyal adaleti ve servetin adil dağılımını ön planda tutma amacı bulunduğundan dolayı gayri müslim toplumlar tarafından da talep görmeye başlamıştır (Shinkafi ve Ali, 2017, s. 316).

İslami finans sistemini yalnızca faizsiz bir finansal sistem olarak değerlendirmek, sistemin bir bütün olarak gerçek görüntüsünü göstermez. Bu sistemde faizin alınmasının ve ödenmesinin yasaklanması sistemin özünü oluşturduğundan, risk paylaşımı, bireylerin hakları ve görevleri ve mülkiyet hakları İslami ilkeler tarafından desteklenmektedir. Ayrıca, İslami finans sistemi sadece faizsiz bankacılık sistemi ile sınırlı olmayıp sermaye oluşumunu, sermaye piyasalarını ve her türlü finansal aracılığı da içerisine almaktadır (İqbal, 1997, s. 42). Bu kapsamda, İslami finans kuruluşlar (IFI'ler), İslami finans sisteminin en önemli uygulayıcılarıdır. Bu kuruluşlar, hem yerel ekonomilerde finansal kapsayıcılığı artırmakta hem de küresel ölçekte İslami finansın tanıtımını sağlamaktadır. İslami esaslara uygun bir şekilde finansal hizmetleri sağlayan bu kurumlar, faizsiz bankacılık, sukuk (İslami tahvil), tekafül (İslami sigorta) ve mikrofinans gibi çeşitli ürün ve hizmetler sunarak hem bireylerin hem de kurumların bu konudaki ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. İslami finansal kuruluşların işleyişinde temel prensip, finansal işlemlerin reel ekonomik faaliyetlere dayandırılması ve riskin taraflar arasında adil bir şekilde dağıtılmasıdır. İslami finansal kuruluşlar belirtilen özelliklerinden dolayı geleneksel finansal kuruluşlardan ayrılmaktadır (Raza vd., 2024; Bollani ve Chemet, 2020).

Bu çalışma İslami finansal kuruluşlar ile ilgili literatürde yer alan çalışmalarını ortaya koyarak bu konuya ilişkin bir bakış açısı elde etmeyi ve gelecekte yapılması muhtemel olan çalışmaların yönelebileceği konulara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu çalışma İslami finansal kuruluşlar ile ilgili yapılan çalışmalarda hangi ülkelerin, kurumların ve yazarların bu alanda öncü olduğunu, en çok alıntı yapılan çalışmaları ortaya koymayı da amaçlamaktadır. Bu doğrultuda sözkonusu çalışmada, Web of Science Core Collection (WoS) veri tabanında taranan ilgili konunun bibliyometrik analizi yapılmıştır. Bibliyometrik analiz, İslami finansal kuruluşların literatürdeki görünürlüğünü artırarak, araştırmacılara gelecekteki çalışmalar için yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Bu çalışma, yalnızca literatüre katkıda bulunmakla kalmayacak, aynı zamanda İslami finans sisteminin ve İslami finansal kuruluşların hem teorik hem de pratik açılardan daha iyi anlaşılmasına olanak tanyacaktır.

Literatürde, İslami finans (Bollani ve Chemet (2020); Tijjani vd. (2021); Akten Çürük ve Kaynar (2021); Kazak (2024); Karaoğlan (2020); Çakmak (2024); Buğan (2021); Sarı ve Saka Ilgın (2024)); İslami bankacılık (Akbaş vd. (2021); Biancone vd. (2020); Ikra vd. (2021); Ali vd. (2024); Hassan vd. (2023); Hartanto vd. (2024); Tumewang (2024); Ahmid ve Öndeş

(2019); Hassanein ve Mostafa (2023)); İslam ekonomisi (Rehman ve Othman (1994); Mi'raj ve Ulev (2024); Rusydiana vd. (2021); Handoko (2020); Sholihin vd. (2021); Yurtseven (2019); Öner (2023); Lada vd. (2023)); İslami mikrofinans (Ulfi vd. (2023); Purnomo (2024); Ali vd. (2023); Sari (2022); Abouchatır ve Essardı (2023); Qadri vd. (2023); Ülev (2022); Hassan vd. (2021)) anahtar kelimeleri ile yapılan bibliyometrik analiz çalışmaları bulunmaktadır. Ancak İslami finansal kuruluşlar anahtar kelimesine ilişkin gerçekleştirilen literatür taramasında -bildiğimiz kadarı ile- bu konuya ilişkin yapılmış bibliyometrik analiz çalışmasına rastlanmamıştır. Bu açıdan sözkonusu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı ve önemini artıracığı düşünülmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünün ardından araştırmanın kapsamı ve yöntemi veri seti ve metodoloji bölümünde bahsedilerek bulgular bölümünde ise analiz sonucunda elde edilen bulgular verilmiş olup sonuç kısmında da çalışmanın bulguları tartışılmış ve öneriler değerlendirilmiştir.

1. Veri Seti ve Metodoloji

Bibliyometri kelimesi 1969 yılında Pritchard tarafından "istatistiksel bibliyografi" ifadesi yerine kullanmıştır. Pritchard bibliyometriyi matematiksel ve istatistiksel tekniklerin yazılı iletişim süreçlerine uygulanması ve yazılı iletişimin analizi yoluyla bir bilim dalının doğasını ve gelişiminin aydınlatılması şeklinde ifade etmiştir. Diğer bir ifade ile bibliyometri kavramı yayınlanmış literatür ve bunun kullanım şeklinin analizini ifade etmektedir. Bibliyometrik analizler, yazılı iletişim araçları içerisinde yer alan kitap, makale ve tez gibi araçları konu, anahtar sözcükler, yazar sayısı, atıflar ve ortak atıflar, konu ve katkı sağlayan üniversite gibi nitelikler açısından incelenmesine imkân tanımaktadır. Bu analiz sayesinde bir konu hakkında yazılmış olan eserlerin ortak noktasının belirlenmesine de yardımcı olabilmektedir. Bu kapsamda ülke, kurum ve ekol açısından da karşılaştırmaların yapılmasını sağlayabilmektedir. Bibliyometrik araştırmalar, mikro ve makro düzeyde bilimsel yayınlar ve kütüphane yöneticileri veya bilim politikalarına yön veren kişiler tarafından çeşitli değerlendirmelerde kullanılabilir (Dilek, 2020, s. 2532-2533). Bibliyometrik çalışmalar genellikle yukarıda bahsedilen yazılı iletişim araçlarının içerik analizine, konu dağılımına, en fazla atıf alan araştırmalara yoğunlaşmanın yanı sıra bu yazılı iletişim araçlarında yer alan araştırma ve veri toplama yöntemleri incelenerek gerçekleştirilmektedir. Bundan dolayı belirtilen analiz yöntemi yazarlar, dergi ve kurum yöneticileri, disiplinler açısından önem ve bilincinin artması ile yaygınlaşmaktadır (Dilek vd., 2020, s.11).

Literatürde bibliyometrik analiz gerçekleştirmek için farklı araçlar kullanılmaktadır. Bu çalışmada daha işlevsel olduğu düşünülen VOSviewer programında yararlanılmıştır. Bu program literatürde meydana gelen evrimin, ilişkilerin ve yeni kavramların keşfedilmesinde akademisyenlere birtakım kolaylıklar sağladığı düşünülmektedir. Diğer taraftan görselleştirme, haritalandırma ve çok boyutlu analize imkân veren bir program olduğundan dolayı veri setlerinin derinlemesine analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Bu çalışmanın verilerine Web of Science veri tabanından ulaşılmıştır. Bu veri tabanının bibliyometrik analiz için tercih edilmesindeki ana faktör hem araştırma güvenilirliği hem de bu veri tabanının üst düzey analizler için gelişmiş arama imkanına sahip olması ve farklı kontrol mekanizmaları kullanmasıdır. Ayrıca birçok alana ait geniş kapsamda veri koleksiyonuna da erişim imkanı sağlamaktadır (Dirik vd. 2023, s. 173).

Bu çalışmada, 04.12.2024 tarihinde, “İslami finansal kuruluşlar (Islamic financial institutions)” anahtar kelimesiyle Web of Science’da “tüm alanlar (all fields)” seçilerek gerçekleştirilen araştırmada 547 çalışmanın bulunduğu görülmüştür. 2002-2024 yıllarında farklı disiplinlerden 478 makale, 25 kitap bölümü, 2 editoryal yazı, 44 bildiri, 26 erken görünümde araştırma, 23 derleme türü çalışmaya ulaşılmıştır. Araştırma alanlarına göre çalışmaların çoğu işletme finansmanı (273), ekonomi (95), din (49), işletme (84), yönetim (83), hukuk (28), etik (10), disiplinler arası sosyal bilimler (13), multidisipliner bilimler (7) ve çevresel çalışmalar (7) alanlarına ait olduğu görülmüştür. Elde edilen veriler, yazar, atıf, dergi, ülke, kurum ve anahtar sözcük analizleri kapsamında ele alınmış olup, Web of Science’da endekslenen içerikler kriter olarak dikkate alınmıştır.

2. Bulgular

Bu bölümde “İslami finansal kuruluşlar” anahtar sözcüğü kapsamında gerçekleştirilen analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

2.1. Web of Science Veri Tabanından Elde Edilen Sonuçlar

Web of Science veri tabanından elde edilen “İslami finansal kuruluşlar” anahtar kelimesine ilişkin çalışılan alanlarda yer alan yayının sayısı ve oranı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: İslami Finansal Kuruluşlara İlişkin Çalışılan Alanlar

Çalışma Alanı	Yayın Sayısı	Oran
İşletme Finansmanı	273	50.091
Ekonomi	95	17.550
İşletme	84	15.356
Yönetim	83	15.174
Din	49	8.958
Hukuk	28	5.119
Disiplinler Arası Sosyal Bilimler	13	2.377
Etik	10	1.828
Multidisipliner Bilimler	7	1.280
Çevresel Çalışmalar	7	1.280

Tablo 1’de verilen sonuçlara göre “İslami finansal kuruluşlar” anahtar kelimesi ile yapılan en fazla yayının işletme finansı alanında yapıldığı görülmüştür. Bu alandan sonra en fazla yayın ekonomi, işletme, yönetim ve din alanlarında yapılmıştır.

İslami finansal kuruluşlar anahtar kelimesi ile yapılan tarama sonucunda bu anahtar kelime ile en fazla yayının bulunduğu dergi sıralaması Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Yayınların Yer Aldığı Dergi Listesi ve Sayıları

Dergi Adı	Yayın Sayısı
Journal of Islamic Accounting and Business Research	82
International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management	50
Journal of Islamic Marketing	24
Isra International Journal of Islamic Finance	21
Journal of Financial Reporting And Accounting	13
Humanomics	12
International Journal of Ethics and Systems	10

Tablo 1 devamı

Dergi Adı	Yayın Sayısı
Turkish Journal of Islamic Economics Tujise	10
Al Shajarah	7
Journal of Business Ethics	7

Tablo 2'ye göre sözkonusu anahtar kelime ile en fazla yayının yapıldığı dergi 82 adet ile Journal of Islamic Accounting and Business Research olurken International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, Journal of Islamic Marketing, Isra International Journal of Islamic Finance dergileri bu anahtar kelime en yoğun yayınların yapıldığı yer olmuştur.

İndekslerde yer alan yayın sayılarına Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3: İndeks Türleri ve Yayın Sayısı

İndeks	Yayın Sayısı
Emerging Sources Citation Index (ESCI)	381
Social Sciences Citation Index (SSCI)	84
Conference Proceedings Citation Index – Social Science & Humanities (CPCI-SSH)	37
Book Citation Index – Social Sciences & Humanities (BKCI-SSH)	25
Arts & Humanities Citation Index (A&HCI)	12
Conference Proceedings Citation Index – Science (CPCI-S)	9
Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)	5

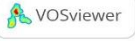
Tablo 3'te verilen sonuçlara göre; İslami finansal kuruluşlar anahtar kelimesi ile en fazla yayının yer aldığı indeks ESCI olurken, SSCI, CPCI-SSH ve BKCI-SSH diğer en fazla yayınların yer aldığı indeksler olmuştur.

2.2. VOSviewer Programı ile Elde Edilen Bibliyografik Analiz Sonuçları

Bu başlıkta “İslami finansal kuruluşlar” anahtar kelimesi yapılan tarama sonucunda elde edilen bibliyografik verilere ilişkin haritalandırma sonuçlarına yer verilecektir.

2.2.1. Ortak Yazar Analizi

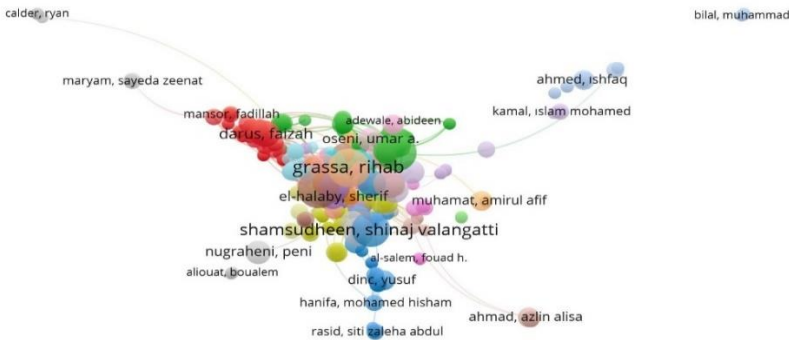
İslami finansal kurumlar anahtar kelimesi bağlamında ortak yazarlık analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analize göre bağlantısı ve iş birliği en fazla olan yazarları tespit etmek için en az yayın ve atıf kriteri olarak 1 belirlenmiş ve yazar ağ haritası oluşturulmuştur. Birbirleriyle en yüksek bağlantının bulunduğu isimler arasında gerçekleştirilen analiz sonucunda tek bir kümede yer alan 833 yazar ve 66 bağlantı tespit edilmiştir. En fazla atıf alan yazarların Rihab Grassa (226 atıf), Hisham Farag (214 atıf), Christine Mallin (214 atıf), Kean Ow-Yang (214 atıf) olduğu görülmüştür. Ancak bu yazarların en bağlantılı yazarlar olmadığı belirlenmiştir. Diğer taraftan en fazla yayın üreten M. Kabir Hassan, Rihab Grassa ve Rusni Hassan'nın en bağlantılı yazarlar arasında olmadığı görülmüştür.

Şekil 1: Yazarların Ortak Çalışmalarını İfade Eden Yazar Bağları

2.2.2. Yazar Atıf Analizi

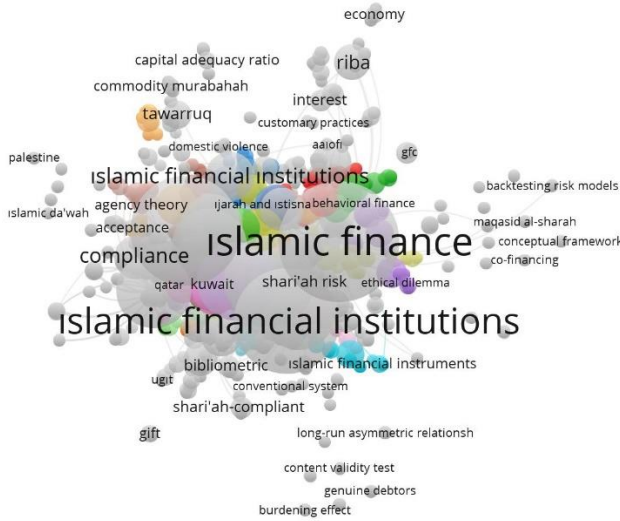
Yazarlara ait atıf ağını tespit edebilmek için en az yayın ve atıf kriteri olarak 1 kriteri belirlenmiş ve buna ilişkin ağ haritası oluşturulmuştur. Bu bağlamda, bağlantısı bulunan 833 birim kapsamında gerçekleştirilen analiz sonucunda 23 küme, 4465 bağlantı ve 5251 toplam etki gücünün olduğu görülmüştür. En fazla atıfa sahip yazarların Rihab Grassa (226 atıf), Hisham Farag (214 atıf), Christine Mallin (214 atıf), Kean Ow-Yang (214 atıf) olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca M. Kabir Hassan, Rihab Grassa ve Sherif El-Halaby toplam bağlantı gücü olarak ilk üç sırada yer almıştır.

Şekil 2: Yazarların Atıf Bağları

2.2.3. Anahtar Kelime Analizi

İslami finansal kurumlar üzerine yapılan akademik çalışmalarda sıklıkla kullanılan anahtar sözcükler incelendiğinde 90 tekrar ile “islamic finance” (islami finans), 74 tekrar ile “islamic banks” (islami bankalar), 68 tekrar ile “islamic financial institutions” (islami finansal kurumlar), 50 tekrar ile “islamic banking” (islami bankacılık) ifadelerinin başı çektiği görülmektedir. Toplam bağlantı gücü olarak islamic finance, islamic banks ve islamic financial institutions en güçlü ifadeler olmuştur. En az 1 defa görülen ve aralarında ilişki bulunan 1315 gözlem birimi ile gerçekleştirilen analiz sonucunda toplam 86 küme, 5044 bağlantı ve 5489 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir.

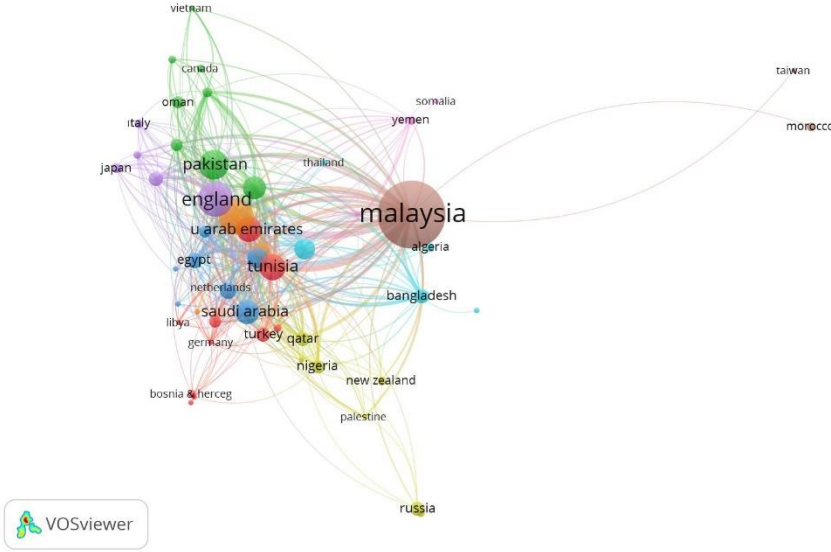

Şekil 3: En Yoğun Kullanılan Anahtar Kelime Bağları

2.2.4. Ülkelerin Atıf Analizi

Akademik yayınlara ilişkin ülke olarak almış oldukları atıflara dair ağ haritasının oluşturulması için bir ülkenin en az eser yayınlama ve atıf alma kriteri 1 olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, 59 gözlem birimi üzerinde analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda; 9 küme, 441 bağlantı ve 2258 toplam bağlantı gücünün olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda Malezya (1899), İngiltere (1472) ve ABD (522) ile en fazla atıf alan ülkeler olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından ise Malezya, İngiltere, Tunus ve ABD şeklinde gerçekleşmiştir. Eser sayısı açısından ise Malezya (220 yayın), İngiltere (61 yayın), Endonezya (58 yayın) ve Pakistan (43 yayın) şeklinde olmuştur.

Şekil 4: Ülkelere Göre Atıf Bağları

2.2.5. Kurumların Atıf Analizi

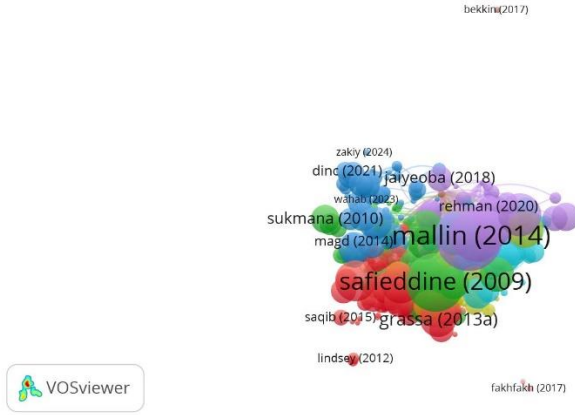
En az eser ve atıf sayısı 1 olarak belirlenen kriterlere ilişkin oluşturulan kurumlar arası atıflar ağ haritası kapsamında 438 gözlem üzerinden analiz yapılmıştır. Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi (54), Malezya Kebangsaan Üniversitesi (25), Mara Teknoloji Üniversitesi (24) yayınlara yer alırken en fazla atıf alan eserlere ait kurumlar ise Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi (549), Beyrut Amerikan Üniversitesi (294), Malezya Bilim Üniversitesi (257), Birmingham Üniversitesi (219) olmuştur. Toplamda 10 küme, 2979 bağlantı ve 3846 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir.

Şekil 5: Kurumlara Göre Atıf Bağları

2.2.6. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

Birbirinden bağımsız olarak iki kaynak tarafından alıntılanan ortak bir yayına yapılan atıf bibliyografik eşlemeyi ifade etmektedir. En az 1 atıf ölçütü seçilerek aralarında bağlantı olan 426 eser üzerinden gerçekleştirilen analiz sonucunda 10 küme, 12347 bağlantı ve 22962 toplam bağlantı gücünün bulunduğu tespit edilmiştir. Aralarında en fazla bibliyografik eşleşme bulunan çalışmalar 214 atıf ile Mallin (2014), 167 atıf ile Safieddine (2009) ve 133 atıf ile Hassan (2010) olmuştur. Toplam bağlantı gücünün en yüksek olduğu çalışmalar ise Alshater (2021), Ahmed (2017) ve Zain (2021) olmuştur.

Şekil 6: Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Bağları

2.2.7. Yazarlara Ait Bibliyografik Eşleşme Analizi

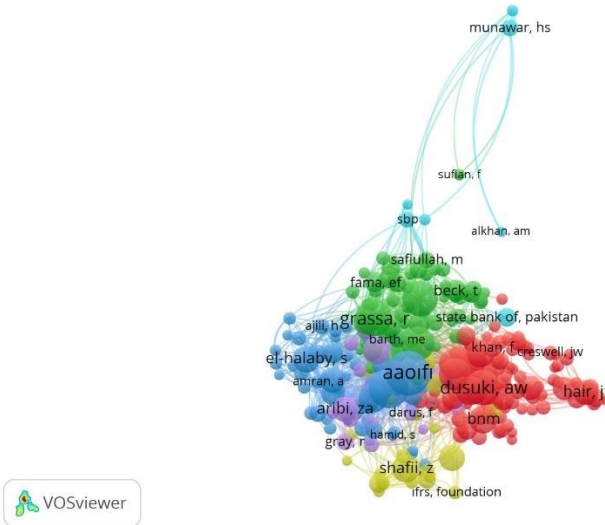
En az 1 yayınlanmış eser ve 1 atıf bulunması kriterine göre aralarında bağlantıya rastlanan 833 birim kullanılarak gerçekleştirilen analiz sonucunda 22 küme, 64732 bağlantı ve 258457 toplam bağlantı gücünün bulunduğu belirlenmiştir. En fazla bibliyografik eşleşmeye sahip olan yazarlar Rihab Grassa (6046 bağlantı gücü) 226 atıf, Hisham Farag (969 bağlantı gücü), Christine Mallin (969 bağlantı gücü), Kean Ow-Yang (969 bağlantı gücü) 214 atıf ve M. Kabir Hassan (10379 bağlantı gücü) 209 atıf ile olmuştur. Ancak toplam bağlantı gücü açısından ise M. Kabir Hassan (10379 bağlantı gücü), Rihab Grassa (6046 bağlantı gücü), Marva Tahari (5461 bağlantı gücü) ve Yosra Mnif (5034 bağlantı gücü) en fazla bağlantı gücüne sahip yazarlar olmuştur.

Şekil 7: Yazarlara ait Bibliyografik Eşleşme Bağları

2.2.8. Yazarların Ortak Atıf Analizi

Ortak atıf (co-citation) farklı kaynakların bir yayında aldığı atfı ifade etmektedir. Minimum 10 atıf sayısı seçilerek 288 birim üzerinde gerçekleştirilen analizde toplam 6 küme, 16768 bağlantı ve 58992 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En sık alıntı yapılan yazarlar Haniffa, R. (124), AAOIFI (157), Grassa, R. (104) ve Hassan, MK (103) olmuştur.

Şekil 8: Ortak Atıfa Sahip Yazarlar Arası Bağlar

Sonuç

Bu çalışma, İslami finansal kuruluşlar literatürüne bibliyometrik analiz perspektifinden yaklaşarak literatürde yer alan araştırmaların kapsamını ve eğilimlerini analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda 2002-2024 yılları arasına ait çalışmalar dikkate alınarak analizler gerçekleştirilmiştir. İslami finansal kuruluşlara yönelik gerçekleştirilmiş olan araştırmalar üzerinden ortaya konulan kavramsallaştırmalar ile ilgili 2002-2024 yılları arasında literatürde 478 makale, 25 kitap bölümü, 2 editoryal yazı, 44 bildiri, 26 erken görünümde araştırma, 23 derleme türü çalışmaya ulaşılmıştır.

Web of Science veri tabanından elde edilen veriler, "İslami finansal kuruluşlar" anahtar kelimesinin özellikle 273'ü işletme finansmanı (%50,1), 95'i ekonomi (%17,6), 84'ü işletme (%15,4), 83'ü yönetim (%15,2) ve 49'u din (%9,0) gibi alanlarda yoğun bir şekilde ele alındığını göstermiştir. En fazla yayının yapıldığı dergiler arasında Journal of Islamic Accounting and Business Research (82 yayın) ve International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management (50 yayın) öne çıkmıştır. Diğer taraftan, analizlerde Malezya (220 yayın) en üretken ülke olarak öne çıkarken, İngiltere (61 yayın) ve Endonezya (58 yayın) onu takip eden ülkeler olmuştur. Atıf analizi sonucunda ise Malezya 1899 atıfla ilk sırada yer alırken, İngiltere (1472 atıf) ve ABD (522 atıf) 'de diğer en fazla atıf alan ülkelerin olduğu belirlenmiştir. Kurumlar arasında Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi 54 yayın ve 549 atıfla alanda öncü bir rol üstlenmiştir.

VOSviewer analiz programı ile gerçekleştirilen analizler ile, literatürde en etkili yazarlar, atıf bağlantıları ve anahtar kelime trendleri ortaya konulmuş; "Islamic finance" ve "Islamic banking" gibi ifadelerin araştırmalarda merkezi bir yere sahip olduğunu göstermiştir. Bibliyografik eşleşme analizleri ve ortak atıf ağları, literatürün hem teorik hem de pratik açıdan güçlü bir temel üzerine inşa edildiğini, ancak daha fazla disiplinler arası çalışmaya ihtiyaç olduğunu göstermiştir.

İslami finans kavramının günümüzde araştırmacıların merak konusu haline gelmiş ancak İslami finansal kuruluşlar kavramının benzer bir bibliyometrik incelemeye sınırlı sayıda çalışmada dahil olduğu görülmüştür. Bu açıdan İslami finansal kuruluşlar kavramının öneminin artmasıyla gelecekte yapılacak olan çalışmalar için mevcut araştırmacının kapsamlı bir bilgi vererek araştırmacılara rehberlik edeceği düşünülmektedir. Bu çalışmanın yalnızca WOS Core Collection'da bulunan çalışmalarını dikkate alması, Scopus, TÜBİTAK Ulakbim gibi diğer ulusal ve uluslararası veri tabanlarının araştırmaya dahil edilmemesi çalışmanın sınırlılığı olarak görülmektedir. İlerleyen zamanlarda yapılacak olan çalışmalarda bu sınırlılığın ortadan kaldırılarak ve karşılaştırılmalı analizler yapılarak çalışmaların çeşitlendirilmesi önerilmektedir.

Sonuç olarak, bu araştırma, İslami finansal kuruluşlar alanında daha derinlemesine çalışmalar yapılmasını sağlayacak bilgileri ortaya koymaktadır. Araştırma bulguları, İslami finansal sistemin yalnızca Müslüman toplumlar için değil, küresel finansal sistem için de artan bir ilgi odağı haline geldiğini göstermektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Abouchatır, H., & Essardı, M. O. (2023). Islamic Microfinance Literature: A Bibliometric Analysis. *Recherches et Applications en Finance Islamique (RAFI)*, 7 (2), 150-169.
- Ahmid, A. & Ondes, T. (2019). Bibliometric Analysis of PhD Dissertations Written in Islamic Banking and Finance in The United Kingdom. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(1), 63-91.
- Akbaş, F., Tura, Ü. & Kaya, F. (2021). Web of Science Core Collection Veri Tabanında İslami Bankacılık ile İlgili Yapılan Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (23), 56 - 78.
- Akten Çürük, S. & Kaynar, Z. (2021). Bibliometric Analysis of Islamic Finance Literature. *International Journal of Business & Economic Studies*, 3 (1), 27-42.
- Ali, A., Ramakrishnan, S., Faisal, F., & Ullah, Z. (2023). Bibliometric Analysis of Global Research Trends on Microfinance Institutions and Microfinance: Suggesting New Research Agendas. *International Journal of Finance & Economics*, 28 (4), 3552-3573.
- Ali, Q., Parveen, S., Aspiranti, T., Nurhayati, N. & Rusgianto, S. (2023). Barriers to The Adoption of Islamic Banking: A Bibliometric Analysis. *International Journal of Ethics and Systems*, 40(3), 628-650.
- Biancone, P.P., Saiti, B., Petricean, D. & Chmet, F. (2020). The Bibliometric Analysis of Islamic Banking And Finance. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11 (9), 2069-2086.
- Bollani, L., & Chmet, F. (2020). Bibliometric Analysis of Islamic Finance. *European Journal of Islamic Finance*.
- Buğan, M. F. (2021). İslam Ekonomisi ve Finansı Alanyazının Bibliyometrik Analizi. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 658-677.
- Çakmak, A. & Efe, Ü. (2024). Yüksek Öğretimde İslami Finansın Son 35 yılı: 1989-2023 Arası Dönemde Türkiye’de İslami Finans Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Journal of Islamic Economics*, 4 (1), 55-74.
- Dilek, S. (2020). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisinde 2015-2019 Arasında Yayımlanan İktisat Makalelerinin Bibliyometrik Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2529-2547.
- Dilek, S., Kesgingöz, H., & Güney, O. (2020). Türkiye’de Rekabet Gücü ve Rekabet Avantajı Konularındaki Lisansüstü Tezlerinin Bibliyometrik Profili (2000-2018). *Econder Uluslararası Akademik Dergi*, 4(1), 6-25.
- Dirik, D., Eryılmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-Truth Kavramı Üzerine Yapılan Çalışmaların Vosviewer ile Bibliyometrik Analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4 (2), 164-188.
- Handoko, L.H. (2020). Bibliometric Analysis and Visualization of Islamic Economics and Finance Articles Indexed in Scopus By Indonesian Authors. *Science Editing*, 7 (2), 169-176.

Hartanto, A., Nachrowi, N. D., Samputra, P. L., & Huda, N. (2024). A Bibliometric Analysis of Islamic Banking Sustainability: A Study Based on Scopus Scientific Database. *Journal of Islamic Marketing*, 15 (9), 2245-2285.

Hassan, M. K., Alshater, M. M., Hasan, R., & Bhuiyan, A. B. (2021). Islamic Microfinance: A Bibliometric Review. *Global Finance Journal*, 49, 1-14.

Hassan, M.K., Alshater, M.M., Rashid, M. & Hidayat, S.E. (2022). Ten Years of The Journal of Islamic Marketing: A Bibliometric Analysis. *Journal of Islamic Marketing*, 13(10), 2047-2068.

Hassanein, A. & Mostafa, M.M.(2023). Bibliometric Network Analysis of Thirty Years of Islamic Banking and Finance Scholarly Research. *Quality and Quantity*, 57 (3), 1961-1989.

Ikra, S.S., Rahman, M.A., Wanke, P. & Azad, M.A.K. (2021). Islamic Banking Efficiency Literature (2000–2020): A Bibliometric Analysis and Research Front Mapping. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 14(5), 1043-1060.

Iqbal, Z. (1997). Islamic Financial Systems. *Finance and Development*, 34, 42-45.

Karaoğlan, S. (2020). İslami Finans Literatürünün Retrospektifi: Geçmiş ve Gelecek Öngörülerini Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39, 1088-1106.

Kazak, H. (2024). Is Islamic Financial Management Getting Enough Attention? A Bibliometric Analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 15 (7), 1156-1177.

Lada, S., Chekima, B., Ansar, R., Abdul Jalil, M.I., Fook, L.M., Geetha, C., Bouteraa, M. & Abdul Karim, M.R. (2023). Islamic Economy and Sustainability: A Bibliometric Analysis Using R. *Sustainability*, 15, 1-21.

Mi'raj, D.A. & Ulev, S. (2024). A Bibliometric Review of Islamic Economics and Finance Bibliometric Papers: An Overview of The Future of Islamic Economics and Finance. *Qualitative Research in Financial Markets*, 16 (5), 993-1035.

Öner, M. H. (2023). İslam Ekonomisi ve İslami Finansın Gelişimi: 2014-2022 Dönemine Ait Bibliyometrik Bir Analiz. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19 (1), 82-98.

Purnomo, J. H. (2024). Trends in Islamic Microfinance Research: A Bibliometric Analysis Using VOSviewer. *Islamic Micro Finance Journal*, 2 (1), 202-216.

Qadri, H. M. U. D., Furqan, M., Jafar, A., Ali, H., Tahir, M. & Wasim, M.H. (2023). Current Discussions in Islamic Microfinance Research and Future Agendas: A Bibliometric Study Based on Scopus Database. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 9 (2), 125-160.

Raza, H., Riaz, N., Rasool, F., & Riaz, A. (2024). Islamic Banking and Finance: A Systematic Literature Review And Bibliometric Analysis. *Journal of Accounting and Finance in Emerging Economies*, 10 (2), 73-86.

Rehman, S., & Othman, R. (1994). Islamic Economics Literature: A Bibliometric Analysis. *Intellectual Discourse*, 2 (2), 131-144.

Rusyadiana, A. S., Sanrego, Y. D., & Rahayu, S. S. (2021). Modeling Islamic Economics and Finance Research: A Bibliometric Analysis. *International Journal of Islamic Economics and Finance (IJIEF)*, 4 (1), 149-176.

Sarı, S. S. & Saka Ilgın, K. (2024). İslami Finans Alanyazınındaki Araştırmaların Bibliyometrik Analizi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10 (2), 338-364.

Sari, M. (2022). Development of Islamic Microfinance: A Bibliometric Approach. *Tamkin Journal*, 1(1).

Shinkafi, A. A., & Ali, N. A. (2017). Contemporary Islamic Economic Studies on Maqasid Shari'ah: A Systematic Literature Review. *Humanomics*, 33 (3), 315-334.

Sholihin, M., Ali, R., & Wanto, D. (2021). Shariah Compliance in Islamic Economics: A Bibliometric Analysis. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 58(2), 315-337.

Srisusilawati, P., Rusydiana, A. S., Sanrego, Y. D., & Tubastuvi, N. (2021). Biblioshiny R Application on Islamic Microfinance Research. *Library Philosophy and Practice*, 2021(5096), 1-24.

Tijjani, B., Ashiq, M., Siddique, N., Khan, M.A. & Rasul, A. (2020). A Bibliometric Analysis of Quality Research Papers in Islamic Finance: Evidence from Web Of Science. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 13, 84-101.

Tumewang, Y.K., Yunita, D.N. & Hassan, M.K. (2024). A Bibliometric Analysis of ESG in Islamic Banks: Mapping Current Trends And Projecting Future Research Direction. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 1985-2517.

Ulfi, I., Mubarrok, U. S., Sawarjuwono, T. & Fianto, B. A. (2023). A Review on Islamic Microfinance Literature. *Jurnal Manajemen Dan Kewirausahaan*, 8 (2), 88–101.

Ülev, S. (2022). İslami Mikrofinans: Bir Literatür İncelemesi. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 12(1), 169-210.

Yurtseven, M. (2019). İslam Ekonomisi Alanında Yapılan Tezlerin Bibliyometrik Açından İncelenmesi: Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (43), 111–138.

2025, 14 (1), 319-336 | Araştırma Makalesi

Yapay Zekâ ile Reklam Tasarımı: Reklamcılara Yönelik Bir Araştırma

Kürşad Gölgeli ¹

Öz

Yapay Zekâ, pek çok yaşam ve araştırma alanında kendini göstermekte, son yıllarda kişisel ve iş hayatına girerek, insan zekâsı gerektiren görevleri yerine getirebilen akıllı makineler tasarlamakla ilgilenen geniş bir bilgisayar bilim dalı olarak hızla yaygınlaşmakta ve benimsenmektedir. Yapay Zekâ, insanların ve makinelerin birbirlerinin eksikliklerini gidermek ve çıktının nihai kalitesini artırmak için iş birliği yaptığı bir tamamlayıcılık ilişkisi içinde gelişmektedir. Yapay Zekâ'nun iş dünyasında giderek daha fazla kullanılması, pazarlamacıların ve reklamcıların ilgisini çekmekte, heyecanlarını arttırmakta ve bazen de endişelerini ortaya çıkarmaktadır. Yapay Zekâ ve insan iş birliği ile yaratıcı süreçler daha hızlı ve verimli hale gelmekte, böylece tasarım hedeflerine daha kolay ulaşmak mümkün olmaktadır. Yapay Zekâ, insanın işlerini kolaylaştıran bir araç olarak değil, üretken bir takım arkadaşı olarak kabul edilmektedir. İnsanların tutumları, görüşleri, bilgileri ve davranışları hakkında sistematik bilgi toplamak amacıyla çevrimiçi ve yüz yüze anket teknikleri birlikte kullanılmıştır; bu çalışma ile Yapay Zekâ'nun günümüzde hangi seviyede olduğu literatür üzerinden incelenmekte, pazarlama ve reklam alanlarında hangi yönde kullanıldığı, tasarım ve yaratıcılık alanları ile ilişkisi araştırılmakta ve reklam alanında iletişim çalışmalarını yapanlara yönelik etkileri değerlendirilmektedir. Araştırmanın bulgularına göre; bireysel Yapay Zekâ kullanımı, kurumsal kullanımdan daha fazladır, kurumların Yapay Zekâ kullanımı ile çalışanların kullanımı arasında ise pozitif bir ilişki vardır. Yapay Zekâ'nun iş hayatında kolaylaştırıcı etkilerine dair Yapay Zekâ kullananlar ve kullanmayanlar farklı bakış açılarına sahiptir. Cinsiyet ile Yapay Zekâ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Yapay Zekâ kullanımı ile Yapay Zekâ'ya olumlu yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Çalışma, Yapay Zekâ teknolojilerinin reklam tasarımında kullanımına dair gelecekteki araştırmalara rehberlik etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasarım, Yapay Zekâ, Reklam Tasarımı, Pazarlama, Reklam

Gölgeli, K. (2025). Yapay Zekâ ile Reklam Tasarımı: Reklamcılara Yönelik Bir Araştırma. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 319-336. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1527182>

Geliş Tarihi	02.08.2024
Kabul Tarihi	09.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

2025, 14 (1), 319-336 | Research Article

Advertising Design with Artificial Intelligence: A Research on Advertisers in Kayseri Province

Kürşad Gölgeli ¹

Abstract

AI is increasingly becoming prevalent and adopted in many areas of life and research, entering personal and professional lives in recent years as a broad field of computer science focused on designing intelligent machines capable of performing tasks that require human intelligence. AI is evolving in a complementary relationship where humans and machines collaborate to compensate for each other's shortcomings and enhance the final output's quality. The growing use of AI in the business world attracts the interest of marketers and advertisers, excites them, and sometimes raises concerns. Through the collaboration between AI and humans, creative processes become faster and more efficient, making it easier to achieve design goals. AI is not seen merely as a tool that facilitates human tasks but as a productive team partner. In order to collect systematic information about people's attitudes, opinions, knowledge and behaviours, online and face-to-face survey techniques were used together; this study examines the level of Artificial Intelligence today through the literature, the direction in which it is used in the fields of marketing and advertising, its relationship with the fields of design and creativity is investigated and its effects on those who do communication studies in the field of advertising are evaluated. According to the findings of the study; individual use of Artificial Intelligence is higher than organisational use, and there is a positive relationship between the use of Artificial Intelligence by organisations and the use of Artificial Intelligence by employees. Those who use AI and those who do not have different perspectives on AI's facilitative effects in the business world. There is no significant relationship between gender and AI usage. There is a significant relationship between AI usage and a positive attitude toward AI. The study aims to guide future research on using AI technologies in advertising design.

Keywords: Design, Artificial Intelligence, Advertising Design, Marketing, Advertising

Gölgeli, K. (2025). Advertising Design with Artificial Intelligence: A Research on Advertisers in Kayseri Province, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 319-336. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1527182>

Date of Submission	02.08.2024
Date of Acceptance	09.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Hızla ortaya çıkan rakipler, değişen pazar yerleri ve büyük teknolojik gelişmeler tarafından yönlendirilen yeni ekonomide, Yapay Zekâ (bundan sonra YZ olarak bahsedilecektir) alanındaki gelişmeler dikkat çekmedir. 1950 yılında Turing'in makineler düşünebilir mi? sorusuyla başlayan YZ sürecinde, çoğu disiplin için yeni fikirlerin oluşmasına başlanmıştır. Son zamanlarda araştırmacılar hızlı bir şekilde art arda birçok teknik atılım yaratabilmiş ve bu sayede makinelerin zekâ gerektiren alanlarda insanlardan daha iyi performans göstermesini sağlamıştır. YZ işletmeler ve ekonomiler için faydalar sağlayarak insanlığa katkıda bulunmakta, üretkenlik artışına ve inovasyona katkıda bulunmaktadır. Bu kayda değer ilerlemeye rağmen, birçok zorluk devam etmektedir. YZ'yı daha verimli ve güvenilir sonuçlara sahip olması gerekmektedir (Samad vd., 2024, Bölüm 1, s. 12). YZ uygulamalarıyla hayatın birçok alanında karşılaşmaktadır. YZ, insanların problemlerine çözüm oluşturmak amaçlı insanlar tarafından geliştirilen bir teknolojidir. Pazarlamacıların dünyanın dört bir yanındaki milyarlarca birbirine bağlı cihaza yayılmış on milyonlarca kullanıcıya hedefli reklamlar sunabileceği bir dünyada, YZ destekli reklam tasarım faaliyetlerine başlanmıştır. Bilgi, gözlem, birikim, deneyim, çok yönlü düşünebilme ve farklı açılardan bakabilme özellikleri yaratıcılığın temelini oluşturmaktadır (Peltekoğlu, 2018, s. 269). Yaratıcılık üzerine yapılan mevcut araştırmalar, yaratıcılığın ortaya çıktığı süreçten ziyade sonuçlarına odaklanmıştır. Yaratıcılığın en yaygın tanımı sonuç odaklı olmasıdır. Pazarlama ve reklamcılık çalışmalarının çoğu yaratıcılığı, yaratıcı çalışmanın sonuçları olan algılanan farklılık ve uygunluk temelinde tanımlamaktadır (Vakratsas & Wang, 2021, s. 39). McKinsey and Company tarafından yakın zamanda düzenlenen Veri Odaklı Çağda Yaratıcılığı Yeniden Tanımlamak başlıklı seminer, YZ'nun pazarlama için önemini ortaya koymaktadır. YZ iyimser bir şekilde teşvik eden pazarlama kuruluşlarının yatırım getirilerini iki katına çıkarma potansiyeline sahip olduğu ortaya çıkmıştır. McKinsey tarafından yapılan araştırma, veri ve analitiğin yaratıcı sürece dahil edilmesinin sonuçta müşteri deneyimini geliştirdiğini ve gelir artışını iki katına çıkarabileceğini ortaya koymuştur (King, 2019, s. 6-8). Bununla birlikte, elde edilen veriler YZ ile kullanılarak, kullanıcı davranışı tahmin edilmekte ve tasarımcı öngörücü tasarım modeli deneyimlenmektedir. Özünde, öngörücü tasarım, kolaylık ve alaka düzeyini artırmak için kullanıcı seçimini azaltmakta veya ortadan kaldırmaktadır (Armstrong, 2021, s. 21). YZ ile tasarımcının iş birliği reklam çalışmalarını daha hızlı ve pratik hale getirmektedir. Kayseri'de reklam sektöründe çalışanların YZ algısını ölçmeyi amaçlayan çalışma; YZ'nun günümüzde hangi seviyede olduğu, pazarlama ve reklam alanlarında hangi yönde kullanıldığı, tasarım ve yaratıcılık alanları ile ilişkisini reklamcılarının perspektifinden inceleyecektir.

1. Literatür Taraması

Bu bölümde, sırasıyla YZ kavramı, YZ ile pazarlama ve reklam faaliyetleri ve tasarımda YZ kullanımı konuları ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. İlk olarak, YZ kavramının tanımı, tarihi ve temel ilkeleri üzerinde durulacak, ardından YZ'nun pazarlama ve reklam alanlarında kullanımları incelenecektir. Son olarak, tasarım süreçlerinde YZ kullanımının yaratıcı süreçlere katkıları üzerinde durulacaktır.

1.1. Yapay Zekâ Kavramı

YZ günümüzde kişisel ve iş hayatımıza girmiş ve çağımızın belirleyici teknolojisi olmuştur. YZ, genellikle insan zekâsı gerektiren işleri tamamlayan, akıllı makineler tasarlamakla ilgili, kapsamı geniş bir bilgisayar bilim dalı olmaktadır (Hockley, 2021, s. 13). Oxford İngilizce Sözlüğüne göre YZ; görsel algılama, konuşma tanıma, karar verme ve diller arasında çeviri yapma gibi insan zekâsı gerektiren görevleri yerine getirebilen bilgisayar sistemlerinin teorisi ve geliştirilmesidir (King, 2019, s. 1). Samad'a göre; YZ literatürde YZ tip 1 (kapasiteye dayalı) ve YZ tip 2 (işlevselliğe dayalı) olmak üzere iki ana türe ayrılmaktadır. YZ tip 1 üç alt tip içerir, bunlar; Dar Yapay Zekâ, Genel Yapay Zekâ ve Süper Yapay Zekâ olmaktadır. Dar YZ, özel bir görevi zekâ ile yerine getirebilir. Dar YZ (zayıf YZ da denmektedir) yalnızca belirli bir görev için eğitilir. Genel YZ, insan görevlerini işleyebilir. Ana fikir, insan müdahalesi olmadan bu sistemlerin günlük görevleri yerine getirmesine izin vermektir. Birçok araştırma çabası şu anda genel yapay zekâyâ sahip makineler geliştirmektedir ancak bu hala aktif bir araştırma alanıdır. Süper YZ yüksek bir görevi insanlardan daha iyi yerine getirebilen akıllı sistemlerin seviyesidir. Süper YZ hala teorik bir YZ kavramıdır. Bu sistemlerin gerçek gelişimi hala çok erken aşamadır (2024, s. 1). Son yıllarda yaşanan bilgi patlaması nedeniyle, insanların verileri işleme ve bunlardan yararlanması daha zor hale gelmiştir. YZ büyük miktarlarda veri ile başa çıkmak için oldukça umut verici görünmektedir. Bu durum, YZ'nin yaygın olarak benimsenmesine neden olmuştur (Sreelakshmi & Anoop, 2024, s. 56). YZ; bilgisayar bilimleri çatısı altında, veri bilimi, veri madenciliği ve makine öğrenmesi alanlarıyla ilişkilidir. Genelden özele doğru ilerlendiğinde, ilk olarak bilgisayarların tasarımı ve kullanımıyla ilgili tüm konuları içeren bilgisayar bilimleri alanı bulunmaktadır. Daha sonra, bilgisayar bilimleri içinde, verilerden ilgili bilgileri çıkarmak için kullanılacak tüm sistemleri ve modelleri sağlayan veri bilimi alanı yer almaktadır. Son olarak, bu alanın içinde, makinelerin insan beyni tarafından gerçekleştirilenlere benzer bilişsel ve akıllı eylemler gerçekleştirilmesine odaklanan YZ görülmektedir. Genel olarak, YZ sistemleri, tahminlerin oluşturulmasını sağlayan kalıpları ve iç ilişkileri tanımlamayı amaçlayarak büyük miktarda veriyi analiz etmektedir (Figoli vd., 2022, s. 22). YZ, bir makinenin görevleri akıllı bir şekilde yerine getirme yeteneğidir; burada makine, büyük oranda veriyi hızlı ve doğru işleme becerisi ile donatılmış yüksek güçlü bir bilgisayar sistemidir. YZ, birkaç farklı boyutu olan geniş bir terimdir. YZ'nin; doğal dil işleme, görme, konuşma ve makine öğrenimi gibi boyutları birbirinden farklı olsa da günümüzde birçoğu belirli bir sonuca ulaşmak için birlikte çalışmaktadır (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 63). Diğer taraftan YZ'nin insanın konuşmasını yanıtlama, oyun oynama, çeviri yapma, resim yapma, yazı karakteri üretimi, fotoğrafta bulunan objenin arka planını çıkarma gibi insanlarla karşılaştırılabilir yetenekler geliştirdiği gözlemlenmektedir (Karabulut, 2021, s.1534).

Makine öğrenimi, bir veri seti bir makineye yüklendikten sonra bir dizi tahmine ulaşmak için bir veya daha fazla bilgisayar algoritması uygulanarak işlendiğinde ortaya çıkmaktadır. Bir bilgisayar algoritması, bilgisayarın bir sorunu çözmesini sağlayan iyi tanımlanmış bir süreçtir. Bir algoritmadan önce genellikle arama algoritması veya sınıflandırma algoritmasında olduğu gibi bir niteleyici gelmektedir. Makine öğreniminde nadiren tek bir algoritma kullanılır. Makine ne kadar çok ilgili veri alırsa, tahminleri de o kadar doğru olmaktadır ve bu nedenle, algoritma bu bilgi akışını tahminlerini sürekli olarak iyileştirmek, başka bir ifadeyle öğrenmek için kullanabilmektedir. Algoritma

deneyim kazandıkça, gelecekteki diğer bağlamlar için de giderek daha uygulanabilir hale gelmektedir (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 68). Makine öğrenimi kendi kendine öğrenme kavramına dayanmakta böylelikle verilere ve ampirik verilere dayalı istatistiksel modellerin kullanılması anlamına gelmektedir (Figoli vd., 2022, s. 23). Her türlü otomatik sistem hata yapabilir. İnsanlar da yanlış kararlar alarak öğrenmektedir. YZ öğrenebilir ve böylelikle her bir sistem düzgün bir şekilde eğitildiğinde çok daha fazla işi, daha iyi ve daha az hatayla gerçekleştirebilir (Sterne, 2017, s. 234). YZ destekli çözümler, kuruluşlara işleri farklı bir şekilde yaparak rakiplerini geride bırakma ve akıllıca bir öngörü ile kendileri için doğal bir yer olan bir geleceğe doğru ilerleme şansı vermektedir (Campbell, 2022, s. 31). YZ'nun en yaygın uygulamaları; iş dünyası, finans, bankacılık, sağlık hizmetleri, hukuk, üretim, güvenlik, ulaşım, mühendislik ve tasarım alanlarında görülmektedir (Figoli vd., 2022, s. 27). En büyük YZ şirketleri halihazırda küresel olarak en büyük şirketlerden bazılarıdır. Amazon, Google, Facebook ve Microsoft dünyanın en büyük dört şirketidir ve YZ'ye olan kolektif ilgileri, yatırımları ve kontrolleri oldukça önemlidir. Amazon ayrıca, anında sipariş ve teslimat için stokta ürün bulundurmaya üzere satın alma davranışlarını tahmin etmek için algoritmalarını kullanarak YZ geliştirmede öncülük etmektedir (Campbell, 2022, s. 32). Makine öğrenimi ile ilgili olarak bir deneyimi kişiselleştirmek; dijital ekran, web sitesi, uygulama, sanal temsilci veya talep üzerine basılan yayın olsun, arayüzün o anda bir kullanıcı için hangi bilgilerin veya eylemlerin en ilgili olduğunu belirlemek için tahmin teknolojisini kullandığını göstermektedir (Armstrong, 2021, s. 14). Gmail'de bir e-posta yazarken Google'ın cümleleri tamamlamasına onay verildiyse makine öğrenimi deneyimlenmiştir. Google'ın makinesi kendi önerisi yerine kullanıcının ne yazdığını fark eder ve bir sonraki e-postada daha iyi bir tahmin yapmak için içerik algoritmasını kullanır (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 69). Finansal hizmetlerin ön bürosu halihazırda bazı çok köklü YZ teknolojilerini kullanmaktadır. Sohbet botu (chatbot) ve ses tanıma müşteri hizmetleri ve hesap güvenliğinde günlük olarak kullanılmaktadır (Campbell, 2022, s. 35). Derin öğrenme (deep learning), makine öğreniminin sınır ağlarının karmaşık sorunlara uygulanmasına ve makinenin hatalarından öğrenmesine ve doğru sonuca ulaşma olasılığını değerlendirmesine ya da başka bir deyişle kendi sezgisini geliştirmesine olanak tanımaktadır. Siri ya da Alexa'dan bir telefon görüşmesi yapması istenilmişse ya da Google'ın dil çeviri uygulaması kullanıldıysa, derin öğrenme kesinlikle deneyimlenmiştir (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 75). YZ destekli yazma platformu Grammarly, bir bireyin davranışını sürekli olarak analiz etmekte ve kullanıcı hakkında daha fazla bilgi edinmektedir. Her etkileşim sonunda, sistem bir bireyi o kadar iyi tanır ki, kullanıcının cümlelerini onun yerine tamamlayabilmekte, hatta kullanıcının bireysel tarzına ilişkin bilgisine dayanarak uygun ton veya duygu hakkında tavsiyelerde bulunabilmektedir (Armstrong, 2021, s. 14). YZ'nun geleceği ile ilgili; sıradan çalışan vatandaşlardan fütüristlere, ekonomistlere ve teknoloji uzmanlarına kadar pek çok kişi robotların insanların yerini aldığı bir dünya öngörmektedir. İnsan sürücülerin olmadığı, drone'larla online teslimatların yapıldığı ve androidler tarafından savaşların yapıldığı bir dünya hayal edilmektedir. Bu endişeler temelsiz değildir çünkü "kıyamet yapay zekâsı" kitaplarda, basında ve filmlerde yaygın olarak yer almaktadır. Yüz tanıma teknolojisi ve Deepfake'ler, henüz emekleme aşamasında olan YZ teknolojisinin iki örneğidir. Halka açık karakterlerin inandırıcı sahtelerini yaratmak için Deepfake'ler orijinal video ya da fotoğraf görüntülerinin alınıp çevrimiçi bir kuklaya uygulanmasıyla oluşturulmaktadır. Örneğin, muhalefeti ya da şiddeti kıskırtmaya yönelik sahte haberlerin paylaşılmasıyla

kolaylıkla ayaklanmalara ve ölümlere yol açabilmektedir. Deepfake yayıncıları sosyal medyayı sahte reklamlarla da doldurabilir (Campbell, 2022, s. 3-39). YZ genellikle insan işinin yerine geçecek bir şey olarak algılsa da günümüzde insanların ve makinelerin birbirlerinin eksikliklerini gidermek ve çıktının nihai kalitesini artırmak için iş birliği yaptığı tamamlayıcılık ilişkisini sürdürmektedir (Figoli vd., 2022, s. 28).

1.2. Yapay Zekâ ile Pazarlama ve Reklam Faaliyetleri

American Marketing Association ismi ile bilinen Amerikan Pazarlama Derneği (bundan sonra AMA denecektir) pazarlama araştırmasını; fırsatları ve sorunları belirlemek ve tanımlamak, eylemleri oluşturmak, iyileştirmek ve değerlendirmek, performansı izlemek ve bir süreç olarak anlayışını geliştirmek için kullanılan bilgiler aracılığıyla tüketiciyi, müşteriye ve halkı pazarlamacıya bağlamak, bu konuları ele almak için gereken bilgileri belirlemek, bilgi toplama yöntemini tasarlamak, veri toplama sürecini yönetmek ve uygulamak, sonuçları analiz etmek ve bulguları ve bunların sonuçlarını iletmek şeklinde tanımlamıştır (AMA, 2023). Günümüzde AMA, veri toplama sürecine, analize ve bulguların iletilmesine YZ'nun en iyi şekilde nasıl eklenebileceğini araştırmaktadır (Sterne, 2017, s. 129). Bu yeni ekonomide, kazanmanın tek yolu YZ ve makine öğrenimi ile kurulmuş sağlam bir pazarlama stratejisine dayanmaktadır. Bu strateji aynı zamanda, müşteri ilişkilerini her noktada kişiselleştirmek için YZ ve makine öğrenimini kullanmanın yollarını bulmaya çalışan pazarlama liderleri tarafından yönlendirilmelidir. Böylelikle; tüm müşteri ilişkileri alanlarını güçlendirmek için YZ ve makine öğrenimini kullanmak ve tüketicilere ürünlerini bulmada, satın almada, tekrar satın almada ve ardından başkalarına anlatmalarını sağlamada ihtiyaç duydukları bire bir kişiselleştirilmiş deneyimi gerçekleştirmek amaçlanmaktadır (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 10). YZ, bireysel ihtiyaçların daha iyi anlaşılmasıyla tekliflerin daha odaklanmış olmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte, tüketici psikolojisinin ve davranışının daha iyi anlaşılmasına yol açacaktır. İletişim sadece doğru değil, aynı zamanda zamanında olacak ve daha iyi sonuçlar verecektir (King, 2019, s. 8). Pazarlama alanında YZ tahmin amaçlı kullanılmaktadır. En uygun hedef kitle, mesaj, yer ve zaman hangisi sorularını güvenli bir şekilde yanıtlamaya olanak tanınması, daha iyi ve daha hızlı gerçekleşmesi, rekabet avantajı yaratması için YZ ve makine öğrenimini desteği alınmaktadır (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 64). Müşterilerine kişiselleştirilmiş içerikler oluşturarak işletmenin ürünlerine veya hizmetlerine ilgi çekmeyi amaçlayan Inbound pazarlama yönteminde de içerik daha akıllı hale gelmektedir. Günümüzde insanların belirli içeriklere nasıl tepki verdiği tespit edilebilmektedir ve bu da YZ'nun kitlesel kişiselleştirme sunmasına olanak tanımaktadır. İçeriğin kendisi dahi artık bilgisayar tarafından oluşturulabilmektedir (King, 2019, s. 87-88). YZ ve makine öğrenimi teknolojisi ve pazarlama alanındaki ilerleme Web'in evrimine benzese de aradaki fark günümüzde gelişmelerin çok daha hızlı gerçekleşiyor olmasıdır. Dahası, bu hızlı ilerlemeler yalnızca pazarlama ortamını değiştirmekle kalmamakta; aynı zamanda tüm sektörlerin de dengesini değiştirmektedir (Venkatesan & Lecinski, 2021, s. 14). Kıdemle ölçülen işler standart bir iş piramidi olarak ele alındığında, kabul gören görüş, YZ'nin rolleri aşağıdan yukarıya doğru değiştireceği yönündedir. Fabrikalardaki robotlaşma ve YZ tekrarlanabilir süreçler içeren işlerin yerini daha kolay alabilmektedir. Piramidin tepesinde, yönetici rollerinin nispeten zarar görmeden kalacağı beklenmektedir. Strateji, insan liderliği ve hayal gücünün daha yüksek bilişsel işlevlerini öğrenmek YZ için çok daha zor olacaktır. Eğlendiriciler, sanatçılar ve yaratıcı çabaları olanlar için işler gelişecek ve YZ'nun yerini almasına karşı

daha dirençli olacaktır. YZ, mevcut yaratıcılığı kopyalamakta iyidir ancak yeni fikirler veya kavramlar yaratmakta henüz başarılı değildir (Campbell, 2022, s. 42). Vkratsas ve Wang, yaratıcı reklam fikirlerinin üretilmesi ve test edilmesi için YZ ilkelerine dayanan bir yaratıcı reklam sistemi önermektedir. Yaratıcı reklam sistemi en az iki açıdan farklılık göstermektedir. Birincisi; geniş stratejik reklamcılık önerileri sunmak yerine yaratıcı düşünme ve üretmeye odaklanmaktadır. İkincisi ise; insan girdisine ek olarak, yeni yaratıcı fikirler üretmek ve test etmek için verileri kullanmak üzere tasarlanmalıdır (2021, s. 40). Facebook, Google ile çevrimiçi reklamcılık sektörünü değiştirmiş, dünyadaki en büyük insan bilgisinden oluşan veri tabanlarından birine sahip olmuştur, başka bir ifadeyle YZ için petrol niteliğindedir (Campbell, 2022, s. 33). YZ bilgi ile bulunduğu zaman reklamcılara destek vermek için hazır konumundadır. YZ ile reklamcılarının birlikte çalışma deneyimleri arttıkça, YZ daha çok bilgi edinecek böylelikle yapılan işlerde daha çok yardımcı olacaktır.

1.3. Tasarımda Yapay Zekâ Kullanımı

Bilgisayarların sanat alanına dahil edilmesi, sanat anlayışını değiştirmiştir. Dijital sanatın gelişimi, bilgisayarların gelişimiyle doğru orantıda ilerlemiştir. Sanatçılar bilgisayar desteğiyle yeni tür sanat eserleri üretebilmektedir (Özdemir, 2022, s. 630). Sanatta yeni teknolojilerin ortaya çıkışı, bunların sanatsal ifade aracı olarak kabul görmesini sorgulamakta ve birtakım tartışmalara yol açmaktadır. Fotoğrafçılığın sanat olarak kabul görmesi de uzun zaman almıştır. Bununla birlikte, sanatsal sürecin tamamen insansızlaştırıldığı bir geleceğe karşı tartışmalar olmakta, insan olmadan sanat olur mu sorusu öne çıkmaktadır (Taluğ & Eken, 2023, s. 19). YZ tarafından yapılan Edmond de Belamy, from La Famille de Belamy başlıklı bir portre 2018'de açık artırmada 432.500 dolara satıldığında dikkat çeken bir gelişme yaşanmıştır. Portrenin alıcısının kimliği açıklanmamış ve açık arttırma medyada geniş bir şekilde tanıtılmıştır. Bu nedenle, müzayedenin kurgusal bir pazarlama kampanyası olup olmadığı ya da tablonun sanat uzmanları arasında gerçek bir ilgi uyandırıp uyandırmadığı konusunda tartışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, bu vaka, YZ tarafından üretilen sanat eserlerinin algılanması ve değerine ilişkin soruların ortaya atılması için tetikleyici olmuştur (Fortunaa & Modlinski, 2021, s. 188). 2022 yılında Jason Allen'ın Colorado Eyalet Fuarı'nda YZ modeli kullanılarak üretilen Théâtre D'opéra Spatial isimli eseri dijital sanat kategorisinde birincilik ödülü kazanması da sanat ve tasarım alanlarında ilgi ve tartışma yaratmıştır (Taluğ & Eken, 2023, s. 19). Akıllı fotoğrafçılık yazılımıyla ilişkili YZ ve makine öğrenimi görevleri çok sayıda bilgisayar cihazı kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Google'ın Google Fotoğraflar'daki nesnelere tanımayı öğrenmesi birkaç yıl önce mümkün görünmese de artık bilgi işlem gücünü buluttaki çok sayıda sunucuda toplayabilmesiyle mümkün olmaktadır. Modern akıllı telefonlar bir görüntüyü portre modunda yakalayabilmekte ve yakalandıktan sonra yazılım aracılığıyla görüntüye geleneksel bir aydınlatma deseni efekti uygulayabilmektedir. Bir nesne için hangi tür aydınlatmanın en iyi olacağından emin olunmasa da bu yaratıcı ve biraz da öznel karar önceden verilmek zorunda değildir. Çekim yaparken bu konuda endişelenmeye gerek kalmamakta ve seçenekler daha sonra uygulanabilmektedir (Hockley, 2021, s. 10-11). Adobe'de gelişmekte olan tasarımın başında olan Silka Sietsma ile yapılan bir röportajda; Sietsma, tasarım ve YZ ile ilgili ürün ve hizmetlerin geleceğine odaklandığını belirtmiştir. YZ bir araç olarak gördüğünden, sadece insani nitelikler de sergileyebilmesi bakımından farklı olduğundan bahsetmiştir. YZ'nun toplum üzerindeki

etkisini görmeye başladığında, tasarımcıların sadece ürünlerin kullanıcılarda nasıl empati yaratabileceğini değil, aynı zamanda empati gösterebileceğini de düşünmeleri gerektiğini söylemiştir. İyi tasarım standardı, otonom bir ürün sadece insanı yansıtmakla kalmayıp üzerindeki etkisini de anlayabildiğinde yükselebilir düşüncesiyle hareket eden Sietsma; hala YZ'nın başlangıcında olduğumuzu, onun hantal oluşunu, yapabileceklerinin dar kapsamda olduğunu, henüz çok fazla köklü değişiklik yapmak için yeterli gelişme olmadığını vurgulamıştır (Armstrong, 2021, s. 78-79). YZ ancak kayıtlı enformasyon üzerinden varyasyonlar oluşturarak yaratıcı faaliyetlerde bulunabilmektedir. YZ tabanlı programlar, insan etkisi olmadan özgün ve yaratıcı ürünler ortaya çıkaramazken, tasarım sürecinde destekleyici araçlar kategorisinde yer alabilmektedir. Kolaylaştırıcı araç olmaları tasarımcıların iş yükünü azaltmakta ve zamandan tasarruf etmesini sağlayabilmektedir (Taluğ & Eken, 2023, s. 26-27). Tasarım ve YZ birbirinden uzak iki alan gibi görünebilir; birincisi tasarımcının yaratıcılığına ve duyarlılığına, ikincisi ise makinenin titiz hesaplamalarına odaklanır. Bu nedenle, bu iki alan genellikle birbirine zıt olarak algılanmaktadır. Oysaki; insan ve makine iş birliği olasılığı dikkate alındığında bu iki alan birbirine çok yakın olmaktadır. YZ sistemleri ile insan-makine iş birliğinde ileri bir adım atılmıştır, teknoloji artık neredeyse insanlarla eşit bir ortak haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu yeni ilişkide, insanın işlerini kolaylaştıran bir enstrüman yerine, aralarında sürekli ve üretken bir alışveriş kuran iki takım arkadaşı bulunmaktadır. Hem tasarımcı hem de makine girdi alabilir ve karşı tarafa çıktı gönderebilir, bu da yalnızca iki taraftan biri elde edilen sonuçtan memnun olduğunda sona eren bir ileri geri döngüsü oluşturmaktadır (Figoli vd., 2022, s. 11-29). YZ ve insan iş birliği ile yaratıcı süreç daha hızlı ve verimli olabilmektedir. Böylelikle tasarım hedeflerine daha kolay ulaşabilmeyi mümkün kılmaktadır.

2. Kayseri İli Reklamcılarında Yönelik Bir Araştırma

Kayseri'de reklam sektöründe çalışanların YZ algısını ölçmeyi hedefleyen bu çalışma, yapay zekânın günümüzdeki seviyesi, pazarlama ve reklam alanlarındaki kullanımı, ayrıca tasarım ve yaratıcılıkla olan ilişkisini reklamcılarının bakış açısından değerlendirecektir.

2.1. Araştırmanın Gerekçesi

Çalışma, reklam sektöründe çalışanların YZ ile ilgili tutumlarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Günümüzde YZ hem bireysel hem de profesyonel yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, özellikle yaratıcılık ve iletişim odaklı sektörlerde dönüştürücü bir rol üstlenmiştir. Reklam sektöründe çalışanların YZ'ye yönelik algıları, tutumları ve kullanım alışkanlıkları, yalnızca bireysel iş pratiklerini değil, aynı zamanda sektördeki iletişim stratejilerini ve yenilikçi yaklaşımları da doğrudan etkilemektedir. Bu tutumların sistemli bir şekilde incelenmesi, YZ'nin sektöre olası etkilerini anlamak ve gelecekteki iletişim çalışmalarını daha etkin yönlendirmek açısından önemlidir. Reklamcılık gibi hızla değişen bir alanda, YZ'nin sunduğu fırsatlar (veri analitiği, kişiselleştirilmiş kampanyalar, otomatik tasarım araçları) kadar, beraberinde getirdiği endişeler (iş kayıpları, etik sorunlar, yaratıcılığın makinelere devri) de çalışanların teknolojiye adaptasyonunu etkileyebilir. Kayseri gibi yerel bir bağlamda bu alguların nasıl şekillendiği, bölgesel iş dinamikleri ile küresel trendler arasındaki ilişkiyi anlamak açısından önemli bir zemin sunmaktadır. Çalışma, YZ'nin sektördeki durumunu değerlendirerek çalışanların bilgi düzeylerini, güven algılarını ve direnç noktalarını

ortaya koymayı; bu doğrultuda sektörel politikalar ve eğitim programlarına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Böylece, reklamcılıkta YZ'nin benimsenme sürecini anlamak ve olası dönüşümleri öngörmek için teorik ve pratik bir temel oluşturulması amaçlanmaktadır.

2.2. Katılımcılarda Aranılan Özellikler

Kayseri şehrinde yaşayan reklam alanında iletişim çalışmaları yapan, çeşitli yaş gruplarından kadın ve erkek katılımcıların araştırmaya dahil edilmesi planlanmaktadır.

2.3. Araştırma Hipotezleri

H1: Kurumun YZ kullanım politikası ile çalışanların YZ kullanımı arasında pozitif bir ilişki vardır.

H2: Doğum yılı ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki vardır?

H2a: Cinsiyet ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki yoktur?

H3: YZ kullananlar ile kullanmayanların yapay zekâya yaklaşımı farklıdır.

H4: YZ kullanmayanların kullananlara göre endişeleri daha yüksektir.

H5: YZ kullanımı ile yapay zekâya yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki vardır.

2.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma kapsamında, Yapay Zekâ'nın (YZ) günümüzdeki durumu literatür temelinde analiz edilmekte, pazarlama ve reklam sektörlerinde nasıl bir rol üstlendiği, tasarım ile yaratıcı süreçlerle olan bağlantısı irdelenmekte ve reklamcılıkta iletişim faaliyetlerinde bulunanlar üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Literatür taraması, YZ ile ilgili değişimin son derece hızlı bir şekilde gerçekleştiğini ortaya koymakta; bu da teknolojinin sürekli evrilen doğasını ve sektörler üzerindeki dönüştürücü etkisini anlamayı daha da kritik hale getirmektedir.

İnsanların tutumları, görüşleri, bilgileri ve davranışları hakkında sistematik olarak bilgi edinmek için çevrimiçi ve yüz yüze anket teknikleri birlikte kullanılacaktır. Anket soruları; Kurtboğan'ın (2023) YZ algısı için ilgili literatürü tarayarak geçerliliği ve güvenilirliği sınanmış ölçekleri (Ferikoğlu ve Akgün, 2022; Karaca vd., 2021; Kaya vd., 2022; Akkaya vd., 2021; Terzi, 2020) derleyerek oluşturduğu sorulardan geçerlilik, güvenilirlik analizleri ile faktör analizleri yapılması sonucu; ölçekte değeri 0.99 minimum değerinden fazla elde edilen 10 madde üzerinden hazırlanmıştır. Yapay Zekâya güven ile ilgili 8 soru ise; uzman görüşü ve literatürden elde edilen bilgiler ile oluşturulmuştur.

2.5. Bulgular

Araştırma Kayseri ilinde yaşayan ve reklamcılık sektöründeki iletişim faaliyetlerini yürüten çalışanlar ve yöneticiler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. Kişisel özellikler

		Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	82	57,3
	Erkek	61	42,7
Yaş / Doğum yılı	1990 ve öncesi	24	16,8
	1991-1999 arası	40	28,0
	2000-2001 doğumlular	38	26,6
	2002 ve sonrası doğumlular	41	28,7
Öğrenim	Önlisans	18	12,6
	Lisans	101	70,6
	Lisansüstü	24	16,8
Görev / Statü	Çalışan	130	90,9
	Yönetici	13	9,1
Mesleki deneyim	1 yıl veya daha az	47	32,9
	2 yıl	27	18,9
	3-5 yıl	40	28,0
	6 yıl ve üzeri	29	20,3
	Toplam	143	100,0

Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde her bir grupta minimum N değeri 20 üzeri katılımcı ile görüşme gerçekleştirilmiş olup ön lisans mezunlarında 18 kişi ile görüşme yapılmıştır. Sektörel bir araştırma olup alt gruplara göre dağılımları yeterli sayıda olup 143 örneklem Kayseri ilinde reklamcılık sektöründe iletişim alanında faaliyet gösteren ajans çalışanlarının düşüncelerini temsil edecek düzeydedir.

Tablo 2. Bireysel olarak iş hayatında YZ kullanımı

	Sayı	Yüzde
Kullanmıyorum	48	33,6
Kullanıyorum	95	66,4
Toplam	143	100,0

Ajansta çalışanların bireysel olarak ve kurumsal olarak YZ kullanım alışkanlıklarına bakıldığında bireysel kullanımın kurumsal kullanımdan daha fazla olduğunu görmekteyiz.

Tablo 3. Kurumun YZ teknolojilerinden destek olarak tasarım / iletişim çalışmaları yapması

	Sayı	Yüzde
Evet	70	49,0
Hayır	25	17,5
Fikrim yok	48	33,6
Toplam	143	100,0

Katılımcıların yaklaşık 2/3'si bireysel olarak iş hayatında YZ teknolojilerini kullandığını belirtirken çalıştığı kurumun YZ kullanım düzeyine katılım puanı %49'dur. Katılımcıların %17,5'i çalıştığı kurumun YZ teknolojilerini kullanmadığını belirtirken %33,6'sı ise kurumun yapay teknolojilerine yaklaşımı hakkında bilgisi yoktur. Bilgisi olmaması bize kurumun çalışanlarını YZ teknolojilerine yönlendirmediğini ve yaklaşımının henüz pozitif yöne geçmediğini göstermektedir. Kurumsal düzeyde işletmelerin YZ kullanım oranı yaklaşık yarı yarıya iken bireysel anlamda sektör çalışanlarının YZ kullanım oranı sektörün üçte ikisidir.

Tablo 4. Kurumun YZ kullanımı ile çalışanların YZ kullanımı arasındaki ilişki

		İş hayatımda YZ kullanımı:		Toplam
		Kullanmıyorum	Kullanıyorum	
Kurumum YZ teknolojilerinden destek olarak tasarım yapmaktadır.	Evet	7,1%	92,9%	100,0%
	Hayır	64,0%	36,0%	100,0%
	Fikrim yok	56,3%	43,8%	100,0%
Toplam		33,6%	66,4%	100,0%

Ki-kare analizi sonuçlarına göre $P=0,00$ olup $P<0,05$ ise aralarında anlamlı bir ilişki vardır. H1. Hipotezi doğrulanır. YZ teknolojilerinden destek alan kurumlarda çalışanların YZ kullanım oranı %92,9 iken Kurumun YZ kullanım politikasını bilmeyen çalışanlarda YZ kullanımı %43,8 ve YZ kullanmayan kurumlarda çalışanların YZ kullanım oranı %36'dır ve kurumun YZ kullanım düzeyleri ile çalışanların kullanımları arasında pozitif yönde bir korelasyon vardır.

Tablo 5. Doğum yılı ile YZ kullanımı arasındaki ilişki

	İş hayatımda YZ kullanımı:		Toplam
	Kullanmıyorum	Kullanıyorum	
2.000 öncesi doğanlar	45,8%	54,2%	100,0%
2.000 ve sonrası doğanlar	26,8%	73,2%	100,0%
Toplam	33,8%	66,2%	100,0%

$P=0,11$ olduğundan ve $P>0,05$ olduğundan doğum yılı ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H2 hipotezi reddedilir. 2.000 öncesi ve sonrası doğanlarda istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur fakat 2.000 sonrası doğanlarda YZ kullanımı 2.000 öncesi doğanlara göre daha fazladır.

Tablo 6. Cinsiyet ile YZ kullanımı arasındaki ilişki

	Kullanmıyorum	Kullanıyorum	Toplam
Kadın	32,9%	67,1%	100,0%
Erkek	34,4%	65,6%	100,0%
Toplam	33,6%	66,4%	100,0%

$P=0,851$ ve $P>0,05$ olduğundan cinsiyet ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H2a hipotezi doğrulanır.

Tablo 7. YZ kolaylaştırıcılığı ve Bağımsız Örneklem Testi

	İş hayatımda YZ kullanımı:		N	M	Std. Sapma	Std. M Hata			
	Kullanmıyorum	Kullanıyorum							
YZ kolaylaştırıcılığı	Kullanmıyorum		48	3,6510	,65991	,09525			
	Kullanıyorum		95	4,1947	,59467	,06101			
Levene's Test Varyansların eşitliği için									
YZ kolaylaştırıcılığı	t-test M eşitliği için								
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	M farklar	Std. Hata Farkı	95% Farkın Güven Aralığı	
Eşit varyanslar varsayılmıştır	0,092	0,762	-4,975	141	0,000	-0,54370	0,10929	-0,75976	-0,32763
Eşit varyanslar varsayılmamıştır			-4,807	86,223	0,000	-0,54370	0,11311	-0,76855	-0,31884

İş hayatında YZ kullanan ve kullanmayanların yapay zekânın kolaylaştırıcılığına bakışları farklıdır. YZ kullananların ve kullanmayanların yapay zekânın iş hayatındaki kolaylaştırıcı unsurlarının ölçüldüğü 3,4,5,6,7,8,9 ve 10. Maddeler katılım düzeyleri ölçülmüştür. Test sonuçlarına göre YZ kullanımı ve yaklaşımlarda aralarında anlamlı düzeyde farklılık olduğu gözlenmiştir.

$P < 0,05$ olduğundan yapay YZ kullanma ile yapay zekânın iş hayatını kolaylaştırıcılığına yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki vardır. H3: hipotezi doğrulanır. YZ kullananların yaklaşımı kullanmayanlara göre daha yüksektir.

Tablo 8. YZ endişe düzeyi

İş hayatında YZ kullanımı:		N	M	Std. Sapma	Std. M Hata					
endişe- korku	Kullanmıyorum	48	2,9792	0,88434	0,12764					
	Kullanıyorum	95	3,2000	0,96927	0,09944					
		Levene's Test Varyansların Eşitliği için								
		t-test M eşitliği için								
endişe- korku	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	M farklar	Std. Hata Farkı	95% Farkın Güven Aralığı		
								Düşük	Yüksek	
	Eşit varyanslar varsayılmıştır	1,274	0,261	-1,324	141	0,188	-0,22083	0,16678	-0,55055	0,10888
	Eşit varyanslar varsayılmamıştır			-1,365	102,491	0,175	-0,22083	0,16181	-0,54176	0,10010

H4: hipotezi YZ kullanmayanların kullananlara göre endişelerinin daha yüksek olduğudur. YZ ile ilgili endişe ölçeğimizde 11,12 ve 13 maddeler ile ölçülmüştür. Her iki grubunda YZ ile ilgili endişe puanları ve katılımları birbirine yakındır. $P > 0,05$ olduğundan H4 hipotezi reddedilir. YZ kullanımı ile endişe arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Tablo 9. İş hayatında YZ kullanımı

İş hayatında YZ kullanımı:		N	M	Std. Sapma	Std. M Hata						
ölçekort	Kullanmıyorum	48	3,3690	0,52226	0,07538						
	Kullanıyorum	95	3,8361	0,50624	0,05194						
		Levene's Test Varyansların Eşitliği için									
		t-test M eşitliği için									
ölçekort	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	M farkla r	Std. Hata Farkı	95% Farkın Güven Aralığı			
								Düşük	Yüksek		
	Eşit varyanslar varsayılmıştır	0,261	0,610	-	141	0,000	-	0,09060	-0,64616	-0,28792	
	Eşit varyanslar varsayılmamıştır			-	5,102	91,866	0,000	-	0,09154	-0,64886	-0,28523

YZ yaklaşımı için tüm ölçek maddeleri ile iş hayatında YZ kullanımı arasındaki ilişkiye bakılmıştır. YZ kullanmayanların ölçek maddelerin katılım puanı 3,36 iken kullananların katılım puanı 3,83'tür. $P < 0,05$ olduğundan YZ kullanımı ile yapay zekâyâ yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki vardır. H5 hipotezi kabul edilir.

Tablo 10. Ölçek güvenilirlik istatistikleri

Cronbach's Alpha	N of Items
0,867	14

Araştırmada 14 maddeden oluşan çalışanların YZ kullanımına yaklaşımını ölçmeye yönelik ölçek kullanılmıştır. Ölçekte 11-12 ve 13. maddeler olumsuz olarak sorulmuş olup analizde puanlar tersinden alınmıştır. Ölçeğin ilgili maddeleri düzeltilmeden önce %75 olan ölçek güvenilirliği düzelttikten sonra %86'ya çıkmıştır.

Tablo 11. Ölçek katılım puanları

	N	M	Std. Sapma
S1-Yöneticilerim; YZ konusuna büyük önem verirler.	143	3,40	0,889
S2-Yapay zekânın; işletmem için büyük önem taşıdığını biliyorum.	143	3,78	0,867
S3-Yapay zekânın; çalışan verimliliğini olumlu yönde etkileyeceğini düşünüyorum.	143	4,02	0,826
S4-YZ uygulamalarının; geleceğin iş yaşamına yön vereceğini düşünüyorum.	143	4,22	0,806
S5-YZ ile ilgili gelişmeleri yakından takip ederim.	143	3,66	1,014
S6-YZ teknolojilerinin; işimizi kolaylaştıracağını düşünüyorum.	143	4,17	0,808
S7-Yapay zekânın; çalışanlara zaman tasarrufu sağlayacağına inanıyorum.	143	4,27	0,807
S8-Yapay zekânın; daha hızlı ve daha doğru kararlar almamı sağlayacağını düşünüyorum.	143	3,80	0,939
S9-Yapay zekânın; çalışanlara yardımcı olmak için daha fazla kullanılması gerektiğine inanıyorum.	143	3,92	0,843
S10-Yapay zekânın; çalışanların iş yükünü azaltacağına inanıyorum.	143	4,03	0,817
S11-YZ ile bilgi paylaşmak beni endişelendirir. (Endişelendirmez)	143	2,96	1,027
S12-YZ ile etkileşim kurmak beni endişelendirir. (Endişelendirmez)	143	3,18	1,111
S13-YZ ürünleri beni korkutuyor. (Korkutmuyor)	143	3,24	1,048
S14-YZ ürünleri kullanmak güvenilirdir.	143	3,06	0,886
Ölçek ortalama puanı	143	3,67	0,555

14 maddene oluşan ölçekte 11-12 ve 13. Maddelerde yapay zekâyâ yaklaşık olumlu iken by 3 maddede yapay zekâyâ negatif yaklaşım vardır. Ölçek bütünlüğü açısından bu 3 ölçeğin maddeleri tersinden alınmıştır. Yapay zekânın faydalı bulunması veya yapay zekâyâ pozitif yaklaşım puanı ortalaması 3,67 olup kısmi katılıyorum ile katılıyorum arasındadır.

Tablo 12. KMO Ölçütü ve Bartlett Testi

Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçütü		0,851
Bartlett Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare	997,246
	df	78
	Sig.	0,000

Faktör analizinde 14. madde iki faktöre birden yük yüklediği için faktör analizinden çıkarılmıştır. KMO barlet test sonuçlarına göre ölçek uygunluğu anlamlılık düzeyi %85 olup $p < 0,05$ olduğundan faktör analizi yapmaya uygun bir ölçeğimiz vardır.

Tablo 13. Eigenvalues Analizi

Bileşen	Başlangıç Özdeğerleri			Karesel Yüklerin Ekstraksiyon Toplamları			Rotasyon Karesel Yüklerin Toplamları ^a
	Toplam	% Varyans	Kümülatif %	Toplam	% Varyans	Kümülatif %	Toplam
1	5,475	42,112	42,112	5,475	42,112	42,112	5,306
2	2,294	17,648	59,760	2,294	17,648	59,760	2,706
3	1,057	8,132	67,892	1,057	8,132	67,892	2,186

Tablo 13 devamı

	Toplam	% Varyans	Kümülatif %	Toplam	% Varyans	Kümülatif %	Toplam
4	0,861	6,624	74,516				
5	0,656	5,044	79,561				
6	0,544	4,188	83,749				
7	0,461	3,544	87,293				
8	0,373	2,872	90,164				
9	0,347	2,667	92,832				
10	0,286	2,201	95,033				
11	0,240	1,845	96,877				
12	0,220	1,689	98,566				
13	0,186	1,434	100,000				

Eigenvalues 1'in üzerinde olanlara baktığımızda faktör analizi ölçeğimizi 3 faktöre ayırmıştır ve bu 3 faktör ölçeğimizi %67,8 oranında açıklamaktadır.

Tablo 14. Pattern Matrix

	Bileşen		
	1	2	3
S10-Yapay zekânın; çalışanların iş yükünü azaltacağına inanıyorum.	0,901		
S7-Yapay zekânın; çalışanlara zaman tasarrufu sağlayacağına inanıyorum.	0,878		
S6-YZ teknolojilerinin; işimizi kolaylaştıracağını düşünüyorum.	0,844		
S9-Yapay zekânın; çalışanlara yardımcı olmak için daha fazla kullanılması gerektiğine inanıyorum.	0,792		
S4-YZ uygulamalarının; geleceğin iş yaşamına yön vereceğini düşünüyorum.	0,775		
S8Yapay zekânın; daha hızlı ve daha doğru kararlar almamı sağlayacağını düşünüyorum.	0,730		
S3-Yapay zekânın; çalışan verimliliğini olumlu yönde etkileyeceğini düşünüyorum.	0,671		
S5-YZ ile ilgili gelişmeleri yakından takip ederim.	0,485		
S11-YZ ile bilgi paylaşmak beni endişelendirmez		0,909	
S12-YZ ile etkileşim kurmak beni endişelendirmez		0,887	
S13YZ ürünleri beni korkutmuyor		0,868	
S1-Yöneticilerim; YZ konusuna büyük önem verirler.			0,948
S2-Yapay zekânın; işletmem için büyük önem taşıdığını biliyorum.			0,597

1. faktörde YZ ile çalışanların iş hayatını etkileri açıklanmış 2.faktörde yapay zekâyâ bakış ve tutumlar açıklanmış, 3. faktörde ise çalışanların YZ ile ilgili işletmeleri ve yöneticilerine yönelik bakış açıları açıklanmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Günümüz koşullarında, YZ ve onun öğrenimi ile kurulmuş bir pazarlama stratejisi olmadan başarı elde etmek çok zordur. YZ, bireysel ihtiyaçların daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu bakımdan YZ bilgi ile donatıldığında reklamcılar ile çalışmaya hazırdır. YZ ancak kayıtlı bilgi üzerinden varyasyonlar oluşturarak yaratıcı faaliyetler üretebilmektedir. Tasarım sürecindeki post prodüksiyonun etkisini güçlendirmiş böylelikle prodüksiyondaki insan hatalarını önemli derecede düzeltebilmektedir. İnsanlar da YZ'nin hatalarını düzelterek onu istenen hedefe doğru yönlendirebilmektedir. YZ sistemleri ile insan-makine iş birliği ortaya çıkmış, teknoloji araç olmak yerine reklam tasarımında neredeyse insanlarla eşit bir ortak, takım arkadaşı konumuna erişmiştir. YZ genellikle insanın işlerini elinden alabilecek potansiyelde algılansa da günümüzde insanların ve makinelerin birbirlerinin eksikliklerini gidermek için iş birliği yaptığı gözlemlenmektedir. Bu iş birliği reklam çalışmalarını daha hızlı ve pratik şekilde sonuca ulaştırmaktadır. YZ ile reklamcılarının birlikte çalışma deneyimleri devam ettiği sürece, birbirlerini daha iyi anlayacaklar böylelikle reklam hedeflerine daha hızlı ve hatasız ulaşacaklardır.

Yapılan başka bir çalışmada (Çeber, 2024), Türkiye'deki reklam ajanslarında yapay YZ

uygulamaları olan ChatGPT ve Midjourney'in kullanımını, etkilerini ve karşılaşılan zorlukları incelemiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmelerle, Reklamcılar Derneği'ne üye ve belirtilen YZ araçlarını kullanan 5 ajansla çevrimiçi görüşmeler yapılmıştır. Bulgular, ChatGPT ve Midjourney'in fikir üretimi, içerik oluşturma, trend analizi ve görsel tasarım gibi alanlarda etkin şekilde kullanıldığını göstermiştir. YZ, iş süreçlerini hızlandırarak zaman ve enerji tasarrufu sağlamış, ancak görev tanımlarında "prompt engineering" gibi yeni roller ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, bilgi eksikliği, düşük çözünürlük, yanlış bilgi ve bağlam eksikliği gibi teknik sınırlamalar mevcuttur. Etik ve hukuki sorunlar (gizlilik, telif hakkı) endişe yaratsa da henüz ciddi bir sorun yaşanmadığı belirtilmiştir. Profesyoneller, YZ'yi yaratıcılığı destekleyen bir araç olarak göyerek olumlu deneyimler bildirmiş, ancak insan denetiminin önemini vurgulamıştır. Araştırma, YZ'nin reklamcılıkta şu an için işleri devralmaktan ziyade verimliliği artıran bir yardımcı olduğunu ortaya koymuştur.

Bu çalışmada ise, reklam sektöründe çalışanların Yapay Zekâ (YZ) teknolojisine yönelik tutumlarını, algılarını ve kullanım alışkanlıklarını değerlendirmeyi amaçlamıştır. Elde edilen bulgular, YZ'nin sektörde giderek daha fazla benimsendiğini, ancak bazı endişelerin de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Çalışanlar, YZ'nin veri analitiği, kişiselleştirilmiş kampanyalar ve otomasyon gibi alanlarda önemli avantajlar sunduğunu kabul etmekle birlikte, iş kayıpları, etik sorunlar ve yaratıcılığın makinelere devri gibi konularda çekinceler taşımaktadır. Özellikle Kayseri gibi yerel bir bağlamda yapılan analizler, YZ'nin benimsenme sürecinin küresel trendlerden etkilendiğini, ancak bölgesel dinamiklerin de bu süreci şekillendirdiğini göstermektedir. Katılımcıların bilgi düzeyi, YZ'ye duydukları güven ve teknolojiye adaptasyon hızları, bireysel deneyimler ve sektörel gereklilikler doğrultusunda farklılık göstermektedir. Bu doğrultuda, reklam sektöründe YZ'nin daha bilinçli ve etkin kullanımını sağlamak adına eğitim programları ve sektörel politikaların geliştirilmesi önem arz etmektedir. Çalışanların teknolojiye yönelik farkındalığının artırılması ve olası risklere karşı stratejiler geliştirilmesi, sektördeki dönüşüm sürecinin daha sağlıklı ilerlemesine katkı sağlayacaktır.

Çalışma ile bütün hipotezler test edilmiş ve sonuçlara ulaşılmıştır. Reklam alanında çalışanlarının YZ kullanım alışkanlıklarına bireysel ve kurumsal olarak baktığımızda, bireysel kullanımın kurumsal kullanımdan daha fazla olduğunu gözlemlemekteyiz. Kurumsal düzeyde, işletmelerin YZ kullanım oranı yaklaşık yarı yarıya iken, bireysel olarak sektör çalışanlarının YZ kullanım oranı sektörün üçte ikisine ulaşmaktadır. Kurumun YZ kullanım düzeyleri ile çalışanların kullanımı arasında pozitif bir korelasyon bulunmaktadır. Kurumun YZ kullanım politikası ile çalışanların YZ kullanımı arasında olumlu bir ilişki vardır. İş hayatında YZ kullanan ve kullanmayanların yapay zekânın kolaylaştırıcı etkilerine bakış açıları farklıdır. H1 hipotezi doğrulanmıştır. Kurumun YZ kullanım politikası ile çalışanların YZ kullanımı arasında olumlu bir ilişki vardır. H2 hipotezi reddedilmiştir. Cinsiyet ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. H2a hipotezi doğrulanmıştır. Cinsiyet ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H3 hipotezi doğrulanmıştır. YZ kullananların yaklaşımı, kullanmayanlara göre daha olumludur. YZ kullananlar ile kullanmayanların yapay zekâyâ yaklaşımı farklıdır. H4 hipotezi, YZ kullanmayanların kullananlara göre daha fazla endişeye sahip olduğunu belirtir. H4 hipotezi reddedilmiştir. YZ kullanımı ile endişe arasında anlamlı bir ilişki yoktur. YZ kullanımı ile yapay zekâyâ yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. H5 hipotezi kabul edilmiştir. YZ kullanımı ile yapay zekâyâ yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki vardır. Yapay zekânın faydalı

bulunması veya yapay zekâya pozitif yaklaşım "kısmen katılıyorum" ile "katılıyorum" arasında değişmektedir.

Bulgular, bireysel YZ kullanım oranının (sektör çalışanlarının yaklaşık üçte ikisi) kurumsal kullanımdan (işletmelerin yaklaşık yarısı) daha yüksek olduğunu göstermiştir. Bu durum, bireylerin YZ araçlarını kişisel projelerde veya iş süreçlerinde daha esnek bir şekilde benimsediğini, ancak kurumsal düzeyde politikaların ve altyapıların bu adaptasyonu henüz tam anlamıyla desteklemediğini işaret edebilir. H1 hipotezinin doğrulanmasıyla, kurumun YZ kullanım politikalarının çalışanların YZ'ye yönelik tutumlarını ve kullanım düzeylerini olumlu yönde etkilediği anlaşılmıştır. Bu, kurumsal liderliğin ve stratejik yönlendirmenin, teknolojinin sektörel entegrasyonunda kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Cinsiyet ile YZ kullanımı arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını, dolayısıyla teknolojinin benimsenmesinin cinsiyetten ziyade bireysel deneyim, eğitim seviyesi ve sektörel ihtiyaçlarla bağlantılı olabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, doğum yılı ile YZ kullanımı arasında da beklenen ilişkinin tespit edilememesi, yaş faktöründen çok sektörel gereksinimler ve kişisel motivasyonların belirleyici olduğunu düşündürmektedir. YZ kullanan ve kullanmayan bireyler arasındaki tutum farkının belirgin olması, teknolojinin sunduğu pratik avantajların kullanıcılar tarafından daha iyi anlaşıldığını gösterirken, kullanmayanların daha temkinli yaklaşımı bilgi eksikliği veya belirsizliklerden kaynaklanıyor olabilir. Ancak, YZ kullanmayanların daha fazla endişe taşıdığına dair bir bulguya rastlanmaması, bu kaygıların kullanım durumundan bağımsız olarak genel algılarla ilişkili olabileceğini ortaya koymaktadır. YZ'nin deneyimlendikçe daha olumlu algılandığını gösteren sonuçlar, çalışanların teknolojiye yönelik tutumlarının kademeli olarak değiştiğini ve insan-makine iş birliğinin gelişim sürecinde olduğunu göstermektedir. Özellikle post prodüksiyon süreçlerinde hata düzeltme ve kişiselleştirilmiş kampanya üretimi gibi avantajlar YZ'nin faydalarını öne çıkarırken, iş kayıpları ve yaratıcılığın makinelere devredilmesi gibi endişeler, adaptasyonu zorlaştıran unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Kayseri bağlamında yapılan bu araştırma, küresel YZ trendlerinin yerel dinamiklerle nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bu bulgular, sektördeki YZ adaptasyon sürecini hızlandırmaya yönelik stratejilerin geliştirilmesine katkı sağlayabilir. YZ teknolojileri alanındaki hızlı ilerlemeler göz önünde tutulduğunda, çalışmanın güncel olması bakımından önem taşımaktadır. Bu araştırmanın, reklam tasarımında YZ kullanımına yönelik ileride yapılacak diğer bilimsel araştırmalara rehberlik etmesi beklenmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i> *(Erciyes Üniversitesi Rektörlüğü, Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 26.03.2024 Tarih , 134 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları (Makale Çift veya Üç Yazarlı olduğu takdirde)	Makale tek yazarlıdır.

Kaynakça / References

Akkaya, B., Özkan, A., Özkan, H. (2021). Yapay Zekâ Kaygı (YZK) Ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Alanya Akademik Bakış*, 5(2), 1125-1146.

American Marketing Association. Erişim Adresi: <https://www.ama.org/the-definition-of-marketing-what-is-marketing> [14 Ocak 2024].

Armstrong, H. (2021). *Big data big design: Why designers should care about artificial intelligence*. New York: Princeton Architectural Press.

Campbell, C. (2022). *Ai by design: A plan for living with artificial intelligence*. London: CRC Press.

Çeber, B. (2024). Reklam ajanslarında Yapay Zekâ kullanımı: Sektör profesyonellerinin ChatGPT ve Midjourney deneyimlerine yönelik bir araştırma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 11(2), 583-606.

Ferikoğlu, D. and Akgün, E. (2022). An investigation of teachers' artificial intelligence awareness: A scale development study. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*, 10(3), 215-231.

Figoli, F.A., Mattioli, F., Rampino L. (2022). *Artificial intelligence in the design process*. Milan: Francoangeli.

Fortunaa, P., Modlinski, A. (2021). A(I)rtist or counterfeiter? Artificial intelligence as (d)evaluating factor on the art market. *The Journal of Arts Management, law, and society*, 51(3), 188-201.

Hockley, A. (2021). *The computer ate my photos: Artificial intelligence and the future of photography*. Independently published by Aaron Hockley. Erişim Adresi: http://www.francoangeli.it/come_publicare/publicare_19.asp [12 Şubat 2024].

Karabulut, B. (2021). Yapay Zekâ bağlamında yaratıcılık ve görsel tasarımın geleceği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(79), 1498-1520.

Karaca, O., Çalışkan, S. A., Demir, K. (2021). Medical artificial intelligence readiness scale for medical students (MAIRS-MS)-development, validity and reliability study. *BMC Medical Education*, 21(1), 1-9.

Kaya, F., Aydın, F., Schepman, A., Rodway, P., Yetişensoy, O., ve Demir-Kaya, M. (2022). The roles of personality traits, anxiety, and demographic factors in attitudes toward artificial intelligence. *International Journal of Human- Computer Interaction*, 40(2), 497-514.

King, K. (2019). *Using artificial intelligence in marketing*. London: Kogan Page.

Kurtboğan, H. (2023). Yeni dünyada yapay zekâ metaforu ve yapay zekânın çalışan performansına etkisi (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman.

Özdemir, A. (2022). Yapay zekânın grafik tasarıma ve tasarımcıya etkisi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 628-637.

Poltekoğlu, F. B. (2018). *Kavram ve kuramlarıyla reklam*. İstanbul: Beta Yayınları.

Samad, M. E., Nasserddine, G., Kheir, A. (2024). Introduction to artificial intelligence. K. Hemachandran, R. V. Rodriguez, U. Subramaniam, V. E. Balas (Eds.), *Artificial intelligence and knowledge processing* (p. 1-15). London: CRC Press.

Sreelakshmi S., Anoop V. S. (2024). Cognitive computing and big data for digital health past, present, and the future. R. Das, M. Mitra, C. Singh (Eds.), *Era of artificial intelligence* (p. 55-66). London: CRC Press.

Sterne, J. (2017). *Artificial intelligence for marketing*. New Jersey: John Wiley & Sons.

Taluğ, D. Y., Eken, B. (2023). Görsel tasarımda insan yaratıcılığı ve yapay zekânın kesişimi. *Sanat ve İkonografi Dergisi*, 4(1), 18-29.

Terzi, R. (2020). An adaptation of Artificial Intelligence anxiety scale into Turkish: Reliability and validity study, *International Online Journal of Education and Teaching*, 7(4), 1501-1515.

Vakratsas, D., Wang, X. (2021). Artificial intelligence in advertising creativity. *Journal of Advertising*, 50(1), 39-51.

Venkatesan, R., Lecinski, J. (2021). *The ai marketing canvas*. Stanford: Stanford University Press.

2025, 14 (1), 337-361 | Araştırma Makalesi Müzelerde Nesne ve Anlam İlişkisi: Geşalt Perspektifinden Algısal Deneyimler

Burçe Kaplanlıoğlu ¹

Ceren Güneröz ²

Öz

Nesne çalışmaları, sosyal ve beşeri bilimler, eğitim bilimleri ve fen bilimleri gibi çeşitli disiplinlerin bir araya gelerek nesnelere çok boyutlu bir perspektifle ele aldığı kapsamlı bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu disiplinler arası yaklaşım, nesnelere yalnızca fiziksel varlıklar olarak değil, aynı zamanda kültürel, sosyal, tarihsel, psikolojik ve bilimsel anlamlar içeren karmaşık yapılar şeklinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, nesne çalışmalarını, müze bilim perspektifinden kuratoryel tasarımın algısal ve pedagojik boyutlarıyla birleştiren bir yaklaşımla ele almaktadır. Algısal boyut, nesnelerin sergi bağlamında nasıl algılandığını ele alırken, pedagojik boyut, bu algının öğrenme süreçlerindeki yansımalarına odaklanmaktadır. Bu bağlamda nesne bilgisi ile anlam arasındaki ilişkiyi; zihin-beden etkileşimi, post-müze kavramında nesnelerin kullanımına ilişkin antik ve meta deneyimler ve Geşalt psikolojisinin nesne algısı ile öğrenme süreçlerindeki rolü gibi unsurlar üzerinden kapsamlı bir kavramsal çerçeve ile sunmaktadır. Müzeler çeşitli ihtiyaçlara, ilgi alanlarına ve isteklere sahip ziyaretçilerin bulunduğu öğrenme yerleri olarak tanımlanmıştır. Müze eğitimi, ziyaretçilerin kendi öğrenme süreçlerini kontrol edebildikleri, aktif ve katılımcı bir deneyimdir. Bu deneyim, yapılandırmacı yaklaşım ve sosyokültürel yaklaşım gibi özgün eğitimsel nitelikler sayesinde gerçekleşir. Müzelerin eğitimsel işlevi ve deneyim odaklı yaklaşımları, nesnelere ziyaretçiler arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlarken, bu bağlamda geliştirilen teorik ve pedagojik yöntemlerin önemi artmaktadır. Çalışma, nesne-insan ilişkisi bağlamında deneysel estetik, hikâye anlatımı ve Geşalt pedagojisinin birleşimini vurgulamakta ve müze sergilerinin yalnızca bilgi aktarma işlevini değil, aynı zamanda anlam inşası ve derinlemesine öğrenme süreçlerini nasıl teşvik edebileceğini göstermektedir. Bu perspektif, müzecilik ve eğitim alanlarında çok disiplinli bir yaklaşımı desteklerken, gelecekteki araştırmalar ve uygulamalar için de yol gösterici niteliktedir. Böylece, okuyucunun nesne çalışmalarının müze eğitimi ve sergi tasarımındaki rolü hakkında derinlemesine bir anlayış kazanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Müzede Nesne Çalışmaları, Müzede Ziyaretçi Çalışmaları, Müzede Öğrenme, Müze Eğitimi, Geşalt Algısal Örgütlenme Prensipleri

Kaplanlıoğlu, B., & Güneröz, C. (2025). Müzelerde Nesne ve Anlam İlişkisi: Geşalt Perspektifinden Algısal Deneyimler. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 337-361. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1616579>

Geliş Tarihi	09.01.2025
Kabul Tarihi	10.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Yüksek Lisans Derecesi (YL), Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Disiplinlerarası Müze Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye, bkapanlioglu@gmail.com, 0009-0002-3583-936X

² Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Müzecilik Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye, ckaradeniz@ankara.edu.tr, 0000-0001-5773-8557

2025, 14 (1), 337-361 | Research Article

The Relationship between Objects and Meaning in Museums: Perceptual Experiences from a Gestalt Perspective

Burçe Kaplanlıoğlu ¹

Ceren Güneröz ²

Abstract

Object studies represent a multidisciplinary field uniting social sciences, educational sciences, and natural sciences to explore objects as multidimensional entities beyond their physical form. This approach examines objects as carriers of cultural, social, historical, psychological, and scientific meanings. From a museum science perspective, this study integrates perceptual and pedagogical dimensions of curatorial design. The perceptual aspect focuses on how objects are experienced within exhibitions, while the pedagogical aspect emphasizes how these experiences impact learning processes. In this context, it presents the relationship between object knowledge and meaning with a comprehensive conceptual framework through elements such as mind-body interaction, authentic and meta experiences regarding the use of objects in the concept of post-museum, and the role of Gestalt psychology in object perception and learning processes. Museums are defined as dynamic learning spaces accommodating visitors' diverse needs and interests. Museum education is positioned as an active and participatory process, enabling visitors to direct their own learning through constructivist and sociocultural methods. The shift towards experience-oriented museum practices redefines the object-visitor relationship, emphasizing the theoretical and pedagogical strategies that enhance this interaction. Combining experimental aesthetics, storytelling, and Gestalt pedagogy, the study demonstrates how exhibitions can transcend mere information delivery, fostering meaning-making and deep learning experiences. This interdisciplinary perspective advances museum studies and education, providing a framework for future research and applications. By examining the role of objects in museum education and exhibition design, the study offers insights into creating transformative learning environments that support critical thinking and emotional engagement, ensuring a holistic and impactful museum experience for diverse audiences.

Keywords: Object Studies in the Museum, Visitor Studies in the Museum, Learning in the Museum, Museum Education, Gestalt Perceptual Organization Principles

Kaplanlıoğlu, B., & Güneröz, C. (2025). The Relationship between Objects and Meaning in Museums: Perceptual Experiences from a Gestalt Perspective, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14 (1), 337-361.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1616579>

Date of Submission	09.01.2025
Date of Acceptance	10.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Master's Degree (MA), Ankara University, Institute of Educational Sciences, Department of Interdisciplinary Museum Education, Ankara, Turkey, , bkaplanlioglu@gmail.com, 0009-0002-3583-936X

² Doç. Dr., Ankara University, Faculty of Fine Arts, Department of Museology, Ankara, Turkey, ckaradeniz@ankara.edu.tr, 0000-0001-5773-8557

Giriş

Koleksiyonlar, bilimsel nesnelere veya sanat eserleri olsun, “studiolo” denen nadire kabineleri gibi çeşitli isimler altında bilginin depolanması ve yayılması, aristokrat ve soylu gücünün sergilenmesi, itibar ve kariyerlerin ilerlemesi gibi çeşitli işlevleri yerine getirmişlerdir. Bu nadire kabineleri, modern müzenin gerçek prototipi olarak kabul edilen benzersiz ve olağandışı nesnelere sergilendiği bir odacık veya aydınlatılmış bir koridordur (Stocking Jr. 1985, s. 6). Genellikle bu koleksiyonlar, “özel mülkiyet” ve “sınırlı erişim” prensiplerini paylaşmışlardır. Sergi kompleksinin oluşumu ise bu iki prensibe karşı bir kopuşu içermiştir. Çok sayıda kültürel ve bilimsel unsur, özel mülkiyetten halka açık mülkiyete geçirilerek, devlet tarafından idare edilen kurumlarda genel halkın yararına olacak şekilde muhafaza edilmiştir (Bennett, 2017).

Sergileme faaliyetlerinin daha geniş bir kültürel eğilimin parçası haline gelmesi kültürel ve felsefi ideal olan Hümanizm ile sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Erken dönem kabineleri, hem hümanist idealin bir uzantısı olarak işlev görmüş, hem de öğrenme ve çalışma için yoğunlaşılacak mekanlar olarak işlevsel ve sembolik bir rol oynamıştır (Hopkins, 2021). Özellikle 1745 yılında Jardin du Roi’deki doğa tarihi kabinesinin baş küratörü olarak Buffon tarafından atanan Louis-Jean-Marie Daubenton, kabinelerin daha önce sadece seçkin kesime açık olan yapılarından, halka açık ve anlaşılır hale dönüştürülmesinde kilit bir figür olarak kabul edilebilir (Bennett, 2017, s. 162).

19. yüzyılda başlayan bu süreçte, İngiltere başta olmak üzere müzelerin eğitsel amaçlarla kullanımı, 1628 yılında kurulan Tradescant Ark’ın binasında bir araya getirilen merak koleksiyonu (Collins, 2022) ve Charles Hoole’un 1660 yılında yazdığı kitapta çocukların nesnelere eğitimine yaptığı vurgu (Gianoutsos, 2018) ile dikkat çekmiştir. 1979’da UNESCO’nun “Çocuk ve Müze” kitabı ile ICOM’un 1971 yılında Paris’te düzenlenen dokuzuncu genel konferansta müzenin güçlü bir eğitim aracı olarak tanımlanması, bu alanda önemli dönüm noktaları olmuştur. Amerika’da ise John Dewey, eğitim kuramında müzeyi deneyimin tamamlayıcı bir parçası olarak ele almış ve müze eğitimi alanındaki öncüler arasında yer almıştır (Onur, 2012).

1903 Mannheim Konferansı’nda, müzelerin geniş kitlelere hitap etmesi ve popüler kültürün mekânları olarak yeniden yapılandırılması tartışılmış; sergilerin hem araştırma hem de uzman olmayan ziyaretçiler için daha erişilebilir ve düzenli hale getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Konferanstaki önemli noktalar arasında, nesnelere daha iyi organize edilmesi, bilgilendirici etiketlerin ve rehber dokümanların geliştirilmesi, ayrıca ziyaretçi ilgisini çekmek için özellikle fotoğraf gibi popüler medya araçlarının kullanılması gerekliliği öne çıkmıştır (Mandelli, 2019). Bu gelişmeler, müzelerin ve sergilerin eğitim amacıyla kullanılmasının daha fazla önem kazanmasına yol açmıştır.

20. yüzyılın ortalarında ise, yeni müzelerin ortaya çıkmasıyla birlikte, müzeler hem halka yönelme konusunda hem de özel fonlama ve sponsorluk uygulamalarında yoğun bir rekabete girmiş; daha popüler hale gelmiş, aynı zamanda filantropi temelli vakıfların eğitim ve toplumla ilişkisi çerçevesinde daha sık kullanılmaya başlanmışlardır (Bautista, 2014). Amerikan Müzeler Derneği’nin 1992 tarihli Mükemmellik ve Eşitlik: Müzelerin Eğitim ve Kamusal Boyutu başlıklı politika belgesi, eğitimin müzeciliğin merkezi bir unsuru olduğunu vurgulamış ve müzelerin keşif, gözlem, eleştirel düşünme ve diyalog gibi kavramlara odaklanması gerektiğini savunmuştur.

21. yüzyılda müzelerin eğitim rolü, temel kimlikleriyle daha fazla bütünleşmiştir. İlk olarak Müzelerin eğitim rolünün tanınırlığı artmıştır; ikinci olarak, müzelerde bilgi aktarımından kişisel bağın kurulmasını olanaklı kılmaya doğru daha güçlü bir gelişme olmuştur (Hooper-Greenhill, 1999). Hein (1998), çağdaş müze ve eğitim arasındaki ilişkiyi açıklarken, sergileme aracılığıyla “ziyaretçi ile iletişim” konusuna özellikle vurgu yapmıştır. İletişime ilişkin vurgulardan biri de Wittlin’in 1949’da yayımlanan çalışmasıdır. Çalışma, müzenin bilgi ve deneyimi, görsel araçlar ve sergiler yoluyla iletişim kurarak eğitim gereksinimlerini karşılayabileceği ve ilerletebileceği potansiyeline sahip olduğuna inanma düşüncesini ortaya koymaktadır (Hein, 1998). Müze sergilerinin eğitim ve iletişimdeki rolünün tarihsel evrimi, nesnelerin müzelerdeki konumunun ve öneminin zamanla değiştiğini göstermektedir. Bu değişimin en belirgin sonuçlarından biri, ziyaretçi deneyimine dayalı nesne çalışmalarıdır. Hooper-Greenhill (1994), nesne tabanlı bir müze dersi geliştirmek için duyuşal keşif, nesnenin anlamı, kullanımı, tasarımı, üretimi ve bileşenleri yani malzemeleri üzerine tartışma ve analiz, nesneyi bilinen şeylerle ilişkilendirme ve diğer nesnelerle karşılaştırma, nesneyi farklı bağlamlara yerleştirme ve tüm ders alanlarıyla bağlantı kurma gibi yöntemleri içeren bir metodoloji önermektedir. Nesne tabanlı müze dersinin amacı, özellikle duyuşal algı, düşünme ve dil gelişimi olmak üzere beceri geliştirmektir. Müzelerin koleksiyonlarındaki çeşitlilik göz önüne alındığında, bu nesnelerin eğitim ve algısal süreçlerde nasıl bir rol oynadığı sorusu merak konusudur. Dolayısıyla, bu sorunun derinlemesine incelenmesi için nesne çalışmalarına yakından bakmak gerekmektedir. Özellikle Geştalt ilkeleri bağlamında nesne-algı ilişkisini sistematik olarak ele alan çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışma, nesnelerin müze ziyaretçilerinin algısal ve pedagojik deneyimlerine nasıl katkıda bulunduğunu Geştalt algısal örgütlenme prensipleri ve Geştalt pedagojisi bağlamında analiz ederek, bu alandaki literatüre bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1. Nesne Bilgisi

Geleneksel olarak müzelerin merkezinde yer alan nesnelere, günümüzde daha çok birer araç olarak görülmektedir. Bu araçlar, ziyaretçilerin farklı anlamlar üretebileceği, deneyimleyebileceği ve kendi hikayelerini oluşturabileceği platformlar haline gelmiştir. Nesnelerin anlamı, artık sadece nesnenin kendisinden değil, çevresindeki anlatılardan, ziyaretçilerin yorumlarından ve müzenin kurduğu bağlamlardan ortaya çıkmaktadır (Roberts, 1997; Alberti, 2005). H. Dudley’in (2010) çalışmasında, sergilerde nesnelerin anlam taşıyıcıları olarak ele alındığı durumda, insanların nesnelerle etkileşimleri sırasında nasıl bilgi ürettiklerinin anlaşılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, “nesne bilgisi” öne çıkmaktadır. Dudley’e (2010) göre, *nesne bilgisi bedenlenmiş bir bilgidir*; yani, bir nesneyle karşılaştığımızda onun boyutunu, şeklini, yakınlığını, renklerini ve dokusunu gözlemlenebilir. Eğer nesneye dokunulabiliyorsa, nesnenin ağırlığı ve dokusu kaydedilir, hatta tadı bile algılanabilir. Bu duyuşal etkileşimler karşılaştırmalı ve ilişkiseldir; insan yeni duyuşal verileri mevcut bilgisiyle karşılaştırarak anlamlandırır. Bu bağlamda nesnelere, dünyanın sadece görünüşü değil, aynı zamanda hissi, kokusu ve tadı hakkında da bilgi sağlamaktadır.

Paul Carter’ın (2004) “*nesnelere üzerinden düşünme*” kavramı, nesnelere arasında ilişkiler kurarak anlam üretme süreci olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, Avustralya Yolculukları sergisinin küratöryel ekibi, sergi düzenleme sürecinde “*nesne biyografileri*” ve “*nesne bilgisi*” üzerine yürüttükleri entelektüel ve yaratıcı tartışmalarla bu bilgiyi küratöryel süreçlerle yeniden ilişkilendirmiştir (Dudley, 2010). Frost (2009) ise, dijital bilgi teknolojilerinin nesne odaklı öğrenmeyi geliştirme potansiyelini incelemiş ve bu

teknolojilerin, nesnelere zengin bağlamsal bilgilerle çevreyerek, benzetmeler yoluyla düşünmeyi teşvik edip öğrenenlerin yeni bilgi kaynakları ve kendi bilgi nesnelere oluşturmalarına olanak tanıdığını vurgulamıştır.

Merleau-Ponty'ye göre (1962), bir nesne; renklerin, kokuların, seslerin ve dokunsal algıların bir bileşimi olarak tanımlanabilirken, beden de bu duyuşsal uyarılara açık başka bir nesne olarak düşünülebilir. Bedensel bilgi, yalnızca beş temel duyuşdan ibaret olmayıp, zaman, mekân ve sosyal ilişkiler gibi diğer duyuşsal unsurları da kapsar; bu faktörlerin tümü, bireyin deneyimlerine anlam kazandırır (Wood ve Latham, 2014; Hâkim, 2015). Benzer bir bakış açısıyla, Greenhill (1991), nesnelere etkileşimde duyuşların kullanımının öğrenme motivasyonunu artırdığını ve bir nesneye ilk tepkinin bakma, dokunma, hissetme, dinleme, koklama ve tatma yollarıyla tetiklenebileceğini savunmuştur. Bu yollar hem deneyimin kendisini zenginleştirmekte hem de özümlenen bilgiyi derinleştirmektedir. Falk ve Dierking (1992) ve Dudley vd. (2012) detaylı vaka çalışmaları, bilginin fiziksel ve psikolojik olarak yapılandırılmış ortamlarda edinildiğini, müzelerin çoklu duyuşsal yapısıyla anlamlı öğrenme için ideal bir ortam sunduğunu belirtmektedir.

2. Nesne, Beden, Zihin ve Anlam İlişkisi

Greenhill (1991), nesnelere özellikle dokunma yoluyla, bireylerin bedensel ve zihinsel deneyimleriyle şekillenen, öğrenme süreçlerini aktif olarak destekleyen bir doğaya sahip varlıklar olarak tanımlamaktadır. 4 Kasım 1976'da Londra'daki Tate Gallery'de, görme engelliler için düzenlenen özel bir heykel sergisi, Britanya'da insanların sergilenen nesnelere dokunmasına izin verilen ilk örnek olarak kabul edilmektedir ve benzer sergilere öncülük etmiştir. Müzelerde nesnelere dokunmak, genellikle nesneyi riske atabileceği için teşvik edilmez, yine de nesnelere etkileşime geçme arzusu vardır. Dokunma hissini kullanarak ziyaretçilere nesne deneyimleme oturumları sunmanın, (Candlin 2010; Pye, 2007, akt, Levent ve Pascual-Leone, 2014, s.331) (fiziksel veya sanal olarak) nesnelere dokunulmasını sağlayan dokunsal gösterimlerle (hands-on) ve haptik gibi teknolojilerle koleksiyonlar oluşturmanın, ziyaretçiyi nesneye ve onun hikayesine bağlaması nedeniyle müze süreçlerinde fayda sağladığı bilinmektedir. Haptik teknolojisi, dokunma hissini dijital cihazlarda deneyimleme yeteneğidir ve özellikle video oyunları oynayan kullanıcılar için fiziksel titreşimlerin en yaygın biçimini oluşturur. Saunderson'a (2012, s. 159-170, akt. Dudley vd.) göre geleneksel olarak, bir nesneye dokunmak müzede özel bilgiler elde etmek için önemli kabul edilmektedir. Günlük deneyimlerde dokunma ve görme gibi duyuşlar, koku, tat ve ses gibi diğer uyumlu bilgilerle eşleştirilir. Benzer şekilde, müzelerde de bu durum geçerlidir. Bir sanat eseri veya müze nesnesiyle karşılaşmanın çeşitli yönleri, duyuşsal deneyimlerden etkilenenektir veya onlara etki edecektir, bu durum *duyuşları, belleği, dikkati ve algıyı* içermektedir.

Zengin (2022), koku tabanlı yer anılarının hatırlama sürecini nasıl pekiştirdiğini ve bu anıların duyuşsal çağrışımlar, yer anlamı ve bağlanması üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma, koku algısının yer anılarıyla ilişkili olumlu, nötr veya olumsuz duyuşları tetikleyerek anlam yaratma sürecinde rol oynadığını ortaya koymuştur. Ingebretsen Kucirkova ve Stray Gausel (2023), Norveç'teki Vitenfabrikken müzesinde Wenger'in (1998) sosyal öğrenme teorisi çerçevesinde koku kullanımının potansiyelini değerlendiren "Üç Küçük Domuz" masalını koku entegrasyonu ile zenginleştirerek, çocuklara yönelik duyuşsal bir deneyim oluşturmayı amaçlayan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Sergi, 3-7 yaş arası çocuklar için hikâye, koku kutuları ve sergi

alanından oluşan üç temel bileşen üzerine kurulmuştur. Gözlemler, hoş olmayan kokuların çocuklarda algıyı olumsuz etkilediğini ve kokuların sabit bir sırayla sunulmasının yararlı olabileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca, sergi tasarımında başlangıçta hafif hoş kokular kullanılarak çocukların bunalmasından kaçınılması ve renk-koku ilişkilerinin algıya etkisinin test edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Boston Bilim Müzesi'nin duman kokusuna odaklanan "*Mesaj Nedir*" isimli sergisi ve Chicago'daki Field Müzesi'nde T-Rex dinazorun nefesini taklit eden sergi dışında, koku odaklı sergiler nadirdir. Benzer bir görüş, L. Perry (2012) tarafından ifade edilmiştir. Bu görüşe göre, geleneksel olarak müzeler, algısal deneyimleri zenginleştirmek amacıyla koku ve tat kullanmaya daha az istekli olmuşlardır. Ancak, çeşitli yaşam tarihi alanlarının ve yaşayan müzelerin (Örneğin, Londra Kent Müzesi), ziyaretçilerin ilgisini çekmek ve daha yakından incelemelerini teşvik etmek amacıyla taze pişmiş ekmeğin kokusu gibi kokuları veya bir demirci dükkânından çıkan ateşin kokusunu kullanmış oldukları da bilinmektedir.

Ses, müze sergilerinde önemli bir iletişim aracı olarak kullanılmaktadır. Sesli rehberler ve sergi içi sesler, sembolik değerlerin anlatımı ve olayların yeniden canlandırılması için kullanılır. Bu uygulamalar, ziyaretçilerin yalnızca "*sessiz izleyiciler*" ve okuyucular olmaktan öteye geçerek, "*sessiz dinleyicilere*" dönüşmelerine neden olmuştur (Bubaris, 2014). Ses, sanat eserlerinin tematik boyutunun ötesine geçerek resimden enstalasyona kadar küratörlük ve üretim sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. 21. yüzyılda, küratörler sesin potansiyelini sürekli olarak değerlendirmiş ve onu *akustik sanatın bir aracı* olarak görme eğilimi sergilemişlerdir. Levent vd. (2014), sesin mekanları birbirine nasıl bağladığını, müze nesneleri arasındaki görünmeyen ilişkileri nasıl aydınlattığını, mimarinin farklı bir yönünü gözler önüne serdiğini ve farklı küratöryel stratejileri teşvik ettiğini vurgulamıştır (Levent, Pascual-Leone, 2014). Ertek'in (2023) Pera Müzesi'nde sergilenen "*Akustik Ufuk*" başlıklı interaktif ses yerleştirmesi, geleneksel sanat anlayışını multimodal bir yaklaşıma dönüştürmüş, ziyaretçilerin koleksiyondaki eserlerden ilhamla üretilen sesleri dinleyerek sanat nesnesiyle daha kapsayıcı ve etkileşimli bir deneyim yaşamalarını sağlamıştır. Elwick, Burnard, Huhtinen-Hildén, Osgood ve Pitt (2019) ise, müze ortamının çocuklar ve ailelerin müzik ve ses etkinliklerini keşfetmeleri ve mekân içindeki nesnelerle etkileşime girmeleri için ideal bir zemin sunduğunu gösteren bir araştırma yayımlamıştır. Bu araştırma, müze uygulayıcıları, eğitimcileri ve küratörleri duyulara seslenen sergilerde yenilikçi müze metodolojilerini kullanmaya ve geliştirmeye teşvik etmektedir.

Tat duyusu, genellikle maliyet, hijyen ve muhafaza endişeleri nedeniyle halka açık sergilerde yaygın olarak yer almamışsa da son yıllarda bu duyuyu sergi deneyimlerine dahil eden başarılı örnekler görülmektedir. Washington'daki Ulusal Amerikan Kızılderili Müzesi'nin Mitsitam Yerli Yiyecekler Kafesi, yerli kültürle özgü yiyecekler sunarak ziyaretçilere bu kültürlerin mutfak geleneklerini daha yakından tanıma imkânı sağlamaktadır (McKenna-Cress ve Kamien, 2013). Wei (2023), sanat eserlerinin görsel içeriğinin tat alma deneyimine nasıl dönüştürülebileceğini ve görsel estetiğin tat alma deneyimine dönüştürülmesinin izleyicinin belirli bir sanat eserine olan ilgisini ne ölçüde artırabileceğini araştıran bir proje yürütmüştür. Araştırma, sanat eserlerini tat alma deneyimlerine dönüştürmenin sanat eserinin algılanabilir boyutunu genişletmesine yardımcı olabileceğini göstermiştir.

3. Post-Müze ve Nesnelerin Kullanımı

Greenhill (2000), müzelerin nesne birikiminden ziyade kullanımına odaklanan bir “post-müze” modeli tanımlamıştır. Bu model, nesnelerin fiziksel özelliklerinden çok, taşıdıkları anlatılar ve bağlamsal ilişkiler üzerinden değerlendirilmesini vurgular. Gurian’ın (1999) incelemesi, insanların nesnelere algılamasında dikkate değer bir gerçeği vurgulamaktadır: Nesnelerin toplanması, çoğunlukla fiziksel özelliklerinden ziyade “hikayelere” dayanır. Örneğin, Holokost bölgelerinde bulunan nesnelere, başka yerlerde sıradan olan nesnelere ancak bağlamlarıyla anlam kazanırlar. Örneğin, Auschwitz Birkenau’dan gelen bir kâse, fiziksel olarak diğer kaselere benzer; çünkü o dönemde Almanya’nın dört bir yanındaki mağazalarda ucuz sofrta takımlarının parçası olarak satılmıştır. Ancak kâseyi özel kılan şey, fiziksel özelliği değil, tarihi ve hikayesidir. Vergo (1989)’ya göre, sergilerin başarısı, eser seçimi, sergi düzenlemesi ve tasarımı gibi unsurların yanı sıra “*hikâye anlatma*” işlevinin önemine dayanmaktadır. Bu işlev, serginin izleyiciye sunulma biçimi ile yakından ilişkilidir.

Markham’a göre (1938), her sergi bir öykü anlatmalı ancak bir amaç doğrultusunda aktarılmalıdır. Bu bağlamda, sergileme tasarımlarında bütünsel algıyı teşvik eden düzenlemeler ve anlatılar kullanılarak ziyaretçilerin dikkatini çekmek ve ilgilerini sürdürmek olanaklıdır (akt. Hooper-Greenhill, 1991). Aynı şekilde Roberts (1997, akt. Hein, 1998), müzedeki sergi gelişiminin, bilgi aktarım çabalarından ziyaretçilerin sergi içeriğini kendi geçmişlerine ve deneyimlerine göre yorumlama yeteneklerine odaklanarak, ilgi çekici hikayeler anlatma yönelimine doğru nasıl evrildiğini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Nesnelerin insanlar üzerindeki etkisi, psikoloji literatüründe geniş bir şekilde incelenmiştir. Bower, Czikszenmihalyi ve Rochberg-Halton, (1981, akt. Falk and Dierking, 1992) gibi araştırmacılar, nesnelerin duygusal bağlar, hafıza ve kimlik oluşumu üzerindeki etkilerini vurgulamıştır. Bu çalışmalarla, müze ziyaretçilerinin nesnelere yükledikleri anlamların, sadece nesnelerin fiziksel özelliklerine değil, aynı zamanda ziyaretçilerin kişisel deneyimleri, duyguları ve belleğiyle de yakından ilişkili olduğu söylenmektedir. Bu perspektif, Hein’in (2006, s.10, akt. Bautista, 2014) ifade ettiği biçimde deneyimlerin müzelerde öncelik kazanmasıyla birlikte koleksiyonlar ikincil planda kalmış ve “*deneyimsel müze*” kavramı ortaya çıkmıştır. Deneyimsel müze kavramıyla birlikte müzeler, deneyimlere odaklandıklarında nesnelere olan bağlarını genişletmekte ve nesnelere “*deneyimi sunan araçlar*” olarak değerlendirmektedir. Roppola (2012, s.4), ziyaretçilerin karşılaştıkları bir nesne veya olayın anlamını, zihinlerinde mevcut olan daha geniş bilgi ve deneyim yapılarıyla ilişkilendirerek anlamlandırdıkları bu süreci “*algısal rezonans*” olarak tanımlamaktadır.

Benjamin’e göre (akt. Lansberg, 2004) yeni teknolojiler bir kültürün görme şeklini, algılama biçimlerini ve duyu yapılarını kökten değiştirebilecek yeteneklere sahiptir. Bu teknoloji, literatürde “*meta-deneyim*” olarak müzelerde nesnelerin yerini alan deneyimlerin oluşturulması üzerine farklı bir kavram tanımlanmıştır. Benton (akt. Reynolds, 2010, s.137: Anderson, 1997), müzelerde teknolojinin kullanımının bir meta-deneyim olarak nesnelerin yerini almasının endişesini taşımaktadır. Aynı zamanda teknolojinin bilgi aktarımında kullanıldığı durumları bu bilginin nesnelere aynı mekânda erişilebilir olması gerektiğini savunarak, bu endişesini otantik nesnelere olan bağlılığı korumanın önemine vurgu yaparak, ortaya koymaktadır.

Değişen ihtiyaçlara cevap verebilmek için teknolojinin doğru bir şekilde entegre edilmesi ve *otantik deneyim ile meta-deneyimler* arasında bir denge sağlanması gerektiğini

değerlendiren bir başka çalışmada Bain ve Ellenbogen'e (akt. Paris, 2002, ss. 153-170) göre, otantiklik tarihçiler için hem nesnenin doğruluğunu yansıtmak hem de tarihi anlamak için kullanılan bir araç olarak önem kazanır. Bilimde ise otantiklik, nesnelere çok fikirler ve teorilere bağlıdır. Cam arkasında duran elektron mikroskobu bilim insanı için daha otantik olsa da elektron mikroskobunun bilgisayar simülasyonu çoğu ziyaretçi için gerçektir. Bir nesnenin yorumu ve sonrasındaki deneyimi, nesnenin kendisinden daha gerçek olabilir. Bu karşılaştırma, tarih müzeleri bağlamında teknolojinin kullanımının gerçek nesnelere önemini göz ardı etmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Frost (akt. Paris, 2002, ss. 79-95) dijital deneyim ile fiziksel deneyimin farklı olduğunu ve bu farklılıkların önemli olduğunu vurgulamaktadır. Dijital ortamda sunulan sanat eserlerinin, gerçek eseri görme deneyiminden farklı bir deneyim sunduğu belirtilmektedir. Özellikle çevrimiçi müzeler aracılığıyla daha fazla nesneye erişme olanağı sağlansa da dijital deneyim görsel ve diğer duyuşsal deneyimleri işleyerek müze ziyaretinin sosyal deneyimini de etkilemektedir.

Baudrillard'a (1983) göre, çağdaş dünyada insanlar "gerçekten" kopmuştur. Başka bir deyişle, postmodern toplum "gerçek" deneyimin yokluğuyla karakterizedir. Yine de bu iddiada bulunabilmek için, Baudrillard reddettiği bir şeye dayanır: "gerçeğin varoluşu". Baudrillard'ın çağdaş toplumu karakterize ettiği "gerçekten kopuş" kavramı, Dudley'in (2012, s.1) şu ifadesiyle benzerlikler taşımaktadır:

"Müzeler, genellikle kabul edildiği üzere, nesnelere duvarların içine girdikten sonra yaşadıkları yaşamın gerçek yansıması değildir."

Dudley'in örneğinde, bir etnografya müzesinde sergilenen ritüel kabı, geçmişteki işlevlerinden uzaklaşmıştır. Bir zamanlar törenlerde elden ele dolaşmak, ağza götürülmek, seremoniyi simgeleyen sıvıyla doldurulmak, içildikten sonra tekrar doldurulmak yerine artık aktif olarak kullanılmamakta, hareket etmemekte ve işlevini yitirmektedir. Müze vitrininde sergilenen nesne, izleyiciler tarafından pasif bir şekilde izlenmekte, dokunulmamakta, artık kullanılmamaktadır. Bu bağlamda, Dudley'in ifadesindeki örnekle Baudrillard'ın "gerçekten kopuş" kavramı arasında benzer bir anlayış vardır ve nesnelere müze ortamında yaşadığı "ölü bir gerçeklik" deneyimine vurgu yapılabilir. Simülasyon teknolojileriyle müze deneyiminde, nesnelere işlevsiz halde olduğu düşüncesi aşılır ve farklı bir gerçeklik boyutunda aktif bir deneyim sunulur. Nesnelere geçmiş işlevlerini simüle etmek, gerçeklik kavramının tanımını değiştirme konusunda anlayışımızı zenginleştirmektedir. Tanımlanan bu *simülasyon gerçeklik*, müzelerin toplumsal kabulünü ve değişim süreçlerini etkilemektedir. Teknoloji ve simülasyonlar sayesinde müzelerdeki nesnelere geçmişlerindeki canlılığı ve aktif işlevleri ziyaretçi katılımıyla canlandırılabilir. Bu, ziyaretçilere "diri bir düşünce" deneyimi sunmakta ve sergilenen nesnenin geçmişteki aktif işlevini sanal olarak deneyimleme olanağı vermektedir. Yeni teknolojiler, gerçek bir nesneyi görme veya ona dokuma deneyiminin yerini tutmaz, ancak hikayeleri anlamayı ve nesnelere alınan zevki büyük ölçüde artırabilir.

Yeni teknolojilerin müzelerdeki sergileme yöntemleri alanındaki deneyim yaklaşımlarına etkisini "protez-bellek" terimiyle genişletilebilir. Kuramın sahibi Landsberg'e (2004) göre, protez bellek, öznelğin üretilmesi ve entegrasyonu için gereken anıların üretimini ve yayılmasını kapsamaktadır. Landsberg (2004), anıları neden protez anılar olarak nitelendirdiğini şöyle açıklar:

"Doğal değerler, yaşanan deneyimin ürünü değiller ya da 19. yüzyılın kalıtsal anlamında "organik" değiller ama

dolayimli bir temsilde (bir film izlemek, bir müzeyi ziyaret etmek, bir televizyon dizisini izlemek) ilişkiden türerler.”

Protez bellek kavramı, müze sergilerinin etkinliği açısından önemli bir noktayı vurgulamaktadır. Etkin bir protez bellek oluşturulması, ziyaretçilerin kendi yaşantılarına ait olmayan anlatılarla daha derin bağlar kurmalarını sağlayarak müze sergilerinin tasarımsal gücünü ortaya koymaktadır.

Müze sergileriyle etkileşim, müze deneyiminin temel bir bileşeni olarak kabul edilmektedir. Bu temel yaklaşım, ziyaretçileri sergilemenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden ve onların deneyimlerini, yorumlarını ve tepkilerini “*sergilenen anlatının tamamlanması*” sürecinde önemseyen bir yaklaşımdır. Yahudi Paskalya Bayramı, “*hafıza teknolojisi*” işlevi gören ritüel haline gelmiş bir törendir. Bu kutlamada, İsrailoğullarının Mısır’daki kölelikten çıkışı, sadece anlatı yoluyla değil, *sembolik nesnelere aracılığıyla* da temsil edilmektedir. Kavrulmuş yumurta, koyun kemiği, acı otlar, charoset (doğranmış elma, tarçın ve şarap), maydanoz ve tuzlu su gibi nesnelere, katılımcılarda yaşamadıkları tarihi olayların duyuşsal temsillerini oluşturmakta, böylece geçmişin belleği aktarılmaktadır. Acun (2021), farklı ülkelerden örneklerle hafıza mekânlarını ele aldığı çalışmada, görsel, işitsel ve diğer duyuşsal algıları harekete geçiren etkileşimli öğrenme ortamlarının oluşturulmasının, ziyaretçilerin sunulan anlatılarla anlamlı bir bağ kurmasını sağlamada büyük önem taşıdığını belirtmektedir. Anlatı, duyuşsal deneyimi elverişli kılan sergilenme biçimleriyle desteklenirken, ziyaretçilerin de bu anlatıların pasif alımlayıcıları olarak değil, aktif yorumlayıcıları olmaları hedeflenir demekte ve söz konusu katılımın olabilmesi için protez bir bellek aracıyla sağlanan iletişim ve öğrenme alanına dikkat çekmektedir.

4. Nesne Algısında Geştalt Psikoloji

1871 yılında Fechner, Hans Holbein’in Dresden Müzesi’ndeki “*Burgomaster Meyerli Madonna*” eserinin iki farklı versiyonunu ziyaretçilere sunarak, bu eserlerden hangisinin gerçekten ressama ait olduğunu izleyicilerin tepkileri üzerinden incelemeye çalışmıştır. Çalışmada, katılımcılara hangi eseri daha çok beğendikleri sorulmuş ve estetik tercihler bilimsel bir temelde araştırılmıştır (Freeman, 1929, akt. Kabaş, 1981). Fechner’in bu deneysel estetik çalışmaları, sonraki araştırmalara zemin hazırlamış ve nesne çalışmalarının temelini oluşturan bir referans noktası olmuştur. Bu açıdan Fechner için “*deneysel estetiğin*” kurucusu denir. Aynı şekilde Dewey, müze temelli sanat anlayışının boğucu etkisini kırmanın yolunun, eserin fiziksel varlığından ziyade, insan deneyimi içerisinde yarattığı etkileşimden geçtiğini belirtmiştir. Bu nedenle, sanat eseri yalnızca bir nesne olarak değil, deneysel bir süreç olarak ele alınmalıdır (Shusterman, 1997).

Fechner’in geliştirdiği üç temel yöntem, estetik değerlendirme süreçlerini anlamlandırmak için kullanılan önemli yaklaşımlar arasındadır. Birinci yöntem olan “*seçim yöntemi*”nde, katılımcılara çeşitli nesnelere sunulmuş, bu nesnelere arasında hoşlanma ya da beğeni odağında seçim yapmaları istenmiştir. Bu yöntem, geniş kitlelerin estetik tercihlerini deneysel olarak ölçmeye olanak tanımıştır. İkinci yöntem olan “*üretim yöntemi*”, katılımcılara serbestçe çizim yapma veya bir nesneyle oynayarak hoşlarına giden bir form oluşturma fırsatı vermiş ve bu üretimler estetik değerlendirme amacıyla kullanılmıştır. Üçüncü yöntem ise “*işlev yöntemi*” dir ve toplumların belirli nesnelere arasından hangilerini daha çok benimsediklerini, nesnelere kültürel işlevleri ve sembolik anlamları üzerinden anlamaya yöneliktir. Fechner’in deneysel yöntemleri, nesne çalışmalarında estetik yargıların bireysel tercihler üzerinden nasıl oluştuğunu deneysel olarak incelemektedir. Fechner’in bu araştırmaları, daha sonraki aşamalarda,

algının aşağıdan yukarıya-yukarıdan aşağıya bilgi işleme modeliyle şekillendiğini savunan Gestalt yaklaşımlarla benzer bir doğrultuda gelişmiştir (Freeman, 1929, akt. Kabaş, 1981).

Wertheimer'in bütünden-parçalara doğru olan bilgi işleme modeli yaklaşımı günümüzde algısal psikolojide "yukarıdan-aşağı" yaklaşımı olarak bilinir (Sarris, s. 184, akt. Spillmann, 2012). Yukarıdan aşağıya işlemede, gördüklerimizi yorumlamak için arka plan bilgimizi ve beklentilerimizi kullanırız. Aşağıdan yukarıya işlemede ise herhangi bir önyargı olmaksızın uyarının kendisinin algıyı şekillendirmesine izin verilir. Bu uyarıların anlamlandırmanın iki farklı yoludur (Spillmann ve Dresch, 1995).

Gestalt teorisinin doğuşundan önce Christian von Ehrenfels (1890/1988), melodi algısı veya görsel bir nesnenin şekli gibi algısal deneyimlerin bağımsız bileşenlerinin sadece toplamından daha fazlasını içerdiği gerçeğini öne sürmüştür. Bu algısal deneyimleri açıklamak amacıyla von Ehrenfels, Gestalt Niteliği (Gestaltqualität) olarak adlandırdığı yeni bir öge türüne dikkat çekmiştir (Wagemans, Feldman, Gepshtein, Kimchi, Pomerantz, van der Helm, van Leeuwen, 2012, ss.1219-1220). Gestalt psikolojisi, 1912 yılında Wertheimer'in phi fenomeni üzerine yaptığı araştırmayla başlamıştır. Max Wertheimer'in "Hareket Görme Üzerine" (1912) ve "Gestalt Algısının İlkeleri" (1923) çalışmaları, Avrupa'da Wilhelm Wundt'un yapısalcılığına ve daha sonra dönemin hâkim psikoloji okullarına karşı bir tepkiyi başlatmıştır.

Gestalt Psikolojisinin temel kökleri, fenomenolojidir. Brentano ile Husserl'in çalışmaları bu yaklaşımın ana kaynaklarıdır (Hamlyn, 1957, s.42). Bu yaklaşıma göre algı, temel nesnelere türetilen bir olgu değil, beyin dinamik fiziksel süreçleriyle (Ash,1995) çevredeki nesnelere ve öğeleri en basit ve en düzenli şekilde organize etme eğilimiyle şekillenen bir olgudur (Hatfield ve Epstein, 1985). Görsel algı, harici uyarıcıların sinirsel işleme ile karmaşık ve bağlantılı bir süreçte gerçekleşir ve tanıdık desenler-şekiller arayışını içeren algısal-sinirsel evrensel temsillerini oluşturur (Koffka, 1922). Bu düşünce bizi Köhler'in "izomorfizm" kavramını ortaya atarak daha ileriye taşıma çabasına yani psiko-fiziksel eş-biçimlilik ilkesine yönlendirir (Mungan, 2020).

Gestalt algı teorisi, görsel organizasyonun ilkelerini açıklamak için kısım-bütün ilişkileri, görsel gruplama prensiplerini ve izomorfik anlamı vurgulamaktadır (Behrens, 1970, s. 12). Algısal organizasyon, bir kişinin görsel alanındaki unsurların algısal olarak gruplandığı ve ayrıldığı süreçtir. Bu süreçte, gelen uyarım, nesnelere gibi tutarlı birimlere düzenlenir. Algısal örgütlenme süreci iki bileşeni içerir: gruplandırma ve ayrıştırma. Gruplandırma, bir görsel sahnedeki unsurların tutarlı birimler veya nesnelere halinde bir araya getirildiği süreçtir. Gruplandırma süreci, ayrıştırma ile birlikte çalışır; ayrıştırma, bir alanı veya nesneyi diğerinden ayırmak sürecidir (Bruce Goldstein, Cacciamani, 2022). Bu prensiplerden Pragnanz prensibi, algının mevcut koşullar altında en basit ve en anlamlı organizasyonu sağlama eğilimini vurgular; buna basitlik, düzenlilik ve simetri gibi "iyi form" özellikleri dahildir. Şekil-zemin prensibi, görsel sahnelerin belirgin elemanlar (şekil) ve arka plan (zemin) olarak düzenlenmesini ifade eder. Yakınlık prensibi, birbirine yakın olan elemanların algısal olarak gruplanma eğilimini tanımlarken; benzerlik prensibi şekil, renk, doku gibi benzer özelliklere sahip elemanların gruplanmasını tanımlamaktadır. Süreklilik prensibi, kesintiye uğramış elemanların sürekli bir bütün veya akış olarak algılanmasına dayanır. Son olarak, tamamlama prensibi, eksik veya kesintiye uğramış elemanların algısal olarak bir bütün olarak değerlendirilmesine izin verir; modal (görünür) ve amodal (görünmeyen ancak

algılanan) konturlar bu süreçte önemli rol oynarlar. Bu ilkeler, özellikle görme gibi farklı duyuusal biçimlerdeki algısal süreçleri yönlendirmektedir (Koffka, 1922, 1935; Wertheimer, 1923/2012; Köhler, 1925).

5. Nesne-Öğrenme İlişkisinde Geşalt Psikoloji ve Yapılandırıcı Yaklaşım

Hein ve Alexander (1998), müzeleri çeşitli ihtiyaçlara, ilgi alanlarına ve isteklere sahip ziyaretçilerin bulunduğu "öğrenme yerleri" olarak tanımlamıştır. Müze eğitimi, ziyaretçilerin kendi öğrenme süreçlerini kontrol edebildikleri, aktif ve katılımcı bir deneyimdir. Bu deneyim, yapılandırıcı yaklaşım ve sosyokültürel yaklaşım gibi özgün eğitimsel nitelikler sayesinde gerçekleşir. Katılımcı kültür kavramı, Jean Piaget'in 1960'larda önerdiği yapılandırıcı öğrenme teorisine dayanır ve 1990'ların başında George Hein tarafından müzelere uyarlanmıştır. Yapılandırıcı yaklaşım, müze ziyaretçilerinin küratörler ve eğitimciler tarafından sunulan anlamları pasif bir şekilde kabul etmeleri yerine, kendi anlamlarını aktif olarak inşa ettiklerini savunmaktadır. Yapılandırıcı müze tabanlı öğrenmenin öğrenci öğrenme çıktılarında ölçülebilir ve önemli iyileştirmeler sağladığı, 1990'larda İngiltere müzelerinde yapılan çalışmalar ve Leicester Üniversitesi'ndeki Müzeler ve Galeriler Araştırma Merkezi'nin araştırmalarıyla kanıtlanmıştır (Staats, 2011).

Piagetçiler ile Geşaltçılar arasında benzerlikler bulunmaktadır. Her iki yaklaşım da deneyimlerin organize olduğunu ve psikolojik bir denge için doğuştan gelen bir ihtiyaç bulunduğunu kabul etmektedir (Yahya, 1997). Yapılandırıcı yaklaşım, Geşalt teorisinin öğrenme sürecine ilişkin temel anlayışını yansıtmakta ve öğrenme deneyimleriyle derin, anlamlı bir etkileşimi teşvik etmede üretken düşüncenin önemini vurgulamaktadır. Geşalt psikolojisi nesne-özne ilişkisini dikkate alarak algısal organizasyon süreçlerini ve bu süreçlerin öğrenme üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bu yaklaşım, Curzon'un (1985) öğrenmenin organize varlıklar içindeki ilişkileri algılamayı içerdiği görüşüyle örtüşmekte olup bütün-alan yaklaşımında olduğu gibi (Galli 2007) yalnızca nesnenin yapısına odaklanmak yerine, nesnenin deneyimlenme sürecindeki algısal yapıyı, bu yapının organizasyonunu ve organizasyonun bireyde nasıl yapıldığını bir bütün olarak ele almaktadır. Geşalt teorisinde içgörü olarak tanımlanan bu aktif süreç, Geşalt teorisinin temel taşlarından biri olup, Köhler'in (1925/1952) maymunların zihniyeti üzerine gerçekleştirdiği deneylere dayanmaktadır ve öğrenme ile problem çözme süreçlerinde kritik bir rol oynamaktadır. Gochenor (1993, akt. McLauchlan 2013), deneysel öğrenmenin yalnızca eylem, pratik uygulamalar, bilişsel yansıma ve somut unsurlarla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda hayal gücü, Geşalt içgörüsü, varoluşsal kavrayış ve duyuusal yansıtma süreçleri aracılığıyla da tanımlanabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, müze ortamında deneysel öğrenmenin, parçaların bütünle ilişkisini kuran yorumsal bir yapı aracılığıyla temsil edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Geşalt öğrenme burada, deneyimin çeşitli parçalarının bütünsel bir algı oluşturacak şekilde birleşmesini sağlayan bir süreç olarak ele alınmakta ve bu süreç, öğrenen bireyin bilişsel ve duyuusal katılımını zorunlu kılmaktadır. Benzer şekilde, Filipiski ve Cuznetov (2022), sanat müzelerindeki eğitim süreçlerinde bilişsel-yapılandırıcı paradigmalardan etkinliğini artırma hedefiyle sundukları önerilerinde, Geşalt ilkelerinin kullanımına dayalı içgörü süreçlerinin önemini vurgulamışlardır.

6. Müzelerde Geşalt Algısal Örgütlenme ve Geşalt Pedagojisi Bağlamında Nesne Algısı ile Anlam İnşasına Yönelik Teorik ve Uygulamalı Yaklaşımlar

Müze bilim alanında, özellikle post-müze anlayışı çerçevesinde nesne ve anlam ilişkisi üzerine yapılan araştırmalar Geşalt psikolojisinin karşılaştırmalı olarak ele alınmasına yönelik literatürdeki sınırlılığa işaret etmekte ve bu eksiklik, müzelerde nesne algısı ve anlam inşası süreçlerinin derinlemesine anlaşılmasını zorlaştırarak önemli bir araştırma problemine zemin hazırlamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, literatürdeki bu boşluğu doldurarak, Geşalt psikolojisinin müze deneyimindeki rolünü yapılandırmacı bir yaklaşımla incelemek ve müze sergilerinin eğitsel tasarımında bu ilkelerin nasıl uygulanabileceğine dair bir çerçeve sunmaktır. Bu doğrultuda, nesne-insan ilişkisi, deneyimsel öğrenme ve algısal örgütlenme gibi kavramlar arasındaki etkileşimleri analiz ederek, müze eğitimine yönelik yeni bir bakış açısı geliştirmek hedeflenmektedir.

Araştırmada, müze nesnelere ilişkin algısal ve pedagojik boyutlarını incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır. Müze bilimleri, eğitim bilimleri ve algı psikolojisi alanlarında yayımlanmış teorik ve uygulamalı çalışmalar sistematik olarak analiz edilmiştir. Geşalt psikolojisinin müze eğitimine entegrasyonu başta olmak üzere, Geşalt algısal örgütlenme ilkeleri ve pedagojisi ile doğrudan ilişkili ve benzerlik kurulabilecek çeşitli disiplinlerden (mimari, tarih, sanat, coğrafya, fen bilimleri vb.) çok sayıda akademik makale, müze raporu ve kitap incelenmiştir. Veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş ve Geşalt algısal örgütlenme ilkelerinin müze deneyimi bağlamında kullanımı tematik olarak kategorize edilmiştir.

Bu bölümde ele alınan Geşalt algısal örgütlenme prensipleri, müze sergilerinde nesnelere nasıl algılandığını ve pedagojik anlam inşasının nasıl desteklenebileceğini açıklamaktadır. Özellikle figür-zemin ilişkisi, pragnanz, tamamlama ve süreklilik ilkelerinin müze deneyimi bağlamında nasıl uygulandığını vurgulamak, bu teorik çerçevenin pratik kullanımı açısından önemlidir. Bu bağlamda aşağıdaki örnekler, Geşalt pedagojisi ile müze eğitimi arasındaki bağlantıyı daha net bir şekilde açıklamaktadır. Geşalt pedagojisi üzerine yapılmış çalışmalar sınırlı sayıda olmakla birlikte, bu alandaki bazı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve eğitimdeki kullanım alanlarına dair önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Örneğin; Soff (2012) çalışmasında öğretmen adaylarının Geşalt ve alan teorilerine yönelik tutumlarını ve kazanımlarını ortaya koyarken, Jarc (2018) ise mesleki ve teknik eğitim programlarındaki öğretim elemanlarının Geşalt pedagojisi ve örgütsel gelişim kuramlarıyla uyumlu öğretim stratejilerini nasıl uyguladıklarını incelemiştir. Bu çalışmalar, Geşalt pedagojisinin eğitim pratiklerine uygulanabilirliğini vurgulamakta ve öğretmen eğitimi süreçlerine entegre edilmesinin önemini desteklemektedir.

Geşalt pedagojisinin müze deneyimindeki uygulamalı örneklerine geçecek olursak Ankara Oyuncak Müzesi'nde yürütülen araştırmada, 7-12 yaş aralığındaki 60 çocuk katılımcı, müzedeki altı farklı temaya sahip vitrin sergilemelerini inceleyerek, bu sergilerin algılanma süreçlerindeki yapısal özellikleri sözel metinler aracılığıyla ortaya koymuştur. Geşalt psikolojisi kapsamında sözel metinlerin yapısal analizi literatürde yaygın olarak ele alınmamıştır. Hellmuth Metz-Cöckel'in şaka metinlerini Geşalt yapılarını kullanarak analiz etmesi ve Galli'nin romanlar ve diğer metinleri sahne, rol ve

referans sistemi kavramlarıyla incelemesi önemli örnekler olarak gösterilebilir (Metz-Göckel, 2008). Arnheim (2023), bir formdan diğerine aktarma anlamına gelen transpozisyon kavramını ele alırken, bir metindeki anlamların görsel bir dilde yeniden üretilmesi sürecinde, metnin yapısal öğelerinin görsel kompozisyonda korunmasının önemini vurgulamaktadır. Bu duruma göre, başarılı bir transpozisyonda, metnin parçalarının işlevleri görsel yapıda da aynı şekilde korunmalıdır (Galli, 2007). Araştırmada ise çocuklardan, gözlemedikleri vitrinin anlatısını oluşturmaları amacıyla hikâye yazmaları, vitrinlere isim vermeleri ve renk atamaları istenmiş; böylece ortaya çıkan sözel metinlerin, sergilerdeki nesnelere ve nesnelere arasındaki ilişkilerin yapısal özelliklerini nasıl karşıladığı Gestalt algısal örgütlenme prensipleri aracılığıyla değerlendirilmiştir (Kaplanlıoğlu, 2025). Çalışma, müze sergilerindeki figür-zemin ilişkilerinin dinamik yapısını vurgulayarak, nesnelere algılanan anlamının ve işlevinin, sergiyi çevreleyen bağlama ve izleyicinin bireysel deneyimlerine bağlı olarak nasıl değişebileceğini göstermiştir.

Çocukların müze deneyimlerindeki algısal süreçleri ele alan bir başka araştırma ise Annechini vd. (2020), müze mimarisi ve tasarımının eğitimle ilişkili estetik deneyim üzerinde, ziyaretçilerin zihinsel ve duygusal olarak kendilerini yenilemelerine, streslerini azaltmalarına ve genel refahlarını artırmalarına katkıda bulunma potansiyeline sahip olan onarıcı etkiler yarattığını hipotezlemiştir. Bu kapsamda, Trento ve Rovereto Modern ve Çağdaş Sanat Müzesi'nde (MART) 8.3 yaş ortalamasına sahip 41 çocukla (20 erkek, 21 kız) yapılan vaka çalışması, müzenin onarıcı bir ortam olarak algılanmasını ve çocukların müze deneyimiyle etkileşimini araştırmıştır. Nitel araştırmada, Pekarik, Doering ve Karns (1999) tarafından geliştirilen dört boyutlu müze deneyimi çerçevesi kullanılmıştır. Bu çerçeve, Nesne Deneyimleri (nesneye odaklanma), Bilişsel Deneyimler (bilgi edinme), İç Dönük Deneyimler (kişisel duygular ve anılar) ve Sosyal Deneyimler (diğer bireylerle etkileşim) başlıklarında sınıflandırılmıştır. Çalışmanın bulguları, içe dönük deneyimlerin yüksek oranda görüldüğü ve bunu bilişsel deneyimlerin izlediğini göstermiştir. Ayrıca, müze çevresindeki fiziksel unsurların (örneğin, köprü) çocukların duygusal deneyimleri üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Veri toplama sürecinde, çocukların "müzeyi düşündüğümde..." ifadesi ile oluşturdukları sözel anlatımlar ve görsel kolaj tasarımları, özellikle içe dönük ve bilişsel süreçler üzerinden Gestalt kuramı perspektifinden açıklama yapılabilecek önemli noktalar sunmaktadır. Nesnelere ve mekânsal ilişkiler, çocukların zihninde geçmiş ve yeni öğrenmelerin birleşmesiyle birlikte Pragnanz ilkesi doğrultusunda anlamlı bir düzlem oluşturarak deneyimin yeniden organize edilmesine katkı sağlamaktadır. Örneğin, araştırmada yer alan "Müzedeki korkuğumu düşünüyorum" ve "Müzedeki ünlemler ve sorular hakkında düşünüyorum!" şeklindeki tamamlamalardaki "korku" ve "ünlemler ve sorular" gibi ifadeler, çocukların deneyimlerini en sade ve anlamlı şekilde (Pragnanz) ortaya koymaktadır. Gestalt prensipleri yalnızca biçimsel örgütlemeyi değil, aynı zamanda görsel dizinin daha derin anlamlarını ve algılamalarını içeren hedeflerin ötesine geçer. Bir köprü, yürünebilecek bir şey olarak algılanırken, bir çekiç, kavranıp sallanacak bir nesne olarak algılanır. Müze ve köprü unsurlarının betimsel özelliklerine odaklanıldığında, her iki unsurun da keşif, gözlem, geçiş, erişim eylemleriyle şekillenen merak, heyecan, bilinmezlik ve hatta korku gibi duyguları harekete geçirdiği söylenebilir. Tamamlama prensibine ait bu bağlantı, farklı nesne deneyimlerinin benzer psikolojik süreçleri tetiklemesi ve algısal anlamda benzer bir yapı oluşturmaları olarak değerlendirilebilir. Araştırmada, müze deneyimi ve köprü unsurunun etkinliklerde bir arada kullanımının, algıda bütüncü bir etki yaratarak eğitsel ve tasarımsal bakımdan

öğrencilere kapsayıcı bir deneyim sunduğu ortaya konmaktadır. Bu birliktelik, katılımcıların yaratıcı düşüncelerini geliştiren ve yeni algısal bağlamlar sunan bir yapı oluşturmaktadır.

Müze ortamının genel etkilerinin yanı sıra, nesnelere doğrudan etkileşimin öğrenme süreçlerindeki rolünü inceleyen bir çalışma da Barton ve Willcocks (2017)'nin öğrencilere nesne okuması üzerinde tam bir özerklik tanıdığı araştırmadır. Bu araştırma, herhangi bir küratör müdahalesi olmaksızın, öğrencilerin nesnelere doğrudan etkileşime geçerek, nesnelere fiziksel özellikleri ve tarihsel, kültürel ve sosyal bağlamlarını kendilerinin inşa ettiği bir sorgulama sürecini içermektedir. Nesne analizi sırasında öğrencilerin yönelttiği sorular, nesnenin içsel özelliklerine (fiziksel yapısı, malzemesi vb.) ve dışsal bağlamlarına (tarihsel arka planı, üretim amacı vb.) ilişkin bilgilerin entegre edilmesini sağlamaktadır. Öğrencilerin nesnelere fiziksel ve bağlamsal yönleri hakkında yönelttikleri soruların sınıflandırılması, nesneye yaklaşım tarzlarını ve bilgiyi yapılandırma biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Böylece öğrenciler kendi öğrenme stillerini ve zihinsel modellerini daha iyi anlamıştır. Nesne odaklı öz-inceleme sürecinde öğrenciler, nesnelere kurdukları etkileşim aracılığıyla bütüncül bir anlam inşa ederler. Bu süreç, Gestalt psikolojisinin pragmatizm yaklaşımı ile yakından ilişkilidir. Öğrenciler, nesnenin farklı özelliklerini bir araya getirerek, nesne hakkında en iyi şekilde ve en anlamlı bütüne ulaşmaya çalışırlar. Bu süreçte, öğrencilerin geçmiş deneyimleri, duygusal tepkileri ve çoklu duyuşsal algıları gibi faktörler rol oynar. Öğrenciler, bu deneyimleri ve algıları kullanarak, nesneye ilişkin kişisel bir anlam dünyası oluştururlar. Bu süreçte, öğrencilerin sorduğu her soru, nesnenin figür olarak öne çıkmasını sağlayan örüntüde bir figür-zemin ilişkisi oluşturur. Bu zemin, öğrencinin geçmiş deneyimleri, kültürel arka planı ve kişisel inançları gibi faktörlerden etkilenir. Özellikle, katılımcıların kişisel deneyimleri ve algılarının bu süreçteki belirleyici rolü, öğrenmenin öznel bir deneyim olduğunu gösteriyor.

Nesne deneyimlerinin algısal boyutlarını inceleyen bir başka araştırma da Wei (2023), müze ve galeri deneyimlerine yönelik önemli bir örnek sunarak, Gestalt izomorfizm temelinde nesne ve ziyaretçi deneyimi arasındaki ilişkiyi deneysel olarak araştırmıştır. Bu ilke, belirli bir durumda deneyimin organizasyonunun ve temel fizyolojik gerçeklerin aynı yapıya sahip olmasını gerektirir. Bu çalışmada, Kandinsky'nin "Gri Daire" adlı tablosunun görsel ipuçlarından bir yemek deneyimine nasıl çevrileceğini öneren çalışmada Köhler'in "Kiki ve Bouba" modelini kullanarak, katılımcıların farklı şekilleri beş temel tatla nasıl eşleştirdiği incelenmiştir. Katılımcılar, köşeli veya dikenli şekilleri ekşilik veya acı gibi nispeten sert tatlarla (Kiki etkisi) ve yuvarlak şekilleri ise tatlı veya umami gibi nispeten yumuşak tatlarla (Bouba etkisi) eşleştirme eğiliminde olmuştur.

Gestalt ilkelerinin farklı eğitim materyallerindeki uygulamalarına geçecek olursak harita okuryazarlığının geliştirilmesi için önemli bir teorik temel oluşturarak, öğrencilerin haritaları daha etkili bir şekilde anlamalarına katkı sağlayan Koç ve Bulut'un (2014) araştırmasına göre, haritalarda algısal organizasyon üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama, şekil-zemin ilişkisine dayanmakta; ikinci aşama ise Gestalt kuramının algısal örgütlenme yasaları olan gruplandırma süreçlerini (yakınlık, benzerlik, süreklilik, tamamlama ve basitlik) içermektedir. Son aşama ise ayırt etme ve değerlendirme süreçlerinden oluşmaktadır. Bu araştırma, müze sergileme pratiklerinde ve müze eğitim materyallerinde, özellikle harita okuma becerilerinin geliştirilmesinde önemli bir uygulamadır. Müzelerde coğrafi ya da tarihi haritaların kullanıldığı sergilerde, Gestalt kuramının bu ilkelerine dayalı algısal organizasyon süreçlerinin hem sergileme

düzenlemelerinde hem de eğitim materyallerinde yer alması, ziyaretçilerin haritaları daha etkin bir şekilde anlamalarına yardımcı olabilir. Özellikle şekil-zemin ilişkisi ve gruplandırma ilkeleri, ziyaretçilerin haritaları parça-bütün ilişkisi içinde algılamalarına ve kavramalarına olanak sağlayarak hem öğrenme süreçlerini zenginleştirmekte hem de sergi deneyimini güçlendirmektedir. Koç ve Bulut'un (2014) önerileri dikkate alındığında, müze eğitimlerinde bu yaklaşımın harita okuma becerilerini ve algısal farkındalığı artırma potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Benzer şekilde karmaşık diyagramların okunması ve yorumlanması da bu ilkelerle desteklenebilir. Filogenetik ağaçlar, canlılar arasındaki evrimsel ilişkileri görselleştiren ve biyolojik çeşitliliğin anlaşılmasında kritik rol oynayan diyagramlardır. Novick ve diğerleri (2014), müze sergilerinde filogenetik ağaçların etkili tasarımına yönelik bir çalışma yürütmüşlerdir. Bu çalışmada, Novick ve Catley'in (2007) Geşalt süreklilik ilkesine dayanan hipotezleri doğrultusunda, diyagonal ve dikdörtgen formatların kullanımı incelenmiştir. Araştırmacılar, serginin orijinal öğrenme hedeflerini koruyarak ziyaretçilerin diyagramları daha iyi anlamalarını sağlamak amacıyla dikdörtgen formatın tercih edilmesinin, parça-bütün ilişkisini kavramayı kolaylaştırdığını saptamışlardır. Diyagonal formatta dallar çapraz veya eğik düzenlenirken, dikdörtgen formatta yatay ve dikey çizgilerle düzenlenir. Bu kuramsal çerçeveden hareketle, dikdörtgen formatın evrimsel ağaçların algılanmasını ve yorumlanmasını kolaylaştırdığı sonucuna varılmıştır. Bu çalışma, bilim müzelerinde, özellikle biyolojik çeşitlilik sergileme diyagramlarında algılama ve öğrenme kalitesini artırmak üzere büyük önem taşımaktadır. Araştırmacılar, bu sergileme tasarımlarının müzelerin 21. yüzyıl bilimsel okuryazarlığın teşvik etme rolünü desteklediğini belirtmektedir.

Arkeoloji ve psikoloji disiplinlerinin kesiştiği noktada ise Wenger (1997), kazı alanında karşılaştığı karmaşık görsel verileri Geşalt psikolojisinin ilkeleri doğrultusunda nasıl yorumladığını ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, "Geşalt okuma" olarak adlandırılmakta ve tipik bir arkeolojik alanda, uzaktan bakıldığında bir bütün olarak algılanan atık kabuk yığınları ve ateşte kararmış nehir taşlarının, yaklaştıkça karmaşık bir düzenin izlerini açığa çıkarması üzerine temellenmektedir. Görsel karmaşıklık içinde, arkeolog en az bozulmuş düzenlemeleri belirleyerek bu düzeni, benzerlik, süreklilik, yakınlık ve kapanma gibi Geşalt ilkeleri çerçevesinde şekil, boyut, renk ve yönelim açısından yeniden yapılandırmaya çalışmıştır. Örneğin, taşlar Pragnanz ilkesi doğrultusunda "dağınık yapı" olarak adlandırılabilir ayrı bir grup oluşturularak birlikte algılanır. Geşalt psikolojisinin müze eğitimine entegrasyonu, özellikle arkeoloji alanında öğrencilere derinlemesine bir öğrenme deneyimi sunmaktadır. Simüle edilmiş bir kazı alanında öğrenciler, Geşalt ilkeleri temelinde buluntuları gruplandırır, ilişkilendirir ve yorumlar; böylece karşılaştıkları karmaşık durumları analiz ederek çözüm önerileri geliştirir, farklı olasılıkları değerlendirerek üretken düşünce süreçlerine ulaşma becerilerini pekiştirirler.

Geşalt psikolojisinin ara yüz eğitim materyali tasarımı ve öğrenme süreçleri üzerindeki somut etkilerine odaklandığımızda, Chang, Dooley ve Tuovinen (2002) tarafından yürütülen bir çalışma dikkat çekmektedir. Bu çalışma, hemşirelik öğrencileri için geliştirilen "WoundCare" adlı multimedya eğitim programının görsel tasarımını incelemiş ve on bir Geşalt ilkesinin eğitim materyalleri geliştirmede faydalarını araştırmıştır. Araştırmada, programın kullanıcı ara yüzünün revize edilmesi gerektiği belirlenmiş ve görsel tasarımda Geşalt ilkelerinin daha etkin kullanılması önerilmiştir. Sonuçlar, bu ilkelerin eğitimsel içeriklerin anlaşılabilirliği ve öğrenme etkinliğini

artırıldığını göstermiştir. Bu örnek, eğitim materyallerinde ve sergileme tasarımlarında kullanılan Geşalt ilkelerinin ne kadar kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, eğitim materyallerinin ara yüz tasarımları gibi teknolojik ortamlarda sunulan müze nesnelere bilgi panelleri, katılımcıların bilgi yapılandırma süreçlerini doğrudan etkileyen önemli bir değişken olarak değerlendirilebilir.

Dijital teknolojilerin kullanımı, nesnelere hakkında iletişim ve paylaşımı kolaylaştırarak gerçek ve sanal nesne odaklı öğrenme deneyimine katkıda bulunmaktadır. Müzeler, dijital programlar geliştirerek bu deneyime yanıt vermiştir. Hopkins'a (2021) göre, bu programlar arasında müzelerin kendi başlarına veya Google Arts & Culture gibi çevrimiçi platformlarla iş birliği yaparak dünyanın dört bir yanındaki müzelerin nesnelere yüksek çözünürlüklü dijital görüntülerle erişim sağlaması gibi çeşitli yenilikçi yaklaşımlar yer almaktadır. İleri teknoloji eğitim materyallerinin tasarımı ve kullanımı konusunda ilgili literatürde yer alan bu yaklaşıma ait bir çalışmada Hong vd. (2021), öğrencilerin sanat eserlerinin görsel temsilleri üzerinden, bir resmin parçası olan unsurları ve bu unsurların bütünsel bir yapıda nasıl çözümlenebileceğini keşfetmelerine olanak tanıyan "Görsel-Belirginlik (VSG)" adını taşıyan bir Gestalt algı oyunu tasarlamıştır. Araştırmada, oyun sırasında öğrencilerin öğrenme hedeflerine hizmet etmeyen bilgilerin veya dışsal bilişsel yükün, oyun zorluğu ve başarı beklentisiyle olumsuz duygulara yol açma ilişkisi incelenmiştir. Sonuçlar, eğitimcilere, Geşalt algısıyla ilgili becerileri geliştirmek için benzer mobil içeriklerin entegrasyonunu önermektedir.

Kelvingrove Müzesi'nde ise Geşalt psikolojisinin temel ilkelerinden biri olan bütünlük yapı yaklaşımı, Vincent Van Gogh'un portrelerinin bir yapboz şeklinde düzenlenmesiyle vurgulanmıştır. Net biçimde tanımlanmış hatlara sahip bu bütünlük yapılar, izleyicinin parçalanmış bir resmi eksiksiz bir portreye dönüştürme yeteneğini sergilemektedir. Ayrıca, Geşalt "tamamlama" eğilimi, Hollanda Galerisi'nde sergilenen resimlerde karakterlerin düşüncelerini ziyaretçilerin elektronik panolar yardımıyla tamamlaması yoluyla yansıtılmıştır. Bu yöntem, izleyicinin resmin bütünsel imajını oluşturmasına ve algısal bir bütünlük sağlamasına olanak tanımaktadır (Pervushina, 2018).

Falk ve Dierking'in (1992) değerlendirmesine göre, Londra Doğa Tarihi Müzesi'nin Hall of Human Evolution sergisi, insan evrimine dair ilişkileri soyut bir kavram olmaktan çıkarıp ziyaretçiye somut ve anlaşılır bir başlangıç sunmaktadır. Burada temel soru şudur: İnsan evrimine dair bu ilişkilere genel bir bakış nasıl sağlanabilir ve bu genel bakış, sergi haline gelmeden önce nasıl sunulabilir? Sergi düzenlemesi, bu sorulara gruplandırma yoluyla Geşalt ilkelerinin sergileme tasarımında dolaylı olarak nasıl etkili kullanıldığına bir yanıt sunmaktadır. Sergi, çeşitli hayvan türlerini başlangıçta bir arada sunarak "Bütün hayvanlar bunlardır" etiketiyle genel bir bağlam oluşturmuş, bu sayede Geşalt'ın Prägnanz ilkesine uygun bir şekilde, karmaşık yaşam yelpazesini en basit ve anlamlı biçimde sunmayı başarmıştır. Sonraki aşamalarda organizmalar omurgasız ve omurgalı olarak ayrılmış, ardından omurgalılar memeli ve memeli olmayan, daha sonra memeliler ise primatlar ve primat olmayanlar şeklinde kategorize edilmiştir. Bu kademeli sınıflama ile Geşalt'ın benzerlik ve yakınlık ilkeleri devreye girmekte; böylelikle, antropoid maymunlar ile diğer yaşam biçimleri arasındaki morfolojik farklılıklar belirgin bir biçimde sergilenmektedir. Bu, ziyaretçilerin dikkatini belirli bir sıra doğrultusunda yönlendirmesine, sergiyi bir düzen içinde taramasına olanak tanımakta ve sergiye yönelik anlamlı bir etkileşim oluşturmaktadır (Bitgood, 2014). Geşalt ilkelerinin müze sergilerinin yapılandırılmasında kullanılması halinde, algısal süreçlerin

etkinleştirilebileceği, bilgi işleme mekanizmalarının desteklenebileceği ve öğrenme sürecinin niteliğinin artırılabilmesi ifade edilmektedir (Filipski, 2021). Falk ve Dierking'in (1992) aktarımı da serginin düzenlemesindeki belirli ve net yön algısını vurgulamaktadır. Sergide nesnelere arası ilişkileri ve gruplamaları açıklarken kullanılan metinsel anlatım, okuyucuyu, sergideki görsel sıralamayı takip eder gibi, belirli bir bilgi sırasını ve yönü izlemeye yönlendirmektedir. Bu doğrultuda, Geşalt ilkelerinin özellikle benzerlik, yakınlık ve süreklilik, yalnızca sergide değil, sergiye dair yapılan bu yazılı aktarımda da dolaylı olarak yansıdığı ifade edilebilir. Nagasaki Müzesi'ndeki eski saatlerin sergilenmesi örneği de bu kavramı destekler niteliktedir. Müzedeki saatlerin tamamı, 11:02'de durmuştur, bu da zamanın beklenmedik sonunu yani ölümü çağırıştır. Bu anlam yüklü soyutlama, aynı müzede sergilenen dehşet verici fotoğrafların etkisinden daha güçlü bir duygusal tepki oluşturur. Bu bağlamda, nesne üzerinden çıkarılan hikâyede belirli organizasyon ilişkilerinden bahsederek, soyutlamanın temel bir yön oluşturabileceği anlatılabilir. Sergileme tasarımı, ziyaretçilerin kendi bireysel deneyimlerine dayanarak saatlere bir işlev atayıp hikayeler oluşturmalarına izin vermek yerine, iletilmek istenen mesajın sınırlarını korumaktadır. Atom bombasının patladığı ve hayatın durduğu zamanın belirli bir saatte sona erdiği bilgisiyle birlikte, sergileme tasarımcısı izleyiciye hikâyenin yönünü ve tamamlanması gereken boşlukları iletiyor. Bu şekilde, geşalt tamamlama, benzerlik ve devamlılık gibi prensipler belirlenen hedef doğrultusunda etkinleşir. Sonuç olarak, uyumlu bir deneyim sağlanır ve deneyimin kendisi, iletilmek istenen mesajı destekleyici bir şekilde örgütlenmiş olur.

May ve Achiam'ın (2019) Helsinki Doğa Tarihi Müzesi'ndeki kaplan dioraması üzerine gerçekleştirdikleri çalışmada ise, Geşalt tamamlama ve iyi devamlılık prensipleri ele alınmaktadır. Çalışmada, anlam inşasının farklı olanakları ve görsel sahnelerin temel şemaları ile perspektif ve profil seçimi arasındaki tercihler incelenmiştir. Bu bağlamda, 'anlam inşasının farklı olanakları' ifadesi, izleyicilerin görsel sahneyi kendi bilgi birikimleri, deneyimleri ve bakış açılarına göre farklı şekillerde yorumlayabileceklerini ifade etmektedir. 'Görsel sahnelerin temel şemaları' ise, izleyicilerin zihinlerinde önceden var olan ve yeni karşılaştıkları görsel bilgileri anlamlandırmalarına yardımcı olan zihinsel çerçeveleri ifade etmektedir. 'Perspektif ve profil seçimi arasındaki tercihler' ifadesi ise, diorama'nın farklı açılardan sunulmasının (örneğin, kaplanın veya ceylanın bakış açısından) izleyicilerin sahneyi algılama ve yorumlama biçimlerini nasıl etkilediğini ifade etmektedir. Bu durum, izleyicilere sahneye ilişkin çeşitli sorular sorma, diyalog kurma ve öğrenme açısından zengin bir bağlam sunmaktadır. Statik bir görsel sunum olmasına karşın, izleyici kaplan ve ceylan arasındaki etkileşimi dinamik bir olay olarak algılamaktadır. İzleyici, sahneyi zihinsel olarak tamamlayarak hareketi canlandırır. Farklı açılardan yapılan incelemelerde, dilsel ifadelerde de farklılıklar ortaya çıkar. Örneğin, kaplanın perspektifinden bakıldığında "Kapan ceylana saldırıyor" ifadesi uygunken; ceylanın perspektifinden bakıldığında "Ceylan kaplan tarafından saldırıya uğruyor" şeklinde edilgen yapı kullanılır. Bu çok katmanlı algılama ve anlamlandırma süreci, izleyiciyi yalnızca görsel bir deneyimle sınırlı bırakmaz, aynı zamanda olayın kendisi, sahnedeki türler, çevre ve av-avcı ilişkisi gibi daha geniş kavramsal sorgulamalar yapılmasına olanak tanır. Bu çalışmalar, nesnelere ve arasındaki ilişkiler üzerinden şekillenen algısal ve eğitsel süreçlerin, sergi düzenlemelerinde ve nesne odaklı çalışmalarda kritik bir unsur olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Farklı teorik perspektiflerden, disiplinlerden ve müze türlerinden derlenen vaka analizleriyle sentezlenen bu çalışma, nesne bilgisi ve anlamının nasıl oluştuğunu, otantik ve meta deneyimlerle nasıl genişlediğini; özellikle nesneyle kurulan anlamın hikâye anlatımı işleviyle müze bilim ve materyal kültür ilişkisi çerçevesinde nasıl bağlantılı hale geldiğini incelemiştir. Tüm bu yaklaşım ve işlevler, deneysel estetik alanında köklenmiş olup nesne-insan ilişkisi perspektifinde değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda çalışma, nesne-insan ilişkisine ait deneyimin oluşumunu anlamada Gestalt psikolojisinin algısal örgütlenme yasaları ve içgörü süreçlerinin analizi, nesneyle kurulan anlamın derinleşmesine katkı sağlarken hem pedagojik uygulamalarda hem de etkili sergileme tasarımlarının üretiminde değerli bir kaynak oluşturmaktadır. Çalışmadan elde edilen temel çıkarımlar şunlardır:

Nesnelerin Çok Yönlü Anlamı:

Nesneler, yalnızca fiziksel varlıklar olarak değil; aynı zamanda kültürel, tarihsel, sosyal ve psikolojik anlamlar barındıran karmaşık yapılar olarak değerlendirilmelidir. Bu anlam, nesnenin kendisinden ziyade, sergilendiği bağlam ve müze anlatılarıyla şekillenir.

Bağlamın Kritik Önemi:

Anlamın bağlama nasıl bağımlı olduğunu ve bağlamın nesneyle kurulan ilişkiyi nasıl şekillendirdiğini açıklar. Bir nesnenin anlamı, tek başına değil, bulunduğu sergi ortamı, diğer nesnelerle olan ilişkisi gibi fiziki ve ziyaretçilerin kişisel deneyimleri, duyguları ve belleğiyle ayrıca sosyal deneyimleriyle birlikte şekillenir. Bağlam, nesneye verilen anlamı çerçeveleyen ve yönlendiren bir yapıdır.

Hikâye Anlatımının Gücü:

Hikâye anlatımı, bağlamın ötesine geçerek nesnelerin anlamlandırılmasında kritik bir rol oynar. Nesnelerin yalnızca sergilenmesi değil, onların bir hikâye içinde sunulması, ziyaretçilerin dikkatini çekmek ve duygusal bir bağ kurmalarını sağlamak için önemlidir. Anlatılan hikâyeler, ziyaretçilerin nesneleri bireysel ya da toplumsal bir tarih içinde konumlandırmasına olanak tanır. Bu, sadece bilgi aktarmakla kalmaz, aynı zamanda ziyaretçilerin kişisel deneyimlerine anlam katar.

Ziyaretçilerin Etkin Katılımı ve Deneyimsel Öğrenme:

Görsel, işitsel ve diğer duyuşsal algıları harekete geçiren etkileşimli öğrenme ortamlarının oluşturulması ziyaretçilerin sunulan anlatılarla anlamlı bir bağ kurmasını sağlamada büyük önem taşımaktadır. Ziyaretçilerin, nesnelerin fiziksel, tarihsel, kültürel ve kişisel anlamlarını keşfetmeleri ve bu keşif sürecinde otantik ve meta deneyimler aracılığıyla bedensel ve zihinsel bir sorgulama yapmaları desteklenmelidir. Bu süreç, ziyaretçilerin kendi öğrenme stillerini ve zihinsel modellerini daha iyi anlamalarını sağladığı bütünlük anlamlı bir öğrenme süreci yaratır.

Gestalt Algısal Örgütlenme ve Gestalt Psikolojisinin Pedagojik Rolü:

Gestalt psikolojisi, müze sergilerinde algısal ve pedagojik süreçleri bütüncül bir yaklaşımla ele alarak ziyaretçilerin anlam oluşturma süreçlerini derinleştirmektedir. Bu kuramsal çerçeve, sergilerin düzenlenmesinde nesneler arası ilişkilerin sistematik incelenmesini kolaylaştırırken, parça-bütün ve süreç inşası ilişkisine dayalı pedagojik uygulamalarla öğrenme süreçlerini zenginleştirmektedir. Böylece, problem çözme ve

yaratıcı düşünce gibi bilişsel becerileri destekleyen etkili öğrenme ortamları oluşturulmakta ve serginin genel anlatısıyla estetik bir bağ kurulması sağlanmaktadır.

Bu çalışma, müze sergilerinin tasarımında Geştalt ilkelerinin kullanımının, ziyaretçilerin algısal ve bilişsel süreçlerini destekleyerek daha etkili bir öğrenme deneyimi sunabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede doğrultusunda, Geştalt psikolojisi, nesne çalışmalarında küratöryel tasarımın algısal ve pedagojik boyutlarını bütünleştirerek çok disiplinli bir yaklaşımın geliştirilmesinde müzelerin eğitim ve kültürel aktarım rollerini güçlendirme potansiyeline sahiptir. Nesnelere ve arasındaki ilişkiler üzerinden şekillenen algısal ve eğitsel süreçler, sergi düzenlemelerinde ve nesne odaklı çalışmalarda kritik bir unsur olarak ele alınmalıdır. Müze sergilerinin doğru şekilde yapılandırılması durumunda etkili algılama, bilgi işleme uyarımı ve öğrenme sürecinin kalitesi artırılabilir. Bu öneriler doğrultusunda gelecekteki araştırmalar, deneysel çalışmalarla bulguları genişleterek dijital müze ortamlarında ve müzelerde Geştalt pedagojisinin uygulanabilirliğini test edebilir. Özellikle çocukların ve öğrencilerin müze deneyimlerini nasıl anlamlandırdıkları, duygusal tepkileri ve bellek oluşumları Geştalt ilkeleriyle derinlemesine incelenebilir. Müze mekânı ve koleksiyon temelli nesne odaklı öğrenme etkinliklerinin yaratıcı düşünme ve problem çözme becerilerine etkisi, çok duyulu deneyimlerin anlam inşasındaki rolü ve sergi tasarımında kullanılan materyallerin ziyaretçi algısı üzerindeki etkileri Geştalt ilkeleriyle ilişkilendirilerek araştırılabilir. Bu çalışmalar, müze deneyimlerinin zenginleştirilmesi ve eğitimsel değerinin artırılması için önemli katkılar sağlayabilir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu çalışma Burçe Kaplanlıoğlu tarafından Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Disiplinlerarası Müze Eğitimi Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Ceren Güneröz danışmanlığında tamamlanan "Ankara Oyuncak Müzesi'nde Geşalt Algısal Örgütlenme Prensiplerine Göre Sergileme Tasarımları ve Öğrenme Süreçleri" başlıklı yüksek lisans esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 06.11.2023 Tarih, 217 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	<p>Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Veri Toplanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Veri Analizi: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p>
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This study was prepared by Burçe Kaplanlıoğlu based on the master's degree titled "Exhibition Designs and Learning Processes According to Gestalt Perceptual Organization Principles in Ankara Toy Museum" completed under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Ceren Güneröz at Ankara University, Institute of Educational Sciences, Department of Interdisciplinary Museum Education.</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>*(Ankara University Rectorate, Institute of Educational Sciences Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 06.11.2023, numbered 217 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	<p>Design of Study: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Data Acquisition: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Data Analysis: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Writing up: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Submission and Revision: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p>

Kaynakça / References

- Acun, C. (2021). Hafıza Mekânlarında Sanatın Bir İletişim ve Öğrenme Biçimi Olarak Kullanılması. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi* (7), 6-33.
- Alberti, S. J. (2005). Objects and the Museum. *Isis*, 96(4), 559-571.
- Anderson, D. (1997) *A Commonwealth: Museums and Learning in the United Kingdom*. London, Department of National Heritage.
- Andrew, J., Pekarik., Zahava, D., Doering., David, A., Karns. (1999). Exploring Satisfying Experiences in Museums. *Curator: The Museum Journal*, 42(2):152-173. doi: 10.1111/J.2151-6952.1999.TB01137.X
- Annechini, C., Menardo, E., Hall, R., & Pasini, M. (2020). Aesthetic Attributes of Museum Environmental Experience: A Pilot Study with Children as Visitors. *Frontiers in psychology*, 11, 508300.
- Arnheim, R. (2023). *Visual thinking*. Univ of California Press.
- Ash, M. G. (1995). *Gestalt psychology in German culture, 1890—1967: Holism and the quest for objectivity*. Cambridge University Press.
- Barton, G., & Willcocks, J. (2017). *Object-based self-enquiry: A multi- and trans-disciplinary pedagogy for transformational learning*.
- Baudrillard, J. (1983). *Simulations*. Semiotext(e).
- Bautista, S. S. (2014). *Museums in the digital age: changing meanings of place, community, and culture*. United Kingdom: AltaMira Press.
- Behrens, R. (1970). Gestalt and the Visual Arts. *Design*, 10-12. doi:10.1080/00119253.1970.10744254
- Bennett, T. (2017). *Museums, Power, Knowledge: Selected Essays* (1st ed.). Routledge.
- Bitgood, S. (2014). Exhibition design that provides high value and engages visitor attention. *Exhibitionist*, Spring 2014, 6-11.
- Bubaris, N. (2014). Sound in museums – museums in sound. *Museum Management and Curatorship*, 29(4), 391–402.
- Collins, P. (2022). Telling stories at the Ashmolean Museum. *The Oxford Handbook of Museum Archaeology*, 435.
- Candlin, F. (2010). *Art, Museums and Touch*. Manchester: Manchester University Press.
- Carter, P. (2004). *Material thinking: The theory and practice of creative research*. Melbourne University Publishing.
- Chang, D., Dooley, L. S., & Tuovinen, J. (2002). Gestalt theory in visual screen design: a new look at an old subject.
- Curzon, L. B. (1985) *Teaching in Further Education: An Outline of Principles and Practice*.
- Dudley, S., Barnes, A.J., Binnie, J., Petrov, J., & Walklate, J. (Eds.). (2012). *The Thing about Museums: Objects and Experience, Representation and Contestation* (1st ed. pp. 1-11). Routledge.

Dudley, Sandra H., ed. (2010). *Museum Materialities. Objects, Engagements, Interpretations*.

Elwick, A., Burnard, P., Osgood, J., Huhtinen-Hildén, L., & Pitt, J. (2019). Young children's experiences of music and soundings in museum spaces: Lessons, trends and turns from the literature. *Journal of Early Childhood Research*, 18(2), 174-188.

Ertek, Ö. (2023). Akustik Ufuk. <https://www.peramuzesi.org.tr/sergi/akustik-ufuk/1294>

Falk, J., & Dierking, L. (1992). *The Museum Experience*. Washington DC: Howells House.

Filipski, T. (2021). Valorizing the Museum Education through Organizing and Doing Exhibitions for Students in Context of Interaction between Museum-Family-Community-Educational Institution.

Filipski, T., & Cuznetov, L. (2022). Some pedagogical aspects of museum education of pupils and students from the perspective of collaboration between the art museum and learning institutions. *Creative Education*, 13(3), 794-802.

Freeman, G. C. An experimental study of the perception of objects, *Journal of Experimental Psychology*, 1929, 12, 341-358.

Frost, O. C. (2009). When the Object is Digital: Properties of digital surrogate objects and implications for learning. R. Parry (Ed.), *Museums in a Digital Age* (1st ed.). Routledge.

Galli, G. (2007). Relations and Structures - Gestalt theory as a theory of phenomenal relations [2007]. *Gestalt Theory - An International Multidisciplinary Journal*, 29(3), 206-212.

Goldstein, E. B., & Cacciamani, L. (2022). *Sensation and perception* (11th ed.). Cengage.

Gurian, E. H. (1999). What Is the Object of This Exercise? A Meandering Exploration of the Many Meanings of Objects in Museums. *Daedalus*, 128(3), 163-183. <http://www.jstor.org/stable/20027571>

Gianoutsos, J. (2018). 'A new discovery' of Charles Hoole: method and practice in seventeenth-century English education. *History of Education*, 48(1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/0046760X.2018.1516810>

Hamlyn, D. W. (1957). *The Psychology of Perception: A Philosophical Examination of Gestalt Theory and Derivative Theories of Perception* (1st ed.). Routledge.

Hatfield, G., & Epstein, W. (1985). The status of the minimum principle in the theoretical analysis of visual perception. *Psychological Bulletin*, 97(2), 155-186.

Hein, G. E (1998). *Learning in the Museum*. London: Routledge.

Hein, G. E., & Alexander, M. (1998). *Museums, places of learning*. American Association of Museums Education Committee.

Hong, J.-C., Hwang, M.-Y., Chen, M.-S., & Tai, K.-H. (2021). Explorative and Exploitative Learning Affected by Extraneous Cognitive Load and Gameplay Anxiety in a Gestalt Perception Game. *Journal of Educational Computing Research*, 59(2), 209-229.

Hooper-Greenhill, E. (1991). *Museum and Gallery Education*. Leicester: Leicester University Press.

- Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museums and their visitors*. Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (1999). *The Educational Role of the Museum*. London, UK: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (2000). *Museums and the Interpretation of Visual Culture* (1st ed.). Routledge.
- Hopkins, O. (2021). *The Museum: From its origins to the 21st century*. Frances Lincoln.
- Kaplanlıoğlu, B. (2025). *Ankara Oyuncak Müzesi'nde Geşalt Algısal Örgütleme Prensiplerine Göre Sergileme Tasarımları ve Öğrenme Süreçleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Disiplinlerarası Müze Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Koffka, K. (1922). Perception: An introduction to the gestalt theory. *Psychological Bulletin* 19:531-585.
- Koffka, K. (1935). *Principles of Gestalt psychology*. Harcourt, Brace.
- Koç, H., & Bulut, İ. (2014). Gestalt kuramının öğrencilerin harita okuma ve yorumlama beceri düzeyleri üzerine etkisini belirlemeye yönelik bir inceleme (An investigation into the impacts of Gestalt theory on learners' map literacy skills). **Marmara Coğrafya Dergisi**, 30, 1-19.
- Köhler, W. (1925). *The mentality of Apes*. New York, NY: Harcourt, Brace & Company Inc.
- Köhler, W. (1929). *Gestalt Psychology*. Birleşik Krallık: H. Liveright.
- Kucirkova, N. & Gausel, E. S. (2023) Incorporating smell into children's museums : Insights from a case study in Norway. *Curator: The Museum Journal*, 66(4), 547-559. 10.1111/cura.12573
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. Columbia University Press.
- Levent, N., & Pascal-Leone, A. (Eds.). (2014). *The multisensory museum: Cross-disciplinary perspectives on touch, sound, smell, memory, and space*. Rowman & Littlefield.
- Mandelli, E. (2019). *The Museum as a Cinematic Space: The Display of Moving Images in Exhibitions*. Edinburgh University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctvnjhb8k>
- May, M., Achiam, M. (2019). Educational Mechanisms of Dioramas. In: Scheersoi, A., Tunnicliffe, S. (eds) *Natural History Dioramas – Traditional Exhibits for Current Educational Themes*. Springer, Cham.
- McKenna-Cress, P., & Kamien, J. A. (2013). *Creating exhibitions: Collaboration in the planning, development, and design of innovative experiences*. Wiley.
- McLauchlan, R. K. (2013). *The essential architecture of the learning experience in history museums: A phenomenological study* (Doctoral dissertation). University of Technology, Sydney.
- Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception*. Routledge.

Metz-Göckel, H. (2008). Closure as a joke-principle. *Gestalt Theory*, 30(3), 331-336.

Mungan, E. (2020). Geşalt Kuramı: Bir "Nazariye"nin mazisi, akameti ve akibeti... *Nesne*, 8(18), 585-618. DOI: 10.7816/nesne-08-18-15

Novick, L. R., & Catley, K. M. (2007). Understanding phylogenies in biology: the influence of a Gestalt Perceptual Principle. *Journal of experimental psychology. Applied*, 13(4), 197–223.

Novick, L. R., Pickering, J., MacDonald, T. et al. Depicting the tree of life in museums: guiding principles from psychological research. *Evo Edu Outreach* 7, 25 (2014).

Onur, B. (2012). *Çağdaş Müze Eğitim ve Gelişim Müze Psikolojisine Giriş*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Paris, S. G. (Ed.). (2002). *Perspectives on Object-Centered Learning in Museums* (1st ed.). Routledge.

Perry, D. L. (2012). *What makes learning fun? Principles for the design of intrinsically motivating museum exhibits*. AltaMira Press.

Pervushina, N. A. (2018). Visual perception of artefact: Significance of museum in bioethical education. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences (EpSBS)*. Future Academy.

Reynolds, R. (2010). *Museums and Design Education: Looking to Learn, Learning to See* (B. Cook, Ed.) (1st ed.). Routledge.

Roberts, L. C. (1997). From knowledge to narrative: Educators and the changing museum.

Roppola, T. (2012). *Designing for the Museum Visitor Experience* (1st ed.). Routledge.

Shusterman, Richard. (1997). The End of Aesthetic Experience. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*. 55. 10.2307/431602.

Soff, S. (2012). Contribution to the 1st GTA-Symposium in Helsinki, Finland, also celebrating 100 Years of Gestalt Psychology, September 29th, 2012.

Spillmann, L., & Dresch, B. (1995). Phenomena of illusory form: can we bridge the gap between levels of explanation? *Perception*, 24(11), 1333–1364.

Staats, J. (2011). *Hands and Minds on History: Transferring Best Practice in Object-based Learning from the UK Museum Education Sector to Australian Schoolrooms. Building Bridges for Historical Learning: Connecting Teacher Education and Museum Education. A National Symposium*, University of Canberra.

Stocking, G. W., Jr. (Ed.). (1985). *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture* (Vol. 3). *History of Anthropology*. University of Wisconsin Press.

Vergo, P. (1989). *THE NEW MUSEOLOGY*. London: Reaktion Books Ltd.

Wagemans, J., Feldman, J., Gepshtein, S., Kimchi, R., Pomerantz, J. R., van der Helm, P. A., & van Leeuwen, C. (2012). A century of Gestalt psychology in visual perception: II. Conceptual and theoretical foundations. *Psychological Bulletin*, 138(6), 1218–1252. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.

Wei, M. (2023). An inclusive approach to art appreciation through visual-taste cross-sensory design by exploration with Kandinsky's Grey Circle. OCAD University (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Inclusive Design. Toronto, Ontario, Canada.

Wenger, E. (1998). *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wenger, R. (1997). Visual Art, Archaeology and Gestalt. *Leonardo*, 30(1), 35–46.

Wertheimer, M. (2012). On perceived motion and figural organization (L. Spillmann, Ed.; with contributions by M. Wertheimer, K. W. Watkins, S. Lehar, R. Sekuler, V. Sarris, & L. Spillmann). Cambridge, MA: MIT Press. (Orijinal çalışma 1923'te yayımlanmıştır)

Wood, E., & Latham, K. F. (2014). *The Objects of Experience: Transforming Visitor-Object Encounters in Museums* (1st ed.). Routledge.

Yahya, I. (1997). Museum learning, the museum visitor, the museum visit: An investigation into their understanding and its implications for the effective exhibition development in Indian science museums (Doktora tezi). University of Leicester, Department of Museum Studies.

Zengin, D. (2022). *Smell Based Memory of Place and Person-Space Relations* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, Ankara.

2025, 14 (1), 362-378 | Araştırma Makalesi

Siyasal İletişim Aktörlerinden Biri Olarak Liderlik ve Seçmenlerin Liderlere Yönelik Tercihleri

Oğuz Han Öztay¹

Öz

Demokratik sistemlerde siyasal liderler ve seçmenler arasındaki ilişki, siyasal karar alma süreçlerinde merkezi bir rol oynamaktadır. Seçmenlerin oy kullanırken tercihlerini etkileyen faktörlerden biri liderdir. Bu çalışmanın amacı da seçmenlerin liderlerden beklentilerinin, sosyo-demografik özelliklere (yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik durum, siyasete karşı ilgi, siyasi parti üyeliği ve politik tutum) göre nasıl değiştiğini incelemektir. Literatürde, liderlik özelliklerinin seçmen beklentileri üzerinde etkili olduğu kabul edilse de siyasal iletişim stratejilerinin geliştirilmesi ve seçmen davranışlarının derinlemesine anlaşılması için Türkiye’de bu konuda kapsamlı saha çalışmalarına ihtiyaç vardır. Bu araştırma, bu boşluğu doldurmayı ve seçmenlerin liderlerden hangi özellikleri beklediğini anlamayı hedeflemektedir. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmış ve veriler anket yoluyla toplanmıştır. Çalışmanın örneklemini, İstanbul’da yaşayan 18 yaş üstü 421 birey oluşturmaktadır. Çalışmada, araştırmacılar tarafından oluşturulan demografik bilgi formları ve Aydoğan (2021) tarafından Türkçe’ye uyarlanan “Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri Ölçeği” kullanılmıştır. Veriler, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) için IBM SPSS Programı’nın 28.0 sürümü ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) için LISREL Programı kullanılarak analiz edilmiştir. Faktör analizi sonuçlarına göre, veriler üç faktörlü yapıyı desteklemiştir. Demografik değişkenler bakımından istatistiksel olarak farklılıkları incelemek için iki bağımsız grup t testi alternatif olarak Mann-Whitney U testi; tek yönlü ANOVA testi alternatif olarak da Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Katılımcıların liderlik tercihleri cinsiyet bakımından incelendiğinde, cinsiyet bakımından anlamlı bir fark bulunmamıştır. Farklı yaş grupları bakımından, seçmenler arasında tam serbesti tanıyan liderlik açısından anlamlı bir fark bulunmuştur. Öte yandan, eğitim durumu bakımından seçmenler arasında lider tercihleri bakımından bir fark yoktur. Siyasete karşı ilgi ve politik tutuma bağlı katılımcılar arasında, Vizyoner liderlik ve Tam serbesti tanıyan liderlik türleri için anlamlı bir fark bulunmuştur. Seçmenlerin demografik bilgilerine karşılık lidere yönelik tercihleri ile elde edilen sonuçların, siyasal liderlik bağlamında alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal İletişim, Liderlik, Siyasal Liderlik, Liderlik Tarzları, Seçmen Tercihleri

Öztay, O. H. (2025). Siyasal İletişim Aktörlerinden Biri Olarak Liderlik ve Seçmenlerin Liderlere Yönelik Tercihleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 362-378. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1617490>

Geliş Tarihi	10.01.2025
Kabul Tarihi	12.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

2025, 14 (1), 362-378 | Research Article

Leadership as a Political Communication Actor and Voters' Preferences for Leaders

Oğuz Han Öztay¹

Abstract

In democratic systems, the relationship between political leaders and voters plays a central role in political decision-making processes. The leader is one-factor influencing voters' preferences when voting. This study examines how voters' expectations from leaders vary according to socio-demographic characteristics (age, gender, education level, socio-economic status, interest in politics, political party membership, and political attitude). Although it is accepted in the literature that leadership characteristics impact voter expectations, there is a need for comprehensive field studies in Turkey to develop political communication strategies and to understand voter behavior in depth. This study aims to fill this gap and understand which characteristics voters expect from leaders. The study used the quantitative research method, and data were collected through a questionnaire survey. The study sample consists of 421 individuals over 18 living in Istanbul. The study used demographic information forms created by the researchers and the "Scale of Voters' Leader Preferences in Political Communication" adapted into Turkish by Aydoğan (2021). The data were analyzed using IBM SPSS version 28.0 for Exploratory Factor Analysis (EFA) and LISREL for Confirmatory Factor Analysis (CFA). According to the factor analysis results, the data supported a three-factor structure. In order to examine statistical differences in demographic variables, the Mann-Whitney U test was used as an alternative to two independent group t-tests, and the Kruskal-Wallis test as an alternative to the one-way ANOVA test. When the leadership preferences of the participants were analyzed in terms of gender, no significant difference was found. Regarding different age groups, a significant difference was found between the voters regarding full-latitude leadership. On the other hand, there is no significant difference between the voters regarding educational attainment and leadership preferences. A significant difference was found between Visionary and laissez-faire leadership types among the participants based on their interest in politics and political attitudes. It is thought that the results obtained with the voters' preferences for the leader against their demographic information will contribute to the literature in the context of political leadership.

Keywords: Political Communication, Leadership, Political Leadership, Leadership Styles, Voter Preference

Öztay, O. H. (2025). Leadership as a Political Communication Actor and Voters' Preferences for Leaders, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 362-378. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1617490>

Date of Submission	10.01.2025
Date of Acceptance	12.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Seçmenlerin oy kullanırken siyasal partileri mi yoksa siyasal partilerin liderlerini mi dikkate aldıkları tartışma konusudur. Demokratik sistemlerde siyasal liderler ve seçmenler arasındaki ilişki, siyasal karar alma süreçlerinde merkezi bir rol oynamaktadır. Seçmenler, oy verme davranışlarında, siyasal liderlerin çeşitli özelliklerine ve vaatlerine göre tercih yapmaktadır (Öztay, 2020). Liderlerin yetkinliği, güvenilirliği, vizyonu ve hitabet gücü gibi özellikler, seçmenlerin siyasi beklentilerini şekillendiren temel unsurlardır (Öztay, 2023). Ancak bu özelliklerin seçmenler nezdinde ne derece önemli olduğu ve hangi özelliklerin öncelikli tercih sebebi olduğu konusunda alan yazında net bir görüş birliği bulunmamaktadır (Polat & Külter, 2008). Demir ve Özdemir (2024) oy verme davranışı ve liderlik üzerine yaptıkları değerlendirme çalışmasında, siyasal katılımın bir göstergesi olan oy verirken seçmenlerin üzerinde siyasal liderlerin etkisinin alan yazından doğrudan çalışılmadığını, siyasal katılım bağlamında yapılan çalışmalarda siyasal liderlik etkisini araştıran çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Buradan yola çıkarak bu çalışmanın amacı, seçmenlerin siyasal liderlerden beklentilerinin hangi faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterdiğini incelemektir. Çalışmada özellikle, sosyo-demografik özellikler (yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik durum vb.) ile seçmenlerin beklentileri arasındaki ilişki araştırılacaktır. Literatürde, seçmen beklentilerinin liderlerin kampanya stratejilerini ve siyasal iletişim yöntemlerini doğrudan etkilediği kabul edilmektedir. Ancak, ülkemiz özelinde seçmenlerin liderlerden ne tür liderlik özellikleri beklediğine dair kapsamlı ve güncel bir saha çalışmasının eksikliği dikkat çekmektedir (Demir & Özdemir, 2024, s.500). Bu araştırma, söz konusu eksikliği gidermeyi amaçlayarak hem seçmenlerin liderlerden hangi özellikleri beklediğini hem de bu beklentilerin hangi sosyo-demografik özelliklerle değişiklik gösterdiğini ortaya koyacaktır. Bu bağlamda çalışma, seçmenlerin siyasal lider tercihlerini anlamaya yönelik olarak literatüre özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Seçmenlerin beklentilerini daha iyi anlamak, liderlerin siyasi kararlarını ve stratejilerini şekillendirmelerinde yol gösterici olacaktır. Bu nedenle, seçmen-lider ilişkisi bağlamında yapılan bu araştırmanın hem akademik literatür hem de siyasal süreçler açısından önem taşıdığı düşünülmektedir.

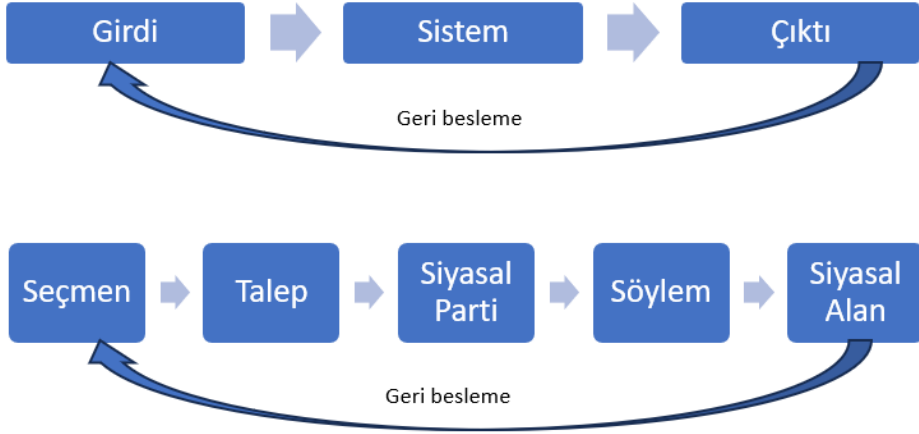
1. Literatür İncelemesi

1.1. Siyasal İletişim

Siyasal iletişim, siyaset ve iletişim kavramlarının birleşiminden oluşur ve bu kavramı anlayabilmek için her iki kavramı anlamak gerekir (Çakmak-Kılıçaslan, 2008, s.7). Siyaset, toplumların eylemleriyle şekillenen bir güçtür ve örgütsel çabalar sayesinde toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmiştir (Edel, 1982). Andrew Heywood (2019) siyaseti, “en geniş anlamıyla, insanların ortak yaşamlarını mümkün kılan genel kuralları oluşturma, koruma veya değiştirme etkinliği” olarak tanımlamıştır. Kışlalı (1987) ise siyaseti “ülke, devlet ve insan yönetimi” olarak tanımlamıştır (s.3). İnsanlar toplumsal bir varlık olarak birlikte yaşamaya başlaması ile birlikte siyaset, düzen gibi kavramlar tartışma konusu olmuştur. Siyaset kavramı güç, ideoloji ve iletişim kavramları ile bağlantılıdır (Avşar & Uğur-Balcı, 2021, s.5). İletişim ise insanlık tarihi boyunca büyük bir yer edinmiş, bilgi, duygu ve düşünce alışverişi olarak tanımlanabilir. Siyasal iletişim “ne için yönetiliriz? Yönetim meşruluğunu nereden alır? Yöneticiler, halk ile nasıl bir iletişim kurar” gibi soruların sorgulanması ile ortaya çıkmıştır (Avşar & Uğur-Balcı, 2021,

s.5). Siyasal iletişim, siyasal aktörlerin ideolojik amaçlarını, politikalarını belirli gruplara, kitlelere veya ülkelere kabul ettirip gerektiğinde eyleme dönüştürmek için çeşitli iletişim teknikleri kullandıkları bir süreçtir (Aziz, 2021). Bu süreç, siyasetçilerin topluma kurdukları iletişimi, sorumluluklarını ve toplum yararına çalıştıklarını kamuoyuna duyurarak halktan yetki istemeleri çabasıdır (Baran, 2014). Başka bir ifadeyle, siyasal iletişimde aktif olarak rol alanlar, yönetimde söz sahibi olmak isteyenlerdir. Seçim dönemlerinde, liderlerin mitingler ve medya araçları aracılığı ile halka hitap etmesi siyasal iletişime örnek olarak verilebilir.

Siyasal iletişim, yöneticiler ve seçmen arasındaki politik iletişim sürecidir. Siyasal aktörler kitleler üzerinde egemenlik kurabilmek için iletişim kurmak durumundadır. Siyasal iletişim süreci farklı şekillerde ilerlemektedir. Örneğin, Yaşın (2006, s.636) siyasal partilerdeki siyasal iletişim sürecini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

Şekil 1. Siyasal iletişim süreci (Yaşın, 2006, s.636)

Siyasal iletişim sürecinde Yaşın (2006)'nın da belirttiği gibi seçmen, talep, siyasal parti, söylem, siyasal alan ve geri besleme ana unsurlardır. Bu süreçte aday liderlik özelliklerini ön plana çıkarmalı, halkın güvenini kazanmalı, diğer adaylardan farkını ortaya koymalıdır. Liderler özellikle seçim dönemlerinde geleneksel medyayı yaygın olarak kullansa da günümüzde yaygın olarak yeni medya araçları ile adaylar ve seçmenler için yeni iletişim imkânları sunulmaktadır.

1.2. Liderlik

Liderlik kavramı üzerine birçok farklı tanımlama vardır. Liderlik, belirli bir durumda bir hedefe ulaşmak için bir kişinin veya grubun faaliyetlerini etkileme süreci olarak tanımlanabilir (Hersey vd., 2008, s.62). Heywood (2019) ise liderliği bir kişilik özelliği ya da davranış tarzı olarak görerek, Hersey ve diğerleri ile benzer şekilde, bir kişi ya da grubun arzu edilen hedefe ulaşma yolunda eylemlerini planlamak için geniş kitleler üzerinde sahip olduğu etkiyi liderlik olarak tanımlamıştır. Lider, grup içindeki bireylerin yeteneklerini harekete geçirmede ve çabalarını ortak bir vizyona yönlendirmede kilit rol oynar. Başarılı bir liderin özellikleri arasında; yetenek, motivasyon ve güç yer almaktadır.

Bir liderin yeteneği, otorite, sezgi, kendini anlama, vizyon ve değerlerin kurumsal hedeflerle uyumlu hale getirilmesi gibi çeşitli unsurları kapsar.

Bir liderin başarıya ulaşmak için kullandığı yöntemler ve davranış kalıpları liderlik tarzları olarak adlandırılır. Tanımlanan liderlerin hepsi aynı değildir; çeşitli liderlik tarzlarını kullanabilirler. Belirli bir liderlik stratejisi ya da tarzının benimsenmesini mümkün kılan pek çok faktör vardır; liderin kişiliği, liderin duygusal zekâsı, liderin faaliyet gösterdiği kurumsal yapı, iktidarın elde edildiği siyasi mekanizmalar, geçmişte yaşanan deneyimler (Heywood, 2019, s.451). Burns (1978) liderlik tarzlarını 3 farklı başlıkta incelemiştir: Bırakınız yapsınlar liderliği (Laissez-faire), İşlemsel liderlik, Dönüşümcü liderlik. Goleman (2000,s.3) ise liderlik tarzlarını Baskıcı (Coercive), Vizyoner (Authoritative), İlişkisel (Affliative), Demokratik (Democratic), Hız belirleyen (Pacesetting) ve Koç tipi (Coaching) liderlik olarak kategorize etmiştir. Johnson ve Hackman (2018) ise liderlik stillerini otoriter (Authoritarian), demokratik (Democratic) ve tam serbesti tanıyan (Laissez-faire) şekilde incelemiştir. Otoriter liderlikte güç tamamen liderin elindedir ve iletişim akışı yukarıdan aşağı doğrudur. Bu liderlik türünde lider yetki ve sorumluluklara sahiptir. Bu liderlik türünde hızlı ve düzenli bir şekilde karar alınır ancak bireysel olarak sorumluluk almak pek mümkün değildir. Demokratik liderlik türünde lider nihai sorumluluğa sahiptir ancak karar alma süreçlerine altlarını dahil eder, bu da karar alma sürecinde zaman kaybına sebep olabilir. Bu liderlik türünde iletişim çift yönlüdür. Son olarak tam serbesti tanıyan liderlik türünde, lider minimum düzeyde kontrole sahiptir ve bireysel olarak inisiyatif ve sorumluluk almayı destekler ancak bu durum kaosa yol açabilir. Yapılan araştırmalara göre, liderlerin tek bir liderlik tarzını her koşulda kullanmasının başarıyı getirmediği, liderlik tarzlarından belli oranlarda kullanıldığı ifade edilmiştir. Örneğin, Bass ve Avolio (1994) tam kapsamlı liderlik modelini ortaya koymuş ve her liderin belli oranlarda dönüştürücü, etkileşimci ve tam serbesti tanıyan liderlik tarzlarını sergileyebildiği belirtilmiştir. Liderlik tarzlarına bakıldığında hiçbiri tamamen ideal değildir ancak liderlerin kişiliği, davranış tarzı, liderliğin uygulandığı koşullar ve duruma uygun olarak şekillenmektedir.

1.3. Siyasal Liderlik

Bir liderin başkalarını etkilemesini sağlayan özellikler liderlik olarak adlandırılır. Liderlik fikri binlerce yıldır var olmasına rağmen, konuyla ilgili yapılan araştırmalar hala nispeten yenidir. Örneğin, 1947 yılında Max Weber, liderlik fikirlerini sosyolojik bir çerçeveye oturtmuş ve bürokratik otorite ile liderlik arasında bir bağlantı kurmuş ve liderlik teorisini geliştirmiştir (Pitsis, 2007). Liderliğin organize bir süreç olarak kavranmasının temeli, Weber'in çağdaş toplumda bürokrasi ve liderlik arasındaki ilişkiyi incelemesiyle atılmıştır.

Liderlik "takipçiliği" gerektirir. Liderlik bireylere ve topluma yol gösterme, öncü olma ve motive etme gibi özelliklere sahip olmalıdır (Coşkun, 2008, s.151). Siyasal liderlik bu özelliklere ek olarak güç ve yönetme kapasitesine de sahip olmalı, karar alma noktasında yetkin olmalı, hitap ettiği kişileri peşinden sürüklemelidir. Başka bir deyişle, siyasi liderlik, insanları motive etme ve onlara ilham vermenin yanı sıra büyük organizasyonları etkileme ve yönetme kapasitesine sahip olmayı gerektirir (Kaldırımoğlu-Türkoğlu, 2022, s.365). Heywood (2019, s.446) siyasal liderliği, diğer liderlik türlerinden ayıranın kalabalık kitleleri etkileme ve ikna etme olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, siyasi liderlerin kişiliklerinin ve liderlik becerilerinin seçmenler

açısından ön plana çıktığını ve siyasi liderlerin seçmenlerden destek alma umuduyla “kendilerini ön plana çıkarmaları” gerektiğini vurgulamıştır. Siyasal liderlik kavramı, siyasette lider vasıflarıyla ön plana çıkan bireyleri ve liderlik faaliyetlerinin tamamını kapsamaktadır. Toplumlara liderlik eden ve rol model olarak işlev gören bireyler olarak liderler, toplumsal süreçleri anlamamız ve yorumlamamız açısından oldukça önemlidir. Siyasal Parti Liderleri, bakanlar, başbakanlar, cumhurbaşkanları ve diğer siyasi figürler sıklıkla halka ilham verme, fikir üretme ve üretmiş olduğu fikirler doğrultusunda kitleleri yönlendirme gibi benzersiz özelliklere sahiptirler.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, nicel veri toplama yöntemlerinden biri olan anket yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda, Marcus Kraus’un 2017 yılında Daniel Goleman’ı baz alarak geliştirdiği ve Türkçe’ye Aydoğan (2021) tarafından adapte edilen “Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri” ölçeği kullanılmıştır.

2.2. Örneklem

Bu araştırmanın evrenini, İstanbul’da yaşamakta olan 18 yaş üstü bireylerden oluşmaktadır. Örneklem yöntemi olarak ise tabakalı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmaya toplamda Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri Ölçeği için 421 kişi katılmıştır. Yapılan aykırı değer analizleri sonucunda, Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri Ölçeği için 3 aykırı değer tespit edilmiş ve analizden çıkarılmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmada, araştırmacılar tarafından oluşturulan demografik bilgi formları ve Aydoğan (2021) tarafından Türkçe’ye adapte edilen “Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri Ölçeği” kullanılmıştır. 30 maddeden oluşan ve 5’li Likert tipinde (1-Kesinlikle Katılıyorum; 5-Kesinlikle Katılmıyorum) olan “Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri Ölçeği”, farklı liderlik tarzlarını belirten 6 faktör içermektedir. Ölçeğin faktörleri ise, Vizyoner Liderlik, Koç Tipi Liderlik, Demokratik Liderlik, Hız Belirleyen Liderlik, Baskıcı Liderlik ve İlişkisel Liderlik tarzlarından oluşmaktadır. Türkçe’ye adapte edilen bu ölçeğin, yapılan faktör analizleri sonucunda 16 maddeye düşürüldüğü belirtilmiş ve güvenirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) 0,71 olarak raporlanmıştır (Aydoğan, 2021). Belirtilen veri toplama aracını uygulamak için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimleri Yayın Etik Kurulu’ndan onay alınmıştır (Protokol No:2024/24-31). Araştırma verileri, anket firması tarafından katılımcılarla yüz yüze görüşülerek toplanmıştır.

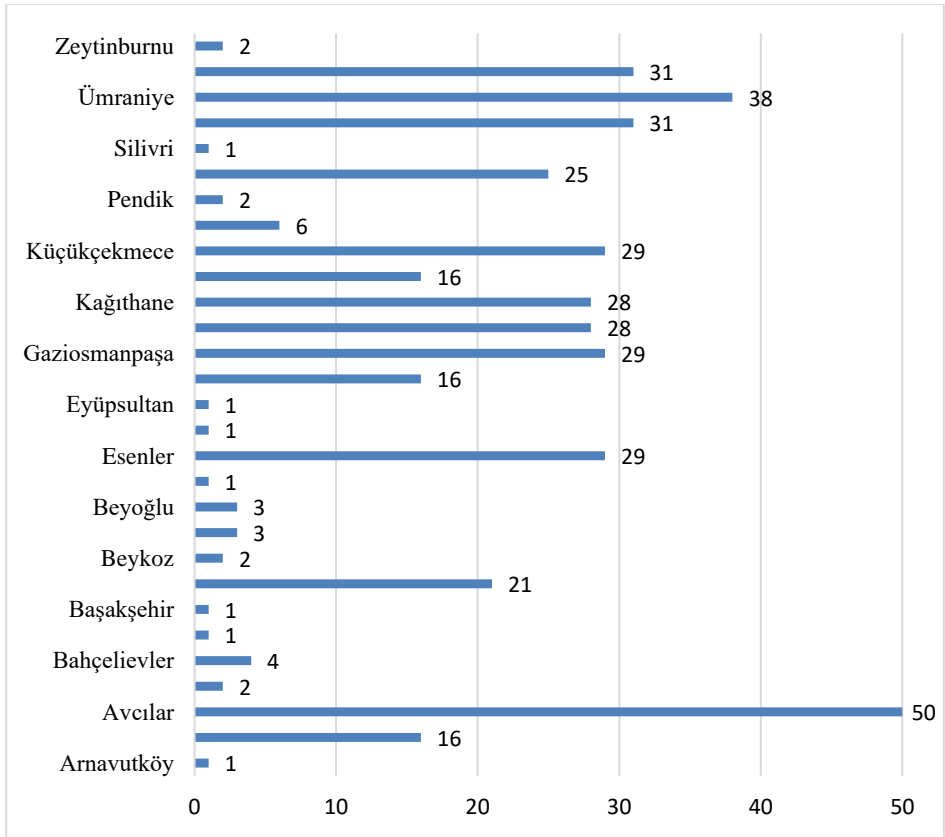
2.4. Veri Analizi

Veriler, Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) için IBM SPSS Programı’nın 28.0 sürümü ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) için LISREL Programı kullanılarak analiz edilmiştir. Örneklemde bulunan katılımcılardan elde edilen demografik verilerin analizi için betimleyici analiz kullanılmıştır. Anketin faktör yapısını, verinin toplandığı bağlamda doğrulamak için gerekli varsayımlar kontrol edilerek faktör analizi yapılmıştır. Araştırma sorularının test edilmesi için ise çıkarımsal analiz yöntemleri kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Demografik bilgiler

Siyasal İletişimde Seçmenlerin Lider Tercihleri Ölçeği için çalışmaya katılan katılımcıların %51,4'ü kadın (N=215), %48,6'si ise erkektir (N=203). Katılımcıların %20,8'i (N=87) 18-24 yaş aralığında, %21,5'i (N=90) 25-34 yaş aralığında, %26,8'i (N=112) 25-44 yaş aralığında, %20,8'i (N=87) 45-54 yaş aralığında, %8,9'u (N=37) 55-64 yaş aralığında ve %1,2'si (N=5) ise 65 yaş üzerindedir. Katılımcıların ilçelere göre dağılımı Figür 1'de verilmiştir. Bu bağlamda, en çok katılımcı Avcılar ilçesinden (N=50), en az katılımcı ise Silivri, Eyüp Sultan, Esenyurt, Büyükçekmece, Başakşehir, Bakırköy, ve Arnavutköy ilçelerindedir.

Şekil 2. İlçelere göre katılımcıların dağılımı

Katılımcıların %0,2'si okuryazar değilken (N=1), %5,7'si (N=24) sadece okuryazardır. Katılımcıların %22,7'si (N=95) ilkökul, %44'ü (N=184) ortaokul, %3,3'ü (N=14) lise, %4,3'ü (N=18) ön lisans, %2,6'sı (N=11) lisans, %16,5'i (N=69) yüksek lisans ve %0,5'i (N=2) ise doktora mezundur. Katılımcıların aylık gelir durumu incelendiğinde ise, %0,2'si (N=1) aylık 10.000₺ ve altı gelire sahipken, %14,6'sı (N=61) 10.001-20.000₺ arası, %48,8'i (N=204) 20.001-30.000₺ arası, %25,4'ü (N=106) 30.001- 40.000₺ arası ve %11'i (N=46) ise 40.001₺ ve üstü aylık gelire sahip olduğu görülmüştür.

Katılımcılar, meslek gruplarına göre incelendiğinde %1,4'ü (N=6) çalışmadığını, ek geliri olmadığını ve yardım aldığını belirtirken, %0,7'si (N=3) çalışmadığını ancak düzenli ek geliri olduğunu belirtmiştir. Öte yandan, araştırmaya katılan bireylerin %16,3'ü (N=68) ev kadını ve düzenli ek geliri olduğunu belirtirken, %2,9'u (N=12) ev kadını olduğunu ancak ek geliri olmadığını ve yardım aldığını belirtmiştir. Katılımcıların %20,1'i (N=84) öğrenciyken, %1'i (N=4) yevmiyeli çalışan işçi, %24,4'ü (N=102) maaşlı çalışan işçi, ve %3,1'i (N=13) kendine bağlı çalışan olan usta/kalfa olduğunu belirtmiştir. Bireylerin %11,7'si (N=49) yönetici olmayan memur / teknik eleman / uzman iken, %1,7'si (N=7) 1-5 çalışan olan yönetici, %0,2'si (N=1) 11-20 çalışan olan yönetici olarak bildirmiştir. Katılımcıların %1,7'si (N=7) ücretli nitelikli uzman, %0,2'si (N=1) dükkanı olmayan ancak kendi işini yapan seyyar, %5'i (N=21) tek balına çalışan, dükkan sahibi ve esnaf olduğunu belirtmiştir. Bireylerin %1,2'si (N=5) 1-5 çalışan olan işyeri sahibi olduğunu belirtirken, %2,2'si (N=9) serbest nitelikli uzman (avukat, mühendis, mali müşavir, bilgisayar yazılımcısı vs) olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %2,2'si (N=9) emekli ancak çalıştığını bildirirken, %5,5'i (N=23) emekli olduğunu ancak çalışmadığını bildirmiştir.

Katılımcıların siyasete karşı ilgi durumları incelendiğinde ise, %28'i (N=117) siyasete karşı hiç ilgili olmadığını, %35,2'si (N=147) siyasete karşı az ilgili olduğunu, %32,5'i (N=136) siyasete karşı ilgili olduğunu, %4,3'ü (N=18) ise siyasete karşı çok ilgili olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %8,4'ü (N=35) siyasi parti üyesi olduğunu belirtirken, %91,6'sı (N=383) ise siyasi parti üyesi olmadığını belirtmiştir.

Katılımcıların kendilerini hangi politik tutumla tanımladıkları sorulduğunda ise, katılımcıların %10,3'ü (N=43) kendisini muhafazakâr, %14,8'i (N=62) sosyal demokrat, %3,8'i (N=16) liberal, %6'sı (N=25) sosyalist/komünist, %12'si (N=50) demokrat, %11'i (N=46) milliyetçi, %3,1'i (N=13) İslamcı, %14,4'ü (N=60) apolitik (tarafsız), %13,9'u (N=58) seküler olarak tanımlarken, katılımcıların %10,8'i (N=45) bu soruya yanıt vermemiştir. Demografik değişkenlere bağlı olarak frekans ve yüzde değerleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik değişkenleri

Değişken	Frekans	%
Cinsiyet		
Kadın	215	51,4
Erkek	208	48,6
Yaş		
18-24	87	20,8
25-34	90	21,5
25-44	112	26,8
45-54	87	20,8
55-64	37	8,9
65 yaş üstü	5	1,2
Okuryazarlık		
Okuryazar değil	1	0,2
Sadece okuryazar	24	5,7
İlkokul	95	22,7
Ortaokul	184	44
Lise	14	3,3
Önlisans	18	4,3
Lisans	11	2,6
Yüksek lisans	69	16,5

Doktora	2	0,5
Gelir durumu (aylık)		
10.000₺ ve altı	1	0,2
10.001-20.000₺	61	14,6
20.001-30.000₺	204	48,8
30.001- 40.000₺	106	25,4
40.001₺ ve üstü	46	11
Meslek		
İşsiz (ek gelir yok, yardım alıyor)	6	1,4
İşsiz (düzenli ek gelir var)	3	0,7
Ev kadını (düzenli ek gelir var)	68	16,3
Ev kadını (ek gelir yok, yardım alıyor)	12	2,9
Öğrenci	84	20,1
İşçi/hizmetli (yevmiyeli)	4	1
İşçi/hizmetli (maaşlı)	102	24,4
Ustabaşı/kalfa - kendine bağlı işçi çalışan	13	3,1
Yönetici olmayan memur/teknik eleman/uzman	49	11,7
Yönetici (1-5 çalışanı olan)	7	1,7
Yönetici (11-20 çalışanı olan)	1	0,2
Ücretli Nitelikli uzman (avukat, doktor...)	7	1,7
Seyyar (Kendi işi; ancak dükkanı yok)	1	0,2
Tek başına çalışan, dükkan sahibi, esnaf (taksi şoförü dahil)	21	5
İşyeri sahibi- 1-5 çalışanlı	5	1,2
Serbest nitelikli uzman (avukat,mühendis..)	9	2,2
Emekli – çalışıyor	9	2,2
Emekli - çalışmıyor	23	5,5
Siyasete karşı ilgi		
İlgi yok	117	28
Az ilgili	147	35,2
İlgili	136	32,5
Çok ilgili	18	4,3
Siyasi parti üyeliği		
Var	35	8,4
Yok	393	91,6
Politik tutum		
Muhafazakâr	43	10,3
Sosyal demokrat	62	14,8
Liberal	16	3,8
Sosyalist/Komünist	25	6
Demokrat	50	12
Milliyetçi	46	11
İslamcı	13	3,1
Apolitik (tarafsız)	60	14,4
Seküler	58	13,9
Belirtmeyen	45	10,8

3.2. Faktör Analizi

AFA öncesinde veri setinin uygunluğunu test etmek amacıyla uç değerler, normallik, örneklem büyüklüğü ve küresellik varsayımları kontrol edilmiştir (Tabachnick & Fidell,

2013). Normallik için histogramlar, çarpıklık ve basıklık değerleri ile Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri kullanılmıştır. Tüm testlerde verilerin normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir ve dolayısıyla AFA için temel eksen faktörleştirme (Principal Axis Factoring) yöntemi kullanılmasına karar verilmiştir (Costello & Osborne, 2005). Örneklem büyüklüğü açısından madde başına en az 5 veya 10 katılımcı önerilmektedir (Çokluk vd., 2021). Dolayısıyla 30 madde için en az 300 katılımcıya ihtiyaç duyulmuş olup çalışma 421 katılımcı ile gerçekleştirilerek örneklem faktör analizi yapmak için örneklem büyüklüğü uygun kabul edilmiştir. Örneklem yeterliliğini sağlamak amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlilik ölçütü .85 olarak görülmüş ve analize uygun olarak değerlendirilmiştir (Kaiser, 1970). Son olarak küresellik varsayımı Bartlett's Sphericity Testi ile kontrol edilmiştir. Bartlett's Sphericity Testinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($\chi^2=1050,39.495$, $df=120$, $p <.001$) ve verinin faktör analizi için uygun olduğunu göstermiştir.

EFA, sosyal bilimlerdeki yapılar genellikle birbiriyle ilişkili olduğundan dolayı eğik rotasyon (direct oblimin) kullanılarak gerçekleştirilmiştir (Field, 2013). Faktör sayısının belirlenmesinde Kaiser'in eigenvalue >1 kriteri ve çizgi grafiği kullanılmış olup Kaiser'in eigenvalue >1 kriterine göre, toplam varyansın %41.72'sini açıklayan 3 olası faktör belirlenmiştir (Tablo 2). Yine aynı şekilde çizgi grafiği de 3 faktörü işaret etmiştir.

Öte yandan ölçme aracında yer alan 1, 2, 4, 8, 10, 12, 15, 16, 17, 20, 22, 23, 24, 25, 26 numaralı maddelerin hiçbir faktöre yüklenmediği görülmüştür. Dolayısıyla ölçme aracından çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu haliyle uygulanan ölçeğin güvenilirlik katsayısı (Cronbach's alpha) 0,77 ve (McDonald's Omega) 0,76 olarak bulunmuştur. Diğer bir değişle, ölçek sonuçları oldukça güvenilirdir. Öte yandan, araştırmanın geçerliği için, uzman görüşleri alınmış ve bu bağlamda ölçek maddelerinin istenen yapıları ölçtüğü kapsam (içerik) geçerliği bakımından sağlanmıştır. Ayrıca, ölçek maddelerinin faktörlerde yüklenme değerleri orta ve yüksek düzeyde olarak bulunmuştur. Buna ek olarak, yapılan faktör analizleri sonucunda açıklanan toplam varyans değerinin %41,72 olması, ölçüm aracının istenen yapıları ölçtüğünü göstermekte ve yapı geçerliği için istenen kriterleri sağladığını ifade etmektedir. Bu analiz sonucunda, üç faktörlü yapı, çizgi grafiği ve Kaiser'in eigenvalue kriterine tutarlı bulunmuştur. Bu bağlamda, AFA'da elde edilen sonuçları doğrulamak ve ölçeğin faktör yapısını belirlemek için DFA yapılmıştır.

DFA sonuçları AFA'da ortaya konan üç faktörlü yapı ile uyum göstermiştir ($\chi^2=104,84$, $df=87$, $p=0,00$, $RMSEA=0,02$, $SRMR=0,04$, $NNFI=0,98$, $CFI=0,98$, $GFI=0,97$, $AGFI=0,96$). Uyum iyiliği indekslerinde, χ^2/df oranının 1,20 olduğu görülmüş ve iyi bir uyum olarak değerlendirilmiştir (Sümer, 2000). Sonuç olarak, uyum iyiliği indeksleri, ölçeğin genel değerlendirme açısından kabul edilebilir olduğunu göstermiştir. Ayrıca, tüm gözlemlenen değişkenlerin örtük değişkene yeterince yüklendiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak, DFA sonuçları, EFA ile elde edilen üç faktörlü yapıyı desteklemiştir.

Tablo 2. Faktör Analizi Sonuçlarına Göre Ölçek Faktörleri ve Maddeleri

Faktör	Maddeler
Faktör 1	3. Seçeceğim lider, halkıyla kişisel temas kurmalıdır.
(Vizyoner Liderlik)	5. Seçeceğim lider, halka açık müzakerelerde bulunarak, gelişim hedefleri tanımlamalıdır.

6. Seçeceğim lider, ülke için yüksek performans standartları belirlemeli ve bu standartları gerçekleştirebilmek için yardımcılarından yüksek performans beklemelidir.
7. Seçeceğim lider, ülkenin güçlü ve zayıf yönlerini teşhis etmelidir.
9. Seçeceğim lider, ülke yönetiminde kararının veya eyleminin ardındaki mantığı hedeflerle ilişkilendirerek açıklamalıdır.
11. Seçeceğim lider, ülkeyi yönetirken çalışma arkadaşlarını ve halkını takdir etmelidir.
13. Seçeceğim lider, ülkede yaşayanların kişisel gelişimlerini destekleyici adımlar atmalıdır.
14. Seçeceğim lider, vizyonunu halkının hedefleriyle uyumlaştırmalıdır.

Faktör 2 (Tam Serbesti Tanıyan Liderlik)	18. Seçeceğim lider tabanını disipline etmeye çalışmanın yarardan çok zarar vereceğini anlamalıdır. 21. Seçeceğim lider, tabanın politik problemlere çözüm önerileri getirebilmeleri için, inisiyatifi tabanına vermelidir.
Faktör 3 (Demokratik Liderlik)	19. Seçeceğim lider, ülke hakkında düzenli olarak geniş katılımlı toplantılar düzenlemelidir ve bilgilendirme yapmalıdır. 27. Seçeceğim lider, politik kararlar alınırken, tabanını sürece dahil etmelidir. 28. Seçeceğim lider, ülke hakkındaki vizyonunu, stratejisini ve hedeflerini halkına düzenli olarak iletmelidir. 30. Seçeceğim lider, tabanına/çalışma arkadaşlarına iyi davrandığı sürece, onların performanslarının artacağına güvenmelidir.

3.3. Demografik Faktörlere Bağlı Olarak Seçmenlerin Liderlik Tercihleri

Demografik faktörler bağlamında çıkarımsal analizler yapılmadan önce, varsayımlar test edilmiştir. Elde edilen veriler parametrik testlerin gerekliliklerini sağlamadığı için, parametrik olmayan alternatifler kullanılmıştır. Bu bağlamda, demografik değişkenler bakımından istatistiksel olarak farklılıkları incelemek için, iki bağımsız grup t testi alternatifi olarak Mann-Whitney U testi; tek yönlü ANOVA testi alternatifi olarak da Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır.

3.3.1. Cinsiyete Bağlı Olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların liderlik tercihlerini cinsiyet bakımından incelemek için iki bağımsız grup t testi alternatifi olarak Mann-Whitney U testi kullanılmıştır. Bu bağlamda, kadın ve erkek seçmenler arasında, Faktör 1 için ($U=19745,50$, $z = -1,69$, $p > .05$), Faktör 2 için ($U=19689,00$, $z = -1,76$, $p > .05$), ve Faktör 3 için ($U=21706,50$, $z = -0,10$, $p > .05$) istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.

3.3.2. Yaşa Bağlı Olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların liderlik tercihlerini yaşa bağlı olarak incelemek için tek yönlü ANOVA testi alternatifi olarak Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Faktör 1 için farklı yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur, $\chi^2 (5, n = 418) = 3,73$, $p > .05$. Ayrıca, Faktör 3 için farklı yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır, $\chi^2 (5, n = 418) = 2,31$, $p > .05$. Ancak, Faktör 2 için farklı yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur, $\chi^2 (5, n = 418) = 11,50$, $p < .05$. Yapılan Post-Hoc analizleri, 65 yaş üstü katılımcıların, 25-34 yaş aralığındaki katılımcılara göre Faktör 2 yani tam serbesti tanıyan liderlik tipini istatistiksel olarak anlamlı olarak daha çok tercih ettiğini göstermiştir. Ayrıca, 25-34 yaş grubundaki

bireyler, 18-24 ve 45-54 yaş aralığındaki katılımcılara göre, tam serbesti tanıyan liderlik tipini istatistiksel anlamlı olarak daha çok tercih etmiştir.

3.3.3. Eğitim Durumuna Bağlı olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların liderlik tercihlerini eğitim durumuna bağlı olarak incelemek için tek yönlü ANOVA testi alternatifi olarak Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Faktör 1 (Vizyoner Liderlik) için farklı eğitim durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır, $\chi^2(8, n = 418) = 11,58, p > .05$. Faktör 2 (Tam serbesti tanıyan liderlik) için farklı eğitim durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır, $\chi^2(8, n = 418) = 7,62, p > .05$. Ayrıca, Faktör 3 (Demokratik liderlik) için farklı eğitim durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır, $\chi^2(8, n = 418) = 10,18, p > .05$.

3.3.4. Gelir Durumuna Bağlı olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların liderlik tercihlerini aylık gelir durumuna bağlı olarak incelemek için tek yönlü ANOVA testi alternatifi olarak Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Faktör 2 (Tam serbesti tanıyan liderlik) için farklı gelir durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır, $\chi^2(4, n = 418) = 5,45, p > .05$. Öte yandan, Faktör 1 (Vizyoner liderlik) için farklı gelir durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur, $\chi^2(4, n = 418) = 14,17, p < .05$. Ayrıca, 40.001₺ ve üstü aylık gelire sahip olan katılımcılar, 20.001-30.000₺ gelire sahip katılımcılara göre, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini daha çok tercih etmiştir. Faktör 3 (Demokratik liderlik) için farklı gelir durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur, $\chi^2(4, n = 418) = 11,16, p < .05$. 30.001-40.000₺ aylık gelire ve 40.001₺ ve üstü aylık gelire sahip katılımcılar, 10.001-20.000₺ aylık gelire sahip katılımcılara göre Faktör 3 (demokratik liderlik) tipini daha çok tercih etmiştir.

3.3.5. Siyasete Karşı İlgili Durumuna Bağlı olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların liderlik tercihlerini siyasete karşı ilgi durumuna bağlı olarak incelemek için tek yönlü ANOVA testinin alternatifi olan Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Faktör 1 (Vizyoner liderlik) için, siyasete karşı farklı ilgi durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur, $\chi^2(3, n = 418) = 19,56, p < .05$. Siyasete karşı çok ilgili olduğunu belirten katılımcılar, siyasete karşı hiç ilgili olmayan ve az ilgili olan katılımcılara göre, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha çok tercih etmişlerdir. Benzer şekilde, Faktör 2 (Tam serbesti tanıyan liderlik) için siyasete karşı farklı ilgi durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur, $\chi^2(3, n = 418) = 11,97, p < .05$. Siyasete karşı çok ilgili olduğunu belirten katılımcılar, siyasete karşı hiç ilgili olmayan ve az ilgili olan katılımcılara göre, Faktör 2 liderlik tipini daha çok tercih etmişlerdir. Öte yandan, Faktör 3 (Demokratik liderlik) için siyasete karşı farklı ilgi durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır, $\chi^2(3, n = 418) = 3,58, p > .05$.

3.3.6. Siyasi Partiye Üyelik Durumuna Bağlı olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların liderlik tercihlerini siyasi partiye üye olup olmama bakımından incelemek için iki bağımsız grup t testi alternatifi olarak Mann-Whitney U testi kullanılmıştır. Bu

bağlamda, siyasi partiye üye olan ve olmayan seçmenler arasında, Faktör 1(Vizyoner Liderlik) için istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır, $U=5265,00$, $z = -2,11$, $p < .05$). Siyasi partiye üye olmayan katılımcılar, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini siyasi partiye üye olan katılımcılara göre daha çok tercih etmiştir. Öte yandan, Faktör 2(Tam serbesti Tanıyan liderlik) için ($U=5752,00$, $z = -1,42$, $p > .05$), ve Faktör 3 (Demokratik Liderlik) için ($U=6617,50$, $z = -0,13$, $p > .05$), siyasi partiye üye olan ve olmayan seçmenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.

3.3.7. Politik Tutuma Bağlı olarak Seçmenlerin Lider Tercihleri

Katılımcıların politik tutumuna bağlı olarak lider tercihlerini incelemek için tek yönlü ANOVA testinin alternatifi olan Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Faktör 1(Vizyoner liderlik) için, siyasete karşı farklı ilgi durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur, $\chi^2(9, n = 418) = 26,00$, $p < .05$. Apolitik (tarafsız) ve politik tutumunu belirtmek istemeyen katılımcılar, sosyal demokrat olduğunu bildiren katılımcılara göre, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini daha çok tercih etmişlerdir. Benzer şekilde, Faktör 2(Tam serbesti tanıyan Liderlik) için siyasete karşı farklı ilgi durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur, $\chi^2(9, n = 418) = 17,44$, $p < .05$. Apolitik (tarafsız) politik tutuma sahip olduğunu belirten katılımcılar, muhafazakâr, liberal, sosyal/komünist ve politik tutumunu bildirmeyen katılımcılara göre, Faktör 2 liderlik tipini daha çok tercih etmişlerdir. Öte yandan, Faktör 3 (Demokratik liderlik) için farklı politik tutuma sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır, $\chi^2(9, n = 418) = 9,40$, $p > .05$.

Sonuç

Bu çalışmada, katılımcıların siyasal iletişimde seçmenlerin lider tercihleri araştırılmış ve katılımcıların lider tercihleri cinsiyet, yaş, gelir durumu, eğitim durumu, siyasete karşı ilgi durumu, siyasi partiye üyelik durumu ve politik tutumlarına bağlı olarak incelenmiştir. Araştırmaya katılan bireyler ağırlıklı olarak 25-34 yaş aralığında, ilkökul mezunu, 20.001-30.000₺ arası gelire sahip olan, siyasete karşı az ilgisi olan, siyasi parti üyeliği olmayan bireylerden oluşmaktadır. Ayrıca, cinsiyet bakımından katılımcıların kadın ve erkek oranları birbirine çok yakındır. Önceki araştırmalarda ölçek bağlamında 6 faktörlü liderlik tercihleri faktörleri bulunmuş olmasına rağmen, araştırmanın uygulandığı bağlamda ölçek için 3 faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Bunun nedenlerinden biri, önceki çalışmalarda uygulanan ölçeğin kadın liderlere yönelik olması (Gürgöze, 2024) ve araştırmanın farklı bir bağlamda uygulanması olabilir. Yapılan analizler sonucunda, 18 yaş üstü bireylerin liderlik tarzı tercihlerinin vizyoner, tam serbesti tanıyan ve demokratik liderlik tarzları üzerinde yoğunlaştığı bulunmuştur ve bu bulgu Aydoğan (2021) ile benzerlik göstermektedir.

Katılımcıların liderlik tercihlerini cinsiyet bakımından incelendiğinde, cinsiyet bakımından anlamlı bir fark bulunmamıştır. Diğer bir deyişle, kadın ve erkek seçmenler arasında, farklı lider tercihleri bakımından bir fark yoktur. Benzer şekilde Aydoğan (2021) de Z kuşağının liderlik tercihini cinsiyete göre farklılaşmadığını bulmuştur. Farklı yaş grupları bakımından, seçmenler arasında tam serbesti tanıyan liderlik (Faktör 2) için anlamlı fark bulunmuştur. 65 yaş üstü katılımcıların, 25-34 yaş aralığındaki katılımcılara göre tam serbesti tanıyan liderlik tipini istatistiksel olarak anlamlı olarak daha çok tercih ettiğini göstermiştir. Buradan hareketle, 65 yaş üstü yetişkinlerin tam serbesti tanıyan

yani halkın daha özgür olduğu ve çözüm ürettikleri bir lideri genç bireylere göre daha çok tercih ettiği söylenebilir. Öte yandan, eğitim durumu bakımından seçmenler arasında lider tercihleri bakımından bir fark yoktur. Eğitim durumunun seçmenlerin lider tercihini farklılaştırması dikkat çekici bir bulgudur. Gelir durumu incelendiğinde, Vizyoner liderlik (Faktör 1) ve Demokratik liderlik bakımından katılımcılar arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. 40.001₺ ve üstü aylık gelire sahip olan katılımcılar, 20.001-30.000₺ gelire sahip katılımcılara göre, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini daha çok tercih etmiştir. 30.001-40.000₺ aylık gelire ve 40.001₺ ve üstü aylık gelire sahip katılımcılar, 10.001-20.000₺ aylık gelire sahip katılımcılara göre Faktör 3 (demokratik liderlik) tipini daha çok tercih etmiştir. Buradan hareketle, gelir seviyesi arttıkça seçmenlerin demokratik ve vizyoner bir lider tercihi bulunmaktadır. Siyasete karşı ilgi durumuna bağlı olarak katılımcılar arasında, Vizyoner liderlik ve tam serbesti tanıyan liderlik tipi için anlamlı bir fark bulunmuştur. Siyasete karşı çok ilgili olduğunu belirten katılımcılar, siyasete karşı hiç ilgili olmayan ve az ilgili olan katılımcılara göre, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha çok tercih etmişlerdir. Siyasete karşı çok ilgili olduğunu belirten katılımcılar, siyasete karşı hiç ilgili olmayan ve az ilgili olan katılımcılara göre, tam serbesti tanıyan liderlik tipini daha çok tercih etmişlerdir. Öte yandan, Demokratik liderlik için siyasete karşı farklı ilgi durumuna sahip katılımcılar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır. Buradan yola çıkarak, siyaset ile çok ilgilenen bireylerin vizyoner ya da tam serbesti tanıyan liderlik türünü tercih ettikleri söylenebilir. Siyasi partiye üyelik durumuna bağlı olarak Vizyoner liderlik (Faktör 1) tercihi bakımından anlamlı bir fark bulunmuştur. Siyasi partiye üye olmayan katılımcılar, Faktör 1 (vizyoner liderlik) tipini siyasi partiye üye olan katılımcılara göre daha çok tercih etmiştir. Son olarak, politik tutuma bağlı olarak Vizyoner liderlik (Faktör 1) ve Tam serbesti tanıyan (Faktör 2) liderlik tercihleri bakımından anlamlı bir fark bulunmuştur. Apolitik (tarafsız) ve politik tutumunu belirtmek istemeyen katılımcılar, sosyal demokrat olduğunu bildiren katılımcılara göre, vizyoner liderlik tipini daha çok tercih etmişlerdir. Ayrıca, Apolitik (tarafsız) politik tutuma sahip olduğunu belirten katılımcılar, muhafazakâr, liberal, sosyal/komünist ve politik tutumunu bildirmeyen katılımcılara göre, tam serbesti tanıyan liderlik tipini daha çok tercih etmişlerdir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i> *(... Üniversitesi Rektörlüğü, ... Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının xx.xx.2023 Tarih , x Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%100), Veri Toplanması: 1. Yazar (%100) Veri Analizi: 1. Yazar (%100), Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%100) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%100)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "...", orally delivered at the ..... Symposium.... * This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "...", supervised by ... (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year). <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i> *(... University Rectorate, ... Ethics Committee Decision was taken with the decision dated xx.xx.2023, numbered x of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)
Plagiarism Checks	Yes – İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Data Acquisition: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Data Analysis: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Writing up: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Submission and Revision: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)

Kaynakça | References

- Aziz, A. (2021). *Siyasal iletişim*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Avşar, Z. & Uğur-Balcı, A. (2021). Siyasal iletişim ve kavramlar. Taydaş, O. ve Karakoç, E. (Ed.). *Siyasal iletişim teorik yaklaşımlar: Kavramlar, kuramlar ve stratejiler* (s. 5-25). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aydoğan, T. (2021). *Z kuşağının liderlik tarzı beklentileri üzerine bir araştırma*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Baran, M. (2014). *Siyasal iletişim çalışmalarında yeni medya teknolojilerinin kullanımı*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Bass, B. M. & Avolio, B. J. (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership*. Sage Publications.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. Harper & Row.
- Costello, A. B. and Osborne, J. W. (2005) Best practices in exploratory factor analysis: four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 10, 1-9.
- Coşkun, H. (2008). *Fenomen: Aziz Yıldırım ve liderlik iletişimi*. İmaj Yayınevi.
- Çakmak-Kılıçaslan, E. (2008). *Siyasal iletişim: ideoloji ve medya ilişkisi*. Kriter Yayınları.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2021). *Sosyal Bilimler için Çok Değişkenli İstatistik SPSS ve LISREL Uygulamaları*. Pegem Akademi
- Demir, B. M. & Özdemir, E. (2024). Siyasal Katılma, Oy Verme Davranışı ve Liderlik: Oy Verme ve Liderlik Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 493-506.
- Edel, A. (1982). *Aristotle and His Philosophy*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Field, A. P. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage.
- Goleman, D. (2000). Leadership that gets results. *Harvard Business Review*, 78(2), 78-90.
- Gürgöze, G. (2024). *Siyasal iletişimde yeni liderlik yaklaşımları ve 'Z kuşağı' nın kadın adaylara bakışı*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Hersey, P., Blanchard, K. H. & Johnson, D. E. (2008). *Management of Organizational Behavior, Leading Human Resources*. Pearson Prentice Hall.
- Heywood, A. (2019). *Siyaset*. Felix Kitap.
- Johnson, C. E. & Hackman, M. Z. (2018). *Leadership a communication perspective*. Waveland Press.
- Kaldırımoglu-Türkoğlu, E. (2022). Siyasal liderlik: Kavramsal çerçeve. Kahraman, S. (Ed.) *Siyasal yazılar siyasal kavramlar ve Terimler üzerine tetkikler*, (s.363-375). Eğitim Yayınevi.
- Kaiser, H. F. (1970). A second-generation little jiffy. *Psychometrika*, 35, 401-415.

- Kışlalı, A. T. (1987). *Siyaset bilimi*. Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları.
- Öztay, O. H. (2020). *Yerel seçim ve siyasal tercih*. Astana Yayınları.
- Öztay, O. H. (2023). *Leadership communication and Denктаş*. Nobel Bilimsel Eserler.
- Pitsis, T. S. (2007). Leadership. Ritzer, G. (Ed.) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (ss. 2565-2567). Blackwell Publishing.
- Polat, C. & Külter, B. (2008). Genç seçmenler gözüyle siyasal ürün (siyasi lider)özellikleri: Ankara'daki üniversite öğrencileri üzerine bir çalışma. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5(1), 1-31.
- Sümer, N. (2000). Yapısal eşitlik modelleri. *Türk Psikoloji Yazıları*, 3(6), 49-74.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Pearson/Allyn & Bacon.
- Yaşın, C. (2006). Siyasal kampanya döneminde bütüncül yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 631-650.

2025, 14 (1), 379-396 | Araştırma Makalesi

Muhasebe Alanında Şirket Birleşmeleri Konusundaki Lisansüstü Tezlerin Literatür İncelemesi (2007-2023)

Gökhan Baral ¹

Öz

Şirketlerin hayatta kalmak ve kâr hedeflerini sağlamak için birleşme yoluna gitmelerinin önemi büyüktür. 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu şirket birleşmelerine kanun maddelerinde yer vermiştir. En az bir halka açık anonim şirketle birleşilmesi durumunda sermaye piyasası şirket birleşmesi esaslarına tabii olunmaktadır. Uluslararası Finansal Raporlama Standardı 3 (UFRS 3), şirket birleşmelerinin standartlarını belirtmiş, 2006 yılı itibariyle Türkiye’de de Türkiye Finansal Raporlama Standart 3 kabul edilerek uluslararası standartlara uyum sağlanmıştır. Bu standardın kabulü ile şirket birleşmelerinde muhasebeleştirme ve raporlamada uyulacak uluslararası kuralların uygulanması esasları kabul edilmiştir. Bu nedenle 2006 yılı baz yılı olarak alınmış, çalışmada 2007-2023 yılları arasında yayımlanmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, muhasebe alanı ile ilgili 95 tez literatür taraması yöntemi kullanılarak değerlendirmeye alınmıştır. Araştırmanın amacı, muhasebe alanında şirket birleşmeleri konusunda yazılmış olan lisansüstü tezleri yıllara, üniversitelere, sektörlere, yöntemlere ve konulara göre kategorize ederek literatüre ve gelecekteki çalışmalara katkı sağlamaktır. Ulusal tez merkezinde muhasebe alanında tespit edilen toplam 95 tezin, 74’ü yüksek lisans ve 21’i doktora düzeyindedir. Şirket birleşmeleri konusunda, en fazla tez Marmara Üniversitesi bünyesinde, toplamda 15 teze kaleme alınmıştır. En fazla kullanılan araştırma yöntemi örnek olay yöntemi, en fazla çalışılan konu birleşmenin şirket değerine ve performansına etkisi olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şirket Birleşmeleri, Şirket Devralma, Türkiye Finansal Muhasebe Standardı 3, Bibliyometrik Analiz, Muhasebe.

Baral, G. (2025). Muhasebe Alanında Şirket Birleşmeleri Konusundaki Lisansüstü Tezlerin Literatür İncelemesi (2007-2023). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 379-396. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1608518>

Geliş Tarihi	27.12.2024
Kabul Tarihi	13.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

2025, 14 (1), 379-396 | Research Article

Literature Review of Graduate Theses on Company Mergers in Accounting (2007-2023)

Gökhan Baral¹

Abstract

The significance of mergers for companies in ensuring survival and achieving profitability targets is substantial. The Turkish Commercial Code No. 6102 has incorporated provisions related to company mergers. In cases where at least one publicly traded joint-stock company is involved in the merger, the principles of capital market regulations on mergers apply. International Financial Reporting Standard 3 (IFRS 3) has established the standards for business combinations, and as of 2006, Turkey adopted the Turkish Financial Reporting Standard 3 (TFRS 3) to align with international standards. The adoption of this standard introduced the fundamental principles for accounting and reporting in business combinations in accordance with global regulations. Consequently, 2006 was taken as the base year, and a bibliometric analysis was conducted on postgraduate theses published between 2007 and 2023. Within this scope, a total of 95 theses related to the field of accounting were evaluated using the literature review method. The objective of this research is to contribute to the literature and future studies by categorizing postgraduate theses on business combinations in accounting based on years, universities, sectors, methodologies, and research topics. Among the 95 theses identified in the National Thesis Center within the field of accounting, 74 are at the master's level, while 21 are doctoral dissertations. Regarding business combinations, Marmara University has produced the highest number of theses, with a total of 15. The most commonly used research method has been the case study approach, while the most frequently studied topic has been the impact of mergers on firm valuation and performance.

Keywords: Mergers, Acquisitions, Turkish Financial Accounting Standard 3, Bibliometric Analysis, Accounting.

Baral, G. (2025). Literature Review of Graduate Theses on Company Mergers in Accounting (2007-2023), *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 379-396. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1608518>

Date of Submission	27.12.2024
Date of Acceptance	13.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Şirketler özellikle son yıllarda kâr hedeflerini realize etmek, ölçek ekonomisinden yararlanmak, vergi avantajı sağlamak ve pazar gücünü arttırmak için daha da artan oranda büyüme eğilimindedir. Bu sebeple şirketler büyüme için birleşme yoluna gitmektedirler. Şirket birleşmeleri başta vergisel boyutuyla Vergi Kanunu'nu ilgilendirirken, Türk Ticaret Kanunu'nda da daha geniş şekilde yer almıştır. Türk Ticaret Kanunu'nun ilgili hükümlerinin ve birleşme ve devralma faaliyetlerinden kaynaklanan vergi yükümlülüklerinin incelenmesi, günümüz şirket birleşmelerini anlamak için çok önemli görülmüştür (Eroğlu ve Aydın, 2020: 75). Ayrıca Kurumlar Vergisi Kanunu, Gelir Vergisi Kanunu, Katma Değer Vergisi (KDV) Kanunu şirket birleşmeleri için hükümleri incelenmesi gereken kanunlardır. Bu kanunlar ulusal düzeydeki vergisel ve ticari boyutlarıyla şirket birleşmelerinin esaslarını düzenlerler. Şirketler hangi şirketlerle birleşebilir, vergili birleşme mi yoksa vergisiz birleşme mi yapılacaktır, birleşmeler hangi şartları kapsar gibi soruların cevapları bu kanunlarda yer almaktadır.

1874 yılında Avusturya-Osmanlı Bankası ile Bank-ı Osman-ı Şahane'nin birleşmesi ilk şirket birleşmesi olarak dikkat çekmektedir. Kamu ve bankacılık sektöründeki birleşmeler 60'lı yıllarda banka ve sandıkların birleşmesi olarak devam etmiştir. 90'lı yıllarda Koç Grubunun beyaz eşya sektöründeki birleşmeleri, 2000'li yıllarda banka birleşmeleri ve 2004 yılından itibaren gerek işlem sayısı, gerekse satın alma rakamları olarak artan oranlarda çeşitli şirket birleşmeleri görülmektedir (Erdem, 2016: 152). 1990'lı yıllardaki ekonomik gerileme, şirketlerin küçülmesine, yeniden yapılanmasına ve birleşmelerine yol açarak çalışanların işten çıkarılmasına neden olmuştur (Karanfil ve Doğan, 2023: 381). Birleşme ve devralmalar, sektördeki şirket sayısı sürdürülemez bir noktaya ulaştığında şirketler için bir hayatta kalma stratejisi olarak görülmüştür (Baskıcı ve Ercil, 2019: 784). Ayrıca, birleşme ve devralmalar sırasında teknolojinin muhasebe uygulamalarına entegrasyonu son araştırmaların odak noktası olmuştur. Örneğin, finansal analiz için yapay zekâdan yararlanan firmalar, gelişmiş karar verme yetenekleri elde edebilir, verimliliklerini artırabilir ve birleşme sonrası faaliyetlerinde performans artışı sağlayabilirler (Enofe, 2023: 799).

Şirket birleşmeleri, işletmelerin büyüme ve rekabet avantajı elde etme stratejileri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu birleşmeler, ölçek ekonomilerinden yararlanma, pazar payını artırma ve yeni pazarlara giriş gibi çeşitli avantajlar sağlar. Araştırmalar, güçlü yönetim mekanizmalarına sahip firmaların birleşme sonrası daha iyi finansal sonuçlar elde etme eğiliminde olduğunu, çünkü bu firmaların kapsamlı bir durum tespiti ve stratejik planlama yapma olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Nuansari, 2020: 47).

Türkiye'de şirket birleşmeleri, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun 136. maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu madde uyarınca, şirket birleşmeleri "devralma" veya "yeni kuruluş" olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşebilmektedir. Yeni kuruluş yoluyla birleşme, mevcut şirketlerin tasfiye edilerek yeni bir tüzel kişilik altında birleşmesini ifade ederken, devralma yoluyla birleşme, bir şirketin diğerini aktif ve pasifiyle birlikte devralması ve devralınan şirketin tüzel kişiliğinin sona ermesi şeklinde gerçekleşmektedir. Piyasa terminolojisinde, yeni kuruluş birleşmeleri genellikle vergili birleşmeler olarak adlandırılırken, devralma yoluyla birleşmeler vergisiz birleşme olarak tanımlanmaktadır. Devralma yöntemiyle birleşmede, devralan şirket, devrolan

şirketlerin tüm varlıklarını ve yükümlülüklerini bünyesine katarken, devrolan şirketin ortaklarına, belirlenen oranlarda ortaklık payları tahsis edilmektedir. Şirket birleşmeleri, yalnızca Türk Ticaret Kanunu çerçevesinde değil, aynı zamanda vergi hukuku, borçlar hukuku ve diğer ilgili mevzuatlarla birlikte ele alınması gereken çok yönlü bir süreçtir. Örneğin, birleşme sürecinde devredilen varlıkların Katma Değer Vergisi (KDV) karşısındaki durumu veya eski ortakların yeni şirketteki haklarının korunması gibi hususlar, 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu (1984) ve 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu (2011) çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu doğrultuda, farklı mevzuat hükümlerinin kesiştiği birleşme süreçlerinde, ilgili kanunların öngördüğü prosedürlere ve hukuki izinlere uygun hareket edilmesi gerekmektedir. Şirketlerin birleşme kararlarını alırken hukuki, mali ve vergisel yükümlülükleri dikkate alması, birleşme sürecinin etkin ve hukuka uygun bir şekilde yürütülmesini sağlayacaktır.

Ekonomik konularına göre şirket birleşmeleri yatay ve dikey birleşme olarak yapılabilmektedir. Hukuki yapılarına göre şirket birleşmeleri ise holding, konsorsiyum şeklinde olabilmektedir. Şirket birleşmelerinin ticari hayatı tekelleşme gibi olumsuz etkilememesi içinde 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun hükümlerine uyulması gereklidir. Aksi halde ticari hayat, ülke ekonomisi, vatandaşlar olumsuz etkilenecektir (4054 Sayılı Rekabetin Korunması Kanunu, 1994). Şirket Birleşmelerinde ortaklardan en az birinin halka açık anonim olması durumunda birleşmede uyulacak esaslar diğer kanunlardan ziyade esas itibarıyla Sermaye Piyasası Kanunu'nda düzenlenmiştir. Birleşen şirketler sermaye şirketi değilse şahıs işletmelerinin birleşmesi 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 81. Maddesi 2. fıkrasında düzenlenmiştir (193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu, 1961). Ayrıca 488 Sayılı Damga Vergisi Kanunu'na göre birleşme sebebiyle düzenlenen kâğıtlar damga vergisinden istisnadır.

Ulusal muhasebe kuralları ve standartları başka ülkelerle farklılıklara sebep olabilmektedir. Bu farklılıklar ülkelerin tarihsel, kültürel, siyasi, mali yapılarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Her ülke muhasebe kuralları ve muhasebe standartlarını kendine özgü kültürüne uygun şekilde düzenleyebilmektedir. Bazı ülkeler uluslararası muhasebe standartlarını aynen kabul ederken bazı ülkeler kendi yapılarına ve uluslararası yapıya uyumlandırarak muhasebe ve raporlama standartları kabul etmektedirler. Ayrıca çalışmalar, UFRS'ye bağlılığın, birleşmeler sırasında finansal raporlama kalitesini ve yönetim mekanizmalarını önemli ölçüde etkileyebileceğini ve böylece genel performansı etkileyebileceğini göstermiştir (Akgün, 2021a; Akgün, 2021b). Türkiye'de UFRS 3 Şirket Birleşmeleri, uluslararası raporlama standardına uygun olarak 2006 yılında Türkiye Finansal Raporlama Standardı 3 (TFRS 3) kabul edilmiştir. Bu standart, Şirket Birleşmelerini amaç, kapsam ve muhasebe işlemlerinin nasıl yapılacağı konularını düzenlemektedir. TFRS 3 ile muhasebe standardı farklılıklarını uluslararası muhasebe standartları ile uyumlandırarak azaltma yoluna gidilmiştir. TFRS 3 şirket birleşmeleri standardı ve uluslararası muhasebe standartlarıyla, aynı görüşte ve aynı anlamda uygulamaları yapmak istenmiştir. Şirket Birleşmeleri sürecinde muhasebeleştirirken ve raporlarken uluslararası kurallara uyularak kabul görmüş kuralların Türkiye'de de uygulanması istenmiştir. Yabancı sermaye, TFRS 3 gibi kabul görmüş standartlara uyum sayesinde gelebilmekte, yerli şirketlere ortak olmakta yani yatırım yapmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de muhasebe alanında şirket birleşmeleri konusunda yazılan lisansüstü tezleri; yöntem, sektör, konu, üniversite ve yıllara göre tasnif ederek

literatüre katkı sunmaktır. Çalışmada öncelikle benzer çalışmaların literatür taramasına yer verilmiştir. Sonrasında Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi (UTM)'nde muhasebe alanında şirket birleşmeleri ile ilgili 2007 ile 2023 yılları arasında yazılmış olan 95 tez doküman tarama yönteminden yararlanılarak incelenmiştir. Elde edilen bulgulara bibliyometrik analiz uygulanarak, analiz sonuçları tablo ve grafik şeklinde sunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Muhasebe alanında şirket birleşmeleri konusunda çok sayıda tezin yazılmış olması konunun önemini artıran bir unsur olarak görülmüş ve bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmiştir. Literatür incelendiğinde doğrudan şirket birleşmeleri konusundaki tezlerin incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak şirket birleşmelerinin Türk Ticaret Kanunu, Vergi Kanunları ile uygulanması esaslarının açıklandığı az sayıda da olsa çalışma vardır. Bu bölümde çalışma konusuna en yakın ilgili çalışmaların literatür özeti sunulmuştur.

Cartwright ve Schoenberg (2006), kültürel uyumun birleşmelerin başarısındaki önemini vurgularken, Halebian ve arkadaşları (2009), şirket birleşmelerinin firma performansı üzerindeki etkilerini analiz ederek, doğru stratejilerle birleşmelerin şirket değerini artırabileceğini göstermiştir. Taşcı ve Akbalık (2024), Türkiye Sigorta Şirketi örneğinde, birleşme sonrası şirket performansının korunduğunu ve performansında herhangi bir düşüş yaşanmadığını tespit etmişlerdir. Şahin (2016) tarafından yapılan çalışmada ise, Türkiye'deki şirket birleşmelerinin dünya geneli ile paralel bir trend izlediği ve özellikle yatay birleşmelerin tercih edildiği belirtilmiştir.

Müslümov (2002)'nin çalışmasında, piyasanın birleşme duyurularına verdiği tepki incelenmiş ve birleşme ve devralmalar sırasında elde edilen getirilerin, devralan ve devralınan firmaların hissedarları arasında yalnızca bir varlık transferinden ziyade sinerjik kazançların göstergesi olduğu belirtilmiştir.

Erdem (2016) Türkiye Finansal Raporlama Standardı 3: Şirket Birleşmeleri adlı çalışmasında; şirket birleşmelerinin nedenleri, kanunlarda şirket birleşmelerinin yeri, TFRS 3 standardı ile muhasebeleştirilmeleri, ölçüm yöntemleri ve raporlanması esaslarına değinilmiştir. TFRS 3 standardının uygulanması ile küresel anlamda bütünlük sağlanacağı sonucuna varılmıştır.

Eroğlu ve Aydın (2020) şirketlerde birleşmeye yönelik vergisel avantajlar konulu çalışmalarında; Türk Ticaret Kanunu (TTK), Kurumlar Vergisi Kanunu, Katma Değer Vergisi Kanunu (KDV) İle Şirket Birleşmesi maddelerinin uygulanması esasları belirtilmiştir. TTK'daki birleşme maddelerinin yanında vergi avantajlarından, KDV indirim ve iade avantajlarından, zarar mahsubu yapabilmek için Türk Vergi mevzuatındaki kanunların ilgili maddelerinin de uygulama yaparken bilinmesi ve uygulanması gerekliliği sonucuna varmışlardır.

Can (2019) çalışmasında, mülakat yöntemini kullanarak, borsadaki şirketlerden örnekler vererek şirket birleşmesinin şirket değerine performans artışı etkisi araştırılmıştır. Birleşme ve satın alma gerçekleştiren yöneticilerin aşırı güvenli olmaları, riskleri tam görememelerine ve kabul edilmemesi gereken projelerin kabul edilmesiyle firmanın değerine zarar verdikleri sonucuna varılmıştır.

Yeşilkaya (2019) çalışmasında, Türk Ticaret Kanunu (TTK) ile Birleşme Muhasebe Standartlarını karşılaştırmıştır. TTK ile Vergi Kanunu'nun vergili, vergisiz birleşmelerini tanımlarken, zarar etmiş şirketle birleşmedeki gibi birçok konuda farklı hükümleri olduğu sonucuna varmıştır. Akçin (2018) ise çalışmasında, şirket birleşmeleri uygulaması yaparken anket yöntemini kullanarak muhasebe standartlarına göre muhasebeleştirilmede karşılaşılan zorlukları araştırmış ve sonuç olarak çözüm önerileri getirilmiştir.

Sucu (2017) çalışmasında, örnek olay yöntemi ile şirket birleşmelerinin şirket değerine ve performansına etkisi konusunu çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda birleşme sonrasında elde edilen şirket değerinin, birleşme öncesinde tahmin edilen değerlerin toplamından daha yüksek olduğu ifade edilmiştir.

Kıymık (2017) tarafından yapılan araştırmada, örnek olay yöntemi kullanılarak TTK ile TFRS 3 Standardı arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Bu karşılaştırmada, birleşme tarihine ilişkin temel bir farklılık belirlenmiştir: TTK'ya göre birleşme tarihi ticaret siciline tescil edildiği tarih iken TFRS'ye göre kontrolün ele geçirildiği tarihtir. Bu farklılık, değerlendirme açısından önemli sonuçlara yol açmaktadır ve ertelenmiş vergi varlığı veya yükümlülüğü oluşmasına neden olabilir. Ayrıca, reeskont, şerefiye ve kıdem tazminatı karşılıklarının hesaplanma yöntemlerinde de farklılıklar tespit edilmiştir.

Aytekin (2016)'nın çalışmasında ise, örnek olay yöntemi kullanılarak Sermaye Piyasası Kurulu Esasları ile Birleşme Muhasebe Standardı birlikte değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde birleşme konusunda uygulamada ve yasal mevzuatta yer alan eksiklikler açıklanmış ve çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

Kumar ve Bansal (2008) çalışmalarında, Hindistan'da birleşme ve devralmaların kurumsal performans üzerindeki etkisini inceleyerek, firmaların birleşme ve devralma faaliyetlerine girişmelerinin ardında yatan çeşitli nedenler ve bunların performans üzerindeki etkileri hakkında önerilerde bulunulmuştur.

Kumar (2009) çalışmasında, birleşme sonrası kurumsal performansa ilişkin Hindistan'a özgü bir bakış açısı sunmuş ve birleşmelerin kurumsal yeniden yapılandırma stratejileri olarak etkinliğine ve ekonomik etkilerine ilişkin rakip düşünceleri vurgulamıştır. Irayanti (2019) ise çalışmasında, birleşme ve satın almaların firma performansını ve kalitesini nasıl etkilediğini inceleyerek birleşme ve satın alma faaliyetlerinin dinamikleri ve sonuçlarını araştırmıştır.

Musah ve diğerleri (2020) çalışmalarında, birleşme ve satın almaların Gana'daki banka performansı üzerindeki etkisini araştırarak birleşme ve satın almaların finans sektörü ve kurumsal performans üzerindeki etkisinin anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Cox (2006) çalışmasında, birleşme ve devralmalar, kurumsal strateji, değer yaratma ve birleşme sonrası performans gibi çeşitli yönleri odaklanarak kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Yine Cox (2006) ve Lako (2016) çalışmalarında, birleşme ile ilgili teorilerin ve ampirik kanıtların kapsamlı bir incelemesini sunmuşlar ve bu faaliyetlerin motivasyonları ve sonuçları hakkında öngörülerde bulunmuşlardır. Ayrıca Lako (2016) çalışmasında, kurumsal birleşme ve satın alma eylemlerinin motivasyonları ve başarısızlıklarının tetikleyici faktörleri ile ilgili literatürü gözden geçirerek birleşme ve satın alma süreçleriyle ilgili karmaşıklıklara ve zorluklara ışık tutmuştur.

Andriuškevičius (2019) çalışmasında, değişen küresel pazarlarda ekonomik ve yönetim stratejilerinin stratejik bir bileşeni olarak birleşme ve satın almaların önemi vurgulayarak, Avrupa Birliği'nde birleşme ve satın almalar yoluyla yaratılan değeri karşılaştırmıştır. Canol (2018) ise çalışmasında, sigortacılık sektöründe ölçek ekonomileri ve şirket birleşmeleri arasındaki etkileşimi gözlemlenmiş ve birleşme ve satın almalar ile sigorta şirketlerinin verimliliği arasında bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Altın (2020) çalışmasında, özellikle birleşme ve devralma faaliyetleri bağlamında hissedarların durumlarını analiz ederken, birleşme ve devralmaların devralan şirketler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Kaya (2024) ise çalışmasında, sermaye piyasalarının küreselleşmesi, uluslararası yatırım kararları ve çeşitli ülkelerde yaşanan ekonomik krizler, özellikle birleşme ve satın alma faaliyetleri bağlamında tek tip muhasebe uygulamalarına olan ihtiyacı belirtmiştir.

Kardemir ve Durmuş (2021) çalışmalarında, iştirak birleşmeleri yoluyla birleşme ve devralma gerçekleştiren şirketlerde yatırım tutarlarının ve öz sermayenin muhasebeleştirilmesi ve raporlanmasına odaklanmışlardır. Serin vd. (2020) çalışmalarında, yüksek profilli şirket performans etkilerini, iflaslar ve başarısız birleşme ve satın alma anlaşmalarını, birleşme ve satın alma bağlamında stratejinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini gösteren örnekler sunmuşlardır. Almaz (2022) ise çalışmasında, birleşme ve devralmaların, inovasyon ve uluslararasılaşma gibi alanları kapsamayan yönünü araştırmışlardır.

Bibliyometrik analiz çalışmalarının literatüre sağladığı katkı iktisat, rekabet gücü ve denetim gibi farklı alanlarda yapılan çalışmalardan da görülmektedir (Dilek vd., 2020; Bağdat vd., 2024; Dilek, 2020). Bu çalışmaların ortak noktası ulusal ya da uluslararası literatürün ne yönde ilerlediğine ilişkin çeşitli verileri bir bütün halinde ortaya koyuyor olmasıdır.

Şirket birleşmeleri konusundaki ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde; yapılan çalışmaların şirket birleşmeleri standardı, ilgili kanunlar, sermaye piyasası işlemleri, birleşmelerin şirket performansına ve şirket değerine etkileri konularında yoğunlaştığı görülmektedir.

2. Araştırma

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi, kısıtları ve ulaşılan bulgular hakkında bilgi verilecektir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular grafik ve tablo şeklinde sunulacaktır.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Çalışmada YÖK Ulusal Tez Mekezi (UTM)'nde yayınlanmış "Şirket Birleşmeleri" konusundaki ve muhasebe alanı ile ilişkili olan lisansüstü tezler incelenmiştir. Çalışmanın amacı, muhasebe alanında şirket birleşmeleri konusunda yazılmış olan lisansüstü tezleri yıllara, üniversitelere, sektörlere, yöntemlere ve konulara göre kategorize ederek literatüre ve gelecekteki çalışmalara katkı sağlamaktır.

Araştırma kapsamında; muhasebe alanında şirket birleşmeleri konusunda lisansüstü tezlerin yıllara, yazıldığı dile, üniversitelere, araştırma yöntemine, konularına ve

araştırma yapılan sektörlere göre dağılımı ile üniversite-araştırma yöntemi ve tez konusu-araştırma yöntemi matrisleri ortaya konulmuştur.

2.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kısıtları

Araştırmada, YÖK'ün UTM web sitesinden elde edilen verilerden yararlanılmış ve doküman taraması yöntemi kullanılmıştır. Detaylı arama kısmında "işletme" konusu altında "şirket birleşmeleri" kavramı ile arama yapılmış 2007-2023 yılları arasında 136 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Muhasebe alanı ile ilgili olmayan 41 tez çalışma kapsamı dışına alınmış olup, araştırma 95 tez ile yürütülmüştür. Bu çalışmalar, doküman incelenmesi ile değerlendirilmiş ve elde edilen bulgular bibliyometrik analiz yöntemiyle sunulmuştur. Bibliyometri, Pritchard tarafından 1969'da öne sürülen bir kavramdır (Thanuskodi, 2010: 2; Göksel ve diğerleri, 2024: 3). Bibliyometrik analiz ise, belirli konudaki bilimsel literatürün incelenmesini sağlayarak belirli bir araştırma alanının gelişimini, eğilimlerini ve iş birliği ağlarını değerlendirmeyi amaçlayan bir yöntemdir. Bu analiz, yayınların sayısı, yazarlar, kurumlar, konular ve anahtar kelimeler gibi çeşitli metrikleri kullanarak bilimsel etkinliği ile etkileşimleri ölçer (Visser ve diğerleri, 2020: 2; Lirio-Loli ve Dextre-Martínez, 2022: 4).

Bibliyometrik analiz genellikle, belirli bir araştırma alanında yayınlanan makalelerin sayımını ve bu makalelerin etkisini belirlemek amacıyla uygulanır. Bu süreç, verilerin toplanması, temizlenmesi ve çeşitli bibliyometrik yöntemlere tabi tutulması aşamalarını içerir (Karaköse ve diğerleri, 2021: 9631; Ragazou ve diğerleri, 2022: 118; Ullah ve diğerleri, 2022: 67). Bibliyometrik analiz, bilimsel araştırmayı değerlendirme, yönlendirme ve bilgi akışını optimize etme açısından kritik bir rol oynamaktadır. Araştırmacılara, belirli bir alandaki bilgi boşluklarını belirleme, mevcut literatürü anlamlandırma ve gelecekteki araştırma yönelimlerini belirleme konusunda önemli veriler sunar. Ayrıca, bu analiz türü, bilimsel politika geliştirme ve araştırma stratejileri oluşturma sürecinde bilgi sağlayarak da büyük önem taşımaktadır (Ellegaard & Wallin, 2015: 1809).

TFRS 3 Şirket Birleşmeleri Standardı 2006 yılında kabul edilmiştir. Bu standartla birlikte uluslararası bir bütünlük sağlandığı için yeni bir dönemin başlangıcı olduğu söylenebilir. Vergi mevzuatlarındaki hızlı değişim ve eski tarihli tezlere ulaşım zorlukları da düşünüldükçe 2007 – 2023 tarihleri arasındaki tezlerin incelenmesi uygun bulunmuştur.

2.3. Araştırmanın Bulguları

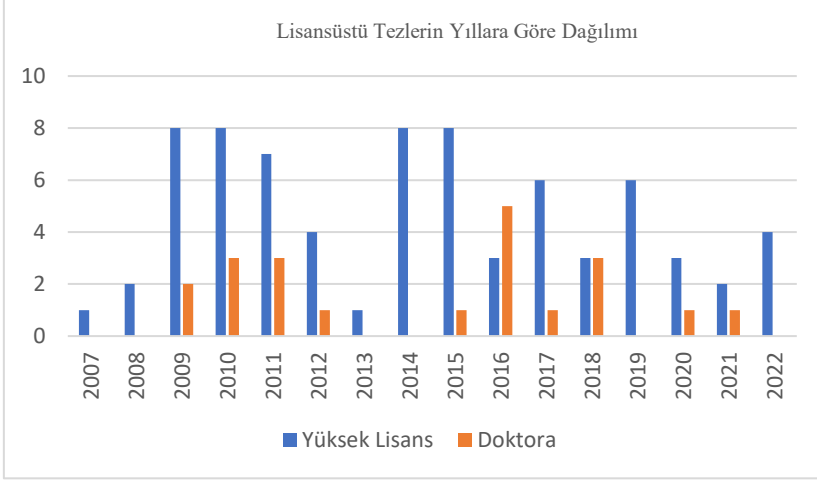
Şirket birleşmeleri konusunda muhasebe alanı ile ilişkili olan UTM üzerinden ulaşılan toplam 95 tezin 74'ü yüksek lisans (YL), 21'i ise doktora (DR) tezidir. Tablo 1'de sunulan tezlerin %78'inin yüksek lisans, %22'sinin ise doktora tezi olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Çalışmaların Tez Türüne Göre Bilgileri

Tez Türü	Sayı	Oran
YL	74	78%
DR	21	22%
Toplam	95	100%

Grafik 1'den elde edilen verilere göre, şirket birleşmeleri konusunda en yoğun araştırmanın 2010 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu yıl içerisinde yayınlanan tezlerin 8'i yüksek lisans düzeyindeyken, 3 tanesi doktora seviyesinde yazılmıştır. Şirket

birleşmeleri konusuyla ilgili olarak, en yoğun tez yazım dönemleri ise 2009 ve 2011 yıllarıdır; her iki yılda da 10 tez kaleme alınmıştır. Özellikle, şirket birleşmeleri konusunda, 2009, 2010, 2011 ile 2014, 2015 ve 2016 yılları arasında yüksek lisans ve doktora düzeyinde çok sayıda tezin kaleme alındığı görülmektedir. 2022'de doktora çalışması olmaması ve 2023 yılında bu konuda hiç tez yazılmamış olması dikkat çekici bir durumdur.

Grafik 1. Çalışmaların Yıllara Göre Bilgi Grafiği

Tablo 2’de lisansüstü tezlerin yazıldığı dillere göre dağılımı görülmektedir. Toplamda 74 yüksek lisans tezinin 62 adedi Türkçe, 12 adedi İngilizce dilindedir. Yine toplamda 21 doktora tezinin 18 adedi Türkçe, 3 adedi İngilizcedir.

Tablo 2. Çalışmaların Yazıldığı Dile Göre Bilgileri

Tez Türü	Türkçe	İngilizce	Toplam
YL	62	12	74
DR	18	3	21
Toplam	80	15	95

Tablo 3’de üniversiteler bazında şirket birleşmeleri konusunda yazılan tezlerin incelenmesine ilişkin bulgular yer almaktadır. Tablo 3’e bakıldığında; şirket birleşmeleri konusunda ilk sırada 15 teze Marmara Üniversitesi yer aldığı görülmektedir. Bu tezlerin de 11 tanesi yüksek lisans, diğer 4 tanesi de doktora tezidir. Marmara Üniversitesi’ni 5 teze İstanbul Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi izlemektedir. 4 teze de Ankara Üniversitesi, Beykent Üniversitesi, Başkent Üniversitesi, Kadir Has Üniversitesi sıralamayı takip etmektedir. Şirket Birleşmeleri konusunda yayınlanan doktora tezleri açısından ise; Marmara Üniversitesi bünyesinde 4 doktora tezi, Kadir Has Üniversitesi bünyesinde 3 doktora tezi yazıldığı görülmektedir.

Tablo 3. Çalışmaların Üniversitelere Göre Bilgileri

Üniversite	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Marmara Ün.	11	4	15
İstanbul Ün.	5	0	5
Dokuz Eylül Ün.	5	0	5
İstanbul Bilgi Ün.	5	0	5
İstanbul Ticaret Ün.	4	1	5
Ankara Ün.	4	0	4
Beykent Ün.	3	1	4
Başkent Ün.	3	1	4
Kadir Has Ün.	1	3	4
Erciyes Ün.	2	1	3
Haliç Ün.	3	0	3
İstanbul Aydın Ün.	3	0	3
Yıldız Teknik Ün.	2	0	2
Ankara Hacı Bayram Veli Ün.	1	1	2
Akdeniz Ün.	1	1	2
Okan Ün.	2	0	2
İhsan Doğramacı Bilkent Ün.	1	1	2
Karamanoğlu Mehmetbey Ün.	2	0	2
Gaziosmanpaşa Ün.	2	0	2
Selçuk Ün.	1	1	2
Dumlupınar Ün.	1	0	1
Niğde Ömer Halisdemir Ün.	1	0	1
Yeditepe Ün.	1	0	1
Anadolu Ün.	1	0	1
Sivas Cumhuriyet Ün.	1	0	1
Atatürk Ün.	1	0	1
Maltepe Ün.	0	1	1
Yaşar Ün.	0	1	1
Kocaeli Ün.	0	1	1
Mehmet Akif Ersoy Ün.	1	0	1
Celal Bayar Ün.	1	0	1
Aksaray Ün.	1	0	1
Adnan Menderes Ün.	1	0	1
İstanbul Kültür Ün.	1	0	1
Afyon Kocatepe Ün.	0	1	1
Çukurova Ün.	0	1	1
Muğla Ün.	1	0	1
Fatih Ün.	1	0	1
Boğaziçi Ün.	0	1	1
Toplam	74	21	95

Tablo 4'te yer alan verilere göre, tezlerin araştırma yöntemlerine göre dağılımı incelendiğinde; 74 yüksek lisans tezinin 59'unun ve 21 doktora tezinin ise 18'inin örnek olay yöntemi kullanılarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Toplamda, yüksek lisans ve doktora tezlerinde 77 tezin büyük çoğunluğunun örnek olay yöntemiyle yapıldığı belirlenmiştir. Araştırmaya göre, örnek olay yöntemi en yaygın kullanılan araştırma yöntemi olup, derleme yöntemi ise bu yöntemi takip etmektedir; derleme yöntemiyle yazılan 9 yüksek lisans ve 1 doktora tezi bulunmaktadır.

Tablo 4. Çalışmaların Araştırma Yöntemine Göre Bilgileri

Yöntem	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Örnek Olay	59	18	77
Derleme	9	1	10
Mülakat	4	1	5
Anket	2	1	3
Toplam	74	21	95

Tablo 5'te, tezlerin yazıldığı konulara göre dağılımı incelendiğinde; 95 tez arasında ilk sırada 52 tezele "Birleşmenin Şirket Değerine Performansına Etkisi" konusu yer almaktadır. Bu tezlerin 40 tanesi yüksek lisans teziyken, 12 tez de doktora tezidir. Bu konuyu 17 lisansüstü tezele "Muhasebe Standartları (UFRS/IFRS)" takip etmektedir.

Tablo 5. Çalışmaların Konularına Göre Bilgileri

Konu	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Birleşmenin Şirket Değerine Performansına Etkisi	40	12	52
Muhasebe Standartları (UFRS/IFRS)	12	5	17
Etkinlik Artışı Etkisi	8	2	10
Şirket Birleşmelerinde Vergi Rolü	10	0	10
İç Denetçilerin sorumlulukları	1	0	1
Denetim	1	0	1
Sigortacılık Açısından Birleşme	1	0	1
Birleşmenin Finansal Performans Değerlemesi	0	1	1
Nakit Yönetimi ve Birleşme Uygulaması	1	0	1
Yatay Birleşme Etkisi	0	1	1
Toplam	74	21	95

Tablo 6'ya göre, lisansüstü tezlerin sektör analizinde, 40 yüksek lisans ve 14 doktora tezi ile sektör ayrımı yapılmamış olan tezler önceliklidir. İkinci sırada, bankacılık sektörüne odaklanan tezler yer almakta olup, bunların 8'i yüksek lisans ve 1'i doktora tezidir. Üçüncü sırada ise, imalat sektörüne yönelik tezler bulunmakta olup, bunların 3'ü yüksek lisans ve 2'si doktora tezidir. Bu tezlerin ardından, medya, tekstil, hizmet, enerji, inşaat, sigorta, havacılık ve sağlık sektörlerine odaklanan tez çalışmaları gelmektedir.

Tablo 6. Çalışmaların Araştırma Yapılan Sektörlere Göre Bilgileri

Sektör	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Sektör Ayrımı Gözetilmemiş	40	14	54
Bankacılık	8	1	9
İmalat	3	2	5
Medya	2	1	3
Tekstil	2	1	3
Hizmet	2	0	2
Enerji	2	0	2
İnşaat	2	0	2
Sigorta	2	0	2
Havacılık	2	0	2
Sağlık	2	0	2
Gıda	2	0	2
Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı	1	0	1
Finans	1	0	1

Telekomünikasyon	0	1	1
Konaklama	0	1	1
Perakende	1	0	1
Spor	1	0	1
Elektronik	1	0	1
Toplam	74	21	95

Tablo 7, şirket birleşmeleri üzerine yazılan tezlerin üniversitelerde kullanılan yöntemlere göre dağılım matrisini sunmaktadır. Matris, en az iki tezin kaleme alındığı üniversiteleri listelemekte olup, iki veya daha az tez yazılmış olan üniversiteler "diğer" kategorisi altında yer almaktadır. Tabloda, liste uzunluğunu kısaltmak amacıyla yalnızca belirgin üniversiteler incelenmiştir. Bu tablo, üniversitelerde yazılan tezlerde kullanılan araştırma yöntemlerinin dağılımını göstermektedir. Marmara Üniversitesi'nde şirket birleşmeleri üzerine en fazla tezin kaleme alındığı gözlemlenirken, bu tezlerde örnek olay, mülakat ve anket yöntemlerinin en sık kullanılanlar olduğu belirlenmiştir. İstanbul Üniversitesi'nde ise örnek olay yöntemi öne çıkmaktadır; Dokuz Eylül Üniversitesi'nde ise örnek olay ve derleme yöntemleri tercih edilmiştir. İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde ise örnek olay, derleme ve anket yöntemlerinin en çok kullanılanlar arasında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7. Çalışmaların Üniversitelerin Araştırma Yöntemine Göre Bilgi Matrisi

Üniversite	Örnek Olay	Derleme	Mülakat	Anket	Toplam
Marmara Ün.	13	0	1	1	15
İstanbul Ün.	5	0	0	0	5
Dokuz Eylül Ün.	4	1	0	0	5
İstanbul Bilgi Ün.	4	1	0	0	5
İstanbul Ticaret Ün.	2	2	0	1	5
Ankara Ün.	4	0	0	0	4
Beykent Ün.	2	0	2	0	4
Başkent Ün.	3	1	0	0	4
Kadir Has Ün.	4	0	0	0	4
Erciyes Ün.	3	0	0	0	3
Haliç Ün.	2	1	0	0	3
İstanbul Aydın Ün.	3	0	0	0	3
Yıldız Teknik Ün.	1	0	1	0	2
Ankara Hacı Bayram Veli Ün.	1	1	0	0	2
Akdeniz Ün.	2	0	0	0	2
Okan Ün.	2	0	0	0	2
İhsan Doğramacı Bilkent Ün.	2	0	0	0	2
Karamanoğlu Mehmetbey Ün.	2	0	0	0	2
Gaziosmanpaşa Ün.	2	0	0	0	2
Selçuk Ün.	2	0	0	0	2
Diğer Üniversiteler	14	3	1	1	19
Toplam	77	10	5	3	95

Tablo 8'de, şirket birleşmeleri ile ilgili tezlerin konuları ile araştırma yöntemine göre eşleştirme bilgisi görülmektedir. En yüksek sayıda tez yazılan "Birleşmenin Şirket Değerine Performansına Etkisi" konusundaki tezlerde örnek olay ve derleme; "Muhasebe Standartları (UFRS/TFRS)" konusundaki tezlerde örnek olay ve derleme; "Etkinlik Artışı Etkisi" ve "Şirket Birleşmelerinde Vergi Rolü" konusundaki tezlerde ise örnek olay yöntemi çoğunluk olarak kullanılmıştır.

Tablo 8. Çalışma Konularının Araştırma Yöntemine Göre Bilgi Matrisi

Konu	Örnek Olay	Derleme	Mülakat	Anket	Toplam
Birleşmenin Şirket Değerine Performansına Etkisi	46	4	1	1	52
Muhasebe Standartları (UFRS/IFRS)	13	3	0	1	17
Etkinlik Artışı Etkisi	5	1	3	1	10
Şirket Birleşmelerinde Vergi Rolü	8	2	0	0	10
İç Denetçilerin sorumlulukları	0	0	1	0	1
Denetim	1	0	0	0	1
Sigortacılık Açısından Birleşme	1	0	0	0	1
Birleşmenin Finansal Performans Değerlemesi	1	0	0	0	1
Nakit Yönetimi ve Birleşme Uygulaması	1	0	0	0	1
Yatay Birleşme Etkisi	1	0	0	0	1
Toplam	77	10	5	3	95

Sonuç

Şirket Birleşmeleri küresel düzeydeki rekabette ticaret yapabilmek, kar edebilmek için günümüzde kaçınılmaz hale gelmiştir. Ulusal düzeyde çeşitli kanunlarda Şirket Birleşmelerine maddelerde yer verilmiştir. Uluslararası iş yapmak, ortak olmak veya yabancı sermayeyle ortak olmak isteniyorsa herkesin kabul ettiği uluslararası kuralların kabulü gerekir. Türkiye’de de bu amaçla TFRS 3 kabul edilerek farklılıkların önüne geçilmiş ve küresel uyum, bütünlük sağlanmıştır. Uluslararası muhasebeleştirme ve raporlama standartlarına göre muhasebe işlemlerinin yapılması, aynı muhasebe dilinin konuşulması, mali tabloları okuyanların aynı şeyi anlamasını yorumlamasını sağlama amacına hizmet etmektedir.

Muhasebe alanında şirket birleşmeleri ile ilgili 2007-2023 yılları arasında yayımlanmış lisansüstü tezlerin incelenmesini kapsayan araştırmada, belirtilen yıllar arasında 136 tez yazılmış ancak bunların 95 adedi muhasebe alanında yazılmış olup farklı alanlardaki tezler çalışmanın konusu olmadıkları için çıkarılmışlardır. Bu yıllar arasında muhasebe alanındaki 95 tezin 74’ü yüksek lisans, 21’i doktora tezidir. Bu tezlerin 80 adedi Türkçe, 15 adedi İngilizce olarak yazılmıştır. Toplam 11 tez ile en çok araştırmamanın 2010 yılında yapılmış olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların 8 adedi yüksek lisans teziyken 3 adedi doktora tezidir.

Üniversiteler açısından karşılaştırma yapılacak olursa ilk sırada 15 teze Marmara Üniversitesi yer almaktadır. Bu tezlerin 11’i yüksek lisans, 4 adedi doktora tezidir. İkinci sırayı 4 üniversite almıştır. Bunlar; 5 teze İstanbul Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi’dir. Üçüncü sırayı dört üniversite paylaşmıştır. Bunlar; 4 teze Ankara Üniversitesi, Beykent Üniversitesi, Başkent Üniversitesi, Kadir Has Üniversitesidir.

Tezlerde kullanılan araştırma yöntemlerine bakıldığında; 77 tezde örnek olay yöntemi, 10 tezde derleme yöntemi, 5 tezde mülakat yöntemi, 3 tezde ise anket yöntemi kullanılmıştır. Bu durum şirket birleşmeleri konusunda yazılan tezlerde daha çok finansal tablo odaklı çalışmaların yapılmış olduğu sonucuna götürmektedir.

Tezlerin konularına göre dağılımı incelendiğinde, 95 lisansüstü tez arasında "birleşmenin şirket değerine performansına etkisi" konusu 52 teze en fazla temsil edilen konudur. Bu tezlerin 40'ı yüksek lisans, 12'si doktora düzeyindedir. Bu konuyu, 17 teze "Muhasebe Standartları (UFRS/TFRS)" konusundaki tezler izlemektedir. Bu tezlerin 12'si yüksek lisans, 5'i doktora seviyesindedir. Üçüncü sırada ise "şirket birleşmelerinde verginin rolü" konusu bulunmaktadır. Bu konuda 10 yüksek lisans tezi kaleme alınmıştır.

Tezler sektöre göre dağılımına bakıldığında ilk sırada genel sektör yer almaktadır, çoğunluk tez sektör ayrımı gözetilmemiş karma şekilde birçok sektör örneklerine yer vermiştir. İkinci olarak bankacılık sektörü yer alırken, üçüncü olarak da imalat sektörü yer almıştır. Sektör Ayrımı Gözetilmemiş (yakın sektörler birleştirilmiştir) yazılan tezlerin 40'ı yüksek lisans tezi, 14 adedi doktora tezidir. Bankacılık sektöründe yazılan tezlerin 8'si yüksek lisans, 1'i doktora tezidir. İmalat sektöründe yazılan tezlerin 3'ü yüksek lisans tezi, 2'si doktora tezidir.

Bu çalışmayla muhasebe alanında şirket birleşmeleri konusunda 2007-2023 yılları arasında yapılan lisansüstü tezler incelenmiş olup gelecekte şirket birleşmeleriyle ilgili yapılacak çalışmalarda fikir verici nitelikte olması beklenmektedir. İleriye dönük olarak gelecek araştırmacılarda şirket birleşmeleri ile ilgili yurtdışında yazılmış olan lisansüstü tezler ile Türkiye'de veya yurtdışında yazılmış olan makalelerin literatür taraması üzerine çalışmalar yapılabileceği önerilmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu beyan olunur. Çalışma etik kurul onayı gerektirmemektedir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%100) Veri Toplanması: 1. Yazar (%100) Veri Analizi: 1. Yazar (%100) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%100) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%100)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%100) Data Acquisition: 1. Author (%100) Data Analysis: 1. Author (%100) Writing up: 1. Author (%100) Submission and Revision: 1. Author (%100)

Kaynakça / References

Akçin, O. (2018). İşletme Birleşmelerinin Uluslararası Finansal Raporlama Standartları Uyarınca Muhasebeleştirilmesi Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Doktora Tezi. İstanbul Ticaret Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akgün, A. (2021a). Investigating the relationship between bank performance and accounting standards: evidence from m&as in european banking. *Journal of Capital Markets Studies*, 6(1), 106-124. <https://doi.org/10.1108/jcms-10-2021-0032>

Akgün, A. (2021b). The impact of corporate governance practices on post-merger performance. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 1436-1455. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.836627>

Almaz, F. (2022). The proposition of neuroscience in the field of strategic management: neurostrategy. *Sosyal Mucit Academic Review*, 3(2), 333-352. <https://doi.org/10.54733/smar.1181841>

Altın, H. (2020). Birleşme ve satın almaların alıcı şirket üzerine etkileri. *Finansal Araştırmalar Ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 50-62. <https://doi.org/10.14784/marufacd.688435>

Andriuškevičius, K. (2019). Comparison of value creation through m&a in european union. *Engineering Economics*, 30(2). <https://doi.org/10.5755/j01.ee.30.2.21981>

Aytekin, S. (2016). Türkiye Finansal Raporlama Standartları Türk Ticaret Kanunu ve Vergi Kanunları Çerçevesinde İşletme Birleşmeleri. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bağdat, A., Yılmaz, A., & Gürler, G. (2024). Dergipark'taki İç Denetim Konusundaki Çalışmaların Literatür İncelemesi ve Bilgi Teknolojilerinin Yeri. *Denetim*(31), 224-235. <https://doi.org/10.58348/denetisim.1540755>

Baskıcı, Ç. ve Ercil, Y. (2019). Taşıma kapasitesinin birleşme stratejilerinde öncül bir gösterge olarak kullanılması. *International Journal of Management Economics and Business*, 15(3), 783-796. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2019355050>

Can, R. (2019). Birleşme ve satın almalarda yönetici aşırı güveninin firma değeri üzerine etkisi. Doktora Tezi. Niğde Ömer Halis Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Canol, S. (2018). Strategic recommendations to improve customer satisfaction in the life insurance branch in the turkish insurance sector. *Ekonomi İşletme Ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 39-55. <https://doi.org/10.38009/ekimad.494258>

Cartwright, S., and Schoenberg, R. (2006). Thirty Years of Mergers and Acquisitions Research: Recent Advances and Future Opportunities. *British Journal of Management*, 17(S1), 1-5.

Cox, R. A. K. (2006). Mergers and acquisitions: a review of the literature. *Corporate Ownership and Control*, 3(3), 55-59. <https://doi.org/10.22495/cocv3i3p13>

Dilek, S. (2020). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisinde 2015-2019 Arasında Yayınlanan İktisat Makalelerinin Bibliyometrik Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2529-2547.

Dilek, S., Kesgingöz, H., & Güney, O. (2020). Türkiye’de rekabet gücü ve rekabet avantajı konularındaki lisansüstü tezlerinin bibliyometrik profili (2000-2018). *Econder International Academic Journal*, 4(1), 6-25.

Ellegaard, O. and Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: how great is the impact?. *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831. <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1645-z>

Enofe, A. (2023). Recent developments in management accounting. *Cognizance Journal of Multidisciplinary Studies*, 3(8), 797-804. <https://doi.org/10.47760/cognizance.2023.v03i08.019>

Erdem, Ü. (2016). Türkiye Finansal Raporlama Standartları 3: İşletme Birleşmeleri. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 47, 149-170.

Eroğlu, O., ve Aydın, F., (2020). Şirketlerde birleşmeye yönelik vergisel avantajlar. *Kocatepe İİBF Dergisi*. 22,74-88.

Göksel, A. G., Çolakoğlu, K., ve Aktop, M. (2024). Kurumsal ve Örgütsel İletişim: Bibliyometrik Bir Analiz. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(4), 1-28. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1480716>

Haleblian, J., Devers, C. E., McNamara, G., Carpenter, M. A., and Davison, R. B. (2009). Taking Stock of What We Know About Mergers and Acquisitions: A Review and Research Agenda. *Journal of Management*, 35(3), 469-502.

Irayantı, L. (2019). How merger and acquisition affect firm performance and its quality. *Journal of Accounting Finance and Auditing Studies (JAFAS)*, 5(3), 42-53. <https://doi.org/10.32602/jafas.2019.30>

Karademir, B. ve Durmuş, A. H. (2021). Bağlı ortaklığına sonradan birleşme uygulayan şirketlerde, bağlı ortaklık yatırım tutarı ile devralınan şirketin öz sermaye tutarı ilişkisinin incelenmesi ve bilançoda raporlanması. *The Journal of Academic Social Sciences*, 120(120), 370-384. <https://doi.org/10.29228/asos.52263>

Karaköse, T., Yirci, R., Papadakis, S., ÖZDEMİR, T. Y., Demirkol, M., & Polat, H. (2021). Science mapping of the global knowledge base on management, leadership, and administration related to covid-19 for promoting the sustainability of scientific research. *Sustainability*, 13(17), 9631. <https://doi.org/10.3390/su13179631>

Mumlu Karanfil, S., ve Doğan, A. (2023). İş güvencesizliğinin presenteeism (iş yerinde görünürde var olma) davranışına etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolü. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (58), 379-401. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1276180>

Kaya, Ö. ve Konuk, F. (2024). Türkiye finansal raporlama standartları'nın uygulanmasına ilişkin görüşler. *Özgür Yayınları*. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub438>

Kıymık, H. (2017). TMS/TFRS2ye Göre İşletme Birleşmeleri: Örnek Uygulama. *Yüksek Lisans Tezi*. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kumar, R. (2009). Post-merger corporate performance: an indian perspective. *Management Research News*, 32(2), 145-157. <https://doi.org/10.1108/01409170910927604>

Kumar, S. A. S. ve Bansal, L. K. (2008). The impact of mergers and acquisitions on corporate performance in india. *Management Decision*, 46(10), 1531-1543. <https://doi.org/10.1108/00251740810920029>

Lako, A. (2016). Peranan corporate strategy dalam kesuksesan-kegagalan merger & akuisisi: suatu telaah literatur. *Kinerja*, 8(1), 70-81. <https://doi.org/10.24002/kinerja.v8i1.809>

Lirio-Loli, F., and Dextre-Martínez, W. (2022). Bibliometric analysis of the scientific production found in Scopus and Web of Science about business administration. *Business School*, 2760, 1-11.

Musah, A., Abdulai, M. S., and Baffour, H. (2020). The effect of mergers and acquisitions on bank performance in ghana. *Asian Journal of Economics and Empirical Research*, 7(1), 36-45. <https://doi.org/10.20448/journal.501.2020.71.36.45>

Müslümov, A. (2002). The measurement of the market's reaction to merger announcements. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, (2002/6), 1-14. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2097654>

Nuansari, S. (2020). Performance of merger and acquisition, director experience, and moderation effects of board characteristics, bidder characteristics, and type of merger and acquisition. *Manajemen Bisnis*, 10(1), 41-48. <https://doi.org/10.22219/jmb.v10i1.10788>

Ragazou, K., Passas, I., Garefalakis, A., & Dimou, I. (2022). Investigating the research trends on strategic ambidexterity, agility, and open innovation in smes: perceptions from bibliometric analysis. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 8(3), 118. <https://doi.org/10.3390/joitmc8030118>

Serin, H., Durgun, M., ve Durgun, S. (2020). A review on behavioral strategy studies within forest products industry. *Düzce Üniversitesi Bilim Ve Teknoloji Dergisi*, 8(1), 1002-1019. <https://doi.org/10.29130/dubited.642464>

Sucu, Ö.E. (2017). Şirket birleşmelerinin şirket değerlemesi ile finansal açıdan başarılarının irdelenmesi ve bir uygulama. Doktora Tezi. Kocaeli Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, O. N. (2016). Türkiye'deki Şirket Birleşmeleri Verilerinin Yıllar İtibariyle Analizi ve Dünya Geneli, ABD, AB ve Asya-Pasifik Verileri ile Karşılaştırması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(15), 229-255.

Taşçı, M. Z., ve Akbalık, M. (2024). Şirket Birleşmelerinin Firma Performansına Etkisi: Türkiye Sigorta Şirketi Örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 39(1), 80-99.

Thanuskodi, S. (2010). Bibliometric analysis of the Journal Library Philosophy and Practice from 2005-2009. *Library Philosophy and Practice*, 1-6.

Ullah, R., Asghar, I., & Griffiths, M. (2022). An integrated methodology for bibliometric analysis: a case study of internet of things in healthcare applications. *Sensors*, 23(1), 67. <https://doi.org/10.3390/s23010067>

Visser, M., van Eck, N. J., and Waltman, L. (2020). Large-scale comparison of bibliographic data sources: Scopus, Web of Science, Dimensions, Crossref, and Microsoft Academic. *Centre for Science and Technology Studies*, 10732, 1-34.

Yeşilkaya, E. (2019). İşletme Birleşmelerinin Türk Hukuku ve Türkiye Muhasebe Standartları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

31.12.1960 tarihli ve 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu, (R.G. 6.1.1961-10700)

01.07.1964 tarihli ve 488 Sayılı Damga Vergisi Kanununa, (R.G. 11.7.1964-11751)

25.10.1984 tarihli ve 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu, (R.G. 2.11.1984-18563)

07.12.1994 tarihli ve 4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun,(R.G. 13.12.1994-22140)

TFRS3 İşletme Birleşmeleri Standartı, (R.G. 31.3.2006-26125)

13.06.2006 tarihli ve 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu, (R.G. 21.06.2006-26205)

13.01.2011 tarihli ve 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu,(R.G. 14.2.2011-27846)

2025, 14 (1), 397-414 | Araştırma Makalesi

Kırılğan Narsisizm ile Kaçınğan Bağlanma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

H. Beril Ramazanoğlu ¹

Eyyüb Ensari Cicerali ²

Öz

Bu araştırmanın amacı kırılğan narsisizm ile bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Kırılğan narsisizm depresiflik, aşırı alçak gönüllü tutumlar, eleştiri hassasiyeti ve diğerleri ile olan ilişkilerde büyükenmeci beklentiler ille karakterizedir. Kırılğan narsisizmde içe dönüklük, yoğun sevgi arzusunun karşılık yakınlık korkusu, utanç eğilimli olumsuz duygular, reddedilmeye aşırı duyarlılık, kaçınğanlık, ilişkilerde yoğun kaygı ve kendini saklama eğilimlerinin mevcut olmasından dolayı bağlanma stilleri ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu araştırma, 18 yaş ve üzeri 114 erkek, 180 kadın ve 1 diğer olmak üzere toplam 295 katılımcıya ulaşılmıştır. Çalışma, Google Formlar aracılığı ile oluşturulan form yardımı ile, Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği ve kırılğan narsisizmi değerlendirmek için ise Kırılğan Narsisizm Ölçeği (KNÖ) ulaştırılıp, cevaplanması sonucu tamamlanmıştır. Formların değerlendirilmesi, Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin tespiti için One-Way ANOVA (Welch's) testi, Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Türlerinin tespitinde tanımlayıcı istatistik kullanılmıştır. Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin Post-Hoc Analizi Games-Howell Post-Hoc Test ile yapılmıştır. Araştırmaya katılım gösteren bireylerin kırılğan narsisizm soru bazında puanları (3.52), ve total puan olarak ortalama (28,2) puan olarak tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan bireylerin Bağlanma stilleri değerlendirildiğinde %62,7 si güvenli, %8,8'i kaçınğan ve %19,3 kaygılı bağlanma stillerine uygun olduğu görülmüştür. Kırılğan narsisizm ile bağlanma stilleri arasında yüksek düzeyde ilişki ($p<0.001$) tespit edilmiştir. Sonuç olarak, kırılğan narsisistik özelliğinin bağlanma stilleri ile yüksek ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırılğan Narsisizm, Narsisizm, Kaçınğan Bağlanma, Bağlanma, Kaygılı Bağlanma

Ramazanoğlu, B., & Cicerali, E. E. (2025). Kırılğan Narsisizm ile Kaçınğan Bağlanma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 397-414. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1588154>

Geliş Tarihi	19.11.2024
Kabul Tarihi	13.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Klinik Psikoloji Yüksek Lisans Öğrencisi, Nişantaşı Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Klinik Psikoloji, İstanbul, Türkiye, pskberilramazanoğlu@gmail.com, ORCID: 0009-0003-6515-6719

² Doç. Dr., İstanbul Galata Üniversitesi, Psikoloji Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye, ensari.cicerali@galata.edu.tr, ORCID:0000-0001-5943-9972

2025, 14 (1), 397-414 | Research Article

Examination of the Relationship Between Vulnerable Narcissism and Avoidant Attachment

H. Beril Ramazanoğlu ¹

Eyyüb Ensari Cicerali ²

Abstract

The purpose of this study is to examine the relationship between vulnerable narcissism and attachment styles. Vulnerable narcissism is characterized by depressiveness, excessively modest attitudes, sensitivity to criticism, and grandiose expectations in relationships with others. It is thought that vulnerable narcissism is related to attachment styles because of the presence of introversion, intense desire for love versus fear of intimacy, negative emotions that tend to be shameful, excessive sensitivity to rejection, avoidance, intense anxiety in relationships, and self-concealment. This study reached a total of 295 participants, 114 male, 180 female, and 1 other, aged 18 and over. The study was completed by sending and answering the Three-Dimensional Attachment Styles Scale and the Fragile Narcissism Scale (FNS) to assess fragile narcissism with the help of a form created via Google Forms. In the evaluation of the forms, One-Way ANOVA (Welch's) test was used to determine the relationship between vulnerable narcissism and attachment styles, and descriptive statistics were used to determine vulnerable narcissism and attachment types. Post-Hoc Analysis of the Relationship between Attachment Styles was performed using Games-Howell Post-Hoc Test. The scores of the individuals participating in the study on the basis of fragile narcissism questions were determined as (3.52), and the average total score was determined as (28.2). When the attachment styles of the individuals participating in the study were evaluated, it was seen that 62.7% were secure, 8.8% were avoidant, and 19.3% were anxious. A high level of relationship ($p<0.001$) was determined between vulnerable narcissism and attachment styles. As a result, it was determined that the vulnerable narcissistic trait was highly related to attachment styles.

Keywords: Vulnerable Narcissism, Narcissism, Avoidant Attachment, Attachment, Anxious Attachment.

Ramazanoğlu, B., & Cicerali, E. E. (2025). Examination of the Relationship Between Vulnerable Narcissism and Avoidant Attachment, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 397-414. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1588154>

Date of Submission	19.11.2024
Date of Acceptance	13.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Clinical Psychology Graduate Student, Nişantaşı University, Graduate Education Institute, Clinical Psychology, İstanbul, Türkiye, pskberilramazanoğlu@gmail.com, ORCID: 0009-0003-6515-6719

² Assoc. Prof. Dr., İstanbul Galata University, Department of Psychology, İstanbul, Türkiye, ensari.cicerali@galata.edu.tr, ORCID:0000-0001-5943-9972

Giriş

Narsisizm kavramı, Yunancada duygusuzluk ve duyarsızlık manasına gelen "narke" sözcüğü ile bağlantılıdır ve bu mitolojide de Narkissos'un diğerlerine olan duygusuzluğunu ve duyarsızlığını anlatmaktadır (Geçtan, 2003, s. 254). Narsisizm kavramının kökeni Yunan mitolojisinde kendine duyduğu aşk yüzünden ölen Narkissos'a dayanmaktadır. Mitolojiye göre Narkissos oldukça dikkat çekiciydi ve yaş aldıkça daha da güzelleşip herkesi kendine hayran bırakıyordu ancak yalnızca kendi güzelliğiyle ilgilenecek tüm taliplerini kibirli bir şekilde reddediyordu. Günlerden bir gün nehir perisi Ekho da bu gence âşık oldu ve aşkını Narkissos'a itiraf etmeyi denedi ancak o da diğerleri gibi hor görülerek reddedildi. Ekho reddedilmiş olmanın verdiği üzüntü ile tanrılara Narkissos'u cezalandırmaları için yalvardı. Ekho'nun üzüntüsüne kayıtsız kalamayan tanrılar Narkissos'un kibrini cezalandırmak istediler ve Narkissos bir gün nehirden su içerken kendi yansımasını fark etti ve bu yansıma kapılarak kendisini izlemeye başladı. Yansımasının başında yemeden içmeden oturdu ve en sonunda hissettiği bu derin aşk ile kendisini kaybedip yansımaya kavuşabilmek için nehrin sularına düşüp boğuldu ve yansımaya kavuştuğu nehrin kenarında bir çiçek büyümüş ve o tarihten itibaren Nergis adıyla anılmıştır (Ovidius, 1994, s. 80).

Narsisizm, bireylerin benlik algısını, kişilerarası ilişkilerini ve psikolojik iyi oluşlarını derinden etkileyen çok boyutlu bir olgudur (Miller ve Campbell, 2008). Özellikle kırılğan narsisizm, düşük benlik saygısı, reddedilme hassasiyeti ve aşırı duyarlılıkla ilişkilendirildiğinden psikopatoloji ile güçlü bağlara sahip görülmüştür (Dickinson ve Pincus, 2003). Kırılğan narsisizmin bağlanma stilleriyle olan ilişkisi bireyin erken dönem ilişkisel deneyimleriyle şekillenmekte olup, bu durum hem klinik psikoloji hem de gelişim psikolojisi bağlamında incelenmesi gereken önemli bir konu olarak ele alınmıştır (Cain, Pincus, ve Ansell, 2008). Narsisizmin farklı boyutlarının kişilerarası işlevselliğe etkisi ve duygusal düzenleme süreçleriyle ilişkisi giderek daha fazla araştırılmaktadır (Pincus ve Lukowitsky, 2010). Kırılğan narsisizmin psikolojik iyi oluş üzerindeki olumsuz etkileri göz önüne alındığında, bu yapının bağlanma stilleri ile olan etkileşiminin anlaşılması hem terapötik müdahalelerin geliştirilmesi hem de bireylerin içsel dünyalarını anlamlandırmaları açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, Kırılğan narsisistik kişilik özellikleri sergileyen bireylerin bağlanma stilleri ile olan ilişkilerinin tespit edilmesinin önem arz ettiği düşüncesi sonucunda, kırılğan narsisizm ile bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın konusu ve amacı bağlamında literatür de dikkate alınarak bazı hipotezler geliştirilmiştir. Buna göre:

Hipotez 1: Kırılğan narsisizm ile kaçınan bağlanma arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Hipotez 2: Kırılğan narsisizme sahip bireyler kaçınan bağlanma stiline sahiptir.

Hipotez 3: Kırılğan narsisizme sahip bireyler güvensiz bağlanma stiline sahiptir.

Son yıllarda narsisizme ilişkin yapılan çalışmalar artmıştır. Narsisizmin birçok türü olduğu bilinmekle birlikte iki ana temel yapısı olduğu kabul edilmektedir. Araştırmacılar bu iki yapıyı Büyükleme (grandiyöz tip) narsisizm ve kırılğan narsisizm (gizli/örtük narsisizm) olarak ele almışlardır (Pincus ve Lukowitsky, 2010). Yapılmış olan çalışmalara göre birden çok narsisizm türü olması göze çarpmaktadır. Çalışmalarda öne çıkan iki

narsisizm türü ise büyülenmeci narsisizm ve kırılğan narsisizm olmuştur (Dickinson ve Pincus, 2003; Fossati ve diğçerleri, 2005; Miller ve Campbell, 2008;

Büyülenmeci narsisizm kibir, agresif tutumlar ve büyülenmeci düşünce ve davranışlar ile karakterizedir (Caligor ve diğçerleri, 2015; Pincus ve Lukowitsky, 2010). Narsisizmin öteki yüzünde yer alan kırılğan boyutta ise eleştiriye yoğun hassasiyet ile birlikte kendilerini başkaları ile durmaksızın kıyaslama davranışı mevcuttur. Büyülenmeci narsisizmin aksine bu bireyler utangaç ve içe dönük bir yapıya sahiptirler (Caligor ve diğçerleri, 2015; Ponti ve diğçerleri, 2019). Daha önce yapılmış çalışmalara göre her iki narsisizm türünde de bireylerin ilişkilerinde kendi ihtiyaçlarına dönüş alabildikleri sürece ilişkilerini sürdürdüklerinden bahsedilmiştir (Cain ve diğçerleri., 2008; Lachowicz-Tabaczek ve diğçerleri, 2019; Leary, Bednarski, Hammon ve Duncan, 1997).

Kaçınğan bağlanma stili, bireylerin erken çocukluk döneminde bakım verenleriyle yaşadıkları deneyimlerin bir sonucu olarak gelişir ve yaşam boyu kişilerarası ilişkilerini etkiler. Güncel araştırmalar, kaçınğan bağlanma stiliinin romantik ilişkilerde ve psikolojik sağlık üzerinde önemli etkileri olduğunu göstermektedir (Yıldızhan,2017, s.67). Kaçınğan bağlanma stiline sahip bireyler, yakın ilişkilerde duygusal yakınlıktan kaçınma ve bağımsızlıklarını koruma eğilimindedirler. Bu kişiler, partnerlerinin duygusal ihtiyaçlarına yanıt vermekte zorlanabilir ve derin duygusal bağlar kurmaktan çekinebilirler. Bu durum, ilişkilerde duygusal mesafe ve iletişim sorunlarına yol açabilir. (Simonelli ve diğçerleri, 2014; Bartholomew ve Horowitz, 1991; Ainsworth ve diğçerleri,1978)

Otway ve Vignoles (2006), çocuklukta tutarsız ebeveyn ilgisine maruz kalan bireylerde kırılğan narsisizmin, reddedilme korkusu ve bağlanma kaygısıyla birlikte ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Pincus ve arkadaşları (2009) kırılğan narsisizmin, düşük kişilerarası güven ve duygusal bağımlılıktan kaçınma ile ilişkili olduğunu bulurken, Wright ve arkadaşları (2010) kaçınğan bağlanmanın bireylerin içsel benlik değerlerini koruma çabasını nasıl şekillendirdiğini incelemiştir. Ancak bu çalışmalar genellikle ayrı ayrı ele alınmış olup, kırılğan narsisizm ve kaçınğan bağlanmanın dinamik ilişkisini detaylı bir şekilde ele alan bütüncül araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bu eksiklik, mevcut literatürde önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Özellikle kırılğan narsisizme sahip bireylerin kaçınğan bağlanma eğilimleriyle nasıl bir savunma mekanizması geliştirdiğini anlamak hem klinik psikoloji hem de kişilerarası ilişkiler bağlamında büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, çalışmamız kırılğan narsisizm ve kaçınğan bağlanmanın etkileşimini daha derinlemesine inceleyerek, bu iki yapının ilişkisel dinamikleri nasıl şekillendirdiğine dair önemli bulgular sunmayı amaçlamaktadır.

1. Narsisizmin Farklı Yüzleri

Sağlıklı narsisizm, bazen normal narsisizm olarak da adlandırılmak ile birlikte olumlu öz saygıyı sürdürmek için makul ve ölçülü bir kapasiteden oluşur. Sağlıklı işleyişin uyum sağlayıcı ve önemli bir yönü olarak kabul edilen bu kapasite, kişinin kişisel özelliklerinin gerçekçi bir değerlendirmesini ve başkalarına karşı empati kapasitesini gerektirir. Literatüre göre kişisel eylemlilik duygusu, hırsların peşinde koşma ve kişisel yenilginin ardından öz saygının yeniden kazanılması için sağlıklı narsisizm gereklidir (Kealy ve Rasmussen, 2012, s. 357). Narsisistik gereksinimlerin oluşumu patolojik değildir; olağan ve yaratıcı bir yaşamın önemli kavramlarındanr. Sağlıklı ya da normal narsisizm, kişilerin yaşamlarını uyum içerisinde sürdürebilmeleri bağlamında oldukça önemlidir.

Sağlıklı narsisizme sahip bireylerde etkili savunma mekanizmaları bulunmaktadır. Bu sebepten kişiler olumlu eylemlerden memnuniyet ve gurur duymaya da eğilimlidir (Kealy ve Rasmussen, 2012, s. 357).

Sağlıklı narsisizm kavramının temelinde birey, kendini duygu ve düşüncelerinin odağına almaktadır ve özsevi ve özsaygısını da diğerlerine bağımlı olmadan deneyimlemektedir. Bireylerin, başkaları tarafından beğenilme, sevilme ve onay alma gibi iyi hisler uyandıran tepkilere gereksinimi vardır; bunlar narsisistik gereksinimlerdir ve oldukça normaldir (Geçtan, 2003, s. 253).

Patolojik narsisizm kavramı ilk olarak 1980 yılında DSM- III'te (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) ele alınmıştır. DSM- IV'ün 1994 yılında yayınlanmasıyla kişilik bozuklukları A, B ve C olmak üzere üç kümeye ayrılmış olup, narsisistik kişilik bozukluğu "B" kümesinin içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. DSM-V'te ise Eksen II bozukluğundan çıkartılarak "genç yetişkinlik döneminden başlayan farklı şartlarda ortaya çıkan, grandiyözite (fantezi ve/veya eylemlerde), yoğun hayran olunma gereksinimi ve empati yoksunluğu ile seyreden yaygın bir örüntü olarak ele alınmıştır (DSM-V; American Psychiatric Association, 2013, s. 669- 670; Köroğlu, 2013, s. 333-334).

Sağlıklı narsisizmin aksi olarak patolojik narsisizm, dış kaynaklardan beslendiğinden kişilerin yaşamlarında uyum bozukluğu yaratmaktadır. Kernberg'e göre patolojik narsisizme sahip kişilikler, zayıf kendiliklerini güçlü tutabilmek adına başkalarına güçlü bir şekilde ihtiyaç duysalar bile durum tam tersiymiş gibi davranırlar. Çevresindeki kişilerde bıraktığı izlenimler; fazlasıyla özgüvenli, umursamaz ve soğuk olmalarıdır. Narsisizmin sağlıklı boyutunda yoğun bir hayran olunma gereksinimi mevcuttur ve bu kişilikler tüm sosyal yaşantılarını hayran olunma temeli üzerine inşa etmektedirler (Kernberg, 1975, s. 214).

2. Kırılğan Narsisizm

Kırılğan Narsisistik Bozukluk eleştiriye hassasiyet, olumsuz durumlara aşırı duyarlılık, başarısızlık tahammülü olmayan, çekingen ve yüksek kaygı düzeyi ile tanımlanmıştır (Wink, 1991, s. 593). Literatüre bakıldığında kırılğan narsisizme sahip bireylerin psikolojik bir acı içerisinde olduğundan bahsedilmiş olup, bu acının özel bir konumda olma arzusu, boşluk hissi, düşük kendilik saygısı ve utanç ile ilişkili olduğu belirtilmiştir (Campbell ve Miller, 2013, s. 133-146). Kırılğan narsisizme sahip bireylerin eleştiri karşısında yoğun hassasiyete sahip olduğu ve değerlendirilecekleri durumlardan kaçındıkları belirtilmiştir. Kırılğan Narsisistik Kişilik Bozukluğu olan bu kaçınma tutumu ise bireyi olumsuz değerlendirmelerden uzak tutarak büyülenmeci kendiliğin korunmasına hizmet etmektedir (Foster ve Trim, 2008, s. 1004-1017). Kırılğan Narsisistik (KN) bireylerin tutumları, yeterli ilgiyi ve hayranlığı göremediklerini düşündüklerinde öfkeli tutumlara dönüşür. Bu öfkeleri de gerçekçi olmayan beklentilerinde kaynaklanmaktadır ve bu öfke ve narsisistik kırılmayı deneyimlememek için ilişkilerden kaçınmaktadırlar (Dickinson ve Pincus, 2003, s. 188-207).

KN, psikolojik sıkıntı ve olumsuz duygular (örneğin, kaygı, utanç), düşük öz saygı ve aşağılık duyguları ile karakterize olmasının yanı sıra, benmerkezci ve düşmanca kişilerarası davranışlarla ilişkili bulunmuştur. Bazı yönlerden büyülenmeci narsisizmden ayrılrsa da ikisinin de bir düşmanlık çekirdeği içerdiği düşünülmüştür. Yapılmış çalışmalarda Narsisistik Kişilik Bozukluğu, sosyal ilişkilerde bozucu bir etkiye

sahip olmak ile bireylerde strese neden olmak ilişkili olduğu belirtilmiştir (Miller ve diğerleri, 2007, s. 170-177).

3. Bağlanma ve Gelişim

Bağlanma kuramında akla gelen ilk isim olan Bowlby bağlanma kavramını bireylerin hayatlarında önemli olduklarını düşündükleri bireylere karşı oluşturdukları duygusal bağlar olarak tanımlamıştır (Bowlby, 2014, s. 267-270). Doğumdan itibaren ilk 2 yıl bebeğin; zihinsel, emosyonel ve fizyolojik olarak en hızlı geliştiği dönemler olmak ile birlikte bebeğin yalnızca fizyolojik ihtiyaçlarının giderilmesi yeterli olmayacaktır. Kendisine bakma becerisinden yoksun olan bebeğin bakım veren kişiye bağımlı hale gelmesi kaçınılmazdır. Bebeğin bağımlı olduğu bakım vereni ile kurmuş olduğu ilişki zihinsel, duygusal ve fizyolojik gelişimi için hayati önem taşımaktadır (Tüzün ve Sayar, 2006, s. 24). Bowlby'ye göre bağlanma doğumla birlikte şekillenmeye başlar ve tüm yaşam sürecini etkiler ve zamanla değişime karşı dirençli hale gelmeye başlar. Bakımveren ile çocuk ilişkilerinin daha kapsamlı incelenmesi ve Bowlby'nin bağlanma kuramını ortaya koymasıyla çocuk ve yetişkinlerde gözlemlenen psikopatolojik durumların bağlanma ile ilişkili olabileceği ortaya çıkmıştır (Tüzün ve Sayar, 2006, s. 32; Bowlby, 2014, s. 267-270).

Bireylerin kişilik özelliklerine etki edebilecek birçok etken vardır. Bu etkenlerin başında bakım verenler ile kurulmuş olan ilişkiler vardır. Bağlanma, çocuk ile bakım veren arasında oluşan ilişkide, çocuğun bakım veren ile yaklaşma isteği ile gelişen, tutarlı ve süreklilik içerisinde olan emosyonel bir bağ olarak açıklanmıştır (Thompson, 2002, s. 164-172). Bu olumlu yönde tutarlı ve sürekli olan bağ ise güvenli bağlanma stilini ortaya koyacaktır (Mickelson ve diğerleri, 1997, s. 1096). Bu çerçevede bağlanma stilleri üzerinden ebeveyn çocuk ilişkilerinin ilerleyen dönemde nasıl şekilleneceğine dair bilgiler aktarılacaktır. Çocukluk dönemlerinde yeterli düzeyde duygusal, fizyolojik ve psikolojik bakım alan güvenli bağlanmış bireyler çeşitli problemler karşısında umutludurlar ve diğer kişilerden destek isteme konusunda zorlanmamaktadırlar. (Yıldızhan, 2017, s. 67). Erken dönemde ebeveyninden yeterli destek alamama ile birlikte iletişim kurmada çeşitli zorluklarla karşılaşan bireylerde kaygılı bağlanma oluşacağından bahsedilmiştir. Kaygılı bağlanmada ayrılık korkusuna karşılık bağımlı davranışlar da yer almaktadır. (Bowlby, 2014, s. 267-270). Kaygılı bağlanmış bireylerin kendilerinden şüphe duyan, diğerlerini kendisi ile yaklaşma konusunda isteksiz olarak algılayan, kıskanç ve duygusal stabillik gösteremeyen kişiler olduğundan bahsedilmiştir (Mickelson ve diğerleri, 1997, s. 1092).

Kaçınan bağlanma stiline sahip bireylerin erken çocukluk döneminde bakım verenin ilgisizliğine karşılık olarak kayıtsız olma durumu geliştirdikleri belirtilmiştir. Bu bireylerin bağlanma figürü ile temas etmekten kaçınma ile birlikte diğer kişilere de mesafeli tutumlar içerisinde oldukları belirtilmiştir (Kesebir, Kavzoğlu ve Üstündağ, 2011, s. 331-332). Bağlanma figürünün ilgisiz tutumlarına maruz kalmaktan dolayı kendi kendine yetme davranışları geliştirmiş olan bu bireylerin her işi kendileri yapmaya çalışan ve bağımlı gerektiren durumlardan kaçınan yetişkinlere dönüşebilmekte oldukları vurgulanmıştır. Kaçınma davranışının altında ise başkalarına ihtiyaç duysalar dahi yanlarında kimse olmayacağına dair erken çocukluk dönemlerinde oluşmuş olan derin inançlar yer almaktadır. Kendilerine yeten bireyler olarak gözüken kaçınan bağlanma stiline sahip kişilerin empati kurma yönünden çeşitli zorluklar yaşadığı,

kurdukları ilişkilerde de bunların yansımalarının olacağı belirtilmiştir (Yıldızhan, 2017, s. 67-68).

Narsisizmin gelişim ve bağlanma ile ilişkili olduğu bilinmektedir (Fossati ve diğerleri, 2015). Narsisizme daha yumuşak bir zeminden bakan Kohut, narsisizmi normal gelişimde meydana gelmiş olan gelişimsel bir duraklama olarak değerlendirmiştir. Kohut, narsistik gelişimi "Grandiyöz kendilik ve idealleştirilmiş ebeveyn imagosu" olarak iki yönlü ele almıştır. İki yönün de birbirine paralellik göstererek gelişeceğini vurgulamış, yetişkinlik dönemlerinde bireyin değer ve ideallerinin oluşmasını sağlayacağını açıklamıştır. Bakım verenler çocuğun ihtiyaçlarını karşılayamazlarsa travmatik şekilde kırılmalar yaşanması sonucu gelişimsel duraklamalar oluşacağını belirtmiştir (Kohut, 1971, s. 39-43). Kendilik psikolojisine göre patolojik narsisizm, kendiliğin erken dönemde duygusal olarak yetersiz beslenmesini içerir ve bu da duygulanım, benlik kavramı ve davranışlarda kronik rahatsızlıklara yol açar (Kohut, 1971, s. 207-222; Kohut ve Wolf, 1978, s. 413-425). Masterson ise, bakım verenin yeterli düzeyde aynalama yapamamasının bakım verenin depresyonda olması ve bakım verenin narsistik duygulanımlarının varlığı ile ilişkili olduğunu öne sürmüştür (Masterson, 1981, s. 33-35). Winnicott kendilik gelişimini bağlanma ile ilişkilendirerek narsisizmin oluşumuna dair ifadelerde bulunmuştur. Winnicott'a göre ebeveynin çocuğun taleplerine verdiği tepkiler (uygunsuz açıklık çığıkları, öfke patlamaları) çocuğun kendilik deneyiminin doğasını belirlemede çok önemli bir rol oynamaktadır. Ebeveynin ihtiyaçlarının çocuğunun üzerine kronik olarak dayatılması gibi, tutmadaki dayanılmaz düzeydeki başarısızlık, çocuğa kendi dünyasında "gerçek" benliğin ifadesine yer olmadığı mesajını vermektedir (Winnicott, 1956, s. 300-305).

Bireyler zayıflık duygularını yüzeysel olarak beğenilmenin geçici parıltısıyla maskeler ve karşılıklı kırılma ve bağımlılık tehdidi taşıyan olgun, onaylayıcı ilişkileri sürdürmek yerine kendilik nesnesi deneyiminin üstünkörü bir biçimini sağlamak için sığ karşılaşmalar arayabilirler (Morrison, 1983, s. 295-318). Fairbairn, erken dönemde olumsuz yaşantıları olan bireylerin; yeniden olumsuz yaşantıları deneyimlemek için gerekli olan korkularını daha sonraki kişilerarası ilişkilere taşıma eğiliminde olduklarını belirterek bu bireylerin yüzeysel veya uzak ilişkiler kurarak gerçek yakınlıktan kaçındıklarını ifade etmiştir (Fairbairn, 1952, s. 123-124). Erken dönemde karşılanması gereken ihtiyaçlar esnasında deneyimlenen eleştiri, reddedilme ve ihmal gibi durumların utanç ve hayal kırıklığı oluşturarak kırılma narsisizmin oluşumuna zemin hazırlayacağından bahsedilmiştir (Dickinson ve Pincus, 2003, s. 188-207). Mahler'in teorisi, sağlıklı bir benlik algısı oluşabilmesi için güvenli bağlanmanın oldukça önemli olduğunu belirterek, narsisizmin gelişiminde erken çocukluk dönemindeki anne-bebek ilişkisinin ve bireyleşme sürecinin önemli rol oynadığını vurgulayarak sağlıklı gelişimin anahtarının güvenli bağlanma ve uygun şekilde ayrılma olduğunu belirtir (Mahler, Pine ve Bergman, 1975, s. 139-152).

Gelişimde ebeveynlerinin oldukça büyük bir rolü olduğu aşıkardır ve ebeveynlik stillerinin narsistik kişilik gelişimi ile ilişkili olduğu Baumrind'in ebeveynlik stillerinde belirtilmektedir. Baumrind ebeveynlik stillerini; otoriter, demokratik, izin verici ve ihmalkâr olarak dört kategoride ele almıştır. Otoriter ebeveynleri; çocuğa mesafeli ve kontrolcü olarak açıklarken demokratik ebeveynlerin kontrolcü, iletişim içerisinde olan, zaman zaman talepkâr olsa da ilişkilerde sıcak ve olumlu olduklarını ileri sürmüştür. Baumrind izin verici ebeveynlerin ise kontrolcü ve talepkâr olmayan daha sıcak

yaklaşımlar sergilediklerini açıklarken ihmalkâr ebeveynlerin çocuklarının sorumluluklarını almadıklarını ve genel olarak ihmal edici tutumlara sahip olduklarını , otoriter ebeveynlik stili çocuklarda yetersizlik duygularına yol açabilir ve ebeveynlerin olumsuz tutumlarıyla eleştirileri çocuğun benlik algısına zarar vererek ileride narsistik savunma mekanizmalarına başvurmalarına neden olabileceğini belirtmiştir (Baumrind, 1991, s. 56-91).

İzin verici ebeveynlik stili ise sınırsız hoşgörü ve disiplinsizlik ile karakterize olduğu için narsistik kişilik gelişimine zemin hazırlayabilmektedir. Çocuğun her isteği yerine geldiğinde ebeveynler otorite figürü olarak oldukça zayıf olacaktır ve çocuğun zihninde her şeyin kendisi için var olduğu inancı oluşacaktır. Sağlıklı ve gerekli sınırları olmayan ebeveynler ile büyüyen bir çocuk başkalarının ihtiyaç ve duygularını anlamakta zorlanabilir ve ilerleyen dönemlerde dış dünyada karşılaştığı engellenmeler ve sınırları tolere etmekte de zorlanabilir. İhmal edici ebeveynlik stiline bakıldığında ise çocuğun hem duygusal hem de fiziksel olarak ihtiyaçları karşılanmadığı için değersizlik ve ihmal edilmişlik duyguları ile narsistik eğilimlere sahip olabileceği düşünülmektedir. Baumrind'in ebeveynlik stillerinden olan demokratik ebeveynlik stili, narsistik kişilik gelişiminde önleyici bir ebeveynlik stildir. Demokratik ebeveynler çocuğun sağlıklı bir benlik algısı oluşturmasını desteklerken aynı zamanda sevgi ile sağlıklı sınırlar oluşturarak çocuğun kendisine güvenli olmasını sağlarlar. Ebeveynlik stilleri ve çocuk gelişimi ilişkisinin ele alındığı çalışmalarda demokratik ebeveynlik stiline en uygun ebeveynlik stili olduğu ortaya çıkarken ihmalkâr ebeveynlik stiline ise çocukları gelişimsel anlamda son derece olumsuz etkilediği bulunmuştur (Sümer ve diğerleri, 2010, s. 44).

4. Yöntem

4.1. Örneklem

Bu araştırma çevrimiçi örneklem bulunarak yapılmıştır. Araştırmanın örneklemini 18 yaş ve üzeri 114 erkek, 180 kadın ve 1 diğer olmak üzere toplam 295 bireyden oluşmaktadır. Araştırmada yer alan bireyler rastgele yöntem ile seçilmiştir.

Araştırma değişik yaş ve meslek gruplarından kişilere ulaşılması düşüncesiyle Batarya Google Formlar aracılığı ile oluşturulup çeşitli gruplara iletilmiştir. Ortalama 600 kişiye ulaşılmış olup, 309 kişi araştırmaya katılmayı kabul edip form doldurmuştur. Katılım sağlayan 309 bireyden 295'inin verisi araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmaya katılmayı kabul edip form dolduran 14 katılımcı 18 yaş sınırının altında kaldığı için araştırmaya dahil edilmemiştir.

4.2. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada demografik bilgilerin elde edilebilmesi için araştırmacının hazırladığı demografik bilgi formu kullanılmıştır. Bireylerin bağlanma stillerini değerlendirmek için Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği (ÜBBSÖ) (Erzen, 2016, s.15), kırılğan narsisizmi değerlendirmek için ise Kırılğan Narsisizm Ölçeği (KNÖ) (Şengül ve arkadaşları, 2015, s. 231) kullanılmıştır.

4.3. Demografik Bilgi Formu

Araştırmaya katılanların özelliklerini belirlemek için hazırlanan formda; yaş, ikamet edilen il, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu gibi sorulara yer verilmiştir.

4.4. Kırılğan Narsisizm Ölçeği (KNÖ)

Araştırmada kırılğan narsisizm özelliklerinin değerlendirebilmesi amacıyla Kırılğan Narsisizm Ölçeği kullanılmıştır. Hendin ve Cheek tarafından geliştirilmiş olan bu ölçek üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu boyutlar kırılğanlığın, içe dönüklüğün ve aşırı duyarlılığın tespit edilmesi amacıyla kullanılmaktadır. Ölçek 5'li likert tipi 10 maddelik sorulardan oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı 0.63 olarak belirtilmiştir (Hendin ve Cheek, 1997, s. 588-589). Katılımcılardan her bir soruyu duygu ve davranışlarını tanımlama derecesine göre 1 ile 5 puan "1 (Hiç tanımlamıyor / Doğru değil / Kesinlikle katılmıyorum) ile 5 (Oldukça tanımlıyor /Doğru/ Kesinlikle katılıyorum)" arasında puanlamaları istenmiştir. Sorulara verilen cevapların toplam puanlarının artması kırılğan narsisizm düzeyinin de arttığını göstermektedir.

Şengül ve arkadaşları (2015, s. 231) tarafından Türkiye'deki geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan ve analizler sonucunda ölçeğin Türkçe formu 8 madde olarak düzenlenmiştir. Kırılğan narsisizm ölçeği, Cronbach alfa katsayısının 0.66 olduğu ve ölçek "aşırı duyarlılık" olarak tek bir boyut olarak uyarlanmıştır. Şengül ve arkadaşları (2015, s. 231) çalışmalarında Kırılğan Narsisizm Ölçeğinin toplam puanına ilişkin iç tutarlık katsayısı 0.58 olarak tespit etmişlerdir (Şengül ve arkadaşları, 2015, s. 231).

Bu çalışmada Şengül ve arkadaşlarının (2015, s. 231) Türkçe formu kullanılmıştır.

4.5. Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği

Bu çalışmada, bireylerin bağlanma stillerini değerlendirebilmek amacıyla Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği kullanılmıştır (Erzen, 2016, s.15). Erzen tarafından geliştirilmiş olan bu ölçekte üç alt boyut mevcut olup, güvenli bağlanma, kaçınan/kaçıngan bağlanma ve kaygılı-kararsız bağlanma oluşturmaktadır. Anket, beşli likert tipi (1 kesinlikle katılıyorum 5 kesinlikle katılmıyorum) olarak 18 sorudan meydana gelmektedir. Ölçeğin faktör analizi değerleri GFI 0.93, AGFI 0.90, CFI 0.90, RMSEA .05 ve χ^2/sd oranı 2.48 olarak belirlenmiştir. Türkçe geçerlilik Cohen Kappa uyuma değeri 0.87 ve içerik geçerliği için 0.87'dir. Ölçeğin alt boyutları için Cronbach-Alfa güvenilirlik kat sayıları; güvenli bağlanma alt boyutu için .78, kaçınan bağlanma alt boyutu için .82, kaygılı-kararsız bağlanma alt boyutu için .77 olarak hesaplanmıştır (Erzen, 2016, s.15).

4.6. Uygulama ve Verilerin Analizi

Kırılğan Narsisizm ve Bağlanma Stillerinin tespit edilmesi amacıyla Batarya Google Formlar aracılığı ile oluşturulan anket formları değerlendirilmiştir. Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin tespiti için One-Way ANOVA (Welch's) testi, Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Türlerinin tespitinde tanımlayıcı istatistik kullanılmıştır. Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin Post-Hoc Analizi Games-Howell Post-Hoc Test ile yapılmıştır.

5. Bulgular

Araştırmaya katılan bireylerin genel özellikleri; kadın %61, erkek %39; 18-30 yaş aralığında %51.2, 31-45 yaş aralığında %32.5, 46 ve üzeri %16.3; İstanbul'da yaşayan % 81.4, diğer şehirler %18.6; Yüksek lisans %10.9, üniversite mezunu %67.8, lise %16.3, ortaokul % 2.4, ilkokul %2.7 ve evli %42.7, bekar %52.9, boşanmış %4.4 bireylerden oluşmaktadır.

Katılımcılarda Bulunan Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi için yapılan değerlendirmeler aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Bireylerin Kırılğan Narsisizm Puanları

	N	Ort.	SS	SH
Kırılğan Narsisizm	295	28.2	5.60	0.142

*SS; standart sapma, SH; standart hata

Şengül ve arkadaşları (2015, s. 231) tarafından Türkçe formu 8 madde olarak düzenlenen kırılğan narsisizm puanları sonucunda ortalama kırılğan narsisizm puanı 28,2 iken soru bazında ortalama 3.52 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 2: Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Kırılğan Narsisizm	F	df1	df2	p
	18.2	3	64.0	< 0.001

*F: frekans, df: serbestlik derecesi

Yapılan tek yönlü ANOVA testinde Kırılğan narsisizm ile bağlanma stilleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($F(3,64) = 18.2, p < 0.001$). Sonrasında yapılan Post-Hoc analizlerde (tablo 2.2). Güvenli bağlanmanın kaçınan ve kırılğan bağlanmaya göre anlamlı derecede farklılaştığı belirlenmiştir. ($P=0.015, p < 0.001$).

Tablo 3: Kırılğan Narsisizm ile Bağlanma Türleri Analizi

Kırılğan Narsisizm	Bağlanma Stili	N	%	Ort	SS	SH
	0 Belirgin Stil olmayan		27	9.2	28.7	4.76
	Güvenli	185	62.7	26.6	5.09	0.374
	Kaçınan	26	8.8	30.6	6.09	1.194
	Kaygılı	57	19.3	32.0	5.07	0.672

*SS; standart sapma, SH; standart hata

Tablo 3'e göre Kaygılı bağlanan bireylerin kırılğan narsistik kişilik özellikleri diğerlerine göre yüksek bulunmuştur (kaygılı grubun kırılğan narsisizm ortalaması: 32 iken güvenli bağlanan grubun ortalaması 26.6 bulunmuştur.). Kırılğan narsisizm özelliği taşıyan ancak bağlanma stillerine uymayan bir grup ortaya çıkmıştır. Bu grup "0 Belirgin Stil olmayan" olarak adlandırılmıştır.

Tablo 4: Kırılğan narsisizm-Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişki

Kırılğan Narsisizm	0	Güvenli	Kaçınan	Kaygılı
0 Belirgin Stil olmayan	r	2.17	-1.87	-3.29*
	p	0.146	0.601	0.027
1 Güvenli bağlanma	r		-4.04*	-5.46***
	p		0.015	0.001
2 Kaçınan bağlanma	r			-1.42
	p			0.729

3 Kaygılı bağlanma	r
	p

* p < .05, ** p < .01, *** p < .001

Bağlanma stilleri arasındaki ilişki incelendiğinde güvenli bağlanma aralığında olan bireylerin kaçınan ve kaygılı bağlanma aralığındaki bireyler arasında ters yönlü ilişki olduğu görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, bireylerin kırılğan narsisistik kişilik özellikleri ile kaçınan bağlanma stili arasındaki ilişki incelenmektedir. Literatürde narsisizm ve bağlanmayı inceleyen çeşitli çalışmalar olsa da kırılğan narsisizmi kaçınan bağlanma boyutunda inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde böyle bir araştırmaya rastlanmamıştır. Kırılğan narsisistik kişilik özellikleri sergileyen bireylerin ilişkilerinde yaşadıkları olumsuz durumlar karşısında genellikle içe dönme, soğukluk, artan bireysel davranışlar gibi tutumlar sergilediğinden bahsedilmiştir. Pincus (2011, s. 49) narsisizmin iki boyutu olduğu oldukça uzun yıllar önce kabul edildiğini ve kişilik bozukluğu kategorisinde olmayan sağlıklı narsisizm oldukça fazla sayıda kırılğan narsisistik kişilik özellikleri sergileyen bireyler olduğu bildirmektedir. Dickinson ve Pincus (2003, s. 188-207). Hendin ve Cheek (1997, s. 588-589) çalışmalarında değerlendirme sonucu puanların yüksek olması kırılğan narsisizm düzeyinin arttığını bildirmektedir. Bizim çalışmamıza katılım gösteren bireylerin kırılğan narsisizm puanları (3.52) ortalamanın üzerindedir (5'li likert ölçeği ortalama puanı 3 tür). Şengül ve arkadaşları (2015, s. 231) tarafından Türkçe formu 8 madde olarak düzenlenen ölçeğin en yüksek puanı 40 olabilir. Bizim çalışmamıza katılım gösteren bireylerin kırılğan narsisizm puanları ortalama 28,2 ile çok yüksek kabul edilemez (Tablo 3).

Dickinson ve Pincus (2003, s. 188-207), bireyin erken dönem yaşantılarında deneyimlediği reddedilme ve ihmal gibi durumların utanç ve hayal kırıklığı geliştirerek kırılğan narsisizmi oluşturacağını ifade etmiştir. Bizim çalışmamızda kırılğan narsisizm puanlarının çok yüksek olmaması araştırmadaki katılım sayısından kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Yapılmış çalışmalar kırılğan narsisizmin kaygılı bağlanma ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Savunmasız narsisizm kaygılı veya korkulu bağlanmayla ilişkili olabileceğine literatürde rastlanmıştır (Dickinson ve Pincus, 2003; Otway ve Vignoles, 2006; Miller ve diğerleri, 2010). Ancak daha önce yapılmış çalışmalarda kırılğan narsisizmin kaçınan ilişki tutumları ile de ilişkili olabileceğinden bahsedilmiştir (Dickinson ve Pincus, 2003; Miller ve diğerleri, 2010).

Kohut'un (1977) yorumlarına göre bağlanma ve narsisizm arasında oldukça önemli bir ilişki yer almaktadır ve yapılan çalışmalar benzer şekilde birbirine paralellik göstermektedir. Daha önce yapılmış araştırma sonuçlarına göre kırılğan narsisizme sahip bireyler diğerlerinin tutumlarını kötü niyetli olarak algılamaya yatkındır ve bu yatkınlık bireylerin çocukluk dönemlerinde yaşamış oldukları travmatik deneyimler ve otoriter ebeveyn tutumları ile ilişkili görülmüştür. (Dodge, Bates ve Pettit, 1990; Miller ve diğerleri, 2010).

Kırılğan narsisizmin gelişiminde yer alan travmatik çocukluk deneyimleri ile bağlantılı olarak duygu düzenleme güçlüğü ve olumsuz kişilerarası iletişim önyargılarından dolayı yapılmış olan çalışmalar ile paralel şekilde kaçınan bağlanma stiline sahip olunacağı öngörülmüştür (Rogosch ve Cicchetti, 2004; Otway ve Vignoles, 2006).

Araştırmaya katılan bireylerin Bağlanma stilleri değerlendirildiğinde %62,7 si güvenli bağlanma stiline uygun olduğu tespit edilmiştir. Güvenli olarak bağlanmış bireyler kurdukları ilişkilerde tatmin olurlar ve partnerlerinin hatalarını kabul edici tutumlar içerisindeyler (Yıldızhan, 2017, s.67). Bu bireyler tutarlı ve duyarlı davranış özelliklerine sahiptirler (Thompson, 2006, s.113-114). Bu çalışmaya katılan bireylerin güvenli bağlanma değerleri, kırılğan narsisizm puanlarının düşük olmasını da açıklamaktadır.

Özgül, Demir ve Ünübol (2019, s.173-179) çalışmalarında kaçınan bağlanmanın, duyguların kabul edilmemesi, duygulara karşı zayıflık algısı, farklı olma hissi ve suçluluk hisleri arasında ilişkili bir davranış gösterdiğini bildirmiştir. Bizim araştırmamıza katılan bireylerin %8,8'inde kaçınan bağlanma stiline uygun olduğu tespit edilmiştir (Tablo 3). Bu çalışmada kaçınan bağlanma stili gösteren bireyleri sayısının az olması bu konuda yorum yapmayı da zorlaştırmaktadır. Daha fazla kaçınan bağlanma stiline uygun olan bireylerin bulunacağı çalışmalar da literatürde rastlanılmamıştır. Bu konu ile ilgili yapılacak çalışmalar bu konuya açıklık getireceği düşünülmektedir.

Hazan ve Shaver (1987, s. 520-521) çalışmalarında, kaygılı bağlanma stiline sahip bireylerin partnerlerinin yakınlıklarını yetersiz bulması, partnerlerinin sevgilerini sorgulaması ve güvensizlik içerisinde bulduklarını belirtmiştir. Kaya ve Kalkan, (2019, s.243-249), kaygılı bağlanan bireylerin kendilerine ve diğerlerine dair olumsuz düşünceleri olduğunu, hayattan keyif alma düzeylerinin düşük olduğunu bildirmişlerdir. Düşük kaygılı bağlanma düzeyi sağlıklı narsisizm için olumlu bir durumdur (Kaya ve Kalkan, (2019, s.243-249). Kaya ve Kalkan'ın çalışmalarından yüksek kaygılı bağlanmanın bireylerin sağlıklı narsisizme karşı bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Bizim çalışmamıza katılan bireyler kaygılı bağlanma düzeyleri katılımcıların %19.3 'ü oluşturmaktadır. Bu değer güvenli bağlanma stili olan bireylerden çok daha az olduğunu göstermektedir. Kırılğan narsisizmde yoğun sevgi arayışı partnerin sevgisini yetersiz hale getirerek bireylerde güveni azaltıp terk edilme kaygılarını arttırmaktadır bu tarz davranışlarda kaygılı bağlanma stili ile ilişki görülmektedir (Elibol ve Tok, 2019, s. 131-132).

Araştırmaya katılan bireylerin bağlanma stilleri sıralamasını güvenli bağlanma, kaygılı bağlanma ve kaçınan bağlanma oluşturmaktadır. Kırılğan narsisizm olarak belirlenmiş araştırmaya katılanların daha çok güvenli bağlanma stilinde olması katılımcıların özelliklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Katılımcıların 18-30 yaş aralığında %51.2, 31-45 yaş aralığında olması genç neslin kendine olan güveninden olabileceği, ayrıca, eğitim düzeyinin Yüksek lisans %10.9, üniversite mezunu %67.8 olması bireylerin farkındalıklarının daha yüksek olabileceğini düşündürmektedir. Ancak, kırılğan narsisizm puanları açısından değerlendirildiğinde Kaygılı bağlanan bireylerin kırılğan narsisizm puanı diğer iki gruptan daha yüksek bulunmuştur. Güvenli olarak bağlanan grubun puanı ise en düşük olarak tespit edilmiştir. Bu araştırmada, Kırılğan narsisizm olan bireylerin literatürün belirttiği klasik bağlanma stilleri dışında bir grup oluştuğu fark edilmiştir. Bu grubun bağlanma stili diğer gruplara uymamaktadır. Bu farklı grup dezorganize bağlanma grubu olarak adlandırılmaktadır (Kesebir, Kavzoğlu ve Üstündağ, 2011, s. 331-332). Bu çalışmada bu grup belirgin stil olmayan bağlanma olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde adlandırılması grubun çok daha farklı özelliklerinin araştırılması gerektiği düşüncesindedir.

Yapılan bu araştırmada Kırılğan narsisizm ile bağlanma stilleri arasında yüksek düzeyde ilişki görülmüştür (Tablo 2). Bu sonuç ile, “Kırılğan narsisizm ile kaçınan bağlanma arasında anlamlı bir ilişki vardır.” Olarak belirlenen Hipotez 1 kabul edilmiştir. Kırılğan narsisizm ile bağlanma stilleri alt türleri arasındaki ilişki incelendiğinde güvenli bağlanma ile diğer bağlanma stilleri kaygılı ve kaçınan bağlanma stilleri arasında ters yönlü ilişki olduğu, bunun güvenli bağlanma olmadığı durumlarda bireylerin duygularını zayıflık olarak algılamasına ve yakın ilişkilerden kaçınma isteği duymasının arttığını göstermektedir (Tablo 4). Bu kırılğan narsisizm ve bağlanma stilleri alt ilişkileri sonucu “Kırılğan narsisizme sahip bireyler kaçınan bağlanma stiline sahiptir.” Olarak belirlenen Hipotez 2 reddedilmiştir. Çalışmamızın 3. Hipotezi “Kırılğan narsisizme sahip bireyler güvensiz bağlanma stiline sahiptir.” Olarak belirlenmiş ve bu hipotez de reddedilmiştir. Bağlanma stilleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde güvenli dışındaki bağlanmalarda kaygılı bağlanma stili kaçınan bağlanma stiline göre daha yüksek değere sahip olduğu görülmektedir. Bu, güvenli bağlanamayan bireylerin, yaşadıkları ilişkileri ve kendilerini sorgulayan kişiler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Kırılğan narsisizme sahip bireylerin gelişim öykülerinde ihmal, eleştiri ve reddedilme gibi olumsuz durumlarla karşılaştığının bilinmesi ile birlikte bu olumsuz bakım veren- çocuk ilişkisinin bağlanmada problemler oluşturarak güvenli bağlanma stilleri dışındaki bağlanma stillerine neden olacağı ön görülmektedir. Bu çalışmada, güvenli bağlanmanın kaçınan ve kaygılı bağlanmaya göre anlamlı derecede farklılaştığı görülmektedir. Güvenli bağlanma stiline sahip olmayan bireylerin kaçınan bağlanmadan daha çok kaygılı bağlanma stiline doğru yönelmeler içinde olduğu görülmektedir. Bunun sebebi tam olarak belirlemenin zor olduğu düşünülse de araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerinden kaynaklanabileceği de göz ardı edilmemelidir. Mikulincer ve Florian (1998, s. 160-161), narsisistik kırılğanlık ve romantik bağlanmaya çalışmasının sonuçları da bu çalışmaya benzer sonuçlar vererek kırılğan narsisizm ile kaygılı bağlanma arasında anlamlı bir ilişki olduğunu bildirmişlerdir.

Kırılğan narsisistik özelliğinin bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin değerlendirmesi üzerine yapılan bu çalışmada sınırlılık olarak Google formlar aracılığı ile yapılması ve ulaşılan katılımcıların %50 si civarındaki geri dönüşleri çalışmanın uzun sürmesine sebep olmuştur. Demografik özellikleri önceden belirlenerek (örneğin; sadece evli gruplar, üniversite okuyan öğrenci grupları gibi) yeni çalışmalar yapılması önerilebilir.

Sonuç olarak, kırılğan narsisistik özelliğinin bağlanma stilleri ile yüksek ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Güvenli bağlanma stiline uyumlu olmayan bireyler daha yüksek oranda kaygılı kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun temelini de literatür çerçevesinde erken dönemde bakım veren ile kaygılı bağlanma örüntüsü gelişmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Yapılan bu araştırma kırılğan narsisizme ilişkin çalışmaların geliştirilmesinde literatüre katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu çalışma 2025 yılında Nişantaşı Üniversitesinde Eyyüb Ensari Cicereli danışmanlığında yürütülen "Kırılgan Narsisizm ile Kaçınan Bağlanma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. <i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Veri Toplanması: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Veri Analizi: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	*This study was prepared based on the master's thesis titled "Examination of the Relationship Between Fragile Narcissism and Avoidant Attachment" conducted at Nişantaşı University in 2025 under the supervision of Eyyüb Ensari Cicereli. <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Data Acquisition: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Data Analysis: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Writing up: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Submission and Revision: 1. Author (%60), 2. Author (%40)

Kaynakça / References

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E. ve Wall, S. (1978). *Patterns Of Attachment: A Psychological Study Of The Strange Situation*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Amerikan Psikiyatri Birliği (2013). *Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı* (5. Basım) (DSM-V) (E. Köroğlu, Çev.). Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
- Bartholomew, K., ve Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226-244.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56–95.
- Bowlby, J. (2014). *Ayrılma* (M. Günay, Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Cain, N. M., Pincus, A. L., ve Ansell, E. B. (2008). Narcissism at the crossroads: Phenotypic description of pathological narcissism across clinical theory, social/personality psychology, and psychiatric diagnosis. *Clinical Psychology Review*, 28(4), 638–656.
- Caligor, E., Levy, K. N., ve Yeomans, F. E. (2015). Narcissistic personality disorder: Diagnostic and clinical challenges. *American Journal of Psychiatry*, 172(5), 415–422.
- Campbell, W. K., ve Miller, J. D. (2013). Narcissistic Personality Disorder (NPD) and the Five-Factor Model: Delineating NPD, grandiose narcissism, and vulnerable narcissism. *Personality disorders and the Five-Factor Model of personality*, 133-146.
- Dickinson, K. A., ve Pincus, A. L. (2003). Interpersonal analysis of grandiose and vulnerable narcissism. *Journal of personality disorders*, 17(3), 188–207.
- Dodge, K. A., Bates, J. E., ve Pettit, G. S. (1990). Mechanisms in the cycle of violence. *Science*, 250 (4988), 1678-1683.
- Elibol, Ş., ve Tok, E. S. S. (2019). Bağlanma stilleri, duygu düzenleme, reddedilme duyarlılığı, yakınlık korkusu ve kendini saklamanın kırılğan narsisizm ile ilişkisi. *Ayına Klinik Psikoloji Dergisi*, 6(2), 127-148.
- Erzen, E. (2016). Three dimensional attachment style scale. *Inonu University Journal of the Faculty of Education*, 17(3), 01-21.
- Fairbairn, W. R. D. (2023). *Psikanalitik Kişilik Çalışmaları*. (M. Arık, Çev.). İş Bankası Yayınları.
- Fossati, A., Beauchaine, T. P., Grazioli, F., Carretta, I., Cortinovis, F., ve Maffei, C. (2005). A latent structure analysis of Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, narcissistic personality disorder criteria. *Comprehensive Psychiatry*, 46(5), 361-367.
- Fossati, A., Feeney, J., Pincus, A., Borroni, S., ve Maffei, C. (2015). The structure of pathological narcissism and its relationships with adult attachment styles: A study of Italian nonclinical and clinical adult participants. *Psychoanalytic Psychology*, 32(3), 403.
- Foster J.D. ve Trim R.F. (2008). On being eager and uninhibited: narcissism and approach-avoidance motivation. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 34 (7), 1004-1017.
- Geçtan, E. (2003) *Psikodinamik Psikiyatri ve Normaldışı Davranışlar*. İstanbul: Metis.

Hazan, C., ve Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524.

Hendin, H. M., ve Cheek, J. M. (1997). Assessing hypersensitive narcissism: A reexamination of Murray's Narcism Scale. *Journal of Research in Personality*, 31(4), 588–599.

Kaya, L., ve Kalkan, M. (2019). Üniversite Öğrencilerinde Narsisistik Eğilimler, Bağlanma Stilleri ve Sosyal Medya Kullanımı. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* (2), 243-249.

Kealy, D., ve Rasmussen, B. (2012). Veiled and vulnerable: The other side of grandiose narcissism. *Clinical Social Work Journal*, 40(3), 356–365.

Kernberg, O. F. (1999). Sınır Durumlar ve Patolojik Narsisizm. (M. Atakay, Çev.). İstanbul: Metis.

Kesebir, S., Kavzoğlu, S. Ö., ve Üstündağ, M. F. (2011). Bağlanma ve psikopatoloji. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*. 3(2):321-342.

Kohut, H. (2005). Kendiliğin Çözümlemesi. (C. Atabaşoğlu, B. Büyükkal, C. İşcan, Çev. İstanbul: Metis.

Kohut, H. (2009). *The restoration of the self*. University of Chicago Press.

Kohut, H., ve Wolf, E. S. (1978). The disorders of the self and their treatment: An outline. *The International Journal of Psychoanalysis*, 59(4), 413–425.

Lachowicz-Tabaczek, K., Lewandowska, B., Kochan-Wójcik, M., Andrzejewska, B. E., ve Juszkiewicz, A. (2019). Grandiose and vulnerable narcissism as predictors of the tendency to objectify other people. *Current Psychology*, 40, 5637–5647.

Leary, M. R., Bednarski, R., Hammon, D., ve Duncan, T. (1997). Blowhards, snobs, and narcissists. *Aversive Interpersonal Behaviors*, 111–131.

Mahler, M. S., Pine, F., ve Bergman, A. (2012). İnsan Yavrusunun Psikolojik Doğumu. (A. N. Babaoğlu, Çev. İstanbul: Metis.

Masterson, J. F. (2006). Narsisistik ve Borderline Kişilik Bozuklukları, B. Açıl, Çev. İstanbul: Litera Yayıncılık.

Mickelson, K. D., Kessler, R. C., ve Shaver, P. R. (1997). Adult attachment in a nationally representative sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(5), 1092–1106.

Mikulincer, M., ve Florian, V. (1998). The relationship between adult attachment styles and emotional and cognitive reactions to stressful events. Simpson, J. A. ve Rholes, W. S. (Ed.) içinde, *Attachment Theory and Close Relationships* (ss. 143-165). New York, NY: Guilford Press.

Miller, J. D., ve Campbell, W. K. (2008). Comparing clinical and social-personality conceptualizations of narcissism. *Journal of personality*, 76(3), 449-476.

Miller, J. D., Campbell, W. K., ve Pilkonis, P. A. (2007). Narcissistic personality disorder: Relations with distress and functional impairment. *Comprehensive Psychiatry*, 48(2), 170–177.

Miller, J. D., Dir, A., Gentile, B., Wilson, L., Pryor, L. R., ve Campbell, W. K. (2010). Searching for a vulnerable dark triad: Comparing factor 2 psychopathy, vulnerable narcissism, and borderline personality disorder. *Journal of personality*, 78(5), 1529-1564.

Morrison, A. P. (1983). Shame, ideal self, and narcissism. *Contemporary Psychoanalysis*, 19, 295-318.

Otway, L. J., ve Vignoles, V. L. (2006). Narcissism and childhood recollections: A quantitative test of psychoanalytic predictions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(1), 104-116.

Ovidius, P. (1994). Dönüşümler. İ. Z. Eyuboğlu, Çev. İstanbul: Payel Yayınları

Özgül, S. S., Demir, V., ve Ünübol, H. (2019). Kaygılı ve kaçınan bağlanma örüntülerinin cinsiyet değişkenine göre duygusal şemalarla olan ilişkisinin incelenmesi. *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi*, 1(3), 173-179.

Pincus, A. L. (2011). Some comments on nomology, diagnostic process, and narcissistic personality disorder in the DSM-5 proposal for personality and personality disorders. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 2(1), s. 41-53.

Pincus, A. L., ve Lukowitsky, M. R. (2010). Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6, 421-446.

Pincus, A. L., Ansell, E. B., Pimentel, C. A., Cain, N. M., Wright, A. G. C., ve Levy, K. N. (2009). Initial construction and validation of the Pathological Narcissism Inventory. *Psychological Assessment*, 21(3), 365-379.

Ponti, L., Ghinassi, S., ve Tani, F. (2019). The role of vulnerable and grandiose narcissism in psychological perpetrated abuse within couple relationships: The mediating role of romantic jealousy. *The Journal of Psychology*, 1-15.

Rogosch, F. A., ve Cicchetti, D. (2004). Child maltreatment and emergent personality organization: Perspectives from the five-factor model. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32, 123-145.

Simonelli, A., De Palo, F., Parolin, M., ve Moretti, M. (2014). Interactive behaviors and attachment patterns in the strange situation procedure: A validation of the Ainsworth model. *Psychology Behavioral Science*, 3(2), 75-84.

Sümer, N., Gündoğdu Aktürk, E., ve Helvacı, E. (2010). Anne-Baba tutum ve davranışlarının psikolojik etkileri: Türkiye 'de yapılan çalışmalara toplu bakış. *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(25), 42-59.

Şengül, B. Z., Ünal, E., Akça, S., Canbolat, F., Denizci, M. ve Baştuğ, G. (2015). Validity and Reliability Study for the Turkish Adaptation of the Hypersensitive Narcissism Scale (HSNS). *Düşünen Adam*, 28(3), 231-241.

The jamovi project (2024). *jamovi*. (Version 2.5) [Computer Software]. Retrieved from.

Thompson, R. A. (2002). Attachment theory and research. In *Child and Adolescent Psychiatry*, 3rd Ed. (Ed M Lewis):164-172. Philadelphia, Lippincott Williams Wilkins, 2002.

Thompson, R. A. (2006). Erken dönemde bağlanma ve sonraki gelişim üzerindeki etkileri. *Türk Psikoloji Bülteni*, 12(38), 113-120.

Tüzün, O., ve Sayar, K. (2006). Bağlanma kuramı ve psikopatoloji. *Düşünen Adam*, 19(1), 24-39.

Wink, P. (1991). Two faces of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, (61) 4, 590-597.

Winnicott, D. W. (1956). On transference. *International Journal of Psychoanalysis*, 37, 386-388.

Wright, A. G. C., Pincus, A. L., ve Lenzenweger, M. F. (2010). Development of personality and the remission and onset of personality pathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(3), 443-459.

Yıldızhan, E. (2017) Bağlanma kuramı ve bağlanma bozukluklarına bir bakış. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 22:66-72.

2025, 14 (1), 415-435 | Araştırma Makalesi

Hemşirelerin Adalet Algısı ile Örgüte Güveni Arasındaki İlişkide Örgütsel Vatandaşlığın Aracılık Rolü

Ferhat Onur Ağaoglu¹

Murat Baş²

Sinan Tarsuslu³

Öz

Türkiye'ye mülteci akını sonrası artan popülasyon ve yüksek enflasyon baskısı gibi nedenlerle birlikte ülkedeki sağlık çalışanları zor çalışma şartları ile karşı karşıyadır. Bu şartlarda hemşirelik mesleğinde örgütsel vatandaşlık davranışının adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki aracılık rolü analiz edilerek örgütsel vatandaşlık davranışlarının hemşirelik mesleğindeki öneminin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın bağımlı değişkeni adalet algısı, bağımsız değişkeni örgütsel güven ve aracı değişkeni örgütsel vatandaşlık davranışı oluşturmaktadır. Kesitsel nitelikteki bu çalışma; tanımlayıcı-ilişki aracı türünde tasarlanmıştır. Türkiye'nin doğu bölgesinde yer alan devlet ve eğitim ve araştırma hastanelerinde görev yapan 422 hemşireye ulaşılarak gerçekleştirilmiştir. Hemşirelerin adalet algılarının örgüte olan güvenlerini pozitif ve anlamlı olarak etkilediği ($\beta = 1.18$, $t = 22.65$, $p < .01$), hemşirelerin adalet algılarının örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı ve pozitif olarak etkilediği ($\beta = .32$, $t = 8.08$, $p < .01$), hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışının örgütsel güven üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu ($\beta = .42$, $t = 5.29$, $p < .01$) ve son olarak hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışlarının adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki ilişkide aracı role sahip olduğu ($\beta = .13$, Sobel $z = 4.61$, $p < .01$) tespit edilmiştir. Hemşirelerdeki örgütsel adalet algısının örgütsel vatandaşlık davranışıyla birlikte örgütsel güvenin artırılabilirliği ve bu noktada hemşirelik mesleğinde örgütsel vatandaşlık bilincinin geliştirilmesiyle birlikte çalışma ortamlarında adaletin ve güvenin artan oranda yeniden tahsis edilebileceği belirlenmiştir. Bu çalışma Türkiye sağlık sisteminin içinde bulunduğu sürecin, hızla olumsuz yönde değişmesi sonucu, hemşirelerin adalet algısı, örgütsel güven ve vatandaşlık bilinçlerinin tespiti ve bu durumun düzeltilmesine yönelik çeşitli politika önerilerinin sunulmasını içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hemşireler, Sağlık İşletmeleri, Adalet algısı, Örgütsel güven, Örgütsel vatandaşlık

Ağaoglu, F. O., Baş, M., & Tarsuslu, S. (2025). Hemşirelerin Adalet Algısı ile Örgüte Güveni Arasındaki İlişkide Örgütsel Vatandaşlığın Aracılık Rolü. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 415-435. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1587865>

Geliş Tarihi	19.11.2024
Kabul Tarihi	14.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

- 1 Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, Erzincan, Türkiye, fagaoglu@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0001-5366-6154
- 2 Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, Erzincan, Türkiye, murat.bas@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0002-9479-4571
- 3 Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniv., Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik, Erzincan, Türkiye, sinan.tarsuslu@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0003-0018-1430

2025, 14 (1), 415-435 | Research Article

The Mediating Role of Organisational Citizenship in the Relationship Between Nurses' Perception of Justice and Trust in Organisation

Ferhat Onur Ağaoglu¹

Murat Baş²

Sinan Tarsuslu³

Abstract

After the influx of refugees to Türkiye, health workers in the country are faced with difficult working conditions due to reasons such as increasing population and high inflation pressure. In these conditions, it is aimed to determine the importance of organizational citizenship behaviours in the nursing profession by analysing the mediating role of organizational citizenship behaviours between perception of justice and organizational trust. The dependent variable of the study is perception of justice, the independent variable is organizational trust and the mediating variable is organizational citizenship behaviour. This cross-sectional study was designed in descriptive-relational mediator type. It was conducted by reaching 422 nurses working in a state and a training and research hospital in the eastern region of Türkiye. Data were collected from the participants using demographic information, perception of justice, organizational trust and organizational citizenship scales. The analysis was tested through PROCESS Macro programme. Nurses' perceptions of justice positively and significantly affected their trust in the organization ($\beta = 1.18, t = 22.65, p < .01$), nurses' perceptions of justice significantly and positively affected their organizational citizenship behaviour ($\beta = .32, t = 8.08, p < .01$), nurses' organizational citizenship behaviours had a significant and positive effect on organizational trust ($\beta = .42, t = 5.29, p < .01$) and finally, nurses' organizational citizenship behaviours had a mediating role in the relationship between perceptions of justice and organizational trust ($\beta = .13, Sobel z = 4.61, p < .01$). It was determined that the perception of justice and organizational trust can be increased through organizational citizenship behaviours in nurses and at this point, with the development of organizational citizenship awareness in the nursing profession, justice and trust can be increasingly reallocated in working environments. This study includes the determination of the perception of justice, organizational trust and citizenship consciousness of nurses as a result of the rapid negative changes in the process in which the Turkish health system is in, and the presentation of various policy recommendations for the correction of this situation.

Keywords: Nurses, Healthcare Institutions, Perception of justice, Organizational trust, Organizational citizenship

Ağaoglu, F. O., Baş, M., & Tarsuslu, S. (2025). The Mediating Role of Organisational Citizenship in the Relationship Between Nurses' Perception of Justice and Trust in Organisation, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 415-435. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1587865>

Date of Submission	19.11.2024
Date of Acceptance	14.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

- 1 Asst. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Health Management, Erzincan, Türkiye, fagaoglu@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0001-5366-6154
- 2 Assoc. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Health Management, Erzincan, Türkiye, murat.bas@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0002-9479-4571
- 3 Asst. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Vocational School of Health Services, Medical Documentation and Secretariat, Erzincan, Türkiye, sinan.tarsuslu@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0003-0018-1430

Giriş

Ortadoğu'da oluşan istikrarsızlıklar, çatışmalar ve savaşlar sonucu bireylerin coğrafi hareketlilik yaşamaları kaçınılmaz olmuştur. Suriye, Afganistan ve Pakistan gibi iç kargaşalar yaşayan ülkelerin kaynaklık ettiği uluslararası göçlerin önemli duraklarından biri de Türkiye'dir. Jeopolitik konumu itibariyle Avrupa Birliği ülkeleri ile göçmen akımları arasında tampon bir bölge durumunda olan Türkiye; 4 milyon 643 bin göçmene ev sahipliği yapmaktadır (Turkish Presidency of Migration Management, 2023). Bölgedeki ülkelere aldıkları yoğun mülteciler akımına paralel olarak sağlık sektöründe ciddi oranda artan iş yükü şartları oluşmaktadır.

Artan iş yükünün yanında 2023 yılında ülkede %64,77 (TUİK, 2024) olarak açıklanan ve hızla yükselen enflasyon oranı, Türk lirasının Amerikan doları karşısında değerinin hızlı düşüşü; toplumları ekonomik olarak olumsuz etkilemektedir. Bununla beraber pahalılaştıran hizmet ve ürünler ülke vatandaşları için hayat şartlarını zorlaştırmaktadır.

COVID-19 salgını, Türkiye'de sağlık profesyonellerinin karşılaştığı problemleri daha da gün yüzüne çıkarmış ve olumsuz yönde izler bırakmıştır. Salgınla birlikte ruh sağlığı, stres düzeyleri ve yaşam kalitesi üzerindeki etkisini; kaygı, tükenmişlik ve aşı kaygısı gibi faktörlerin hemşirelerin iyilik halini etkilediği belirlenmiştir (Güleroğlu vd., 2021, s.45). Bu zorlukların sonucu olarak; hemşireler için göç olgusu bu sorunları çözmenin ve başka yerlerde daha iyi fırsatlar aramanın bir yolu olarak görmeleri doğal kabul edilebilir.

Bu gibi durumların beraberinde getirdiği sağlık profesyonellerinin motivasyon düşüklüğü, istifa sayılarındaki yükseliş ve Avrupa Birliği ülkelerine göç taleplerindeki artışlar, ülkenin sağlık sistemindeki önemli problemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik koşullar, siyasi istikrar ve sosyal faktörler gibi dış faktörler hemşirelerin daha iyi beklentiler arayışı içinde göç etme kararlarını etkilemektedir (Öncü vd.,2021, s.12). Hekimler, hemşireler ve diğer sağlık çalışanları da dahil olmak üzere çalışanların Türkiye'den diğer ülkelere hareketi, ülkedeki sağlık iş gücü, hasta bakımı ve genel sağlık sistemi üzerindeki etkisine ilişkin endişeleri artırmaktadır (Kallström vd.,2021, s.202).

Hemşireler arasında problemlerin, istifaların ve göçün nedenlerini anlamak; onların problemlerinin nasıl çözüleceğini ve motivasyonun nasıl artırılacağı konusunda değerli bakış açıları sunabilir. Bu noktada hemşirelerin tutum, davranış ve genel iş doyumlarının şekillenmesinde adalet algısı ciddi bir rol oynar (Bayer ve Şahin, 2020, s.123). Araştırmanın bir diğer değişkeni örgüte güven ise; çalışanların kuruma bağlılıklarını, motivasyonlarını ve örgütsel hedeflerine ulaşmada etkin bir rol oynar (Moghaddam vd.,2012, s.89). Son olarak çalışanların iş yerlerine bağlılıkları, örgütün genel etkinliğine ve refahına gönüllü katkıları olarak ifade edilen örgütsel vatandaşlık araştırmanın son değişkeni olarak ifade edilmektedir (Hidayah ve Harnoto, 2018, s.175). Bu şekilde ifade edilen değişkenlerin ilişkisi üzerinden tasarlanan bu çalışmada; mevcut problemlere çözüm üretme aşamasında önemli politika çıkarımları oluşturulması hedeflenmiştir. Hemşirelik mesleğinde değişen şartlar sonucu adalet algılamalarının, örgüte güvenin ve örgütsel vatandaşlık bilinçlerinin araştırılmasına ve bu ilişkiden çıkarımlar yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Güncel yazında hemşirelerin adalet algısı, örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri ele alan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Ali, 2016, s.3; Chang, 2014, s.336; Rajabi vd., 2017, s.206; Song ve Seomun, 2014, s.239; Zeng vd., 2022, s.5; Hızarcıoğlu ve Güney, 2022, s.933; Karakulle vd., 2022, s.2051). Bu çalışmalar genel olarak örgütsel adaletin, güven duygusu ve vatandaşlık

davranışları üzerindeki etkilerine dikkat çekmekte; ancak bu üç değişkenin aynı model içinde nasıl etkileştiğini özellikle hemşirelik bağlamında ve hızla değişen sosyoekonomik şartlar altında yeterince açıklayamamaktadır. Nitekim bazı araştırmalar (örneğin, Ali, 2016, s.5) yalnızca adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisini, diğerleri (Chang, 2014, s.337) adalet algısı ile örgütsel güven ilişkisini ele almaktadır. Ancak bu ilişkilere örgütsel vatandaşlığın aracılık rolünü dâhil eden kapsamlı modeller oldukça sınırlı kalmaktadır. Bu çalışma ise Türkiye'nin doğu bölgesinde, yüksek iş yükü ve hızlı enflasyon baskısı (TUİK, 2024) gibi spesifik koşullarda görev yapan hemşireler üzerinde gerçekleştirilen ampirik bulgularla, adalet algısı ve örgütsel güven arasındaki ilişkiye örgütsel vatandaşlık davranışının ne ölçüde aracılık ettiğini test ederek literatüre yeni ve kapsamlı bir katkı sunmaktadır. Böylece araştırma, benzer konuları ele alan önceki çalışmaların odaklanmadığı zorlu çalışma koşulları altında; hemşirelerin örgüte duydukları güvenin artırılması ve örgütsel vatandaşlık bilincinin geliştirilmesi için politika önerileri oluşturabilmeyi hedeflemektedir. Bu sayede araştırma benzer araştırmaların eksik bıraktığı bir boşluğu doldurarak hem kuramsal hem de uygulamalı alana önemli bir özgün katkı sağlamayı da hedeflemektedir.

Araştırmanın ilk aşamasında, çalışmanın kuramsal temelleri ve ilgili literatür çerçevesi açıklanarak adalet algısı, örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışı kavramları arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. İkinci aşamada, araştırmanın yöntemi ayrıntılı biçimde ortaya konulmuş; evren ve örneklem seçimi, veri toplama araçları ile verilerin analizinde kullanılan yöntemler açıklanmıştır. Üçüncü aşamada ise elde edilen bulgular sunularak hipotez testleri yapılmış ve verilerin istatistiksel analiz sonuçları irdelenmiştir. Son kısımda ise bulguların genel bir değerlendirmesi, literatür ile karşılaştırmaları ve uygulamaya dönük öneriler yer almış ve ayrıca araştırmanın kısıtlılıkları ile geleceğe yönelik çalışma önerileri tartışılmıştır.

Teorik Çerçeve

Hemşirelik mesleğinde adalet algısı (organisational justice); kurum içindeki dağıtım, prosedür ve etkileşim süreçlerinin hakkaniyetli bir şekilde yürütülmesine ilişkin algıları yansıtmaktadır (Ali, 2016, s.3; Chang, 2014, s.336). Hemşireler, çalışma ortamlarında adil bir ücret ve ödül dağıtımı, nöbet çizelgesinde eşitlik, insan ilişkilerinde saygı ve dürüstlük gibi uygulamalara maruz kaldıklarında, kurumlarına yönelik olumlu tutumlar geliştirebilmektedirler (Song ve Seomun, 2014, s.239). Söz konusu olumlu tutumlar hemşirelerin örgüte olan duygusal bağlılığını arttırırken adaletsizlik algısı ise çalışanlarda güvensizlik ve motivasyon kaybına yol açabilmektedir (Wardana vd., 2023, s.421; Hsieh vd., 2024, s.1; Zeng vd., 2022, s.5; Zhu vd., 2015, s.2015). Adalet algısının yüksekliği yalnızca hemşirelerin memnuniyet düzeylerini değil aynı zamanda örgütsel hedeflere gönüllü katkıda bulunma eğilimlerini de şekillendirmekte ve böylelikle örgütsel vatandaşlık davranışı (ÖVD) açısından kritik bir temel oluşturmaktadır (Khalifa ve Awad, 2018, s. 31; Diposentono vd., 2023, s.327; Lv vd., 2012, s.1295).

Örgütsel güven, çalışanların kurumlarına ve yöneticilerine duyduğu inancın derinlikli bir ifadesi olup hemşirelerin iş yerine bağlılığı ve ekip ruhu geliştirmesi üzerinde belirleyici bir role sahiptir (Porter vd., 2024, s.612; Rustianah vd., 2024, s.701; Akgerman ve Sönmez, 2020, s. 183; Rajabi vd., 2017, s.206). Araştırmalar özellikle adalet algısı ile örgütsel güven arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki olduğunu ve bu iki değişkenin birlikte hemşirelerde gözlemlenen örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı biçimde

etkilediğini göstermektedir (Top ve Tekingündüz, 2018, s.559). Hemşirelerin örgütle kurdukları güven temelli ilişki güven ortamını besleyen adil uygulamalar sayesinde daha da güçlenmekte ve bu güçlenmiş ilişki; hemşirelerin iş tanımları dışında kalan gönüllü görevleri yerine getirme istekliliğini de artırmaktadır (Chen vd., 2015, s.4). Dolayısıyla adalet algısının örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkileri bulunduğu ve bu etkileşimin özellikle sağlık kurumlarının hizmet kalitesi ve çalışanların mesleki tatmini açısından kritik öneme sahip olduğu ifade edilebilir (Song ve Seomun, 2014, s.239).

Araştırmada hemşirelerin adalet algısı ile örgüte olan güvenleri arasındaki ilişkide, örgütsel vatandaşlık davranışının aracılık rolünü incelenmek amaçlanmıştır. Ayrıca araştırma kapsamında hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel güven düzeyleri, adalet algıları ile örgütsel vatandaşlık davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışlarıyla örgütsel güven seviyeleri arasındaki ikili ilişkilerin irdelenmesi de hedeflenmiştir.

Araştırma problemleri olarak "Hemşirelerin adalet algıları örgüte olan güvenlerini etkilemekte midir? Muhtemel bir etki varsa bu ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışının aracılık rolü bulunmakta mıdır?" sorularına cevaplar aranılmıştır. Bu çerçevede de aşağıdaki hipotezler sınanmıştır.

1. Hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel güvenleri arasındaki ilişki

H1: Hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel güvenleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

2. Hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki

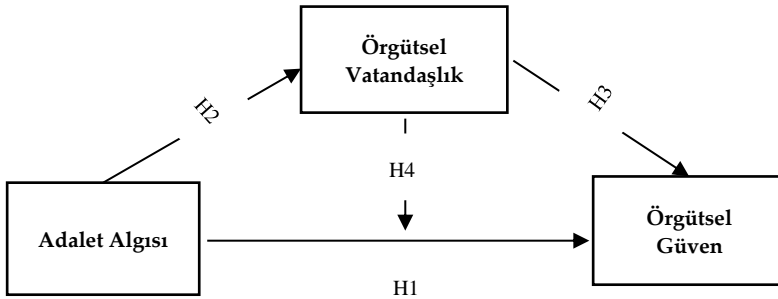
H2: Hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

3. Hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışları ile örgütsel güvenleri arasındaki ilişki

H3: Hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışları ile örgütsel güvenleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

4. Örgütsel vatandaşlığın aracılık rolü

H4: Hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel güvenleri arasındaki dolaylı ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışlarının aracılık rolü vardır.

Şekil 1. Araştırma modeli

Yöntem

Kesitsel nitelikte olan bu çalışma tanımlayıcı-ilişki arayıcı türde tasarlanmıştır. Araştırmanın ana kütesini Erzincan ilinde afilyasyon yönetmeliğine göre hizmet sunan eğitim ve araştırma hastanesinde görev yapan hemşire unvanına sahip çalışanlardan oluşmaktadır. Eğitim araştırma hastanesinin personel işleri sorumlularından alınan veriler ışığında toplam 555 hemşirenin görev yaptığı tespit edilmiştir. Araştırmada basit rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Örneklem büyüklüğü için %95 güven aralığında ve %5 hata oranı göz önüne alındığında (Kalaycı, 2010) en az 227 hemşireden veri toplanması yeterli görülmüştür.

Araştırma verileri toplanmadan önce Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İnsan Araştırmaları etik kurulundan çalışmanın etik yönden uygun olduğuna dair görüş alınmıştır (Etik no:04/21). Ayrıca araştırmanın yürütüldüğü kurumdan hemşirelerin nöbet değişim veya mola saatlerinde anketin uygulanabilmesi için yazılı izin alınmıştır. Son olarak hemşirelere, araştırmanın amacı açıklandıktan sonra sözlü onam alınarak araştırmanın veri toplama süreci gerçekleştirilmiştir.

Hemşirelere Nisan -Haziran 2023 ayları içinde Google Forms aracılığıyla ve yüz yüze yöntemlerle 555 anket formu dağıtıldı ve gönderildi. Dağıtılan anket formlarından 482 tanesinden geri dönüş sağlandı. Toplanan anket formları incelendiğinde eksik, hatalı doldurulan veya boş olarak teslim edilen anketler ayıklandığında 422 anket araştırmaya dâhil edildi ve analize tabi tutuldu. Son olarak toplam evren düşünüldüğünde anket formlarından geri dönüt oranı %76 olarak tespit edildi.

Araştırma amacına yönelik veri toplanırken dört bölümden oluşan ölçek kullanılmıştır. Anket hazırlanırken daha önce geçerliliği ve güvenilirliği ispatlanmış ölçekler dikkate alınmış ve araştırmada kullanmak için amaca en uygun ölçekler anket formuna dahil edilmiştir. Anket formunun ilk kısmında kişilerin demografik bilgilerini (cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu ve çalışma süresi) tespit etmeye yönelik beş soru ve yazarlar tarafından hemşirelerin genel adalet, güven ve vatandaşlık konusundaki düşüncelerini ölçmeye yönelik yirmi üç soru yer almıştır. Formun ikinci bölümünde Ambrose ve Schminke'nin (2009) yapmış oldukları çalışmalardan faydalanılarak oluşturulan ve 5 ifadenin yer aldığı genel adalet algısı ölçeği kullanılmıştır. Anketin üçüncü bölümünde ise, Diapola ve arkadaşları (2005) tarafından geliştirilen, McKenzie (2011) tarafından aktarılan 11 soru ve tek boyuttan oluşan örgütsel vatandaşlık ölçeği kullanılmıştır. Anket formunun son bölümünde ise araştırmanın üçüncü değişkeni olan, Schoorman ve arkadaşları (2007) tarafından geliştirilen tek boyut ve 7 ifadeden oluşan örgütsel güven ölçeği kullanılmıştır.

Araştırma verilerinin analizi için AMOS 24, SPSS 22 ve PROCESS 27 eklentisi gibi istatistiki analiz programları kullanıldı. Araştırmaya katılan hemşirelerin demografik analizlerinin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle frekans analizi yapıldı. Daha sonra değişkenlerin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri için öncelikle her bir ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı olan cronbach alpha değeri tespit edildi. Ardından ölçeklerin geçerliliğini tespit etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizleri (DFA) yapıldı. Daha sonra hipotezlerin test edilebilmesi amacıyla değişkenler arasında korelasyon analizleri gerçekleştirildi. Son aşamada ise model 4 kullanılarak araştırmanın aracılık rolü test edildi.

Araştırmada bağımlı değişkeni adalet algısı, bağımsız değişkeni örgütsel güven ve aracı değişkeni örgütsel vatandaşlık davranışı oluşturmaktadır.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde ölçeklere ait geçerlilik/güvenirlilik analizlerine, toplanan veriler sonucunda elde edilen bulgulara ve en nihayetinde hipotez testlerine (aracılık) yer verilmiştir.

Hemşirelere ait demografik bulgular

Hemşirelere yöneltilen demografik sorular kapsamında elde edilen frekans analizi sonuçları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Hemşirelerin demografik verileri

n: 422	n	%	$\bar{X}$	s.s
Cinsiyet			1.45	.49
Erkek	189	44,8		
Kadın	233	55,2		
Yaş			2.15	.74
18-28 yaş arası	79	18,7		
29-39 yaş arası	213	50,5		
40-50 yaş arası	118	28,0		
51 yaş ve üstü	12	2,8		
Medeni durum			1.70	.45
Bekar	127	30,1		
Evli	295	69,9		
Eğitim durumu			2.29	.67
Lise	46	10,9		
Ön lisans	126	29,9		
Lisans	248	58,8		
Lisansüstü	2	0,5		
Deneyim			2,21	.98
1-5 yıl arası	115	27,3		
6-10 yıl arası	159	37,7		
11-15 yıl arası	93	22,0		
16 yıl ve üstü	55	13,0		

Tablo 1’e göre hemşirelerin %55,2’sinin kadın olduğu, %50,5’inin 29-39 yaş aralığında olduğu, %69,9’unun evli olduğu, %58,8’inin lisans düzeyinde eğitime sahip olduğu ve %37,7’sinin 6-10 yıl arasında deneyimi olduğu belirlenmiştir.

Ortak yöntem varyansı (Common method bias)

Araştırmada öncelikle ortak yöntem varyansının durumu sorgulanmıştır (Podsakoff vd., 2003, s. 881; Lindell ve Whitney, 2001, s. 115). Ortak yöntem varyansı, aynı yöntem içinde kullanılan ölçekler arasındaki sistematik hata sapması olarak ifade edilmektedir (Çizel vd., 2020, s. 7). Ortak yöntem varyansı, araştırmacıların araştırma sonuçlarını yanıltıcı hâle getirebilecek ve geçerliliği azaltabilecek bir durumdur. Bu nedenle, bu tür bir hatayı tanımlamak ve azaltmak önemlidir (Podsakoff vd., 2012, s. 541). Ortak yöntem varyansı,

araştırmanın yapısından ziyade ölçüm yöntemine atfedilebilen varyansı ifade etmektedir. Bu sorunun tespit edilmesinde araştırmacılar tarafından en yaygın kullanılan yöntemlerden biri Harman'ın tek faktör testidir. Harman'ın tek faktörlü testinde, araştırmadaki tüm değişkenler aynı anda açımlayıcı faktör analizine yüklenerek incelenir (Malhotra vd., 2006, s. 1867). Bu tür sistematik hataların varlığını tespit etmek ve etkisini kontrol etmek amacıyla Harman'ın tek faktör testi yöntemi kullanılmıştır. Bu test, varyansın ne kadarının tek bir faktör tarafından açıklandığını incelemektedir. Tek bir faktörün toplam varyansın %50'sinden fazlasını açıklaması, yöntem yanlılığının olası bir işareti olarak kabul edilir ve bu durum ölçüm geçerliliği için bir risk oluşturabilir. Ancak, varyansın %50'den daha azının tek bir faktörle açıklanması, yöntem yanlılığı riskinin düşük olduğunu ve ölçümlerin güvenilir olduğunu göstermektedir (Podsakoff ve Organ, 1986). Yapılan analiz sonucunda, özdeğerleri birden büyük olan birinci faktörün toplam varyansın yalnızca %40,6'sını açıklıyor olması bu araştırmada ortak yöntem yanlılığı sorununun olmadığını göstermektedir (Chang vd., 2010, s. 32; Lindell ve Whitney, 2001, s. 116).

Ölçeklere ait doğrulayıcı faktör analizleri

Araştırmada hipotez testleri yapılmadan önce araştırmanın ölçeklerine ait yapının geçerliliğinin doğrulanması amacıyla, doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Bu aşamada ölçeklere ait doğrulayıcı faktör analizlerine (DFA) yer verilmiştir.

Tablo 2. Ölçeklerin uyum iyiliği değerleri

Modeller	X ²	Df	CMIN 3< χ^2 /df<5	RMSEA <.08	GFI >.90	TLI >.90	SRMR <.08	CFI >.90
Ölçüm modeli	557,40	207	2,69	0,08	0,83	0,90	0,07	0,94
Adalet algısı	9,22	4	2,31	0,07	0,98	0,97	0,06	0,99
Örgütsel güven	18,55	11	1,68	0,05	0,97	0,99	0,05	0,99
Örgütsel vatandaşlık	68,21	24	2,84	0,08	0,95	0,90	0,07	0,95
Modeller	CR	AVE	MSV	MaxR(H)				
Ölçüm modeli	0.87	0.68	0.28	0.92				
Adalet algısı	0.92	0.71	0.32	0.84				
Örgütsel güven	0.97	0.78	0.19	0.90				
Örgütsel vatandaşlık	0.94	0.73	0.40	0.88				

n=422

Araştırmada kullanılan ölçeklere ait oluşturulan ölçüm modelinin uyum iyiliği değerlerinin ($X^2/df = 2.69$, RMSEA= 0.08, GFI=0.83, TLI=0.90, CFI=0.94, SRMR=0.07) diğer alternatif modellere ait uyum iyiliği değerlerine göre daha iyi uyum iyiliği değerlerine sahip olduğu belirlenmiştir (Hu ve Bentler, 1999, s. 27; Mishra ve Datta, 2011, s. 39). Elde edilen bu sonuçlar paralelinde, çalışmada kullanılan ölçeklerin ayırt edici özelliğe sahip olduğu ifade edilebilir. CR, bir yapının içsel tutarlılığını değerlendiren bir ölçüttür ve 0.70'in üzerindeki değerler kabul edilebilir olarak görülmektedir (Bagozzi & Yi, 1988). Tablo 2'de sunulan CR değerleri, adalet algısı (0.92), örgütsel güven (0.97) ve örgütsel vatandaşlık (0.94) değişkenlerinin tümünde 0.70 eşik değerinin aşıldığını ve yüksek güvenilirlik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. AVE ise bir yapının açıklayabildiği toplam varyans oranını ifade eder ve 0.50'nin üzerinde olması yeterli kabul edilmektedir (Fornell & Larcker, 1981). Tablo 2'deki AVE değerleri incelendiğinde,

adalet algısı (0.71), örgütsel güven (0.78) ve örgütsel vatandaşlık (0.73) değişkenlerinin her birinin yeterli düzeyde geçerliliğe sahip olduğu görülmektedir.

Ölçeklere ait MSV değerleri, AVE değerleriyle karşılaştırıldığında daha düşük olduğunda ayırışım geçerliliğinin sağlandığı kabul edilir. Tablo 2'deki bulgular, tüm değişkenlerde MSV değerlerinin AVE değerlerini aşmadığını ve dolayısıyla gizil değişkenler arasında anlamlı bir ayırışım olduğunu ortaya koymaktadır (Hair, Black, Babin & Anderson, 2010). MaxR(H) ise bir yapının gizil değişkenlerinin, o yapıyı açıklayan göstergelere ilişkin maksimum varyansını temsil eder (Hancock & Mueller, 2001). MaxR(H) değerinin 0.70 veya üzerinde olması, ilgili yapının geçerliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu eşik değer, literatürde güvenilir kabul edilmektedir (Hair et al., 2010). Tablo 2'de sunulan MaxR(H) değerleri incelendiğinde, tüm değişkenler için 0.70'in üzerinde olduğu görülmekte ve bu durum, yapının gizil değişkenlerinin göstergeler üzerindeki tutarlılığını ve ölçüm güvenilirliğini doğrulamaktadır.

Tüm analiz sonuçları, ölçeklerin hem yüksek güvenilirlik hem de güçlü ayırışım geçerliliğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle, HTMT ve Fornell-Larcker kriterleri ayırışım geçerliliğini desteklerken, CR, AVE, MSV ve MaxR(H) değerleri ilgili yapıların yüksek güvenilirlik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.

Ölçek ortalamaları, korelasyon analizleri ve güvenilirlik

Çalışmada kullanılan ölçeklerin standart sapma, ortalama ve korelasyon değerleri Tablo 3'de gösterilmiştir. Tablo 3'deki bulgular incelendiğinde, araştırmaya ait ölçeklerin güvenilirlik katsayıları parantez içerisinde verilmiştir. Sonuçlara göre adalet algısının cronbach alpha değeri $\alpha=0.70$, örgütsel vatandaşlık davranışının $\alpha=0.70$ ve örgütsel güven düzeyinin $\alpha=0.93$ şeklinde belirlenmiştir. Belirlenen bu değerlerden de anlaşılacağı gibi; ölçeklerin yüksek derecede güvenilirliğe sahip oldukları belirtilebilir (Karagöz, 2019, s.1003).

Tablo 3. Ortalama, standart sapma ve korelasyon analizleri

Ölçekler	M	SD	1	2	3
1.Adalet algısı	3.94	.69	(.70)		
2.Örgütsel vatandaşlık	4.06	.45	.49**	(.70)	
3.Örgütsel güven	3.73	1.02	.88**	.58**	(.93)

n=422; **p < .01.

Tablo 3 incelendiğinde hemşirelerin adalet algısının $\bar{X}=3.94$, örgütsel güven düzeylerinin $\bar{X}=3.73$ ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının $\bar{X}=4.06$ ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre hemşirelerin genel adalet algılarının, örgütsel güven ile vatandaşlık davranışlarının iyi düzeyde olduğu ifade edilebilir. Ayrıca araştırmada kullanılan ölçeklerin birbiriyle olan korelasyon değerleri incelendiğinde, hemşirelerin genel adalet algısı ile örgütsel güven düzeyleri arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r=0.88$; $p<0.01$). Tablo 3'ün ikinci bulgusuna göre hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($r=0.49$; $p<0.01$). Tablodaki son bulguya göre, hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışları ile örgütsel güven düzeyleri arasında da anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir ($r=0.58$; $p<0.01$).

Hipotezlerin testleri edilmesi

Araştırma hipotezleri dört aşamada test edilmiştir. Birinci aşamada araştırmanın bağımsız değişkeni olan adalet algısı ile sonuç değişkeni olan örgütsel güvenin birbirleri arasındaki etkileşimi incelenmiştir (Hipotez 1). İkinci aşamada, bağımsız değişken olan adalet algısı ile aracı değişken olan örgütsel vatandaşlık değişkenleri arasındaki etkileşim incelenmiştir (Hipotez 2). Üçüncü aşamada aracı değişken olan örgütsel vatandaşlık ile sonuç değişkeni olan örgütsel güven arasındaki etkileşim sorgulanmıştır (Hipotez 3). Son aşamada ise adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki dolaylı ilişkide örgütsel vatandaşlığın aracı model olup olmadığı test edilmiştir (Hipotez 4).

Aracılık analizleri

Araştırmanın ölçeklerine ait korelasyon analizleri ve doğrulayıcı faktör analizlerinin ardından, araştırma hipotezlerinin test edilmesi amacıyla Hayes (2013) tarafından geliştirilen PROCESS Makro analiz programı kullanıldı ve Bootstrap yöntemini esas alınarak regresyon analizleri gerçekleştirildi. Analizde ilk olarak SPSS Process Macro programında yer alan modeller arasından 4 numaralı model seçildi ve 5000 yeniden örneklem seçeneği kullanılarak regresyon analizleri yapıldı. Regresyon analizine dair elde edilen aracılık sonuçları Tablo 4'te ifade edilmiştir.

Tablo 4. Aracılık etkisine ait regresyon sonuçları

	Örgütsel Vatandaşlık					
	β	SE	t	p		
Adalet Algısı	0.32	0.04	8.08	0.00		
	Örgütsel Güven					
	β	SE	t	p		
Örgütsel Vatandaşlık	0.42	0.08	5.29	0.00		
Direkt Etki Adalet Algısı	1.18	0.05	22.65	0.00		
Toplam Etki Adalet Algısı	1.31	0.05	27.12	0.00		
		Effect	SE	LLCI%95	ULCI%95	
İnderkt etki AA+ ÖV =ÖG		0.13	0.03	0.08	0.20	
Sobel Test	z	p	Model Summary	R ²	F	p
	4,61	0.00		0.81	459.63	0.00

Note. N=422; Bootstrap sample size = 5.000. LL = lower limit; CI = confidence interval; UL = upper limit.

Tablo 4'e göre hemşirelerin adalet algılarının örgüte olan güvenlerini pozitif ve anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir ($\beta = 1.18$, $t = 22.65$, $p < .01$). Bu sonuç H₁ hipotezinin desteklendiğini göstermektedir. Tablo 4'deki diğer bir bulgu ise hemşirelerin adalet algılarının örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı ve pozitif olarak etkilediği tespit edilmiştir ($\beta = .32$, $t = 8.08$, $p < .01$). Elde edilen bu sonuca göre araştırmanın H₂ hipotezi de desteklenmektedir. Tablo 4'deki üçüncü bulguya göre, hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışının örgütsel güven üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta = .42$, $t = 5.29$, $p < .01$). Bu sonuç H₃ hipotezinin de desteklendiğini göstermektedir. Tablo 4'ten elde edilen son bulgu ise hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışlarının adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki ilişkide aracı role sahip olduğu yani adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışının bir takım etkileri sayesinde hemşirelerin örgütsel güven düzeylerinin etkilenebileceği

tespit edilmiştir ($\beta = .13$). Elde edilen sonuçtan hareketle Hipotez 4 hipotezinin tam olarak desteklendiğini ifade edebilmek için aracılık etkisinin anlamlı olup olmadığı da ayrıca test edilmelidir (Sobel, 1982, s. 291; MacKinnon vd., 2002, s. 173). Araştırmada aracı etkinin anlamlılığını test edebilmek için en yaygın ölçme araçlarından biri olan Sobel testi tercih edilmiştir (Sobel 1982). Tablo 4’de gösterilen Sobel testi sonucuna göre dolaylı etkinin (aracı etki) anlamlı olduğu görülmektedir (Sobel $z = 4.61$, $p < .01$). Ayrıca Tablo 4’de Sobel testinin sonucunu destekleyen Bootstrap güven aralığı değerleri de aynı şekilde dolaylı etkinin (aracı etki) anlamlı olduğunu desteklemektedir (CI [.18, .39]). En nihayetinde elde edilen bu sonuçlara göre Hipotez 4 hipotezinin de desteklendiği ifade edilebilir.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırma hemşirelerin adalet algılamaları ile örgütsel güven düzeyleri arasındaki dolaylı ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışlarının aracılık rolünü tespit etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel güven düzeyleri, adalet algıları ile örgütsel vatandaşlık davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışlarıyla örgütsel güven seviyeleri arasındaki ikili ilişkilerin belirlenebilmesi hedefiyle tasarlanmıştır. Bu amaçları yerine getirebilmek için Türkiye’nin doğu bölgesinde bulunan bir hastanede hemşire olarak görev yapan hemşirelerden toplanan veriler yoluyla araştırma amacı doğrultusunda tasarlanan hipotezler sınanmıştır.

Araştırma kapsamında geliştirilen ilk hipoteze göre hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel güvenleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre hemşirelerin olumlu ve yüksek adalet algılarının örgütsel güvenleri üzerinde de olumlu bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları ilgili alan yazınında yer alan araştırmalarla kıyaslandığında birbirine paralel sonuçların elde edildiği gözlemlenmiştir. Örneğin Rajabi vd. (2017, s. 207)’nin farklı hastanelerde görev yapan hemşireler üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında algılanan örgütsel adalet ve güven arasında anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Top ve Tekingündüz’de (2018, s. 560) adalet algısının hemşireler arasındaki örgütsel güveni önemli ölçüde ve olumlu yönde etkilediğini ifade etmektedir. Chen vd. (2015)’de hemşireleri temel aldıkları araştırmalarında adalet algısının hem örgütsel güveni hem de bağlılığı önemli ölçüde etkilediğini belirlemişlerdir. Dahası Latan ve Ramli’de (2014, s. 190) bir yönetim kontrol sistemini temel aldıkları araştırmalarında özellikle elde edilen kazancın paylaşımı noktasında; örgütsel adaletin, güvenin ve örgütsel bağlılığın rolleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri araştırmalarında algılanan adalet ile örgütsel güven arasından anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Yine benzer şekilde Öztürk ve Kurtkan’da (2020, s. 960) mavi yakalı çalışanlar üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarında adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki anlamlı ilişkiye dair birtakım öngörüler sunmuş ve adaletin örgütsel güvenin sağlanması noktasında önemli bir faktör olduğunu belirtmişlerdir. Aksoy’da (2017) çalışanların adalet algıları ile örgütsel güvenleri arasında anlamlı bir ilişki tespit ettiği çalışmada adaletin örgütsel güvenin tahsis edilmesi noktasında önemli bir faktör olduğunu belirtmiştir. Mete ve Serin’de (2014, s. 278) çalışanlar arasındaki yüksek adalet algısının örgütsel güven duygusunu ortaya çıkardığını ve bu ilişki sayesinde çalışanların bağlılık düzeylerinin de arttığını tespit etmişlerdir. Hopkins ve Weathington (2006, s. 480) ise yakın zamanda küçülmeye gitmiş bir kuruluşta çalışmaya devam eden bireyler üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarında örgütsel güvenin adalet algısının birtakım

boyutlarıyla ilişkili olduğuna ulaşmışlardır. Sonuç olarak, araştırma sonucumuz ve ilgili alan yazını adalet algısı ile örgütsel güven arasındaki yüksek ilişkiyi ortaya koymakta ve hemşirelerin olumlu adalet algısının örgütsel güveni önemli ölçüde etkileyebileceğini göstermektedir.

Araştırma kapsamında geliştirilen ikinci hipoteze göre hemşirelerin adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki belirlenmiştir. Bu sonuca göre hemşirelerin adalet algılamalarının yüksek olduğu durumlarda, örgütsel vatandaşlık davranışları sergileme olasılıklarının da yüksek olabileceği ifade edilebilir. Araştırmamızın bu sonucu alan yazınında yer alan diğer çalışmalarla da paralellik göstermektedir. Ali (2016)'nin Pakistan sağlık sektörünü ele aldığı çalışmasında hemşirelerin adalet algılamaları ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında güçlü bir ilişki tespit edilmiştir. Aynı şekilde Chang (2014) ise Tayvan'da yer alan ve ülkenin ileri gelen bir hastanesinde görev alan hemşireler üzerinde tasarladığı araştırmasında, hemşirelerin algıladıkları örgütsel adalet düzeyi ne kadar yüksekse aynı şekilde örgütsel destek, fedakârlık ve işe kendini adama gibi örgütsel vatandaşlık davranışlarını sergileme düzeylerinin de o oranda arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Song ve Seomun (2014, s. 241)'un Seul'de yer alan bir hastaneyi örneklem olarak ele aldıkları araştırmalarında hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışlarını geliştirebilmek için otantik liderliğin ve örgütsel adalet algısının önemi bir faktör olarak kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. Lv vd. (2012, s. 1295)'nin Çin'de bir hastanede görev yapay doktorlar ve hemşireler üzerinde boylamsal olarak gerçekleştirdikleri araştırmalarında katılımcıların adalet algılamalarının çalışan vicdanlılığı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide aracılık rolünün olduğunu ve vatandaşlık davranışlarının artırılmasında adaletin önemli bir faktör olarak görüldüğünü bulmuşlardır. Zeng ve arkadaşları da (2022) Covid-19 döneminde görev yapan hemşireler üzerinde tasarladıkları araştırmalarında adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki anlamlı ilişkide psikolojik sermayenin ve örgütsel bağlılığın aracı rolünün olduğunu ve hemşireler arasında vatandaşlık bilincinin gelişimi için adalet algısının önemli bir faktör olduğunu belirtmişlerdir. Aynı şekilde farklı sektör çalışanları üzerinde gerçekleştirilen araştırmalarda da adalet algısı ile vatandaşlık davranışları arasında pozitif ilişkiler tespit edilmiştir (Awang ve Ahmad, 2015, s. 675; Coşkun ve İsmailoğlu, 2020, s. 2). Sonuç olarak, araştırmamızda elde edilen bulgular ve ilgili alan yazının da hem hemşireler hem de farklı sektör çalışanları üzerinde tasarlanan araştırmalar incelendiğinde adalet algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında kuvvetli bir korelasyonun olduğu ve vatandaşlık davranışının oluşmasında ve gelişmesinde adalet algısının önemli bir rol oynadığı ifade edilebilir.

Araştırma kapsamında geliştirilen üçüncü hipoteze göre hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışları ile örgütsel güvenleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre hemşirelerde görülen yüksek örgütsel güvenin aynı zamanda örgütsel vatandaşlık davranışlarını da olumlu yönde etkileyebileceği ifade edilebilir. Bu sonuçlardan yola çıkarak yapılan alan yazını taramasında olgunun birçok araştırmacı tarafından irdelendiği ve birbirine benzer sonuçların bulunduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Lay ve arkadaşları (2020) çalışanların performans düzeyleri üzerindeki birtakım değişkenlerin etkisini araştırdıkları çalışmalarında örgütsel güvenin örgütsel vatandaşlık davranışını ciddi derecede etkilediğini ve örgütte ortaya çıkan güven unsurunun çalışanların vatandaşlık davranışlarının şekillendirilmesinde önemli bir rol oynadığını ve bu durumun çalışan performansında da etkili olduğunu tespit

etmişlerdir. Aynı şekilde Wang ve arkadaşları (2013) da örgütte algılanan güvenin örgütsel vatandaşlık ile örgüt bağlılığı arasında aracılık rolüne sahip olduğunu ve çalışanların kurumsal vatandaşlık davranışlarının ortaya çıkmasında örgütsel güvenin önemli bir faktör olduğunu belirtmişlerdir. Tokgöz ve Seymen (2013) ise örgütsel güven ile örgütsel vatandaşlık arasındaki ilişkide örgütsel özdeşleşmenin düzenleyici rolünü irdeledikleri araştırmalarında da örgütsel güven ile örgütsel vatandaşlık arasında güçlü bir ilişki gözlemişlerdir. Alan yazınında yer alan birçok araştırma sonuçları değerlendirildiğinde yine benzer sonuçların elde edildiği ve aynı zamanda örgütsel güven ile örgütsel vatandaşlık arasındaki anlamlı ilişkide aracı ya da düzenleyici açıdan etki eden birçok davranışsal ve yönetsel değişkenin yer aldığı çalışmalar gözlemlenmektedir (Büyükyılmaz ve Fidan, 2017, s. 503; Karimi ve Ahmadi, 2023, s. 4860; Abbasi ve Ismail, 2023, s. 1; Susanto, 2023, s. 141). Sonuç olarak araştırma bulgularından ve alan yazınında yer alan çalışmalardan hareketle örgütsel güven düzeyi yüksek olan hemşirelerin, nezaket, centilmenlik ve sivil erdem gibi örgütsel vatandaşlık davranışlarını daha sık sergiledikleri ve aynı şekilde örgütsel güven düzeyi yüksek olan hemşirelerin, görevlerinin dışında bile örgütüne faydalı olmak için çaba gösterdikleri ifade edilebilir.

Araştırma kapsamında geliştirilen dördüncü hipoteze göre hemşirelerin adalet algılamaları ile örgütsel güvenleri arasındaki dolaylı ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışlarının aracılık rolü tespit edilmiştir. Bu sonuca göre hemşirelerin adalet algılamaları ile örgütsel güvenleri arasındaki ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışlarının itici bir güç olduğu ve bu ilişkinin seyrini etkilediği ifade edilebilir. Bu sonuç yine ilgili alan yazının da yer alan ve farklı sektör çalışanları üzerinde gerçekleştirilen araştırmalarla kıyaslandığında birbirine paralel sonuçların elde edildiği gözlemlenmiştir. Örneğin; İsmail'in (2014) beyaz yakalı çalışanlar üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, çalışanların adalet algılamaları ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki anlamlı ilişkide örgütsel güvenin aracılık rolünün olduğunu tespit etmiştir. Qiu ve Dooley'de (2022) hizmetkar liderlikle örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki anlamlı ilişkide prosedür adaletinin ve lidere duyulan güvenin tam manada aracılık rolünün olduğunu ifade etmişlerdir. Chhetri (2014) ise örgütsel adalet ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide güvenin iki temel boyutu olan bilişsel ve duygusal güvenin aracılık rolünü irdelemiştir. Bu araştırmasında bilişsel ve duygusal güvenin, örgütsel adalet ile vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini ve ayrıca yönetime yönelik bilişsel güven ile üst düzey yöneticilere duyulan duygusal güvenin bu anlamlı ilişkide kilit bir rol oynadığını tespit etmiştir. Porkiyani ve arkadaşları (2014)'da hemşireleri örneklem olarak ele aldıkları çalışmalarında örgütsel adaletin; güveni, iş tatminini ve bağlılığı olumlu yönde etkilediğini ve bu durumun hemşireler arasındaki örgütsel vatandaşlık davranışlarını da olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Diğer bir açıdan Yadav ve Gupta'nın (2017) turizm sektörü çalışanları üzerinde tasarladıkları araştırmalarında çalışanların prosedür adaletinin iş tatminini ve örgütsel vatandaşlık davranışını olumlu yönde etkilediğini fakat örgütsel güvenin bu anlamlı ilişkiye aracılık etmediğini bulmuşlardır. Sonuç olarak araştırma sonuçlarımızdan ve alan yazınında yer alan diğer çalışmalardan hareketle örgütsel adalet algısı yüksek olan hemşirelerin, örgütlerine karşı daha fazla güven algısı geliştirdikleri ifade edilebilir. Bu durumun nedeni olarak adalet algısının, örgütün çalışanlarına karşı adil davranıldığına inanmalarını sağlamasıdır. Bu durum, hemşirelerin örgüte daha bağlı olmalarına, örgütsel hedeflere ulaşmak için daha fazla çaba göstermelerine ve örgütüne

daha fazla katkıda bulunmalarına neden olur. Ayrıca gelişen örgütsel güven algısı sayesinde hemşireler örgütsel vatandaşlık davranışlarını da daha sık sergileme eğilimi gösterirler.

Bu araştırma gerçekleştirilirken birtakım sınırlılıklarının olduğu da göz ardı edilmemiştir. Örneğin araştırma sadece Türkiye'nin doğu bölgesinde bulunan bir il merkezindeki hastanede görev yapan hemşireleri temel alması sebebiyle değişkenlerle ilgili genele yapılabilesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle ülkedeki diğer hastanelerde görev yapan hemşirelerle ilgili benzer sonuçların da ortaya çıkabileceği şeklinde bir yorum getirilememektedir. Ayrıca araştırma kesitsel olarak tasarlanmıştır ve algılarla ilgili sadece belli bir dönemdeki sonuçları ifade ettiği için önemli bir sınırlılık olarak görülmektedir. Ayrıca araştırma sırasında bazı hemşirelerin izinli, raporlu veya nöbet değişiminde olması sebebiyle araştırmaya dahil edilememesi de kayda değer bir sınırlılık olarak görülmektedir. Bu araştırmayla birlikte gelecekte gerçekleştirilebilecek çalışmalar için de birtakım öneriler geliştirilmiştir. Öncelikle kesitsel türde gerçekleştirilen bu çalışmanın yerine zaman faktörünü de temel alan boylamsal türde çalışmalar gerçekleştirilerek, daha fazla kontrol, aracı veya düzenleyici değişken eklenerek ve daha büyük örneklem, hemşire grupları ve farklı bölgelerde yer alan hastaneler de araştırmaya dahil edilerek daha genelleştirilebilir sonuçlar elde edilebilir. Özellikle araştırma bulgularının daha doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için kontrol değişkenlerinden olan hemşirelerin örgüte olan bağlılığı, işten ayrılma niyeti ve stres düzeyleri gibi değişkenlerde araştırmalara dahil edilebilir. Son olarak araştırma bulgularını daha güvenilir kılmak için araştırma konusunun daha farklı araştırma yöntemleri kullanılarak (gözlem, mülakat, nitel araştırma) tasarlanması gerektiği de önerilmektedir.

En nihayetinde bu araştırmada, hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel güven düzeyleri arasındaki dolaylı ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışlarının aracılık rolünü inceleyen bir model önerdik ve test ettik. Ayrıca hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel güven düzeyleri, adalet algıları ile örgütsel vatandaşlık davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışları ile örgütsel güven düzeyleri arasındaki ilişkiler ve ilişki yönleri de incelendi. Elde edilen sonuçlara göre, a) hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel güven düzeyleri arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu, b) hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu, c) hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışları ile örgütsel güven düzeyleri arasında da anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu, d) hemşirelerin adalet algıları ile örgütsel güven düzeyleri arasındaki anlamlı ilişkide örgütsel vatandaşlık davranışının aracı rolünün olduğu, e) araştırmanın yapıldığı örneklem temel alındığında hemşirelerin adalet algılarının, örgütsel güven düzeylerinin ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının iyi yani pozitif düzeyde olduğu bulgulanmıştır.

Bu sonuçlardan yola çıkarak hemşireler, örgütleri tarafından adil bir şekilde muamele gördüklerini algıladıklarında, örgütlerine olan güven düzeyleri de artış gösterir. Aynı şekilde bu durum, hemşirelerin hem örgütlerine hem de çalışma ortamlarına karşı örgütsel vatandaşlık davranışları sergileme olasılıklarının da artmasına yardımcı olur. Örgütsel vatandaşlık davranışı sergileyen hemşireler, örgütleri tarafından daha değerli ve takdir edilen bir çalışan olarak görülür aynı şekilde bu durum hemşirelerin, örgütlerine olan güven duygularının da güçlenmesine yol açar.

Özetle, hemşirelerin yüksek adalet algıları örgütlerine olan güven duygularını artırır, yüksek örgütsel güven hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışlarının artmasına yol açar. Bu araştırmanın sonuçlarından da anlaşılacağı üzere hemşirelerin adalet algılamaları ile örgütsel güven düzeyleri arasındaki ilişkinin kuvvetini ve yönünü örgütsel vatandaşlık davranışları etkileyebilir. Bu nedenle hemşirelerin örgüte olan güvenlerini artırmak için, hemşirelerin adalet algısını artıracak uygulamalara öncelik vermeleri gerekmektedir. Bu uygulamalar, hemşirelerin çabalarına ve performanslarına göre adil bir şekilde ödüllendirilmesini, ödül dağıtım sürecinin şeffaf ve adil olmasını ve kişilerarası ilişkilerde adil davranılmasını içerebilir. Özellikle sağlık sektörü gibi yoğun ve stresli çalışma ortamlarında çalışan hemşirelerin, adalet algılamalarını, örgüte olan güvenlerini ve örgütsel vatandaşlık davranışlarını artırmak için birtakım uygulamalar önemli rol oynamaktadır. Aşağıdaki öneriler doğrultusunda örgütler, hemşirelerin ihtiyaçlarını ve beklentilerini daha iyi anlayabilir ve onlara daha iyi bir iş ortamı sağlayabilirler.

- Hastane yönetimleri ve sorumlu hemşireler, diğer hemşirelerin görüş ve önerilerine değer vermeli ve onları sağlık bakım sürecinde alınacak kararlara dahil etmelidir. Bu durum, hemşirelerin örgütlerine karşı daha güvenilir ve saygın hissetmelerine yardımcı olabilir.
- Hastane yönetimleri, hemşirelerin kişisel ve profesyonel gelişimlerine yatırım yapmalıdır. Bu durum, hemşirelerin kendilerini değerli ve yetenekli hissetmelerine yardımcı olabilir.
- Hastane yönetimleri, çalışanların iş-yaşam dengesini desteklemelidir. Bu durum, hemşirelerin örgütsel vatandaşlık davranışlarının gelişmesine olanak sağlayabilir.

Hastane yönetimleri, hemşirelerin kariyer gelişimi için fırsatlar sunmalıdır. Bu fırsatlar, hemşirelerin yeni beceriler öğrenmelerine, terfi etmelerine ve kariyer hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olabilir. Bu sayede hemşirelerin örgütlerine olan güven duyguları ve vatandaşlık bilinçleri olumlu yönde seyredebilir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. *(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İnsan Araştırmaları etik kurulu, 04/21 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%20), 2. Yazar (%40), 3. Yazar (%40) Veri Toplanması: 1. Yazar (%30), 2. Yazar (%35), 3. Yazar (%35) Veri Analizi: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. * (Erzincan Binali Yıldırım University, Human Research Ethics Committee, numbered 04/21 of the Publication Ethics Committee.)
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%20), 2. Author (%40), 3. Author (%40) Data Acquisition: 1. Author (%30), 2. Author (%35), 3. Author (%35) Data Analysis: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Writing up: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30) Submission and Revision: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)

Kaynakça | References

Abbasi, A., & Wan Ismail, W. K. (2023). Linking organisational citizenship behaviour and organisational trust towards reducing workplace deviance behavior in higher education. *Cogent Social Sciences*, 9(1), 2157538.

Aksoy, C. (2017). Investigation of the relationship between employees' perceptions of organisational justice and organisational trust. *International Journal of Management and Administration*, 1(1), 1-11. <https://doi.org/10.29064/ijma.328093>

Akgerman, A. ve Sönmez, B. (2020). Birinci basamak hemşire yöneticilerine duyulan güven ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki. *Uluslararası hemşirelik incelemesi*. <https://doi.org/10.1111/inr.12576> .

Ali, N. (2016). Effect of organisational justice on organisational citizenship behaviour: a study of health sector of pakistan. *Review of Public Administration and Management*, 04(03). <https://doi.org/10.4172/2315-7844.1000198>

Ambrose, M. L., & Schminke, M. (2009). The role of overall justice judgments in organisational justice research: a test of mediation. *Journal of applied psychology*, 94(2), 491.

Awang, R. and Ahmad, W. (2015). The impact of organisational justice on organisational citizenship behaviour in malaysian higher education. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n5s2p674>

Bayer, N., & Şahin, İ. (2020). The relationship between perceived ethical leadership, organisational justice, and turnover intention among general hospital nurses. *International Journal of Health Management and Tourism*, 5(2), 123-144.

Büyükyılmaz, O., & Fidan, Y. (2017). The Mediating Role of Organisational Trust in the Effect of Perceived Organisational Support on Organisational Citizenship Behaviour. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(3), 500-524.

Chang, C. (2014). Moderating effects of nurses' organisational justice between organisational support and organisational citizenship behaviors for evidence-based practice. *Worldviews on evidence-based nursing*, 11 5, 332-40 . <https://doi.org/10.1111/wvn.12054>.

Chang, W.-Y., Ma, J.-C., Chiu, H.-T., Lin, K.-C., & Lee, P.-H. (2009). Job satisfaction and perceptions of quality of patient care, collaboration and teamwork in acute care hospitals. *Journal of Advanced Nursing*, 65(9), 1946-1955. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2009.05085.x>.

Chen, S. Y., Wu, W., Chang, C., Lin, C. T., Kung, J. Y., Weng, H., ... & Lee, S. I. (2015). Organisational justice, trust, and identification and their effects on organisational commitment in hospital nursing staff. *BMC Health Services Research*, 15(1). <https://doi.org/10.1186/s12913-015-1016-8>

Chhetri, P. (2014). The Role of Cognitive and Affective Trust in the Relationship Between Organizational Justice and Organizational Citizenship Behaviour: a Conceptual Framework. *Verslas: Teorija Ir Praktika*, 15, 170-178. <https://doi.org/10.3846/BTP.2014.17>.

Coşkun, B., & İsmailoğlu, M. (2020). The Effect of Organisational Justice Perceived by Teachers on Organisational Citizenship Behaviours1. *Turkish Studies*, 15, 1.

Çizel, B., Selçuk, O. & Atabay, E. (2020). A systematic literature review on common method bias. *Anatolia: Journal of Tourism Research*, 31(1), 7-18.

DiPaola, M. F., Tarter, C. J., & Hoy, W. K. (2005). Measuring organisational citizenship in schools: The OCB scale. *Educational leadership and reform*, 4(2), 319-341.

Diposentono, L., Zainal, V. R., & Hakim, A. (2023). Organizational justice, work discipline, and employee performance: a literature review. *International Journal of Advanced Multidisciplinary*, 1(4), 327-334. <https://doi.org/10.38035/ijam.v1i4.145>

Güleroğlu, F. T., Akbuga, G. A., Arslan, D. E., Cerit, E., & Bahçeli, A. The Effects Of A Structured Training Programme On The Identification And Evaluation Of Judicial Cases By Nurses. *International Journal Of Health Services Research And Policy*, 6(1), 12-21.

Hadi-Moghaddam, M., Karimollahi, M., & Aghamohammadi, M. (2021). Nurses' trust in managers and its relationship with nurses' performance behaviors: a descriptive-correlational study. *BMC nursing*, 20, 1-6.

Hayes, A. F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis First Edition: A Regression-Based Approach*. The Guilford Press, New York.

Hızarcıoğlu, G., & Güney, S. (2022). Öğretmenlerin Kimlik Algısı ve Bağlılık İlişkisinde Örgütsel Adaletin Düzenleyici Rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 993-1021. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1056611>

Hsieh, C., Chen, S., Peng, T., Chen, P., Chen, A., & Chen, C. (2024). The relationship between workplace justice and self-evaluated nonfatal occupational accidents among healthcare employees in taiwan: an observational study. *Medicine*, 103(32), e39215. <https://doi.org/10.1097/md.00000000000039215>

Hidayah, S., & Harnoto, H. (2018). Role of organisational citizenship behaviour (OCB), perception of justice and job satisfaction on employee performance. *JDM (Jurnal Dinamika Manajemen)*, 9(2), 170-178.

Hopkins, SM and Weathington, BL (2006). Relationships between perceptions of justice, trust and employee attitudes in a downsized organisation. *Journal of Psychology*, 140 (5), 477-498.

Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives. *Structural Equation Modelling: A Multidisciplinary Journal*, 6 (1), 1-55.

Ismail, H. (2015). Organisational justice and citizenship behaviour, the mediating role of trust. *International Journal of Human Resource Studies*, 5(1), 86. <https://doi.org/10.5296/ijhrs.v5i1.6757>

Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS applied multivariate statistical techniques* (Vol. 5, p. 359). Ankara, Turkey: Asil Yayın Dağıtım.

Kallström, A., Al-Abdulla, O., Parkki, J., Häkkinen, M., Juusola, H., & Kauhanen, J. (2021). I had to leave. I had to leave my clinic, my city, leave everything behind in Syria. Qualitative research of Syrian healthcare workers migrating from the war-torn country. *BMJ open*, 11(11), e049941.

Karagöz, Y. (2019). SPSS-AMOS-META applied statistical analyses. Ankara: Nobel Publishing.

Karakulle, İ., Aydın, E., & Polat, H. (2022). Mediating Role of Organizational Trust in the Effect of Organizational Support Perceived By Employee on Organizational Identification: A Research in the Manufacturing Sector. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 2051-2069. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1160740>

Karimi, R., & Ahmadi, F. (2023). Investigating the Effect of Employee Improvement on Organisational Citizenship Behavior with the Mediating Role of Organizational Trust and Commitment in the Ministry of Cooperatives, Labor and Social Welfare. *Political Sociology of Iran*, 5(11), 4853-4881.

Khalifa, S., & Awad, N. (2018). The Relationship Between Organizational Justice And Citizenship Behavior As Perceived By Medical-Surgical Care Nurses. .

Latan, H., & Ramli, N. A. (2014). The role of organisational justice, trust and commitment in a management control system (MCS)-Gain sharing. *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 4(2), 186.

Lay, Y., Basana, S. R., & Panjaitan, T. W. S. (2020). The effect of organisational trust and organisational citizenship behaviour on employee performance. *SHS Web of Conferences*, 76, 01058. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20207601058>

Lindell, M. K., & Whitney, D. J. (2001). Accounting for common method variance in cross-sectional research designs. *Journal of applied psychology*, 86(1), 114.

Lindell, M. K., & Whitney, D. J. (2001). Accounting for common method variance in cross-sectional research designs. *Journal of Applied Psychology*, 86(1), 114-121.

Lv, A., Shen, X., Cao, Y., Su, Y., & Chen, X. (2012). Conscientiousness and Organisational Citizenship Behaviour: The Mediating Role of Organisational Justice. *Social Behavior and Personality*, 40, 1293-1300. <https://doi.org/10.2224/SBP.2012.40.8.1293>.

Malhotra, N. K., Kim, S. S., & Patil, A. (2006). Common method variance in IS research: A comparison of alternative approaches and a reanalysis of past research. *Management Science*, 52(12), 1865-1883.

McKenzie, S. G. (2011). Trust and organisational citizenship: A study of the relationship of the three referents of trust and the organisational citizenship of elementary school teachers. The University of Texas at San Antonio.

Mete, Y. A. and Serin, H. (2014). The effect of organisational justice and organisational trust perception on organisational commitment behaviour. *Journal of Educational Sciences Research*, 4(2), 265-286. <https://doi.org/10.12973/jesr.2014.42.15>

Mishra P. & Datta, B. (2011). Perpetual Asset Management of Customer-Based Brand Equity-The PAM Evaluator. *Current Research Journal of Social Science*, 3 (1), 34-43.

Öncü, E., Vayisoğlu, S. K., Karadağ, G., Alaçam, B., Göv, P., Selcuk Tosun, A., ... & Çatıker, A. (2021). Intention to migrate among the next generation of Turkish nurses and drivers of migration. *Journal of Nursing Management*, 29(3), 487-496.

Öztürk, C. and Kurtkan, A. (2020). Field research on the relationship between organisational justice and organisational trust: Bitlis municipality staff. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(4), 955-978. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i4.1610>

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., & Podsakoff, N. P. (2012). Sources of method bias in social science research and recommendations on how to control it. *Annual review of psychology*, 63, 539-569.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioural research: A critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903.

Podsakoff, P. M., & Organ, D. W. (1986). Self-reports in organizational research: Problems and prospects. *Journal of management*, 12(4), 531-544.

Porkiyani, M., Kaveh, D., & Samadi, S. (2014). Studying the Mediating Role of Trust, Job Satisfaction and Organizational Commitment on the Relationship between Organizational Justice and Organizational Citizenship Behavior. *International Journal of Research in Organizational Behavior and Human Resource Management*, 2, 292-304.

Porter, M. T., Williams, K., Boaze, A., Rennert, M., & Brunson, A. (2024). Trust and organizational commitment in a postpandemic environment. *JONA: The Journal of Nursing Administration*, 54(11), 612-618. <https://doi.org/10.1097/nna.0000000000001499>

Qiu, S. and Dooley, L. M. (2022). How servant leadership affects organisational citizenship behaviour: the mediating roles of perceived procedural justice and trust. *Leadership & Organization Development Journal*, 43(3), 350-369. <https://doi.org/10.1108/lodj-04-2021-0146>

Rajabi, M., Abdar, Z., & Agoush, L. (2017). Organisational Justice and Trust Perceptions : A Comparison of Nurses in Public and Private Hospitals. *Middle East Journal of Family Medicine*, 15, 205-211. <https://doi.org/10.5742/MEWFM.2017.93078>.

Rustianah, R., Ardianto, R. E., & Hasyim, W. (2024). How organizational trust and commitment impact performance. *Jurnal Multidisiplin Madani*, 4(5), 701-706. <https://doi.org/10.55927/mudima.v4i5.8281>

Republic of Turkey Ministry of Interior Presidency of Migration Management, 2023, Statistics of Temporary Protection. <https://en.goc.gov.tr/temporary-protection27>

Schoorman, F. D., Mayer, R. C., & Davis, J. H. (2007). An integrative model of organisational trust: Past, present, and future. *Academy of Management review*, 32(2), 344-354.

Sobel, M. E. (1982). Asymptotic confidence intervals for indirect effects in structural equation models. *Sociological Methodology*, 13, 290-312.

Song, B., & Seomun, G. (2014). The Influential Factors Related to Organisational Citizenship Behaviour of Nurses: With Focus on Authentic Leadership and Organisational Justice. *Journal of Korean Academy of Nursing Administration*, 20, 237-246. <https://doi.org/10.1111/JKANA.2014.20.2.237>.

Susanto, A. (2023). The Role of Servant Leadership, Perceived Organisational Support (POS) on SMEs Performance through Organizational Citizenship Behavior (OCB). *Journal of Industrial Engineering & Management Research*, 4(1), 138-148.

Tokgöz, E. and Seymen, O. (2013). The relationship between organisational trust, individual identification and citizenship activity: a research in a state hospital. <https://doi.org/10.14783/OD.V10I39.1012000308> .

Top, M. and Tekingündüz, S. (2018). The effect of organisational justice and trust on job stress in hospital organizations. *Journal of Nursing Scholarship*, 50(5), 558-566. <https://doi.org/10.1111/jnu.12419>

Turkish Statistical Institute, 2023, Consumer price index 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=tuketici-fiyat-endeksi-aralik-2023-49657&dil=1>

Wang, Y. J., Tsai, Y. H., & Lin, C. (2013). Modelling the relationship between perceived corporate citizenship and organisational commitment considering organisational trust as a moderator. *Business Ethics: A European Review*, 22(2), 218-233. <https://doi.org/10.1111/beer.12019>

Wardana, M. A., Yanita, Y., Sudarmawan, I. W. E., Wibowo, T. S., & Pandiangan, H. (2023). The analysis of organizational justice, competence and work motivation to improve the performance. *Jurnal Informatika Ekonomi Bisnis*, 421-427. <https://doi.org/10.37034/infv.v5i2.589>

Yadav, L., & Gupta, P. (2017). Procedural Justice, Job Satisfaction and Organisational Citizenship Behaviour: Mediating Role of Organisational Trust-Indian Tourism Industry Study. *Management and Labour Studies*, 42, 275- 292. <https://doi.org/10.1177/0258042X17718738>.

Zeng, L., Feng, F., Mu, J., Li, X., Peng, Y., & Wang, J. (2022). Psychological capital and organisational citizenship behaviour among nurses during the covid-19 epidemic: mediation of organisational commitment. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2240184/v1>

Zhu, Y., Liu, C., Guo, B., Zhao, L., & Lou, F. (2015). The impact of emotional intelligence on work engagement of registered nurses: the mediating role of organisational justice.. *Journal of clinical nursing*, 24 15-16, 2115-24 . <https://doi.org/10.1111/jocn.12807>.

2025, 14 (1), 436-458 | Araştırma Makalesi

Motivasyonun Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinde Sorumlu Liderliğin Aracılık Rolü: Tıp Merkezleri Örneği

Ali Özcan¹

Öz

Sorumlu liderlik, organizasyonların sürdürülebilir başarısını sağlamada kritik bir rol oynayan bir liderlik anlayışıdır. Bu liderlik tarzı, etik değerler ve toplumsal sorumlulukları ön planda tutarak, çalışanlar arasında güven ve bağlılık oluşturmaya katkıda bulunur. Literatürde de vurgulandığı üzere, sorumlu liderler, çalışanlarını destekleyen, adaletli ve şeffaf bir yönetim anlayışı benimseyerek iş tatminini ve motivasyonu artırmaktadır. Özellikle çalışanların motivasyonlarının yüksek olduğu iş ortamlarında, örgütsel bağlılığın da arttığı görülmektedir. Sorumlu liderliğin, çalışanların psikolojik iyi oluşları üzerinde de olumlu etkileri olduğu görülmektedir. Sorumlu bir liderlik anlayışı, çalışanların kendilerini değerli hissetmelerini sağlarken, aynı zamanda iş yerinde adalet algısını güçlendirmektedir. Bu durum, çalışanların örgüte duyduğu güveni pekiştirerek uzun vadeli bağlılığı artırmaktadır. Ayrıca, sorumlu liderlik, kurumsal sosyal sorumluluk projelerine katılımı teşvik ederek çalışanların toplumsal fayda sağlama motivasyonunu da artırmaktadır. Böylece, bireysel ve kurumsal düzeyde daha güçlü bir kültür oluşmasına katkıda bulunur. Bu çalışmada, sorumlu liderliğin örgütsel bağlılık ve motivasyon üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırma, bir tıp merkezinde çalışan 147 kişi ile gerçekleştirilmiş ve elde edilen veriler regresyon analizi ile değerlendirilmiştir. Sonuçlar, çalışan motivasyonunun örgütsel bağlılık üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu ve sorumlu liderliğin bu ilişkide olumlu bir aracılık rolü üstlendiğini göstermektedir. Bu bulgular, sorumlu liderliğin, çalışanlara etik bir rol model sunarak örgütsel değerleri pekiştirdiğini ve güven duygusunu artırdığını desteklemektedir. Ayrıca ilgili literatür incelendiğinde sorumlu liderliğin çalışanların işten ayrılma niyetiyle negatif, iş tatminiyle ise pozitif yönde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarımızda da motivasyon ve örgütsel bağlılık ile sorumlu liderlik arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilerek literatür ile tutarlı bir sonuç elde edilmiştir. Sonuç olarak, sorumlu liderlik anlayışının benimsenmesi, çalışanların motivasyonunu ve bağlılığını artırarak daha sağlıklı ve verimli bir iş ortamı yaratmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Sorumlu Liderlik, Motivasyon, Örgütsel Bağlılık, Tıp Merkezleri

Özcan, A. (2025). Motivasyonun Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinde Sorumlu Liderliğin Aracılık Rolü: Tıp Merkezleri Örneği. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 436-458. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1603197>

Geliş Tarihi	17.12.2024
Kabul Tarihi	17.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, ali.ozcan@nisantasi.edu.tr, ORCID:0000-0003-3751-8148

The Mediating Role of Responsible Leadership in the Effect of Motivation on Organizational Commitment: Example of Medical Centers

Ali Özcan¹

Abstract

Responsible leadership is a leadership approach that plays a critical role in ensuring the sustainable success of organizations. This leadership style prioritizes ethical values and social responsibilities, contributing to the establishment of trust and commitment among employees. As emphasized in the literature, responsible leaders adopt a supportive, fair, and transparent management approach, enhancing job satisfaction and motivation. In particular, workplaces with highly motivated employees tend to exhibit increased organizational commitment. Responsible leadership also has positive effects on employees' psychological well-being. A responsible leadership approach helps employees feel valued while simultaneously strengthening perceptions of justice in the workplace. This, in turn, reinforces employees' trust in the organization and increases long-term commitment. Moreover, responsible leadership encourages participation in corporate social responsibility projects, thereby enhancing employees' motivation to contribute to societal well-being. As a result, it fosters a stronger culture at both the individual and organizational levels. This study examines the impact of responsible leadership on organizational commitment and motivation. The research was conducted with 147 employees working in a medical center, and the collected data were analyzed using regression analysis. The findings indicate that employee motivation has a significant effect on organizational commitment and that responsible leadership plays a positive mediating role in this relationship. These results support the notion that responsible leadership strengthens organizational values and enhances employees' sense of trust by serving as an ethical role model. Furthermore, an examination of the relevant literature reveals that responsible leadership is negatively correlated with employees' intention to leave their jobs and positively correlated with job satisfaction. Our research findings also indicate a significant and positive relationship between motivation, organizational commitment, and responsible leadership, aligning with existing literature. In conclusion, adopting a responsible leadership approach enhances employee motivation and commitment, creating a healthier and more productive work environment.

Keywords: Leadership, Responsible Leadership, Motivation, Organizational Commitment, Medical Centers

Özcan, A. (2025). The Mediating Role of Responsible Leadership in the Effect of Motivation on Organizational Commitment: Example of Medical Centers, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 436-458. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1603197>

Date of Submission	17.12.2024
Date of Acceptance	17.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof., İstanbul Nişantaşı University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Business Administration, İstanbul, Türkiye, ali.ozcan@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3751-8148

Giriş

Sağlık sektöründe, teşhis, tedavi ve diğer süreçlerde pahalı teknolojilerin kullanımı giderek artmaktadır. Ayrıca, robotik cerrahinin gelişimiyle birlikte, sağlık sektöründe ve sağlık kurumlarında teknolojinin etkisi giderek daha fazla hissedilmeye başlanmıştır. Ancak, hizmet sektörü olmasından dolayı, sağlık kurumlarında insan gücü, yani sağlık personeli, belli bir aşamaya kadar teknolojiyle ikame edilemez ve teknoloji, sağlık personelinin tamamlayıcı bir rol üstlenmeye devam etmektedir. Bu nedenle, sağlık hizmetlerinin sunumunda önemli bir yer tutan sağlık insan gücünün karşılaştığı olumsuz durumların azaltılması ve organizasyon içindeki olumlu koşulların artırılması için yapılan uygulamaların ve iş ortamının, yöneticilerin tutumlarının belirlenmesine yönelik araştırmalar sağlık yönetimi alanında büyük önem taşımaktadır (Esengin ve Şantaş, 2023, s.63). Sağlık sektöründe de hizmetin kalitesi ve hasta memnuniyeti açısından hizmeti sunan kişilerin verimliliği ve örgüte bağlılığı önemli bir değişkendir (Kıraç, 2024, s.1817). Liderlerin bilişsel ve ahlaki gelişimi, aynı zamanda organizasyonların ahlaki gelişimini de etkilemektedir. Bu durum, liderlerin aldığı kararların ve gerçekleştirdikleri uygulamaların etik açıdan doğru olup olmadığını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Liderler, organizasyonun kültüründen ve süreçlerinden miras kalan etik değerlere ek olarak, bu konuda örnek olabilecekleri gibi, etik ilkelerle yönetilen bir organizasyon oluşturmak amacıyla etik kodlar, etik komiteler, etik odaklı performans değerlendirmeleri, oryantasyon programları ve ödüllendirme ile terfi politikaları gibi uygulamalar geliştirebilirler (Özdemir, 2003, s.166).

Günümüz rekabetçi iş dünyasında, çalışanların örgüte duyduğu bağlılık düzeyi, iş tatmini, performans, devamsızlık oranları ve işten ayrılma niyetleri gibi birçok faktörü doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda, çalışan motivasyonunun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini anlamak ve bu ilişkide sorumlu liderliğin oynadığı rolü incelemek önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırma, motivasyonun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini ve bu ilişkide sorumlu liderliğin aracı rolünü incelemektedir.

Bu araştırma, insan kaynakları yönetimi, liderlik ve örgütsel davranış alanlarında önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Çalışanların motivasyonunun bağlılık üzerindeki etkisini anlamak, şirketlerin çalışan bağlılığını artırmaya yönelik stratejiler geliştirmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bununla birlikte, sorumlu liderlik kavramının bu süreçte nasıl bir rol oynadığını ortaya koymak, modern yönetim anlayışına katkı sunacaktır. Özellikle etik ve sosyal sorumluluk perspektifinden liderlik yaklaşımlarının çalışan bağlılığına etkisini incelemek, sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi stratejileri açısından da değerli bilgiler sağlayacaktır.

Bu araştırma, motivasyon ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiye yönelik mevcut literatürü genişletmeyi amaçlamaktadır. Mevcut çalışmalar genellikle motivasyonun doğrudan etkilerine odaklanırken, sorumlu liderlik faktörünün aracı rolü nispeten daha az ele alınmıştır. Bu çalışma, yapısal eşitlik modellemesi (SEM) kullanarak daha kapsamlı bir analiz sunarak, literatürdeki bu boşluğu dolduracaktır. Ayrıca, bulguların yöneticiler ve insan kaynakları profesyonelleri için uygulamalı sonuçlar sunması beklenmektedir.

Bu çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, önemi ve literatüre katkısı ele alınmıştır. İkinci bölümde, motivasyon, örgütsel bağlılık ve sorumlu liderlik kavramlarına ilişkin teorik çerçeve sunulmuştur. Üçüncü bölümde,

araştırma yöntemi, örneklem seçimi, veri toplama araçları ve analiz yöntemleri açıklanmaktadır. Dördüncü bölümde, elde edilen bulgular sunulmuş ve analiz edilmiştir. Son bölümde ise araştırma sonuçları özetlenerek yönetsel ve akademik çıkarımlar tartışılacak, gelecekteki araştırmalar için öneriler sunulmuştur.

Liderlik

Lider, girişimcilik ruhuna sahip olan ve riske girmekten kaçınmayan bir kişidir. Kendisini diğerlerinden ayıran özellikleriyle, taklitten uzak, özgün bir düşünce dünyasına sahip ve her zaman kendi fikirlerini savunur. Yardımsever ve sabırlı olup, grupta "biz" olgusunu oluşturmak için çaba sarf eder. Azimli ve vizyoner bir liderdir (Cüceloğlu, 1998, s.221-223).

Lider, aynı zamanda grup üyesi olup, örgütlenme, planlama, ikna etme ve harekete geçirme gibi yeteneklere sahip kişidir. Grup üyelerinin hissettikleri ancak henüz netleşmeyen ortak düşünce ve arzuları, benimsenecek bir amaç şeklinde ifade ederek, bu amaç etrafında grup üyelerinin potansiyel güçlerini harekete geçirir (Küçükali, 2006, s.213). Bir organizasyonu etkili bir şekilde yönetebilmek için lider, stratejik bir plan yapabilmeli, vizyonunu aktarabilmeli, başkalarına ilham verebilmeli ve sorunları çözebilmelidir. Etkili liderlik, güçlenmeyi ve değişimi sağlayan davranışlara dayanır (Cismas, 2016, s.117).

Liderlikle ilgili pek çok farklı teori ortaya konmuştur. Bunlardan ilki, liderliğin doğuştan geldiğini savunan Büyük Adamlar Teorisi'dir. Bu teorinin ardından, liderlik özelliklerinin tamamen doğuştan değil, öğrenme ve deneyim yoluyla kazanıldığını vurgulayan ve liderlerin özelliklerinden çok, liderlik yaparken sergiledikleri davranışları ele alan Davranışsal Liderlik Teorisi gelmektedir. Ayrıca, liderlerin davranışlarının durumdan duruma farklılık gösterebileceğini öne süren Durumsal Teori de, literatürde en çok karşılaşılan liderlik teorilerindedir (Uğurlu vd. 2009, s.123).

Liderliğin etkili ve verimli olabilmesi için, liderin grup amaçlarının gerçekleştirilmesine katkı sağlaması, rolünün net bir şekilde belirlenmesi ve kabul edilmesi, grup kararı ve eylem yollarını doğru seçebilmesi, grup gereksinimlerini karşılayarak üyeler tarafından görülmesi ve grubun başarısını sağlaması gerekmektedir. Örgütteki planlama eksiklikleri, değişen çevre koşulları, örgütün atmosferi, iletişim sistemi, karar alma süreçlerine katılım, toplumsal denetim, statü ve roller gibi iç dinamiklerle birlikte, örgüt üyelerinin diğer örgütlerle ve dış çevreyle olan ilişkileri, sürekli değişim talepleri ve üyelerin beklentileri ile motivasyonları arasındaki uyumsuzluk, lidere duyulan ihtiyacın temel nedenlerindedir (Özsamanlı, 2005, s.138).

Liderlerin karşılaştığı ve sahip oldukları bilginin yaygınlığı arttıkça, şeffaflık giderek daha kaçınılmaz hale gelecektir. Bu durum, örgüt içindeki her kademedeki liderlerin, günün her saatinde neler olup bittiğini bilmesi gerektiği ve geride hiçbir bilinmeyen kalmaması gerektiği anlamına gelir (Özmen vd. 2020, s.58).

Sorumlu Liderlik

Sorumlu liderlik, liderlik teorisinde mevcut boşluklara ve pratik zorluklara yanıt veren bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Araştırmalar, sorumlu liderliğin, dikkatli hesap verebilirlik, uygun ahlaki kararlar alma ve güven gibi sorumluluk temalarına odaklandığını göstermektedir. Yani, sorumlu liderlik, liderlik bağlamında "sorumlu"

olmanın ne anlama geldiğini anlamaya çalışır. Ayrıca, eylemlerden sorumlu olmak, kararlardan sorumlu olmak ve güvenilir olmak yalnızca "sorumluluk" kavramının anlam çeşitliliği değil, aynı zamanda ilişkisel bir olgu olarak da ele alınır. Bu nedenle, sorumlu liderlik tanımı gereği başkalarının endişelerine odaklanır ve liderlerin kimlere ve neden sorumlu olduğunu sorgular. Bu nokta ilk bakışta açık gibi görünebilir, ancak bu konu, liderlik araştırmalarında en çok incelenen ve en önemli konulardan biridir. Bu tartışma, "diğerleri" kavramının kimler olduğunu ve onların endişelerine yanıt vermenin ne gibi sorumlulukları gerektirdiğini netleştirmeye çalışmaktadır (Pless vd. 2012, s.4).

Sorumlu liderlik, yönetici seviyesindeki kişiler tarafından bir firmanın paydaşlarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir yönelim veya zihniyettir. Bu nedenle, bu paydaşların tanımlanması, taleplerinin meşruluğunun değerlendirilmesi ve bu ihtiyaç, beklenti veya çıkarların en iyi şekilde nasıl karşılanabileceği ve karşılanması gerektiğinin belirlenmesiyle ilgilenir (Waldman vd. 2019, s.5). Bir lider olarak sorumluluk almak kesinlikle hesap verebilirliği, güvenilirliği, otoriteyi ve yetkilendirmeyi gerektirir. Sorumluluk aynı zamanda erdemliliğin sonuçlarını içerecek şekilde daha geniş kapsamlı ve kapsayıcıdır. Sorumluluk şunları ifade eder: Nihai en iyinin (eudaemonizm) peşinde koşmak ve ikincil olarak, seçim yapabilecekleri avantajlar üretmek (Cameron, 2012, s.32). Günlük dilde sorumluluk teriminin birçok anlamı vardır, ancak hepsi de kişinin davranışını içsel mekanizmalar aracılığıyla kontrol etme kavramı etrafında şekillenmektedir. Bir birey "sorumlu" olarak kabul edilirse, başkalarına karşı doğruyu yapmak için içsel bir yükümlülük hissetme ihtiyacı hisseder. Liderlik, benzer kavramlara göre daha geniş kapsamlıdır, daha stratejik odaklıdır ve potansiyel olarak daha az tartışmalıdır. Bir liderin kime karşı sorumlu olabileceği, geniş ahlaki temellere dayanırken bu durum aynı zamanda yasal standartları baz almaktadır. Diğer bir anlamıyla sorumluluk durumu başkalarının özel kaygılarını dikkate alarak, bu standartlara göre hareket etmek ve eylemlerinin sonuçlarından sorumlu olmaktır (Waldman ve Galvin, 2008, s.328). Her ikisi de sürdürülebilir bir gelecek arayışıyla alakalı yönlerdir ve daha önce de belirttiğimiz gibi sorumlu liderlerin yenilik sürecini yönlendirebileceği çeşitli yollar vardır. Bu yollar zarardan kaçınmaya ve iyilik yapmaya yöneliktir.

Sorumlu liderler yenilikçi şirketlere start-upların iş yapma hedeflerini değerlendirmede rehberlik edebilir ve sorumlu lider ideal olarak bir kişiyi bir amaç ile gerçek bir işi birleştiren böyle bir yeniliğe doğru iş fırsatına yönlendirir. Dahası, sorumlu düşünme teknolojik yeniliği yeni iş alanlarına tanımlamada yardımcı olabilir (Voegtlin vd. 2020, s.24). Sorumlu liderliğin iyi bir ahlaki kaliteye sahip olması ve çalışanlara önem vermesi, çalışanların yönetici kimliğinin geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Üstelik bazı araştırmalar şunu göstermektedir; kurumsal sosyal sorumluluğun ve kurumsal desteğin çalışanların kurumsal kimliğini geliştirebileceğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Sorumlu liderliğin kurumsal sosyal sorumluluğu aktif olarak yerine getirmesi açısından bakıldığında sorumlu liderliğin örgütsel kimlik üzerinde olumlu etkilerinin olabileceği sonucunu çıkarabiliriz (Shi, vd. 2016, s.844). Ayrıca sorumlu liderlik, çalışanların rol davranışlarında yani örgütsel vatandaşlık davranışında performansını artırabilir. Çalışanlar, kurum içi ve kurum dışı paydaşların çıkarlarını önemser ve tüm tarafların çıkarlarını dikkate alan kararlar almaya çalışır. Bu tür davranışlar, çalışanların aktif olarak taklit etmelerine ve başkalarıyla ilgilenme ve çeşitli ekstra rol davranışlarını oynama konusunda inisiyatif almayı öğrenmelerini sağlar. Yani, rol modeli etkisi yoluyla

sorumlu liderlik, çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarını etkili bir şekilde geliştirir (Han, vd. 2019, s.605).

Sorumlu liderlik ile diğer geleneksel liderlik biçimleri (örneğin, reformcu liderlik, etik liderlik, hizmet liderliği veya otantik liderlik) arasındaki temel fark, sorumlu liderliğin topluma ve çevreye, sürdürülebilir değer yaratmaya ve olumlu değişime odaklanmasıdır (Pless vd. 2011, s.237–260).

Örgütsel Bağlılık

Örgütlerin dış çevre koşullarındaki büyük çaplı değişimler, çalışanlar ve örgüt arasındaki psikolojik ilişkinin daha da önemli hale gelmesine yol açmıştır. Bugün, çalışanların örgütleriyle olan bağlarını yalnızca işyerini sevmeye, sadakat duygusu ya da işten ayrılma niyetinin engellenmesiyle sınırlı tutmak değil, aynı zamanda örgütü kimliklerinin bir parçası olarak benimsemeleri ve bu bağlamda örgütle özdeşleşmeleri beklenmektedir. Örgütsel üyeliği, çalışanların benliklerinin önemli bir parçası haline getirmek ve onları örgütle gurur duyacak şekilde tanımlamak, uzun vadeli başarı için kritik bir rol oynamaktadır (İşcan, 2006, s.161).

Örgütsel bağlılık, çalışanların örgütün amaçlarını ve normlarını ne kadar benimsediği ve örgütlerine karşı hissettikleri duygusal bağlılık ile örgütte çalışma isteklerini kapsar. Bu doğrultuda, örgütsel bağlılığı ölçmek için en yaygın kullanılan araçlardan biri Örgütsel Bağlılık Ölçeği'dir. Meyer, Allen ve Smith (1993) tarafından geliştirilen bu ölçeğin Türkçeye uyarlanması yapılmış ve bu uyarılmanın Türkçe literatürde geçerli ve güvenilir bir örneğin bulunmaması gerekçesiyle gerçekleştirilmiştir (Han vd., 2018, s.1773). Çalışanların iş tutumları ve davranışları üzerinde yapılan incelemeler, etkili çalışma sonuçları elde etmek ve çalışan bağlılığını artırmak, örgütlerin verimliliğini yükseltmek açısından büyük bir öneme sahiptir (Demir, 2007, s.103).

Hızla değişen çevresel koşullara uyum sağlama ve çalışanları örgüte bağlama çabasında olan örgütlerin, insan kaynaklarına daha fazla yatırım yapmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, lider-çalışan ilişkisinin kalitesi ve düzeyi, çalışanları örgüte bağlamada etkili bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Dönüştürücü liderlerin, çalışanlarına değer katarak örgütlerde önemli bir rol oynadıkları ifade edilmektedir. Özellikle sağlık sektöründe, gelişmiş tıbbi teknolojilerin ve farklı uzmanlık alanlarına sahip profesyonellerin bir arada çalışması, dönüştürücü liderlerin sayısının artırılmasının faydalı olacağını ortaya koymaktadır (Öztürk ve Çankaya, 2021; Çankaya, 2021, s.214).

Günümüzde kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) alanları, toplumun değişen beklentileri ve değerleri doğrultusunda şekillenmekte ve genişlemektedir. Artık, çalışanlara kaliteli bir iş ortamı sağlanması, tüketicilerin korunması, çevreye zarar vermeden gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre bırakılması, paydaşların çıkarlarının gözetilmesi ve sosyal sorunların çözülmesi gibi sorumluluklar, kurumsal sosyal sorumluluk kapsamına dahil edilmektedir. Bu sorumluluklar, genellikle çevre, tüketiciler, çalışanlar, toplum, yatırımcılar, sağlık ve refah ile eğitim ve kültür gibi başlıklar altında toplanmaktadır (Becan, 2013, s.20; Mutlucan, 2013, s.27).

Etkin bir kurumsal sosyal sorumluluk anlayışına sahip olan şirketlerin, en üst düzey yönetiminden bu alanda liderlik göstermeleri beklenmektedir. Liderlik, şirketin toplumsal sorumluluk adına hedeflerinin, ilkelerinin ve değerlerinin açık bir şekilde kurum içi ve dışı iletişimini yapmayı, bu konudaki faaliyetlerini sonuç odaklı bir biçimde

yürütmeyi ve yapılan faaliyetler hakkında şeffafça hesap verme sorumluluğunu taşımayı içerir. Şirket liderlerinden, KSS faaliyetlerinin şirket için neden faydalı olduğunu, bu faaliyetleri genel kurullarda, yatırımcılarla yapılan görüşmelerde, yıllık raporlarda ve diğer platformlarda dile getirmeleri beklenir. Ayrıca, liderlerin zamanlarının bir kısmını, dünyanın daha iyi bir yer haline gelmesine katkı sağlamak amacıyla sivil toplum örgütlerinde ve çeşitli platformlarda değerlendirmeleri gerektiği ifade edilmektedir (Argüden, 2007, s.38).

Motivasyon

Motivasyon, kökeni Latinceye dayanan bir kavram olmakla birlikte, İngilizce "move" (hareket) kelimesinden türetilmiştir ve çok sayıda farklı tanım ve teoriye sahiptir. Ortak bir görüşe göre, motivasyon, bireyin istekleri, gereksinimleri, arzuları, kaygıları ve dürtülerini kapsayan, bu unsurlar doğrultusunda organizmayı harekete geçiren bir güç olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, öğrenmeye olan istek ve azim, motivasyonun belirleyici faktörlerindedir (Güney vd., 2023, s.1451). İnsan, hem toplumun hem de örgütün temel unsurlarından biri olarak kabul edildiğinden, insanla ilgili faktörlerin birey, örgüt ve toplum üzerindeki etkisinin anlaşılması, motivasyonun önemli bir araştırma konusu haline gelmesini sağlamaktadır. Motivasyon, genellikle "davranışı harekete geçiren, yönlendiren ve sürdüren bir süreç" olarak tanımlanır (Hoy ve Miskel, 2010, s.157; Ateş vd., 2019, s.613).

Günümüzde, hızlı değişimlerin yaşandığı bir dönemde birçok örgüt, çalışan motivasyonunu artırmak için çeşitli stratejiler geliştirmektedir. Çalışan motivasyonunun anlaşılmasının, birçok örgüt ve lider için kritik bir konu olduğunu vurgulayan araştırmalara göre, işgören motivasyonu, iş performansını etkileyen önemli bir faktördür ve örgütün hedeflerine ulaşmasında belirleyici bir rol oynar. Bu nedenle, işverenlerin çalışan motivasyonunun önemini kavrayarak, verimliliği artırmada bu faktörün rolünü anlamaları gerekmektedir. Dolayısıyla, liderliğin en temel işlevlerinden biri, çalışanları motive etmektir (Franklin, 2016, s.44; Kılıç vd., 2018, s.78). Liderlik ve motivasyon, günümüz yönetim pratiğinde birbirini etkileyen önemli iki alan olarak öne çıkmaktadır. Rekabetin arttığı bu dönemde, çalışan verimliliğinin artırılması, işletmelerin başarısı için hayati bir faktör haline gelmiştir.

Motivasyon, "çalışanların örgütte verimli çalışarak bireysel ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayacaklarına inandırma süreci" olarak da tanımlanabilir (Osterlah vd., 2010, s.5). Başka bir tanımda, motivasyon; bireyin, belirli davranışları gerçekleştirme ve hedeflere odaklanma isteği ve bağlılığı olarak ifade edilmiştir (Koçel, 2010). İnsan davranışı, genellikle bireyin arzularını ve isteklerini gerçekleştirme çabası olarak değerlendirilir (Büyüksivaslıoğlu vd., 2023, s.23).

Performans paradoksu üzerine yapılan çalışmalarda, örgütlerin iç ve dış paydaşlarının taleplerinin çatışabileceği ve bu çatışmaların gerilimlere yol açabileceği vurgulanmaktadır. Liderler, bu tür gerilimlerle karşılaştıklarında, iki seçeneğe sahip olabilirler: Birincisi, çatışmayı "ya o/ya da" biçiminde ele alarak bir grup paydaşın ihtiyaçlarını önceliklendirmek, ikincisi ise, gerilimleri "hem/ve" şeklinde değerlendirerek farklı paydaşların ihtiyaçlarını eş zamanlı ve uyumlu bir şekilde dikkate almaktır (Smith vd., 2011, s.384).

Yöntem

Çalışma verilerinin değerlendirilmesinde, SPSS 25.0 programı kullanılmış ve tanımlayıcı istatistiksel yöntemler (Ortalama, Standart Sapma, Medyan, Frekans, Oran, Minimum, Maksimum) tercih edilmiştir. Ayrıca, açıklayıcı faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizi kullanılarak verilerin faktör yapıları incelenmiştir. Aracı etkilerin ölçülmesinde ise Hayes tarafından geliştirilen Process makrosu kullanılmıştır. Verilerin anlamlılığı, $p < 0.01$ ve $p < 0.05$ düzeylerinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, motivasyonun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde sorumlu liderliğin aracılık rolünü incelemektedir. Günümüz iş dünyasında çalışan motivasyonu ve örgütsel bağlılık, iş verimliliği ve sürdürülebilir başarı açısından kritik faktörlerdir. Özellikle sağlık sektöründe, çalışanların motivasyonu doğrudan hizmet kalitesini etkileyerek hasta memnuniyeti ve kurum başarısı üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Ancak, sağlık çalışanlarının iş yükü, stres seviyesi ve çalışma koşulları, bağlılıklarını ve motivasyonlarını olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Bu bağlamda, sorumlu liderlik anlayışı, etik değerleri ve çalışanların refahını ön planda tutarak, motivasyon ve bağlılık arasındaki ilişkiyi güçlendirebilecek bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Araştırma, sağlık sektöründe çalışanların motivasyon düzeyinin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini değerlendirirken, sorumlu liderliğin bu ilişkideki aracılık rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda elde edilen bulgular, hem sağlık kuruluşları hem de yöneticiler için liderlik yaklaşımlarının çalışan bağlılığı üzerindeki önemini vurgulayarak, daha etkili yönetim stratejileri geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Araştırma Evreni ve Örneklem

Araştırmanın evrenini İstanbul'da Anadolu yakasında tıp merkezi çalışanları, örneklemini ise 15.11.2023 ve 30.04.2024 tarihi arasında görüşülen 147 tıp merkezi çalışanı oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğü, Comrey ve Lee (1992) tarafından önerilen 100-200 arası "orta" düzey yeterlilik kriterini sağlamaktadır. Bu çalışmada tıp merkezleri tercih edilmiştir çünkü tıp merkezleri, hastanelere kıyasla daha küçük ölçekli, ancak poliklinik hizmetlerini yoğun şekilde sunan sağlık kuruluşlarıdır. Çalışanlar, hastalarla doğrudan ve sık etkileşim halinde olup sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğinde kritik bir role sahiptirler. Ayrıca demografik çeşitlilik ve sağlık hizmetlerine erişim açısından araştırma için uygun bir örneklem sunması açısından İstanbul Anadolu Yakası'ndaki tıp merkezleri tercih edilmiştir.

Hipotez Geliştirme

Literatürde, motivasyonun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi ve bu ilişkide sorumlu liderliğin aracılık rolü üzerine çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Aşağıda, hipotezleri destekleyen güncel araştırmalardan elde edilen bulgular sunulmaktadır:

Yapılan araştırmalar, çalışan motivasyonunun örgütsel bağlılık üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Örneğin, Örucü ve arkadaşlarının (2022) yaptığı bir çalışmada, içsel motivasyonun örgütsel bağlılık üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir (Örucü, vd., 2022, s.184). Benzer şekilde, Zeynel ve Çarıkçı (2015), mesleki motivasyonun iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkisini inceledikleri araştırmalarında, motivasyonun örgütsel bağlılığı güçlü ve pozitif yönde etkilediğini bulmuşlardır (Zeynel ve Çarıkçı, 2015, s.15). Carmeli (2003) çalışmasında, duygusal

zekanın iş tutumları, davranışları ve sonuçları üzerindeki etkilerini incelemiş ve yüksek duygusal zekaya sahip çalışanların daha yüksek motivasyon ve örgütsel bağlılık sergilediklerini bulmuştur (Carmeli, 2003, s.788). Benzer şekilde, Youssef ve Luthans (2007), umut, iyimserlik ve dayanıklılığın çalışanların iş performansı, iş tatmini ve örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkilerini incelemiş ve yüksek motivasyon düzeylerinin örgütsel bağlılığı artırdığını saptamışlardır (Youssef ve Luthans, 2007: 774).

Uyğun ve Işık'ın (2024) araştırmasında, pozitif liderliğin iş motivasyonu üzerinde pozitif ve anlamlı etkilerinin olduğu, psikolojik sahiplik ve örgütsel bağlılık değişkenlerinin ise bu etkide kısmi aracı rolüne sahip olduğu bulunmuştur (Uyğun ve Işık, 2024: 331). Bu bulgu, motivasyonun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini desteklemektedir.

Bu bulgular ışığında:

H1: Motivasyonun örgütsel bağlılık üzerinde etkisi vardır.

Sorumlu liderlik, çalışanların motivasyonu ve örgütsel bağlılığı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin, Türker'in (2024) çalışmasında, güdülenmenin algılanan liderlik tarzları ve örgüte bağlılık ilişkisindeki aracı rolü incelenmiş ve güdülenmenin bu ilişkide kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir (Türker, 2024, s.145). Bu durum, sorumlu liderliğin motivasyon ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkide aracılık rolü oynayabileceğini göstermektedir. Hoch ve Dulebohn (2013) çalışmalarında, lider-üye etkileşiminin çalışanların motivasyonu ve örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkilerini incelemiş ve sorumlu liderliğin bu ilişkide aracılık rolü oynadığını bulmuşlardır (Hoch ve Dulebohn, 2013, s.990). Benzer şekilde, Rego ve Cunha (2008), liderlerin duygusal zekalarının çalışanların örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkilerini araştırmış ve sorumlu liderliğin motivasyon ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkide önemli bir aracılık rolü olduğunu göstermiştir (Rego ve Cunha, 2008, s.4).

Örücü ve Zeybek'in (2024) araştırmasında, dönüşümcü liderlik ile inovatif davranış eğilimleri arasındaki ilişkide örgütsel bağlılığın aracılık etkisi incelenmiş ve örgütsel bağlılığın bu ilişkide kısmi aracılık rolü olduğu belirlenmiştir (Örücü ve Zeybek, 2024, s. 963). Bu bulgu, liderlik tarzlarının çalışanların bağlılık ve davranışları üzerindeki etkisini vurgulamaktadır.

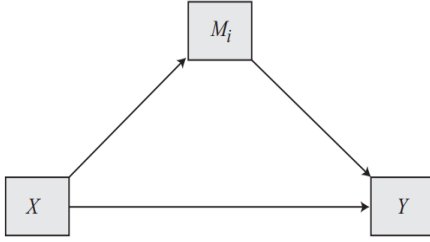
Bu bulgular doğrultusunda:

H2: Motivasyonun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde sorumlu liderlik aracılık eder.

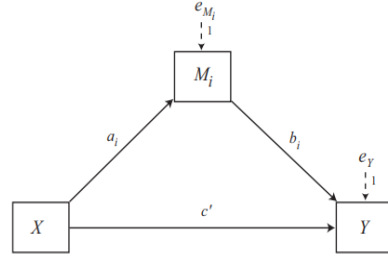
Kavramsal ve İstatistiksel Diyagram

Başlangıçta, örgütsel karar alma dinamikleri anketi, doğrulama amacıyla bir pilot çalışmaya tabi tutulmuştur. Bu, anketin sınırlı sayıda katılımcıya uygulanmasını ve ardından elde edilen verilerin incelenmesini gerektirir. Pilot çalışmanın temel amacı, anket maddelerini rafine ederek, anlaşılabilirliklerini sağlayarak ve aracın güvenilirlik ve geçerliliğini değerlendirerek geliştirmektir. Hipotezler ise Hayes (2013) tarafından kavramsallaştırılan Hayes Süreci Makrosu kullanılarak test edilmiştir. Bu araç, araştırmacıların yaklaşık 76 farklı modeli test etmesine olanak tanımakta ve hem aracılık hem de moderatör etkileri olduğu düşünülen farklı modellere bakmak için kullanılabilir (Hayes, 2013; Hayes, Montoyai ve Rockwood, 2017). En küçük kareler tekniğini kullanan Süreç Makrosu, basit eğim analizi yapmak ve ilişkileri görsel

olarak tasvir etmek için kullanılmıştır. Hayes Process Macro'nun (2013) Model 4'üne dayanan kavramsal ve istatistiksel diagram Şekil 1 ve Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Kavramsal Diyagram

Şekil 2. İstatistiksel Diyagram

Bulgular

Demografik Özelliklerin Dağılımı

Cinsiyet dağılımına göre, katılımcıların %80,3'ü (n=118) kadın, %19,7'si (n=29) erkektir. Medeni durumlarını belirtenlerde, %43,5'i (n=64) bekarken, %56,5'i (n=83) evli olarak kaydedilmiştir. Yaş gruplarına göre, %23,1 (n=34) 25 yaş ve altı, %36,1 (n=53) 26-35 yaş arası, %27,9 (n=41) 36-45 yaş arası, %12,9 (n=19) 46-55 yaş arası ve %6,2 (n=9) 56 yaş ve üzerindedir. Eğitim durumu açısından, %33,3 (n=49) lisans, %15,0 (n=22) lisansüstü, %25,2 (n=37) lise ve %26,5 (n=39) önlisans derecesine sahip olduklarını ifade etmiştir. Çalışma süreleri incelendiğinde, %33,3 (n=49) 10 yıl ve üstü süredir evde çalışanlar ve yine %33,3 (n=49) 10 yıl ve üstü süredir sıklıkla çalışanlar olarak belirtilmiştir. Ekonomik duruma göre, %44,2 (n=65) 12.000 TL ve altı gelire, %22,4 (n=33) 20.100 TL - 30.000 TL gelire, ve %10,9 (n=16) 30.100 TL - 40.000 TL gelire sahip olduklarını bildirmişlerdir. Sağlık alanında eğitim görenlerin oranı %26,5 (n=39) iken, diğer alanlarda eğitim görenlerin oranı %28,6 (n=42) olarak gözlemlenmiştir. Kariyer planlaması yapıp yapılmadığı sorulduğunda, %24,5 (n=36) emekli olana kadar devam etmeyi düşünenler, %5,4 (n=8) özel dallarda eğitim/sertifika almayı düşünenler ve %14,3 (n=21) yüksek lisans yaparak uzmanlaşmayı planlayanlar olarak cevap vermiştir."

Tablo 1. Demografik Bilgiler

		n	%
Cinsiyet	Erkek	29	19,7
	Kadın	118	80,3
Medeni durum	Bekar	64	43,5
	Evli	83	56,5
Yaş	25 Yaş ve Altı	34	23,1
	26-35	53	36,1
	36-45	41	27,9
	46-55	19	12,9
Bu kurumda çalışma süresi	1-3 Yıl	53	36,1
	10 Yıl ve Üstü	19	12,9
	4 - 6 Yıl	32	21,8

	7 - 9 Yıl	16	10,9
	Bir Yıldan Az	27	18,4
Eğitim durumu	Lisans	49	33,3
	Lisansüstü	22	15
	Lise	37	25,2
	Önlisans	39	26,5
	1-3 Yıl	28	19
Sektör tecrübesi	10 Yıl Ve Üstü	49	33,3
	4-6 Yıl	31	21,1
	7-9 Yıl	22	15
	Bir Yıldan Az	17	11,6
	Diğer	56	38,1
Kurumdaki pozisyon	Hasta Hizmetleri	28	19
	Hekim	9	6,1
	Hemşire	26	17,7
	Yönetici	28	19
	12000 TL ve Altı	33	22,4
Ücret	12.100 TL -20.000 TL	65	44,2
	20.100 TL - 30.000 TL	33	22,4
	30.100 TL -40.000 TL	16	10,9
	Evet	108	73,5
Sağlık alanında eğitim durumu	Hayır	39	26,5
	Diğer	42	28,6
	Emekli Olana Kadar Devam Etmek	36	24,5
Kariyer planı	Özel Dallarda Eğitim/Sertifika Almak	8	5,4
	Yönetici Olmak	40	27,2
	Yüksek Lisans Yaparak Uzmanlaşmak	21	14,3

Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Analizinin uygulanabilirliğinin ölçümü için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) yeterlilik ölçümüne ve Bartlett's Küresellik testine bakılmıştır. (KMO) ölçümü 1'e ne kadar yakın ise eldeki veri grubuna faktör analizinin yapılmasının uygun olduğu kabul edilmektedir (Živadinović; 2004). Yapılan analizde sorumlu liderlik ölçeğinde 0,874, motivasyon ölçeğinde 0,853 ve bağlılık ölçeğinde 0,871 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen veriler sonucunda veri gruba analiz yapılmasının uygun görülmüştür.

Tablo 2. Sorumlu Liderlik, Motivasyon ve Bağlılık Ölçeklerinin KMO ve Bartlett's Testi

	Sorumlu Ölçeği	Liderlik Motivasyon Ölçeği	Bağlılık Ölçeği
Kaiser-Meyer-Olkin	0,874	0,853	0,871
Chi-Square	620,722	3136,567	1186,62
Df	10	595	153
Sig.	<0.000	<0.000	<0.000
Açıklanan Varyans Oranı	79,115	43,284	57,957
Cronbach's Alpha	0,933	0,852	0,812

Açımlayıcı faktör analizi sonuçları, kullanılan ölçeklerin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir. Tablo 2’de görüldüğü üzere, KMO değerleri 0.85’in üzerinde olup, Bartlett’s testi anlamlı çıkmıştır ($p < 0.000$). Bu sonuçlar, veri setinin faktör analizi için uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Varyans açıklama oranı ne kadar yüksekse, faktör yapısının o kadar sağlam olduğu kabul edilmektedir ve sosyal bilimlerde bu değer %40 ile %60 arasında olması yeterli olarak değerlendirilmektedir (Karagöz, 2017). Ayrıca, bir faktörün gücünü belirlemek için, ilgili maddeyi temsil eden faktör yükünün 0.30 veya daha yüksek bir değere sahip olması beklenir (Stevens, 2002). Çalışma sonuçları, bu kriterlerle uyumlu olup tüm değerler belirtilen aralık içinde yer almaktadır.

Buna ek olarak, ölçeğin güvenilirliğini değerlendiren Cronbach Alpha değerlerinin 0.70 ile 0.99 arasında olması, ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Tavakol ve Dennick, 2011). Araştırmamızda kullanılan ölçek ve alt boyutların güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

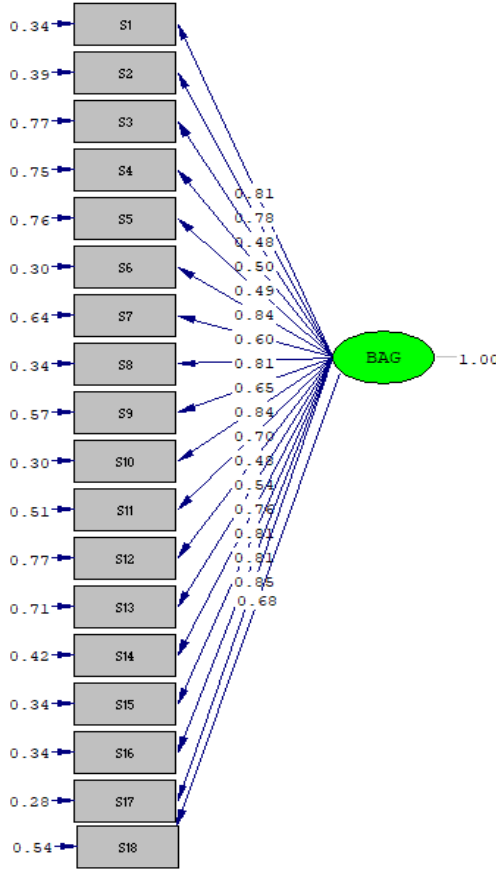
Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliğinin tespiti için Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmış olup elde edilen uyum değerleri Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Uyum Değerleri

Uyum Kriteri	χ^2	P	χ^2/df	RMSEA	SRMR	NFI	CFI	NNFI
Sorumlu Liderlik Ölçeği	16,44	0	3,28	0,091	0,084	0,98	0,97	0,97
Motivasyon	2874,9	0	4,77	0,096	0,077	0,93	0,95	0,95
Bağlılık	621,577	0	5,02	0,097	0,092	0,93	0,93	0,93

Yapılan analiz sonucu RMSEA, SRMS, NFI, CFI ve GFI ölçümleri uyum değerleri içerisinde yer almaktadır. Buna göre araştırma verilerinin kabul edilebilir ve iyi uyuma sahip olduğunu ve doğrulayıcı faktör analizimizin istatistiksel olarak anlamlı ve geçerli olduğunu göstermektedir (Erkorkmaz vd. 2013).

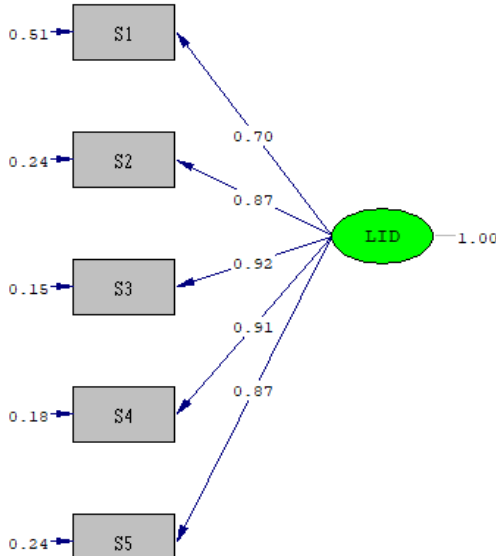

Chi-Square = 621.57, p-value=0.0000, df = 141: RMSEA = 0.097

Şekil 3. Bağlılık Ölçeği

Şekil 3, Doğrulamalı Faktör Analizi (CFA) sonuçlarını gösteren bir yapısal eşitlik modeline ait çıktıdır. Modelde örgütsel bağlılık gizil değişken (latent variable), S1'den S18'e kadar olan gözlemlenebilir değişkenleri açıklamaya çalışmaktadır. Dikdörtgen kutular içerisindeki değişkenler gözlemlenebilir değişkenleri temsil ederken, merkezdeki yeşil oval şekil örgütsel bağlılık faktörünü temsil etmektedir. Tek yönlü oklar, örgütsel bağlılık faktörünün her bir gözlemlenebilir değişken üzerindeki etkisini, okların yanında yer alan sayılar ise bu etkilerin faktör yüklerini ifade etmektedir. Faktör yükleri, örgütsel bağlılık değişkeninin gözlemlenebilir değişkenleri ne derece açıkladığını gösterir. Örneğin, S3 (0.77), S5 (0.76), S7 (0.84) ve S12 (0.77) gibi değişkenlerde faktör yüklerinin yüksek olması, örgütsel bağlılık değişkeninin bu değişkenleri güçlü bir şekilde açıkladığını gösterirken; S1 (0.34), S10 (0.54) ve S17 (0.48) gibi değişkenlerde faktör yüklerinin daha düşük olması, örgütsel bağlılık bu değişkenler üzerindeki açıklama gücünün sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Kutuların sol üstünde yer alan sayılar ise gözlemlenen değişkenlere ait hata varyanslarını temsil eder. Bu değerler, her bir değişkenin açıklanamayan kısmını ifade eder; örneğin S1'in hata varyansı 0.34'tür.

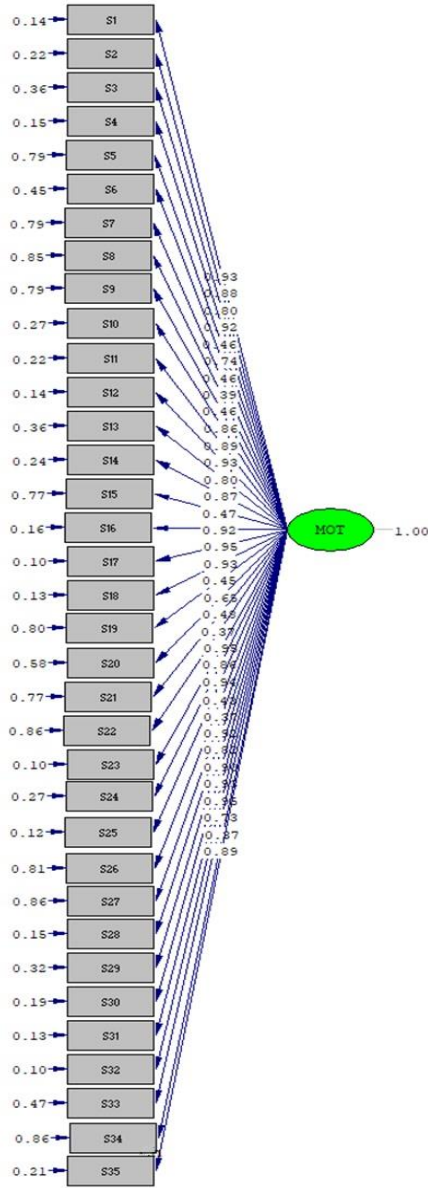
Modelin genel uyum indeksleri incelendiğinde, Chi-Square = 621.57 ve P değeri = 0.00000 olarak hesaplanmıştır. P değerinin anlamlı olması, modelin veriye tam uyum sağlamadığını işaret etmektedir. Ayrıca RMSEA = 0.097 değeri, modelin uyumunun orta düzeyden zayıf bir seviyede olduğunu göstermektedir. RMSEA'nin 0.08'in altında olması iyi uyumu temsil ederken, burada 0.097 değeri kabul edilebilir eşik değeri aşmıştır. Bu durum, modelin bazı gözlemlenen değişkenler için yetersiz kalabileceğini ya da modelin iyileştirme gerektirdiğini düşündürmektedir. Örgütsel bağlılık faktörü gözlemlenen değişkenlerin birçoğunu açıklamada yeterli olsa da, modelin genel uyumunda iyileştirme yapılması gerekmektedir. Bu iyileştirme, yeni faktörlerin eklenmesi, zayıf faktör yüklerine sahip değişkenlerin elenmesi veya hata terimleri arasındaki ilişkilerin modellenmesiyle sağlanabilir.

Chi-Square = 16.44, p-value=0.0000, df = 5: RMSEA = 0.091

Şekil 4. Sorumlu Liderlik Ölçeği

Şekil 4'te, Sorumlu Liderlik Ölçeği'ne yapılan doğrulayıcı faktör analizinin sonuçları, modelin uyumunun orta düzeyde olduğunu göstermektedir. Chi-Square değeri 16.44 olup, p-değeri 0.0000 ile istatistiksel olarak anlamlıdır, ancak bu durum modelin mükemmel uyum göstermediğini işaret eder. RMSEA değeri ise 0.091'dir, bu da modelin orta düzeyde bir uyuma sahip olduğunu gösterir; ideal olarak 0.05'in altındaki değerler daha iyi uyumu ifade eder.

Şekil 5. Motivasyon Ölçeği

Şekil 5'teki faktör yükleri incelendiğinde, motivasyonun birçok gözlemlenebilir değişkeni güçlü bir şekilde açıkladığı görülmektedir. Örneğin S5 (0.93), S10 (0.88), S18 (0.95), S21 (0.97), S26 (0.94), ve S34 (0.92) gibi değişkenler yüksek faktör yüklerine sahiptir. Bu durum, motivasyon faktörünün bu değişkenlerle güçlü bir ilişkiye sahip olduğunu gösterir. Diğer yandan, S1 (0.14), S2 (0.22), S3 (0.36) ve S12 (0.22) gibi bazı değişkenlerde faktör yüklerinin düşük olması, Motivasyonun bu değişkenleri açıklamada zayıf kaldığını işaret etmektedir. Faktör yüklerinin yüksek olduğu değişkenlerde,

Motivasyonun bu gözlemlenebilir değişkenler üzerindeki açıklama gücünün oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Kutuların sol üst köşesinde bulunan değerler, değişkenlerin hata varyanslarını ifade etmektedir. Bu değerler, gözlemlenebilir değişkenlerin gizil değişken tarafından açıklanamayan kısmını temsil eder. Örneğin S1 (0.14) ve S2 (0.22) gibi değişkenlerin hata varyanslarının yüksek olması, MOT faktörünün bu değişkenleri açıklama gücünün sınırlı olduğunu gösterir. Diğer taraftan, S5 (0.07), S18 (0.05) ve S21 (0.03) gibi değişkenlerin hata varyanslarının oldukça düşük olması, motivasyon faktörünün bu değişkenleri büyük ölçüde açıkladığını ifade etmektedir.

Bu modelin genel performansını değerlendirmek için uyum indeksleri (Chi-Square, RMSEA gibi) de dikkate alınmalıdır. Uyum indeksleri analiz edildiğinde, modelin veriyi ne derece uygun olduğu belirlenebilir. Faktör yüklerinin yüksek olduğu değişkenler sayesinde motivasyon faktörünün güçlü bir yapı ortaya koyduğu, ancak düşük faktör yüklerine sahip değişkenlerin modele katkısının sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Modelin iyileştirilmesi için düşük faktör yüklerine sahip değişkenlerin elenmesi veya modelin yeniden yapılandırılması gibi adımlar atılabilir. Bu sayede modelin açıklayıcılığı ve genel uyumu artırılabilir. Chi-Square (Ki-Kare): Modelin veriyi uygunluğunu test eder. Burada p-değeri sifira yakın olduğu için modelin mükemmel bir uyuma sahip olmadığı söylenebilir. RMSEA, modelin yaklaşık hata oranını gösterir. 0.096 değeri, kabul edilebilir sınırların (0.05–0.08) biraz üzerinde olup modelin uyumunun tam olarak ideal olmadığını işaret eder.

Hipotez Sonuçları

Araştırmanın hipotezlerine ait sonuçlar aşağıda gösterilmiştir.

Hipotez 1: Motivasyonun örgütsel bağlılık üzerinde etkisi vardır.

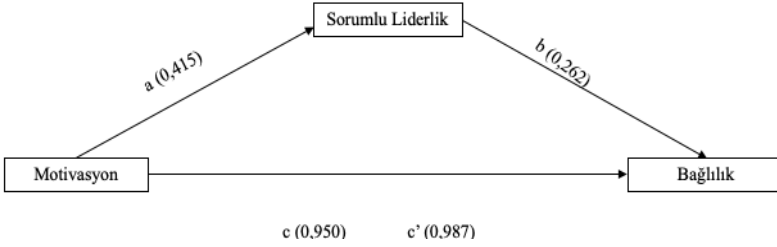
Tablo 4. Motivasyonun Bağlılık Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Katsayı	B	S.H.	t	p
Sabit	-0,205	0,888	-0,925	0,001**
Motivasyon	0,95	0,069	14,258	0,001**

y= bağlılık   **p<0,01

Bağımsız değişken olarak ele alınan “Motivasyon” ile bağımlı değişken olarak ele alınan “Bağlılık” arasındaki basit doğrusal regresyon modeli, anlamlı bulunmuştur (p=0,001; <0,01; Adjusted R2: 0,581). Şu şekilde ifade edilebilir ki, motivasyondaki 1 birim artışın bağlılık için 0,950 birim artış yaratacağı anlamı taşımaktadır. H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Hipotez 2: Motivasyonun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde sorumlu liderlik aracılık eder.

Şekil 6. Sorumlu Liderliğin motivasyon ve bağlılık değeri

Motivasyonun bağlılık üzerindeki etkisinde sorumlu liderliğin aracı etkisinin olup olmadığını belirlemek için Bootstrapping test sonuçlarına bakılmıştır. Dolaylı etkinin %95 bootstrap güven aralığında sonuçlarının sıfırdan farklı ve sıfırın üzerinde bir değer aralığında yer alması beklenmektedir (Hayes, 2013). Çalışmamızda dolaylı etki BootLLCI=0,814 ile BootULCI=1,159 aralığında olduğu için istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. H2 hipotezi kabul edilmiştir. Elde edilen bulgular tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Motivasyonun Bağlılık Üzerindeki Etkisinde Sorumlu Liderliğin Aracı Etkisinin Toplam, Doğrudan ve Dolaylı Etki Değerleri

Sorumlu Liderliğin Aracı etkisi durumu	Effect	LLCI	ULCI
Toplam Etki	0,987	0,814	1,159
Doğrudan Etki	0,95	0,746	1,154
Dolaylı Etki	0,037	-0,054	0,137

Toplam etki ve doğrudan etki arasındaki fark olan dolaylı etki aracı etkinin büyüklüğünü göstermektedir (Hayes, 2013). Gözetim algısının aracı etkisi pozitif yönlü 0.037 düzeyindedir.

Sonuç

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının, sorumlu liderliğin örgütsel bağlılık ve motivasyon üzerindeki etkisinin anlamlı bulunduğu ortaya konulmuştur. Yapılan çalışmalar, sorumlu liderlik uygulamalarının bireysel ve örgütsel açıdan olumlu sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Bireysel açıdan, çalışanların işten ayrılma niyetleri ve etik dışı davranışları azalmakta, iş tatminleri, performansları ve bağlılıkları ise artmaktadır. Örgütsel açıdan ise en önemli sonuç, örgütsel performansta sağlanan artıştır. Ayrıca, sorumlu liderlik örgütün meşruiyetine ve kurumsal sosyal sorumluluğun gelişmesine katkı sağlamaktadır (Üzüm, 2022, s.34).

Doh vd. (2011), 28 şirketten 4.352 çalışanın katıldığı araştırmalarında, sorumlu liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi incelemiş ve sorumlu liderliğin işten ayrılma niyetiyle önemli ölçüde ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca, çalışan memnuniyetinin, sorumlu liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık edebileceği tespit edilmiştir. Bu araştırma, sorumlu liderliğin paydaşlara duyduğu endişeyi, çalışanlara adil davranmayı ve onlara destek sağlamayı vurgulamaktadır, bu da çalışanları cezbetmeye ve elde tutmaya yardımcı olmaktadır ve önemli bir pratik öneme sahiptir.

Çalışmamızda ise, motivasyonun bağlılık üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre, bağımsız değişken olarak ele alınan "Motivasyon" ile bağımlı değişken olarak ele alınan "Bağlılık" arasındaki basit doğrusal regresyon modeli anlamlı bulunmuştur. Toplam etki ve doğrudan etki arasındaki fark olan dolaylı etki, aracılık etkisinin büyüklüğünü göstermektedir. Motivasyonun bağlılık üzerindeki etkisinde sorumlu liderliğin aracılık etkisi pozitif olarak belirlenmiş ve bu sonuç, önceki araştırmalarla örtüşmektedir.

Sorumlu liderlik uygulamaları, çalışanların ve paydaşların ihtiyaçlarına önem verirken, iş çevresine ve topluma çözüm üretmeye odaklanarak, son yıllarda ön plana çıkmıştır (Özkan ve Üzümlü, 2021, s.166). Sorumlu liderlik, lider etliğini öne çıkarır ve etik ilkelere göre davranarak, çalışanlara etik bir rol model sunar. Çalışanlar, liderlerini genellikle kendilerine rol model olarak kabul eder ve liderlerden öğrenirler. Sorumlu liderlik, kolektif olarak çalışanların etik davranışlarını rol modeli aracılığıyla şekillendirebilir ve geliştirebilir (Voegtlin, 2011, s.57-73). Doh vd. (2011) tarafından yapılan bir başka çalışmada, sorumlu liderliğin işten ayrılma niyetiyle önemli ölçüde ilişkili olduğu ve çalışan memnuniyetinin bu ilişkide aracılık edebileceği bulunmuştur (Doh vd., 2011, s.85-100). Çalışmamızda ise literatür ile uyumlu olarak, sorumlu liderliğin motivasyonun bağlılık üzerindeki etkisinde aracılık ettiği ve bu etkinin pozitif yönde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sorumlu liderlik üzerine yapılan çalışmalar devam etmekte olup, bu alandaki etki alanlarının ülkemiz genelinde araştırılmaya devam edilmesi önerilmektedir. Farklı kültürlerin bir araya geldiği coğrafyalarda, sorumlu liderliğin birçok alanda farklı kültürlerle hitap edebileceği düşünülmekte ve bu nedenle, sorumlu liderliğin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i> *(İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 04.01.2024 Tarih, 2024/01 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%100) Veri Toplanması: 1. Yazar (%100) Veri Analizi: 1. Yazar (%100) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%100), Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%100)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i> *(İstanbul Nişantaşı University Rectorate, Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 04.01.2024, numbered 2024/01 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%100) Data Acquisition: 1. Author (%100) Data Analysis: 1. Author (%100) Writing up: 1. Author (%100) Submission and Revision: 1. Author (%100)

Kaynakça / References

- Allen, N. J. & Meyer, J. P. (1990). The Measurement And Antecedents Of Affective, Continuance And Normative Commitment To The Organization. *Journal Of Occupational And Organizational Psychology*, 63(1), 1-18.
- Argüden, Y. (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk. *Kurumsal Sosyal Sorumluluk: İşletmeler Ve Sosyal Sorumluluk*, 37-44.
- Becan, C. (2013) Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Paydaş Teorisi Ve İletişim Yaklaşımı Açısından Değerlendirilmesi: Bankaların Basın Bültenlerine Yönelik Bir İçerik Analizi., *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 7(1): 16-35.
- Büyüksivashoğlu, N. M., Urat, C., Halavuk, F., & Akdenizli, N. O. (2023). Hekim Dışı Sağlık Personelinin Motivasyonunu Etkileyen Faktörlerin Yönetmel Boyutta İncelenmesi. *Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 21-36.
- Cameron, K. (2012). Responsible Leadership As Virtuous Leadership. *Responsible Leadership*, 25-35.
- Carmeli, A. (2003). The Relationship Between Emotional Intelligence And Work Attitudes, Behavior And Outcomes. *Journal of Managerial Psychology*, 18(8), 788-813.
- Cismas, S., Carmen, I., Dona, & Gabriela I. A. (2016). Responsible Leadership. *Procedia-Social And Behavioral Sciences* 221, 111-118.
- Comrey, A.L. & Lee, H.L. (1992). A First Course In Factor Analysis, Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- Cüceloğlu, D. (1998). *İçimizdeki Biz.*, Sistem Yayıncılık. İstanbul.
- Çankaya, M. (2023). Dönüştürücü Liderlik Ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama. *Ekev Akademi Dergisi*, (94)
- Çelik A. (2016) *Hemşirelerdeki Motivasyon Düzeyinin Ekip Çalışması Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Bilim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Demir, C., Yılmaz, M. K. & Çevirgen, A. (2010). Liderlik Yaklaşımları Ve Liderlik Tarzlarına İlişkin Bir Araştırma. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2 (1) , 129-152.
- Demir, N., (2007). *Örgüt Kültürü Ve İş Tatmini Plastik Sektöründe Bir Araştırma*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Doh, JP, Stumpf, SA & Tymon Jr., WG (2011) Sorumlu Liderlik, Hindistan'da Yeteneğin Korunmasına Yardımcı Olur. *İş Etiği Dergisi*, 98, 85-100. [Http://Dx.Doi.Org/10.1007/S10551-011-1018-3](http://Dx.Doi.Org/10.1007/S10551-011-1018-3)
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, I., Demir, O., Özdamar, K., & Sanisoğlu, S. Y. (2013), Doğrulamalı Faktör Analizi Ve Uyum İndeksleri. *Türkiye Klinikleri Journal Of Medical Sciences*, 33(1), 210-223.

Esengin, B. O. & Şantaş, G. (2023). Sağlık Çalışanlarında Pozitif Psikolojik Sermaye, İş Performansı Ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkilerin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 26 (1), 62-82

Franklin, K. (2016). *Examining The Impact Of Leadership Styles On The Motivation Of U.S. Teachers*, Unpublished Phd Thesis. Walden University.USA.

Genç, T. (1998), *Kamu Yönetimi*. Başkent Klise Matbaacılık. Ankara.

Güney, K., & Erşahin, Z. T. (2023). Dezavantajlı Bireylerde Kendini Gerçekleştirme Motivasyonu Oluşturmak Amacıyla Başarılarıyla Ünlennmiş Özel Gereksinimli Bireylerin Biyografik İncelemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 12(3), 1450-1472. <https://doi.org/10.7884/Teke.1360041>

Han Z., Wang Q., & Yan X. (2019). How Responsible Leadership Motivates Employees To Participate In Environmental Organizational Citizenship Behavior: A Dual Mediation Model. *Sustainability*. 11(3):605. <https://doi.org/10.3390/Su11030605>

Han, B., Dağlı, A. & Elçiçek, Z. (2018). Örgütsel Bağlılık Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (68), 1788-1800.

Hoch, J. E., & Dulebohn, J. H. (2013). Shared Leadership In Enterprise Resource Planning And Human Resource Management System Implementation. *Human Resource Management Review*, 23(1), 114-125. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2012.06.007>

Hoy, W. K. & Miskel, C. G. (2010). *Eğitim Yönetimi*. (7. Baskı). (Çev. Turan, S.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

İşcan, Ö. F. (2006). Dönüştürücü/Etkileşimci Liderlik Algısı Ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisinde Bireysel Farklılıkların Rolü., *Akdeniz Üniversitesi Dergisi*, 6 (11): 160-177.

Karagöz, Y. (2017). *SPSS Ve AMOS Uygulamalı Nicel-Nitel-Karma Bilimsel Araştırma Yöntemleri Ve Yayın Etiği*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Kılıç, Y., & Yılmaz, E. (2019). İçsel, Dışsal Ve Yönetimsel Faktörler Bağlamında Öğretmen Motivasyon Ölçeği'nin Geliştirilmesi. *Eğitim Kuram Ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 77-91.

Kıraç, R. (2024). İşyeri Nezaketsizliği Çalışan Verimliliği ve Örgütsel Bağlılık Üzerine Bir Araştırma: Sağlık Çalışanları Örneği. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 1806-1823. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1467055>.

Koçel, T. (2010). *İşletme Yöneticiliği*,12. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.

Küçükali, R. (2006). Bir Lider Olarak Atatürk Ve Eğitime Bakışı. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0 (14), 211-222.

Mutlucan, N. Ç. (2019). İtibar Yönetiminde Etik Liderlik, Etik Örgüt Kültürü, Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ve Kurumsal İtibar İlişkileri Üzerine Kuramsal Bir Çalışma. *Journal Of Empirical Economics And Social Sciences*, 1(2), 19-35.

Örücü, E., Tokyay, M., & Hasırıcı, I. (2022). İş Motivasyonu-Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Bir Alan Araştırması. *Akademik Hassasiyetler*, 9(18), 177-198.

Örücü, E., & Zeybek, F. (2024). Dönüşümcü Liderlik İle İnovatif Davranış Eğilimleri Arasındaki İlişki: Örgütsel Bağlılığın Aracılık Etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 961-978.

Özdemir, E. (2003). Liderlik Ve Etik. *Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2),151-168.

Özkan, O. S. & Üzüm, B. (2021). Sorumlu Liderlik: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması. *Journal Of Management And Economics Research*, 19 (4), 199-212.

Özmen, Ö. N., Eriş, E., & Özer, P. (2020). Dijital Liderlik Çalışmalarına Bir Bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 57-69.

Özsalmanlı, A. Y. (2005). *Türkiye'de Kamu Yönetiminde Liderlik Ve Lider Yöneticilik*. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 137-146.

Öztürk, N., & Çankaya, M. (2021). Psikolojik Sermayenin Örgütsel Bağlılığa Etkisinde Dönüştürücü Liderliğin Aracılık Rolü. *Journal Of Business Research - Turk*, 13(2), 1082-1092.

Pless, N. M., & Maak, T. (Eds.). (2012). *Responsible Leadership*. Springer Science & Business Media.

Pless, N. M., Maak, T., & Stahl, G. K. (2011). Developing Responsible Global Leaders Through Internationalservice-Learning Programs: The Ulysses Experience. *Acad. Manag. Learn. Educ.* 10, 237-260.

Rego, A., & Cunha, M. P. (2008). Workplace Spirituality And Organizational Commitment: An Empirical Study. *Journal of Organizational Change Management*, 21(1), 53-75.

Smith W. K., & Lewis M. W. (2011). Toward A Theory Of Paradox: A Dynamic Equilibrium Model Of Organizing. *Academy Of Management Review*, 36, 381-403.

Stevens, J. P. (2002). *Applied Multivariate Statistics For The Social Sciences (Fourth Edition)*. New Jersey: Lawrance Erlbaum Association.

Tavakol M., & Dennick R (2011) Making Sense Of Cronbach's Alpha. *International Journal Of Medical Education.*, 2, 53-5.

Tulunay Ateş, Ö., & İhtiyaroğlu, N. (2019). Yetişkin Motivasyon Ölçeği: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27(2), 611-620. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.2612>

Türker, M. (2024). İş'te Farklı Güdülenme Tiplerinin Rolü: Güdülenmenin Algılanan Liderlik Tarzları Ve Örgüte Bağlılık İlişkisindeki Aracı Rolü. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26(46), 134-154.

Uğurluoğlu, Ö., & Çelik, Y. (2009). Örgütlerde Stratejik Liderlik Ve Özellikleri. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 12(2), 121-156.

Uyğun, N., & Işık, M. (2024). Pozitif Liderlik Algısının İş Motivasyonuna Etkisinde Psikolojik Sahiplik Ve Örgütsel Bağlılığın Aracılık Rolü. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 42(2), 319-340.

Üzüm, B. (2022) *Güncel Kavramlarla Örgütsel Davranı*, Eğitim Yayın Evi 191.

Voegtlin, C. (2011) Söylemsel Sorumlu Liderliği Ölçen Bir Ölçeğin Geliştirilmesi. *İş Etiği Dergisi*, 98,57-73. [Http://Dx.Doi.Org/10.1007/S10551-011-1020-9](http://Dx.Doi.Org/10.1007/S10551-011-1020-9).

Waldman, D. A., & Galvin, B. M. (2008). Alternative Perspectives Of Responsible Leadership. *Organizational Dynamics*, 37(4), 327-341.

Youssef, C. M., & Luthans, F. (2007). Positive Organizational Behavior In The Workplace: The Impact Of Hope, Optimism, And Resilience. *Journal of Management*, 33(5), 774-800. DOI: <https://doi.org/10.1177/0149206307305562>.

Zeynel, E., ve Çarıkcı, İ. (2015). Mesleki Motivasyonun, İş Tatmini Ve Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkisi: Akademisyenler Üzerine Görgül Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 15-34.

Zivadinovic, K, N. (2004). Defining The Basic Product Attributes Using The Factor Analysis. *Ekonomski Pregled*, 55, 952–966.

Sünger Kentlere Geçiş: Türkiye'de Kentsel Su Sorununun ve Yönetiminin Çözümüne Yönelik Zorluklar ve Fırsatlar

Yeter Avşar¹

Öz

Dünyada ve benzer olarak Türkiye’de 19. yüzyıl ile birlikte ekonomik, teknolojik ve sosyal anlamda yaşanan gelişmeler kentlerde yaşayan nüfusun ve kent sayısının artmasına sebebiyet vermiştir. Kentlerde nüfusun artması akabinde altyapı sorunlarını ve düzensiz- çarpık kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Yine tüm dünyada yaşanan iklim değişikliği problemi ile hızla artan nüfus ve kentleşme gibi büyük çevresel sorunlara karşı son dönemde dünyada uygulamaya konulan “Sünger Kent” yaklaşımı etkili bir çözüm olmaktadır. 2013 yılında sünger kent kavramı ilk olarak Çin’de resmi bir şekilde önerilmiş ve uygulamaya koyulmuştur. Küresel iklim değişikliği ve kentleşmenin hızla ilerlemesiyle birlikte, sel felaketlerinin sık sık meydana gelmesi, modern kentlerin sürdürülebilir kalkınmasını ciddi şekilde tehdit ettiği için bu sorunları hafifletmek amacıyla Çin, kentlerini “Sünger Kent” yaklaşımı doğrultusunda inşa etmeye başlamıştır. Buradaki temel amaç günümüzde oluşan su sorununu çözmek ve bunu sürdürülebilir kılarak kentlerin çevreyle olan ilişkisini güçlendirmektir. On yılı aşkın bir süredir uygulamada olan bu yaklaşım tüm dünya kentlerinin olduğu gibi kamuoyunun da ilgisini ve desteğini çekmekle kalmamış, kamuoyu bu yaklaşıma katılım da sağlamıştır. Bu kapsamda çalışmanın amacını genel olarak, Sünger Kent uygulamasını gerektiren nedenlerin ve zorlukların neler olduğu ve bunların fırsata nasıl dönüştürüleceğini ortaya koymak oluşturmaktadır. Genel amaca ek olarak özelde ise Türkiye’de ilk olan ve 2023 yılında uygulamaya koyulan İzmir Büyükşehir Belediyesinin Sünger Kent yaklaşımı detaylı ele alınmış ve İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent projesini uygulamaya koyanlarla nitel araştırma yöntemi olan görüşme gerçekleştirilmiş olup gerekli etik kurul izinleri de alınmıştır. Çalışmanın araştırma deseni vaka çalışmasıdır. Alan araştırmasında veriler birebir ve online (mail) ile görüşme tekniği uygulanarak toplanmıştır. Görüşme soruları yapılandırılmış soru tekniği ile kurulmuştur. Görüşmelerden elde edilen veriler betimsel analiz tekniğiyle değerlendirilmiştir. Sonuç olarak sünger kent yaklaşımını kentlerin örnek alarak uygulamaya koymasının, yaşanan ve sonraki süreçlerde artarak devam edeceği düşünülen su sorununu ve yönetimini çözmede önemli bir yaklaşım olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Su Sorunu, Su Yönetimi, Çin, Sünger Kent, İzmir Büyükşehir Belediyesi.

Avşar, Y. (2025). Sünger Kentlere Geçiş: Türkiye’de Kentsel Su Sorununun ve Yönetiminin Çözümüne Yönelik Zorluklar ve Fırsatlar. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 459-480. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1616174>

Geliş Tarihi	09.01.2025
Kabul Tarihi	17.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, KSÜ, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları ABD, Kahramanmaraş/ Türkiye, ORCID: 0000-0001 7190-7150

Transition to Sponge Cities: Challenges and Opportunities for Solving Urban Water Issues and Management in Türkiye

Yeter Avşar¹

Abstract

Economic, technological and social developments in the world and similarly in Türkiye since the 19th century have led to an increase in the population living in cities and the number of cities. Again, the 'Sponge City' approach, which has recently been put into practice in the world against major environmental problems such as rapidly increasing population and urbanization with the climate change problem experienced all over the world, is an effective solution. In 2013, the sponge city concept was first officially proposed and put into practice in China. Since the frequent occurrence of flood disasters with the rapid progress of global climate change and urbanization seriously threatens the sustainable development of modern cities, China has started to build its cities in line with the "Sponge City" approach in order to alleviate these problems. The main purpose here is to solve the water problem that occurs today and to strengthen the relationship of cities with the environment by making it sustainable. In this context, the aim of the study is to reveal what are the reasons and challenges that require the implementation of the Sponge City approach in general and how to transform them into opportunities. In addition to the general purpose, the Sponge City approach of Izmir Metropolitan Municipality, which is the first in Türkiye and put into practice in 2023, has been discussed in detail. The interview, which is a qualitative research method, was conducted with those who put the sponge city project of the municipality into practice and the necessary ethics committee permissions were obtained. The research design of the study is a case study. In the field research, data were collected by applying one-to-one and online (e-mail) interview technique. The interview questions were based on structured question technique. The data obtained from the interviews were evaluated by descriptive analysis technique. As a result, it has been determined that the implementation of the sponge city approach by taking the sponge city approach as an example by the cities is an important approach in solving the water problem and management, which is experienced and thought to continue increasingly in the following processes.

Keywords: Water Issue, Water Management, Çin, Sponge City, Izmir Metropolitan Municipality.

Avşar, Y. (2025). Transition to Sponge Cities: Challenges and Opportunities for Solving Urban Water Issues and Management in Türkiye, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 459-480. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1616174>

Date of Submission	09.01.2025
Date of Acceptance	17.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof. Dr., KSÜ, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Public Administration Department, Kahramanmaraş/ Türkiye, ORCID: 0000-0001 7190-7150

Giriş

Son zamanlarda, hızlı nüfus artışı, kentleşme, yüksek yoğunluklu altyapı inşaatı ve akabinde çevresel sorunlar ve ekosistemsel bozulmalar sürdürülebilir kalkınma için zorluklar yaratmıştır (Tütüncü & Demirci Aksoy, 2024, s. 2140; Elerman vd., 2022, s. 512). Birçok kentte, geçirgen bitki örtüsünün yerini geçirimsiz kaplamalar almış, bu da drenaj ve ısı dağılımının zayıflamasına neden olmuştur. Bu sorunlar, iklim değişikliğinde yaşanan gelişmeler de düşünüldüğünde kentsel sel felaketlerinin artmasına yol açmaktadır (Kaşdarma, 2024, s. 384; Kırmızıbayrak vd., 2024, s. 154). Bazı ülkeler bu sorunları hafifletmek için yeni kent inşasına büyük önem vermeye başlamıştır. Bu yeni kent inşa stratejileri arasında “Sünger Kent” yaklaşımı büyük ilgi görmektedir.

2013 yılında sünger kent kavramı ilk olarak Çin'de resmi bir şekilde önerilmiştir. Küresel iklim değişikliği ve kentleşmenin hızla ilerlemesiyle birlikte, sel felaketlerinin sık sık meydana gelmesi, modern kentlerin sürdürülebilir kalkınmasını ciddi şekilde tehdit ettiği için bu sorunları hafifletmek amacıyla Çin, kentlerini "Sünger Kent" yaklaşımı doğrultusunda inşa etmeye başlamıştır. Buradaki temel amaç günümüzde oluşan su sorununu çözmek ve bunu sürdürülebilir kılarak kentlerin çevreyle bağını artırmaktır. On yılı aşkın bir süredir uygulamada olan bu yaklaşım tüm dünya kentlerinin olduğu gibi kamuoyunun da ilgisini, desteğini ve katılımını çekmiştir. Türkiye’de de sünger kent yaklaşımı 2023 yılında ilk olarak İzmir’de Büyükşehir Belediyesinin faaliyete geçirmesiyle uygulamaya koyulmuştur. Çünkü su yönetimine dair benzer sorunlar Türkiye’de de yaşanmaktadır ve ülke bu noktada yeni yaklaşım ve anlayışlara açıktır.

Çalışmada “Sünger kent projesi, yaşanan su sorunu ve yönetimine nasıl çözümler getirmektedir?” ana sorusuna cevap aranmaktadır. Bu noktada hem yerli ve yabancı literatürden hem de alandan bu sorulara cevap aranmıştır. İncelenen literatür sonrasında sünger kentlerle alakalı olarak alanda çeşitli çalışmaların yapıldığı fakat bunların sayıca az olduğu ve genellikle çalışmalarda literatür taramasına yoğunlaşıldığı saptanmıştır. Bu kapsamda Bostancı (2022) sünger kentleri çalışmış ve bu noktada Çin’in sünger kentlerinden örnek uygulamalar üzerine çalışmasında yoğunlaşmıştır. Kurban & Zengin (2023) ve Yücel Batmaz vd., (2022) yaşanan iklim değişikliği sonucunda meydana gelen sel felaketlerinin kentsel alanlardaki olumsuz etkilerini azaltmak ve oluşan suyu kent için kullanılabilir hale getirmek noktasında çalışmalarını ortaya koymuş ve bu noktada çeşitli ülke incelemeleri yapmışlardır. Karahan vd., (2024) ve Öztürk vd., (2022) çalışmalarında iklim değişikliği neticesinde etkilenen su, atık su ve yağmur suyu yönetimi noktasında farklı düzeylerdeki yönetimlerin olması gereken önlemleri açıklamışlardır. Yine bu kapsamda Eşbah Tunçay (2022) sünger kentleri çalışmış ve çalışmasında sünger kent noktasında kurumlar arası ve teori ile uygulama arasındaki koordinasyonun ve entegrasyonun sağlanması için bir çerçeve sunmuştur. Bu noktada bu çalışmanın amacı, sünger kent yaklaşımı uygulamasını gerektiren nedenlerin ve zorlukların neler olduğu ve bunların fırsata nasıl dönüştürüleceğini ortaya koymaktır. Bu genel amaca ek olarak özelde ise Türkiye’de ilk olan ve 2023 yılında uygulamaya koyulan İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent yaklaşımı detaylı ele alınmış ve İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent projesini uygulamaya koyanlarla nitel araştırma yöntemi olan görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Türkiye’de ilk uygulama olan İzmir sünger kent projesini uygulamaya koyan uzmanlarla görüşme yapılması ve sünger kent uygulamalarıyla kentin su sorununa nasıl çözümler ortaya koydukları çalışmada sunulmuştur. Ayrıca sünger kent uygulamasının ülkenin tamamında yaygınlaşarak ülke

kentlerinin su sorununa çözüm olacağına ortaya koyulması çalışmanın özgün yanı olmakla birlikte çalışmanın bu özgünlüğü onu ilgili literatürden de farklı kılmaktadır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmakta ve çalışmanın araştırma deseni vaka çalışması olmaktadır. Alan araştırmasında veriler birebir ve online (mail) ile görüşme tekniği uygulanarak toplanmıştır. Görüşme soruları yapılandırılmış soru tekniği ile kurulmuştur. Görüşmelerden elde edilecek veriler betimsel analiz tekniğiyle değerlendirilecektir. Alan araştırmasının evrenini, İzmir Büyükşehir Belediyesi İklim Değişikliği ve Sıfır Atık Dairesi Başkanlığı bünyesinde İklim Değişikliği ve Temiz Enerji Şube Müdürlüğünde çalışan uzmanlar oluşturmaktadır. Katılımcı sayısı bu evrenden amaçlı örneklem tekniği ile seçilecek 6 kişiden oluşmaktadır. Alan araştırmasında, araştırmanın örnekleminde yer alan katılımcı, sünger kent projesini uygulamaya koyan ekipte yer alan uzmanlardan olduğu için örneklem seçim yöntemi homojen örneklemedir. Yani katılımcılar, İzmir Büyükşehir Belediyesinde, İklim Değişikliği ve Temiz Enerji Şube Müdürlüğünde çalışan uzmanlardır.

Buradan hareketle çalışmanın akış planı çerçevesinde; ilk olarak sünger kent kavramı detaylı incelenmiş ve dünyada yaşanan su sorunlarına nasıl bir çözüm sunduğu ortaya koyulmuştur. Akabinde bu yaklaşımın öncüsü olan Çin'in, sünger kent tasarımı ile sünger kentin uygulama alanlarının neler olduğu ve dünyada sünger kent uygulamasını hayata geçiren bazı kent örneklerine çalışmada verilmiştir. Son olarak dünyada bu kadar ilgi gören bu uygulamadan Türkiye'de kentsel su sorunlarının çözümünde ne ölçüde yararlandığı ve Türkiye'de bu uygulamayı hayata geçiren tek il olarak İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent kapsamında faaliyetlerinin neler olduğu araştırılmıştır. Alan araştırmasıyla da durum somut olarak ortaya koyulmuştur.

Su Yönetimi Sorunsalına Yeni Bir Çözüm: Sünger Kent

Günümüzde küresel iklim değişikliği neticesinde ortaya çıkan olumsuzlukların boyutları çok büyüktür ve gittikçe de bu olumsuzluklar büyümektedir. Ayrıca tüm dünyada etkili olan bu iklim değişikliği sorununu çözmek için tek bir yol ve yöntem de bulunmamakla birlikte ülkeler bu noktada arayışlara girmişlerdir. Sürdürülebilir bir çözüm bulmak tüm ulusların sosyo-ekonomik büyümesi için elzem olmaktadır (Lashford, vd., 2019, s. 214; Tuğaç, 2021, s. 25).

Küresel iklim değişikliğiyle birlikte kentler ısı adalarına dönüşmekte, sıcak dalgaları, kuraklığa bağlı su kesintileri, aşırı yağışlar sonucu yaşanan taşkınlar ve seller gibi çeşitli olumsuzluklar kentlerde ortaya çıkmaktadır. Yaşanan bu durumlar doğal olarak insan sağlığını ve toplum hayatını da olumsuz etkilemekte özellikle kentsel alanlardaki nüfus artışları bu olumsuzlukları iyice artırmaktadır. Çünkü nüfus artışıyla birlikte artan yoğun yapılaşma sonucu asfalt ve beton gibi geçirimsiz yüzeyler büyümekte ve orman, tarım alanları ve sulak alanlar gibi mevcut yeşil alanlar azalmaktadır (02.05.2024, istanbulkentkonseyi.org.tr). Bu durum kentlerde daha önce de ifade edildiği gibi pek çok sorunu beraberinde getirmektedir. Özellikle iklim değişikliğiyle birlikte oluşan kuraklık ve aşırı yağmur gibi durumlarda su iyi kontrol edilemediğinde büyük felaketler yaşanmıştır (Memiş, 2024, s. 14). Bu noktada günümüzde kentlerin yaşadığı bu çok çeşitli sorunlar için yeni yaklaşımlar ortaya çıkmış ve belirtilen su sorununa çözüm sunan ve su yönetimi açısından öne çıkan kent yaklaşımı da "sünger kent" ya da "geçirimsiz yüzeylere sahip kentler" (21.05.2024, www.ecobuild.com.tr; Gürsoy & Sadioğlu, 2022, s. 50) yaklaşımı olmuştur. Bu yaklaşım, Sünger kent nedir? Ve iklim değişikliğine olumlu nasıl

katkısı olur? genelinde; sel ve taşkınları nasıl önleyebilir? özelinde sorulara cevaplar sunarken (21.05.2024, climatechampions.unfccc.int/) aynı zamanda kentte var olan su ve yönetimi sorunu ve bu sorunların çözümünde karşılaşılan zorlukları da fırsata dönüştürdüğü için son dönem dünya kentlerini meşgul ettiği görülmüştür.

Sünger Kent Uygulamasına Giden Süreç ve Sünger Kent Kavramı

Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi kapsamında sürdürülebilir kalkınma hedefleri sıralanmaktadır. Bu hedefler arasında bulunan, kentleri ve insan yerleşim yerlerini kapsayıcı, dayanıklı, güvenli, güçlü ve sürdürülebilir kılmak maddesi günümüzde büyük önem arz etmektedir. Dünyada oluşan küresel su sorunu, su yönetiminde mevcut yaklaşımların yetersiz kalmasına sebebiyet vermiş ve yeni yaklaşımların, anlayışların ve kavramların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Buna ek olarak, kentlerde geleneksel olarak var olan gri altyapı ile su yönetimi stratejisinden, çevre odaklı bir su yönetimi stratejisini beraberinde getiren yeşil altyapıya geçiş günümüzde zorunlu hale gelmiştir (Eşbah, 2022, s. 99; 03.05.2024, www.surdurulebiliralkinma.gov.tr). Çünkü suyun kentten uzaklaştırılmasını temel alan gri altyapıda su bir atık olarak değerlendirilirken, yeşil altyapıda ise su kaynak vazifesi görmektedir (Eşbah, 2022, s. 100; 03.05.2024, www.tuba.gov.tr). Özellikle son zamanlarda küresel iklim değişikliğinin yağış rejimi üzerinde yarattığı farklılıklar, artan nüfus ve kentleşme sonucu beton, asfalt gibi geçirimsiz yüzeylerin fazlalaşması gibi nedenler, kentlerde suyun doğal akış sisteminin değişmesine, su döngüsünün kesintiye uğramasına, yer altı ve yer üstü su kaynaklarının beslenememesine sebep olmuştur. Yüzeyde akışa geçen yağış suyu kirlenmekte ve bu kirliliği su kaynaklarına ileterek su rezervlerinin de kirlenmesine sebep olmaktadır. Yağış suyunu tutarak, suyun doğal akış sistemine uygun bir şekilde su kaynaklarına iletilmesini hedefleyen yağış suyu yönetimi olarak günümüzde “sünger kent” yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, kirli su akışının azalması, suyun doğal yöntemlerle tutulması, filtre edilmesi ve su kaynaklarına iletilmesi için çevreyle uyumlu çözümler üretmesi bakımından kentler noktasında önemli görülmekte ve tercih edilmektedir (Coşkun Hepcan, 2019, s. 20).

Bu yaklaşım ilk olarak 2013 yılında giderek artan sel ve taşkın felaketlerine karşı Çin’de yeni bir kent stratejisi olarak “Düşük Karbonlu Şehirler ve Bölgesel Kalkınma Bilim ve Teknoloji Forumu” nda ortaya koyulmuştur (Yuan vd., 2022; s. 452). Bu haliyle sel sorunlarının oluşumunu azaltmak için yağmur suyunun değişimlerine bir sünger gibi uyum sağlayabilen bir tür su kaynağı yönetim stratejisi ve yöntemi olarak kentlerin ilgisini çekmiş (Guan vd., 2021, s. 305) ve kentsel su sorunlarını ele almayı amaçlayan yeni bir tür entegre kentsel su sistemi olarak ortaya çıkmıştır (Nguyen vd., 2020, s. 253). Daha sonra kentler, sünger kent konseptini yaşadıkları kentsel su sorunu ve yönetimine çözüm olarak uygulamaya koymuş (Tunçay Eşbah, 2021, s. y.) ve sünger bir yerleşim haline gelmek için politikalar ve planlar geliştirmişlerdir (03.05.2024, www.iklimin.org). Bu noktada Sünger Kent hareketi, dünyanın birçok yerinde teşvik edilen düşük etkili kalkınma (LID) ve yeşil altyapı (GI) uygulamalarına benzer şekilde, kentsel akış kontrol stratejisinin bir parçası olarak toprak ve bitki örtüsü gibi doğal süreçlerin kullanılması çağrısında bulunmaktadır. Sünger kentin hedefleri arasında sadece etkili kentsel taşkın kontrolü değil, aynı zamanda yağmur suyu hasadı, su kalitesinin iyileştirilmesi ve ekolojik restorasyon da yer almaktadır (Jia vd., 2017, s. 2).

Sünger kent kavram olarak, kentlerde yüzey akışına geçen yağmur sularının yönetiminde suyun akışını, miktarını, kalitesini etkilemektedir. Ayrıca biyoçeşitliliği ve estetik bir çevre oluşturmayı amaçlayan yaklaşımların bütünü anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım insanın yaşam kalitesini ve sağlığını uzun vadede olumlu etkilemekte ve kentlerin çevreyle daha uyumlu olmasını sağlamaktadır (Eşbah, 2022, s. 101). Bu kapsamda çevreyle uyumlu olacak bir şekilde sünger kent, mavi ve yeşil altyapı düşüncesi özelinde oluşturulan uygulamaları kapsamaktadır. Mavi su altyapısı, göller, nehirler, göletler ve akiferlerdeki su kaynakları demektir. Yeşil su altyapısı ise, karaya düşen ve toprakta depolanan veya toprağın veya bitki örtüsünün yüzeyinde kalan yağış olarak belirtilmektedir (Batmaz vd. 2022, s. 73).

Geleneksel açıdan bakıldığında yağmur suyu yönetimi, genel olarak nakil ve deşarji sağlayan bir kentsel drenaj çözümü seçilmesi demektir. Sünger kent yaklaşımı ile yağmur suyu doğal bir şekilde tutulmakta, temizlenmekte ve boşaltılmaktadır. Tüm bu işlemler ekolojik bir kent oluşumuna yardımcı olmaktadır. Sünger kentler yağmur suyunu uzaklaştırmak yerine kentin sınırları içinde kentin kullanımı için muhafaza eder, depolar ve yeniden kullanımını sağlar (Yörüklü, 2021, s. 53). Ayrıca sünger kentler geçirimli bir sistem gibi hareket etmekte ve herhangi bir suyun zeminden süzülmesine izin vermemektedir. Daha çok bir sünger gibi, yağmur suyunu emmekte ve daha sonra doğal olarak toprak tarafından filtrelenmektedir (Bostancı, 2022, s. 13). Bir başka ifadeyle sünger kent yaklaşımı, yağmur neticesinde oluşan suyun yönetilmesini sağlayarak kentin gücünü ve dayanıklılığını artırmaktadır. Kısaca sünger kent, yağmur suyu sisteminin inşası olarak da bilinir. Bu yeni konsept, bir sünger gibi su ortamındaki değişikliklere uyum sağlayabilen ve yağmur suyunun serbest göçünü gerçekleştirebilen bir kent olarak tanımlanabilir (Zhang vd., 2018, s. 2). Örneğin, sünger kent, dışarıdan yağış olduğunda suyu emebilir, sızdırabilir, tutabilir, arıtabilir ve dışarıya kuru olduğunda suyu serbest bırakabilir (Fu, 2023, s. 2). Bu yaklaşımda doğal ve yapay unsurlar birlikte ele alınarak kentsel drenajın güvenliğinin sağlanması ve su baskınlarının kontrol altına alınması hedeflenmektedir. Ayrıca yine bu yaklaşımla birlikte yağmur suyunun kentsel alanda tutulması, depolanması ve arıtılarak kullanılması önem arz etmektedir. Buradan hareketle sünger kent, suyun kontrol altına alınmasını sağlarken aynı zamanda yağmur suyunun kentsel alanda kullanılabilir bir kaynağa dönüşmesini de sağlamaktadır (Memiş, 2024, s. 15). Doğru tasarlanmış ve uygulamaya koyulmuş sünger kent, sel ve taşkınların sıklığını ve şiddetini azaltırken, suyun kalitesini artırmaktadır (Yörüklü, 2021, s. 53). Buradan hareketle sünger kentlerin faydaları aşağıda maddeler halinde belirtilmiştir (Bostancı, 2022, s. 14; 21.05.2024, www.ekolojika.com; Balamir, 2017, s. 398):

- Kente daha fazla temiz su imkânı sağlar,
- Daha temiz yer altı suyu sağlar,
- Mikro iklimin iyileştirilmesini sağlar,
- Sel ve taşkın risklerini azaltır,
- Su kıtlığı ve kirliliğinin önüne geçerek kentsel sürdürülebilirliği sağlar (Hou vd., 2019, s. 574),
- Kentin drenaj sistemine daha az yük getirir,
- Daha yeşil, sağlıklı, kaliteli ve keyifli kentsel alanların oluşmasına katkı sağlar,
- Biyolojik çeşitliliğinin artmasına katkı sağlar.

Bir kente oluşturulacak sünger kent inşasının taşınması gereken özellikler ise şu şekilde sıralanabilir (Zhang vd., 2018, s. 3; Xia vd., 2017, s. 652):

- Çok ölçeklilik: Sünger kent inşasının topluluk, drenaj, kent ve havza ölçeğinde gerçekleştirilmesi gerekir, böylece kentsel yağış ve sel, çok ölçekli olarak ele alınabilir ve kentsel su döngüsü iyi bir şekilde düzenlenir.
- Geniş alanı kapsayan yağışların yönetimini sağlayabilme: Sünger kent inşasının, projenin standardını aşan yağış ve sel olayları da dâhil olmak üzere, küçükten büyüğe yağış dönüş periyodundaki yağış ve sel ile başa çıkması gerekir.
- Çok yönlülük: Sünger kent inşası, kentsel selleri önleme, hafifletme, yağış ve akış kirliliğini azaltma ve suyun ekolojik ortamını iyileştirme işlevine sahiptir. Ayrıca kaynakların doğrudan veya dolaylı kullanımı mevcut suyu artırma işlevi de görmektedir.
- Sistemizm: Sünger kent inşası, su tasarrufunu içeren sistematik bir projedir. Sünger kent inşası, su koruma, mimari, bahçe, peyzaj, belediye ve planlama gibi konuları içeren çok geniş kapsamlı bir projedir. Proje, mühendislik tesislerini planlamak, tasarlamak, inşa etmek, işletmek ve bakımını yapmak, ayrıca çeşitli departmanları denetlemek, organize etmek ve koordine etmek için profesyonel ve teknik personel gerektirir.
- Uzun vadeli bir yapı: Sünger kent bir gecede inşa edilemeyecek kadar detaylı ve önemli bir vizyondur. On yıldan fazla, hatta on yıllarca sürecek sürekli bir inşa ve yönetim sürecine ihtiyaç duyar.

Detaylı ve kapsamlı bir uygulama olan ve çeşitli unsurları bünyesinde barındıran sünger kentlerin her kentte başarıya ulaşacağı da garanti edilemez. Bu noktada uygulamanın başarılı olmasını sağlayan kriterlerden de bahsetmek gerekmektedir. Bu kriterler (Memiş, 2024, s. 17):

- Su yönetimi faktörleri: Yağmur suyunun kontrolü, yağmur suyunun geri dönüşüm durumu ve benzeri,
- Ekolojik faktörler: Kentsel biyoçeşitliliğin korunması, kentsel iklimin iyileştirilmesi ve benzeri,
- Sosyokültürel faktörler: Vatandaşların etkin katılımı, kentin bir yaşan yeri olarak cazibesinin olması, aidiyet duygusu,
- Politika ve yönetim faktörleri: Bütçe desteği, vaka analizleri, konunun gündemde olması,
- Ekonomik faktörler: Turizm değerinin oluşması, yerel ekonominin geliştirilmesi, mali kaynaklar şeklindedir.

Bu kapsamda başarılı bir sünger kent elde etmek için bu yaklaşımın uygulamaya aktarılmasında bazı adımların takip edilmesi gerekmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür (Memiş, 2024, s. 17; Lei ve Lu, 2021, s. 3):

- İlk olarak, kentlerde yer alan sulak alanlar korunmalı ve kentin doğal ekosisteminin sürdürülebilirliği sağlanmalıdır.
- İkinci olarak, kentsel alan içerisinde zarar gören sulak alanların yeniden ekosisteme kazandırılması için çalışmalar yapılmalı ve bu sürdürülebilir olmalıdır.

- Son olarak, kentlerin yerleşim yoğunluğu kontrol edilerek sünger kent uygulamasının hayata geçmesiyle birlikte suyu tutabilecek ekolojik alanlara daha fazla yer açılmalı ve yağmur sularının su alanlarına ulaşımını kolaylaştıracak altyapı geliştirilmelidir.

Sonuç olarak, sünger kent uygulamalarıyla birlikte kentlerde yeşil alanlar korunmakta ve geliştirilmesi sağlanmaktadır. Ayrıca bu uygulama sayesinde oluşabilecek ani hava olaylarına karşı kentin dayanıklılığı ve direncini artırılmakta ve her şeyden önemlisi son dönemlerde ciddi sorun haline dönüşen kentlerin su ihtiyacına çözüm üretilmektedir. Bu da akabinde kentin gelişimine hem ekonomik anlamda hem de toplumsal anlamda katkılar sunmaktadır.

Çin'in Sünger Kent Tasarımı, Uygulama Alanları ve Dünyadan Örnekler

Çin'in büyük ölçekli kentleşmesi 1980'lerde başlamış ve 2000 yılında %36,22 olan kent nüfusu 2020'li yıllar itibariyle %68,77'ye yükselmiştir. Bu açıdan bakıldığında kent, daha fazla kentsel sorunlar, kentsel sürdürülebilirlik ve eskimiş su ve atık su gibi su ve yönetimini ilgilendiren sorunlarla karşı karşıya kalmıştır (Li vd., 2017, s. 594).

Yüksek sıklıkla yaşanan dengesiz hava koşulları, Çin'de, atık su altyapılarının, kentsel su baskınlarının, birleşik kanalizasyon taşmasının, su kalitesinde bozulmanın ve su kıtlığının yaşanmasına neden olmaktadır. Bunlar arasında kentte yaşanan sel olayları; ekonomi, çevre, kent altyapısı ve toplum üzerinde muazzam etkilere neden olabilen en sık ve tehlikeli felaketlerden biri olmaktadır (Thu Thuy vd., 2019, s. 5).

Yakın zamanda yapılan bir araştırma Çin kentlerinin %62'sinin sel felaketine maruz kaldığını ve ekonomik kayıpların ciddi miktarlara ulaştığını göstermektedir. Diğer araştırmalar, hem kentsel sel felaketlerine hem de ekonomik ve insan hayatı kayıplarına yönelik artan eğilimlere işaret etmektedir. Çin hükümeti bu zorlukların üstesinden gelmek için uygulanabilir seçenekler ve pilot "sünger kent" inşa programları başlatmıştır (Li vd., 2017, s. 595).

Çin'in Sünger Kent Tasarımı ve Uygulaması

Küresel iklim değişikliğiyle birlikte Çin'de yaşanan ani yağışlar ve sıcaklık farklılıkları ülkede büyük çevresel problemlerin ki bunlar arasında su yetersizliği, su kalitesizliği ve sel sayılmaktadır, artık üstesinden gelinemeyecek boyutlara ulaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum Çin'i yeni arayışlara yöneltmiştir (Eşbah, 2022, s. 101).

Çin, büyük fiziksel çeşitliliğe sahip geniş bir ülkedir. Çin'in iklimi son derece çeşitlidir; en güneydeki tropikal iklimden en kuzeydeki subarktik iklim ve güneybatıdaki alpin iklimi Tibet platosunun yüksek kesimlerine kadar uzanmaktadır. Yağışlar zaman ve mekân içinde eşit olmayan bir şekilde dağılmıştır. Zamansal olarak, yağışlar neredeyse değişmez bir şekilde sıcak aylarda yoğunlaşır ve mekânsal olarak, kuzeybatı içlerinden güneydoğu kıyılarına doğru artmaktadır. Yıllık toplam yağışlar, kuzeybatı bölgelerinde 20 mm'den az, ülkenin güney kıyılarında ise 2000 mm'yi kolayca aşacak şekilde değişmektedir (Zhang vd., 2018, s. 2).

1980'li yıllardan sonra Çin'de su sorununda ve yönetiminde sürdürülebilir politikalar geliştirmeye yönelik aşamalı ilerlemeler gözlemlenmiştir. İlk aşamada su temini ve drenaj sistemlerine yönelik politikalar geliştirilirken sonraki aşamalarda kentin su

kalitesini artırmaya ve sürdürülebilir bir su yönetimini oluşturmaya odaklanıldığı görülür. Bu kapsamda sünger kent kavramı 2010 yılında Çin'de ön plana çıkmış ve 2013 yılı itibariyle de Çin Devlet Konseyi tarafından ana hatları belirlenmiştir. Buna göre, "Sünger kentlerde yağmur sularının % 70'inin emiliminin sağlanması gerektiği" ifadesi konsey tarafından vurgulanmıştır. Bu doğrultuda 2014 yılı itibariye sünger kent programı Çin'de uygulanmaya başlanmış ve İskân ve Kentsel ve Kırsal Kalkınma Bakanlığı (MHURD), Maliye Bakanlığı ve Su Kaynakları Bakanlığı tarafından ortaklaşa belirlenmiş ve yayınlanmıştır (Batmaz vd., 2022, s. 75).

Yine 2014 yılında Çin Devlet Konseyi Sünger Kent İnşaat Kılavuzunu yayınlamıştır (Yuan vd., 2024, s. 452; 21.05.2024, www.ekoic.com/). Nisan 2015'te 16 kentten oluşan ilk grup, pilot sünger kentler olarak seçilmiştir. Pilot sünger kent seçilebilmek için her kentin kentsel drenaj altyapısının yenilenmesi ve belirtilen hedeflere ulaşma potansiyeline sahip olması gerekmektedir. Pilot kentlerdeki uygulama alanlarının 15 km²'den büyük olması ve yıllık ortalama yağış miktarının 400 mm'nin üzerinde olması gerekmektedir. Mevcut su ve yönetim sistemlerinin yeniden yapılandırılmasını, yeşil peyzaj kullanımını ve sosyal ve kültürel ihtiyaçları dikkate alan yeşil bina tasarımlarını içeren projelere sahip kentlere yüksek öncelik verilmiştir (Griffiths vd., 2020, s. 2). Çin'de sünger kent uygulamasında, pilot kentler seçilirken diğer bölgesel faktörlerin yanı sıra yıllık yağış ve sıcaklık etkileri de dikkate alınmıştır. Yeşil altyapıların doğası ve potansiyel faydaları nedeniyle pilot kentlerin çoğu, yıllık yağış miktarının 410 ila 1830 mm arasında değiştiği ve yıllık ortalama sıcaklığın ise 4,6 ila 25,5 °C arasında olduğu, kuzeydoğudaki soğuk bölgelerde ve Çin'in orta-kuzeyine yakın kurak bölgelerden seçilmiştir. Buradaki amaç farklı deneyimleri de elde etmek içindir (Zevenbergen, 2018, s. 2). Nisan 2016'da da pilot program 14 şehri daha kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Merkezi hükümet her bir pilot kente üç yıl üst üste her yıl 400 ila 600 milyon Çin Yuanı tahsis etmiştir. Ayrıca pilot kentler kamu-özel sektör ortaklığı ve diğer finansal girişimler yoluyla eşleşen fonları toplamaya teşvik edilmiştir. Bu para, söz konusu kentleri sünger kentlere dönüştürecek yenilikçi su ve atık su yönetimi tedbirlerini uygulamak için kullanılmaktadır (li vd., 2017, s. 594).

Çin Devlet Konseyi Sünger Kent İnşaa Kılavuzuna göre Çin'in sünger kentlerinde (Griffiths vd., 2020, s. 378):

- Kısa vadeli (2015-2018): Sünger Kent inşa ve geliştirme konseptlerinin tanıtılması ve küçük ölçekli kentsel pilot projelerin teşvik edilmesi,
- Orta vadeli (2018-2020): 2020'ye kadar Sünger Kent standartlarının, yönetim sistemlerinin, izleme ve erken uyarı sistemlerinin oluşturulması; belediye alanlarının %20'sinden fazlasının yağışlarının %70'ini geri dönüştürebilmesi.
- Uzun vadeli (2020-2030): Sünger Kent konseptinin 2030 yılına kadar kentsel gelişim, planlama ve inşaat yönetimine tamamen entegre edilmesi; belediye alanlarının %80'inden fazlasının yağın yağmurun %70'ini geri dönüştürebilmesi hedeflenmektedir.

Sünger Kent Uygulamasının Kente Yansıması ve Dünyadan Örnekler

Birleşmiş Milletlerin çalışmalarına bakıldığında Sünger Kent; park, ağaç ve göletlerden oluşan bol miktarda yeşil alanın fazla yağmur suyunu emdiği ve sel, taşkın gibi afetleri engellediği kentsel alanlar olarak ifade edilir. Son dönem tüm dünyayı etkisi altına alan iklim krizi sebebiyle sellerin ve taşkınların yol açtığı sorunların üstesinden gelmek için

kentlerin bu gözle tasarlanması ve yeniden düzenlenmesi gerektiği bu alanda çalışan uzmanlar tarafından ortaya koyulmuştur. Ekosistemle uyumlu kentsel tasarımlar, parklar, bahçeler, yeşil çatılar, yapay sulak alanlar, geçirimsiz kaldırımlar gibi benzeri pek çok uygulama sünger kent kapsamında kullanılmaktadır (09.05.2024, curious.ku.edu.tr/). Bunların yağmur suyunu nasıl kullanılabilir hale getirdiğine aşağıda kısaca değinilmiştir (Tuncay Eşbah, 2021, s. 89- 103; Memiş, 2024, s. 19- 25):

Parklar: Parklar yeşil altyapı sisteminin en önemli öğelerinden biridir. Parkların ekolojik işlevlerine bakıldığında, iklimin düzenlenmesi, toprak ve su kaynaklarının temizlenmesi, biyolojik çeşitliliğin korunarak kent geneline dağıtılması olduğu görülür. Parklar buldukları kentsel alanın çevresindeki yapılaşmış yapay çevrenin yağmur suyunu alabilecek sünger alanlardır. Bu alanlara yoğun yağışlı dönemlerde kentin mevcut altyapısının baskı görmeden, kentin drene olması için sular yönlendirilmelidir. Bu park alanı içinde oluşturulan su tutma ve geciktirme alanlarıyla da yağmur suları kent adına yönetilebilir olmaktadır. Parklarda oluşturulacak geciktirme havuzları ya da yağmur bahçeleri, biyolojik hendekler, filtre şeritleri gibi uygulamalar yağmur suyuyla oluşan suları tutmakta ve sel ve taşkın gibi yaşanan zorlukları fırsata dönüştürmektedir.

Meydan ve Caddeler: Geçirimsiz bir özelliğe sahip olan meydanlar ve caddelerde, yağmur suyu neticesinde yüzeyde oluşan suları toplamak ve yakınlarındaki yeşil alanların sulanmasında kullanmak ya da bu suyu rekreatif olarak kullanmak da mümkündür. Bu çalışma hem gri altyapının kullanılmasını hem de yağmur suyunun değerlendirilmesini sağlamaktadır. Akabinde bu yerler pek çok canlının da faydalandığı yaşan alanı haline gelecektir. Bu kapsamda meydan ve caddelerde yeşil şerit, yeşil filtreleme, vejetasyonlu sığ arklar veya organik malç uygulamaları sünger kent kapsamında uygulanmaktadır.

Ulaşım ve Servis Koridorları: Geçirimsiz bir özelliğe sahip olan ve gri altyapı temeli olan ulaşım ağları, altyapının yetersiz kaldığı durumlarda sorunlar çıkarmakta ve mevcut sorunları artırmaktadır. Ulaşım ağlarının geçtiği alanların ağaçlandırılması ve yeşil alan haline getirilmesi hem kentsel çevresel bir kazanım sağlayacak hem de bu alanda oluşan suyun drenajına katkıları sunacaktır. Yine ulaşım için kullanılan yolların su hasadı yapmak için fırsatlar sunduğu da bilinmektedir.

Kampüsler ve Kamu Mülkiyetleri: Geniş yüzölçümlerine ve farklı çevresel değerlere sahip olan kampüslerin, yağmur sularının tutulması ve kullanılmasına yönelik işlevleri de bulunmaktadır. Yine kamu binalarında da yağmur suyunun tutulmasına yönelik farklı yöntemler uygulanmaktadır.

Konut ve Ticaret Alanları: Konut ve ticaret alanlarında gri su (atık sular olan; lavabolar, küvetler, duşlar vb.) ve çatılardan gelen yağmur sularının basit arıtma sistemleri ile arıtılması mümkün olmaktadır. Bu durum bina açısından, hem yağmur suyunun geri dönüştürülmesi tasarrufunu hem de yağmur suyunun tutulmasını sağlamaktadır. Yine binaların bahçelerinde yağmur bahçesi (Müftüoğlu ve Perçin, 2015: 28), biyolojik hendekler ya da çatılarında çatı bahçeleri vb. uygulamaların da yaygınlık kazanması yağmur suyunun tutulmasına yardımcı olduğu gibi yağmur suyunun çevresel açıdan kaynağa dönüştürülmesini de sağlamaktadır.

Kentsel Dereceler: Kent genelindeki ekolojik ağın temel omurgasını oluşturan dereler pek çok canlı için de geçiş koridoru olmaktadır. Dereler bu haliyle yağmur suyunun

tutulmasında önemli bir fonksiyona sahiptir. Ancak son dönemlerde beton kanallara dönüştürülmüştür. Derelerin sosyo- ekolojik sistemler olarak yeniden kentlere kazandırılması önem arz etmektedir.

Sel ve kuraklıkla karşı karşıya kalan günümüzün yeni tür eko-kentleri, su döngüsünü kent planlamasına dâhil etmenin bir yolunu bulmuş (20.05.2024, www.euronews.com/) ve yukarıdaki uygulamalar doğrultusunda kentlerde oluşan zorlukları fırsata dönüştürmüştür. Bu sayede dünyada ilk olarak Çin’de uygulama alanı bulan sünger kentler zamanla dünyada yaygınlaşmıştır. Bunlardan bir kaçını incelemek çalışma için önem arz etmektedir.

Bangkok (Tayland): Chao Phraya Nehri’nin taşkın yatakları üzerine kurulmuş olan Bangkok, sel baskınlarına karşı son derece savunmasız bir kenttir. 2011 yılında meydana gelen sel felaketi kenti sular altında bırakmış ve yüzlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Deniz seviyesinden yaklaşık 1,5 metre yükseklikte bulunan ve yaklaşık 11 milyon nüfuslu bu kentin, Tayland Körfezi’ndeki su seviyesi yükseldikçe ve artan kentleşme yapısıyla da bu savunmasızlığı daha da artmaktadır. Landprocess adlı peyzaj mimarlığı firmasını kuran Taylandlı mimar Kotchakorn Voraakhom, çalışmalarının çoğunu sellere karşı nasıl daha iyi tasarım yapılabileceğini anlamaya adanmıştır. Mimar şu sorunun yanıtına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. “Ya kentleri doğaya karşı değil de onunla birlikte çalışacak şekilde tasarlayabilirsek?”. Bu soru üzerine mimarın Bangkok için bulduğu çözümlerden biri de Bangkok’un merkezindeki Chulalongkorn Üniversitesi’nde yer alan ve çok az sayıda yeşil alanın bulunduğu Centenary Park üzerine olmuştur. 2017 yılında tamamlanan 11 dönümlük park (45.000 metrekare) suyla çalışmak ve suyu yakalamak üzere tasarlanmıştır. Bir eğim üzerine inşa edilen park, suyu bahçeler ve yapay sulak alanlardan geçirecek bir su tutma havuzuna aktarabilmektedir. Ayrıca parkın en önemli özelliği, parkın altında 160.000 galon su tutabilen yeraltı tanklarının bulunmasıdır. Park toplamda bir milyon galon su tutabilmektedir. Mimar, New York Times’a verdiği demeçte, parkın konseptinin maymun yanakları fikrinden geldiğini söylemiştir. Maymunlar yanaklarını acıktıklarında yemek üzere yiyecek depolamak için kullanırlar; park da suyla bunu yapmayı amaçlamaktadır. Yeşil alanlar ayrıca hava kirliliğini azaltmaya ve yoğun, beton ağırlıklı kentlerin ısıyı hapsediği kentsel ısı adası etkisini azaltmaya yardımcı olabilir. Centenary Park şehrin sadece küçük bir parçası olsa da mimar, bunun neler yapılabileceğinin bir örneği olduğunu göstermiştir (20.05.2024, edition.cnn.com/).

Amsterdam (Hollanda): Hollanda’nın yaklaşık üçte biri deniz seviyesinin altında kalmaktadır. Amsterdam’ın kuzeyindeki Schoonschip mahallesinde mimarlık firması Space&Matter, su üzerinde 30 evden oluşan bir topluluk tasarladı. İnşaat 2021 yılında tamamlandı ve şu anda 100’den fazla kişiye ev sahipliği yapmaktadır. Ahşap çerçevelerle inşa edilen ve çuval bezi ve samanla yalıtılan evler, ısı pompaları ve güneş panelleriyle donatılmıştır. Çatı bahçeleri, yağmur suyunu emmenin yanı sıra yaz aylarında serinlemelerine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Esnek bir iskele, evleri birbirlerine ve araziye bağlamaktadır. Evler, suyun gelgitleriyle yükselip alçalacak şekilde tasarlanmıştır (20.05.2024, edition.cnn.com/).

Maldivler: Maldivler iklim krizi nedeniyle diğer ülkelere nispeten çok daha fazla risk altındadır. Hint okyanusunda 1200 adadan oluşan bir devlettir. Bu adaların da büyük çoğunluğu deniz seviyesinden 1 metreden daha az yükseklikte yer almaktadır. Su baskını

tehdidi ve daha fazla konut ihtiyacı gibi yaşanan olaylar, hükümetin yüzen kent inşa etme projesini tetiklemiştir. Kenti tasarlayan Waterstudio firmasının kurucularından Koen Olthuis CNN'e yaptığı açıklamada, bu projeye birlikte "Maldivler" de bir tür teknokent" oluşturulacağını belirtmiştir. Böylelikle başkent Male'den tekneyle yaklaşık 10 dakika uzaklıktaki bir göl üzerinde yer alan kent, yerel olarak inşa edilen ve suya çekilen bir dizi yüzen ünitelerden oluşacaktır. Sonuç olarak bu üniteler, kentin dalgalarla birlikte yükselip alçalmasını ve yükselen deniz seviyesiyle başa çıkmasını sağlayacak teleskopik ayaklar üzerinde deniz tabanına tutturulacaktır. Proje ekipleri bu uygulamada çevresel etkilerin titizlikle değerlendirildiğini söylemektedir. Tasarımın bir beyin mercanına ve onun "alan ve açıklık arasında bir denge" bulma yeteneğine dayandığını açıklayan ekip, kentin yukarıdan böyle bir mercan gibi görüneceğini de belirtmektedir. Dahası bu uygulama insanlar için yeterli alan sağlarken altındaki deniz tabanına yeterli güneş ışığının ulaşmasını sağlayan bir kent ortaya çıkarmaktadır. Mercan ekosistemleri yaratmak için kentin altına yapay mercan bankaları yerleştirilmektedir. 2028 yılında tamamlanması beklenen bu proje, insanların su üzerinde yaşama fikrini sevindikleri için değil, iklim değişikliğinin etkilerinden kaynaklanan alan ve güvenlik ihtiyacına bir çözüm olabileceği için önem arz etmektedir (20.05.2024, edition.cnn.com/).

Kopenhag (Danimarka): 2011 yılında Kopenhag'da çok ani ve yıkıcı bir yağmur fırtınası yaşanmış ve birkaç saat içinde kentin bazı bölgelerini bir metre suyun altında bırakmıştır. Hasar çok büyük olmuştur ve yaklaşık 1 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir. Bu felaket şehrin iklim planlarının değişmesine ve daha da sağlam planlar yapma gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu planlardan biri de devasa olan Enghaveparken parkını bir "iklim parkı"na dönüştürmektir. Parkın 1928'e kadar uzanan mirasının nasıl korunacağına ve parkın aşırı iklim olaylarının yaşanacağı bir geleceğe nasıl hazırlanacağı konusunda çalışmalar yürütülmüştür. Bir tepenin dibinde yer alan ve yeniden tasarlanan park, su için odacıklara sahip olma fikrine dayanmaktadır. Parkta beton bir hokey sahası oluşturulmuş ve taban 3 metre alçaltılmıştır. Bu kısım sel suyunu tutmak için başlangıç noktası olmaktadır. Saha dolduktan sonra su, bahçeye ve son olarak da göle akabilmektedir. Parkta ayrıca mahallelerden gelen yağmur suyunu toplayan yeraltı havzaları da bulunmaktadır (21.05.2024, edition.cnn.com/).

Türkiye'de Kentsel Su Sorunlarının Çözümünde Sünger Kent Uygulaması ve İzmir Büyükşehir Belediyesi Örneği

Dünyada iklim değişikliğine yönelik çalışmalar sera gazı emisyonunun azaltılması kapsamında yürütülen "İklim Değişikliği Eylem Planlarının Hazırlanması" ve iklim değişikliğinin olası etkilerini azaltarak kentleri dirençli hale getirmeye yönelik "Yerel İklim Değişikliğine Uyum Stratejilerinin Geliştirilmesi" olmak üzere 2 alanda devam etmektedir. Bu kapsamda Türkiye'de Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı da 2011 yılında "İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı" ve 2012 yılında "Ulusal İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planını" hazırlayarak iklim değişikliği alanında ulusal politikaları ortaya koymuştur. Bu kapsamda kentlere düşen görev ve sorumluluklar da belirtilmiştir (21.05.2024, www.akillisehirler.gov.tr).

Küresel iklim değişikliğinin etkileri ile beraber tüm dünyada sorun haline gelen nüfus artış hızı da her geçen gün Türkiye'de su sorununu artırmakta ve Türkiye bu noktada su fakiri olmaya aday bir ülke olma yolunda ilerlemektedir. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından yayınlanan resmi verilere bakıldığında 2023 yılı

itibariyle kişi başına düşen ortalama yıllık su tüketimi yaklaşık 1600 m³'tür. Bu değer, Falkenmark İndeks 'ne göre su sıkıntısı çeken ülkeler konumunda olduğumuzu göstermektedir. 2030-2040 yıllarına gelindiğinde ise değer 1.120 m³ olacağı tahmin edilmektedir. Bu da Falkenmark İndeks verilerinde yer alan 500-1.000 m³ olan su kıtlığı değer sınırına yaklaştığını göstermektedir. Bu değerler, Türkiye'de su sorunu ve yönetimi konusunda kent ölçeğinde ciddi çalışmaların yapılması gerektiğini göstermektedir. Yine suyun doğru kullanılmasının, yağın her yağışın mümkün olduğunca depolanmasının, yüzey akışlarının sellere neden olmayacak şekilde gerekli önlemlerin alınarak planlanmasının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca tüm bu çalışmalar tek bir kentin değil ulusal düzeyde bu sorumluluğun yerine getirilmesi anlamına gelmektedir (24.05.2024, www.ebelediye.info; webdosya.csb.gov.tr/).

Türkiye'de yağmur sularının depolanması, kontrolü ve yeniden kullanımına yönelik uygulamalar Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşanan sel ve heyelan felaketleri ile son dönemde Kastamonu ve Bartın illerinde yaşanan sel felaketleri neticesinde gündemi daha fazla meşgul etmeye başlamıştır. Bu kapsamda yaşanan bu afetler Türkiye'de "sünger kent" politikalarının gündeme gelmesinde önemli dönüm noktası olmaktadır (Batmaz vd., 2022, s. 79).

İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin Sünger Kent Uygulaması

İzmir, dünyada yağmur suyunu toplayıp, biriktiren ve bunu doğayla uyumlu bir şekilde yürüten sünger kentler arasında 2023 yılında katılmıştır. İzmir, büyükşehir belediyesinin uygulamaya koyduğu bu proje ile Türkiye'nin ilk sünger kenti olmaktadır. Sünger kent İzmir projesi ile yağmur suyu hasadı yapılarak su değerlendirilmekte ve kuraklıkla mücadele edilmektedir. Diğer yandan da sel ve taşkınlara karşı çevreyle uyumlu altyapı teknikleri ile yağmur suyu yönetilmekte ve kentte yeşil alanın artması hedeflenmektedir. Sünger kent İzmir projesinin ana unsuru, yeni bir yağmur suyu yönetimi uygulamaya koymaktır. Suya duyarlı ve dayanıklı bir kent inşa edebilmek için yağmur suyu hasadı ve çevreyle uyumlu altyapı tekniklerinin kentte kullanılması bu noktada önem arz etmektedir (24.05.2024, sungerkentpanel.izmir.bel.tr/).

Bu proje ile İzmir'in betonla kaplı dereleri, binaları, caddeleri, sokakları, yolları, pazar yerleri, otoparkları, alışveriş merkezleri çevreyle uyumlu olacak şekilde yeni bir yağmur suyu altyapısı ile yeniden düzenlenmektedir. İzmir'i sünger kent projesini uygulamaya iten neden ise, su döngüsünün iklim değişikliği ile beraber yağış ve sıcaklık rejimlerinde görülen dengesizliklerin kenti büyük zorluklarla karşı karşıya bırakmasıdır. Ayrıca kentin 2019-2023 yılları arasında 5.000'i geçkin kent alanında yağmur suyu kaynaklı taşkın ve sel gibi su odaklı afetler yaşaması da etkili olmuştur. Diğer yandan İzmir'in su kaynakları açısından çok kısıtlı su potansiyeline sahip olması ve kentin su ihtiyacının önemli bir bölümünü il sınırları dışındaki havzadan sağlıyor olması da önemli nedenler arasındadır. Kuraklık, ısı adaları, su baskınları, taşkınlar ve su sorunu ve yönetimi olarak öne çıkan kentsel su döngüsündeki bu zorluklarla mücadele etmek ve bu zorlukları fırsata dönüştürmek için sünger kent projesi İzmir'de uygulamaya koyulmuştur (24.05.2024, sungerkent.izmir.bel.tr/). Bu kapsamda İzmir Büyükşehir Belediyesi "Sünger Kent İzmir Teknik Uygulama Kılavuzu'nu" yayınlamıştır. Bu kılavuz, İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin sürdürülebilir yağmur suyu kullanımını ve yönetimini yansıtmakta olup,

yağmur suyunun en etkili nasıl yavaşlatılacağı, depolanacağı ve tekrar kullanılacağına yönelik bilgiler sunmaktadır.

İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent uygulamasını kentte yansıttığı alanlar çok çeşitlilik arz etmektedir. Bu projeler İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent uygulamasına önem verdiğinin ve sürdürülebilirliğini sağlamak amaçlı adımlar attığının da göstergesidir. Gaziemir İzelman Sakarya Sünger Otoparkı Pilot Projesi, Buca Bahçekapı Sünger Park Projesi, Buca Atatürk Mahallesi Sünger Park Projesi, Bademli Sızdırma Göleti Projesi, Yağmur Durakları, 5000 Binaya 5000 Depo Projesi, Spor Kulüpleri Farkındalık Projesi, Işıkkent Mezarlığı Yeşil Dönüşüm Projesi, Ödemiş Belediyesi Nikâh Salonu Yağmur Bahçesi Projesi, Çamkıran Sitesi Yağmur Suyu Hasadı Projesi, İYTE Yağmur Suyu Hasadı Projesi, Sarpıncık Sünger Köy Projesi, Buca Elegantpark Sitesi Yağmur Bahçesi Projesi, Bademli Fide Üretim Tesisi Filtreleme Deposu Projesi hayata geçirilen projeler kapsamındadır. Bunlardan bir kaçına detaylı bakmak çalışma için önemli görülmektedir (24.05.2024, sungerkent.izmir.bel.tr):

5000 Binaya 5000 Depo Projesi: İzmir kentinin yağmur suyu iniş boruları doğrudan kentin kanalizasyon sistemine bağlanmaktadır. Ancak bu sistem yoğun taşkın anlarında kanalizasyon sistemi üzerinde ekstra bir yük oluşturmakta ve kentte taşkın ve sel olaylarının yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Bu yağmur suyunun depolanarak kentin ihtiyaç duymasına halinde kullanılması ve kentin su kaynaklarına olan bağımlılığını azaltması ile iklim değişikliğine karşı daha dirençli bir yapı oluşturması amacıyla İzmir bu projeyi uygulamaya koymuştur. Bu proje ile 5000 binaya 5000 yağmur suyu hasadı deposu yerleştirilmiştir. Bahçe sulama, bina temizliği ya da oto yıkama amaçlı kullanılması hedeflenen depoların, kentte yağmur suyu hasadının yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önemli görülmektedir.

Gaziemir İzelman Sakarya Sünger Otoparkı Pilot Projesi: 8200 m² büyüklüğe sahip Gaziemir Sakarya açık otopark alanında bu proje ile yeşil bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Bu alanın 644 m² lik bir kısmı geçirimsiz hale getirilmiştir. Ayrıca 206 m² bir alanda 9 ayrı sızma hendeği imalatı ile sünger otoparka dönüştürülmüştür. Bu proje ile yağış sularının kanalizasyon sisteminden ayrılması, otopark çevresindeki su baskınlarının önlenmesi ve kent içindeki ısı ada etkisinin azaltılması beklenmektedir.

Bademli Fide Üretim Tesisi Filtreleme Deposu: Bu proje ile sera çatısı üzerine düşen yağmur suları filtreleme deposunda geçerek yağmur kuyusuna yönlendirilmekte ve daha sonra bu su çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır.

Buca Elegantpark Sitesi Yağmur Bahçesi Projesi: Buca'da yer alan adı geçen sitede bu proje uygulamaya koyulmuştur. Uygulama 9 m²lik bir alanı kapsamakta olup toplam çatı alanın 65 m²lik kısmına düşen 2 yıl 24 saat yağış verisine göre planlanan yağmur bahçesi uygulaması ile 3,56 m³ suyu depolayarak yeraltına sızdırmaktadır.

Yukarıda sayılan ve detaylı incelenen projelerin ortak özelliğine bakıldığında yağmur suyunun yönetimi noktasında yeşil altyapı tekniklerini kullanarak suyu yakalamak, depolamak ve temizlemek temel amaç olmuştur. Bu amaç doğrultusunda kentte, sel, taşkın ve kentsel ısı adası etkisini hafifletmek ve yağmur suyu yeşil altyapı ile biyoçeşitliliği iyileştirmek hedeflenmiştir (24.05.2024, sungerkent.izmir.bel.tr). Ayrıca kentin yaşadığı zorlukları fırsata dönüştüren bu projeler ile sağlıklı ve kaliteli bir çevre de var olmakta ve yağmur suları kentin su sorununa çözüm olabilmektedir.

Çalışmanın bu kısmında İzmir Büyükşehir Belediyesi Sünger Kent projesini hazırlayan ve uygulamaya koyan İzmir Büyükşehir Belediyesi İklim Değişikliği ve Sıfır Atık Dairesi Başkanlığı içerisinde İklim Değişikliği ve Temiz Enerji Şube Müdürlüğü ile görüşülmüştür. 12 kişiden oluşan sünger kent proje ekibinden 6'sı ile görüşme online gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacına hizmet edecek şekilde bu uzmanlara 4 adet soru sorulmuştur. Bu 6 sünger kent uzmanı soruları ortak olarak cevaplamıştır. Görüşme formunda yer alan sorular ve uzmanlar tarafından verilen cevaplar aşağıdaki gibidir.

İlk olarak ilgili kişiye “*Sünger kent projesini uygulamaya koyma sebebiniz nedir?*” sorusu sorulmuş ve şu cevap alınmıştır:

“Bizim bu projeye başlamamızın sebebi iklim değişikliği ile birlikte son yıllardaki yağış ve sıcaklık rejimlerinde öngörülemeyen değişiklikler ile kentimiz büyük zorluklarla karşı karşıya kalmasıdır. 2019-2023 yılları arasında İzmir’de 5.000’i aşkın noktada yağmur suyu kaynaklı taşkın ve su baskınları ile su odaklı afetler yaşandı. Dolayısıyla kuraklık, ısı adaları, su baskınları, taşkınlar ve su krizi gibi zorluklarla mücadele etmek için 22-23 Mart 2021 tarihlerinde Dünya Su Günü kapsamında düzenlediğimiz “Kentlerde Sürdürülebilir Su Politikaları Zirvesi” ile başladığımız “Başka Bir Su Yönetimi Mümkün” yaklaşımı ile proje çalışmasına başladık.”

İkinci soru olarak “*Sünger kent projesinde örnek aldığınız bir kent oldu mu? Eğer örnek aldığınız bir kent varsa neden onu örnek aldınız?*” sorusu sorulmuş ve şu cevap alınmıştır:

“Dünyadaki tüm sünger kent örnekleri araştırılarak kentimizin çatılarını, betonlarını, yollarını, parklarını, geçirimli ve geçirimsiz tüm alanlarını detaylı modelleyerek Sünger Kent İzmir Projemizi geliştirdik. “

Üçüncü soru olarak “*Sünger kent projesini uygulamaya koyarken zorluklar yaşadınız mı? Yaşadıysanız bunlar hakkında bilgiler verir misiniz?*” sorusu sorulmuş ve şu cevap alınmıştır:

“Türkiye’de ilk defa bir kentin drenaj borulu kanalizasyon-yağmur suyu altyapı sistemi kapsamlı olarak analiz edilerek bu sisteme entegre doğa esaslı yeni bir yağmur suyu sistemi oluşturulmuştur. İlk olması ve yerli bir örnek olmaması zorluklar yaşatmıştır. Kentin yapısına uygun sünger kent modelinin ortaya konması gerekmektedir. Ayrıca her bir lokasyon için uygun projeyi geliştirmek önemlidir. Suya duyarlı ve dayanıklı bir şehir inşa edebilmek için yağmur suyu hasadı ve doğa esaslı çözümler bulmaya çalıştık.”

Son soru olarak ise, “*Sünger kent projesi kente fırsatlar sağladı mı? Sağladıysa bunlar hakkında bilgiler verir misiniz?*” sorusu sorulmuş ve şu cevap alınmıştır:

“İzmir Sünger Kent modeli; yağmur suyu hasadı ile suyumuzun her damlasını değerlendirmeyi ve tasarruf etmeyi önemseyen su odaklı bir kent kültürü oluşturmak, doğa esaslı yağmur suyu altyapı tekniklerini kullanarak kenti su döngüsü ile yeşil bir dönüşüme tabi tutmak ve kent içinde betonla kaplanmış dereleri, ekolojik mavi-yeşil su koridorlarına dönüştürerek “yaşayan dereler” yapmak üzere temel olarak üç ana sistem üzerine kurulmuştur. Bu sistem ile kanalizasyona giden yağmur suyu yeniden su ihtiyacı noktasında kullanılmaktadır. Çok çeşitli alanlarda kullanılan bu su ile su sorununa çözümler getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu yönetimin sürdürülebilir olması için de

çeşitli projeler uygulamadadır. Yine bu projelerle İzmir’de bu noktada bir kültür oluşturulması hedeflenmiştir. “

İzmir’de büyükşehir belediyesi tarafından yapılan bu uygulama Türkiye’de ilk ve tektir. Dünya ölçeğindeki uygulamalara bakıldığında alanda yaşanan zorlukların İzmir için de geçerli olduğu verilen cevaplardan anlaşılmaktadır. Ancak beklenen ve elde edilen yararlar zorlukların aşılması noktasında motive edici bir unsur oluşturmaktadır. Burada bulunan ve bulunması öngörülen çözümler projenin diğer iller için yaygınlaştırılması noktasında önem arz etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye ilerleyen yıllarda su fakiri olmaya aday bir ülke konumundadır. Küresel olarak yaşanan iklim değişikliği ve süreç içerisinde yaşanan hızlı nüfus artışı bu durumu daha da tetiklemektedir. Ayrıca Türkiye’de süreç içerisinde ülkenin dört bir yanında yaşanan sel ve taşkınlar, su ve yönetimi sorununun ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Bu noktada son yıllarda ortaya koyulan en önemli proje ise sünger kent projeleri olmaktadır. Çin’in ilk kez 2013 yılında uygulamaya koyduğu sünger kent yaklaşımı su noktasında dünyada yaşanan sorunlara çözüm olabilecek nitelikte görülmektedir. Keza her ülkenin kendi lokasyonuna uygun bir sünger kent projesiyle bunu yapması mümkün görünmektedir. Sünger kentlerle belirtilen bu bilgiler sünger kentlere vurgu yapan çoğu çalışmalarla Guan vd., (2021), Li vd., (2017), Zevenbergen ve Pathirana’nın (2018) yaptığı çalışmalarla uyumluluk göstermektedir. Benzer sonuçlara ilgili çalışmalarda da ulaşılmıştır.

Türkiye’de de bu yaklaşımı 2023 yılında ilk uygulamaya koyan İzmir Büyükşehir Belediyesi olmuştur. Yukarıda verilen örneklerle de bakıldığında başka kentlere su noktasında bağımlılığını azaltmayı amaçlayan kentin ayrıca bu durumu bir kültüre dönüştürme ve sürdürülebilir kılma noktasında da projeler geliştirildiği görülür. İzmir Büyükşehir Belediyesi ile yapılan görüşmeler neticesinde verilen cevaplar değerlendirildiğinde de bu durum saptanmıştır. Ayrıca bu yaklaşımı Türkiye’de tüm diğer kentlerin örnek alarak uygulamaya koyması, Türkiye’nin yaşadığı ve sonraki süreçlerde yaşayacağı su sorununun önüne geçebilecektir. Çalışma ortaya koyduğu bu alan çalışmasıyla ve bulgularla ilgili literatüre yeni bir bakış getirdiği söylenebilecektir. Çünkü ilgili literatür tarandığında İzmir sünger kent projesine yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan Çin ve dünya örneklerine ve Türkiye’den İzmir Büyükşehir Belediyesinin sünger kent uygulamaları, kentlerin su noktasında yaşadığı problemleri ve küresel düzeyde oluşan zorlukları sünger kent yaklaşımı gibi son dönemde geliştirilen bazı uygulamalarla fırsata dönüştürmenin mümkün olduğunu göstermiştir. Bunun için dünya kentlerinin özellikle sünger kent projesini uygulamaya koyma sürecinde aşağıdaki önerileri dikkate alması gerekecektir. Aşağıda ortaya koyulan bu öneriler Nguyen vd., (2019) ile Batmaz vd., (2022) tarafından da benzer şekilde üzerinde mutabık kılınan ve çalışmalarına yansıyan öneriler olmaktadır. Keza bu öneriler sünger kentlerin uygulamaya koyulmasında önemli görülmektedir.

- Her kent için yerel kılavuzların, yönergelerin ve standartların hazırlanıp belirlenmesi ve var olanların iyileştirilmesi,
- Yeterli performans verisinin sağlanması; bu kapsamda sünger kentin uygunluğunu

- belirlemek için etkili bir ulusal veri tabanının oluşturulması,
- Sünger kent tasarımı uygulamaya koymadan önce teknolojidene yararlanarak örnek bir uygulama modeli oluşturulması,
  - Her bölge için uygun malzeme ve yeşil ürünlerin geliştirilmesi,
  - Konut ve ticari alanlardaki değişiklikleri sınırlandırmak için uygun arazi kullanım politikalarının düzenlenmesi,
  - Uygun bir bakım ve izleme sisteminin kurulması,
  - Uzmanların katılımının ve desteğinin artırılması,
  - Sünger kent teknolojilerinin uygulanması için yerel personele eğitim verilmesi,
  - Sünger kent planlaması için bir ekonomik fizibilite değerlendirme aracı oluşturulması,
  - Sünger kent projelerinin çevresel ve ekonomik faydalarını sunarak özel sektör ve kamu sektöründen finansal kaynak sağlanması,
  - Kurumlar arası koordinasyonun güçlendirilmesi,
  - Su yönetimi ve kentsel arazi alanları arasındaki entegrasyonun iyileştirilmesi,
  - Her bir lokasyon için uygun, net ve ulaşılabilir hedeflerin üretilmesi,
  - Yerel mevzuat çerçevelerinin geliştirilmesi,
  - Kamu algısını ve katılımını artırmak için hem gayri resmi hem de resmi eğitim ve öğretim kursları düzenlenmesi gerekmektedir.

İfade edilen bu hususların Türkiye'den ilk örnek olan İzmir başta olmak üzere tüm diğer kentler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada en kısa sürede somut adımların atılması önemlidir. Zira sünger kent projesi uzun vadeli bir projedir ve su ve yönetimi sorununun günümüzde ciddi boyutlara ulaştığı düşünüldüğünde bu tarz projelerin vakit geçirilmeksizin uygulamaya konulması sorunun daha fazla büyümesini önleyebilecektir. Keza benzer sonuçlara Kızılaslan (2024) çalışmasında da ulaşmıştır. Ayrıca bu alanda çalışan araştırmacıların sünger kent alanında literatür eksikliğini göz önünde bulundurmaları ve buna yönelik çalışma yapmaları da ülkenin yaşadığı kentsel su sorununa çözümler üretme noktasında önemli olabilecektir. Bu noktada alanda çalışan araştırmacılara su ve yönetiminin günümüzdeki mevcut hayati öneminden dolayı sünger kentler ve özellikle de İzmir sünger kent projesi hakkında nicel ve nitel araştırmalara yoğunluk vermeleri gibi naçizane önerilerde bulunulabilir. Alanda ilgili eksikliğin bu şekilde doldurulacağı düşünülmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. *(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığının 12.07.2024 Tarih, 2024- 14 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. *(Kahramanmaraş Sütçü İmam University Rectorate, Social Sciences and Humanities Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 12.07.2024, numbered 2024- 14 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Balamir, M. (2017). Sünger kent-dayanıklı kent. *Mimarlık*, 397. Erişim Adresi: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=411&RecID=4256>. (Erişim Tarihi: 10.02.2024).

Batmaz, N. Y., Bayraktar, S. ve Aktürk Çetin, B. (2022). İklim değişikliği ile ortaya çıkan su sorununa bir çözüm önerisi: sünger kent, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 31(2), 67-88.

Bostancı, S. (2022). Sünger kentlerde suyun geri dönüşümü politikaları, *Journal of Recycling Economy & Sustainability Policy*, 1 (1), 10-17.

Bursa – Bursa Sürdürülebilir Enerji ve İklim Değişikliği Uyum Planı (BUSECAP) – Akıllı Şehirler Portalı. Erişim adresi: akillisehirler.gov.tr. (Erişim Tarihi: 21.05.2024).

CnnWord. Erişim adresi: <https://edition.cnn.com/2023/03/26/world/flooding-cities-water-design-climate-intl/index.html>. (Erişim Tarihi: 20.05.2024).

Coşkun Hepcan, Ç. (2019). Kentlerde iklim değişikliği ile mücadele için yeşil altyapı çözümleri, Ankara. Erişim adresi: <https://www.iklimin.org/moduller/kentmodulu-yesilaltyapi.pdf>. (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

E- Belediye. Erişim adresi: <https://www.ebelediye.info/haberler/sunger-sehirler-selleri-nasil-onleyebilir>. (Erişim Tarihi: 24.05.2024).

Ekobuild, Erişim adresi: <https://www.ecobuild.com.tr/post/s%C3%BCnger-%C5%9Fehir-veya-ya%C4%9Fmur-suyu-ge%C3%A7irimli-%C5%9Fehir-nedir-ve-nas%C4%B1l-%C3%A7al%C4%B1%C5%9F%C4%B1r>. (Erişim Tarihi: 21.05.2024).

Ekoİq. Erişim adresi: <https://www.ekoIQ.com/yerel-yonetimlerden-temel-beklenti-yenilenebilir-enerji-ve-altyapi/>. (Erişim Tarihi: 21.05.2024).

Ekolojika. Erişim adresi: <https://www.ekolojika.com/sunger-sehirler/>. (Erişim Tarihi: 21.05.2024).

Elerman, O. & Gültekin, N. (2022). Su yönetiminde alternatif su kaynağı sarnıçlar: bodrum yarımadasından örnekler. *İdealkent*, 14(Özel Sayı), 510-535.

Eşbah, H. (2022). Sünger şehirler, *Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik Dergisi*, 23 (2), 99– 108.

EuroNews. Erişim adresi: <https://www.euronews.com/green/2022/10/22/china-sponge-cities-are-a-revolutionary-rethink-to-prevent-flooding>. (Erişim Tarihi: 20.05.2024).

Fu, G., Zhang, C., Hall, J. W., ve Butler, D. (2023). Are sponge cities the solution to china's growing urban flooding problems?, *Wiley Interdisciplinary Reviews: Water*, 10 (1), 1- 9.

Griffiths, J., Shun Chan, F. K., Shao, M., Zhu, F., ve Higgitt, D. L. (2020). Interpretation and application of sponge city guidelines in china, *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 378, 1-20.

Guan, Xin, Wang, J. ve Xiao, F. (2021). Sponge city strategy and application of pavement materials in sponge city, *Journal of Cleaner Production*, 303.

Gürsoy, O. & Sadioglu, U. (2021). 21. yüzyılda kente ilişkin olarak ortaya çıkan yeni kavramlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 77(1), 45-68.

Hou, Jingwei, Mao, H., Li, J. ve Sun, S. (2019). Spatial simulation of the ecological processes of stormwater for sponge cities, *Journal Of Environmental Management*, 232, 574-583.

İklimin İçin Rehber. Erişim adresi: <https://www.iklimin.org/ikliminicerrehber.pdf>. (Erişim tarihi: 03.05.2024).

İstanbul Kent Konseyi. (2020). Erişim adresi: <https://istanbulkentkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/2020/11/iklim-Krizi-Calisma-Grubu.pdf>. (Erişim Tarihi: 02.05.2024).

İzmir Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: <https://sungerkent.izmir.bel.tr/tr/Home/Page/cf37eafe-878a-4ec6-bae2-45487fe8e334>. (Erişim Tarihi: 24.05.2024).

İzmir Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: https://sungerkentpanel.izmir.bel.tr/Upload/PageContent/Files/626aff2e_3004_49ba_b598_37d78265b4e1.pdf. (Erişim Tarihi: 24.05.2024).

Jia, H, Wang, Z., Zhen, X., Clar, M. ve Yu, S. L. (2017). China's sponge city construction: a discussion on technical approaches, *Frontiers of Environmental Science & Engineering*, 11, 1-11.

Karahan, Z., Aykal, F. D., & Özil, M. E. (2024). Yağmur suyu hasadının sürdürülebilir geri dönüşüm bağlamında değerlendirilmesi.

Kaşdarma, E. (2024). Investigation of Psychological Barriers to Coping with Climate Change, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1), 382-403.

Kırmızıbayrak, E., Demircan, N., & Irmak, M. A. (2024). Sponge cities in the fight against climate. In *SETSCI-Conference Proceedings*, 20, 153-158.

Kızılaslan, M. A. (2024). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu yerleşkesine sünger şehir konsepti uygulanma potansiyelinin araştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 32(3), 1517-1525.

Kurban, D. & Zengin, G. (2023). Sürdürülebilir kent yaklaşımlarından kentsel ve topraksız tarım: Paris, Barselona ve İzmir örnekler. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 2023 (09), 90, 101.

Kurious Sünger Kentlerle İklim Uyum. Erişim adresi: <https://kurious.ku.edu.tr/sunger-kentlerle-iklime-uyum/>. (Erişim Tarihi: 09.05.2024).

Lashford, Cr, Rubinato, M., Cai, Y., Hou, J., Abolfathi, S., Coupe, S. ve Tait, S. (2019). SuDS & sponge cities: a comparative analysis of the implementation of pluvial flood management in the UK and China, *Sustainability*, 11(1), 1-14.

Lei, X. ve Lu, B. (2021). Integrated water environment treatment: mountainous sponge city and three gorges reservoir region, *CRC Press*.

Li, H., Ding, L. Ren, M., Li, C. ve Wang, H. (2017). Sponge city construction in China: a survey of the challenges and opportunities, *Water*, 9(9), 594.

Memiş, L. (2024). Yeni Nesil Şehircilik Yaklaşımları ve Türkiye’de Şehirlerin Çevre Gündemi, İstanbul: SETA Yayınları.

Müftüoğlu, V. ve Perçin, H. (2015). Sürdürülebilir kentsel yağmur suyu yönetimi kapsamında yağmur bahçesi, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5(11), 27-37.

Nguyen, T. T., Ngo, H. H., Guo, W. C., Wang, X., Ren, N., Li, G., Ding, J. ve Liang, D. (2019). Implementation of a specific urban water management-sponge city, 147- 162.

Nguyen, T. T., Ngo, H. H., Guo, W. ve Wang, X. C. (2020). A new model framework for sponge city implementation: emerging challenges and future developments, *Journal Of Environmental Management*, 253, 1-14.

Nguyen, T. T., Ngo, H. H., Guo, W., Wang, X. C., Ren, N., Li, G., Ding, J. ve Liang, H. (2019). Implementation of a specific urban water management-sponge city, *Science of the Total Environment*, 652, 147-162.

Öztürk, İ., Cüceloğlu, G. ve Deneri, E. Z. (2022), Yerel yönetimlerin su planlamasında iklim değişiminin rolü- iklim değişikliği ve Türkiye iklim ölçüm ağı. Erişim adresi: https://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/raporlar/TUBA-978-625-8352-56-6_ch09.pdf. (Erişim Tarihi:03.05.2024).

Sünger Kent İzmir. Erişim adresi: <https://sungerkent.izmir.bel.tr/tr>. (Erişim Tarihi: 24.05.2024).

Sürdürülebilir Kalkınma. Erişim adresi: <http://www.surdurulebilirlikalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/SKA-ve-Gostergeleri-Kapak-Birlestirilmis.pdf>. (Erişim Tarihi:03.05.2024).

Tuğaç, Ç. (2021). Kentsel sürdürülebilirlik, dirençlilik ve iklim değişikliğiyle mücadele bağlamında yerel yönetimler üzerine bir değerlendirme. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 30(2), 21-69.

Tunçay Eşbah, H. (2021). Suya duyarlı şehirler. Erişim adresi: <https://hetpeyzaj.com/wp-content/uploads/2022/01/Suya-Duyarli-Sehirler.pdf>. (Erişim Tarihi: 03.05.2020).

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Erişim adresi, <https://webdosya.csb.gov.tr/db/bolu/icerikler/su-20180222083149.pdf>. (Erişim Tarihi: 24.05.2024).

Tütüncü, A. & Demirci Aksoy, A. (2024). Evaluation of the effects of the applied shocks on environmental pollution in candidate countries for European Union Membership, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(5), 2138- 2159.

What are 'sponge cities' and how can they prevent floods?. Erişim adresi: <https://climatechampions.unfccc.int/what-are-sponge-cities-and-how-can-they-prevent-floods/>. (Erişim Tarihi: 21.05.2024).

Xia, J, Xiong, Y. L., He, S., Wang, L. ve Yu, Z. (2017). Opportunities and challenges of the sponge city construction related to urban water issues in China, *Science China Earth Sciences*, 60, 652-658.

Yin, D., Xu, C., Jia, H., Yang, Y., Sun, C., Wang, O. ve Liu, S. (2022). Sponge city practices in China: from pilot exploration to systemic demonstration, *Water*, 14(10), 1-20.

Yörüklü, N. (2021). İklim değişikliği ve küresel ısınma için peyzaj mimarlığı stratejileri: iklim değişikliği politikaları peyzaj beyanı, *PEYZAJ - Eğitim, Bilim, Kültür ve Sanat Dergisi*, 3(1), 43-55.

Yuan, Y., Zhang, O., Chen, S. ve Li, Y. (2022). Evaluation of comprehensive benefits of sponge cities using meta-analysis in different geographical environments in China, *Science of The Total Environment*, 836, 1-12.

Yuan, Y., Zheng, Y., Huang, X. ve Zhai, J. (2024). Climate resilience of urban water systems: a case study of sponge cities in China, *Journal of Cleaner Production*, 451-467.

Zevenbergen, C., Fu, D. ve Pathirana, A. (2018). Transitioning to sponge cities: challenges and opportunities to address urban water problems in China, *Water*, 10 (9). 1-11.

Zhang, S., Li, Y., Ma, M., Song, T. ve Song, R. (2018). Storm water management and flood control in sponge city construction of beijing, *Water*, 10 (8). 1-12.

2025, 14 (1), 481-501 | Araştırma Makalesi

Doğadan İlham Alan Baskiresim Sanatçıları

Buse Kızılırmak Çekinmez ¹

Öz

Doğa teması, sanatın her döneminde ve her formunda var olan evrensel bir temadır. Doğanın güzellikleri, güçlülüğü, karmaşıklığı ve kırılganlığı, sanatçılar için her zaman ilham kaynağı olmuştur. Sanatın doğayı ele alış biçimi, insanlığın doğayla olan ilişkisinin bir yansıması olarak görülür ve bu ilişki, sanatta doğa temasının sürekliliğini sağlamaktadır. Sanat akımları içerisinde; Rönesans, Romantizm, Empresyonizm ve aynı zamanda modern ve çağdaş sanat akımları içerisinde de farklı anlatımlarla güçlü bir yer edinmiştir. Sanatın bütün dallarını kapsayan bu doğa anlatımları baskiresim teknikleri ile de kendisini göstermiştir. Baskiresim tekniği ile eserleri tekrar üretme, çeşitli dokular ve yüzeyler oluşturma, ekonomik fayda ve geniş kitlelere ulaşma avantajlarını kullanmışlardır. Çalışma kapsamında Kim Berman, Atilla Atar, April Gornik, Tom Hammick, Kiki Smith, Richard Long, Gabor Peterdi ve Michael Mazur'un doğayı ele alış biçimleri değerlendirilmiştir. Farklı coğrafyalardan ve kültürlerden gelen bu sanatçılar, doğanın evrenselliğini ve yerel etkilerle kazandığı farklı anlamları eserlerine taşımışlardır. Bu bağlamda, sanatçıların seçimi; doğaya olan duyarlılıkları, çevresel ve felsefi yaklaşımları, estetik ve tematik çeşitlilik sunmaları gibi kriterlere dayanmaktadır. Araştırma kapsamında nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılarak sanat içerisindeki doğa temaları ve sanatçıların eserlerinde doğayı anlatım biçimleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sonuç olarak; sanatçıların baskiresim teknikleri kullanarak doğayı çeşitli biçimlerde ele almaları, izleyicilere doğanın çok yönlülüğünü keşfetme fırsatı sunmuş ve doğa ile sanat arasındaki ilişkiyi zenginleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Doğa, Doğa Sanatı, Baskiresim, Doğadan İlham.

Kızılırmak Çekinmez, B. (2025). Doğadan İlham Alan Baskiresim Sanatçıları. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 481-501. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1532429>

Geliş Tarihi	13.08.2024
Kabul Tarihi	03.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı, Niğde, Türkiye, E-Posta: busekizilirmak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9407-5868

2025, 14 (1), 481-501 | Research Article

Printmaking Artists Inspired by Nature

Buse Kızılırmak Çekinmez ¹

Abstract

The theme of nature is a universal theme that exists in every period and form of art. The beauty, strength, complexity and fragility of nature have always been a source of inspiration for artists. The way art deals with nature is seen as a reflection of humanity's relationship with nature, and this relationship ensures the continuity of the theme of nature in art. Within the art movements; Renaissance, Romanticism, Impressionism, as well as modern and contemporary art movements, it has gained a strong place with different expressions. These expressions of nature, which cover all branches of art, have also manifested themselves in printmaking techniques. They have used the advantages of reproducing works with printmaking technique, creating various textures and surfaces, economic benefit and reaching large masses. Within the scope of the study, the ways Kim Berman, Atilla Atar, April Gornik, Tom Hammick, Kiki Smith, Richard Long, Gabor Peterdi and Michael Mazur deal with nature are evaluated. These artists, who come from different geographies and cultures, have carried the universality of nature and the different meanings it has gained through local influences to their works. In this context, the selection of the artists was based on criteria such as their sensitivity to nature, environmental and philosophical approaches, aesthetic and thematic diversity. Within the scope of the research, using document analysis, one of the qualitative research methods, the themes of nature in art and the ways artists express nature in their works were examined in detail. As a result, the artists' handling of nature in various forms using printmaking techniques offered the audience the opportunity to discover the versatility of nature and enriched the relationship between nature and art.

Keywords: Art, Nature, Nature Art, Printmaking, Inspiration from Nature.

Kızılırmak Çekinmez, B. (2025). Printmaking Artists Inspired by Nature, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 481-501. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1532429>

Date of Submission	13.08.2024
Date of Acceptance	03.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof., Nigde Omer Halisdemir University, Faculty of Education, Department of Fine Arts Education, Department of Painting Education, Nigde, Türkiye, E-mail: busekizilirmak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9407-5868

Giriş

Sanat tarihinin en eski dönemlerinden günümüze kadar doğa, sanatçılar için tükenmez bir ilham kaynağı olmuştur. Doğa teması, sanatın pek çok dalında ve farklı dönemlerinde sürekli olarak işlenmiş, çeşitli formlar ve üsluplarla ifade edilmiştir. Bu temanın evrenselliği, insanlığın doğa ile olan derin ve karmaşık ilişkisini yansıtması bakımından önemlidir. Doğa teması, sanatçılar tarafından genellikle doğanın güzelliklerini, büyüklüğünü, gücünü ve bazen de tahrip edici yönlerini betimlemek için kullanılmıştır. Manzara resimleri, doğa fotoğrafları, heykeller ve baskiresim gibi çeşitli sanat formlarında doğanın farklı yönleri ele alınmıştır. Bu eserlerde doğa, bazen bir arka plan olarak bazen de eserin ana teması olarak yer almaktadır.

Doğa ve ona dair gözlemler, insanlığın en eski dönemlerinden itibaren sanatın temel konularından biri olmuştur. Buzul Çağı mağara ve kaya resimlerinden Antik Yunan'a, Rönesans'tan Realizm'e, Empresyonizm'den Modernizm'e kadar her dönemde doğa, sanatın merkezinde yer almıştır (Kaya, 2022, s. 65). Rönesans dönemi sanatçıları, doğanın estetik değerlerini ve geometrik mükemmeliyetini keşfederek, doğayı sanatlarına entegre etmişlerdir. Leonardo da Vinci ve Michelangelo gibi ustalar, sanatta doğa-insan ilişkisini derinlemesine araştırmışlar ve bu dönemde doğayı, güzellik ve estetik anlayışının merkezine oturtmuşlardır. Romantik dönemde ise doğa, sanatçılar için duygusal ve ruhsal bir kaçış yeri haline gelmiştir. Caspar David Friedrich gibi sanatçılar, doğanın yüceliğini ve insan ruhu üzerindeki etkisini resimlerine yansıtılmışlardır. Bu dönemde doğa; büyük ve güçlü bir varlık, insan ise küçük ve kırılğan olarak tasvir edilmiştir. Empresyonistler, doğanın anlık izlenimlerini yansıtarak, izleyicilere o anın hissini ve atmosferini aktarmayı amaçlamışlardır. Rönesans ve Reform hareketlerinin ardından sanatçılar, doğayı ilham kaynağı olarak kullanarak eserler üretmişlerdir. Ancak doğrudan doğayı resmeden İzlenimcilerle birlikte, sanatçıların doğadan aldığı ilham dönüşüm geçirmiştir. Artık doğa, sanatçıların özgün bakış açıları doğrultusunda resmedilmeye başlanmıştır (Yazıcı, 2022, s. 627). Bu yeni yaklaşım, doğanın sadece bir gözlem nesnesi olmaktan çıkarak, sanatçının kişisel deneyimleri ve duygusal tepkileriyle harmanlandığı bir alan haline gelmesini sağlamıştır. Modern ve çağdaş sanat ise doğayı daha soyut ve kavramsal bir şekilde ele almıştır. Bu dönemde doğanın unsurları, biçimsel ve kavramsal anlamlar için bir araç olarak kullanılmıştır.

Doğanın ilhamı, sanatın yaratım sürecine sınırsız biçimler kazandırır. Bu süreçte doğayı farklı açılardan görünür kılan ve ona anlam kazandıran, sanatçının bakış açısıdır. Sanatçılar, doğayı kendi bakış açılarıyla yorumlayarak ve deneyimlerini çeşitlendirerek, onu farklı şekillerde yansıtmaktadırlar (Asan Yüksel ve Yüksel, 2022, s. 1778). Bu süreçte doğanın her bir unsuru, sanatçının yaratıcı zihninde yeniden şekillendirilebilir. Bir yaprak, bir dağ ya da bir nehir, sanatçının gözünde bambaşka anlamlar kazanabilir. Bu yaratım süreci, sadece doğayı yansıtmakla kalmaz aynı zamanda onunla derin bir diyalog da kurmaktadır. Sanatın doğa ile bu etkileşimi, hem estetik hem de duygusal bir deneyimi harmanlayarak, izleyicilerin doğaya olan bakış açısını da zenginleştirmelerine katkı sağlayabilir.

İnsan doğaya bağımlı bir varlık olarak çevresiyle etkileşim kurarken, bu etkileşim genellikle kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiştir. Bu süreç, insan topluluklarının gelişimini ve medeniyetlerin oluşumunu belirlemiştir (Arıkan, 2021, s. 77). Günümüzde insan ve doğa arasındaki bu ilişki, bireysel ve toplumsal düzeyde karmaşık bir yapıya

sahiptir. Teknolojinin ve endüstriyel ilerlemenin etkisiyle doğaya olan bağımlılık şekil değiştirmiş olsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Doğa içinde yaşayan insanların ondan bağımsız olmaları imkânsızdır. İnsan ile doğa arasında, doğrudan veya dolaylı bir iletişim şekli mevcuttur (Pazarlıoğlu-Bingöl, 2023, s. 137). Bu iletişim, insanların doğanın sunduğu kaynaklardan ve güzelliklerden yararlanmalarını, aynı zamanda doğanın değişim ve döngülerine duyarlılık geliştirmelerini sağlamaktadır. “Sanatçı bakımından, doğa ile diyalog kaçınılmaz ve vazgeçilmez durumunda sürer. Sanatçı insandır, doğanın tabanında, doğanın parçası olduğu için, o da doğadır” (Klee, 2006, akt. Renkçi-Taştan, 2016, s. 171). Klee'nin bu yaklaşımı, sanatın doğayla olan ilişkisinin ne kadar köklü ve vazgeçilmez olduğunu göstermektedir. Doğa, sanatçının yaratıcılığını beslerken, sanatçı da doğanın sonsuz çeşitliliğini ve karmaşıklığını sanatı aracılığıyla keşfetmeye ve yeniden ifade etmeye çalışmaktadır.

Doğa, yüzyıllardır çeşitli alanlarda kullanılan bir malzeme olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda doğa; kendiliğinden var olan, değişen ve dönüşen doğal unsurları ifade etmektedir. Sanatçılar için de doğa önemli bir malzeme olup, sanat çalışmalarında sıkça başvurulan kaynaklardan biridir (Selçuk ve Üney Selçuk, 2020, s. 15). Sanatçılar; doğanın sunduğu formları, renkleri ve dokuları kendi yaratıcı süreçlerinde kullanarak, doğayı yeniden yorumlarlar. Doğanın sanattaki bu merkezi rolü, izleyicilerin doğayla olan ilişkilerini yeniden değerlendirmelerine ve doğanın değerini fark etmelerine yardımcı olmaktadır. İnsan, doğanın yasalarını öğrenerek üzerindeki kontrolünü artırır ve onu çeşitli şekillere dönüştürür. Sanatçılar için ise doğa, daima merak uyandıran ve ilham veren bir kaynak olmuştur; bu büyüleyici ilişki, dünyanın dört bir yanında sayısız değerli ve olağanüstü esere yansımıştır (Oğuz, 2015, s. 68). Sanatçıların doğayla olan bu derin bağlantısı, doğanın estetik ve duygusal boyutlarını keşfetme arzusundan kaynaklanmaktadır. Doğanın sunduğu çeşitlilik ve güzellik, sanatçılar için tükenmez bir ilham kaynağı haline gelmiş ve bu ilham, sanatçının iç dünyasıyla birleşerek, doğanın farklı yönlerini ortaya koyan eserler yaratmasını sağlamıştır.

Sanatçı, somut bir gerçeklik olan doğayı, yüzey üzerinde farklı perspektiflerle soyut bir biçimde yeniden yorumlamaktadır. Bireysel duygu ve sezgilerinin yansımalarıyla, somut gerçekliğe kişisel bir anlam kazandırmaktadır (Renkçi-Taştan, 2016, s. 171). İzleyici sanat eserine baktığında, sanatçının içsel dünyasına yakınlaşmakta ve doğa ile sanat arasındaki bu etkileşimin zenginliğini keşfedebilmektedir. Sanatçının soyutlamaya yönelme sebebi, doğayı dönüştürme veya yeniden düzenleme isteğidir (Kassap, 2010, s. 67). Sanatçı, doğanın estetik güzelliklerini ve karmaşıklıklarını soyutlayarak, izleyicinin dikkatini doğanın özüne ve sanatçının bu özle kurduğu ilişkiye çekmektedir. Bu sayede izleyici, bu eserler aracılığıyla hem doğayı hem de sanatçının bakış açısını keşfetme fırsatı bulmaktadır.

Doğanın dönüşümü ve yaşam-ölüm döngüsü, sanatçının doğadan ilham alarak eserlerini oluşturmasında büyük rol oynar. Sanatçı, bu döngüyü eserlerinde yansıtarak doğadaki değişimin kalıcılığını bir yanılısama olarak sunmaktadır. Doğanın yaratıcılığı, bilimsel ve teknik gelişmeler ışığında sanatçı tarafından eserlerine yansıtılır (Boratav, 2022, s. 199). Doğanın sürekli dönüşümü ve döngüsel yapısı, sanatçının yaratıcılığını besler ve eserlerinde derin ve anlamlı temalar oluşturmalarına yardımcı olmaktadır. Oğuz (2013, s. 14), günümüz sanatçılarınun doğadan ilham alarak geçicilik, yaşam, ölüm ve metamorfoz gibi kavramları eserlerine yansıttıkları ifade etmiştir. Ayrıca bu sanatçıların, sanat ve toplum arasındaki bağı doğa üzerinden yeniden tanımlayarak, izleyicilerin doğa üzerine

yeniden düşünmelerini hedeflediklerini belirtmiştir. Buradan hareketle sanatçılar, sanat ve toplum arasındaki bağı doğa üzerinden yeniden tanımlayarak, izleyicilerin doğa üzerine yeniden düşünmelerini hedefledikleri söylenebilir. Bu eserler, genellikle doğadaki elementlerin, formların ve süreçlerin estetik ve sembolik kullanımlarıyla da zenginleştirilebilir.

Sanatta doğa temasının kullanımı, aynı zamanda çevresel farkındalığı artırmak ve doğanın korunması gerekliliğine dikkat çekmek amacıyla da önemlidir. İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar doğada görülen farklılıklar ve değişen toplumsal değerler, insan-doğa ilişkisinin yanı sıra sanatın doğa ile olan bağı da etkilemiştir. Bu değişim, toplumun ihtiyaçlarına yanıt ararken, küresel ve yerel düzeyde yaşanan sorunların sanatsal pratiklere yansımaya neden olmuştur (Saygı, 2016, s. 13). Günümüzde doğal kaynakların tükenmesi, küresel iklim değişikliği ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi ciddi çevresel sorunlar, bazı sanatçıların ilham kaynakları arasında yer almaktadır. Bu sorunları ele alan sanat eserleri, toplumsal bilinci artırarak insanları harekete geçmeye ve doğayı korumaya teşvik etmektedir.

1960 öncesi doğa, sanatçılar için genellikle bir obje olarak resmedilmiş ve geleneksel bir yaklaşımı yansıtmıştır. Ancak 1960'lardan itibaren çevre kirliliği ve doğa tahribatı konuları, sanatçılar için daha belirgin hale gelmiş ve yeni bir sanatsal yaklaşımı ortaya çıkarmıştır (Aydın ve Zümrüt, 2013, s. 55). Bu yeni dönemde, doğa artık sadece estetik bir ilham kaynağı değil, aynı zamanda sosyal ve politik bir mesajın aracı haline gelmiştir. Sanatçılar, doğanın korunması ve çevre sorunlarına dikkat çekmek amacıyla eserlerinde daha aktif bir rol üstlenmişlerdir. Doğa konusunda farkındalık yaratmayı hedefleyen ve insanlara çevre bilinci aşılamak isteyen sanatçılar, tamamen doğal malzemeler kullanarak ya da doğanın kendisini doğrudan dâhil ederek sürdürülebilir ve çevre dostu sanatsal çalışmalar gerçekleştirmişlerdir (Kaya, 2022, s. 64). Geleneksel sanat tekniklerinin ötesine geçerek, doğrudan doğayı ve doğal malzemeleri kullanmaya başlamışlardır. Bu sanat formu, sadece görsel güzellik sunmanın ötesine geçerek, izleyiciyi çevre sorunları hakkında bilinçlendirmeyi ve harekete geçirmeyi amaçlamıştır. Sanat, var olan ideal doğa kavramını değil onun yerine tehlikede olan doğanın yıkımına karşı toplumu bilinçlendiren bir yaklaşımla işler üretmeyi kendine görev edinmiştir (Sanoğlu-Demirörs, 2019, s. 43). Sanatçılar, doğanın korunması ve sürdürülebilirliği için yaratıcı ve etkileyici eserler üreterek, çevresel sorunlara dikkat çekmekte ve toplumun bu konularda duyarlılığını artırmaktadır. "Sanat da ekosistemin bir parçasıdır. Sanatçı sanatını icra ederken yaşadığı küresel sorunlar ile bir şekilde ilişkilmesi gerektiğini göz ardı etmemelidir (Aydın ve Zümrüt, 2013, s. 64)." Bu yaklaşım, sanatın toplumsal sorumluluklarını yerine getirmesine ve doğa ile insan arasındaki dengeyi yeniden kurma çabalarına önemli bir katkı sağlamaktadır.

1960'lardan itibaren doğa temalı sanatsal çalışmalar farklı dönemlerde çeşitli adlarla anılmış olsa da, doğaya saygı gösteren ve insan-doğa bütünlüğüne inanan sanatçılar, yeryüzü ve evrenle uyum içinde çalışma yöntemlerini benimseyerek ilk dönemlerden itibaren varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ertuğrul-Tomsuk, 2018, s. 98). Bu sanatçılar, yeryüzü ve evrenle kurdukları ilişkide uyum içinde çalışmayı benimsemişlerdir. Doğa sanatı, yeryüzü sanatı, arazi sanatı, ekolojik sanat ve çevre sanatı gibi çeşitli akımlar, bu anlayışın farklı görünümlerini temsil etmektedir.

Kent yaşamı ve metropol hayatı, toplumu tüketim odaklı bir yaşam tarzına yönlendirirken insanları doğadan uzaklaştırarak yapay alanlara hapsedmektedir. Doğa sanatı, bu kopuşa bir alternatif olarak doğa ile insan arasındaki ilişkiyi yeniden kurmayı amaçlamakta ve birleştirici bir yöntem sunmaktadır (Ertuğrul-Tomsuk, 2018, s. 98). Doğa sanatı, doğanın estetik değerini vurgulayarak, doğayla uyumlu yaşam biçimlerini teşvik etmekte ve doğa üzerindeki insan etkilerini sorgulamaktadır. Ayrıca şehirleşmenin ve modern yaşamın getirdiği yabancılaşmayı azaltmayı amaçlayarak, doğanın sunduğu basit ama güçlü güzellikleri yeniden öne çıkarıp, kentsel yaşamın dayattığı yapaylık ve tüketim kültürüne karşı bir alternatif sunmaktadır. Bu şekilde, doğa ve insan arasındaki kopukluğu gidermeyi ve daha sürdürülebilir bir ilişki kurmayı hedeflemektedir. Doğa sanatı, sanatçının doğayla doğrudan etkileşime geçerek onunla bir bütün olmasını sağlar. Bu eserler, genellikle geçici nitelikte olup, doğanın kendi süreçleriyle yok olur veya değişir. Bu geçicilik, doğanın sürekli dönüşümünü ve yaşamın döngüsellliğini yansıtır. Sanatçılar; dallar, çiçekler, yapraklar, yağmur ve buz gibi doğal malzemeleri kullanarak eserlerini oluşturur ve bu eserler genellikle çarpıcı fotoğraflarla belgelenir. Bu çalışmalar, çevre dostu ve iyileştirici bir manevi boyut taşımaktadır (Aydın ve Zümrüt, 2013, s. 59). Sanatçılar, doğanın kendi döngülerini ve malzemelerini kullanarak eserlerinde doğa ile insan arasındaki bağı vurgulamaktadır. Eserler, doğanın sunduğu materyallerin estetik potansiyelini keşfederken, izleyicilere de doğanın korunması ve çevre bilincinin önemi konusunda ilham vermektedir.

Doğa felsefesi; doğanın doğası, işleyişi ve insanla ilişkisi üzerine düşünsel bir derinlik kazandırmış ve sanat üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur. Bu felsefi yaklaşım, doğayı sadece bir çevre olarak ele almamış bunun yanı sıra estetik ve metafizik bir kaynak olarak değerlendirmiştir. Sanatçılar, doğa felsefesinin sunduğu kavramları ve perspektifleri eserlerinde yansıtarak, doğanın ve insanın arasındaki ilişkiyi keşfetmiş ve yorumlamışlardır. Doğa felsefesi, antik çağlardan günümüze kadar birçok ünlü düşünürün katkıda bulunduğu zengin bir düşünsel mirasa sahiptir. Platon, doğal dünyayı düşük bir seviyede değerlendirirken, Aristoteles için doğa, yaşam taşıyan doğal varlıkların gerçeklik derecesi olarak tanımladığı ruh kavramıyla ilişkilidir (Arıkan, 2021, s. 78). Bu felsefi bakış açıları, doğa sanatının gelişiminde önemli bir temel oluşturmuştur. Doğa sanatı, Platon'un idealar dünyasının gerisinde bırakılan doğayı yeniden yücelterek, Aristoteles'in doğayı ve ruhu bir bütün olarak ele almasının etkilerini sanatsal bir ifade biçimi olarak benimsemiştir. Sanatçılar, Aristoteles'in doğanın içsel yaşamını ve ruhunu vurgulayan görüşlerinden ilham alarak, doğayı yalnızca bir estetik objeden ziyade, varoluşsal bir deneyim ve ruhsal bir ilişki olarak ele almışlardır. Schelling'e göre ise doğadaki yaratıcı süreç, sanatçının yaratıcılığına benzer bir şekilde, doğayı hem canlı bir bütün olarak hem de bir sanat eseri olarak görmeyi sağlar (Alan-Sümer, 2019, s. 267). Bu anlayışa göre doğa, sanatçıların yaratıcılığını besleyen ve onlara ilham veren bir kaynaktır. Sanat, doğanın derinliklerindeki ruhsal ve estetik yönleri keşfetme ve bu yönleri insan ruhuyla birleştirme süreci olarak görülmektedir. Schelling için sanatçı, doğayı ne tamamen taklit etmeli ne de ondan tamamen ayrılmalıdır. Sanat eserine güzellik katan, biçimin ötesinde bir öz ile doğanın kalıcı ruhunun ifadesi olan evrensel unsurların birleşimidir (Alan-Sümer, 2019, s. 271). Bu anlayış, sanatın doğa ile kurduğu ilişkiyi daha derin ve anlamlı bir seviyeye taşıyarak sanatın, doğanın kalıcı ruhunu ve evrensel olanı yansıtmaya işlevini vurgulamaktadır.

Friedrich Nietzsche'nin *Tragedya'nın Doğuşu* (2005, s. 39-40) adlı eserinde, sanat ve doğanın derin bir metafizik ilişkisi ele alınmaktadır.

"... doğada her şeye gücü yeten o sanat dürtülerini ve onlardaki, görünüşe, görünüş yoluyla kurtarılmaya duyulan tutkulu bir özlemi ne denli çok algılırsam, sahiden var olanın ve ilk bir'in, bengi acı çeken ve çelişki dolu olan olarak, aynı zamanda büyüleyici vizyona, sonsuz haz dolu görünüşe, kendi sürekli kurtuluşu için gereksinim duyduğuna ilişkin metafizik varsayımda bulunmaya da o denli çok itildiğimi duyumsuyorum: o görünüş ki, tamamen ona yakalanmış ve ondan oluşarak biz onu, sahiden-var-olmayan olarak, yani zamanda, uzamda ve nedensellikte sürekli bir oluş olarak, başka bir deyişle, görgül gerçeklik olarak duyumsamak zorundayızdır. Dolayısıyla, kendi "gerçeklik"imizi bir an için bir kenara bırakırsak, kendi görgül varoluşumuzu, genel olarak dünyanın varoluşu gibi, ilk-bir'in her an üretilen bir tasarımı olarak kavrarız; işte bundan dolayı düşü, görünüşün görünüşü olarak, böylelikle de, görünüşe duyulan ilk-özlemim daha üst bir doyumlanışı olarak kabul etmemiz gerekir. İşte bu aynı nedenle, doğanın en içteki çekirdeği, yine yalnızca "görünüşün görünüşü" olan naif sanatçıdan ve naif sanat yapıtımdan o tanımlanamaz hazzı duyar."

Nietzsche, doğadaki sanat dürtülerinin ve görünüşlerin sanatçı tarafından nasıl algılandığını tartışmaktadır. Sanatçının doğanın sunduğu görünüşlere duyduğu tutkulu özlem, kökensel varlık ve kalıcı ruh ile ilgili metafizik bir varsayımı ortaya çıkarmaktadır. Nietzsche'ye göre, doğa ve sanat arasındaki ilişki, bengi acı ve çelişkilerin bir yansımasıdır. Sanat, bu acı ve çelişkileri bir güzellik ve uyum olarak sunmaktadır. Bu bağlamda sanatın, doğanın en derin çekirdeğini ve varoluşun temel doğasını yansıtmaya kapasitesine sahip olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca naif sanatçı ve sanat yapıtlarının, doğanın içsel güzelliklerini ve hazzını yansıttığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Nietzsche, sanatın doğanın derin ve kalıcı ruhunu anlamada ve ifade etmede nasıl önemli bir rol oynadığını da vurgulamaktadır.

Araştırma kapsamında baskiresim tekniklerini uygulayan sanatçılar ve eserleri tercih edilmiştir. Baskiresim, duygu ve düşüncelerin kalıplar aracılığıyla bir yüzeye aktarılmasını ve birden fazla kopya üretilmesini esas alınmaktadır. Bu süreçte görselin aşamaları, baskı sayısı ve sanatçının tasarımcı rolü büyük önem taşımaktadır (Fırıncı,2013, s. 128). Bu özellikleriyle baskiresim, eserlerinde doğayı merkezine alan sanatçılar, bu teknik aracılığıyla doğal formları, çevresel duyarlılıkları ve kişisel yorumlarını izleyiciyle buluşturabilmektedirler. Sanatçılar, çevresel duyarlılıklarını, doğaya olan bakış açılarını ve vermek istedikleri mesajları daha geniş kitlelere ulaştırmak için baskiresim tekniklerini bilinçli bir şekilde tercih edebilirler. Baskiresim, aynı görselin birden fazla kopyasının üretilmesi sayesinde, sanatçılara mesajlarının daha erişilebilir ve yaygın hale gelmesi için önemli bir olanak sunmaktadır. Bu teknik, hem bireysel ifadeyi çoğaltma hem de kolektif bir bilinç oluşturma aracı olarak işlev görebilir. Özellikle doğa temalarını işleyen sanatçılar, çevre sorunlarına dikkat çekmek, doğanın estetik ve ruhsal önemini vurgulamak ve izleyicilerde farkındalık yaratmak amacıyla, bu çoğaltma kapasitesinden yararlanmışlardır. Tüm bunlardan hareketle, araştırma kapsamında ele alınan sanatçıların doğa temalarını üretirken baskiresim tekniklerini tercih etmelerinin bilinçli bir yönelim olduğu söylenebilir. Baskiresim teknikleri, doğanın çok boyutlu ve dinamik doğasını yansıtmak için çeşitli biçimler ve detaylar sunabilmektedir. Bu çalışmada, baskiresimlerinde doğa temalarını işleyen sanatçıların doğadan aldıkları ilham ile doğa teması üzerinden vermek istedikleri mesajların incelenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Araştırmanın amacı, sanatçının doğa ile olan etkileşimini ve bu etkileşimde baskiresim tekniklerini kullanarak sanatına katkısını derinlemesine incelenmektir. Sanatçının doğadan aldığı ilhamı ve iç dünyası ile kurduğu bağlantıyı izleyiciye aktarma sürecini kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Araştırma konusu ile ilgili kaynakları ve sanatçıların eserleri doküman analizi ile derinleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi, araştırmanın amacı doğrultusunda ele alınan problemle ilgili yazılı ve görsel medya unsurlarındaki bilgi ve içeriklerin analiz edilmesine imkân sağlamaktadır (Ary, Jacobs ve Sorensen, 2010). Elde edilen bulgular, sanat ve doğa ilişkisine dair yeni anlayışlar geliştirmeye ve sanatın insan deneyimindeki rolünü daha iyi kavramaya katkıda bulunacaktır.

Doğadan İlham Alan Baskiresim Sanatçıları

Kim Berman, Güney Afrikalı bir baskı sanatçısı ve aktivist olarak sanatı; toplumsal ve çevresel adalet konularında bir araç olarak kullanmasıyla tanınmaktadır. Sanat kariyeri boyunca, çevresel sürdürülebilirliği ve sosyal adaleti ele alan eserler üreterek geniş bir izleyici kitlesine ulaşmıştır. Berman çalışmalarında bilinçli bir şekilde toprakla ilgili çevresel, sosyal ve politik konulara dikkat çekmektedir. Baskı sanatçısının tartışılacak imgelerinin unsurları, Güney Afrika manzarasının geleneksel Avrupa pitoreskine uymayan belirli alanlarıyla ilgilidir (Rall, 2000, s. 43) Berman'ın sanatı, görsel estetiği ile derin toplumsal mesajları bir araya getirerek, izleyicilere hem duygusal hem de düşünsel bir deneyim sunmaktadır.

Resim 1. Kim Berman, Stripped Lowveld Plantation I, Litografi, 2010 Kaynak: URL 1

Berman'ın baskı resimleri, çoğunlukla linolyum baskı, litografi baskı ve monotip baskı teknikleriyle üretilmiştir. Bu teknikler, sanatçının detaylı ve etkileyici görseller oluşturmasına olanak tanırken aynı zamanda eserlerinde yer alan güçlü temaların vurgulanmasını da sağlamıştır. Doğadan ilham alarak yaptığı çalışmalar, insan-doğa ilişkisini ve doğanın korunmasının önemini yansıtmaktadır. Berman'ın eserleri, toplumsal adalet ve çevresel sürdürülebilirlik temalarını işleyerek, izleyicilere güçlü mesajlar iletmektedir. Onun sanatı, toplumsal değişim için bir çağrı niteliğindedir ve bu nedenle hem sanatsal hem de aktivist bir değer taşımaktadır.

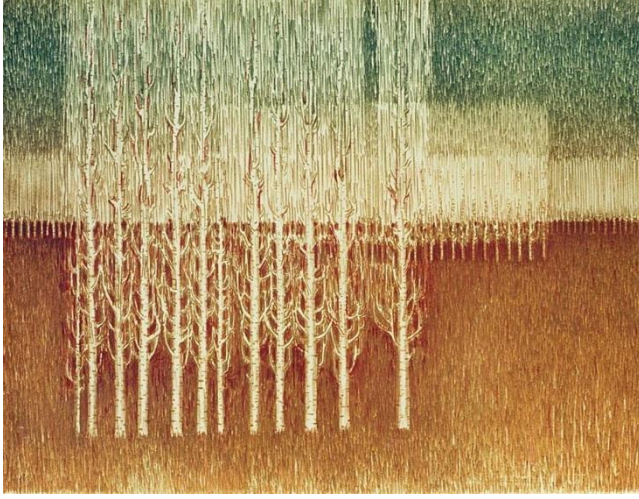

Resim 2. Kim Berman, Mourning Our Future, Monobaskı ve Kuru Kazıma, 2006.

Kaynak: URL 2

Kim Berman, manzaranın ülkedeki sosyo-politik meseleler hakkında izleyiciyle diyalog kurmak için kullanılması gerektiğini düşünmektedir (Rall, 2000, s. 47). Kim Berman'ın manzara temalı eserleri, izleyicilere çok katmanlı bir deneyim sunmakta ve görsel güzelliklerin arkasında yatan derin anlamlar, toplumsal mesajlar, izleyiciyi düşünmeye ve harekete geçmeye davet etmektedir. Berman'ın sanatı, manzara resmetmenin ötesinde, bu manzaraları kullanarak toplumsal ve çevresel adalet için bir platform oluşturmaktadır. Sonuç olarak, Kim Berman'ın sanatında manzara, sadece bir görüntü değil, izleyiciyle diyalog kurmanın ve toplumsal meseleleri ele almanın güçlü bir yoludur.

Atilla Atar, doğayı sanatının merkezine koyan ve doğal dünyayı estetik bir duyarlılıkla yansıtan eserleriyle tanınan bir diğer sanatçıdır. Atar'ın doğa temalı çalışmaları, özellikle kavak ağaçlarını ele aldığı eserleri, doğanın büyüleyici güzelliklerini ve derin anlamlarını barındırmaktadır. Kavak ağaçları, Atar'ın sanatında sıkça görülen ve özel bir yere sahip olan unsurlardır. Bu ağaçlar, ince ve zarif yapılarıyla hem estetik bir çekicilik sunmakta hem de derin anlamlar taşımaktadır. Kavaklar, hızlı büyümeleri ve dayanıklılıklarıyla yaşamın gücünü ve direncini simgelemektedir. Atar, bu ağaçların sembolik değerini eserlerinde ustalıkla işler, izleyicilere doğanın dayanıklılığını ve sürekliliğini hatırlatmaktadır.

Resim 3. Atilla Atar, Kavaklar, Litografi, 1980. Kaynak: URL 3

Atilla Atar'ın sanatında doğa sevgisi ve gözlem yeteneği önemli bir yer tutmaktadır. Bu eğilim, sanatçının çocukluğunda yaşadığı deneyimlerden kaynaklanmaktadır.

“Atar'ın çocukluğundaki doğa bağlantılı önemli anıların yaşandığı Kosta Dağı üzerine kurulu küçük bir yerleşim yeri olan Gümüşhane'nin Yağmurdere bucağına taşınırlar. Atar ve ailesi bir yıl kadar Yağmurdere'de yaşarlar. Ardından Gümüşhane'ye taşınırlar. Bu süreç içerisinde doğanın ve doğal yaşamın ihtişamı Atar'ı çok etkiler ve sürekli gözlemler yapar. Doğa üzerine yaptığı bu gözlemler Atar'ın bilinç dışında birikecek ve daha sonra etkilerini gösterecektir. İleride sanatına da yansıtacak olan doğa sevgisinin ilk tohumları bu dönemlerde atılan sanatçı, çocukluğunda içedönük karakter özellikleri sergilediğini ve bu durumun kendisini gözlemlemeye, bir şeyler yaratmaya, el becerisini kullanmaya ittiğini belirtiyor (Ülüş, 2010, s. 52).”

Atilla Atar'ın çocukluk dönemindeki doğa bağlantılı anıları ve gözlemleri, onun sanatında derin izler bırakmıştır. Bu anılar, Atar'ın doğa sevgisinin temelini oluşturmuş ve onun sanatsal ifadesine yön vermiştir. Atar'ın doğa temalı eserleri, izleyicilere doğanın estetik ve sembolik gücünü sunmakta, doğanın insan yaşamındaki yerini ve önemini vurgulamaktadır. Çocukluk anılarından beslenen bu eserler, doğanın içinde gözlemlediği ayrıntıları kendi yorumlamaları ile baskiresim tekniğini kullanarak sanatına aktarmaktadır.

April Gornik, Amerikan çağdaş sanatının önde gelen isimlerinden biridir. Doğa temalı eserleriyle tanınan Gornik; eserlerinde geniş manzaralar, dramatik ışıklandırmalar ve duygusal derinlikler yaratmaktadır. Sanatçının çalışmalarında, doğanın güzelliklerini ve gücünü yansıtan etkileyici kompozisyonlar ön plana çıkmaktadır. Gornik'in eserlerinde sıkça görülen temalar arasında, geniş açık alanlar, derin ufuk çizgileri ve dramatik gökyüzü tasvirleri yer almaktadır. Sanatçı, doğanın büyüsunü ve ihtişamını yakalayarak, izleyicileri doğanın içine çekmeyi amaçlamaktadır. Doğanın görkemi, insanın içsel dünyasını ve duygusal durumlarını ifade etmek için bir metafor olarak kullanılmaktadır.

“Gornik'in resimlerinin çoğunda ufuk çizgisi çok düşüktür, gökyüzünün yeryüzü veya deniz üzerinde hâkim olmasına olanak tanır. Bu yer veya deniz, genellikle daha az detayla ve daha düzenli bir şekilde boyanır, sanki yukarıdaki kontrol edilemez bulutların ve fırtınaların gücünü vurgulamak için. Aslında, kontrastın kendisi

bu eserlerin çoğunda tipik bir dramatik araçtır; ışığa karşı gölge, yatay zemine karşı dikey unsur, dünyanın hareketsizliği ile atmosferin canlılığı, tekdüze düzlüğün altında çeşitlilik gösteren gökyüzü. (Gilmore, 2005, s. 154)“

Resim 4. April Gornik, Remember the Sabbath Day, Litografi, 1987. Kaynak: URL 4

Gornik'in sanatında; metaforlar, semboller ve ışık betimlemeleri aracılığıyla hayatının izleri sessizce bulunur. Gornik, disiplin ve kompozisyon bütünlüğünü yüksek bir standartta tutarken, yaratıcılığı merakla harmanlar; duyasallığı kontrolle, geçici ışığı formla, gerçekçiliği soyutlamayla ve metaforu betimlemeyle ustaca dengeler (Beckenstein, 2014, s. 9). Bu sanatsal yaklaşım, izleyiciye sadece görsel bir şölen sunmakla kalmaz, aynı zamanda derin ve düşündürücü süreç yaşatmaktadır. Gornik'in sanatının her parçası, hem estetik bir değer taşımakta hem de derin anlamlar içermektedir.

“April Gornik'in resimleri, ışıklı manzaralar olarak işlenen geçici doğa olaylarını yakalıyor. Alışlagelmiş türlerin ötesine geçen Gornik, doğanın geçici ve çoğu zaman rüya gibi anlarını vurgular. Eserleri gerçeklik ve fantezi, natüralizm ve sürrealizm kavramlarını bir araya getiriyor ve bunlara meydan okuyor. Gornik'in çalışmalarını, ışık ve ışığın yokluğu aracılığıyla, doğal dünyanın dinamik ve bazen rahatsız edici ya da tedirgin edici bir temsilini sunuyor. Gornik'in resimleri, somut anılar ve duygular uyandırmak için olağanüstü bir güce sahip. Gornik şöyle açıklıyor: "İnsanların eserin önünde durduklarında kendi fizikselliklerini, sıcaklıklarını, nemlerini, havalarını hissetmelerini umuyorum. Orada dururken kendilerini daha rahat ya da daha az rahat hissedebilirler, hoşnut, temkinli, baştan çıkarılmış ya da başka bir şekilde tepki verebilirler. Onlar hakkında hissettiğim karmaşıklıkla davet etmelerini istiyorum." (Miles Mcenery Gallery, 2020).“

Sonuç olarak, April Gornik'in doğa temalı eserleri, doğanın estetik ve sembolik gücünü izleyicilere etkileyici bir şekilde sunmaktadır. Sanatçının manzaralarında görülen dramatik atmosferler ve detay zenginliği, izleyicilere unutulmaz bir görsel deneyim yaşatmaktadır.

Hammick'in eserlerinde doğa, insanın içsel dünyasıyla derin bir bağ kurmaktadır. Manzaralarında görülen yalnız figürler, izleyicilere insanın doğayla olan ilişkisinin karmaşıklığını ve derinliğini ifade etmektedir. Hammick'in eserleri, aynı zamanda çevresel farkındalık yaratma amacını taşımaktadır. Doğanın kırılganlığı ve korunması gerektiği mesajını ileten bu eserler, izleyicilere doğanın değerini hatırlatarak çevresel duyarlılığı artırmayı hedeflemektedir.

Resim 5. Tom Hammick, Garden in a Time of Loss I- II, Ağaç Baskı 2023. Kaynak, s. URL 5

Tom Hammick'in "Garden in a Time of Loss" adlı eseri, sanatsal bir ifadeyle doğanın ve insanın karşı karşıya olduğu çevresel ve varoluşsal krizleri ele almaktadır. Hammick, bu karmaşık gravüründe, iklim felaketlerinin en kötü sonuçlarını önlemek için gereken kararlardan kaçınan siyasi sistemin yarattığı umutsuzluğa karşı bireysel düzeyde bir direniş ve yeniden umut yaratma çabası sergilemektedir. Sanatçı, küçük bir eylemin, örneğin bir tarlada çiçek yetiştirmenin, yerel düzeyde olumlu bir değişimi nasıl etkileyebileceğini ve bu eylemin kişisel olarak hissettiği karamsarlık ve kasvetin bir kısmını nasıl ortadan kaldırdığını anlatmaktadır.

"Bu karmaşık gravürün başlığından da anlaşılacağı üzere, siyasi sistemimizin iklim felaketinin en kötü sonuçlarını önlemek için şimdi sorumluluk alan kararlardan kaçtığı bir ortamda, bireysel düzeyde Dünya'nın yeniden tohumlanmasını kutlayan bir imge yaratmaya çalıştım. Burada bir tarlada çiçek yetiştirmek gibi küçük bir eylem yerel düzeyde olumlu bir değişimi etkiledi ve kişisel olarak varoluşsal krizimizle ilgili hissettiğim karamsarlık ve kasvetin bir kısmını ortadan kaldırdı ve umarım küçük bir şekilde çevresel olarak içinde bulunduğumuz durumla ilgili evrensel bir korku ve umutsuzluk hissine meydan okuyan bir imge görevi görür." (Kaynak: URL 5)

Sanatçı, çevresel krizlere karşı bireysel direnişin ve umut yaratmanın önemini vurgulamaktadır. Hammick, doğanın gücünü ve güzelliğini sanatı aracılığıyla aktarırken, izleyicilere çevresel farkındalık ve duyarlılık kazandırmayı amaçlamıştır. Bu eser, küçük eylemlerin büyük değişimlere ilham verebileceğini ve bireysel düzeyde yapılan her şeyin evrensel bir etki yaratabileceğini hatırlatan güçlü bir mesaj taşımaktadır.

Kiki Smith, çağdaş sanat dünyasında özellikle figüratif çalışmaları ve doğa temalı eserleriyle tanınan bir sanatçıdır. Smith'in eserleri, doğanın gizemini ve insanın içsel dünyasını keşfetmeye yönelik derin bir arzuyu yansıtmaktadır. Smith'in son dönem çalışmaları, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. 1990'ların başından beri, bedensel olanın metaforlarından daha büyük bir kozmosla fiziksel ve ruhsal ilişkilerin incelenmesine geçmiştir (Lahs-Gonzales, 1999, s. 18). Doğa ve insan arasındaki ilişkiyi irdeleyen sanatçı, eserlerinde hem fiziksel hem de ruhsal bir bağlantı kurmaktadır. Smith'in doğa temalı eserlerinde sıkça görülen temalar arasında hayvanlar, bitkiler, insan

figürleri ve kozmik unsurlar yer almaktadır. Sanatçı, doğanın döngüselliğini ve sürekli değişimini işlerken, bu sürecin insan yaşamıyla olan paralelliklerini aktarmaktadır. Smith'in eserlerinde doğa, bir yandan hayatın kaynağı ve besleyicisi olarak, diğer yandan ise bilinmeyen ve gizemin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanatçı, doğayı sadece bir ilham kaynağı olarak değil, aynı zamanda insanlık tarihinin ve kolektif bilinçaltının bir parçası olarak görmektedir.

Resim 6. Kiki Smith, Fog, Polymer Gravür, 2009. Kaynak: URL 6

Kiki Smith'nin "Fog" eseri, doğanın gizemini ve belirsizliğini derinlemesine işlemektedir. Bu eseri, dokuz ayrı panelden oluşan bir seridir. Her panel, karmaşık ve detaylı doğa formlarını siyah-beyaz tonlarda aktarılmıştır. Eser, detayların yoğunluğu ve kontrastıyla dikkat çekerken, her panelde sisli ve bulanık bir görüntü hâkimdir. Bu bulanıklık ve belirsizlik, eserin ismi olan "Fog" (Sis) ile uyum içindedir. Eserin yüzeyi, izleyiciyi doğa detaylarını keşfetmeye teşvik eden karmaşık dokularla doludur. Sis, genellikle doğada görülmesi zor olan şeyleri gizler ve izleyiciyi daha yakından bakmaya yönlendirmektedir. Bu anlamda, Smith'in eseri izleyiciyi doğanın bilinmeyen ve keşfedilmeyi bekleyen yanlarını düşünmeye davet etmektedir. Doğanın karmaşık ve bazen anlaşılmasız yapısı, insanın doğayla olan derin ve karmaşık bağını sembolize etmektedir. Mikroskobik doğa detayları ile doğanın gizemli ve bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Polymer gravür, ince detayları ve karmaşık dokuları başarılı bir şekilde aktarabilen bir tekniktir. Smith'in detaylı doğa görüntülerini, detaylarını ve dokusal zenginliğini, kırılğanlığını ve savunmasızlığını izleyiciye daha etkileyici ve doğrudan aktarabilmesi için oldukça uygun bir tekniktir.

Richard Long, doğa temalı eserleriyle tanınan bir İngiliz sanatçıdır ve eserlerinde yürüyüş, yerleştirme ve fotoğraf gibi çeşitli medya ve yöntemler kullanmaktadır. Long'un sanatı, doğayla olan doğrudan etkileşimlerini ve bu etkileşimlerin yansımalarını içermektedir. Doğaya yaptığı müdahaleler, hem fiziksel hem de kavramsal olarak doğayla kurduğu derin bağları yansıtmaktadır. Uzun mesafeler boyunca yürürken, doğanın şekilleri, dokuları ve ritimleriyle etkileşime girerek eserlerini üretmektedir.

"Yürüme eylemini insan hareketinin kusursuz bir sembolü olarak gören Long'a göre, sanat bir yolculuk, sanat yapının kendisi ise yürüme eyleminin bir parçasıdır. Kuşkusuz yürümek ve her zaman yeni amaçlarla dünyanın uzak bir köşesinde yeniden yollara düşmek, sanatçının doğayla bütünleşmesinin bir yoludur. Doğa içinde doğanın malzemelerinden yararlanıp dünyayı bulduğu şekliyle kullanarak peyzaj heykeller yapmak ve bunları haritalar, fotoğraf ve metinlerle belgelemek ise, bu bütünleşmeden elde edilen deneyimlerin görünür kılınması ya da kanıtlanmasıdır (Kedik, 2010, s. 109)."

Long'un eserleri, minimalist ve geometrik formlarla dikkat çekmektedir. Doğadaki basit ve tekrar eden formları kullanarak, minimalist bir estetik oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu da doğanın içsel düzenini ve ritmini yansıtmaktadır. Eserlerinde sıklıkla görülen daireler, çizgiler ve spiral formlar, doğanın kendiliğinden ortaya çıkan geometrik yapısını ifade ederken; doğa zamanının, yavaş ve sürekli değişiminin izlerini taşımaktadır.

Resim 7. Richard Long, River Avon Mud Drawings, Litografi, 1998. Kaynak: URL 7

"River Avon Mud Drawings", Richard Long'un doğa ile olan derin bağını ve onun sanatındaki yenilikçi minimal yaklaşımını temsil eden litografi baskı eseridir. Long'un sanatını anlamak için minimalizm ve doğanın geçiciliği gibi temalar, kritik öneme sahiptir. Bu eser, izleyicilere doğanın güzelliklerini ve onunla olan ilişkilerini yeniden keşfetme fırsatı sunmaktadır (Selçuk ve Ünay Selçuk, 2020, s. 17)."

Eserde, üçlü bir düzenlemeyle yan yana dizilmiş üç panelin her birinde, yoğun ve tekrarlayan desenlerden oluşmaktadır. Bu desenler, nehrin kıyısındaki çamurun oluşturduğu doğal izlenimlerini yansıtmaktadır. Her bir panelde benzer ancak hafifçe değişen desenler, eserin ritmini ve doğanın tekrarlayan ama asla tamamen aynı olmayan yapısını ifade etmektedir.

"Doğanın üzerindeki etkisinin kendisinin doğa üzerindeki etkisinden daha fazla olduğunu düşünen ve doğayı büyük bir saygı, özgürlük içinde kullanan Long, doğayı izleyerek yöntemlerini ve yaşamın özünü kavramaya çalışmış, dolayısıyla sanatı da bir doğa olgusu olarak kabul etmiştir (Tiberghien, 1995 akt: Kedik, 2010, s. 110)."

Eser; doğanın geçiciliğini, zaman içindeki dönüşümünü ve doğal izlerin güzelliğini gözler önüne sermektedir. Litografi tekniğiyle yakalanan çamurun dokusu ve deseni, izleyiciye doğanın kendiliğindenliğini ve estetiğini hissettirmektedir. Long'un bu eseri, hem estetik hem de kavramsal açıdan zengin bir yapıya sahiptir ve doğanın güzelliklerini ve karmaşıklıklarını sanatsal bir dilde anlatmaktadır.

Gabor Peterdi'nin ise doğayla olan derin ilişkisi, sanatında belirgin bir şekilde yer almaktadır. Peterdi'nin doğa temalı eserleri, doğanın güzelliklerini, karmaşıklığını ve güçlülüğünü ifade etme biçimiyle dikkat çekmektedir. "İlk başladığımda, genç bir çocukken, resimlerim hep doğaydı. Şuradaki küçük resmi görüyor musunuz? O resmi on dört yaşındayken yapmıştım. Çok fazla manzara resmi yaptım (Giannuzzi, 1974, s. 61)." Peterdi, baskiresim tekniklerini kullanarak doğayı tasvir ederken, bu süreçte doğanın hem biçimsel hem de soyut yönlerini keşfetmiştir. Eserlerinde sıkça rastladığımız doğal motifler ve unsurlar, onun doğayı sadece bir ilham kaynağı olarak değil, aynı zamanda bir yansıma ve keşif alanı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

"Bu baskıların hiçbirinde doğayı bir pencereden gözlemlemiyoruz, bunun yerine onun tam ortasındayız. İster dönen dalgalara kapılmış olalım, ister zengin yeşilliklerle çevrelenmiş olalım, nesnel bir gözlemci değil, fenomenin bir parçası haline geliyoruz. Yaratılan his, takdirden uzak bir takdir değil, doğanın kendisinin duygusal olarak deneyimlenmesidir. İnsan evreni yansıtmamasından ziyade, evrenin içindeki insandır (Giannuzzi, 1974, s. 40)."

Peterdi, eserlerinde doğanın gücünü, karmaşıklığını ve sakinliğini ustaca bir araya getirerek izleyiciyi doğayla empatik bir ilişkiye sürüklemektedir. Bu, izleyici için doğayı sadece görmekle kalmayıp, onu hissetmeyi de sağlayan bir sanatsal deneyimdir.

Resim 8. Gabor Peterdi, Germination I, Aquatint, Kuru Kazıma ve Gravür, 1952.

Kaynak: URL 8

Gabor Peterdi'nin "Germination I" eseri, sanatçının doğa ve organik süreçlere olan ilgisini vurgulayan önemli bir çalışmadır. Eser, "germination" (filizlenme) temasını merkezine alarak, yaşamın başlangıç aşamasının, doğal süreçlerin ve sürekli dönüşümünün dinamiklerini temsil etmektedir. "Germination I" eseri, soyut bir biçimde doğanın filizlenme sürecini tasvir eder ve eser, dinamik ve organik formlarla doludur. Bu formlar, bir bitkinin filizlenme sürecini, yani tohumun toprağa düşüşünden sonra filizlenmesini aktarmaktadır. Eserdeki kıvrımlı ve organik hatlar, doğanın sürekli değişim ve gelişim içindeki doğasını ifade eder. Eser, doğanın yaşam döngüsünü ve organik gelişimi araştırır. Filizlenme, yeni yaşamın başlangıcı olarak, doğal süreçlerin sürekli yenilenen ve evrilen bir yönünü temsil eder. Peterdi, bu süreci sanatında inceleyerek, doğanın yeniden doğuşunu ve sürekli dönüşümünü görsel bir dilde ifade etmektedir.

"Bir doygunluk noktası vardır ve bunu yaşadığınızı hissedersiniz. Evrene daha iyimser, daha zamansız bir bakış açısıyla bakmaya başladım - yaşam, doğa, doğum ve ölüm, doğanın döngüleri ve tüm bunlar. Örneğin Çimlenme Serisi bu fikirden doğdu ve çalışmalarımın çoğu öncelikle doğayı ele alıyor. Elbette pek çok çalışmam denizle ilgili. ... Bir tekne var ve suda çok zaman geçiriyorum" (Giannuzzi, 1974, s. 61).

Gabor Peterdi'nin "Germination I" eseri, doğanın filizlenme sürecini ve yaşamın başlangıcını estetik bir şekilde temsil etmektedir. Sanatçı, bu eserde organik formlar ve detaylı tekniklerle doğanın dinamik doğasını yansıtarak, izleyicilere doğanın sürekli yenilenen ve dönüşen yönlerini keşfetme fırsatı sunmaktadır. Eser, Peterdi'nin doğa temalı çalışmaları arasında önemli bir yer tutmakta ve sanatçının doğa ile olan derin bağını ortaya koymaktadır.

Michael Mazur, doğa temalı eserlerinde, doğal dünyayı derinlemesine ve çok boyutlu bir şekilde keşfetmiştir. Mazur'un eserlerinde doğa, sadece bir arka plan veya temsil nesnesi olarak değil, aynı zamanda bir yaşam ve varoluş deneyimi olarak öne çıkmaktadır.

Resim 9. Michael Mazur Wakeby Night, Monotype, 1983. Kaynak: URL 9

Mazur'un baskı teknikleri ve çizimlerde kullandığı yöntemler, doğanın çeşitli yönlerini – dağların sertliği, suyun akışkanlığı, bitkilerin organik formları güçlü ve etkileyici bir biçimde yansıtmaktadır. Eserlerinde doğanın çeşitli unsurlarını bir araya getirerek, doğal dünyanın dinamiklerini ve değişkenliğini ortaya koyar. Mazur'un sanatında, doğanın hem yüce hem de kırılğan doğası, renk ve form aracılığıyla ifade edilirken, izleyiciye doğa ile insan arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirme fırsatı sunmaktadır

“Ne tür bir resim yapmak istediğim gerçek bir bilmeceydi. Bu konuda çok zorlandım ve sanat okulunu bitirdikten sonra on yıl boyunca ciddi anlamda resim yapmadım. Resim yaparken kendimi evimde gibi hissetmediğim o dönemde, baskıda evimi buldum. 1971 civarında, resim yapmaya başladığımda, doğrudan doğadan resim yapacağım bir tür temele dönüş fikriyle başladım (Hansen, Walker, Ackley ve Schwartz, 2000, s. 83).”

Bu cümleler, Michael Mazur'un sanat kariyerinde geçirdiği zorlu dönemleri ve keşif süreçlerini yansıtmaktadır. Sanat okulunu bitirdikten sonra on yıl boyunca resim yapmama kararı, onun sanat anlayışında derin bir dönüşüm yaşadığını göstermektedir. Bu süre zarfında Mazur, kendi sanatında yeni bir yön arayışına girmiş ve bu süreçte baskı sanatına yönelmiştir. 1971 civarında baskı sanatına olan ilgisi, ona doğadan ilham alma ve doğanın temel unsurlarına dönüş yapma fırsatı sunmuştur. Mazur'un baskı çalışmalarında, doğanın doğrudan gözlemi ve bu gözlemlerin sanatsal ifade biçimleri arasındaki ilişki ön plandadır. Baskı teknikleri, ona doğanın çeşitli yönlerini ve kendi içsel dünyasını keşfetme şansı vermiştir. Mazur'un bu dönemdeki çalışmaları, doğanın formlarını ve dinamiklerini yansıtan güçlü ve etkileyici baskılar olarak ortaya çıkmıştır. Resim yaparken kendini evinde hissetmediği dönemde baskıda bulunduğu rahatlık, onun sanatında doğanın hem fiziksel hem de duygusal yansımalarını derinlemesine keşfetmesini sağlamıştır.

Resim 10. Michael Mazur Memory and Distance, Ağaç Baskı, Kuru Kazıma, Aquatint ve Chine-Collé, 1992. Kaynak: URL 10

“Konu, ruh hali veya araç seçiminde Mazur'un odak noktası doğada ve insanlık durumunda bir arada var olan ikilikler olmuştur. Etrafındaki dünya nasıl günlük çelişkilerini ve uç noktalarını sunuyorsa, Mazur da kendi doğasının ikiliklerini tanımaya çalışmış, doğanın dehşetine/güzelliğine romantik ve etkileyici bir tepki ile zorluklara analitik ve entelektüel bir yaklaşım arasında denge kurmuştur (Hansen, Walker, Ackley ve Schwartz, 2000, s. 15).”

Sanatçının çalışmaları, bu ikiliklerin ve çelişkilerin arasındaki ilişkileri inceleyerek, doğanın ve insanlığın derinliklerini açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Mazur, doğa ve insan arasındaki dinamik etkileşimi, hem romantik bir bakış açısı hem de analitik bir düşünce tarzı ile incelerken, izleyicilere bu iki unsur arasındaki gerilimi ve uyumu gözlemlene fırsatı sunmaktadır. Bu yaklaşım, doğanın ve insanlığın temel doğasını ve bu ikiliklerin nasıl iç içe geçtiğini anlamada önemli bir katkı sağlamaktadır.

Sonuç

Doğa ve sanat arasındaki ilişki, tarih boyunca sanatçıların yaratıcı süreçlerinde önemli bir yer tutmuştur. Doğa ve sanat arasındaki ilişki, çeşitli sanat akımları ve teknikleri aracılığıyla sürekli olarak evrim geçirmiştir. 1960 sonrası dönemde, doğa temalı sanat çalışmaları, doğanın estetik ve felsefi boyutlarını keşfetme fırsatı sunarken, doğa ile olan bağımızı sanatsal bir ifade biçimi olarak güçlendirmiştir. Bu süreç, sanatın doğa ile olan ilişkisini derinleştirirken, doğanın çok boyutlu ve karmaşık doğasını da anlamamıza katkıda bulunmuştur.

Bu makalede incelenen sanatçılardan; Kim Berman, Atilla Atar, April Gornik, Tom Hammick, Kiki Smith, Richard Long, Gabor Peterdi ve Michael Mazur doğayı baskiresim eserlerinde farklı bakış açılarıyla ele almış ve bu temayı çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanmışlardır. Her sanatçının doğa teması üzerinden vermek istediği mesajlar, onların sanatsal yaklaşımlarını ve kişisel vizyonlarını yansıtmaktadır. Kim Berman, baskı sanatında doğayı, toplumsal ve çevresel mesajlarla birleştirirken, doğanın korunması ve toplumsal farkındalık yaratma amacı gütmektedir. Bu sayede hem estetik hem de entelektüel bir etki sağlamaktadır. Atilla Atar, doğanın formlarını ve dokularını, soyut ve estetik bir dille ifade ederken, doğanın kendi yaşantısındaki etkisinden yola çıkmış olup, doğanın organik yapısını ve renklerini kullanarak, izleyiciyi doğanın estetik deneyimlerine çekmeyi amaçlamaktadır. April Gornik ise, doğanın geniş ve etkileyici manzaralarını resmederken, doğanın dramatik ve yüce yönlerini vurgulayarak, izleyiciye doğanın gücünü ve büyüklüğünü hissettirmeyi hedeflemektedir. Tom Hammick, doğayı

fantastik ve anlatımsal bir şekilde ele alırken, doğanın sıra dışılığı ve gizemini yansıtarak, bireysel çabalarıyla evrensel bir etki amaçlamaktadır. Kiki Smith, doğayı, insan vücudu ve organik formlarla birleştirirken, doğanın ve insanlığın ortak yönlerini araştırarak, yaşamın temel unsurları arasındaki bağı ve dönüşümü vurgulamaktadır. Richard Long ise, arazi sanatı ve yürüyüş projeleri ile doğanın kendisini sanatın bir parçası olarak kabul etmektedir. Bu sayede doğayla doğrudan etkileşim ve fiziksel bir bağ kurma amacı gütmektedir. Gabor Peterdi, doğanın hem estetik hem de korkutucu yönlerini bir arada sunmaktadır. Peterdi'nin eserleri, doğanın yeniden doğuşunu ve sürekli dönüşümünü görsel bir dilde ifade ederken, izleyicilere doğanın ikili doğasını derinlemesine keşfetme fırsatı sunmaktadır. Son olarak Michael Mazur'un baskıları, doğanın çeşitli unsurlarını bir araya getirerek, doğal dünyanın dinamiklerini ve değişkenliğini ortaya koymaktadır. Bu sanatçılar, doğa temasını farklı biçimlerde ele alarak, izleyicilere doğanın çok boyutlu ve çeşitli yönlerini keşfetme fırsatı sunmuşlardır. Her biri, doğayı sanatlarına entegre ederken kendi benzersiz vizyonlarını ve amaçlarını ortaya koymuş, böylece doğa ve sanat arasındaki ilişkiyi zenginleştirmiştir.

Bu sanatçıların doğayı ifade etmede baskiresim tekniklerini tercih etmiş olmalarında ise sanatsal olarak ifade etmenin avantajları olabilir. Baskiresim, sanatçılara eserlerini tekrar tekrar üretme ve doğanın farklı yönlerini çeşitli varyasyonlarla keşfetme fırsatı sağlamaktadır. Ayrıca, baskı teknikleri çeşitli dokular ve yüzeyler oluşturma imkânı sunarak, doğanın organik ve karmaşık yapılarının detaylarını yansıtmak için oldukça uygundur. Bu teknikler, doğanın hem somut hem de soyut yönlerini ifade etme esnekliği sağlarken, katmanlama ve derinlik oluşturma özelliği, doğanın karmaşıklığını ve değişken ışık koşullarını yansıtmak için de etkili bir yöntemdir. Ayrıca deneysel yaklaşımlar geliştirme ve farklı malzemeleri kullanma özgürlüğü, doğanın çeşitli özelliklerini ifade etmede yaratıcı bir özgürlük de sunmaktadır. Baskı tekniklerinin genellikle düşük maliyetli araçlar gerektirmesi, sanatçılara ekonomik bir alternatif sunarak eserlerini daha geniş bir kitleye ulaştırma imkânı da sağlamış olabilir. Bu nedenlerle, doğayı sanatlarına entegre etmek isteyen sanatçılar, baskiresim tekniklerini tercih ederek doğanın karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü başarılı bir şekilde ifade edebilmektedirler.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The study does not require ethics committee approval.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	No external funding was used to support this research.

Kaynakça / References

- Alan Sümer, B. (2019). Schelling felsefesinde romantizm ve doğa-sanat ilişkisi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF)*, (27). 263-280
- Arıkan, H. (2021). İnsan ve doğa ekseninde ekolojik sanat. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 7(1), 76-87. <https://doi.org/10.22252/ijca.878968>
- Ary, D., Jacobs, L. C., & Sorensen, C. (2010). *Introduction to research in education*. 8th edition. Wadsworth: Cengage Learning.
- Asan Yüksel, O. & Yüksel, İ. (2022). "Sanat alanında değişen doğa algısı ve ekolojik sanat", *International Academic Social Resources Journal*, (e-ISSN: 2636-7637), 7(44) pp:1778-1784.
- Aydın, İ., & Zümrüt, Y. (2013). Doğa ve sanat ekseninde farklı yaklaşımlar. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 4(4), 53-78.
- Beckenstein, J. (2014). April Gornik: Accidental landscapes. *Woman's Art Journal*, 35(2), 3-10. <http://www.jstor.org/stable/24395412>
- Boratav, O. (2022). Doğa ilhamlı yaratıcılık ve seramik sanat nesnesinde kullanımı. *Art Vision*, 28(49), 198-206.
- Ertuğrul-Tomsuk, E. (2018). *Sanatta doğayla işbirliği eylemleri bağlamında 'doğa sanatı*. (Sanatta Yeterlik Tezi). Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.
- Fıncı, M. (2013). Dijital çağda geleneksel baskı resim ve teknikler arası geçiş (Melezleşme). *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 4(4), 127-135.
- Giannuzzi, D. (1974). *The graphic art of gabor peterdi*. (Master Thesis). Wayne State University, Detroit.
- Gilmore, J. (2005). April Gornik: The nature of painting. *Art in America*, 93(9), 152-155.
- Hansen, T. V., Walker, B., Ackley, C. S., & Schwartz, L. (2000). *The Prints of Michael Mazur with a Catalogue Raisonné 1956-1999*. Hudson Hills.
- Kassap, S. (2010). *Günümüz özgün baskı sanatında ifade biçimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.
- Kaya, F. M. (2022). Çağdaş sanatta sürdürülebilirlik teması bağlamında arılarla oluşturulan iş birliği. *İnsanat Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 62-81.
- Kedik, A. S. (2010). Richard Long: Bir Yürüyüşün İma Ettikleri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(5), 107-120. <https://doi.org/10.18603/std.00635>
- Lahs-Gonzales, O. (1999). *My Nature: Works with Paper by Kiki Smith*. The Saint Louis Art Museum.
- Miles Mcenery Gallery, (2020). April Gornik. (Sergi Davetiyesi). New York. Erişim Adresi: https://artguide.artforum.com/uploads/guide.005/id18782/press_release.pdf

- Nietzsche, F. (2005). *Tragedyanın Doğuşu*, çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Oğuz, D. (2013). *Çağdaş sanatta doğa* (Sanatta Yeterlik Tezi). Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. Ankara.
- Oğuz, D. (2015). 1960-1980 Arası Değişen Doğa Algısı ve Sanatta Doğaya Yöneliş. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*. Sayı 14: 67-76.
- Özkan Tağı, S. (2018). Tekstil tasarımında alışılmadık bir ekolojik baskı yöntemi "pas baskı". *İdil Dergisi*, 7 (43), 327-333.
- Pazarlıoğlu-Bingöl, M. (2022). Çağdaş sanatta doğanın izlerine dair bireysel söylemler. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 13 (1), 136-154.
- Rall, M. (2000). *Images of nature in recent South African printmaking and ceramics* (Master Thesis). Fine Art in the Faculty of Human Sciences University of Natal: Pietermaritzburg
- Renkçi-Taştan, T. (2016). "Sanat, doğa ve teknoloji ekseninde sanatçılar ve yapıtları". *İdil Dergisi* 5.19 (2016): 159-180.
- Sarioğlu-Demirörs, A. (2019). *Doğa ve ekolojik sanatın bütünleşik ilişkisi* (Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.
- Saygı, S. (2016). Çağdaş sanatta doğa algısı ve ekolojik farkındalık. *Sanat-Tasarım Dergisi*, 7, 7-13.
- Selçuk, E., & Ünay Selçuk, S. (2020). İçerideki doğa. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 6(1), 14-26.
- Ülüş, E.(2010). *Atilla Atar'ın taşbaskı (litografi) uygulamaları ve türk baskiresim sanatına katkısı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.
- Yazıcı, B. (2022). Doğa ile sanat arasındaki köprü: doğa metaforları. *Art-e Sanat Dergisi*, 15(29), 625-641.

İnternet Kaynakları

URL1:<https://www.invaluable.com/auction-lot/kim-berman-stripped-lowveld-plantation-i-135-c-59c44c9aa4> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL2:<https://www.invaluable.com/auction-lot/kim-berman-south-african-b-1960-mourning-our-futu-375-c-f3a4e87bfc> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL3: <https://www.atillaatar.com/eserler/8-kavaklar> Erişim Tarihi: 04.08.2024

URL4:<https://www.composition.gallery/art/april-gornik-remember-the-sabbath-day-1/> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL5:<https://tomhammick.com/work/garden-in-a-time-of-loss-ii> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL6: <https://www.printed-editions.com/artist/kiki-smith/fog-krakow-witkin-gallery-ifpda/> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL7: <https://www.printed-editions.com/artist/richard-long/river-avon-mud-drawings-mltpl-1/> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL8: <https://www.moma.org/collection/works/69664> Erişim Tarihi: 06.08.2024

URL9: <https://maryryangallery.com/artworks/memory-and-distance/> Erişim Tarihi: 05.08.2024

URL10: <https://maryryangallery.com/artworks/wakeby-night-3/> Erişim Tarihi: 06.08.2024

2025, 14 (1), 502-520 | Araştırma Makalesi

Urfalı Şair Abdî'nin Divançesinde Dinî ve Tasavvufî Muhteva

Mahmut Askeri Küçükkaya ¹

Öz

Divan şairlerinden Abdî 1857 tarihinde Urfa'da dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda iyi bir eğitim görmüş ve daha sonra memuriyet hayatına atılmıştır. Yazdığı yazı ve şiirlerle ilgi uyandırmış, Urfa'da ilim ve sohbet meclislerinde aranılan bir şahsiyet olmuştur. İlni ve mütevâzi kişiliğiyle halkın teveccühüne mazhar olmuştur. Gazel, kaside, mersiye, münacaat ve na't gibi edebî türleri dile getirmiştir. Dini ve tasavvuf meclislerinde şiirleri okunmuş ve birçok kişi tarafından ezberlenmiştir. Şair Abdî'nin dile getirdiği manzumelerin birçoğunda dinî ve tasavvufî unsurlar ağırlıktadır. Yetiştirdiği çevre ve yaşadığı tasavvufî hayata uygun gazel ve kasideler yazmıştır. Mensup olduğu tarikatın esaslarını ve meyilli olduğu tasavvufî neşveyi şiirlerinde dile getirmiştir. Gazel ve kasidelerinde dini ve tasavvufî unsurları nasihat ölçüleri içerisinde muhataplarına ulaştırmaya gayret etmiştir. Söylediklerini bizzat yaşayan Şair Abdî, yaşadığı zaman diliminde çok sevilmiş ve saygı görmüştür. Şair Abdî, manzumelerinde herkesin dikkatini çekecek bazı önemli öğeleri ele almıştır. Dini kitaplarda ve tasavvuf klasiklerinde ele alınan belli başlı konuları Divançesinde konu edinmiştir. Dile getirdiği bu unsurların başında Allah'ın sevgisine ulaşmak için elde edilmesi gereken hususlar gelmektedir. Allah'ın sevgisine mazhar olmak ve kulluk şuurunu ile Allah'a yakınlık kazanmak için ibadetlerin gerekliliği üzerinde durmuştur. Dünya hayatının geçiciliği ve ahiret hayatının ebediliğine işaret etmiştir. Beşeri ilişkilerde sevgi, saygı ve empati duyguları içinde davranmanın önemine işaret etmiştir. Sosyal hayatta ve insani ilişkilerde yapılması gereken ve her insandan istenilen güzel hasletlerin yaşanmasının gerekliliğine değinmiştir. Bu çalışmada Şair Abdî'nin manzumelerinde ele aldığı dini ve tasavvufî öğeler ve içinde barındırdığı duygu ve düşüncelerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şair Abdî, Divançe, Dini Öğeler, Tasavvufî Öğeler, İbadet.

Küçükkaya, M. A. (2025). Urfalı Şair Abdî'nin Divançesinde Dinî ve Tasavvufî Muhteva. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14 (1), 502-520. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1583110>

Geliş Tarihi	11.11.2024
Kabul Tarihi	21.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

2025, 14 (1), 502-520 | Research Article

Religious and Sufi Content in the Divançe of Poet Abdî From Urfa

Mahmut Askeri Küçükkaya ¹

Abstract

Abdî, one of the Divan poets, was born in Urfa in 1857. He received a good education in his childhood and later started his career as a civil servant. He aroused interest with his articles and poems and became a sought-after figure in scientific and conversation assemblies in Urfa. He gained the favor of the people with his knowledge and modest personality. He expressed literary genres such as ghazal, ode, elegy, munacaat and na't. His poems were recited in religious and Sufi assemblies and memorized by many people. Sufi and religious elements are at the forefront in many of the poet Abdî's poems. He wrote ghazals and odes in accordance with the environment in which he grew up and the Sufi life he lived. He expressed the principles of the sect to which he belonged and the Sufi enthusiasm to which he was inclined in his poems. He tried to convey the religious and Sufi elements he discussed in his ghazals and odes to his addressees within the limits of advice. Poet Abdî, who personally lived what he said, was loved and respected during his time. Poet Abdî discussed some important elements that will attract everyone's attention in his poems that he expressed with deep contemplation and knowledge. He discussed the main topics discussed in all religious books and Sufi classics in his Divançe. The most important of these elements he mentioned are the issues that must be achieved in order to reach God's love. He emphasized the necessity of worship in order to receive God's love and to gain closeness to God with the consciousness of servitude. It pointed out the temporaryness of worldly life and the eternity of the afterlife. He pointed out the importance of acting with love, respect and empathy in human relations. He touched upon the necessity of living the good qualities that should be done in social life and human relations and that are desired from every human being. In this study, it is aimed to reveal the religious and mystical elements that Poet Abdî deals with in his poems and the feelings and thoughts they contain.

Keywords: Poet Abdî, Divançe, Religious Elements, Mystical Elements, Worship.

Küçükkaya, M. A. (2025). Religious and Sufi Contents in the Divançe of Urfalı Poet Abdî. *Journal of Human and Social Sciences Research*, 14 (1), 502-520. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1583110>

Date of Submission	11.11.2024
Date of Acceptance	21.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Şair Abdî, Hz. Peygamber soyundan gelen Molla Musa-zâdeler diye bilinen bir aileye mensuptur. 1857 yılında Urfa'da doğdu (Ertan, 1997: 13; Saraç,1986: 7-8). Şair Abdî, ilk eğitimine 1870 yılında Urfa'da bulunan Dabakhane Medresesi'nde başlamış ve daha sonra Rüşdiye'ye gitmiştir. Burada eğitimini tamamladıktan sonra birçok yerde Tahrirat Kalemi ve Meclis Baş Kâtipliği gibi görevlerde bulunmuştur. 1887 yılında Hac ibadetini eda etmek için Hicâz'a gitmiştir(Saraç, 1986: 7-8. akt. Alpay,B. Şanlıurfa Şairleri (1986) 2-3.). Şair Abdî, Urfa'da tanınan "Karahekimler" ailesinden bir hanımefendi ile evlenmiş ve bu evlilikten Emin isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir. Oğlu, Osmanlı Ordusunda görev almış ve üsteğmen olmuştur(Ertan, 1997: 14).

Abdî'nin, şiir ve şaire değer veren Vali Said Paşa ile yakın bir dostluğu bulunmaktaydı. Vali Said Paşa Elazığ, Diyarbakır, Halep, Mardin gibi şehirlerde Valilik görevlerinde bulunmuştu. (Gür, 2010: 92-94) 1893 yılında Halep'e Vali olarak tayin edilirken, Şair Abdî'yi yanında götürmüştür. Şairimiz bir yıl kaldığı Halep'te kâtiplik görevini yürütürken Vilâyet Gazetesini de çıkarmıştır (Ertan, 1997: 13 ve Saraç,1986: 7-8).

Şair Abdî, Halep'te iken İstanbul'da bir kaza sonucu vefat eden oğlunun haberini alır almaz Urfa'ya dönmüştür. Oğlunun ölümünden çok müteessir olmuş ve hastalanmıştır. Uzun süren hastalığı neticesinde titreme illetine yakalanmıştır. Bir bardağı bile tek elle tutamayacak kadar hasta olan Abdî'nin şiirlerini yakın arkadaşları yazmıştır.

Abdî, ölüm döşeğinde iken, yanında bulunan arkadaşlarına son olarak bir gazel söylemiştir. Yanındakiler, Şair Abdî'nin ahîr demlerinde dudaklarında dökülen nağmelerini hemen yazmışlar. Bu olaya Urfa'da Müezzinlik yapan Hafız Mehmed Emin Adıyamanlı şahitlik etmiştir(Ertan, 1997, s. 114). Gazelin 1. 2. ve 5. beyitlerini Mehmed Emin Adıyamanlı naklederken, gazelin tümünü olaya şahit olan İsa İshakoğlu'da sözlü olarak beyan etmiştir (Ertan, 1997, doğru-yanlış cetveli).

1941 yılında Urfa'da vefat eden Abdî'nin kabri "Harran Kapı Mezarlığı"ndadır (Ertan,1997: 14). Hatırasına hürmeten ve ismini yaşatmak adına Urfa'da adına bir ilkokul yapılmıştır.

Şair Abdî'nin manzumelerini Mehmet Emin Ertan *Urfalı Şair Abdî* ismiyle yayınlamıştır. Çalışmamız için bu kitaptan yararlandık. Ele aldığımız beyit ve mısralara kitabın sayfa ve beyit numarası belirtilerek verildi. (Ertan,1997). Adil Saraç'ın *Urfalı Şair Abdî Hayatı Sanatı Eseri* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmadan da yararlandık (Saraç, 1986).

Abdî'nin şiirleri Divân'dan ziyade bir Divânçe şeklindedir(Ertan, 1997: 15). Divan edebiyatından etkilenen Abdî, şiirlerini bu minvalde yazmıştır. Abdî, Fuzulî (ö.1556), Bakî (ö.1600), Fehim (ö.1648), Urfalı Nabî (ö.1712), Koca Rağıp Paşa (ö.1763), Vehbî (ö.1809) gibi önemli şairlerin şiirlerine nazire yazan bir şairdir.(Saraç, 1986: 9-10). Bu çalışmada Abdî'nin dini ve tasavvufi unsurlar ile ilgili görüşlerini ele aldık. Şair Abdî'nin yaşadığı dönem ve diğer mutasavvıf şairler ile karşılaştırılmasının yapılması bu çalışmanın hacmini şüphesiz artıracaktır. Bu makalede Abdî'nin manzumelerini örnekleme seçiminde bulunarak, anlama dayalı şerh yöntemini kullandık. Dinî ve tasavvufi terimler konusu için ilgili eserlerden yararlanıp bunlarla ilgili Abdî'nin görüşlerini ele aldık.

1. Urfalı Şair Abdî'nin Tasavvufî Yönü

Abdî'nin manzumeleri incelendiğinde tasavvuf ehli bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Mesnevî hakkında yazdığı "Hakiki Gazel" adlı manzumesinde, Mevlevîyye tarikatına mensup olduğunu söylemek mümkündür.

Bî-habersîn 'Abdî'yâ sen kendi nefsinden henüz

Mesnevî'nin künhüne vâkıfdır ancak Mevlevî 73/5

Ertan, Abdî'nin bu ifadesinden dolayı Mevlevî olduğu kanaatindedir (Ertan, 1997, s. 21). Mevlevîyye, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1279)'ye nisbet edilen bir tarikattır. Belh şehrinde doğan Mevlâna, babası Bahaeddin Veled (ö. 628/1230)'in Belh'i terk etmesiyle birlikte beraberinde Konya'ya gelmiştir. Bahaeddin Veled, Konya'ya geldikten iki yıl sonra vefat etmiştir. Mevlâna, babasının vefatından sonra medrese tahsiline devam etmiştir. Özellikle dini ilimlerde önemli merhaleler kat etmiştir. Konya'da kendisine büyük bir rağbet gösterilmiştir. Daha sonra tasavvufa yönelen Mevlânâ, babasının halifesi ve Kübrevîyye tarikatına mensup Seyyid Burhâneddîn Muhakkık Tirmizî (ö. 639/1241)'ye intisab etmiştir. (Türer, 2018, s. 171). Mevlevîyye tarikatı, Mevlânâ'dan sonra "Çelebi" ünvanı ile bilinen kişilerce irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Üst tabaka insanları içerisinde yaygınlık göstermiş, birçok devlet adamının mensup olduğu tarikat olarak ün kazanmıştır. Mevlevîyye'nin Konya dışında, İstanbul, Bursa, Halep, Şam, Kahire ve Balkanlarda önemli merkez ve Mevlevihâneleri kurulmuştur. Mevlevîyye'nin ayırt edici semâ ve çile olmak üzere iki önemli özelliği vardır. Semâ, dönerek yapılan bir ayındır. Semâ sırasında ney ve kudüm çalınır. Çile ise 1001 günlüktür (Yılmaz, 2017, s. 251-252). 1926'da çıkarılan bir kanunla Mevlânâ ve Hacı Bektâş-ı Velî'nin türbeleri müze olarak kabul edilmiştir. Mevlânâ'nın vefat yıldönümlerinde Konya'da "şeb-i arus" törenleri düzenlenmektedir. Bu törenlere binlerce insan katılmaktadır (Tanrıkorur, 2004, Cilt 29, s. 468-475). Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr, Mecâlis-i Seb'a, Fihi mâ-fihi ve Mesnevî gibi önemli eserleri vardır.

Mevlânâ'nın *Mesnevî'si*, tasavvufun hemen hemen bütün konularını içinde barındıran önemli bir eserdir. Mevlânâ'nın bu eserinin diğer mesnevilerden farklı olduğunu belirtmek için *Mesnevî-i Ma'nevî*, *Mesnevî-i Mevlevî* ve *Mesnevî-i Şerîf* gibi isimlerle de anılmıştır (Öngören, 2004, cilt 29, s.441-448). Mesnevî, 25.700 beyitten oluşan, nazım şekli mesnevi tarzında olan muhteşem bir eserdir. Mesnevî'nin dikkat çeken konularının başında ilahi aşk, tevazu, hoşgörü, sabır ve insan sevgisi gibi öğeler gelmektedir (Akot, 2020, s. 209).

Şair Abdî, Mesnevî için söylediği gazelinde; manevi feyiz sırlarını almak isteyen için Mesnevî'nin mürşid-i kâmil olduğunu söyler:

Hak'dan almak isteyen esrâr-ı feyz-i ma'nevî

Mürşid-i kâmilidir insana kitâb-ı Mesnevî 73/1

Mesnevî, sufi çevrelerince büyük bir kabul görmüş ve Kur'an-ı Kerim'in bir açıklaması ve ilham-ı ilâhî'nin kıymetli bir semeresi olarak değerlendirilmiştir (Alkış, 2022, s. 99). Abdî, Mesnevî'deki her sözün Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden alındığı ve Hadis-i Şeriflerin manasını ihtiva ettiğini ifade etmektedir:

Her kelâm muktebis âyât-ı Kur'âniyeden

Hem ehâdis-i Resul-i Kibriyâ'ya muhtevi 73/2

Şairimiz, Mesnevî'nin her beytinin ince ve güzel konuşma yapısına ışık tutarken, her mısraında aşk güneşinin aydınlığı bulunduğunu söyler:

Nükte bünyâna verir her beyti ders-i ma'rifet

Mündemic her mısra'ında mihr-i 'aşkın pertevi 73/3

Mesnevî'nin ince işaretlerini anlayan kişinin ulaşmak istediği yere kavuşacağını söylerken, Mevleviyye'ye intisab eden ve seyr ü sülûkta bulunan salîkîn gaflette kalmayacağını belirtir:

Menzil-i maksuda ermez mi rümûzın fehm eden

Gafil olmaz bu tarik-ı müstakimin reh-revi 73/4

Şair Abdî, kendisi de dâhil herkesin Mesnevî'yi gerçek manada anlayamayacağını söylerken, Mesnevî'nin asıl hakikatlerini ancak Mevlevî tarikatına mensup olanların bileceğini ifade etmektedir:

Bî-habersîn 'Abdî'yâ sen kendi nefsinden henüz

Mesnevî'nin künhüne vâkıfdir ancak Mevlevî 73/5

Şair Abdî'nin manzumelerinde melametilik yönünün olduğu da görülmektedir. Melâmetiyye, Hamdun Kassâr'a (ö. 271/884) nisbet edilen bir tasavvuf neşvesidir. Melâmetiyye mensupları, insanların kendilerini beğenmeleri için dış görünüşlerine önem vermeme, iç dünyalarını temizleme niyetiyle Allah'a hakiki anlamda yönelme, iyiliklerini gizleme ve kötülükleri açığa çıkarma halini yaşayan kişiler olarak tanınmışlardır (DİA, 2004, cilt 29, s. 25-29). Melâmetiyye, 9. asırda Horasan bölgesinde yaygınlık kazanan bir tasavvufi anlayıştır. Dini duygu ve düşüncüyü içtenlikle yaşamak isteyen sufi meşrepli kişilerin gösterdikleri ve yaşadıkları bir hayat tarzıdır. Hata ve kusurlarını başkalarına açıklama ve gösterme konusunda sakınca görmezler. "Hiç kimsenin kınamasından korkmazlar" (Maide: 5/54). Ayetindeki "kınananlar"ı kendileri için kullanmışlardır (Akot, 2020, s. 213). Aşk ve cezbeyi üstün tuttıkları için kendilerine "Şattar" da denilir. Melâmiyye, bir tarikat olmaktan daha çok bir yaşam şeklidir (Kırkkılıç, 1996, s. 300). Melâmetiyye, ilk, orta ve son dönem şeklinde üç aşama göstermiştir. Hamdun Kassâr'dan sonra orta dönem Melâmetiliği Bıçakçı Ömer Dede Sikkîni (ö. 880/1475), son dönem Melâmetiliği ise, Muhammed Nürü'l-Arabî (ö. 1305/1888) vasıtasıyla devam etmiştir (Gölpınarlı, 2000, s. 162-175).

Şair Abdî, insan-ı kâmil olmak için melamet yoluna girdiğini ve bu yolda yürüdüğünü söyler:

Minhâc-ı hakikatde giden erdi murada

Biz râh-ı melâmetde nigah-bân-ı kemâliz 76/2

Şair, Melâmeti'lerin Allah'ın lütuf kapısında birer zayıf kul olup, hal ehli olduklarını belirtir:

Bir 'abd-i za'ifiz der-i lutfında Hudâ'nın

Hallâk O'dır ancak biliriz hâiz-i hâliz 76/3

Şair Abdî, Melâmetiyye'ye mensup birçok kişinin nefsinin yok etmeyi başardığını söyler. Kendisinin de nefsiyle mücadelede bulunduğunu belirtir:

Oldı niceler nefsi helâk etmeye mazhar

Bu arsada biz na're-zen-i ceng ü cidaliz 76/4

2. Divançe'de Dinle İlgili Hususlar

Abdî, Divançesi'nde ibadet ve ahlaka dayalı dini bir hayatın yaşanması için bazı dinî hususları dile getirmiştir.

2.1. İbadet ve Gece İbadeti

Şair Abdî'nin düşünce dünyasında geceler önemli bir yer tutar. Gecelerde Allah'ı tefekkür ve zikretmenin feyzini şiirlerine yansıtmıştır. Şair Abdî için hayat, gece de devam etmiş gibidir. Ona göre gece; kendini bulma vaktidir. Bütün niyaz ve talebini Allah'a arz etme zamanıdır. Allah'a gereği gibi kulluk yapma hususunun yanında, nafile ibadetlere de önem vermiştir. Özellikle herkesin uyuduğu ve sessizliğin hâkim olduğu gecelerde, tefekkür ve ibadetle Allah'a ulaşmanın yollarını arar. Cenab-ı Hak bir Hadis-i Kudsi'de " *Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder, sonunda sevğime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum...*" (Buhârî, Rikak 38.) buyurmuştur. Şair Abdî'nin, bu Hadis-i Kudsi'de bildirilen Allah'ın rızasını kazanmak için nafile olan gece ibadetine büyük önem vermiştir. Allah'ın rahmet ve merhametinin gecenin her anında yağdığını, hakiki şan ve şeref sahibi olmak isteyenin gecelerini uyanık geçirmesi gerektiğini söyler:

Ey gafil uyan var şeref-i şân gecelerde

Rahmet yaşıyor 'âleme her an gecelerde 71/1

Allah'ın lütuf ve ihsanına mazhar olmak için gece uykusundan vazgeçilmesi gerektiğini ifade etmiştir:

Uykuya dalıp Hazret-i Mevlâ'yı unutma

Ta ki olasın lutfına şâyân gecelerde 71/2

Şair Abdî, mükemmellik noktasına ulaşmak isteyen için, gecenin seher vaktinde sınırsız feyz olduğunu söyler:

Vâsil olayım dersin eğer evc-i kemâle

Yoktur seherin feyzine pâyân gecelerde 71/4

Şair Abdî, kuşların gece ötüşleriyle Allah'ı zikrettiklerini bundan dolayı kuş civıltılarının can kulağıyla dinlemeyi öğütler:

Mürgân-ı nevâ-sâzi işit can kulağıyla

Allah'a eder zikr-i firâvan gecelerde 71/5

Abdî "ne isteğin var ise Allah'tan iste" der. İnsanın, herkesin uykuda olduğu bir vakitte yapacağı niyaz ile istediklerine kavuşacağına inanır:

'Abdî ne murâdın var ise iste Hudâ'dan

Maksûduna nâil olur insân gecelerde 71/7

Gecelerde Allah'ı unutmanın gaflet olduğunu söyleyen Şairimiz, tefekkür ve zikir fırsatının kaçırılmamasını hatırlatır:

Gafildir eden Hâlık'ı nisyân gecelerde

Fevt etmeli mi fırsatı inşa gecelerde 72/1

Şair Abdî, Allah'ın cemalini görmek isteyen gecenin bütününe uykuda geçirmemesini söyler. Mehtabın aydınlığının gece karanlıklarını ışıklandırdığını bildirir:

Ey tâlib-i didâr-ı Hüdâ kalk ne yatarsın

Mehtâb-ı felek oldu nümâyân gecelerde 72/2

Gece gözyaşı dökerek, Allah'a yalvarmanın, istek ve arzuların ihsan edilmesine sebep olur:

Yatma akıdıp gözyaşını Hakk'a niyâz et

Mâtlubuni Mevlâ eder ihsân gecelerde 72/3

Allah'ın vereceği hediyeden mahrum kalınır mı hiç? Gecelerde Allah'tan yardım isteyen kişiye bütün sıkıntılar kolaylaşır.

Mahrûm mı kalır mevhibe-i Hazret-i Hakk'dan

Her müşkil olur talibe âsân gecelerde 72/4

Arif isen eğer, geceleri bütün mahlûkatın Allah'a nasıl şükrettiğini can kulağıyla işitirsin, der:

'Arifsen eger sâmi'a-i cân ile gûş et

Mahlûk ediyor Hâlık'a şükran gecelerde 72/5

Abdî, gece olunca, bir melek Allah'ın ihtiyacı olanlara hacet kapısının açıldığını, bütün yaratılmışlara bildirdiğini söyler:

Hâcet kapusını açdı deyu Hâlık'ı zî-şân

Mahlûka eder bir melek i'lam gecelerde 72/6

2.2. Haramlardan Kaçınmak

Şair Abdî, Allah'ın yasakladıklarından kaçınmak, günah işlememek, harama girmek hususunda çok duyarlıdır. Şair Abdî, feyiz almak, yani manen istifade etmek isteyen gaflet uykusundan uyanıp Allah'ın emirlerine sarılıp, yasaklarından sakınmasının gerektiğini söyler:

İmtisâl et emr-i Mevlâ'ya menâhiden sakın

Feyiz-yab olmak dilersen hâb-ı gafletden uyan 70/2

Şair Abdî, dini öğüt olarak özellikle haram ve yasaklar konusunda önemli uyarılarda bulunmuştur. Bunların başında haram olan yemek ve içmek gelir. Edep içinde

davranılmasını öğütler. Her türlü müstehcen davranışların terk edilmesini ister. Özellikle cahil kimselerle arkadaşlığın yapılmamasını da önerir.

Haram yeme içme sakın

En güzel âdabı takın

Cahillere olma yakın

Terk eyle her müstehceni 242/3

Gizli ve açıktan günah işlememeyi, ak iken yüzü kara olmamayı ifade eden Şair Abdî, Allah'ın her şeyi gördüğünü hatırlatırken, insanın eteklerini pis su ile kirletmemesini yani günahlara dalmamasını söyler.

Gizli 'ayân etme günah

Akken yüzün etme siyah

Her ettiğin görür Allah

Çirk-âb'a sürme dâmânî 242/4

Şair, her zaman ve her yerde Allah'ın emirlerini yerine getirip Allah korkusuyla yasaklarından kaçınmayı önerir:

Emr-i Mevlâ'ya müdâm et imtisâl

Nehye meyl etme Hudâ'dan ha'if ol 144/2

2.3. Amel-i Sâlih

Amel-i sâlih, dinde yapılması emredilen iyi ve hayır kazandıran işlerdir. Dinimizde amel-i sâlih; farz, vâcip, sünnet, müstehap veya mendup sayılan emir ve tavsiye edilen fıkhi konulardır. Amel-i sâlih işleyenlere büyük sevap verileceği Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde geçmektedir.

Şairimiz, Ey gönül! ahirette insandan şöhret namına bir şey istediklerini sanma. Mahşer günü, dünyadaki rütbelerden olan şah ve emirliği de istemezler. Ebedi olan ahiret yurdunda, dünyaya değer vermezler. Mü'min olan kişiden ancak çokça hayırlı amel isterler, der:

Sanma 'ukbâda gönül nâm-ı şehir isterler

Rûz-ı Mahşerde ne şâh ne emir isterler 75/1

Ehl-i dünyaya bekâda i'tibar etmezler

Mü'mininden 'amel-i hayr-i kesir isterler 75/2

İman hakikatının sadece dil ile ikrar edilmesinin yeterli olmadığına işaret eden Şair Abdî, gerçek feyiz ve inanç lezzetinin temiz bir kişilik ve kalp ile mümkün olduğuna işaret etmektedir:

Pertev-i nûr-ı Hudâ dilde tecelli istemez

Feyizyâb olmak için pak-i hamir isterler 75/3

2.4. Cömertlik

Cömertlik, mü'minin en güzel ve bariz vasfıdır. İslam'da cömertlik Allah rızası için yapılır. Gösteriş ve başkalarının hoşuna gitmesi için yapılmaz. Çünkü cömertlik ahlakî bir fazilettir.

Şair Abdî, cennetin cömertlerin yeri olduğunu söylerken, tarihte cömertliğiyle meşhur olan Hâtîm et-Tâî'nin sofrasının her zaman açık olduğunu söyler. Hâtîm et-Tâî, İslamiyet'ten önce yaşayan ve cömertliğiyle ün yapan bir şairdir (Tülücü, 1997,472).

Eshiyânın yeridir Cennet-i a'la 'Abdî

Sofrasın halka açardı her zaman Hâtîm-i Tâî 80/5

2.5. İyilik ve Hayır Yapmak

İyiliğin kelime anlamı “ üstün olmak, iyi olmak, iyilik etmek” anlamlarını ifade eden hayır kelimesi ile eşdeğerdir. (Çağrı, 1998,s. 43). İyilik ve hayır yapmak, dinimizin emrettiği ahlakî ve vicdani boyutu olan bir konudur. İyilikte bulunmak ve hayır işlemek vicdan ve şuurun birlikte karar verdiği bir eylemdir.

Şanslı ve mesut olan kişinin insanlara ihsanda bulunduğuna işaret eden Abdî, iyilik taraftarı olanın Allah dostlarının sevgisini kazanma yoluna gireceğini ve sonuçta Allah dostlarının muhabbetini kazanacağına işaret eder:

Tâî-i mes'ud olan 'abidlere ihsân eder

Tâlib olsan da gönül versin sana feyz-i cezîl 81/2

2.6. Ölüme Hazırlanmak

Şair Abdî, akıllı insanın bu dünyada ebedi olarak kalmayacağını bilmesi gerektiğini hatırlatır. Akıllı bir insan, her zaman ölüme kendini hazırlamalıdır. Kalbini Allah'ın dışındaki her şeyden arındırmalıdır. Bir gün ölüm uçağının geleceğini ve fırsat vermeyeceğini belirtir:

Mâsivâdan kalbini pâk et eğer 'akil isen

Hâzır ol peyk-i ecel bir gün gelir vermez aman 70/3

Genâb-ı Hak'ın, Kur'ân-ı Kerim'de “ Her şey yok olacaktır” buyurduğunu söyleyen Abdî, bu dünya'nın hiç kimseye kalmayacağını, yaşlı ve genç herkesin gideceğini ifade eder. Abdî'nin belirttiği ayet-i kerime Kur'ân-ı Kerim'de şöyle geçmektedir: “ Allah ile birlikte başka bir tanrıya yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz” (Kasas Suresi: 28: 88).

Hakk kelâmında buyurdu “Küllî şey'in hâlîk”

Bu cihan bir kimseye kalmaz gider pir ü civân 70/4

Şair Abdî, Allah'ın rızasını kazanmaya gayret edilmesini ve verdiği ömür sermayesini yok yere harcamamasını öğütler:

Arif ol 'Abdî rızâ-yı Hakk'ı tahsil et müdam

Nakd-i 'ömrü yok yere sarf eyleyib etme ziyân 70/5

Misafirhane olan dünyaya aldanmamasını, sonunda yıkılacak olan bu dünyadan kendisinin de gideceğini yani öleceğini söyler:

Sakın aldanma 'Abdî misafir-hânedir dünya

Edersin 'akibet sen de bu virân-hâneden rihlet 69/4

3. Urfa'lı Şair Abdî'nin Dile Getirdiği Tasavvufî Unsurlar

Tasavvufî birçok makam ve hal terimleri bulunduğu halde Şair Abdî; tefekkür, havf-recâ, takva, zikir, tevbe, muhabbet, fenâ, bekâ, uzlet ve kalp kırmamak gibi kavramları ele almıştır.

3.1. Tefekkür

Şair Abdî'nin dile getirdiği tasavvufî terimlerden biri de tefekkürdür. Bir konu veya bir şeyin âkibeti hakkında düşünmek anlamına gelen tefekkür; fikr kökünden türeyen bir kelimedir (Ensârî, 1299-1308, fkr.md). Tefekkür; birçok âyette teşvik edilen bir eylemdir. Kur'ân-ı Kerim'de düşünülmesi gereken konuların başında mükemmel bir şekilde yaratılan Kâinat ve içindekiler gelmektedir. Bu tefekkür emri, kalben ve düşüncenin en ince ayrıntısı ile varlık dünyasının yaratılış gayesini bilmek içindir. Tefekkürün asıl konusu sonsuz kudrete mâlik olan Allah ile yarattığı âlem ve içindekilerdir. Kur'ân-ı Kerim'de: "Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde, Allah'ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaşmış olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı? Ona değilse hangi söze inanacaklar?" (A'raf: 7/185) buyurulmaktadır. Hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığını düşünmek ve ibret almak için: "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler) "Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!" (Al-i İmrân: 2/190-191) buyurulmaktadır.

Tefekkür, Allah'ın yaratıkları ve sıfatları hakkında yapılmalıdır. O'nun zatı ile ilgili tefekkür etmek doğru görülmemiştir (Yetik, 1992, s. 187).

Abdî, Allah'ın kudretinden yarattığı muhteşem ve mükemmel varlıkların mahiyetini tefekkür edenin, Allah'ın kurbiyetine yani yakınlığına ve rızasına kavuşacağını belirtir:

Tefekkür eyleyen âsâr-ı sun'-ı Hazret-i Hakk'ı

Conâb-ı Kibriyâya eylemez mi kesb-i kurbîyyet 69/3

Şairimiz, gaflet içinde olan insanın Kâinat'a dikkatlice baktığında yeryüzü ve gökyüzünün Allah'ın varlığını ve birliğini bildiren bir marifet kitabı olarak göreceğini söyler:

Kâ'inaâta kıl nazar ey merd-i gâfil sen hemân

Bir kitâb-ı ma'rifetdir bak zemîn ü asumân 70/1

Şair Abdî, feyizli olmak isteyen için gaflet uykusundan uyanması için Allah'ın yasaklarını yani nehy'i-l an'il-münkerden sakınması ve Allah'ın emirlerini tutması ile mümkün olduğunu belirtir:

İmtisâl et emr-i Mevlâ'ya menâhiden sakın

Feyiz-yab olmak dilersen hâb-ı gafletten uyan 70/2

Kâinat'ın yaratılışında Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden delil ve bürhanlar hakkında Kur'ân-ı Kerim'de şöyle bildirilir: "Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökte yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır." (Bakara 2/164).

Şair Abdi, idrak ve kavrama gözüyle yeryüzü ve gökyüzüne bakanların, Allah'ın varlığına ve vahdaniyetine işaret eden delilleri göreceklere ifade eder:

Bakanlar dide-i idrâk ile arz-ı semâvata

Hudâ'nın birliğin te'yid eden bürhânı görsünler 78/3

3.2. Havf ve Recâ

Havf sözcüğü, Allah korkusu ve ahiretle ilgili endişe ve korkulardan dolayı kalbin sıkıntı çektiği anlamına gelen bir terimdir (Kara, 1997, 16: 528-531). Havf, korkmak; recâ ise ümitli olmaktır. İmanın korku ve ümit arasında bulunması, sıhhatinin şartlarından biri olarak kabul edilmiştir. Herhangi bir konu ve meselede insanı rahatsız eden, korkuya sevk eden bir unsurun kalbe yerleşmesine havf denir. İnsanın duygu ve düşüncesine ferahlık ve sevinç veren bir şeye ise ümit adı verilir (Yılmaz, 2017, s. 210). İnsan, günahların çokluğundan Allah'tan korkar. Çünkü Allah'ın azabı ve cehennem şiddeti korkunçtur. Bu da insana korku verir.

Tasavvufi bir terim olan recâ, kulun Cenâb-ı Hakk'ın rahmet ve keremini düşünüp güvenmesi ve ümit içinde olması demektir (Uludağ,1996: 229,430.- 2007,s.502). Recâ kelimesi, kulun Allah'ın rahmetinin büyüklüğü ve genişliğini düşünmesi, Allah'ın lütuf ve keremine dayanması, neticenin iyi ve güzel olacağını düşünerek sevinç duyması, Allah'ın celâl sıfatını cemâl olarak görmesi şeklinde ifade edilmiştir (Kuşeyrî, 2009, s. 179).

Şair Abdî, manzumelerinde havf ve recâ konusunu dile getirirken, havf'ın yani Allah korkusunun hatırdan çıkmaması için gece ve gündüz zikirle meşgul olmanın gerekliliğini ifade eder:

Hâtırından çıkmâsın havf-i İlâhi her zamân

Düşmesin asla dilinden rûz ü şeb zikr-i Celîl 81/6

Cenâb-ı Hak, mü'minlere Allah'ın rahmetinden ümit kesmemelerini emretmiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de bu husus: "De ki, (Allah şöyle buyuruyor): (Ey kendi aleyhlerine olarak günahla haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir." (Zümer 39/53). Abdî de, recâ ile ilgili beyitlerinde Allah'ın rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiğini belirtir. Günahkârların hata ve suçlarını Allah'ın örteceğini, bağışlayacağını ifade eder.

Rahmetinden Hâlık'ın kat' etmeyen ümidini

Mücriminin cürmün ancak saklayan settârdır 74/3

Abdî, Allah'ın rahmetinin bol ve geniş olduğunu ifade etmek için, rahmet deryası dalgalarının birbirini takip ettiği şeklinde tasvir eder. Gafûr olan Allah'ın, günah işleyenlerin çoğunu af ettiğini söyler:

Mevc-i deryâ-yı rahmet birbirin ta' kib eder

Çok kebâ'ir ehlini mağfur eden Ğaffardır 74/4

Şair, bir nefeslik zaman diliminde dahi Allah'ın rahmet kapısından ayrılmadığını, yaptığı hatalarının döktüğü istiğfar gözyaşları ile yok olacağını yani affedileceğini belirtir:

Yüz çevirmem 'Abdî'yâ dergâh-ı Hakk'dan bir nefes

Cürmimi imhâya hâdim eşk-i istiğfârdır 74/5

Abdî, ahiret yurdunda Allah'ın rahmetini görmek isteyenlerin, bu dünyada Allah'ın lütfundan ümitlerini kesmemelerini öğütler:

Bu dünyâda ümidin kesmesinler lutf-ı Mevlâ'dan

Yarın dâr-ı bekâda rahmet-i Rahmân'ı görsünler 78/2

Şair Abdî, günahkârların bile Allah'ın rahmetinden ümitlerini kesmediklerini, günahlarından tevbe ve istiğfar ile büyük sevap istediklerini belirtir:

Müznibinler rahmet-i Hak'dan bî-ümid olmazlar

Tâ'ibin-i ma'siyet ecr-i kebir isterler 75/4

Şair, günah deryasına düşmemek için çok dikkatli olmak gerektiğini zira dönme dolaba düşenin kurtulmak için birisinin elinden tutmasını, kurtarmasını beklediğini söyler:

Dalma deryâ-ı zünûba ihtirâz et 'Abdî

Çarh-ı girdaba düşenler dest-i gir isterler 75/5

3.3. Takva

Takva'nın kelime anlamı; korkmak ve sakınmak demektir (Cürcânî, 2007, s. 129). Takva, tasavvufî anlamda kalbi günahlardan temizlemektir. Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve cezadan kurtulmak manalarına da gelir (Yılmaz. 2017, s.156). Kur'ân-ı Kerim'de: " Her kim, Allah'a ve peygamberine itaat eder, Allah'tan korkar, O'nun azabından sakınırsa, işte böyleleri muradlarına erecek olanlardır" (en-Nûr:24/52) buyurulmuştur.

Şair Abdî, Allah'ın emir ve nehiyleri dairesinde hareket etmek ve kulluğun gereği olan ibadet bilinci içinde olmanın gerekliliğine işaret etmiştir. Allah'tan korkmanın, imanın kuvvet ve derecesini arttıracığını, özellikle gece ibadetinin takvayı ziyadeleştireceğini ifade eder:

Fevt etme dem-i fırsatı et Hakk'a ibâdet

Takvâ ile kuvvet bulur imân gecelerde 71/3

3.4. Zikir

Zikir, anımsamak, hatırlamak anlamındadır (Ferâhidî, 2005, s. 320). Zikir dil ve kalp ile Allah'ı anmak ve hatırlamak demektir. Allah'ın verdiği sayısız nimetlerine karşılık hamd ve şükürde bulunmak, O'nun azamet-i kibriyâsını tesbih etmek, ulûhiyet ve

rabbaniyetini tefekkür ederek tekbir getirmek zikrin temelidir. Kur'ân-ı Kerim'de: “ *Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma*” buyrulur (el-A'raf: 7/205). Zikir, dil, kalp ve eylemle yapılır. Dil ile zikir, Allah'ın esmâsını yani isimlerini, O'nun sıfatlarını düşünerek zikretmek ve tesbih etmektir. Kalp ile zikir, hayatının her anında ve her hareketinde Allah'ı hatırlamak ve düşünmek demektir. Eylem ile zikir ise; Allah'ın isteği ve iradesine göre yaşamaktır(Kur'an Yolu, 1: 237-238).

Şairimiz zikrin belli bir zamanı olmadığını ifade edercesine, gecenin sessizliğinde, Allah'ı zikreden kuşların ötüşlerini can kulağıyla dinlenilmesini ve bundan ders alınmasını söyler:

Mürgân-ı nevâ-sâzi işit can kulağıyla

Allah'a eder zikr-i firâvân gecelerde 71/5

Şair Abdî, bitkilerin ve çeşitli canlıların gece Allah'ı zikrettiğini ve şükrettiklerini söyler. Her şeyin Allah'ı zikir ve tesbih konusunda Kur'ân-ı Kerim'de: “ *Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder. O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.*” (İsra 17/44)

Bî ruh iken enva'-ı nebâtât-ı cemâdât

Hallâk'a hemen etmede şükran gecelerde 71/6

Şair Abdî, bütün dilek ve isteklerin tazarru ve niyaz ile Allah'a yapılan yakarışlarda elde edileceğine inanır. Özellikle geceleri, hayatın sakinlik ve sessizliğinde, ürperen bir kalp ile Allah'a yakarıştı ve zikretmenin önemini dile getirir:

Abdî ne murâdım var ise Hüdâ'dan

Maksûdına na'il olur insân gecelerde 71/7

3.5. Tevbe

Tevbe; günahları terk ederek, bir daha işlememektir. Allah'a rücu etmektir. Gaflet, günah ve hatadan dolayı hesaba çekileceğini bilerek, bir daha yapmamak manasını da içine alır. Tevbe'de pişmanlık büyük rol oynar. Günah işlediği halde pişmanlık duymayan birisinin tevbe etmesi düşünülemez. Tasavvufta tevbe konusu birçok değişik şekilde tarif edilmiştir. Sehl et-Tüsterî: (ö. 283/896) “ *Tevbe kulun günahını unutmamasıdır*” derken, Cüneyd-i Bağdâdî: (ö.297/909) “ *Kulun günahını unutmamasıdır*” şeklinde tarif etmiştir (Kelâbâzî, (1979), 92.; Kuşeyrî, (2009, s. 145). Tevbenin üç tane şartı vardır. Bunlardan birincisi pişman olmak, ikincisi, Allah'tan af dilemek, üçüncüsü günah işlemekten vazgeçmektir (Herevî, 1988: 13-4.; Akot, 2020, 83).

Şair Abdî, delâlet yolundan gittiğini hata ve günahlarından dolayı perişan olduğundan çaresiz kaldığını dile getirir. Allah'tan kendisine bir kurtuluş yolunu bahşetmesini, af etmesini talep eder:

Kaldım nideyim râh-ı dalâletde perişân

Bî-câre gönül senden umar çâre İlâhî 79/2

Abdî, yaptığı hata ve işlediği günahlardan dolayı birçok beyitte pişmanlığını dile getirmiştir. Nefsin hevasına tabi olup günah işleyenle aynı yolda yürümek istemediğini

söyler. Böyle kişilerle yürüdüğünden diken dolu vadilere yani günahlara düştüğünü belirtir:

Hem-râh olamam nefs-i hevadara İlâhî

Uğratdı beni vâd-i pür-hâra ilâhi 79/1

Mahşer gününde amel defterinin yüzüne çarpmamasını isteyen Şair Abdî, Allah'tan işlediği hata ve günahlardan dolayı yüzünü kara kılmamasını ister:

Urma yüzüme defter-i a'mâlimi yâ Rab

Etme yüzümü cürmüm ile kara İlâhî 79/3

Şair, ibadetlerinde birçok kusur ve eksikliklerin olduğunu itiraf ederken, Allah'ın rahmet ve merhametine sığınmakta ve vücudunun cehennem ateşinde yakılmamasını istemektedir:

Çoktur sana ifâ-yı ibâdette kusûrum

Rahm eyle bana yakma tenim nâra İlâhî 79

Şair Abdî, hesap gününde durumumu, halimi kime arz edeyim derken, ancak cömert ve ikram sahibi Allah'ın kendisini düştüğü gam ve sıkıntıdan kurtarmasını talep eder:

Mahşerde kime 'arz edeyim hâlimi 'Abdî

İbzâl-ı kerem eyle bu şam-hâre İlâhî 79/5

3.6. Muhabbet

Tasavvufta bir manevi hal olarak kabul edilen muhabbet, Allah'ı sevmek ve sevgisine, rızasına kavuşmak olarak kabul edilmiştir. Muhabbet manevi makamların birincisidir. Kuşeyrî, muhabbeti tasavvufun esasları olarak kabul etmiştir (Kuşeyrî, 2009, s. 342). Şair Abdî, muhabbet ehli olan âşıkların, cennette Cenab-ı Hakki görmeye layık olduklarını belirtir:

Likâ'ullâh'ı görmek isteyen 'aşıklara 'Abdî

Sezadır bâğ-ı Cennette ulu sultânı görsünler 78/5

Likâ, sözlükte "görüşmek, kavuşmak, karşılaşmak" anlamına gelir. Daha çok bu kelimeye "hadis ilminde öğrencinin hocası ile arada hiçbir aracı olmadan ders alması" şeklinde anlam verilmiştir (Polat, 2003, s. 27: 189). Şair Abdî, bu kelimeyi Allah ile karşılaşma ve buluşma anlamında kullanmıştır.

Şair Abdî, muhabbet yolunda olduğunu iddia eden kişiye eğer gerçek ve hakiki âşık isen aşk ateşiyle yanıp tutuşmasını söyler. Ateşböceği yanmadığı müddetçe, fitil denilen ateş tutuşturucu onu yakmaz demektir:

Nâr-ı 'aşka yan tutuş eger 'aşık-ı sâdik isen

Yanmadıkça âteşe pervâneyi yakmaz fitil 81/3

Aşk derdine düşenin, gece yapacağı tefekkür ve ibadetlerin neticesinde derdine derman bulacağını belirtir:

Abdî maraz-ı 'aşka giriftâr olan âhir

Elbette bulur derdine dermân gecelerde 72/7

3.7. Fenâ

Fenâfillah; müridin kendi vasıflarından uzaklaşıp, Allah'ın sıfat ve vasıfları ile bezenmesi halidir. Bir başka anlamda Allah'ta fânî olma durumudur. (Yılmaz, 2017, 217) Abdî, fenâfillah makamına ulaşan kişinin ilahi aşkın manasını bileceğini ifade eder:

Dilâ bu aşk-ı sevdây-ı fenâ'fillâh olandan sor 77/1

Şairimiz, iç tecrübeyle kesin bilgi olan hakk'al-yakîn (Akkot, 2020, 65) makamına ulaşan bir kişinin geçici olan dünya hayatına değer ve kıymet vermediğini belirtir. İnsanın, dünya ve içindekilerinden elini yıkamasıyla yani düşünce itibariyle rağbet etmemesiyle gerçek izzet ve şerefe kavuşacağını söyler:

Hakâyık-bin olan dâr-ı fenaya eylemez rağbet

Cihandan dest-i şû olmağla insana gelir 'izzet 69/1

3.8. Bekâ

Tasavvufi bir terim olan bekâ, insanın günah ve hatalardan uzaklaşıp fena makamına ulaşması ve Hak ile birlikte olması anlamına gelir. Bekâ makamına ulaşan insanda nefsin hile ve kötülükleri barınmaz. Kişi bütünüyle iyi ve güzel hasletlerle mücehhez olur. Her daim Hak ile beraber olur (Schimmel, 2001: 148-151; Kelâbâzî 1979: 183-190).

Şair Abdî, rehber ve delilsiz olmadan Kâbe'ye varmanın mümkün olmadığını ifade eder. Saadet yoluna ulaşmak isteyenin Hak ile beraber olma mertebesine ulaşanlardan sorulması gerekir:

Delilsiz Ka'be-i maksuda varmak gayr-i kabildir

Sa'adet râhını 'Abdî bekâ bi'llâh olandan sor 77/5

3.9. Uzlet-İnziva

Uzlet, inziva yalnız kalmak, tek başına bir yere çekilmek demektir. Sâlik'in mahlûkattan içtinab edip Hakk'a yaklaşmasıdır. Bu da yalnızlığa çekilip derin bir tefekkür ve zikir ile meşgul olmak demektir. Halvet ve uzlet eş anlamlı olarak görülse de, Sühreverdi halveti başkalarından ayrılmak, uzleti ise kişinin nefsinden, arzularından ve Allah'tan uzaklaştıran her şeyden uzaklaşmak olarak ifade eder (Sühreverdi, 2010, 547).

Şair Abdî, takva sahibi kişilerin inziva yani uzleti seçtiklerini belirtirken yalnız başına kalmanın bir hikmeti olduğunu ifade eder:

Gürûh-ı etkiyâya ihtiyâr-ı inzivâ yeğdir

Harîm-i kûşe-i vahdette vardır başka bir hikmet 69/2

3.10. Kalp Kırmamak

Şair Abdî, Dünyada kalp kırmayan birisinin, Cennet'te bulunan selsebil suyundan bardak bardak içeceğini ifade eder. Selsebil, cennette bulunan bir ırmaktır. İyi ve güzel amellerde bulunmayı adet edinenlerin içebileceği bir pınardır (Cebeci, 2009, 447). İyi insanların selsebil suyundan içeceği Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: “ *Ayrıca*

kendilerine orada zencefil karışımı dolu bir kadeh sunulur. Oradaki selsebil denilen bir pırdan." (el-İnsan 76/17-18).

Kimseyi incitmeyen dâr-ı fenâda 'akibet

Kâse kâse nûş eder Cennet' de âb-ı sel-sebîl 81/5

Sonuç / Conclusion

Bu makalede; Divan şairlerinden Urfalı Şair Abdi'nin manzumelerinde dinî ve tasavvufî öğeler ele alınmıştır. Şair Abdi'nin Divançesinde insan-ı kâmil olma noktasında gerekli olan birçok hususun dile getirildiği görülmüştür. Saf ve kalbi duygularla yaşanılacak dini bir yaşantının birçok yönünün ifade edildiği Divançede tasavvuf ve tarikat konusuna da değinilmiştir. Tasavvuf ehli olan Şair Abdi'nin şiirlerinin incelenmesinde şunlara ulaşılmıştır:

a- Şair Abdi'nin tasavvuf ve tarikatlar tarihinde önemli bir yer tutan Mevlana Celaleddin-i Rûmî'ye isnad edilen Mevleviyye tarikatına mensup olduğu tespit edilmiştir. Mevlana'ya ait Mesnevî adlı eserin önemini belirtmiş, bu eserde herkesin anlamayacak hususların ihtiva ettiğini ancak Mevlevi olanların bu kitabın manasını anlayabileceklerini bildirmiştir.

b- Abdi'nin dünya hayatına değer vermeyen ve iyiliklerini gizleyen bir anlayışla Horasan'da yayılan tasavvufî neşve olan Melametiliğe meyilli olduğu müşahede edilmiştir.

c- Şair Abdi divançesinde her insanın yapması gereken iyi amellere dikkat çekmiştir. Bunların başında salih amel işlemek, cömert olmak, hiç kimsenin kalbini kırmamak, iyilik ve hayırda bulunmak gibi hasletleri ele aldığı görülmüştür.

d- Şair Abdi, insanın yaratılış gayesi olan ibadetin önemine değinmiştir. Özellikle nafie ibadetlerden olan gece ibadetine dikkat çekmiştir. Dünya hayatının son bulacağına dikkat çekerek ölüme hazırlanmanın gerekliliğini şiirlerinde dile getirdiği görülmüştür.

e- Şairimiz ele aldığı tasavvufî unsurlardan tefekkür, havf ve recâ, takva, zikir, tevbe, muhabbet, fenâ, bekâ, uzlet ve inziva ile kalp kırmamak konularına dikkat çekmiş ve bu öğeleri şiirlerinde dikkat çekici bir şekilde ifade etmiştir.

Sonuç olarak Şair Abdi'nin divançesinde mükemmel bir dini hayat için önemli olan birçok dini ve tasavvufî öğeleri manzumelerinde ele aldığı tespit edilmiştir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Akot, B. (2020), *Kavram Atlası Tasavvuf I*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alkış, A. (2022), *Tasavvuf ve Tarikat İlimlerine Giriş*, Diyarbakır: Gap Matbaası.
- Alpay, B. (1986) *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa: Dal Yayıncılık.
- Cebeci, L. (2009), Selsebil. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt,36: 447-448). İstanbul: TDV Yayınları.
- Cürcânî, Ş. (2007), *Ta'rifât*. Beyrut: yy
- Çağrı, M. (1998), Hayır, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt, 17: 43). İstanbul: TDV Yayınları.
- DİA, (2004), Melâmiyye, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 29: 25-29). Ankara: TDV Yayınları.
- Ensârî, i. M (1299-1308), *Lisânü'l-Arab*. Bulak: Dâru Sadır.
- Ertan, M.E. (1997), *Urfalı Şair Abdî*, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları.
- Ferâhidî, H. (2005). *Kitâbu'l-Ayn*. Beyrut: Düru'l- İhyâ et-Turas el-Arabî.
- Gölpınarlı, A. (2000), *Tasavvuf*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Herevî, A. (1988), *Menâzilu's-Sâirin*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Kara, M. (1997), Havf, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 16: 528-531). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kelâbâzî, M. (1979), *Kitâbü't-Taarruf: Doğu Devrinde Tasavvuf* (Trc. Süleyman Uludağ), İstanbul: yy.
- Kırkılıç, A. (1996), *Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kur'an Yolu. 2023. <http://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kuşeyrî, A. (2009), *Kuşeyrî Risâlesi (Sûfilerin İnanç ve Ahlâkı)*, Terc. Dilaver Selvi. İstanbul: Sistem Matbaacılık
- Öngören, R. (2004), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt, 29: 441-448). Ankara: TDV Yayınları.
- Polat, S. (2003), Likâ, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt, 27: 189). Ankara: TDV Yayınları.
- Saraç, A. (1986). *Urfalı Şair Abdi Hayatı Sanatı Eseri*, Şanlıurfa: Dal Yayıncılık.
- Schimmel, Annemarie (2001), *İslamın Mistik Boyutları*, Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul.
- Sühreverdî, Ö. (2010), *Avârifü'l-Maârif*. (Çev. Dilaver Selvi). İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Tanrıkorur, Ş. B (2004), Mevleviyye, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt, 29: 468-475). Ankara: TDV Yayınları.
- Tülücü, Süleyman (1997), Hâtim et- Tâî, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt, 16: 472-473). İstanbul: TDV Yayınları.
- Türer, O. (2018), *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Uludağ, S (1996), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*: İstanbul

Uludağ, S. (2007), *Recâ*, TDV *İslam Ansiklopedisi* (Cilt, 34: 502). İstanbul: TDV Yayınları.

Yetik, E. (1992). *İsmailî Ankaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ankara: İşaret Yayınları.

Yılmaz, H. Kâmil. (2017), *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları.

2025, 14 (1), 521-539 | Araştırma Makalesi

İngiliz Hâkimiyeti ile Amerikan Nüfuzu Arasındaki Dönemde Körfez'deki Bölgesel Güvenlik Kompleksinin Analizi (1971-2003)

Ahmet Üçağaç¹

Öz

Geniş Ortadoğu'nun bir alt bölgesi olarak kabul edilen Körfez, dünyanın en kritik bölgelerinden biridir. Bu bölgeyi bu kadar kritik kılan durum birçok bölgesel çatışmanın merkezinde yer almasının yanında küresel enerji politikalarının da merkezinde yer almasıdır. İngiltere'nin 1971'de bölgeden çekilmesinin ardından bölgesel güç parametrelerini karşılayan üç ülkenin (İran, Irak ve Suudi Arabistan) güvenlik konularında birbirlerine yoğun bir şekilde odaklanmaları, bölgenin kendine has özellikleri olan bir sistem olarak ortaya çıkmasını sağladı. Bu üç ülkenin güvenlik konularında birbirlerine yoğun bir şekilde odaklanması, aralarında dinamik bir siyasi etkileşime yol açarak bölgenin kendi güvenlik kalıplarını üretmesini sağladı. 1820'lerin başından 1971'e kadar bölgede güçlü bir hâkimiyet kuran İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan bu sistem, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Irak'ı işgal ederek bölgesel sisteme müdahalesini artırmaya başladığı 2003 yılına kadar bölgesel aktörlerin etkin olduğu üç kutuplu bir yapıda işledi. Dolayısıyla, bu çalışma İngilizlerin 1971'de Körfez'den çekilmesinden ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal ederek bölgenin güvenlik sistemine güçlü bir şekilde yerleştiği döneme kadar bölge güvenliğini belirleyen dinamikleri, algıları ve politikaları tespit ve analiz etmeyi amaçlamaktadır. Körfez'deki güvenlik kompleksinin 1971'de ortaya çıkışından 2003'e kadar geçirdiği dönüşümleri Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi (BGKT) perspektifinden bir analizini sunan çalışma, farklı güvenlik sektörleri arasındaki dinamik ilişkileri tanımlayan kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda "Körfez'deki Güvenlik Sistemi, ortaya çıktığı 1971'den 2003'e kadar nasıl işledi?" sorusuna cevap aranan çalışmada ele alınan dönem içerisinde bölgesel güvenlik dinamiklerinin net bir şekilde ortaya koyulabilmesi için süreç izleme yöntemi kullanılmaktadır. Bölgedeki güvenlik dinamiklerinin düşünsel faktörlerin materyal faktörlerle bir araya gelmesiyle şekillendiğini ve ancak bu iki faktör grubunun bir arada işlenmesiyle bölgenin güvenliğine dair anlamlı bir analizin ortaya koyulabileceğini öne süren çalışma hem literatüre hem de bölgesel güvenlik politikalarına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Körfez Bölgesi, İngiliz Hâkimiyeti, Amerikan Nüfuzu, Bölgesel Güvenlik Kompleksi, Materyal Faktörler, Düşünsel Faktörler

Üçağaç, A. (2025). İngiliz Hâkimiyeti ile Amerikan Nüfuzu Arasındaki Dönemde Körfez'deki Bölgesel Güvenlik Kompleksinin Analizi (1971-2003). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 521-539. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1618037>

Geliş Tarihi	11.01.2025
Kabul Tarihi	22.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Sakarya, Türkiye, aucagac@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1731-2946

2025, 14 (1), 521-539 | Research Article

Analysis of Regional Security Complex in the Gulf in the Period between British Dominance and American Influence (1971-2003)

Ahmet Üççağaç¹

Abstract

The Gulf, considered a sub-region of the broader Middle East, is one of the most critical regions in the world. What makes this region so critical is that it is not only at the center of many regional conflicts, but also at the center of global energy policies. After Britain's withdrawal from the region in 1971, the intense focus of the three countries that fulfill the parameters of regional power (Iran, Iraq and Saudi Arabia) on each other on security issues has enabled the region to emerge as a system with its own unique characteristics. The intense focus of these three countries on security issues led to a dynamic political interaction between them, enabling the region to produce its own security dynamics. This study aims to understand and contextualize the transformations of the Gulf security complex from its emergence in 1971 to 2003. Therefore, the study identifies and analyzes the dynamics, perceptions, and policies that determine regional security from the British withdrawal from the Gulf in 1971 to the United States' (US) invasion of Iraq in 2003, when it became firmly entrenched in the region's security system. Providing an analysis of Gulf security from the perspective of Regional Security Complex Theory (RSCT), the study offers a comprehensive framework that describes the dynamic relationships between different security sectors. In this context, the study seeks to answer the question "How did the Gulf Security System function from its emergence in 1971 to 2003?" and employs a process tracing methodology to provide a clear picture of regional security dynamics over the period under consideration. The study, which argues that the security dynamics in the region are shaped by the combination of intellectual factors with material factors, and that only by processing these two groups of factors together can a meaningful analysis of the security of the region be put forward, aims to contribute to both the literature and regional security policies.

Key words: The Gulf, British Dominance, American Influence, Regional Security Complex, Material Factors, Ideational Factors

Üççağaç, A. (2025). Analysis of Regional Security Complex in the Gulf in the Period between British Dominance and American Influence (1971-2003), *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 521-539. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1618037>

Date of Submission	11.01.2025
Date of Acceptance	22.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr., Sakarya University, Faculty of Political Sciences, Department of International Relations, Sakarya, Türkiye, aucagac@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1731-2946

Giriş

Körfez güvenliği meselesi, çeşitli düzeylerde etkileşime giren çok sayıda yerel, bölgesel ve uluslararası değişkeni içeren oldukça karmaşık bir olgudur. 1971-2003 arası dönemde rejim güvenliğini sağlamak bölge devletlerinin temel ve birincil hedefi olurken (Kazak, 2024, s. 1427) yerel dinamikler güvenlik algularını ve dolayısıyla ilgili politika tepkilerini etkileyen temel belirleyiciler olarak öne çıktı. Ayrıca güvensizliğin yerel kökenlerinin bölgesel ve küresel dinamiklerle iç içe geçmesi, Körfez’de bir türlü çözilemeyen bir güvenlik sorunsalının ortaya çıkmasına neden oldu. Bunun için bölgenin güvenlik dinamiklerini etkileyen faktörleri inceleyerek Körfez güvenliğini ele almak çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışma ele alınan dönemde Körfez bölgesindeki güvenlik dinamiklerinin düşünsel faktörlerin materyal faktörlerle bir araya gelmesiyle şekillendiğini ve ancak bu iki faktör grubunun bir arada işlenmesiyle bölgenin güvenliğine dair anlamlı bir analizin ortaya koyulabileceğini öne sürmektedir.

Geniş Ortadoğu’nun bir alt bölgesi olarak kabul edilen Körfez, dünyanın en kritik bölgelerinden biridir. Bölgeyi çok kritik kılan, sadece birçok bölgesel çatışmanın merkezinde yer alması değil, aynı zamanda küresel enerji politikalarının da merkezinde yer almasıdır (Bojarczyk, 2012, ss. 80-100). Bölgenin bu çok stratejik konumu, bölgeyi sadece kendine özgü bir alan kılmakla kalmıyor, aynı zamanda kendi güvenlik kalıplarını üretmesini sağlayan dinamik bir siyasi etkileşime sahne olmasına da olanak tanımaktadır (Mirhosseini ve Sandhu, 2010, ss. 121-134). Körfez’de bölgesel güç parametrelerini karşılayan üç ülkenin (İran, Irak ve Suudi Arabistan) varlığı ve güvenlik konularında birbirlerine yoğun bir şekilde odaklanmaları, bölgenin kendine has özellikleri olan bir sistem olarak ortaya çıkmasını sağladı. Dolayısıyla bu üç ülkenin güvenlik konularında birbirlerine odaklanmaları, aralarında dinamik bir siyasi etkileşime yol açarken bölgenin kendi güvenlik dinamiklerini üretmesini de mümkün kıldı.

Çalışma bölgedeki güvenlik sorunlarını ve bunların sonuçlarını anlamak için Körfez’i bir güvenlik kompleksi olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, bölge siyasetini analiz eden iki alternatif yaklaşımın karşısında durmaktadır. Bu alternatif yaklaşımlardan ilki, belirli devletlerin dış politikalarını analiz etmeye odaklanır ve böylece bir devletin dış politikasını inceleyerek ilgili bölgenin güvenlik dinamiklerini anlamaya çalışır. İkinci yaklaşım ise analize bir bölgenin küresel güvenlik dinamikleri içinde nerede konumlandığına bakarak başlar. Her iki alternatif yaklaşım da bir bölgenin güvenlik sistemini anlamak için yeterli açıklamalar sunma konusunda önemli eksikliklere sahiptir. Bu anlamda, bölge ülkelerinin bireysel dış politikalarına odaklanmak, söz konusu ülkelerin aralarındaki etkileşim dinamiklerini anlamayı zorlaştırmanın yanında bölgelerin neden çatışma oluşumu, güvenlik rejimi ya da güvenlik topluluğu olduğuna dair daha büyük soruya cevap üretmeyi de zorlandırmaktadır.

Öte yandan, küresel ölçekli bir gücün bir bölgeye neden ve nasıl nüfuz etmeye başladığını anlamak küresel bir yaklaşım gerektirir. Ancak küresel bir yaklaşım tek başına hangi bölgesel aktörlerin ve neden zaman içinde küresel ölçekli bir gücün bölgesel güvenlik meselelerinde çok daha büyük bir rol oynamasına davetiye çıkardıklarını açıklayamaz. Bu nedenle yerel dinamikler, bölgesel etkileşimler ve bu ikisinin küresel dinamiklerle etkileşimiyle ortaya çıkan tabloyu daha iyi açıklayabilmek için bir ara yaklaşım olan bölgesel düzey yaklaşımını analizin başlangıç noktası olarak alan çalışma Bölgesel

Güvenlik Kompleksi Teorisi'ni (BGKT) uygulayarak Körfez vakasını açıklamaya çalışmaktadır.

Körfez'deki güvenlik dinamiklerini inceleyen zengin bir literatür mevcuttur. Söz konusu literatürdeki çalışmaların çoğu (Chubin ve Zabih, 1974; Safran, 1988; Ramazani, 1986; Al-Rasheed, 2010; Keynoush, 2016; Tripp, 2000; Marr, 2012; Sluglett ve Sluglett, 1990; Rieger, 2013) başta İran, Suudi Arabistan ve Irak olmak üzere bölge ülkelerinin bireysel güvenliğine odaklanmaktadır. Ayrıca, bu çalışmada incelenen dönem öncesinde ve sırasında bölge ülkeleri arasındaki ilişkilere odaklanan çeşitli çalışmalar da mevcuttur (Al-Saud, 2003; Badeeb, 1993; Chubin ve Tripp, 1996; Fürtig, 2002; Altoraifi, 2012; Nonneman, 1986; Baghdadi, 2018; Bakhsh, 2004; Nonneman, 2004; Bahgat ve Ehteshami ve Quilliam, 2017; Houshisadat, 2021). Ancak büyük çoğunluğu ampirik araştırmalara dayanan bu çalışmaların teorik yaklaşımları ihmal ettiği görülmektedir. Bu nedenle önceki çalışmaları yeniden gözden geçirip güncelleyerek özgün bulgular elde etmeyi amaçlayan bu çalışma, çoğunlukla sistem veya birim düzeyinde ampirik olarak incelenmiş olan konulara teorik ve metodolojik olarak bilgilendirilmiş bir bakış açısı sağlamayı amaçlamaktadır.

Öte yandan literatürde az da olsa Körfez'e bölgesel bir güvenlik kompleksi olarak odaklanan çalışmalar da mevcuttur. Bunlar arasında Irak Savaşı sonrasında Körfez'de yaşanan bölgesel çatışmalara konstrüktivist bir açıklama getiren Arshin Adib-Moghaddam önemli bir yer tutmaktadır. Kökleri sosyolojinin kimlik teorisi alanına dayanan araştırması, Körfez'deki çatışma ve anarşinin ardındaki kültürel üretim süreçlerini anlamayı amaçlamaktadır. Adib-Moghaddam analizinde kimlik meselelerinin merkeziliğini vurgulamakla kalmıyor, aynı zamanda bunları materyal faktörleri dışlayacak şekilde öne çıkarıyor. Buna göre, İran-Irak Savaşı'nı iki ideolojik yapı, Irak pan-Arabizmi ve İran İslamcılığı arasında bir meşruiyet yarışı olarak tanımlarken, Körfez'deki hegemonya mücadelesinin kültürel olduğunu iddia etmektedir. Aynı şekilde, 2003 Irak Savaşı'nı da bölgesel neo-fundamentalizm ile Amerikan neo-muhafazakarlığı arasındaki çatışmanın bir parçası olarak tanımlamaktadır (Adib-Moghaddam, 2006). Adib-Moghaddam'ın analizi, materyal değişkenleri dışladığı ve analizini yalnızca düşünsel değişkenlere dayandırdığı için bölgenin karmaşık doğasını tam olarak ortaya koyamamaktadır. Bu çalışma ise hem düşünsel hem de materyal faktörleri ve bunların birbirleriyle etkileşimlerini değerlendirerek bölgesel güvenlik dinamiklerinin kapsamlı bir analizini sunmaya çalışmaktadır.

Körfez bölgesini bir güvenlik kompleksi olarak ele alan bir diğer önemli çalışma F. Gregory Gause tarafından yapılmıştır. Gause'un çalışmasında Körfez bölgesel siyasetini anlamak için önerdiği çerçeve, fikirlerin liderlerin materyal çıkarlarına ilişkin algılarını nasıl etkileyebileceğini göstererek kimliklerin ve fikirlerin uluslararası güvenlikte önemli olduğunu kabul etmektedir. Gause'a göre, kimlik ve siyaseti araştıran ulus ötesi fikirler, iddialı liderler için olası güç kaynaklarıyken hedef aldıkları rejimleri ise tehdit eder. Ancak Gause, bu fikirlerin ancak bir devletin ya da siyasi grubun elindeki somut güç kaynaklarıyla eşleştğinde güvenlikle ilgili karar alma süreçlerinde itici bir güç haline geleceğini savunmaktadır. Dolayısıyla Gause'a göre materyal güç ve fikirler güvenlik dinamiklerini anlamada eşit derecede önemli olgulardır (Gause, 2010).

Son olarak, Körfez bölgesini kendine özgü bir sistem olarak ele alan bir diğer önemli çalışmada Henner Fürtig, bölgesel siyaseti güç dengesi teorisi üzerinden analiz etmektedir. Fürtig, İran, Irak ve Suudi Arabistan'ın oluşturduğu üç kutuplu bir yapıda işleyen bölgesel sistemdeki aktörlerin temel kaygısının, üçünden birinin diğerleri karşısında görece güçlenerek bölgesel hegemonik bir güç konumuna ulaşması ihtimali olduğunu savunur. Bu nedenle de diğer ikisinin, güçlenen ve belki de üzerlerinde hegemon olmak üzere olan aktörü dengelemek için ittifak kurduklarını öne sürer (Fürtig, 2007, ss. 627-640). Bu çalışma da Körfez'i ayrı bir birim olarak ele alarak Körfez'in güvenlik dinamiklerini anlamaya ve açıklamaya odaklanan çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca mevcut literatürde gözlemlenen eksiklikler göz önünde bulundurularak Körfez'de bölgesel düzeyde işleyen sistemin belirleyicisi olarak materyal ve düşünsel faktörler arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak literatüre mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında öncelikle teorik çerçeve hakkında bilgi verilecek olup, daha sonra yöntem kısmında belirtilen amaç doğrultusunda süreç izleme metodu uygulanarak ele alınan dönemde bölgenin güvenlik düzeni analiz edilecektir. Sonuç kısmında ise elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi ve Körfez Bölgesi

BGKT'ye göre, bir bölgedeki güvenlik ve güvensizlik örüntüleri, o bölgedeki tarih, siyaset ve materyal koşulların bir karışımı tarafından şekillenir. Buna göre, bölge devletlerinin iç koşullarının, bölgesel güvenlik kompleksini (BGK) oluşturan devletlerarası ilişkilerin, özellikle komşu devletlerle olmak üzere bölgelerarası ilişkilerin ve son olarak küresel-bölgesel düzeydeki etkileşimin bir BGK oluşturduğunu belirtilmektedir. BGKT bölgesel düzeyde karşılaştırmalı çalışmalar için uygun bir temel sağlayan dördüncü analiz düzeyi olarak neorealist sistem yapısı görüşünü tamamlar. Dolayısıyla her devlet kendini güvenlik analizinin merkezine koyduğu için devletlerin güvenliği tek analiz düzeyi olamazken, küresel düzey ise sadece süper güçlere uygulanabildiği için bütüncül anlamda gerçeklerden uzaktır. Ancak bölgesel düzey, aktörlerin birbirine bağlandığı ve aynı zamanda ulusal ve küresel güvenlik etkileşiminin buluşma noktası olduğu için uluslararası güvenlik anlayışında merkezi bir role sahiptir.

Bölgesel güvenlik kompleksleri kavramı ilk olarak Barry Buzan tarafından ortaya atıldı. Buzan bölgesel sistemleri, bölgesel aktörlerin birbirlerine karşı algıladıkları tehdit/korkunun karşılıklı olmasıyla tanımlar. Ayrıca coğrafi olarak gruplandırılmış belirli devletlerin zamanlarının ve çabalarının çoğunu başka devletler için değil de birbirleri için endişelenerek harcama derecesine odaklanır (Buzan, 1991, Blm 5). Yoğun güvenlik karşılıklı bağımlılığına sahip devletler bölgesel güvenlik kompleksleri olarak nitelendirilir. Basit bir ifadeyle, bölgesel sistemler, birincil güvenlik odağı birbirleri olan ve zaman içinde giriştikleri savaşlarda ve birbirleriyle uğraşmak için ayırdıkları zaman ve kaynaklarda kendini gösteren devletleri içermelidir. Bu sistem anlayışının, bölgesel entegrasyon çabaları gibi olumlu etkileşimlere ayrıcalık tanımadığına dikkat edilmelidir.

Sistemler ister olumlu ister olumsuz olsun, güvenlik etkileşimlerinin yoğunluğu ve dayanıklılığı ile tanımlanır. Bölgesel güvenlik komplekslerini tanımlayan bu yaklaşıma göre, Körfez bölgesi hiç şüphesiz bir güvenlik kompleksi olarak nitelendirilebilir. Ancak Körfez bölgesi neresidir? Hangi ülkeler bu bölgeyi oluşturur? En kısa şekliyle, güvenlik kaygıları öncelikle Körfez odaklı olan devletler bölgeyi oluşturur. Başka bir deyişle, Körfez sularına sınırı olan devletler kesinlikle bu bölgesel sistemin üyeleridir. Nitekim

güvenlik kompleksi tanımına göre, bir bölge, ulusal güvenlikleri gerçekçi bir şekilde birbirinden ayrı düşünülemez kadar birincil güvenlik kaygıları birbirine yakın olan devletlerden oluşmalıdır. Başka bir deyişle, temel güvenlileştirme, güveniksizleştirme ya da her iki süreci de birbiriyle o kadar bağlantılı olan bir dizi birimdir ki, bu birimlerin güvenlik sorunları tek başlarına makul bir şekilde analiz edilemez ya da çözülemez. Bu bağlamda Körfez bölgesi, İran, Irak ve Suudi Arabistan liderliğindeki Körfez Arap ülkeleri arasındaki üçlü rekabete odaklanan daha geniş Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksinin bir alt bölgesi olarak tanımlanabilir.

Güvenlik çalışmalarında uygun analiz düzeyinin özelliklerini açıklayabilmesi, ampirik çalışmaları organize edebilmesi ve bilinen olası BGK formlarına dayalı olarak kurgulanabilecek teori temelli senaryolar sunması BGKT'yi kullanışlı kılan üç nedendir. Teori, iç koşullar, bölge içi ve bölgeler arası ilişkiler ve bölgesel dinamiklerin küresel güçlerle etkileşimi üzerine yapılan araştırmaları sistematik olarak birbirine bağlamak için bir yol sunmaktadır. Buna ek olarak, küresel güçlerin müdahale hatlarının bölgesel çatışma örüntüleri tarafından şekillendirildiği hipotezi gibi yapısal gerekçeler de sunmaktadır. BGKT'ye göre BGK'ler önemli bir coğrafi bileşene sahip dayanıklı alt yapılardan oluşur. Buna göre, bir BGK'nin yapısı dört değişken içerir. Bu değişkenler şunlardır:

- Sınır, BGK'ni komşularından ayıran sınır;
- Bir bölgenin anarşik yapısı, yani BGK'nin iki veya daha fazla özerk birimden oluşması gerekir;
- Kutupluluk, birimler arasındaki güç dağılımını kapsar;
- Sosyal yapı, birimler arasındaki dostluk ve düşmanlık örüntülerini kapsar (Buzan ve Waever, 2003, ss. 44-53).

BGKT'nin temel varsayımları dikkate alınarak, 1971-2003 arası dönemde bölgede meydana gelen güvenlik etkileşimleri incelendiğinde Körfez'deki bölgesel güvenlik kompleksinin doğasını temel güvenlik değişkenlerinin şekillendirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın kapsadığı dönem boyunca bölgesel kutupluluk türü, itici güçler, dostluk ve düşmanlık örüntüsü, ana motivasyonlar ve devletlerin davranışları Körfez bölgesel güvenlik kompleksinin doğasını belirledi. İtici güçler Körfez'de bölgesel güvenlik kompleksinin ortaya çıkışının temel dinamiklerini açıklarken, kutupluluk türü bölge devletleri arasındaki etkileşimi şekillendiren temel yapısal dinamikleri tanımlamaktadır. Benzer şekilde, düşmanlık ve dostluk kalıpları, bölgenin sosyal inşasını anlamak için devletler arasındaki kimlik algısının ve etkileşimin doğasını ortaya çıkarmakta ve sonuçta aktörlerin birbirlerine karşı davranışlarını inşa etmektedir. Ayrıca motivasyon ve davranışlar, bölgedeki uluslararası güvenlik dinamiklerinin sonuçlarını analiz ederken dikkate alınması gereken önemli değişkenler olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmada 1971-2003 arası dönemde Körfez'de meydana gelen güvenlik etkileşimlerini anlamak için süreç izleme yöntemi kullanılmaktadır. Andrew Bennett'e göre süreç izleme, bir vakada zaman içindeki değişikliklerin anlaşılmasına katkıda bulunan tanınmış kanıt parçalarının incelenmesini sağlar. Bu yönteminin merkezinde nedensel bir mekanizmanın kurulması yer alır. Nedensel mekanizma, eklektik teorilerin faktörleri belirli bir yapıda nasıl birleştirdiğini keşfetmek için bir çerçeve sağlar (Bennett,

2010, s. 8). Chekel'in tanımına göre nedensel mekanizmalar, bazı olgular için açıklama olabilecek bir dizi hipotezdir (Checkel, 2008, s. 115). Bunlar farklı teorilerden yaklaşımlar arasında bir bağlantı bulmak için bir referans sağlar. Ayrıca, süreç izleme, belirli bir olgu için belirli bir nedensel sürecin yanı sıra altta yatan nedensel mekanizmanın belirlenmesine de yardımcı olur. Bu çalışmada süreç izleme yönteminin seçilmesinin nedeni, bu yöntemin nedensel süreçleri ortaya çıkararak bu süreçlerin nasıl işlediğini açıklığa kavuşturma gücüne sahip olmasıdır. Dolayısıyla süreç izleme yönteminin, çalışmanın kapsadığı dönemde bölgesel güvenlik kompleksinde meydana gelen değişimleri yerel ve küresel düzeyde meydana gelen dönüşümlerle nedensel bir mekanizma kurarak taraflar arasındaki ilişkilerde yaşanan dönüşümü açıklığa kavuşturma gücüne sahip olması bu yöntemin bu vaka için güçlü bir rehber olduğunu kanıtlamaktadır.

Körfez'de Bölgesel Sistemin Tarihsel Arka Planı

19. yüzyılın sonunda Osmanlı gücünün gerilemesiyle birlikte Körfez siyaseti yeni bir şekil almaya başladı. Bununla birlikte Büyük Britanya'nın bölgede artan faaliyetleri zamanla İngilizlerin bölgeye yerleşmesini sağlayacak bir yoğunlukta ilerliyordu. 19. yüzyılın başlarında İngiltere, bugün BAE, Katar, Kuveyt, Bahreyn ve hatta Umman olan ülkeler üzerinde mutlak hegemon konumuna ulaştı (Fain, 2008, s. 13). Ayrıca, resmi olarak bağımsız olmasına rağmen, İran da İngiliz ve Rus etkisinin kurbanı oldu ve pratikte herhangi bir egemen politika yürütemedi. İngiltere, 20. yüzyılın başlarında küçük Körfez monarşilerinin dış ilişkilerini kontrol etmenin yanında İran'da da aktif ve etkili bir pozisyon sürdürdü. Ayrıca Irak ve Suudi Arabistan üzerinde nüfuz kazanarak, Körfez Bölgesi'nde hiçbir bölgesel devletin veya yabancı gücün konumunu zayıflatamayacağı bir Pax-Britanica kurdu (Onley, 2009). Dolayısıyla bölgedeki uzun süreli baskın İngiliz varlığı, 1971 yılına kadar bölgesel dinamiklerin büyük ölçüde işlevsiz hale gelmesine neden oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bölgede günümüz siyasi ve ekonomik yapılarının şekillendiği yeni bir düzen (Osmanlı sonrası) kurulurken, bölgesel güvenlik sisteminin temelleri de iki dünya savaşı arasında atılmaya başladı. Bolşevik Devrimi'nden sonra Rusya'nın İran'a yönelik değişen politikası sayesinde İran tam egemen bir devlet haline gelmiş ve nihayetinde İngiliz etkisinden kurtuldu. Irak 1932 yılında Büyük Britanya'dan bağımsızlığını kazanırken, bölgesel yapının diğer ayağı olan Suudi Arabistan da aynı yıl birleşik bağımsız bir devlet olarak tanındı. Ancak Irak 1958 yılına kadar Büyük Britanya'nın resmi ve sadık müttefiki rolünü oynarken, Suudi Arabistan ekonomik ve daha sonra askeri ve güvenlik yardımı da dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle ABD'ye yöneldi. İngiliz yanlısı monarşiyi devirerek 1958 yılında cumhuriyeti kuran Irak'ın yeni elitleri (Marr, 2012, s. 81), iddialı politikalar izleyerek İngiltere'nin bölgedeki konumuna ciddi bir tehdit oluşturmaya başladı. Nitekim bu dönemden sonra Irak, egemen politikalar izlemeye çalışan İran'a katılarak bölgede nüfuz alanı kurma girişimlerine başladı.

1960'larda hem İran hem de Irak'ın özerk politikalar izlemesi ve İngiltere'nin konumunu sınırlamaya çalışmasıyla hızlanan Körfez'deki bölgeselleşme süreci, 1971'de İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin ardından hızlı bir şekilde arttı (Rathmell vd., 2003). İngilizlerin çekilmesi sonucunda birçok kıyı şeyhliği bağımsızlıklarını kazanarak egemen devletler olarak ortaya çıktı. Bunun üzerine bir diğer bölgesel güç olan Suudi Arabistan,

İngilizlerin bölgeden çekilmesinden sonra bağımsızlıklarını kazanan küçük Körfez Arap şeyhlikleri üzerinde doğal bir nüfuz hakkı olduğuna inanarak iddialı politikalar izlemeye ve bölgesel nüfuz rekabetinde İran ve Irak'a rakip olmaya başladı. Böylece bölgesel olarak iddialı olan bu devletler, yani İran, Irak ve Suudi Arabistan, kendilerini bölgesel hegemon olarak konumlandırmanın yollarını aramaya başladı ve dolayısıyla bu üç güç arasında bir rekabet yaşanmaya başladı. Netice itibarıyla İngiltere'nin 1971'de tamamen çekilmesiyle birlikte, bölgesel aktörlerin güvenliğinin birbirine bağımlı hale gelmesiyle bölgenin kendine özgü güvenlik dinamikleri şekillenmeye başladı. Buna göre ticaret (petrol güvenliği), siyasi rekabet ve emperyal güvenlik (Peterson, 2007, s. 7) gibi faktörler bölgesel güvenliğin küresel güvenlikle bağımlı olmasına ve iki düzey arasında sıkı bir etkileşimin oluşmasına neden oldu.

1971-1979 Arası Dönemde Bölgesel Düzen: Devrimcilik-Muhafazakârlık Rekabeti

Körfez bölgesel güvenlik kompleksinin ortaya çıkışının ilk evresinde (1960'lar ve 1970'ler), monarşi karşıtı revizyonist Arap milliyetçiliği İran ve Suudi Arabistan gibi bölge ülkeleri tarafından varoluşsal bir tehdit olarak görüldü. Sömürgecilik karşıtı mücadele döneminde doğduğu ve bu nedenle monarşi sistemini genellikle sömürgecilikle eş tuttuğu için (Halliday, 1990, 140-157), İran ve Suudi Arabistan gibi monarşik sistemle yönetilen bölge ülkeleri Arap milliyetçiliğini kendilerine doğrudan bir tehdit olarak gördü. Nitekim 1958 devrimiyle birlikte Kral 2. Faysal'ın Irak'taki milliyetçi güçler tarafından devrilmesi, Körfez'deki monarşilerin devrilmesi için bir emsal teşkil etme riski taşıyordu. Bunun üzerine İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi ile Suudi Arabistan Kralı Suud bin Abdülaziz el-Suud ve akabinde Faysal bin Abdülaziz el-Suud (1964'te iktidara geldikten sonra) bölgesel politikalarını koordine etmek için bir diyalog süreci başlattı (Hunter, 2001, s. 436).

Müteakip süreçte meydana gelen gelişmeler iki bölgesel aktör arasındaki siyasi koordinasyonun daha da yoğunlaşmasını sağladı. Bu süreçte iki ülke arasındaki yakınlaşmanın ardında birkaç güçlü neden vardı. Bu nedenlerin en önemlileri; 1967'de Güney Yemen'deki solcu darbe, İngiltere'nin 1971'de Körfez'den çekilme işlemini tamamlayacağını açıklaması (Hurewitz, 1972, ss. 106-115) ve Temmuz 1968'de Baas Partisi'nin Irak'ta iktidarı ele geçirmesi oldu. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan'ın Körfez bölgesindeki sosyalist ve radikal-milliyetçi akımlarla mücadele etmek ve petrol ve doğalgaz akışını güvence altına almak konusundaki ortak çıkarları, 1970'lerin sonuna kadar iki devlet arasında bir ittifakı mümkün kılan en önemli değişken oldu. Ayrıca revizyonist Irak tehdidinin yanı sıra bu dönemde hem İran'ın hem de Suudi Arabistan'ın küresel ve bölgesel düzeyde ABD ile uyumlu olması Tahran ile Riyad arasındaki yakınlaşmayı kolaylaştıran bir diğer faktör oldu. Böylece, Körfez güvenlik sistemi 1960'ların sonundan 1970'lerin sonuna kadar olan dönemde İran ve Suudi Arabistan'ın Irak'ın hırslarını dengelemek ve engellemek için birlikte hareket etmesiyle bir ölçüde istikrara kavuştu.

1968'de İngiltere 1971 yılının sonunda Körfez'den çekilme kararını açıkladığında (Han & Hakimian, 2019, s. 494), bölgede yaklaşmakta olan büyük değişim netleşti ve bölgedeki güvenlik sistemine yönelik yeni meydan okumalar su yüzüne çıkmaya başladı. Bu dönemde Sovyetler Birliği Irak'ta giderek güçleniyordu. Nitekim 1972 yılında iki taraf arasında Irak'ı Sovyet bloğuna yaklaştıran önemli bir anlaşma yapıldı (New York Times,

April 10, 1972). İngiltere'nin bölgeden çekilmesi ve Sovyetler Birliği ile Irak arasında yeni kurulan yakın ilişkiler, bölgede bir güç boşluğu oluşacağını göstermişti. Sovyetler Birliği'nin bir süper güç olarak bölge petrolünün kontrolünü ele geçirmesi ciddi bir olasılıktı. Bu nedenle hem bölgenin iki gücü Suudi Arabistan ve İran hem de onların Batılı müttefikleri tarafından tehdit olarak görülen anti-monarşist komünist Sovyetler Birliği'nin bu boşluğu doldurmak için harekete geçme ihtimali bölgenin muhafazakâr düzeni için ciddi bir tehditti.

Ancak bu dönemde büyük bölgesel güçler (Irak'a karşı İran ve Suudi Arabistan) arasında yoğunlaşan rekabet, dünya pazarına petrol akışının koruyucusu olan ABD'nin (Mearsheimer, 2016) Sovyetler Birliği'nin Irak üzerinden bölgeye daha fazla nüfuz etmesini önlemek için bölgesel müttefikleri İran ve Suudi Arabistan'a desteğini arttırmasına neden oldu (Mraz, 1997). Böylece İran ve Suudi Arabistan arasında çoğunlukla yerel dinamiklerin mümkün kıldığı ancak küresel dinamiklerin de desteklediği ittifak 1979 yılına kadar bölgede düzenin kurulmasını sağladı. Ancak 1979 İran İslam Devrimi ve ardından İran ve Irak arasında yaşanan savaş, bölgesel aktörler arasındaki tehdit algısını önemli ölçüde arttırmakla kalmayarak aynı zamanda zayıf tarafların kırılmalıklarını da ortaya çıkardı. Aktörler arasındaki asimetrik güç dağılımı, zayıf tarafın ABD güçlerine kapıyı açmasını kaçınılmaz hale getirdi ve böylece ABD'nin bölgeye nüfuzu bu dönemde artmaya başladı (Bianco, 2020. s. 93).

Bu dönemde ABD'nin bölgesel sistemde nüfuzunu arttırmasını sağlayan temel faktörler bölgesel denklemdeki asimetrik materyal güç dengesi ile rejim güvenliği oldu. Dolayısıyla bölgedeki dinamik gelişmelere bağlı olarak rejimlerin kırılmalığının gün yüzüne çıkması, bölgesel aktörlerin güvenlik kaygılarını gündemin üst sıralarına taşıdı ve böylece ABD'nin bölgesel güvenlik kompleksine nüfuz etmesini kolaylaştırarak bölgede daha aktif bir rol üstlenmesini sağladı. Buzan ve Waever'in belirttiği gibi, bölgesel güçler çok şiddetli bir şekilde rekabet ettiklerinde ve bölgesel bir güvenlik düzeni kurma yeteneklerini kaybettiklerinde, konjonktür küresel aktör/aktörlerin ilgili bölgeye nüfuz etmesi için davetkar hale gelir (Buzan & Waever, 2003, s. 46).

ABD'nin bölgeyle angajmanı artsa da bölgesel sistemde yerel aktörlerden daha büyük bir rol üstlenemedi. Zira İngilizlerin ayrılmasından sonra bölgede daha aktif olmak istese de Vaşington'un bu amacını gerçekleştirmesinin önünde iki önemli engel vardı. Bu engellerden ilki, ABD'nin Çin'indeki uzun süreli ve maliyetli çatışma nedeniyle dikkatini dünyanın diğer bölgelerine yöneltmekte yaşadığı zorluklardı. İkinci olarak, Suudi Arabistan ve İran gibi iki bölgesel gücün bölgeyi istikrara kavuşturma kabiliyeti, ABD'nin bölgeye nüfuz etmesini ve doğrudan müdahalesini engelledi. Bu nedenle ABD, 1970'ler boyunca bölgede istikrarı sağlamak ve Sovyet etkisini azaltmak için bölgesel ittifaklara güvenmek zorunda kaldı. Hem İran hem de Suudi Arabistan'ın, Körfez'deki istikrar ve statükoda herhangi bir değişikliğe direnecek kadar muhafazakâr ve antikomünist olması bu durumun oluşmasına neden olan temel bir faktör oldu.

Her iki devletin de bölgede muhafazakâr ve Batı yanlısı bir politikayı destekleyen iki sağlam sütun oluşturmaya yatkın olması ABD'nin Nixon Doktrini'nin bir parçası olarak Körfez'de ikiz sütun olarak adlandırılan politikayı uygulamasını mümkün/zorunlu hale getirdi (Haass, 2011, ss. 151-169). Sonuç olarak, bu dönem bölgesel güvenlik sisteminin küresel bir güç olan ABD'nin desteğiyle bölge devletleri tarafından güvence altına alındığı bir dönem olurken (Ahrari, 1993, ss. 82-83). David Long'un da işaret ettiği gibi,

bu dönemde (Arap milliyetçiliğinin yükselişi ile İran Devrimi arasındaki dönem) Körfez bölgesindeki temel çatışma alanı mezhepsel (Şii-Sünni) veya etnik temelli (Arap-Fars) olmaktan ziyade muhafazakârlık ile radikal devrimcilik arasındaki hatlarda yaşandı (Long, 1990, s. 110).

1979-1988 Arası Dönemde Bölgesel Düzen: İran Devrimi ve Yeniden Hizalanma

1979 yılında İran'da bölgenin tarihinde bir dönüm noktası olan bir devrim meydana geldi. Devrimin etkisi tarihte benzeri olan Fransız, Rus ve Çin devrimleri gibi, İran'la sınırlı kalmadı. Bölgesel etkileri arasında Körfez'in jeopolitiğini önemli ölçüde değiştirirken bölgedeki Amerikan politikasının üzerine inşa edildiği "ikiz sütunlardan" biri olan Amerikan-İran ittifakını da yok etti. Devrim sadece bölgesel hâkimiyet için değil, aynı zamanda bölgenin siyasi geleceği için de bir mücadeleyi başlattı. Irak'taki Baasçı Arap milliyetçiliği ve Körfez ülkelerindeki monarşi statükosuna meydan okuyan devrim bölgenin iki gücü İran ile Irak arasında yıkıcı bir savaşa yol açtı. Eski düşmanlardan - bir süreliğine de olsa - müttefikler yarattı ve 1970'lerde gelişen bölgesel düzen modelini değiştirdi.

1979'da İran'da gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra bölgenin güvenlik kompleksi, bölgedeki en büyük devletin siyasetindeki köklü değişime bağlı olarak yeni bir şekil almaya başladı (Adib-Moghaddam, 2006, s. 16). İran'daki devrim bölgesel dinamikleri iki önemli şekilde değiştirdi. Birincisi, 1970'lerde bölgesel güçlerin diğer rejimlerin iç meşruiyetini kabul etmesine dayanan bölgesel siyasi gündemin göreceli ılımlılığına son vererek hem Baasçı Irak hem de Arap monarşileri için örtülü bir tehdit oluşturdu. İran'daki yeni rejimin devrimin ihracına verdiği aktif destek bu tehdidi daha da açığa çıkarmaya başladı. Böylece İran'da İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan devrim, Irak'ın radikal revizyonizmine karşı bölgenin statükocu güçleri olan Suudi Arabistan ve İran'ın iş birliği üzerine kurulu olan bölgesel güvenlik düzenini sarstı (Esposito, 1990). İkincisi ise devrimin bölgesel düzey ile küresel düzey arasındaki etkileşim üzerindeki etkisiydi. Devrimin akabinde ABD'nin bölgeye askeri olarak giderek daha fazla müdahil olması küresel düzey ile bölgesel düzey arasındaki etkileşimin yoğunlaşmasına neden oldu.

Bu dönüşümle birlikte İran, bölgesel güvenlik düzeninin en güçlü garantörü olmaktan çıkmış ve bölgesel statükoya yönelik başlıca tehdit haline geldi. İslam Devrimi'nden sonra yeni Tahran'ın benimsediği radikal dış politika yaklaşımı, İran'ın bir zamanlar müttefik olduğu Suudi Arabistan ve ABD ile ilişkilerini yıkıcı bir şekilde etkiledi. İran, 1979'a kadar ABD'nin bölgedeki en yakın müttefiki iken, devrimden sonra ABD politikalarının en sert muhalifi haline geldi. İran Devrimi'nin lideri Ayetullah Humeyni, monarşinin temelde İslami olmadığı ve İslam'la uyumlu tek yönetim biçiminin cumhuriyet olduğu argümanını yayarak Tahran'la Riyad arasındaki ilişkilerde onarılamaz bir güven krizine neden oldu. Karşı kampanya olarak Suudi Arabistan, İran'daki devrimci rejimin eksikliklerini ortaya çıkarma ve onu İslam dışı bir rejim olarak nitelendirme stratejisini benimsedi. Böylece 1970'lerde bölgesel müttefik olan İran ve Suudi Arabistan, devrimden sonra birbirlerine rakip oldu (Fürting, 2007, ss. 627-640).

1980-88 Irak-İran savaşı bölgesel meseleleri daha da karmaşık hale getirdi (Nelson, 2018, 246-266). Sekiz yıl süren savaş herhangi bir jeopolitik değişikliğe yol açmasa da bölgesel

meselelerin daha fazla askerileşmesine ve ABD'nin bölgesel güvenliğe sistemine daha fazla müdahil olmasına neden oldu. Savaş sırasında, başta Suudi Arabistan ve Kuveyt olmak üzere yeni kurulan Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyeleri Irak'ı güçlü bir şekilde destekledi. Körfez Arap ülkelerinin savaşta Irak'ı desteklemelerinin önemli nedenleri vardı. Bu nedenlerin başında yeni cumhuriyetin bölge ülkelerinin rejimlerine doğrudan tehdit oluşturan revizyonist karakteri, İran'ın bölge genelindeki faaliyetleri ve bölgesel aktörlerin siyasi zihniyetini şekillendiren tarihsel ve psikolojik faktörler geliyordu. Bir başka deyişle, bölgedeki monarşik rejimler için bir tehdit olarak ortaya çıkan devrimci İran gerçek bir tehlike olarak görülmeye başlanırken, 1970'lerin ortalarından itibaren dış politikasını yumuşatan ve Körfez Arap ülkeleriyle daha yakın ilişkiler geliştiren Irak, devrimci İran Cumhuriyeti'ne karşı bölgenin savunucusu olarak kabul edildi.

Elbette bu yakınlaşmayı mümkün kılan en önemli etken hem Irak'ın hem de Körfez Arap ülkelerinin İran'dan algıladıkları güvenlik kaygılarının (rejim güvenliği) aynı olmasıydı. Tüm bunlar olurken Suudi Arabistan bölgesel denklemde önemli bir kazanım elde etti. Buna göre, İran Devrimi tehdidinin aniden ortaya çıkması sayesinde Körfez Arap monarşileri üzerindeki liderliğini pekiştirme fırsatı bulan krallık, 1981 yılında bu küçük devletleri yörüngesine alacak olan KİK'in kurulmasını sağladı (Abdulla, 1999, ss. 150-170). İran-İrak savaşında Irak'ın desteklenmesi gibi güvenlik konularında KİK içindeki koordinasyonun yoğunlaşması, konseydeki en büyük güvenlik aktörü olan Suudi Arabistan'ın Körfez Arap ülkeleri üzerindeki etkisinin güçlenmesine neden oldu. Böylece KİK sayesinde diğer Körfez Arap monarşileri üzerindeki etkisini sağlamlaştıran Suudi Arabistan üç kutuplu bölgesel yapıda önemli bir avantaj elde etse de materyal güç anlamında İran ve Irak'a karşı dengeleyici bir kapasiteye ulaşamadı. Dolayısıyla İran-İrak savaşı bölge ülkeleri arasındaki düşmanlığı artırmanın yanında Suudi Arabistan ve diğer Körfez Arap ülkelerinin ABD gücüne bağımlılığını artmasına ve ABD'nin bölgeye daha fazla nüfuz etmeye başlamasına neden oldu.

1988-2003 Arası Dönemde Bölgesel Düzen: Karmaşık Dengeleme

Savaşın sonra İran'ın zayıflamasıyla birlikte devrim ihracı tehlikesi de önemli ölçüde azaldı. Öte yandan Irak rejimi, savaş sonucunda hiçbir şey kazanamadan çok fazla kayıp vermenin sıkıntısını hissetmeye başladı. Bu doğrultuda yönetimine yönelik iç tehditlerle karşı karşıya kalan Baas rejimi, hem ekonomik kazanımlar elde etmek hem de ülke içinde kendisine karşı artan rahatsızlığı gidermek için Kuveyt'i işgal etmeye karar verdi. Kuveyt'i işgaliyle birlikte Irak, Suudi Arabistan için 1960'lar ve 1970'lerde olduğundan daha büyük ölçekte bir tehdit olarak yeniden ortaya çıktı. Böylelikle, İran tehdidinin önemli ölçüde azalması ve Irak'ın yeniden bir tehdit olarak ortaya çıkması Suudi Arabistan'ı İran ile ilişkilerini geliştirmeye sevk etti. Irak'ın İran'a yönelik düşmanlığın yanı sıra Körfez Arap Devletlerine yönelik tutumundaki radikal değişim Suudi Arabistan ile İran arasındaki yakınlaşmayı kolaylaştıran önemli bir faktör oldu (Gaub, 2016).

Öte yandan ekonomik kaygıların yanı sıra "düşmanımın düşmanı dostumdur" ilkesini de benimseyen İran, Irak'a karşı Körfez Arap ülkeleriyle yakınlaşmayı memnuniyetle karşıladı. Bunun üzerine İran ve Suudi Arabistan 19 Mart 1991'de diplomatik ilişkilerini yeniden kurunca İran ile KİK arasında yeni bir bölgesel düzen için müzakereler başlamış oldu (Amirahmadi, 1994, s. 123). Ancak İran ve KİK arasında güvenlik işbirliği ihtimali ABD için arzu edilen bir sonuç olmadı. Hem İran hem de Irak ABD'nin bölgesel çıkarlarına tehdit olarak görüldüğünden, Vaşington'un bölgede önemli bir askeri güç

bulundurması gerekiyordu. Nitekim ABD'nin bölgedeki varlığını ancak KİK ülkelerinin askeri koruması meşrulaştırabileceğinden, KİK ile İran arasında güvenlik iş birliği olasılığı, ABD için hayati öneme sahip bir bölgede ABD varlığını gereksiz kılacaktı. Böylece ABD, İkinci Körfez Savaşı'ndan (1991) sonra gücü büyük ölçüde azalan Irak'ı İran'la birlikte Körfez Arap Ülkelerine ve bölgesel statükoya yönelik başlıca bölgesel tehditler olarak sunmaya başladı (Mathew, 2000, ss. 797-806).

İran bölgesel güvenlik düzenini dış müdahale olmadan düzenlemek istese de KİK ülkeleri son kertede ne İran'a ne de Irak'a güvenemediğinden bu iki güçten korunmak için ABD'ye yöneldi (Chubin, 1994, s. 9). İkinci Körfez Savaşı'ndan önce Körfez Arap Ülkeleri'nden sadece Suudi Arabistan ve Umman'ın ABD ile güvenlik anlaşmaları vardı. Ancak 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra, bölgenin zayıf aktörleri olarak her an bir işgalle karşı karşıya kalabileceklerini gören kırılğan KİK devletlerinin çoğu, bölgesel güvenlik için Vaşington'un sunduğu koşulları kabul etmek zorunda kaldı. Irak'ın Kuveyt'i işgalinin tüm KİK üyelerinin bölgesel aktörlere olan güvenini sarstığı için Irak ve devrimci İran'dan duydukları güvensizlik nedeniyle KİK ülkeleri bu devletlerle bölgesel bir güvenlik düzeni kurmak yerine ABD'yi dengeleyici bir güç ve bölge dışı bir koruyucu olarak bölgesel sistemin içine çekme stratejisi izledi. Kuveyt'in işgalden kurtarılmasından sonra ABD, bölgesel ilişkileri yeniden şekillendirmek ve yeni bir bölgesel güvenlik düzeni kurmak için KİK üyesi devletlerle müzakerelere başladı. Bunun üzerine yeni güvenlik düzenlemelerinde statükonun KİK ve ABD olmak üzere iki sütuna dayandırılması, bölgesel güvenliğin KİK ülkeleri ve Mısır gibi bazı Arap ülkeleri tarafından garanti altına alınması gibi öneriler gündeme gelmeye başladı (Hassan-Yari, 1997, s. 143). Nihayetinde Vaşington, KİK üyeleriyle bölgedeki varlığını meşrulaştıran savunma anlaşmaları imzalayarak bölge siyasetinde aktif bir aktör haline geldi (Alam, 2001, 2085-2096).

Bölgedeki angajmanını giderek artıran ABD'ye yönelik 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesi müteakip dönemde ABD politika yapıcılarının Körfez'e yönelik algısını değiştirmede önemli rol oynadı. Böylece ABD siyasetine hâkim olan yeni (neo-muhafazakâr) elitler, Körfez'de ikili çevreleme politikasının artık bir seçenek olamayacağı sonucuna vararak uluslararası terörizme karşı liberal demokrasinin desteklenmesi stratejisini benimseye başladı (Wright, 2007, s. 184). Bu yeni yaklaşım doğrultusunda ABD 2003 yılında Irak'ı işgal etti (Bulus, 2022). Daha da önemlisi, ABD'nin bölgesel meselelere kapsamlı bir şekilde müdahil olması, bölgesel ve küresel düzeyler arasındaki etkileşimin boyutunu temsil ediyordu. Irak'ın işgali ve bölgesel güç denkleminde bir kutup olarak çıkarılması, diğer iki kutup olan Suudi Arabistan ve İran için geniş kapsamlı sonuçlar doğurdu. Böylece işgalin bir sonucu olarak, geleneksel üç kutuplu sistem Suudi Arabistan ve İran'dan oluşan iki kutuplu bir sisteme dönüştü.

Irak'ın Amerikan işgaliyle denklemden çıkarılması bölgesel güç dengesini sarsarken, Suudi Arabistan ile İran'dan oluşan yeni iki kutuplu bölgesel düzendeki aktörler arasındaki güvenlik ikilemini de şiddetlendirdi. Öte yandan Irak'ın oyun dışı kalması hem İran'ın hem de Suudi Arabistan'ın düşmanlarını yok ederken, güç dağılımında görece zayıf olan Suudi Arabistan'ı İran'a karşı daha savunmasız ve kırılğan hale getirdi. Bölgenin düzenini sarsan bu kaosun bir dış aktör tarafından başlatılması krizi daha da derinleştirdi. Bölgede ortaya çıkan yeni konjonktürde İran'ın materyal güç dağılımına göre Suudi Arabistan'a karşı açık bir üstünlüğü olduğu için denge adına çok fazla bir şey elde etmek mümkün olmadı (Fürtig, 2007, ss. 627-640). Sonuç olarak, bu çalışmanın

kapsamı dışında kalan dönemde (2003 sonrası), bölgesel güvenliğin ana düzenleyici ilkesi İran ile Suudi Arabistan ve ABD arasındaki rekabet oldu (Hunter, 2010).

Sonuç ve Değerlendirme

Körfez bölgesel güvenlik kompleksinin ortaya çıkmasının arkasındaki temel itici gücün İngilizlerin 1971’de bölgeden tamamen çekilmesi olduğu iddia eden çalışma bu çekilmeden sonra, İran, Irak ve Suudi Arabistan bölgede sınırlarının ötesine güç yansıtabilen ana aktörler olarak ortaya çıktını öne sürmektedir. Bu güçler, üç kutuplu bir yapı olarak nitelendirilen bölgesel sistemi oluşturdu. Dönemin sosyal yapısı ise cumhuriyetçi revizyonizmi temsil eden radikalizm ile monarşik statükoyu temsil eden muhafazakârlık arasındaki rekabet tarafından şekillendirildi. Bu bağlamda, İran ve Suudi Arabistan gibi muhafazakâr devletler, cumhuriyetçi-devrimci Baasçı Irak’a karşı pozisyon aldı. Bu dönemde muhafazakâr İran ve Suudi Arabistan’ın revizyonist Irak’a karşı konumlanmalarının en önemli nedeni, rejimlerinin istikrarını sürdürme ve Irak’a karşı toprak bütünlüklerini koruma motivasyonları oldu. Dolayısıyla bu iki gücün iş birliği, bu döneme hâkim olan iş birliğine dayalı bir bölgesel güvenlik kompleksinin oluşumunu mümkün kıldı.

Revizyonizme karşı kolektif savunma normlarının hâkim olduğu bu dönem müteakip iki döneme kıyasla barış ve istikrarın hâkim olduğu bir dönem oldu. Bu dönemde bölgesel aktörler arasında krizler yaşansa da, özellikle muhafazakâr rejimler arasındaki iş birliği normlarına zarar verebilecek büyük bir çatışma yaşanmadı. Dolayısıyla bölgesel yapıda bir güç dengesi olduğu için bölgesel güçler arasında her zaman bir uzlaşma zemini bulunabildi ve bu da aktörlerin aralarındaki güvensizliği aşmalarını sağladı. Bu durum bölgesel aktörlerin sorunları kendi aralarında çözmelerine imkân verirken, küresel ölçekli aktörlerin, yani ABD ve Sovyetler Birliği’nin bölgeye müdahale imkânlarını önemli ölçüde azalttı. Sonuç olarak bu dönemde hâkim olan görece istikrarın en önemli nedeni, bölgesel aktörler arasında materyal anlamda işleyen bir güç dengesinin sağlanması olurken düşünsel anlamda ise bölge devletleri arasında siyasi meşruiyetin iç temellerine ilişkin tartışmaların büyük ölçüde üstesinden gelmeleri oldu.

Bölgedeki rejimlerin (Suudi Arabistan, Körfez Arap Monarşileri ve Irak) bekasına yönelik varoluşsal bir tehdit oluşturan 1979 İran devrimi ile başlayan ikinci dönemde bölgesel aktörler arasında yeni bir hizalanma başladı. Devrimden sonra İran’daki yeni rejim, hem Irak’ın laik milliyetçi rejiminin hem de Suudi Arabistan ve diğer Körfez Arap ülkelerindeki kalıtsal monarşik rejimlerin İslam dışı olduğunu ve bu nedenle devrilmeleri gerektiğini açıkça ilan etti. Böylece yeni İran, hem Suudi Arabistan hem de Irak için hayati bir tehdit olarak ortaya çıktı. Buna bağlı olarak, bölgesel güvenlik hizalanmalarında bir değişim meydana geldi ve statükocu konumunda kalan Irak ve Suudi Arabistan, revizyonist İran’a karşı pozisyon aldı. Dolayısıyla önceki dönemde İran ve Suudi Arabistan monarşilerinin yakın ilişkiler kurmasını sağlayan en önemli faktör revizyonist Irak tehdidi iken, bu dönemde devrimci İran tehdidi Irak ve Suudi Arabistan’ı bir araya getirdi. Bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de bölgesel güvenlik dinamikleri İran, Irak ve Suudi Arabistan’ın hakim olduğu üç kutuplu bir yapı altında işlerken revizyonizm ve statüko arasındaki rekabet bu dönemde bölgedeki sosyal yapının örüntülerini şekillendirdi. Bu dönemde rejim bekası ve toprak bütünlüğü meseleleri bölgesel güçlerin temel motivasyonunu belirlerken, çatışma eğilimi aktörlerin davranışlarını şekillendirdi. Nitekim Suudi Arabistan ve Körfez Arap müttefiklerinin

tehditkâr İran'a karşı 1973 petrol devriminden sonra maddi güç biriktiren Irak'ı desteklemesi bölgede askeri bir çatışmanın önünü açmış oldu.

Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgaliyle başlayan üçüncü dönemde bölgesel aktörler arasında yeniden konumlanmalara neden oldu. İşgalin ardından Irak, Suudi Arabistan ve diğer Körfez Arap ülkeleri için 1970'lerde olduğundan daha büyük bir tehdit olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla Irak'ın daha tehlikeli bir tehdit olarak yeniden ortaya çıkması, Suudi Arabistan ve diğer Körfez Arap ülkelerini dengeleyici bir aktör olarak İran ile yeniden yakınlaşmaya sevk etti. Bu dönemde de bölgesel sistem İran, Irak ve Suudi Arabistan tarafından şekillenen üç kutuplu bir yapı altında işlerken, sosyal yapı 1970'lerde olduğundan daha zayıf olsa da revizyonizm ile statükoculuk arasındaki rekabet tarafından şekillendi. Buna göre toprak bütünlüğü ve tek bir bölgesel hegemonun yükselişini engelleme konuları İran ve Suudi Arabistan'ın temel motivasyonunu belirlerken, statükoyu korumak bu iki ülkenin davranışlarını şekillendirdi.

Öte yandan Irak'ın Kuveyt'i işgali bölgesel statükoya en büyük meydan okumayı teşkil etmenin yanında küresel bir gücün bölgeye nüfuz etmesinin de önünü açmasından dolayı bölgesel sistemde kritik bir dönüm noktası oldu. Nitekim Kuveyt'in işgalinden sonra ABD, Körfez'e askeri olarak savaş öncesinden daha fazla nüfuz etmeye ve kendisini bölgenin güvenlik kompleksinde önemli bir aktör olarak konumlandırma imkânı buldu. ABD'nin askeri müdahalesiyle bölgesel statükoyu değiştirme girişiminde başarısız olan Irak, bölgede güvenilir bir aktör haline gelerek Körfez Arap ülkelerini ABD ile yakın güvenlik ilişkileri geliştirmenin yanında İran'la da yakınlaşmanın yollarını aramaya sevk etti. 1990'larda Irak'ın saldırgan askeri yeteneklerinin ABD tarafından yok edilmesinin yanı sıra Körfez Arap ülkelerinde kalıcı bir Amerikan askeri altyapısının kurulması bölgede meydana gelen en önemli stratejik değişim oldu. Buna göre ABD'nin 1990'larda bölgesel statükoyu korumak için yaptığı askeri yığınaklar 2003'te bölgedeki güç dengesini kökten değiştiren Irak işgalinin altyapısını oluşturdu. Irak işgalinden sonra bölgedeki üç kutuplu yapının ikiye düşmesinin yanında ABD'in de bölgesel sisteme güçlü bir şekilde dâhil olması bundan sonraki dönemde hem bölgesel düzey ile küresel düzey arasındaki etkileşimin artmasına hem de Suudi Arabistan ile İran arasındaki güvenlik ikilemini şiddetlenmesine neden oldu.

Körfez bölgesini münhasır bir birim olarak ele alan bu çalışma Körfez'in güvenlik dinamiklerini anlamaya ve açıklamaya odaklanan çalışmalara katkı sağlayacak niteliktedir. Çalışma bölgede meydana gelen gelişmeleri gerek bölge ülkelerinin bireysel dış politikalarını inceleyerek gerekse küresel aktörlerin bölge politikalarını inceleyerek açıklamaya çalışan yaklaşımlardan ayrılarak ara bir yaklaşım olan bölgesel düzey analizini benimseyerek literatürde yeni çalışmalara ışık tutacak bir potansiyel taşımaktadır. Ayrıca mevcut literatürde gözlemlenen eksiklikler göz önünde bulundurularak Körfez'de bölgesel düzeyde işleyen sistemin belirleyicisi olarak materyal ve düşünsel faktörler arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Netice itibarıyla, bölgedeki güvenlik dinamiklerini açıklamak için düşünsel faktörlerle materyal faktörleri bir arada işleyerek analiz eden çalışma kapsamlı bir yaklaşım benimsemektedir. Bu yönüyle bölgesel güvenliği tekil yaklaşımlarla (materyal veya düşünsel) açıklamaya çalışan çalışmalardan ayrılarak çoklu bir yaklaşımın literatürde yer edinmesine katkı sunmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma Prof. Dr. Murat Yeşiltaş danışmanlığında 25.10.2022 tarihinde tamamladığımız “Understanding the Emergence and Transformations of the Gulf Regional Security Complex (1971-2003)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. <i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Understanding the Emergence and Transformations of the Gulf Regional Security Complex (1971-2003)”, supervised by Prof. Dr. Murat Yeşiltaş (Ph.D. Dissertation, Sakarya University, Sakarya/Türkiye, 2022). <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

Abdulla, A. K. (1999). *The Gulf Cooperation Council: Nature, Origin and Process*, Michael Hudson (Ed.). *Middle East Dilemma: The Politics and Economics of Arab Integration*, içinde (150-170). New York: Columbia University Press.

Adib-Moghaddam, A. (2006). *The International Politics of the Persian Gulf: A Cultural Genealogy*. London: Routledge.

Ahrari, M.E (1993). *Iran in the Post-Cold War Persian Gulf Order*, M.E. Ahrari ve James H. Noyes (Ed.). *The Persian Gulf After the Cold War*, içinde. Westport: Praeger.

Alam, S. (2001). *The changing perception of Iran towards the Gulf States*, *Strategic Analysis*, 24(11), 2085-2096.

Albadi, A. (2017). *Saudi-Iran Relations: A Troubled Trajectory*, Gawdat Bahgat & Anoushiravan Ehteshami & Neil Quilliam (Ed.). *Security and Bilateral Issues Between Iran and Its Arab Neighbours*, içinde (189-211). New York: Palgrave Macmillan.

Al-Rasheed, M. (2010). *A History of Saudi Arabia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Al-Saud, F. (2003). *Iran, Saudi Arabia and the Gulf: Power Politics in Transition 1968-1971*. London and New York: I.B. Tauris.

Altoraifi, A. (2012), *Understanding the Role of State Identity in Foreign Policy Decision Making: the Rise and Demise of Saudi-Iranian Rapprochement*, A thesis submitted to the Department of International Relations of the London School of Economics and Political Science for the degree of Doctor of Philosophy, London.

Amirahmadi, H. (1994). *Iran and the Persian Gulf: Strategic Issues and Outlook*, Hamid Zanganeh (Ed.). *Islam, Iran and World Stability*, içinde (97-134). New York: St. Martin's Press.

Badeeb, S. M. (1993). *Saudi-Iranian Relations 1932-1982*. London: Centre for Arab and Iranian Studies and Echoes.

Baghdadi, N. (2018). *Dynamics of Iranian-Saudi Relations in the Persian Gulf Regional Security Complex*, *Electronic Theses and Dissertations*, Florida International University.

Baklash, S. (2004). *The Troubled Relationship: Iran and Iraq 1930-80*, Lawrence G. Potter & Gary G. Sick (Ed.). *Iran, Iraq, and the Legacies of War*, içinde (11-27). New York, Palgrave.

Bennett, A. (2010). *From analytic eclecticism to structure pluralism*. *Newsletter of APSA Organized Section for Qualitative and Multi-Method Research*, 8(2), 8-17.

Bianco, C. (2020). *The GCC Monarchies: Perceptions of the Iranian Threat amid Shifting Geopolitics*. *The International Spectator*, 55(2), 92-107.

Bojarczyk, B. (2012). *Geopolitics of Persian Gulf Region*, *Teka Kom. Politol. Stos. Miğdzynar. OL PAN*, 80-100.

Bulus, O. (2022). *Teorik Bakış Açısından 2003'te Irak'ın ABD Tarafından İşgali ve Yeni*

Muhafazakârların Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 827-844.

Buzan, B. & Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buzan, B. (1991). *People, States & Fear: An Agenda for security Analysis in the Post-Cold War Era*. Brighton: Wheatsheaf Books.

Checkel, J. (2008). *Process Tracing*, Audie Klotz & Deepa Prakash (Ed.). *Qualitative Methods in IR: A Pluralist Guide*, içinde (114-127). Basingstoke, Hampshire & Houndmills: Palgrave.

Chubin, S. & Tripp, C. (1996). *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order: Iran and Saudi Arabia in the Balance of Power in the Gulf*. Oxford & New York: Oxford University Press for the International Institute for Strategic Studies.

Chubin, S. & Zabih, S. (1974). *The Foreign Relations of Iran: A Developing State in a Zone of Great-Power Conflict*. Berkeley, CA & Los Angeles: University of California Press.

Chubin, S. (1994). *Iran's National Security Policy: Intentions, Capabilities & Impact*. Washington D.C., A Carnegie Endowment Book.

Esposito, J. L. (1990). *The Iranian Revolution: Its Global Impact*. Miami: Florida International University Press.

Fain, W. T. (2008). *American Ascendance and British Retreat in the Persian Gulf Region*. New York: Palgrave.

Farouk-Sluglett, M. & Sluglett, P. (1990). *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*. London: I. B. Tauris.

Furtig, H. (2007). *Conflict and Cooperation in the Persian Gulf: The Interregional Order and US Policy*. *Middle East Journal*, 61(4), 627-640.

Furtig, H. (2002). *Iran's Rivalry with Saudi Arabia between the Gulf Wars*. Reading: Ithaca Press.

Gaub, F. (2016). *War of words: Saudi Arabia v Iran*, European Union Institute for Security Studies (EUISS): Brief Issue, February.

Gause, F. G. (2010). *The International Relations of the Persian Gulf*. Cambridge: Cambridge University Press.

Haass, R. (2011). *Saudi Arabia and Iran: The Twin Pillars in Revolutionary Times*, Hooshang Amirahmadi (Ed.). *The Security of the Persian Gulf* içinde (151-170). London: Routledge.

Halliday, F. (1990). *Revolution and Foreign Policy the Case of South Yemen 1967-1987*. Cambridge: Cambridge University Press.

Han, J., & Hakimian, H. (2019). *The Regional Security Complex in the Persian Gulf: The Contours of Iran's GCC Policy*. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 13(4), 493-508.

Hasan-Y. H. (1997). Iranian Foreign Policy in the Postwar Era, Farhang Rajaee (Ed.). Iranian Perspectives on the Iran-Iraq War, Gainesville: University Press of Florida.

Houshisadat, S. M. (2021). Iran's Regional Relations: A History from Antiquity to the Islamic Republic. New York: Routledge.

Hunter, R. E. (2010). Building Security in the Persian Gulf. RAND National Security Research Division.

Hunter, S. T. (2001). Outlook for Iranian- Gulf Relations: Greater Cooperation or Renewed Risk of Conflict?, Joseph A. Kechichian (Ed.). Iran, Iraq, and the Arab Gulf States, içinde (427-449). New York: Palgrave.

Hurewitz, J. C. (1972). The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 401. 106-115.

Kazak, C. (2024). Körfez Ülkelerinin Kışkıncıca Mısır İhvanı ve 3 Temmuz Darbesinin Analizi, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13 (3), 1418-1438.

Keynoush, B. (2016). Saudi Arabia and Iran Friends or Foes?. New York: Palgrave.

Long, D. E. (1990). The Impact of the Iranian Revolution on the Arabian Peninsula and the Gulf States, John L. Esposito (Ed.). The Iranian Revolution: Its Global Impact, Miami: Florida International University Press.

Marr, P. (2012). The Modern History of Iraq. 3rd. ed., Boulder: Westview Press.

Mathew, D. (2000). The US and the Gulf: The New Calculus. Strategic Analysis, 24(4). 797-806.

Mearsheimer, J. J. (2016). Donald Trump Should Embrace a Realist Foreign Policy. The National Interest, November 27.

Mirhosseini, S. M. & Sandhu, S. K. (2010). The Role of Iran Regarding the U.S. Security Systems in the Persian Gulf Region. Cross-Cultural Communication, 6(4). 121-134.

Mraz, J. L. (1997). Dual Containment: US Policy in the Persian Gulf and a Recommendation for the Future. A Research Paper-Air Command and Staff College.

Nelson, C. E. (2018). Revolution and War: Saddam's Decision to Invade Iran. The Middle East Journal, 72(2). 246-266.

Nonneman, G. (1986). Iraq, the Gulf States, and the War: A Changing Relationship 1980-1986 and Beyond. Atlantic Heights, NJ, & London: Ithaca Press.

Nonneman, G. (2004). The Gulf States and the Iran-Iraq War: Pattern Shifts and Continuities, Lawrence G. Potter & Gary G. Sick (Ed.). Iran, Iraq, and the Legacies of War, içinde (167-193). New York: Palgrave.

Onley, J. (2009). Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820-1971: The Politics of Protection. Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, Occasional Paper No.4.

Peterson, J.E. (2002). *The Historical Pattern of Gulf Security, Security in the Persian Gulf Origins, Obstacles, and the Search for Consensus*, Lawrence G. Potter & Gary G. Sick (Ed.). içinde (7-33). New York: Palgrave.

Ramazani, R. K. (1986). *Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle-East*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Rathmell, A. & Karasik, T. & Gompert, D. (2003). *A New Persian Gulf Security System*. RAND Issue Paper.

Rieger, R. (2013). *The Foreign Policy of the Arab Gulf Monarchies from 1971 to 1990*. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Middle East Politics, June.

Safran, N. (1988). *Saudi Arabia: The Ceaseless Quest for Security*. Ithaca: Cornell University Press.

Soviet and Iraq in 15-Year Pact. *The New York Times*, April 10, 1972.

Wright, S. (2007). *The United States and the Persian Gulf Security. The Foundations of the War on Terror*. Ithaca Press.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında, her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur. Ayrıca herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

2025, 14 (1), 540-557 | Araştırma Makalesi

Yenilenebilir Enerji Yatırımlarının Ekolojik Ayak İzine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Örneği

Esin Kendir¹

Harun Yakışık²

Öz

Yenilenebilir enerji ile çevresel ilişkilere yönelik çalışmaların son dönemlerde yoğun bir şekilde arttığı görülmektedir. Dünyanın artan enerji talebi ve iklim değişikliği tehdidi, yenilenebilir enerji kaynaklarına olan ihtiyacı her geçen gün daha da artırmaktadır. Ekolojik ayak izini azaltan yenilenebilir enerji yatırımları fosil yakıt tüketimini azaltacağından, iklim değişikliğiyle mücadelede kritik bir rol oynayarak sürdürülebilir bir enerji geleceği için hayati öneme sahiptir. Dolayısıyla bu çalışmada yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izini ne yönde etkilediğini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Literatürde, genel olarak yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonu üzerindeki etkileri araştırılırken, bu çalışma elektrik üretiminde yenilenebilir enerji yatırımlarının (RI) ekolojik ayak izi (EFP) üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Bu nedenle, literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Çalışmada Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye (BRICS-T) için 2007-2020 dönemini kapsayan veriler, Breusch-Pagan LM testi, LLC ve IPS testleri, Hausman testi ve PMG tahmincisi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji yatırımları ekolojik ayak izini artırırken, yabancı doğrudan yatırımlar, ekolojik ayak izini azaltmaktadır. Nüfus yoğunluğunun ise ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Bu sonuçlara göre yenilenebilir enerjiye yapılan yatırımların çevresel sürdürülebilirlik için kritik önem taşıdığı ve bu alandaki politikaların güçlendirilmesi gerektiği vurgulanabilir.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji Yatırımları, Ekolojik Ayak İzi, Çevresel Sürdürülebilirlik, BRICS-T, Panel Veri Analizi

Kendir, E., & Yakışık, H. (2025). Yenilenebilir Enerji Yatırımlarının Ekolojik Ayak İzine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Örneği. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 540-557. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1615883>

Geliş Tarihi	09.01.2025
Kabul Tarihi	23.03.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Dr., esinkendir@hotmail.com, ORCID:0000-0003-0435-7499

2 Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Politikası Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye, haruny@karatekin.edu.tr, ORCID:0000-0001-9542-1614

2025, 14 (1), 540-557 | Research Article

The Impact of Renewable Energy Investments on Ecological Footprint: New Evidence From BRICS-T Region

Esin Kendir¹

Harun Yakışık²

Abstract

Recent studies on the relationship between renewable energy and environmental sustainability have increased significantly. The growing global energy demand and the threat of climate change further underscore the necessity of renewable energy sources. Since renewable energy investments help reduce ecological footprint (EFP) by decreasing fossil fuel consumption, they play a critical role in combating climate change and ensuring a sustainable energy future. Therefore, this study aims to examine the impact of renewable energy investments on the ecological footprint. While the existing literature predominantly explores the effects of renewable energy consumption on carbon emissions, this study focuses specifically on the impact of renewable energy investments (RI) in electricity generation on the ecological footprint (EFP). By doing so, it seeks to fill a gap in the literature. This study analyzes data from Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Turkey (BRICS-T) for the period 2007–2020 using the Breusch-Pagan LM test, LLC and IPS unit root tests, the Hausman test, and the PMG estimator. The findings indicate that while economic growth and renewable energy investments increase the ecological footprint, foreign direct investments contribute to its reduction. However, population density does not have a statistically significant effect on the ecological footprint. These results highlight the critical importance of renewable energy investments for environmental sustainability and emphasize the need to strengthen policies in this area.

Keywords: Renewable Energy Investments, Ecological Footprint, Environmental Sustainability, BRICS-T, Panel Data Analysis

Kendir, E., & Yakışık, H. (2025). The Impact of Renewable Energy Investments on Ecological Footprint: New Evidence From BRICS-T Region. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14(1), 540-557. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1615883>

Date of Submission	09.01.2025
Date of Acceptance	23.03.2025
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Dr., esinkendir@hotmail.com, ORCID:0000-0003-0435-7499

2 Prof. Dr., Çankırı Karatekin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economic Policy, Çankırı, Türkiye, haruny@karatekin.edu.tr, ORCID:0000-0001-9542-1614

Giriş

Son dönem literatür çalışmalarına bakıldığında yenilenebilir enerji ve ekolojik ayak izi ilişkilerini araştıran çalışmaların sürdürülebilir kalkınmanın literatüre girdiği Brundtland Raporu (ortak geleceğimiz) sonrası yoğunluk kazandığı görülmektedir. Kyoto Protokolü, Bin Yıl Kalkınma Hedefleri, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, Paris İklim Değişikliği Sözleşmesi ve Avrupa Yeşil Mutabakatı hedefleri doğrultusunda ülkelerin karbon emisyonunu azaltma yönünde verdiği taahhütlerle birlikte çalışmalar daha da hızlanmıştır. Sürdürülebilir Kalkınma Raporu'nda "bugünün ihtiyaçlarını karşılarken, gelecekteki kuşakların imkanlarını kısıtlamayacak, kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini daraltmayacak bir kalkınma tarz ve sürecinin benimsenmesi" (WCED, 1987) şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesini sağlarken aynı zamanda bu rapor kaynakların etkin kullanılması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda küresel ısınma tüm ülkeler için önemli bir sorun haline geldiğinden Kyoto Protokolü, her üretim faaliyetinin ekosistemde karbon ayak izi oluşturduğunda tüm ülkelere karbon emisyonunu azaltma yükümlülükleri getirmiştir (Mart'inez-Zarzoso, 2009). Bin Yıl Kalkınma Hedefleri ise Birleşmiş Milletlerin (BM), Eylül 2001'de tüm ülkelerin 2015 yılına kadar ulaşması gereken ortak hedefleri belirlemiştir (UN, 2012). Bu hedeflerden yedinci hedef, çevresel sürdürülebilirlik hedefiyle ilişkilidir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden yedinci hedef, herkes için uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi içermektedir (UNSC, 2015). Bu hedef fosil yakıtlara olan bağımlılığın azaltılarak sürdürülebilir ve gezegene en az ya da sıfır emisyon salan enerji dönüşümünün gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. BM İklim Değişikliği Konferansı 2015 yılında (COP21) iklim değişikliği konusunda yasal bağlayıcılığı olan ilkeler belirlemiş ve 2016 yılında yürürlüğe girmiştir. Kyoto Protokolünde belirlenen taahhütleri yerine getirmekten çekinen başta gelişmiş ülkeler olduğundan 2020 sonrası iklim değişikliği ile ilgili sorumlulukları yürütme ve takip etme işlevi Paris İklim Değişikliği Sözleşmesi'ne geçmiştir. Paris İklim Değişikliği Sözleşmesi'nin en genel hedefi "küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 2°C altında tutmak" ve "sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 1,5°C ile sınırlamak" tır (UNFCCC, 2015). Avrupa Komisyonu, Avrupa Birliği ülkelerinin 2050 yılına kadar iklim nötrlüğüne ulaşması, çevre dostu teknolojilere yönelik araştırma ve yatırımların teşvik edilmesi ve kirliliğin azaltılması amacıyla 2019 yılında Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı oluşturmuştur. Bu mutabakat, bir dizi politika önlemi ve destek programını içermektedir. (European Commission, 2019). Mutabakat içerdiği hedefleri 2020 yılında kademeli olarak uygulamaya başlamıştır.

Çevresel sürdürülebilirlikle mücadele, ülkelerin öncelikli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, özellikle Avrupa Yeşil Mutabakatı, iklim nötrlüğü hedefine ulaşmak için somut adımlar atmaya amaçlamaktadır. Ancak, mevcut literatür incelendiğinde, bu hedeflere ulaşma yolunda yapılan çalışmaların genellikle belirli konulara odaklandığı görülmektedir. Bilindiği üzere, karbon emisyonu ile ilgili yapılan çalışmalar daha çok yenilenebilir enerji yatırımlarının sera gazı emisyonlarını azaltmadaki etkisine odaklanmakta, iklim değişikliğiyle mücadele etmenin nasıl katkı sağladığını analiz etmektedir. Ekolojik ayak izi üzerine yapılan çalışmalar ise daha çok yenilenebilir enerji projelerinin genel çevresel etkilerini değerlendirmektedir. Bu sayede uzun vadede daha çevre dostu projeler geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışma ise BRICS-T ülkelerinde yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Bu etkileri görmek amacıyla 2007- 2020 yılları veri aralığı ele alınmıştır. BRICS-T ülkeleri, dünya nüfusunun ve küresel enerji tüketiminin büyük bir bölümünü oluşturan ülkeler grubunda yer almaktadır. Türkiye ise gözlemci ülke olması ve bu ülkelerle yürüttüğü yakın ekopolitik ilişkiler sebebiyle bu çalışmaya dahil edilmiştir (Yaşar ve Bolat, 2023). Bu doğrultuda BRICST ülkelerinde yapılan yenilenebilir enerji yatırımlarının çevresel etkilerini analiz etmek önemli bir hale gelmiştir.

Buna ek olarak BRICS-T ülkeleri, gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) büyüme oranlarındaki önemli farklılıklarla ön plana çıkan en büyük gelişmekte olan ekonomiler olmalarıyla da dikkat çekmektedir. GSYİH ile çevresel sürdürülebilirlik arasındaki ilişki pozitif ve negatif yönleri ile çok boyutludur. GSYİH büyüdükçe çevre dostu teknolojilere daha fazla yatırım yapılabilir ve karbon vergileri gibi politikalar uygulanabilmektedir. Bunun aksine ekonomik büyüme, doğal kaynak kullanımını artırarak ekosistemler üzerinde baskı yaratabilir ve fosil yakıtlara dayalı sanayileşen ülkeler için sera gazı emisyonlarını arttırabilmektedir (Asif vd., 2024: 29).

Ayrıca BRICS-T ülkelerinde yabancı doğrudan yatırımların çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki rolü oldukça etkilidir. Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika gibi gelişen piyasalar fosil yakıtlara bağımlılıklarından dolayı ekonomik zorluklarla karşılaşmaktadır(www.reuters.com). Ükelere sağlanan yabancı doğrudan yatırımlar sermaye akışı sağlayarak sanayileşmeyi hızlandırabilmekte ve çok uluslu şirketlerin getirdiği yenilikçi teknolojiler ile bu ülkelerde yeşil büyümeyi teşvik etmektedir (Şaşmaz vd., 2018).

Aynı zamanda nüfus yoğunluğu bu ülkelerin enerji tüketimi ve çevresel etkileri üzerinde de önemli bir rol oynamaktadır (Feng vd., 2024: 169). Artan nüfus yoğunluğu, yenilenebilir enerjiye yapılan yatırımların ne kadar etkili olduğunu ve bu yatırımların ekolojik ayak izini nasıl etkileyebileceğini anlamak açısından kritik bir faktördür (Thi Mai vd., 2024: 1763). BRICS-T ülkeleri, gelişmekte olan ülkeler grubunda yer aldığından, hızlı büyüme arzuları ve yüksek nüfus yoğunlukları doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı arttırmaktadır. Bu durum, doğal kaynakların daha hızlı tükenmesine yol açarken, söz konusu ülkelerin ekolojik ayak izi üzerindeki görece etkilerini de artırdığı söylenebilir.

Ancak detaylı literatür incelemesi sonucunda çalışmalar genel itibarıyla yenilenebilir enerji tüketimi ve karbon emisyonu değişkeni (Charfeddine ve Kahia, 2019; Chen vd., 2019; Farhani, 2013; Saidi ve Mbarek, 2016) alanında yoğunlaşırken yenilenebilir enerji üretiminin ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri konusunda yapılan çalışmaların yok denecek kadar az sayıda olduğu ve yeterince incelenmediği gerçeğiyle karşılaşmıştır (Voumik vd.2023). Bu bağlamda bu çalışma ile yenilenebilir enerji projelerinin ekolojik ayak izine bir başka ifadeyle çevresel sürdürülebilirliğe gerçekten katkı sağlayıp sağlamadığı sorusuna yanıt aranmaktadır.

Bu doğrultuda çalışma çevresel sürdürülebilirlik bağlamında BRICS-T ülkelerinde gayrisafi yurtiçi hasıla, nüfus yoğunluğu, yabancı doğrudan yatırımlar ve yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda 2007-2020 veri aralığı ele alınmıştır. Çalışmada, ilk olarak panel veri setinin yatay kesit bağımlılığı Breusch-Pagan LM testi ile incelenmiş ve yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Ardından, değişkenlerin durağanlık özellikleri LLC ve IPS panel

birim kök testleri ile analiz edilmiş ve bazı değişkenlerin seviyede durağan olmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle, değişkenlerin birinci farkları alınmıştır. Daha sonra, Hausman testi ile sabit etkiler modelinin uygunluğu belirlenmiş ve ülkeler arasında heterojenliğin varlığı tespit edilmiştir. Panel veri analizinde heterojenliğin etkilerini daha detaylı incelemek amacıyla MG (Mean Group) ve PMG (Pooled Mean Group) tahmincileri kullanılmıştır.

Ayrıca çalışma, literatürde genellikle yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalardan farklı olarak, yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini analiz etmesi bakımından özgün bir değer taşımaktadır. Dolayısıyla çalışma literatürde karşılaşılan bu boşluğu daha kapsamlı bir çerçevede ele alarak doldurmayı ve literatüre bir çeşitlilik kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu sayede çalışmanın özgün değerini de ortaya koymaktadır.

Çalışmanın diğer bölümleri ilk olarak çevresel sürdürülebilirlik bağlamında yapılan çalışmaları göstermek amacıyla literatür taramasından oluşmaktadır. Burada amaç çalışmanın literatürde yapılan diğer çalışmalardan farkını ortaya koymaktır. Çalışma araştırma metodolojisi ve analizlerle devam etmekte, bulguların tartışılması ve sonuç bölümüyle sonuçlanmaktadır.

Literatür Taraması

Literatürde çevresel sürdürülebilirlik bağlamında yenilenebilir enerjinin çevresel bozulmayla arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların metodolojileri, bulguları ve sonuçları arasındaki ilişkiler dikkate alındığında, araştırmaların genel olarak yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izi ya da karbon emisyonları üzerindeki etkisini değerlendirmeye odaklandığı görülmektedir. Ancak, çalışmalarda kullanılan yöntemler, incelenen ülkeler ve dönemler çerçevesinde farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Örneğin Saidi ve Mbarek (2016), Granger nedensellik testini uygulayarak yenilenebilir enerji tüketimi ile gayri safi yurtiçi hasıla arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koyarken, Charfeddine ve Kahia (2019) PVAR modeli ve varyans ayrıştırma yöntemi kullanarak yenilenebilir enerjinin karbon emisyonlarını ve ekonomik büyümeyi açıklamada sınırlı bir güce sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, yenilenebilir enerji kullanımının çevresel sürdürülebilirlik açısından her zaman belirleyici bir faktör olmayabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Chen vd. (2019) Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezini test ederek yenilenebilir enerjinin karbon emisyonları üzerindeki etkisinin bölgelere göre değiştiği sonucu elde etmişlerdir. Bu sonuç, yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik etkilerinin tek tip bir modele sığdırılamayacağını, ülkelerin ekonomik yapıları, enerji politikaları ve teknolojik gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

Çalışmalar ekolojik ayak izi açısından değerlendirildiğinde Pata (2021), BRIC ülkeleri için yaptığı çalışmada Fourier ADL eş bütünleşme modelini kullanarak doğal kaynak rantı, yenilenebilir enerji ve kentleşmenin ekolojik ayak izini azalttığını ve çevre kalitesine olumlu katkı sağladığı bulgusuna ulaşmıştır. Bu bulgu, yenilenebilir enerjinin çevresel bozulmayı azaltıcı bir rol oynayabileceğine işaret ederken, Doytch (2020), sabit etkiler yöntemiyle yaptığı çalışmada finansal olmayan hizmetlere yönelik doğrudan yabancı yatırımların ekolojik açıdan daha zararlı olduğu sonucuna varmıştır. Bu iki çalışma

arasındaki fark, ekolojik ayak izi üzerindeki değişkenlerin etkilerinin ülkeler ve sektörlerle göre değişebileceğini göstermektedir.

Görüldüğü gibi son dönemlerde yapılan çalışmaların modellerinde yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izi ya da karbon emisyonu üzerindeki etkileri araştırmaya çalışılmıştır. Farklı ülke grupları ve farklı analiz tekniklerine göre farklı bulgular elde edildiği bu çalışmalarda ortaya konulmuştur. Örneğin Pata (2021) yaptığı çalışmada yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azalttığı sonucunu elde ederken Voumik vd. (2023) G-7 ülkeleri üzerine yaptığı çalışmada kantil regresyon ve genelleştirilmiş momentler yöntemi ile yenilenebilir enerji üretiminin karbon emisyonlarını azalttığı bulgusunu elde etmiştir. Bu alanda yapılan farklı çalışmaların ülke grupları, analiz teknikleri ve elde edilen bulguları detaylı olarak Tablo1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Araştırmacılar ve Yayın Yılı	Örneklem ve Dönem	Yöntem	Bulgular
Sahbi Farhani (2013)	12 MENA Ülkesi (1975-2008)	Panel FMOLS ve DOLS tahminleri	Uzun vadede ekonomik büyüme ve karbon emisyonlarından yenilenebilir enerji tüketimine doğru giden tek yönlü bir nedensellik bulgusuna ulaşılmıştır.
Marquart ve Sandra (2015)	5 gelişmekte olan ülkeler (1961-2006)	Prais-Winsten Yöntemi	Demografik özelliklerin bu ülkelerde ekolojik ayak izlerini etkileyen temel faktörler olduğu sonucuna varılmıştır.
Saidi ve Mbarek (2016)	9 Gelişmiş Ülke (1990-2013)	Granger nedensellik testi	Yenilenebilir enerji tüketimi ile gayri safi yurtiçi hasıla arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur.
Liu ve Kim (2018)	44 BRI Ülkeleri (1990- 2016)	Var Modeli, PVAR Modeli, VECM Modeli, Panel Granger testi	Yabancı doğrudan yatırımların ekolojik ayak izi ile çift yönlü bir ilişki göstermediği sonucuna varılmıştır.
Charfeddine ve Kahia (2019)	24 MENA Ülkesi (1980-2015)	PVAR modeli, Etki Tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması	Yenilenebilir enerji ve yabancı doğrudan yatırımlarının karbon emisyonlarını ve ekonomik büyümeyi açıklamada küçük bir açıklama gücüne sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Chen vd. (2019)	Çin (1995-2012)	Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezinin testi	Yenilenebilir enerjinin karbon emisyonları üzerindeki etkisinin bölgelere göre farklılık gösterdiği sonucu elde edilmiştir.
Hussain vd. (2020)	Pakistan (1981-2016)	VECM Modeli	Nüfus yoğunluğunun ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin negatif olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Doytch (2020)	117 Düşük; Orta ve Yüksek Gelirli Ülkeler (1884-2011)	Sabit yöntem	Finansal olmayan hizmetlere yönelik doğrudan yabancı yatırım, üretime yönelik doğrudan yabancı yatırımdan daha çok ekolojik olarak zararlı olduğu sonucuna varılmıştır.
Melike Atay Polat	Türkiye (1980-2013)	Eş Bütünleşme testleri	Doğrudan yabancı yatırımların karbondioksit emisyonunu azalttığı sonucuna varılmıştır.
Pata (2021)	4 BRIC ülkeleri (1971-2016)	Fourier Eşbütünleşme Modeli	ADL Doğal kaynak rantı, yenilenebilir enerji ve kentleşmenin ekolojik ayak izini azalttığını ve bunların çevre kalitesine olumlu bir katkıda buldukları bulgularına ulaşılmıştır.

Tablo 1 Devamı			
Araştırmacılar ve Yayın Yılı	Örneklem ve Dönem	Yöntem	Bulgular
Arogundade vd. (2022)	31 Afrika ülkesi	Driscoll-Kraay, Durbin modeli	Yabancı doğrudan yatırımların Afrika'daki ekolojik ayak izi üzerinde doğrusal olmayan bir etkisi olduğu ve Afrika'daki çevresel bozulma belirleyicisinin hem doğrudan hem de taşma etkilerine dair kanıt sağladığı sonucuna varılmıştır.
Appiah vd. (2023)	29 OECD ülkesi	CS-ARDL modeli	Ekolojik ayak izi ile yenilenebilir enerji, inovasyon ve çevresel politika değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır
Mazlum (2023)	E-7 Ülkeler (1990-2018)	İkinci Nesil Eş Bütünleşme Testi	Ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna varılmıştır
Voumik vd. (2023)	G-7 Ülkeleri (1971-2019)	Kantil Regresyon, Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi, Tesadüfi Etkiler ve Sabit Etkiler	Hidroelektrik ve yenilenebilir enerji üretiminin, tüm regresyon modellerinde karbon emisyonlarını azalttığı sonucuna varılmıştır.
Aktürk Gültekin (2024)	ve OECD Ülkeleri (1997-2020)d	MG ve RC modelleri	GSYİH artışının ekolojik ayak izini artırdığı, yenilenebilir enerji kullanımının ise azalttığı sonucuna varılmıştır.
Aydın vd (2024)	OECD ülkeleri (1995-2020)	AMG ve RCCE' Tahmincisi	Çevre politikalarının katılığı, Slovenya ve Kore'de yeşil enerji benimsenmesini teşvik ederken, OECD ülkeleri genelinde bu politikaların yetersiz kaldığı görülmüştür.
Nuta vd. (2024)	Avrupa Ülkeleri (1995-2018)	Konya Nedensellik Testi	Çevre, teknolojik yenilik, nüfus yaşlanması ve doğrudan yabancı yatırım arasında uzun vadeli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Yenilenebilir enerji, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve demografik faktörlerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerinin araştırıldığı çalışmalar Tablo1'de sunulmuştur. Tablodaki çalışmalar incelendiğinde farklı ülkeler, zaman dilimleri ve yöntemler kullanılarak bu ilişkilerin analiz edildiği görülmektedir. Bazı çalışmaların bulguları yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azaltıcı etkisine vurgu yaparken bazı bulguların ise etkisinin sınırlı olduğu veya ülke gruplarına göre değişiklik gösterdiği ortaya konulmuştur. Örneğin, Pata (2021) BRIC ülkeleri için yaptığı çalışmada doğal kaynak rantı, yenilenebilir enerji ve kentleşmenin ekolojik ayak izini azalttığını belirtirken, Charfeddine ve Kahia (2019) MENA ülkelerinde yenilenebilir enerjinin ekolojik sürdürülebilirlik açısından sınırlı bir etkisi olduğunu bulmuştur. Benzer şekilde, Chen vd. (2019), yenilenebilir enerjinin karbon emisyonları üzerindeki etkisinin bölgelere göre farklılık gösterdiğini belirlemiştir. Bu durum, yenilenebilir enerji yatırımlarının ve politikalarının etkisinin ülkelerin ekonomik ve çevresel yapısına bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir.

Öte yandan, bazı çalışmalar doğrudan yabancı yatırımların ekolojik etkilerini de analiz etmiş ve farklı sonuçlara ulaşmıştır. Liu ve Kim (2018), doğrudan yabancı yatırımların ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna varırken, Arogundade vd. (2022) Afrika ülkeleri için yaptığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımların ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığını ve politika belirleyicilerin hem doğrudan hem de dolaylı etkileri göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu sonuç, doğrudan yabancı yatırımların çevresel etkilerinin yatırımın türüne ve sektörüne bağlı olarak

değişebileceğini göstermektedir. Diğer taraftan Polat (2015), karbondioksit emisyonu ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemiş ve doğrudan yabancı yatırımlardaki %1'lik artışın karbondioksit emisyonunu azalttığını tespit etmiştir.

Ayrıca tablodaki çalışmalar ekolojik ayak izi üzerindeki etkiler açısından da farklılaşmaktadır. Appiah vd. (2023), yaptığı çalışmada ekolojik ayak izi ile makroekonomik değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişki tespit ederken, Hussain vd. (2020) nüfus yoğunluğunun ekolojik ayak izine negatif etkisi olduğunu belirlemiştir. Bu durum, ekolojik ayak izinin yalnızca enerji politikalarıyla değil, demografik ve makroekonomik faktörlerle de şekillendiğini göstermektedir.

Son olarak, Voumik vd. (2023), G-7 ülkeleri üzerine yaptığı çalışmada kantil regresyon ve genelleştirilmiş momentler yöntemi ile yenilenebilir enerji üretiminin karbon emisyonlarını azalttığını belirtmiştir. Bu bulgu, Pata (2021) ile paralellik gösterse de Charfeddine ve Kahia (2019) ve Chen vd. (2019) tarafından elde edilen bulgular ile çelişmektedir. Bu çelişki, yenilenebilir enerjinin ekolojik etkilerinin bölgesel, ekonomik ve politik faktörlere bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir.

Genel olarak tablodaki çalışmalarda metodoloji ve bulgular açısından farklılık olduğu görünse de yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi konusunda kesin bir fikir birliğinin olduğu söylenemez. Fakat çalışmaların genel eğilimi yenilenebilir enerji yatırımlarının çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağladığı yönündedir.

Sonuç olarak ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerin büyüklüğü ülke gruplarına, politikalarına ve ekonomik yapılarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Tüm bu parametreler doğrultusunda BRICS-T ülkeleri için yapılacak bir analizin literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada ise mevcut literatürden farklı olarak BRICS-T ülkelerinde yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi incelenmektedir. Literatürde çoğunlukla yenilenebilir enerji tüketimi değişkeni kullanılmışken, bu çalışmada yenilenebilir enerji yatırımının elektrik üretimindeki yüzde payı değişkeni olarak ele alınmıştır. Bu farklılık, çalışmanın yenilikçi yönünü oluşturmakta ve mevcut çalışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca GSYİH, nüfus yoğunluğu ve yabancı doğrudan yatırımlar gibi değişkenler de kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiştir. Çünkü literatürde bu değişkenlerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerinin hem olumlu hem de olumsuz yönde olabileceği bulgularına ulaşılmıştır.

Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışma çevresel sürdürülebilirlik bağlamında BRICS-T ülkelerinde gayrisafi yurtiçi hasıla, nüfus yoğunluğu, yabancı doğrudan yatırımlar ve yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda 2007-2020 dönemi veri aralığı ele alınmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler, uluslararası kuruluşların veri tabanlarından elde edilmiştir. Ekolojik ayak izi verileri kişi başına gha (küresel hektar) kullanımıyla ilgili geniş kapsamlı veriler sunan Global Footprint Network veri tabanından alınmıştır (<https://www.footprintnetwork.org/>). Gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) verileri ise 2015 yılı sabit fiyatlarıyla, ülkelerin ekonomik büyüme performanslarını değerlendirmek amacıyla Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir.

(<https://databank.worldbank.org/>). Aynı şekilde, ülkelerin nüfus yoğunluğu verileri de Dünya Bankası kaynaklıdır ve nüfusun km² başına düşen kişi sayısını ifade etmektedir.

Yabancı doğrudan yatırımlar net girişlerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı olarak ülkelerin ekonomik gelişimi ve dış sermaye akışlarını değerlendirmek amacıyla yine Dünya Bankası veri tabanından sağlanmıştır. Yenilenebilir enerji yatırımları ile ilgili veriler ise elektrik üretimindeki yüzde payı olarak küresel düzeyde yenilenebilir enerji dönüşümünü takip eden Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA) veri tabanından alınmıştır (<https://www.irena.org/>). Ekolojik ayak izi (LEFP), gayrisafi yurtiçi hasıla (LGDP) ve nüfus yoğunluğu (LPOP DEN) değişkenleri düzey değerleri olduğu için doğal logaritması alınmıştır. Tablo 2’de verilere ilişkin açıklama ve kaynaklara yer verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
LEFP	Ekolojik Ayak İzi (kişi başına gha)	footprintnetwork.org
LGDP	GSYİH (sabit 2015 ABD\$)	World Bank
LPOP DEN	Km ² başına düşen nüfus yoğunluğu	World Bank
FDI	Yabancı doğrudan yatırım, net girişler (% GSYİH)	World Bank
RI	Yenilenebilir Enerji Yatırımı (elektrik üretimindeki payı (%))	IRENA

Verilere ilişkin açıklama ve kaynaklar Tablo 2’ de sunulmuştur. Çalışmada kullanılan klasik panel veri modeli aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

$$EFPL_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDPL_{it} + \beta_2 POPDEN_{it} + \beta_3 FDI_{it} + \beta_4 RI_{it} + u_i + \epsilon_{it}$$

Burada: $EFPL_{it}$ ülke "i" ve yıl "t" için ekolojik ayak izini, $GDPL_{it}$ ülke "i" ve yıl "t" için gayri safi yurtiçi hasılayı (GSYİH), $POP DEN_{it}$ ülke "i" ve yıl "t" için nüfus yoğunluğunu, FDI_{it} ülke "i" ve yıl "t" için yabancı doğrudan yatırımları ve RI_{it} ülke "i" ve yıl "t" için yenilenebilir enerji yatırımlarını temsil etmektedir. u_i ise her ülkeye özgü sabit etkileri temsil etmekte ve ϵ_{it} modelde açıklanamayan ve rastgele değişkenliği temsil eden hata terimini ifade etmektedir.

Çalışmanın devamında ilk olarak değişkenlere ilişkin temel istatistiklere yer verilmiştir. Daha sonra panel veri setinin yatay kesit bağımlılığı Breusch-Pagan LM testi ile incelenmiş ve yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Ardından, değişkenlerin durağanlık durumları LLC ve IPS panel birim kök testleri ile analiz edilmiş ve bazı değişkenlerin seviyede durağan olmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle, değişkenlerin birinci farkları alınmıştır. Daha sonra, Hausman testi ile sabit etkiler modelinin uygunluğu belirlenmiş ve ülkeler arasında heterojenliğin varlığı tespit edilmiştir. Panel veri analizinde heterojenliğin etkilerini daha detaylı incelemek amacıyla MG (Mean Group) ve PMG (Pooled Mean Group) tahmincileri kullanılmıştır. Hausman test sonuçlarına göre PMG tahmincisi tercih edilmiştir. PMG tahmincisi aracılığıyla ekolojik ayak izi (EFPL) ile ekonomik büyüme (GDPL), yenilenebilir enerji yatırımları (RI) ve yabancı doğrudan yatırımlar (FDI) arasındaki uzun dönem ilişkileri incelenmiştir (Tatoğlu, 2020).

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak değişkenlere ilişkin temel istatistiklere yer verilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin Temel İstatistikler

Variable	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
LEFP	84	.2617686	.5069357	-.4814861	.974972
LGDP	84	12.17329	.453966	11.47376	13.16484
LPOPDEN	84	1.796482	.5517214	.940322	2.671783
FDI	84	2.218862	1.063576	.4387358	4.502694
RI	84	27.57583	25.90786	.61	89.05

Tablo 3'te, 2007-2020 dönemine ait BRICS-T ülkelerinin değişkenlerine ilişkin temel istatistikler sunulmaktadır. Tablo incelendiğinde, bu ülkelerin ekolojik ayak izi ortalaması 0.27, gayrisafi yurt içi hasıla ortalaması 12.173, nüfus yoğunluğu ortalaması 1.796, yabancı doğrudan yatırımlar ortalaması 2.218 ve yenilenebilir enerji yatırımlar ortalamasının 27.575 olduğu görülmektedir. Değişkenlere ait standart sapma ve diğer istatistiksel değerler de tabloda yer almaktadır. Çalışmada, Levin vd. (LLC) ve Im vd. (1997) (IPS) panel birim kök testleri kullanılmıştır (Tatoğlu, 2020: 105). Bu testler, dengeli panel veri setlerine uygulanmaktadır. LLC istatistiği şu şekildedir;

$$\Delta y_{it} = a y_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{ij} \Delta y_{it-j} + X'_{it} \delta + \mu_{it}$$

Burada i seçilen ülkeleri ve t simgesi ise ele alınan zaman dilimini ifade etmektedir. LLC istatistiği ortak bir $a = p - 1$ olduğunu varsaymakta ve p_i 'nin katsayılar arasında değişmesine izin vermektedir. X_{it} ise modeldeki tüm dışsal değişkenleri temsil etmektedir. Modelin parametrelerinin kalıcılığının kesitler arasında ortak olduğu ve böylece tüm i için $p = p$ olduğu varsayılır. LLC yaklaşımı için sıfır hipotezi altında birim kök olduğu alternatifi " $H_0 : a = 0$ " ve birim kök olmadığı alternatifi ise " $H_1 : a = 0$ "dır.

Im, Pesaran ve Shin (2003) oto-regresif katsayıların ülkeden ülkeye değiştiğini varsaymaktadır. LLC testi gibi, bu test de Augmented Dickey-Fuller ilkesine dayanmaktadır. IPS testi için test denklemi şu şekildedir;

$$\Delta Y_{i,t} = a_i + p_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{i,j} \Delta y_{i,t-j} + \varepsilon_{i,t}$$

burada $Y_{i,t}$ ($i = 1, 2, \dots, N$; $t = 1, 2, \dots, T$), t zaman periyodunu, i serideki ülkeleri, p_i ADF regresyonundaki gecikme sayısını ve $\varepsilon_{i,t}$ hata terimlerini temsil etmektedir. IPS testinin sıfır hipotezi " $H_0 : p_i = 0$ ve alternatif hipotezi ise " $H_1 : p_i < 0$ "dır. Tablo 4'te değişkenlerin durağanlık özelliklerini ölçmek amacıyla LLC ve IPS panel birim kök testlerinin bulgularına yer verilmiştir. LLC ve IPS panel birim kök testine göre genel bir otopregresif parametreye izin verildiği, birim ortalamalarının sabit olduğu ancak trend bileşeninin bulunmadığı varsayımına dayanmaktadır (Tatoğlu, 2020: 68-73).

Tablo 4. IPS ve LLC Test Sonuçları

Değişkenler	IPS Testi		LLC	
	İstatistik değeri	Prob değeri	İstatistik değeri	Prob değeri
LEFP	-0.9233	0.1779	-3.8074	0.0001*
LGDP	-1.1048	0.1346	-3.0124	0.0013*
LPOPDEN	-1.3474	0.0889***	-3.4951	0.0002*
FDI	-2.1049	0.0176**	-6.1444	0.0000*
RI	2.8165	0.9976	2.3456	0.9905
ΔLEFP	-4.8359	0.0000*	-4.2252	0.0000*
ΔLGDP	0.5144	0.6965	1.8940	0.9709
ΔLPOPDEN	3.8752	0.9999	3.0951	0.9990
ΔFDI	-4.3747	0.0000*	-7.7363	0.0000*
ΔRI	-3.4513	0.0003*	-1.9915	0.0232*

Not: (*p<0,01 , **p<0,05 , ***p<0,10 anlam düzeyinde)

Değişkenlerin durağanlık durumlarını belirlemek amacıyla LLC ve IPS panel birim kök testlerinin sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur. Tablodaki olasılık değerlerine göre, LEFP ve RI değişkenleri seviyelerinde durağanlık göstermemektedir. Ancak, bu değişkenlerin birinci farkları alındığında, %1 önem düzeyinde durağan hale geldikleri görülmektedir. Buna karşın, LGDP değişkeni hem seviyesinde hem de birinci farkı alındıktan sonra durağanlık sergilememektedir.

Çalışmada, birimler arası ilişki Breusch-Pagan LM testi ile incelenmiştir. Panel veri modellerinde, yatay kesit boyutunun zaman boyutundan küçük olduğu durumlarda, Breusch-Pagan LM testi birimler arası ilişkiyi ölçmek için kullanılabilir. Modelin zaman boyutu 13 ve yatay kesit boyutu 7 olduğundan, Breusch-Pagan LM testinin uygulanması uygundur.

Tablo 5: Breusch-Pagan LM Testi

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan LM Testi	307.09	0.0000

Tablo 5'te, Breusch-Pagan LM testine ait sonuçlar sunulmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, olasılık değeri $0.000 < 0,05$ olduğundan sıfır hipotezi (H_0) reddedilmiş ve birimler arasında ilişki olduğu saptanmıştır. Bu durum, yatay kesitler arasında bağımlılık bulunduğunu ifade eden alternatif hipotezin (H_1) kabul edildiği anlamına gelmektedir.

Breusch-Pagan LM testi, birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğunu ortaya koyduktan sonra, bir sonraki adımda ülkeler arasındaki heterojenliği saptamak için Hausman testi kullanılmıştır. Bu test, panel veri analizinde model seçimi için kritik bir rol oynamaktadır. Yatay kesit bağımlılığı, birimlerin (ülkelerin) birbirleriyle ilişkili olduğunu gösterirken, heterojenlik ise bu birimlerin modeldeki değişkenlere farklı tepkiler verdiğini ifade etmektedir. Hausman testi, bu heterojenliğin sabit etkilerle mi yoksa rastgele etkilerle mi daha iyi temsil edildiğini belirlemektedir.

Eğer Hausman testi sonucunda sabit etkiler modeli tercih edilirse, bu durum ülkeler arasında zaman içinde değişmeyen, ancak gözlemlenemeyen farklılıkların olduğunu göstermektedir. Yani, her ülkenin kendine özgü, sabit bir etkisi olmakta ve bu etki modelde sabit bir terim olarak ele alınmalıdır. Örneğin, ülkelerin coğrafi konumları, kültürel farklılıkları veya kurumsal yapıları gibi faktörler bu sabit etkilere neden olabilir.

Ancak, eğer rastgele etkiler modeli tercih edilirse, bu heterojenliğin rastgele ve gözlemlenemeyen faktörlerden kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır. Bu durumda, ülkeler arasındaki farklılıklar zaman içinde değişebilir ve rastgele dağılır. Örneğin, ülkelerin ekonomik şoklara veya politika değişikliklerine verdiği tepkiler bu rastgele etkilere neden olabilmektedir.

Bu nedenle çalışmada Hausman testi uygulanmış ve testin sonuçlarına göre, $\chi^2(3) = 13.27$ ve $\text{Prob} > \chi^2 = 0.0041$ olarak raporlanmıştır. Bu değerler, testin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve sıfır hipotezinin (H_0) reddedilmesi gerektiğini göstermektedir. Sıfır hipotezi, sabit ve rastgele etkiler tahmincilerinin tutarlı olduğunu varsayar; ancak, bu durumda olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için bu hipotez reddedilmektedir.

Bu sonuçlar, sabit etkiler modelinin rastgele etkiler modeline göre daha uygun olduğunu ve dolayısıyla ülkeler arasında heterojenliğin bulunduğunu doğrulamaktadır. Ancak, Hausman testi sonuçları, bu veri setinde sabit etkilerin daha uygun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Hausman testi sonuçları ve diğer bulgular, ülkeler arasında heterojenliğin varlığını güçlü bir şekilde desteklemektedir.

Bu nedenle, MG ve PMG tahmincileriyle analizler yapılmıştır. Hausman testi, ülkeler arasında sabit etkilerin varlığını ve önemini ortaya koysa da bu heterojenliğin nasıl modelleneceği konusunda daha detaylı bir inceleme gerekmektedir. MG ve PMG tahmincileri heterojenliğin daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasına olanak tanımaktadır.

MG tahmincisi her bir ülke için ayrı ayrı tahminler yaparak ülkeler arası heterojenliği tam olarak dikkate almakta ve bu tahminlerin ortalamasını sunmaktadır. Bu yaklaşım, ülkeler arasında önemli farklılıkların olduğu ve bu farklılıkların modelde tam olarak yansıtılması gerektiği durumlarda tercih edilmektedir. PMG tahmincisi ise, uzun dönem katsayılarının homojen olduğunu varsayarak, kısa dönem katsayılarının ve hata terimlerinin heterojen olmasına izin vermektedir. Bu yöntem, ülkeler arasında uzun dönemde benzer ilişkilerin olduğu, ancak kısa dönemde farklılıkların gözlemlendiği durumlarda daha etkin sonuçlar vermektedir.

Tablo 6: MG ve PMG Tahmincileri

Katsayılar	MG	PMG
Uzun Dönem Tahmin Sonuçları		
GDPL	.3259637	.4242168*
POPENL	-.6640162	-.7075898
FDI	-.0023236	-.0061697***
RI	.0044432	.0147232 *
ECT Hata Düzeltme Katsayısı		
ECT	-1.207279	.3384697
Hausman testi	2.19 (0.7005)	

Not: (* $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,10$ anlam düzeyinde)

MG ve PMG tahmincileri sonuçları Tablo 6 'da sunulmuştur. Bu tahminciler değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkilerini incelemektedir. MG ve PMG tahmincileri arasında tercih yapabilmek için Hausman Testi sonuçlarına bakılmıştır. Tabloda da görüldüğü üzere test sonucunda 2.19'luk bir değer elde edilmiş ve olasılık değeri 0.05 ten büyük olmasından dolayı ($p = 0.7005 > 0.05$) PMG tahmincisi tercih edilmiştir. Dolayısıyla bu modelin katsayılarının yorumlanması gerekmektedir

PMG tahmincisi katsayılarına bakıldığında, GDPL katsayısı 0.4242168 olarak bulunmuş ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum, GDPL'de meydana gelen 1 birimlik artışın, ekolojik ayak izini yaklaşık 0.42 birim artırdığını göstermektedir. RI katsayısı 0.0147232 olarak bulunmuş ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, RI'da meydana gelen 1 birimlik artışın, ekolojik ayak izini yaklaşık 0.015 birim artırdığını göstermektedir. FDI katsayısı -0.0061697 olarak bulunmuş ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum, FDI'da meydana gelen 1 birimlik artışın, ekolojik ayak izini yaklaşık 0.006 birim azalttığını göstermektedir. Nüfus yoğunluğu katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu durum, nüfus yoğunluğunun ekolojik ayak izi üzerinde doğrudan ve anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Son olarak, ECT (Hata Düzeltme Terimi) katsayısının her iki model için de anlamlı olmadığı görülmektedir.

Sonuç olarak, PMG modeli tahmincisi, analiz edilen değişkenler üzerinde daha uygun ve anlamlı sonuçlar sunarak, özellikle GDP ve FDI değişkenlerinin etkilerine dair daha güçlü bulgular sağlamıştır. Genel olarak, PMG tahmincisi sonuçları, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izini artırdığını, yabancı doğrudan yatırımların ise azalttığını ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili yapılan çalışmalar son yıllarda popüler hale gelmiştir. Fakat literatürdeki çalışmalar incelendiğinde çevresel bozulmanın belirleyicisi olan karbon emisyonunu etkileyen faktörler arasında yenilenebilir enerji tüketimi yer almaktadır. Bu çalışmada ise çevresel sürdürülebilirlik kalitesini daha kapsamlı ifade eden ekolojik ayak izi değişkeni kullanılmıştır.

Ancak literatürde yenilenebilir enerji üretiminin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmaların yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Ayrıca literatürde yapılan çalışmalar yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izi üzerine etkileri yerine yenilenebilir enerji üretiminin ekolojik ayak izi üzerine etkilerini incelemektedir. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçladığından özgün değeri öne çıkmaktadır.

Ayrıca literatür incelendiğinde çalışmaların genellikle yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkilerine yoğunlaştığı görülmektedir (Charfeddine ve Kahia, 2019; Chen vd., 2019; Farhani, 2013; Saidi ve Mbarek, 2016). Bu çalışmada ise 2007-2020 dönemini kapsayan yıllar ile BRICS-T ülkeleri için ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji yatırımları ve yabancı doğrudan yatırımların ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Panel veri analizinde heterojenliğin etkilerini dikkate almak amacıyla MG ve PMG tahmincileri kullanılmıştır. Hausman test sonuçlarına göre, uzun dönem homojenliği varsayan PMG tahmincisi tercih edilmiştir.

PMG tahmincisi sonuçları, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izini negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Ekonomik büyüme katsayısının 0.4242168 ($p < 0.01$) olması, ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini önemli ölçüde artırdığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, ekonomik büyümenin doğal kaynaklar üzerinde yarattığı baskıyı ve çevresel maliyetleri desteklemektedir. Literatürde, ekonomik büyümenin çevresel etkileri üzerine yapılan bazı çalışmalar, büyümenin

genellikle doğal kaynaklar üzerinde baskı yarattığını ve çevresel kirliliği artırdığını göstermektedir (Mazlum, 2023; Aktürk ve Gültekin, 2024).

Yenilenebilir enerji yatırımları katsayısının 0.0147232 ($p < 0.01$) olması ise yenilenebilir enerji yatırımlarının da ekolojik ayak izini artırdığını göstermektedir. Bu durum, yenilenebilir enerji teknolojilerinin üretim, kurulum ve atık yönetimi süreçlerinin çevresel etkileri olabileceğini düşündürmektedir. Yenilenebilir enerji yatırımlarının çevresel etkileri, literatürde daha az incelenmiş bir konudur. Ancak, bazı çalışmalar, yenilenebilir enerji teknolojilerinin de çevresel etkileri olabileceğini göstermektedir (Sovacoöl vd., 2020). Özellikle, biyokütle enerjisi ve hidroelektrik santrallerinin çevresel etkileri üzerine yapılan çalışmalar, bu teknolojilerin de doğal kaynaklar üzerinde baskı yaratabileceğini ve biyoçeşitliliği etkileyebileceğini göstermektedir. Bu çalışmanın sonuçları, yenilenebilir enerji yatırımlarının çevresel etkilerinin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Yabancı doğrudan yatırımlar ise ekolojik ayak izini pozitif yönde etkilemektedir. Bu değişkenin katsayısının -0.0061697 ($p < 0.05$) olması yabancı doğrudan yatırımlarının çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağladığını göstermektedir. Bu durum, yabancı doğrudan yatırımlarının teknoloji transferi, çevreci üretim teknikleri ve sürdürülebilir yönetim uygulamaları yoluyla çevresel performansı iyileştirebileceğini göstermektedir. Polat (2015) tarafından Türkiye için yapılan bir çalışma ile benzerlik göstermektedir.

Voumik vd. (2023) G-7 ülkelerine yönelik yaptıkları çalışmada yenilenebilir enerjinin karbon emisyonunu azalttığı bulgusuna ulaşmışlardır ve bu çalışmadan elde edilen sonuç ile farklılaşmaktadır. Yenilenebilir enerji küresel durum raporuna (REN21, 2021) göre G-7 ülkelerinden biri olan Amerika Birleşik Devletleri bekleyen politika değişiklikleri nedeniyle 2020'nin sonunda rüzgâr enerjisindeki büyümeye öncülük etmiştir. Ayrıca aynı raporda Almanya'daki şirketlerin, çoğu durumda ısıtma ve soğutma için ihtiyaç duydukları enerjiyi başka bir yerden tedarik etmek yerine yerinde üretip ve tükettiğinden bahsedilmiştir. Bu projelerle birlikte Almanya 2020'nin sonunda yaklaşık 900 güneş termal sistemi ile endüstriyel ısı sağlamıştır. Bu sonuç G-7 ülkelerinde yenilenebilir enerji yatırımlarının karbon emisyonunu azaltmada daha etkin roller oynadığı sonucu ile açıklanabilir.

Bu çalışma, literatürde genellikle yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalardan farklı olarak, yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini analiz etmesi bakımından özgün bir değer taşımaktadır. Ayrıca, BRICS-T ülkeleri gibi gelişmekte olan ekonomiler için ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji ve yabancı doğrudan yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemesi, bu ülkelerin sürdürülebilirlik politikalarına katkı sağlayacak önemli bulgular sunmaktadır. Özellikle, yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izini arttırabileceği bulgusu, bu alandaki politika yapıcılara ışık tutmaktadır.

Ayrıca çalışma, BRICS-T ülkelerinde ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki artırıcı etkilerini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için ekonomik büyüme ve enerji politikalarının çevresel etkilerinin dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle, yenilenebilir enerji yatırımlarının çevresel etkilerinin azaltılması ve yabancı doğrudan yatırımların çevresel sürdürülebilirliğe katkısının artırılması için politikalar geliştirilmesi gerektiği söylenebilir.

Sonuç olarak bu çalışma çevresel sürdürülebilirlik bağlamında ekolojik ayak izini etkileyen faktörleri ele alarak yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik aya izi üzerindeki etkisini göstermiştir. Ayrıca bu çalışma gelecekteki araştırmalarda gayrisafi yurtiçi hasıla, nüfus yoğunluğu, yabancı doğrudan yatırımların ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini görmek amacıyla yenilenebilir enerji yatırımlarının da dahil edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu sayede çalışma bulguları çevresel sürdürülebilirliği kontrol etmede, politika yapımcılarına ve gelecekteki literatüre yeni bakış açısı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışma sadece BRICS-T ülkeleri grubunda yenilenebilir enerji yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerine odaklandığından çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Daha sonra yapılacak çalışmalar farklı ülke gruplarını ele alarak çalışma bulguları zenginleştirilebilir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Veri Toplanması: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Veri Analizi: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Data Acquisition: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Data Analysis: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Writing up: 1. Author (%60), 2. Author (%40) Submission and Revision: 1. Author (%60), 2. Author (%40)

Kaynakça / References

Aktürk, E., & Gültekin, S. (2024). Teknolojik gelişim ile ekolojik ayak izi ilişkisi: OECD ülkeleri uygulaması. *Efil Journal of Economic Research*, 7(1), 104-117. <https://efiljournal.com/wp-content/uploads/2024/03/5-Ergu%CC%88n-Aktu%CC%88rk.pdf>

Appiah, M., Li, M., Naeem, M. A., & Karim, S. (2023). Greening the globe: uncovering the impact of environmental policy, renewable energy, and innovation on ecological footprint. *Technological Forecasting and Social Change*, 192, 122561. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122561>

Arogundade, S., Hassan, A. S., & Bila, S. (2022). Diaspora income, financial development and ecological footprint in Africa. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 29(5), 440-454. <https://doi.org/10.1080/13504509.2022.2036855>

Asif, M., Li, J. Q., Zia, M. A., Hashim, M., Bhatti, U. A., Bhatti, M. A., & Hasnain, A. (2024). Environmental sustainability in BRICS economies: The nexus of technology innovation, economic growth, financial development, and renewable energy consumption. *Sustainability*, 16(16), 6934. <https://doi.org/10.3390/su16166934>

Aydin, M., Degirmenci, T., Erdem, A., Sogut, Y., & Demirtas, N. (2024). From public policy towards the green energy transition: Do economic freedom, economic globalization, environmental policy stringency, and material productivity matter?. *Energy*, 311, 133404. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2024.133404>

Brundtland, G. H. (1987). *Our common future world commission on environment and development*. <https://docenti.unimc.it/elena.borin/teaching/2019/21812/files/lessons-and-recommended-readings-1/Our%20Common%20future%201987.pdf>

Camarero, M., & Tamarit, C. (2004). New evidence of the real interest rate parity for OECD countries using panel unit root tests in a "SURE" framework. <http://www3.uji.es/~camarero>

Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO2 emissions and economic growth in the MENA region: A panel vector autoregressive (PVAR) analysis. *Renewable Energy*, 139, 198-213. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.01.010>

Chen, Y., Zhao, J., Lai, Z., Wang, Z., & Xia, H. (2019). Exploring the effects of economic growth, and renewable and non-renewable energy consumption on China's CO2 emissions: Evidence from a regional panel analysis. *Renewable Energy*, 140, 341-353. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.03.058>

European Commission. (2019). *The European green deal. COM (2019) 640 final*. Erişim adresi: <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>

Farhani, S. (2013). Renewable Energy Consumption, Economic Growth and Co2 Emissions: Evidence from Selected MENA Countries. *In Energy Economics Letters* (Vol. 1, Issue 2). <http://aessweb.com/journal-detail.php?id=5049>

Feng, Q., Usman, M., Saqib, N., ve Mentel, U. (2024). Modelling the contribution of green technologies, renewable energy, economic complexity, and human capital in environmental sustainability: Evidence from BRICS countries. *Gondwana Research*, 132, 168-181. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2024.04.010>

Ferda Yerdelen Tatoğlu. (2020). *Panel Zaman Serileri Analizi*. Beta Yayınevi.

Hussain, M., Usman, M., Khan, J. A., Tarar, Z. H., & Sarwar, M. A. (2022). Reinvestigation of environmental Kuznets curve with ecological footprints: Empirical analysis of economic growth and population density. *Journal of Public Affairs*, 22(1). <https://doi.org/10.1002/pa.2276>

Jaunky, V. C., & Lundmark, R. (2015). Are shocks to wood fuel production permanent? Evidence from the EU. *Energies*, 8(11), 12718–12728. <https://doi.org/10.3390/en81112335>

Liu, H., & Kim, H. (2018). Ecological footprint, foreign direct investment, and gross domestic production: Evidence of Belt & Road Initiative countries. *Sustainability (Switzerland)*, 10(10). <https://doi.org/10.3390/su10103527>

Mart'inez-Zarzoso, I., Bengochea-Morancho, A. and Morales-Lage, R. (2007). The impact of population on CO2 emissions: evidence from European countries, *Environmental and Resource Economics*, 38, 497-512. <http://ssrn.com/abstract=902703>

Mazlum, E. C. (2023). Ekonomik Büyüme ve Ekolojik Ayak İzi İlişkisi: E7 Ülkeleri Örneği. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 123-135. <https://doi.org/10.47525/ulasbid.1235614>

Pata, U. K. (2021). Linking renewable energy, globalization, agriculture, CO2 emissions and ecological footprint in BRIC countries: A sustainability perspective. *Renewable Energy*, 173, 197–208. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.03.125>

Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*. <http://ssrn.com/abstract=572504>

Pesaran, M. H., & Smith, R. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of econometrics*, 68(1), 79-113. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01644-F](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01644-F)

Polat, M. A. (2015). Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ile Co 2 Emisyonu Arasındaki İlişkinin Yapısal Kırımlı Testler İle Analizi. *Journal of International Social Research*, 8(41). doi: 10.17719/jisr.20154115094

REN21. (2021). *Renewables 2021: Global status report*. REN21 Secretariat. <https://www.ren21.net>

Saidi, K., & Ben Mbarek, M. (2016). Nuclear energy, renewable energy, CO2 emissions, and economic growth for nine developed countries: Evidence from panel Granger causality tests. *Progress in Nuclear Energy*, 88, 364–374. <https://doi.org/10.1016/j.pnucene.2016.01.018>

Sovacool, B. K., Ali, S. H., Bazilian, M., Radley, B., Nemery, B., Okatz, J., & Mulvaney, D. (2020). Sustainable minerals and metals for a low-carbon future. *Science*, 367(6473), 30-33. doi: 10.1126/science.aaz6003

Şaşmaz, M. Ü., & Yayla, Y. E. (2018). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Oecd Ülkeleri Örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 359-374. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.407511>

Tatoğlu, F. Y. (2020). *Panel veri ekonometrisi: Teori ve uygulamalar* (2. baskı). Beta Yayınları.

Taylor, M. P., ve Sarno, L. (1998). The behavior of real exchange rates during the post-Bretton Woods period. *Journal of international Economics*, 46(2), 281-312. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00054-8](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00054-8)

Thi Mai, AN, Xuan, VN, Mai, HL, Xuan, HP ve Thi Phuong, TN (2024). Nüfus, karbondioksit emisyonları ve yenilenebilir enerji tüketimi bağlantısı: Vietnam'dan yeni bakış açıları. *Enerji Araştırması ve Kullanımı*, 42 (5), 1763-1798. doi: 10.1177/01445987241252453

UN. (2012). *The millennium development goals report 2012*, 12-31. Retrieved from <http://www.un.org/millenniumgoals/reports.shtml>

UNFCCC (2015). *Paris Agreement. United Nations Framework Convention on Climate Change. United Nations.* https://archive.uneca.org/sites/default/files/uploaded-documents/WISER/paris_agreement_-_hon_rosaline_smith.pdf

UNSC, (2015). *Technical report by the Bureau of the United Nations Statistical Commission on the process of the development of an indicator framework for the goals and targets of the post-2015 development agenda* (Working draft). [http:// unstats.un.org/](http://unstats.un.org/)

Voumik, L. C., Islam, M. A., Ray, S., Mohamed Yusop, N. Y., & Ridzuan, A. R. (2023). CO2 Emissions from Renewable and Non-Renewable Electricity Generation Sources in the G7 Countries: Static and Dynamic Panel Assessment. *Energies*, 16(3). <https://doi.org/10.3390/en16031044>

Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 69(6), 709-748. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x>

Yaşar, F., & Bolat, İ. (2023). BRICS Ülkeleri ile Türkiye'nin Ekonomik Performansının Dış Ticaret Verileri Kapsamında Topsis Yöntemi ile İncelenmesi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 181-194. <https://doi.org/10.46790/erzisosbil.1371542>

<https://databank.worldbank.org/>

<https://www.footprintnetwork.org/>

<https://www.irena.org/>

<https://www.reuters.com/sustainability/climate-energy/comment-battle-net-zero-emissions-will-be-won-or-lost-emerging-markets-2024-09-12/>

2025, 14 (1), 558-578 | Araştırma Makalesi

Hz. Musâ- Hızır (A.S) Kıssası Çerçevesinde İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhu'l-Beyan'ında Mürit-Mürşit İlişkisi ve Günümüz Eğitime Yansıması

Hatice Yeşilbekmez¹

Nuran Döner²

Öz

Yüzyıllar geçse de kâmil insan modelini ortaya koymada temel değerler önemli kıstaslardandır. İslam eğitim sisteminin en önemli kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim, insanların yaşanmış olaylardan ibret alması ve yaşanılanlardan hareketle farklı olaylara karşı yaklaşım geliştirmesi hususunda kıssalardan faydalanmıştır. Bu kıssalardan birisi de Hz. Musâ (as) ve Hızır(as) kıssasıdır. 17.yüzyıl şeyh, müfessir ve şairlerinden İsmail Hakkı Bursevî'de, *Ruhu'l-Beyan* Tefsiri'nde, Kehf suresi özelinde çeşitli açılardan bu kıssayı yorumlamıştır. Sabır, tevekkül, tevazu, sadakat, hoşgörü, ilim, marifet gibi değerler ekseninde zahir-batın arasındaki köprü; olaylara hikmetli bakış açısı, mürit-mürşit ilişkisi gibi kavramlar üzerinde durulan konulardandır. Bursevî (ks)' ye göre, insan vücudundaki kemiklerin nasıl kıkırdağa ihtiyacı varsa, bir müridin mürşide veya bir öğrencinin de muhakkak bir hoca terbiyesine ihtiyacı bulunmaktadır. Gerçek mutluluğa ulaşma, ahlaki erdemlerle donanma ve ruhsal olgunlaşma süreci; müridin, öğrencinin arzu ettiği amaçlardandır. Bu bağlamda mürşidin görevleri olduğu gibi, müridin de riâyet etmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Müridin vuslata erişebilmesi belirli usul izlenerek gerçekleşecektir. İzlenecek usul bağlı bulunulan yolu temsil eden mürşit tarafından belirlenmektedir. Mürşit ilmi ile amel, ahlaki niteliklerle donanmış, manevi yolculuğunu tamamlamış, müride rehberlik eden ve onu Allah'a yaklaştırması için çaba gösteren kişidir. Dolayısıyla mürit, manevi yolculukta karşılaşılabilecek zorlukları örnek alınan bir karakter gözetiminde kat ederek adım adım ilerleyecektir. Mürit-mürşit ilişkisi zahiri manada günümüz eğitim ortamına uyarlanarak öğrenci-öğretmen ilişkisine de ışık tutacaktır. Tasavvufi eğitim, günümüz eğitimiyle harmanlanarak çeşitli değerlerin aktarımı sağlanacaktır. Bu kapsamda Kur'ân-ı Kerim' de geçen kıssalar özellikle makalemize konu olan Hz. Musâ (as) ve Hızır(as) arasında geçen kıssa, rol model alınmıştır. Bu sayede öğretmen-öğrenci arasındaki iletişimin güçlenmesi öngörülmektedir. Bilgi, değer ve sorumlulukların aktarımında kıssalar kullanarak hedef kazanımlara ulaşımın yolu açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bursevî, Hz. Musâ, Hızır, Mürşit, Mürit, Öğretmen, Öğrenci.

Yeşilbekmez, H., & Döner, N. (2025). Hz. Musâ- Hızır (A.S) Kıssası Çerçevesinde İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyan'ında Mürit-Mürşit İlişkisi ve Günümüz Eğitime Yansıması*. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 14 (1), 558-578. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1589645>

Geliş Tarihi	08.12.2024
Kabul Tarihi	25.03.2024
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bilecik, Türkiye, htcszb@gmail.com, 0009-0008-9217-8960.

2 Dr. Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bilecik, Türkiye, nurandoner@bilecik.edu.tr, 0000-0002-8739-7113.

2025, 14 (1), 558-578 | Research Article

The Relationship Between The Disciple and The Spiritual Guide in The Story of Prophet Musâ and Khidr, As Interpreted By İsmail Haqqı Bursevî in His Ruhul Bayan, And Its Reflections on Contemporary Education

Hatice Yeşilbekmez ¹

Nuran Döner ²

Abstract

Basic values are important criteria in revealing the perfect human model though centuries have passed. The Holy Qur'an has benefited from stories so that people can learn from the events that have been experienced and develop an approach to different events based on what have been experienced. The story of Prophet Moses and Khidr (as) is one of these stories. İsmail Hakkı Bursevî, one of the 17th century sheikhs, commentators and poets, interpreted this story from various perspectives, specifically for the Surah al-Kahf, in his tafsir Ruhul Bayan. Concepts such as the bridge between the external and the internal, the wise perspective on events, and the relationship between mentor and disciple, on the axis of values such as patience, trust, humility, loyalty, tolerance, knowledge and ingenuity are among the topics emphasized. According to Bursevî (k.s), just as the bones in the human body need cartilage, a disciple definitely needs a mentor or a student needs the training of a teacher. The process of reaching true happiness, being equipped with moral virtues and spiritual maturation; It is one of the goals desired by the disciple and the student. In this context, just as there are duties of the master, there are also issues that the disciple must comply with. The disciple's ability to attain unity will be achieved by following a certain procedure. The method to be followed is determined by the guide who represents the path followed. A mentor is a person who is effective with his knowledge, is equipped with moral qualities, has completed his spiritual journey, guides the disciple and strives to bring him closer to Allah. Therefore, the disciple will progress step by step, overcoming the difficulties he will encounter in his spiritual journey under the supervision of an exemplary character. The master-disciple relationship will be adapted to today's educational environment in a literal sense and will shed light on the teacher-student relationship. Sufi education will be blended with today's education to ensure the transfer of various values. In this context, the stories in the Holy Quran, especially the story between Prophet Moses and Khidr (as), which is the subject of our article, have been taken as role models. In this way, it is envisaged that the communication between teacher and student will be strengthened. The targets will be reached more easily by using stories to transfer knowledge, values and responsibilities.

Keywords: Bursevî, Moses the Prohet, Murshid, Disciple, Teacher, Student.

Yeşilbekmez, H., & Döner, N. (2025). The Relationship Between The Disciple and The Spiritual Guide in The Story of Prophet Musâ and Khidr, As Interpreted By İsmail Haqqı Bursevî in His Ruhul Bayan, And Its Reflections on Contemporary Education, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 14 (1), 558-578. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1589645>

Date of Submission	08.12.2024
Date of Acceptance	25.03.2024
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Graduate Student, Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Bilecik, Türkiye, htcszb@gmail.com, ORCID:0009-0008-9217-8960.

2 Assistant Professor, Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Bilecik, Türkiye, nurandoner@bilecik.edu.tr, ORCID:0000-0002-8739-7113.

Giriş

Öğretmenlik mesleğinin varlığı ilk uygarlıkların ortaya çıkışından itibaren konuşula gelen konular arasında yer almaktadır. Sümerlerde “sınıf abisi” denilen hocalar, Antik Yunan’da teoloji ve felsefe çalışması yaptıran hocalar, öğretmenlik mesleğinin ilk örneklerini teşkil etmektedir. Âlim, hâkim, hoca, filozof, pedagog, rehber gibi isimler öğretme işini gerçekleştiren kişiler için kullanılagelen diğer kavramlar olmuştur (Gündüz, 2020, s. 150). İslami bilginin aktarımında ise Allah’ın el-Âlim sıfatına atfen âlim kavramı kullanılmıştır. Bununla birlikte ârif, şeyh, müderris, üstad gibi tanımlarda âlim kavramı yerine geçen sıfatların kullanıldığı bilinmektedir (Gündüz, 2020: s. 153). İslam tarihinde dinî eğitimin ilk öğretmeni Hz. Muhammed (sav), ilk bina ise Mescid-i Nebevî olarak bilinmektedir. Hz. Peygamber’in öncülüğünde yürütülen eğitim faaliyetleri; coğrafyanın genişlemesiyle birlikte tekke, medrese, mektep gibi kurumlar aracılığıyla farklı kişiler tarafından yürütülmüştür (Kara, 2008, s. 107). Bu bağlamda mürit-mürşit ilişkisi de öğrenme ve öğretme sürecinin bir başka eylem alanını oluşturmaktadır. Osmanlı döneminde de medreselerin yanı sıra tekke ve zaviyelerde yürütülen eğitim faaliyetleri bağlılık ve disiplin ekseninde ilerlemiştir. Dolayısıyla mürşidin hocalığının sorgulanamayacağı halk nezdinde karşılık bulmuştur (Gündüz, 2020: s.154). Mürit-mürşit ilişkisi özelinde, tarih boyunca en çarpıcı örneklerden biri de Kur’an-ı Kerim’deki Kehf Suresi’nde geçen Hz. Musâ (as) ve Hz. Hızır (as) kıssasıdır. Biz de bu çalışmada mürit-mürşit ilişkisinde hareketle İsmail Hakkı Bursevî(1725)’nin *Ruhu’l- Beyan’*ında tefsir ettiği Hz.Musâ (as) - Hızır (as) kıssasının günümüz eğitimine yansımalarını ele almış bulunmaktayız.

Literatür Taraması

Bu çalışmada İsmail Hakkı Bursevî’nin *Ruhu’l-Beyan* adlı tefsirindeki Hz. Musâ (as) - Hızır (as) kıssası baz alınarak mürit-mürşit ilişkisi günümüz eğitim sistemi ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Google Scholar veri tabanında “Hz. Musâ (as) - Hızır (as)” ibareleriyle yapılan taramada yayın sayısı olarak 7.680 sonuç gözlemlenmiştir. “İsmail Hakkı Bursevî” şeklinde yapılan bir aramada ise 4.550 sonuç listelenmiştir. “*Ruhu’l-Beyan*” ismi özelinde yapılan aramada ise 2680 sonuç ortaya çıkmıştır. Yine “mürit-mürşit ilişkisi” ibaresiyle yapılan taramada ise 120 sonuç listelenmiştir. Yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde modern eğitim sistemine, tasavvuf geleneğinin aktarılması, yaşatılması hususunda birtakım çalışmalar yürütüldüğü görülmüştür. Bu çalışmada “İsmail Hakkı Bursevî’nin *Ruhu’l-Beyan* tefsirinde insan eğitimi” adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda çalışmamızın tasavvuf ve pedagoji disiplinlerinin ilişkilendirilmesi anlamında ciddi katkıda bulunabileceği değerlendirilmektedir.

Metodoloji

Hz. Musâ- Hızır (as) kıssasını temel alan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma özü itibarıyla bir probleme sorgulayıcı yaklaşmak, ilgili probleme öznel yaklaşarak yorumlama sürecini ifade etmektedir (Baltacı, 2019). Kıssa, tasavvufi tefsir yaklaşımı bağlamında doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyalleri sistematik olarak inceleme, değerlendirme ve yorumlamada kullanılan nitel bir araştırma yöntemidir (Wach, 2013; Corbin & Strauss, 2008). Verilerin toplanmasında *Ruhu’l-Beyan*’ın orijinal

metni, Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadisler birincil kaynak olarak ele alınmış, *Ruhu'l-Beyan* üzerine yazılmış akademik çalışmalar, klasik ve modern tefsir kaynakları ikincil kaynak olarak değerlendirilmiştir. Kaynaklardan elde edilen bilgiler, ulusal ve uluslararası hakemli dergilerde yayınlanan makaleler, kitaplar, yüksek lisans ve doktora tezleri ile ansiklopedik verilerden oluşmaktadır. *Ruhu'l-Beyan*'ın ilgili kısımları analiz edilirken metnin içeriği ve bağlamı, tasavvufi yorumu, hadis ve rivayetler, vermek istediği mesajlar, kıssanın evrensel oluşu, modern eğitim sistemine nasıl hitap edebileceği ve hayata geçirilme yolları ölçüt alınmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî ve *Ruhu'l-Beyan* Tefsiri

Türk ve İslâm dünyasının en meşhur âlimlerinden ve mutasavvıflarından sayılan İsmail Hakkı Bursevî, Eylül 1653'te bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Aydos Kasabası'nda dünyaya gelmiştir. İsmail Hakkı uzunca bir süre Bursa'da yaşamını devam ettirdiği için "*Bursevî*" mahlasıyla anılmış, bir süre Üsküdar'da ikamet ettiğinden "*Üsküdarî*", Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için "*Celvetî*" nisbelerini kullanmış fakat en fazla "*Bursevî*" nisbesiyle meşhur olmuştur. *Tamâmü'l Feyz ve Silsilenâme-i Celvetî* başta olmak üzere bazı eserlerinde hayatı hakkında bilgi veren İsmail Hakkı'ya dair çalışmalar esas itibariyle bu bilgilere dayanmaktadır (Namlı, 2001, s. 102).

İsmail Hakkı'nın, Osman Fazlı Efendi'nin halifesi Ahmed Efendi'den Arapça dersleri alarak eğitimine başladığı bilinmektedir. Bursevî, Osman Fazlı'nın Aydos'a uğrayan Edirne Halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi ile birlikte Edirne'ye gitmiştir (1074/1664). Burada din ilimlerini öğrenirken bir yandan da hüsn-i hatla meşgul olmuştur. Osman Fazlı'nın bir halifesinden fıkıh ve kelâmıla ilgili kitaplar okumuştur. Tahsilinin son safhasını Osman Fazlı Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçerek tamamlamış ve hem zâhirî hem de bâtinî ilimlerde kemal derecesine ulaşmıştır. 23 yaşına geldiğinde tahsil hayatını tamama erdirmiştir (Muslu, 1994, s.10). Eğitiminin tamamlanması ile birlikte Osman Fazlı Efendi kendisine halifelik ünvanı vererek talebeliğini sona erdirmiş ve meslek hayatına başlamasını sağlamıştır. İsmail Hakkı, Bursa'da, Ulu Cami'de, halkı aydınlatan vaazlar vermiştir. 1096/1685 yılının Şa'ban ayından başlayarak yirmi üç yıl süren çalışmada, Kur'an-ı Kerim'i tasavvufi yorumları da ekleyerek vaazlarında tefsir eder ve daha sonra bunlara uygun Farsça şiirleri de zikrederek yazıya geçirmiştir. *Ruhul-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an* isimli eseri bu şekilde meydana gelmiştir (Muslu, 1994, s. 4).

Bursevî, şeyhinin vefatının ardına gittiği birkaç yerden sonra ömrünün son zamanlarını geçireceği Bursa'ya gitmeye karar vermiştir. 1723 yılında 73 yaşında Bursa'ya dönerek, bütün kitaplarını bağışlamış ve kendi tekkesinin bulunduğu yeri genişleterek buraya bir de cami inşa ettirmiştir. İsmail Hakkı Bursevî son yıllarını irşad faaliyeti ve eser telifiyle geçirmiş ve 9 Zilkade 1137'de (20 Temmuz 1725) ahirete irtihal etmiştir. Kabri ise Tuzpazarı'nda yaptırdığı caminin kible yönündedir (Namlı, 2001, s. 10).

Meşakkatli Yol

İnsan, yaşamı boyunca geçireceği merhalelerdeki zorlukları aşabilmek ve eğitimin asıl amacı olan ilahi rızaya kavuşabilmek için kendisine bu yolda eşlik edecek yardımcılara ihtiyaç duyar. Tasavvufta bu durum, mürit-mürşit ilişkisi ile açıklanırken; günümüz eğitimine yansımaları ise öğrenci-öğretmen bağı şeklindedir.

Mürşit, sözlükte 'doğru yolu göstermek, yönlendirmek, bilgi vermek ve öğütlemek' manalarına gelen (ارشاد) (fiilinden türemiştir (Halil b. Ahmed, 2003, s. 119; İbn Fâris, 1979, s. 398; Râğıb el-İsfahânî, 1412/1992, s. 354) . Terim olarak ise mürşit, 'tasavvuf yoluna giren müridlere rehberlik eden, onlara doğru yolu göstererek kendilerini irşad eden kimse' anlamına gelmektedir. Tasavvufta mürşit kelimesiyle eş anlamlı olarak şeyh, velî ve pîr terimleri de kullanılmaktadır (Öngören, 2017, s. 284).

Öğretmen, eylem, düşünce, sezgi, estetik duyuşlar ve el becerileriyle bütün varoluşunu mesleğinde etkinleştirme kapasitesine sahip kişidir. Öğretmen, bir başka söyleyişle sanatçı, el becerileri, akıl ve kalbiyle insan varoluşuna şekil veren ve gelecek kuşaklara rehberlik eden kişidir (Çınar, 2022, s. 2).

Verilen tanımlardan hareketle insan yaşamının ona yoldaşlık edecek bir yol arkadaşı, bir eğitmeni olmadan devam edebilmesi, yaşam denilen meşakkatli yolculuğu tek başına yürüyebilmesi mümkün görünmemektedir. Aliya İzzetbegovic (ö.19/10/2003)'in de söylediği gibi "yeryüzünün iyi öğretmeni olabilmek için gökyüzünün iyi öğrencisi olmak gerekir" (Çınar, 2022, s. 9).

Kehf suresi 60. âyette Allah Teala (cc.), bir vakit Mûsâ'nın genç adamına; durup dinlenmeyeceğini; tâ iki denizin birleştiği yere kadar varacağını, yahut senelerce yürüyeceğini söylediğini bildirir (Bursevî, 2019, s. 333). İsmail Hakkı Bursevî (ks) Ruhû'l-Beyan'da bu âyeti yorumlarken, kişilerin farklı yönleriyle birbirinden ayrılabilmesini, kemalat sahibi insanların da farklı yönleriyle derece açısından diğer insanlardan aşağıda olabileceğini belirtir. Aynı zamanda Hz.Musâ (as)'dan nasihat ve haber olarak alınması gereken mezkur ayetin, ilim yolunda her türlü zorluğa karşı bir rehber olabileceğini İmam Razi'den iktibasla aktarmaktadır. (Bursevî, 2019, s. 335). Yine Ruhû'l-Beyan' da bir adamın sadece bir hadis eğitimi için Medine'den Mısır'a geldiği ifade edilmektedir. Bundan dolayı; eğitim adına, emek harcamayan kimse olgunlaşamaz, hicret etmedikçe de hedefine ulaşamaz. Gerçekleşecek bu hicret bir mürşit nezaretinde olmalıdır. Bu sebeple; şeyhe bağlanmayan, şeytanı rehber edinecektir. (Bursevî, 2019, s. 336) Aynı husus Mesnevi'de de; Pir olmadan yapılan yolculuğun korku dolu, tehlikeli ve her türlü afete açık hale geldiği şeklinde bildirilmektedir (Bursevî, 2019, s. 336).

Kuşeyrî de, bu konuda mürşidi Ali Ebû ed-Dakkak'a ait olan ağaç örneğini vererek mürşidin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Misale göre; ağaç, kendisini diken ve büyüten olmadan tek başına büyüdüğünde yaprak üretebilir; ancak dallarında (güzel) meyveler görülemez. Aynı şekilde bir müridin, kendisinden aynı ortamda, her an terbiye göreceği bir mürşidi olmazsa o, kendi nefsinin isteklerine kulluk etmeye mahkûm olur ve bir çıkış yolu da bulamaz (Kuşeyrî, n.d., s. 735).

Mutasavvıflara göre sûfinin amacı Hakk'a ulaşmaktır. Bunun için ise müridin terbiye ve eğitmeden geçmesi gerekir. Bir yola girip bu yolun sorumluluklarını yerine getirdikçe ilimde ilerleme kaydeder. Tasavvuf yolunda ilerlemeyi sağlayan her türlü kural ve fiil safâ (arınma) veya tahalluku (ahlâklanma) ifade ederken, varılan her basamak müşâhede (hakîkate tanık olma) ya da tahakkuk (gerçekleşme) manasına gelir. Tasavvuf ve tarikatlardaki bu eğitim ve terbiye sürecine "seyr u sülûk" denir (Coşanay, 2017). "Seyr" sözlükte gezmek, "sülûk" ise yürümek ve gitmek anlamında geçer. Tasavvufi terim olarak ise seyr, cahillikten ilme, kötü ve çirkin davranışlardan erdemli tutumlara ulaşma çabasıdır. Sülûk ise kendisine rehber edinmiş kişinin Allah'a ulaşabilmesi için uğraşan karakter eğitimidir. Seyr ve sülûk bir bütünün birleşik parçaları olarak görülür. Hatta

namaz için abdest nasıl şart ise seyr için de süluk aynı derecede lazımdır (Yılmaz, 2007, s. 205-206).

Bursevî, Maide Suresi 105. âyetin yorumunda müridin seyr ü sülûk yolculuğunda amacına ulaşabilmesinin yolunu; kişinin, nefis terbiyesi hususunda vaktin efendisi olan seyr ü sülûk eğitimi vermeye yetkili bir kimseye bağlanması şeklinde belirtir. Tabi olan kimse tabi olduğunun iradesince davranıp bu yolun hükümlerine itaat etmeli ve helak olanların çokluğuna bakmamalıdır. Çünkü Allah (c.c.)’dan daha yüce bir helak edici mevcut değildir (Bursevî, 2019, s. 116).

Bursevî, Bakara Suresi 255. âyetin yorumunda ise; ümmet Hz. Peygamber (as)’ın, mürit mürşidin, öğrenci ise öğretmenin zihninin sınırlarını kavramaya muktedir değildir. Şâyet öğrenci öğretmeninden üstün olsa idi veya daha üst bir mertebede bulursa idi böyle ilişkiden söz edilemeyeceğini ifade etmektedir (Bursevî, 2019 ,s.360). Bu bağlamda tasavvufi eğitimdeki mürşit kavramıyla günümüzdeki öğretmen kavramını eşleştirilerek önemi bildirilmektedir.

Yolculuğun İlk Şartı Kılavuzdur

Eğitimin hedefi, insandır ve eğitim aşamalarının tasarımcıları, kendisine ait düşünce sistemine ideal olarak insanın davranışlarında değişiklik oluşturmayı amaçlar. İnsan davranışlarını olumlu yönde değiştirme, eğitim tanımlarının kazanımını oluşturur (Akgün, 2021, s. 72). Tasavvufta da, seyrü süluk veya manevi eğitim süreci, insanın içinde bulunan ilahi özelliklerin aktif hale getirilerek insanı en yüce varlık seviyesine ulaştırma hedefini taşır (Türer, 2003, s. 110).

İnsan, yapısı gereği ilim sahibi olmak ve terbiye almak için bir yol göstericiye gereksinim duyar. Allah, Kur’ân’da rehber edinmenin insanlar için önemini bildirirken; bilmeyen kişilerin muhakkak sorup öğrenmeleri gerektiğini (Enbiya, 21:7), öğrenebilmeleri için ise peygamberler gönderdiğini ve muhakkak onların rehberliğine uymalarının zorunlu olduğunu (En’âm, 6:90) anlatır.

Bursevî, Hz. Musâ- Hızır (as) kıssasında “(Genç adam:) Gördün mü? dedi, kayaya sığındığımız sırada balığı unuttum. Onu hatırlamamı bana şeytandan başkası unutturmadi. O, şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti.” (Kehf, 18:63) âyet-i kerimesini açıklarken kişinin ihtiyaç duyduğu kılavuza dikkat çeker ve bu kapsamda müridin kendisini hakka bağlayacak bir mürşidi talep ettiğinde, Allah’ın razı olduğu şeylere göre hareket etmesi gerektiğini, farklı noktaları da göz önünde bulundurarak, kişinin şeyhine bağlı kalmadan, doğrudan Rabbine itaat edip ve nefsinin terbiye etme yolunda Hakk’ı arayarak amacına ulaşabileceğini düşünmesinin çok büyük bir yanılğı olduğunu anlatır. Ayrıca kişinin, böyle bir düşünceyle ömrünü boşa harcadığını; nefsinin gereksiz yere yorup, asıl hedefe götüren yoldan saptığını; ancak, ezelden gelen ilahî inâyet ona erişirse ve iradesindeki sadakatı ona geri kazandırılırsa durumun değişeceğini ifade eder (Bursevî, 2019, s. 339). Bursevî tam bu noktada Mesnevi’den yararlanarak kişinin sürekli gittiği yolda dahi kılavuzu olmazsa yolu şaşıracağını söyler. Hatta dünya hayatının ahiret yolculuğu olduğunu bildirerek bu yolun kesinlikle yalnız gidilmeyeceğini muhakkak bir mürşidin yardımına başvurulmasının gerekli olduğunu ifade eder (Bursevî, 2019, s. 339).

Bursevî’nin bu âyetin yorumunda vurguladığı bir diğer nokta ise; mürşidin sohbeti, müridin ruhunu olgunlaştıran güzel sözler ve fiillerle dolu olduğundan onun gıdası

niteliğindedir. Mürit; mürşidini bıraktığında, vuslata erişmeden ve hedefine ulaşmadan nefsini gereksiz yere yormuş olur. Kişiyi bu duruma iten ise ancak şeytandır (Bursevî, 2019, s. 340).

Mü'minlerin üzerine düşen görev; tek yolun, bir kelime üstünde toplanıp bir öndere tâbi olmalarıdır. Kendi huy ve karakterlerinin gerektirdiği gibi hareket etmemeleridir. Mü'min rehberini takip ederek; bütün görüş, hayat ve inançlarının birleşebileceği, âhiretin dünyadakinden daha açık bir şekilde ortaya çıkan hissedilir bir şey olduğu noktasında ittifak edebilmelidir. Kişinin, Hz. Peygamber (sa) ve ona tâbi olanlar gibi Allah'a basiretle dâvet edecek bir önder veya rehberi olmasa; dağılıp, paramparça olur. Kuzunun kurda yem olduğu gibi, rehberi olmayanlarda da şeytana yem olurlar. Hz. Peygamber'e ittiba edenler ise Allah Teâlâ'yı sevip itâat eden, âdet ve heveslerinde ölçülü olup, dünyada hakka dâvet yetkisi verilen kimselerdir (Bursevî, 2019, s. 181).

Aşık Paşa da bu konudaki Bursevî ile aynı görüşe sahiptir. Bir kimsenin yalnız yolculuğa gidemeyeceğini; rehbersiz de doğru yola varılamayacağını bildirir. Yola çıkanların, hedefledikleri noktaya ulaşabilmeleri için rehber şarttır. Toplanarak, rehber tabi olanların gidecekleri mekân; değerli şeylerin yuvası olur. Âşık Paşa (ö.1333) burada rehber önderliğinde uçan kaz sürüsünü örnek verir ve kişinin Hakk'a ulaşabilmesi için bir mürşide tabi olmasının önemini dile getirir (Âşık Paşa, 2000, s. 115-117).

Bu bağlamda Hızır (as), Hz. Musâ (as)'ya hakikat ilimlerinde kılavuz olan bir mürşit olarak karşımıza çıkar. Bu kıssadan hareketle tasavvuf yolunda da mürşit, müridine yol gösteren bir rehberdir. Hızır'ın Hz. Musâ'ya gösterdiği gibi, mürşit de insanın akılla algılayamayacağı birçok hakikati müridine öğretmekle sorumludur (Yücer, 2012, s. 470-471).

Verilen ifadelerden, insanın kendi eğitimini ve tekâmülünü tek başına tamamlayabilmesi mümkün görünmemektedir. Bursevî (ks), Allah'ın insanı yaratırken meleklere insanı halife yapacağını bildirdiği (Bakara, 2:30) âyetin yorumunda da belirttiği üzere, insan vücudundaki kemiklerin gıda alabilmesi ve birbirine destek olabilmesi için nasıl kırırdağa ihtiyacı varsa; bir müridin vuslata erebilmesi veya bir öğrencinin de eğitim alabilmesi, istişare yapabilmesi ve eğitimini doğru yolda tamamlayabilmesi için muhakkak bir hoca rehberliğine (terbiyesine) ihtiyacı vardır. Özellikle uygulamalı ilimlerin tümünde bir rehberin olması şarttır. Öğrenilmek istenen konuyla ilgili eserlerin okunması, ilmi tam anlamıyla öğrenmek için kâfi değildir. Örneğin, kıraat ve tecvid ilmi yalnızca kitaplardan okunarak öğrenilemez. Bu ilmi tam manasıyla kavrayabilmek için bir fem-i muhsinden eğitim almak şarttır (Göktaş, 2011). Hatta daha detaylı incelendiğinde görülür ki ilimlerin tamamı için bu kural geçerli olur. Kişinin iyi bir eğitime sahip olabilmesi iyi bir eğitmenle mümkün olur. Bunun en büyük delili ise Allah Rasûlü' dür (sav). Nitekim Allah (cc) Kur'ân-ı indirmekle yetinmemiş, kullarına rehberlik etmesi ve eğitimlerini tamamlaması amacıyla Resulünü göndermiştir.

Modern eğitim için bu durum ele alındığında ise görülmektedir ki; eğitim, yalnızca bilgi aktarımından ibaret değildir. Bilginin yanında, öğrencinin kişisel gelişimi ve karakter eğitimi de önemlidir. Öğretmen klavuz olma görevi ile, öğrenciyi aktardığı bilginin yanında; ona rehberlik eder, onu motive eder ve potansiyelini ortaya çıkarmasına yardımcı olur.

Tevazu ile Tâbî Olmak

Tasavvuf âdâbından biri, irfan ve kemâl mertebelerine ulaşabilmek için mutlaka bir mürşit bulup ona tabi olmaktır (Şahin, 2022). Doktor, hastalarına hastalıklarına ve beden yapılarına göre nasıl tedavi uyguluyorsa, mürşit de aynı şekilde teşhis ve tedavi sürecini yönetir. Bir komutan düşmanlarla savaşan askerlerin stratejilerini nasıl tayin ediyorsa, nefsin hevâsıyla mücadele eden dervişin stratejisini de mürşit tayin eder (Yılmaz, 2014, s. 184-185).

Tabi olmanın önemini Allah Teâla (cc); Hz. Mûsâ'ya Hızır'ın kendi bilgilerinden öğretmesi ve doğru yolu bulabilmesine yardımcı olması şartıyla, Hz.Mûsâ' nun tabi olmak istediğini (Kehf, 18:66) âyetle bildirir. Bursevî (ks) bu âyeti, öğretme şartıyla Mûsâ (as)' ın Hızır (as)' dan izin istemesi şeklinde yorumlar ve bu âyetin doğruya tâbi olmanın şerefi konusunda delil olduğunu bildirir. Bursevî (ks), Hz. Mûsâ'nın(as) konuşmasında tevâzua son derece dikkat ettiğini ifade ederek kişinin kendisinden daha iyi bilen yanında tevâzu sâhibi olması gerektiğini vurgular (Bursevî, 2019, s. 350). İmam Râzî ise Mûsâ (as)'ın ilim yolunda her türlü âdâba riâyet ettiğini ifade ederek bu ayeti delil kabul etmiştir. Nitekim Mûsa (as)' ın ilmi; Allah'tan aldığına kâni olduğuna inandığı Hızır (as) için sana öğretilen ilimden, doğruyu bulmasına yardım edecek düzeyde talep ettiğini söylemiştir. Zira bu talebin şükürün ifadesi olacağını, Allah'ın bir kuluna ihsan ettiği nimeti, o kulun da diğer kullara da ulaştırmasının önemini ortaya koymuştur (Bursevî, 2019, s. 350).

Yine Ruhu'l-Beyan'da geçtiği üzere mezkûr ayetin tefsirinde; Katâde(ö.674)' nin ise bir kişi ilimle yetinseydi, bu kişi Allah ile münâcatta bulunan Hz. Mûsâ olurdu şeklindeki ifadesine yer verilmiştir. Fakat Hz. Mûsâ (as) tâbi olmak istediğini Hızır(as)'a beyan etmiş böylelikle ilim talebinin sürekliliğini bildirmiştir. İlim talebi özelinde Zeccâc da, Hz. Mûsâ (as)' nın peygamberlerin büyüklerinden olmasına rağmen, bir kimse eğitiminde belirli bir yol kat etse dahi ilim arzusundan vazgeçmemelidir şeklinde ifade etmiştir (Bursevî, 2019, s. 351).

İsmail Hakkı Bursevî (ks) bu âyet-i kerimeyi yorumlarken, tabi olmanın Allah'a (cc) iman gereklilerinden olduğunu ve kişiyi istikamete ulaştıracağını bildirir. Bu düşünce günümüz eğitim çerçevesinde değerlendirildiğinde Maslow teorisi akla gelir. Maslow'un teorisine göre, insanların içinde buldukları kategorilerdeki ihtiyaçları karşılanınca kendi içlerinde daha üst ihtiyaçları karşılama çabasına girerler. İttiba etme (tabi olma) ise bu hiyerarşide üçüncü basamakta; ait olma, sevgi, sevecenlik gereksinimi olarak yerini almaktadır. İçinde bulunduğu kategorideki ihtiyacı karşılanmamış birey, bir üst basamağa geçemez ve hatta böyle bir talep ve ihtiyacı dahi oluşmaz (Çınar, 2022, s. 57).

Eğitim-öğretim sürecinin başrollerinden biri olan öğretmenler; öğrenciler için doğal bir bağlanma figürü olarak, eğitim kurumlarında öğrencilerin akademik bilgi ve beceri kazanmalarında, ayrıca bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini desteklemede önemli rol ve sorumluluk üstlenmektedir (Geddes, 2006; Solomon, 2017). Öğrencilerin psikolojik dayanıklılığını artırmada, öğretmenlerle kurulacak güvenli ve destekleyici ilişkiler önemli bir rol oynayabilir (Morsünbül & Yazar, 2021). Okulda güven duyup bağlanılabilecek bir yetişkinin varlığı, öğrencilerin duygularını ve dürtülerini kontrol etme becerisi kazanmalarına katkı sağlayabilir (Dingwall & Sebba, 2018; Yurduseven, Bademci & Bağdatlı, 2022, s. 10-37). Dolayısıyla günümüz eğitiminde de tıpkı tasavvufi eğitimde olduğu gibi fakat alacağı eğitim çerçevesinde ittiba gerekir ki nihai hedefe

varılabilsin. Fakat modern eğitimde bahsedilen ittiba körü körüne bir teslimiyet değildir. Geleneksel olarak, öğrencinin öğretmene mutlak bir teslimiyet göstermesi beklenirken, modern eğitim anlayışı sorgulama ve eleştirel düşünmeyi teşvik etmektedir. Bu iki yaklaşım arasındaki dengeyi kurmak, hem öğrencinin gelişimi hem de öğretmenin otoritesi açısından önemlidir.

İstitaat ve Sadakat

Sözlükte; teslim olmak, uymak anlamına gelen tav' kökeninden türeyen istitaat sözcüğü, terim bakımından, "kulun, bir eylemi gerçekleştirmek için gerekli olan araçlarla bu araçları kullanarak kendi iradesiyle fiilleri yapabilmesini sağlayan güç" şeklinde tanımlanabilir (Yavuz, 2001).

İstitaat kavramı, insan zihninde duyularla birlikte gönlün bir araya gelerek gerçekleştirdiği bir etkinliktir. İnsan, yaşadığı dünyayı anlayan ve kendi varlığını da anlamlandıran bir varlık olarak öne çıkar (Galip, 2018, s. 5-19). İnsan içinde bulunduğu dünyayı kabiliyeti ölçüsünde anlayarak ve anlamlandırarak yaşamını sürdürebilir. "Anlama"nın sahası, idrâkin kapsadığı alan kadar geniştir (Keklik, 2022, s. 197)."

Hiz. Musâ- Hızır (as) kıssasında; ikli arasında geçen diyaloglar konuyu açıklamaktadır. Hiz. Musâ (as)'nın hikmetine akıl erdiremeyeceği çeşitli olaylarda sabredemeyeceğini Hızır (as) ifade etmiştir. Hiz. Musâ (as) ise, Hızır'ın emrine karşı gelmeyeceğini beyan ederek; Allah'ın izni ile sabredenlerden olacağını dile getirmiştir (Kehf, 18:67,68,69). Bu âyetler Bursevî yorumuyla incelendiğinde istitaat kavramı ile karşılaşılır. Bursevî, burada sabrın gerçekleşmeyeceğini çünkü yapabilme gücünün (istitâat) fiil ile birlikteliğine delil olduğunu dile getirir (Bursevî, 2019, s. 353). Bursevî (ks) devamında Hiz.Musâ'nın (as), Hızır (as)'a ilim öğrenmek niyetiyle arkadaşlık yaptığını söyler ve öğrencinin de gördüğü şeylerin künhüne vâkıf olamadığı müddetçe sabredemeyeceğini ve çeşitli durumlar karşısında itirazda bulunacağını bildirmektedir. Bursevî (ks), öğrencinin hocasına bağlılığının ve sadakatının İsmail (as) gibi olması gerektiğini ifade ederken; öğrenciler tarafından olaylara karşı geliştirilen davranış şekillerinin kâbul görmüş âdet olarak benimsendiğini ifade eder (Bursevî, 2019, s. 355). Mürit ile mürşit ilişkisinde sadakat önemli bir noktadadır. Tasavvufta, müridin bir şeyhe bağlanmayı arzulamasındaki hedef, manevi olgunluğa erişmek olmalıdır. Müridin hedefine varabilmesi için ise Hiz. Musâ'nın gösterdiği sadakat gibi bir sadakat göstermesi gerekir. Sadık bir öğrenci olabilmek için, amacına ve hedefine ulaşmaya kadar kendine rehber edindiği mürşidin yanından ayrılmamak gerekir. Aksi halde, kişi ömrünün tamamını öğrenci olarak geçirir. Zira mürşidin talebi, hakikatte Hakk'ın talebi gibidir (Rençber, 2019). Bursevî bu bahsi et-Te'vilâtü'n-Necmiyye'den geçen şu sözlerle aktarmaktadır. Mürit hoşlanmadığı bir durumla karşılaşsa bile mürşidine karşı kötü zan beslememeli, mürşidinin hal, hareket, fiil ve sözlerine karşı itiraz etmemelidir. Aksine mürit, mürşidine karşı hüsn-i zan beslemeli, itikad ettiği durumlar için sadakat beslemelidir. Herhangi bir hata sâdır olur ise; aklının, tecrübesinin ve ilminin bu işe yetmediğini düşünmelidir (Bursevî, 2019, s. 355).

Modern eğitimde ise; öğrencinin öğretmene teslimiyeti, saygı ve güven ilişkisinin temelini oluşturur. Öğrenci, öğretmenin bilgi ve deneyimine güvendiği ölçüde öğrenmeye açık olur. Öğretmenin rehberliğine ve yönlendirmesine uymak, öğrencinin öğrenme sürecini kolaylaştırır ve disiplini sağlar. Ancak bu teslimiyet, körü körüne bir itaat anlamına gelmemelidir.

Bursevî, Ruhu'l-Beyan'da istitaat kavramını anlatırken, Allah'ın çağrısına kulak asmayan kâfirleri; çobanın sesini duyan fakat sağır, dilsiz ve kör oldukları için anlayamayan hayvanlara benzeterek örnekendirir (Bakara, 2:171). Buradan hareketle eğitim gören talebenin kabiliyetinin eğitim veren hoca kadar önemli olduğunu belirtir (Bursevî, 2019, s. 110).

Âşık Paşa eğitim sisteminde; müşdidin, müridin düzeyine göre davranması ve onun duygularını hissedebilmesi gerekir. Müşdit, talebenin seviyesine inmeli ve öğrencisinin gücünden fazla bir yüklemeye yapmaktan kaçınmalıdır. Diğer bir açıdan ise müşdit, sadece müridini tanımakla yetinmemeli; içinde bulunduğu zaman diliminin hastalıklarından (fikir, inanç vb.) ve tedavi yöntemlerinden de haberdar olmalıdır. Yüzyıllar önce yaşayan insanla bugünün insanı, nefsanî özellikleri bakımından aynı olsa da yaşadığı çağın sorunları farklıdır. Örneğin; internet bağımlılığı, ekranın eve yansması olan ahlaki yozlaşma, kabalığın cesaret, samimiyyetin enâyilik olarak algılanması gibi birçok problemde müşdit çözüm yolları sunmalıdır. Öğrencilerin her biri için dönemindeki hastalıklar ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi sahibi olan müşdit, doğru şifa yolunu doğru hastaya uygulayabilmelidir (Döner, 2019).

Herkes okuyabilir, ancak herkes idraki yettiği ölçüde kavrar; herkes kapasitesi kadar kul olma görevini yerine getirebilir, çabaladığı kadar kulluk eder; fetva veren din görevlisi kendi anladığı kadar verebilir; infak eden, imkânı ölçüsünde verir; paylaşmayı seven kişiler, sahip oldukları kadarını bağışlar; bağışı alanlar da, verilen miktar kadar yardım alır (Mevlâna, 3. cilt, şerh: Gölpınarlı, s. 4, Dibace).

Nitekim Hz. Peygamberin: " İnsanlara akıllarının alabileceği şeyleri söyleyin..." (İsmail b. Muhammed el-Aduni, 1351, s. 225) ikazına dikkat etmemek hem kişiye hem de bilgiye zarar verir (Sunar, 1983).

"İnsanlara akıllarının alabileceği şeyleri söyleyin" ilkesi, modern eğitim anlayışının temel taşlarından biridir. Geleneksel eğitimde, öğrencinin pasif bir şekilde bilgi alıcısı olduğu ve öğretmenin her söylediğini sorgusuz sualsiz kabul ettiği bir yaklaşım benimsenirken, modern eğitimde öğrencinin aktif katılımı ve eleştirel düşünme becerileri ön plandadır. Bu ilke, öğrencinin öğrenme sürecinde aktif rol almasını, bilgiyi kendi zihinsel çerçevesine oturtmasını ve anlamlı bir şekilde öğrenmesini hedefler.

Modern eğitimde; öğrencinin yaşına, gelişim düzeyine ve ilgi alanlarına uygun içerik sunumu temel bir gerekliliktir. Öğretmen, karmaşık kavramları basitleştirerek, somut örneklerle destekleyerek ve öğrencinin anlayabileceği bir dille anlatarak, öğrenme sürecini kolaylaştırır. Öğrencinin merakını uyandıran, ilgi çekici ve anlamlı içerikler sunarak öğrencinin öğrenmeye karşı motivasyonunu artırır. Eğitimci; Allah Rasûlü'nün "insanlara akıllarının alabileceği şeyleri söyleyin" ilkesi doğrultusunda davranarak, modern eğitimde öğrenci merkezli bir yaklaşımın benimsenmesini ve öğrencinin aktif katılımının teşvik edilmesini sağlar. Bu ilke, öğrencinin bilgiyi anlamlı bir şekilde öğrenmesini, eleştirel düşünme becerilerini geliştirmesini ve kendi potansiyelini keşfetmesini destekler.

Haber Verilinceye Kadar Soru Sormamak

Sorgulayıcı bir yapıya veya amaca sahip olan herhangi bir cümleye soru denir (Cotton, 1988). Soru sorma özgün fikirler üretilmesine imkân sağladığı gibi, düşünme yetilerinin etkinleştirilerek, anlama ve anlamlandırmaya ortam oluşturmaktadır (Göçer, 2022, s. 72). Eğitimde aktif öğrenmenin en temel ilkelerinden biri muhakkak ki sorudur. Tabi ki bahsedilen soru, gerekli yerde, gerekli vakitte, gerekli içerikte olmalıdır. Zamanı ve mekânı yanlış seçilen hatta öğrenildiğinde kişiye hiçbir katkı sunmayacak sorular hem kişiye hem de öğrenilen konuya fayda sağlamaz.

Allah; insanın zihnini eğitirken, onun lüzumsuz konularla meşgul olup enerji harcamasını engeller. Çünkü en yüce eğitici olan Allah, sahibi olduğu kulunun kapasitesini en iyi bilendir. Kulunun bilgide ne kadar ilerleyebileceğini veya hangi konuların onun kapasitesinin üstünde olduğunu bilir. Kulunun öğreneceği konuları belirlerken, araştırması gerekenlerden ziyade araştırmaması gerekenleri belirtir (Bayraklı, 2009, s. 193). Bu çerçevede âyet-i kerimde de kıyametin ilminin Âlim ve Habîr olan Allah indinde olduğu haber verilmektedir. Hiç kimsenin yarın ne kazanacağını, nelerle karşılaşacağını, ne şekilde öleceğini bilemeyeceğini, yağmuru yağdırmanın da, rahimlerde olanında Allah tarafından bilindiği bildirilmektedir (Lokman, 31:34). Allah, zihni eğitirken önce kişinin ihtiyaç duyacağı alanı belirler; böylece gelecekte oluşabilecek gururu kırar ve insana acizliğini hissettirir (Bayraklı, 2009, s. 193).

Hızır (as) ile Musâ (as) kıssasında da; Hızır (as) tarafından, kendisine tabi olunacaksa, bir konu üzerine açıklama yapılınca kadar hiçbir soru sorulmaması gerektiği bildirilmiştir (Kehf, 18:70). Bursevî, bu âyeti yorumlarken Hızır (as)'ın yapılan fiilin münakaşa ve itiraza mahal vermeden hikmeti üzerine, soru sormaması gerektiğini açıklar. Böylelikle Hızır (as), Hz Musâ (as)'ya kendisine tâbi olması için izin vermektedir. Soru sormama eyleminin, edebi bir davranış olduğunu, mürşit-mürit ilişkisinin de bu davranışa bürünmesi gerektiğini ifade eder (Bursevî, 2019, s. 355).

Ruhu'l-Beyan' da ifade edilen âdâblardan birisi de müridin, mürşide soru sormaması gerektiğidir. Bu durum, mürşidin söylem ve hareketleriyle ilgili, müride haber verinceye kadar devam etmektedir (Bursevî, 2019, s. 356).

“Sizden önce de bir toplum onları sormuş, sonra da onları inkâr eder olmuştu.” (Maide, 5:102) âyeti de aynı konuya işaret eder. Bursevî (k.s) bu âyeti açıklarken, *“Eğer Kur’ân indirilirken onları sorarsanız, size açıklanır.” Yani eğer illa da eşyanın hakikatlerini soracaksınız, bunu Kur’ân’ın ilgili âyetlerinin nüzulünden sonra sorun ki, Hz. Peygamber akıllarımızın kapasitesi oranında, o hakikatleri size açıklasın.*” ifadelerine yer verir. Bursevî bu âyetin yorumunda Hz. Musâ (as)- Hızır (as) kıssasına atıf yapar ve bu âyetin ledünnî ilmine işaret ettiğini söyler. Ledünnî ilminin ise ancak beraber olma (sohbet), tâbi olma ve teslim olma yoluyla yani hâl ile mümkün olduğunu dile getirerek, konuşarak ve soru sorarak bu ilme sahip olunamayacağını bildirir (Bursevî, 2019, s. 108-109).

Aslında bütün ilimlerin kaynağı yalnızca Allah'tır. Gazzâli ilmin önemini, Allah'ın kemal sıfatından olduğunu ve hiçbir şeyle mukayese edilemeyecek kadar faziletli olduğu şeklinde ifade etmektedir (Gazzâli, 2019, 1/57). Bâtını manada olayların arkasında gerçekleşen durumları ve sırları bilme yetisi olarak (Kehf, 18:65), ledün ilminden bahsedilmektedir. Ledün ilmi, tasavvufta kişinin bir aracı olmaksızın direk olarak Allah'tan (cc) edindiği bilgiyi ifade eder (Âl-i İmran, 3:159). Allah tarafından bahsedilen

ledün ilmine sahip olanlar, görünüşte akla ve mantığa zıt gelen durumlar hakkında batni hikmetleri bilmektedir. *Ruhu'l-Beyan*'da ise; "zâhiren bilinen bir sebep olmaksızın kalb evine doğan ilim" (Bursevî, 2019, s. 167), şeklinde tanımlanmaktadır.

Modern eğitimde, öğrencinin öğretmene saygı duyması ve öğretmenin rehberliğine uyması önemlidir. Fakat bu durum, öğrencinin eleştirel düşünme becerilerini kullanmasını engellememelidir. Öğrenci; merak ettiklerini sorarak ve sorgulayarak, kendi fikirlerini geliştirir ve bilgiyi daha derinlemesine öğrenir. Öğrendiği bilgileri sorgulamak, öğrencinin farklı kazanımlar edinmesine ve kendi öğrenme yolculuğunu biçimlendirmesine fayda sağlar.

Mürşidin Görevleri

Mürşit kavramı, tasavvufta çoğunlukla şeyh kavramı ile eş anlamlı olarak değerlendirilir (Yılmaz, 2007, s. 207). Talep edene doğru yolu gösteren ve kılavuz olan kişiye şeyh denir (Tek, 2019, s. 208).

Allah Teâla (cc) rahmet ve merhametinden mülhem kullarına doğru yolda olmalarını sağlayacak vesileler lütfetmiştir. Bir müridin, mürşit terbiyesinde yetişmesi de bu merhametin sonucu olan vesilelerdendir. Çünkü bir insanın kendi eğitimini ve tekâmülünü tek başına tamamlayabilmesi mümkün olamamaktadır. Kişinin kendi kendini gözleme yoluyla kazandığı öğrenme, eğitim sürecinde önemli bir esas kabul edilmekle beraber, insanlar bu süreçte bir rehberin yardımına gereksinim duymaktadır (Döner, 2019). Bireyin kendi iç dinamiklerinin farkına vararak potansiyelini keşfetmesi, bu potansiyeli yeri ve zamanı geldikçe kullanması rehberlik sayesinde gerçekleşir (Çamdibi, 2003, s. 217). Tasavvuf ehli; rehberliğin öneminde hareketle, kişinin tekâmülü için manevi bir rehberle bağlanması hususunda görüş belirtmişlerdi (Âşık Paşa, 2000: I/1, 115; Himmet, 2005, s. 149). Bu bağlamda; manevi olgunlaşma sürecinde bir rehberi tanıma, onun görüşleri, yaşantısı doğrultusunda hareket etme, kişinin içsel yolculuğuna yardımcı olacaktır. Bu içsel yolculukta savrulmamak adına edep öğrenilecek bir üstada ihtiyaç bulunmaktadır (Muhammed b. Münevver, 2004, s. 75). Dolayısıyla kişinin kemale ermesi usulsüz olmaz. Usûlü ise tasavvuf eğitiminde mürşit belirlemektedir (Tûsi, 1960, s. 518).

Bursevî görevleri itibariyle mürşit ve öğretmen arasında benzeşim kurar. Buradan hareketle mürşidin görevlerinden bahsedildiğinde aynı zamanda öğretmenin görevleri belirtilir.

Tasavvuf kaynaklarında, ilk dönemlerden itibaren mürşitte var olması gereken nitelikler hakkında bilgi verilmiştir. Mürşidin sorumluluğu, müride göre daha büyüktür; bu sebeple yaşamı daha disiplinli ve daha güç olabilir. Mürşidin müride karşı sorumluluğu; bir baba ile evladı arasındaki, bir öğretmen ile öğrencisi arasındaki veya bir komutan ile asker arasındaki sorumluluk gibi ifade edilir (Akbak, 2022).

Mürşidin (öğretmenin) görevleri Hz. Musâ (as)- Hızır (as) kıssası ile sınırlı tutularak incelendiğinde, ilk dikkat çeken husus; "Kolaylaştırmız, zorlaştırmayınız. Müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz." (Buhârî, İlm, 12) hadisi doğrultusundadır. Bursevî (ks), Hz. Musâ'nın unutulmuş şeyden dolayı tenkit edilmemesi gerektiğini (Kehf, 18:73); tabi olmayı zorlaştırmayıp, kolaylaştırmak gerektiğini; beraber olmak isteyen kişi için en güzel yolun hoşgörü ve af ile mümkün olduğunu; tartışmadan ise kaçınmak gerektiğini anlatmaktadır (Bursevî, 2019, s.360). Mürşit, müridin intisabı konusunda hırslı olmamalı,

maksuda ulaşmasını kıymetli olduğu ölçüde, zorlukları da bulunduğu haberdar etmelidir. Terbiyesine alacağı müridin davası yolunda sebat edecek, ilkelerine bağlı, dünyevi arzulardan sıyrılmış bulunmasını arzulamaktadır. Zikredilen hususlar, şeyh olmanın adap ve inceliklerini ifade etmektedir. Bu kapsamda müntesip olan mürit, erdemli olanların yolunu izleyecek, mürişidin manevi evladı durumuna geçecektir (Bursevî, 2019, s.360).

Şeyhin adablarından ve şeyh olmanın şartlarından biri de, müridi kabul etmeye hırslı olmamaktır. Bilakis onu nefret ettirmek için değil, müjdelemek üzere bu talep yolunun çok ince olduğunu, Matlûb'un aziz olduğu kadar ona nail olmanın zorluklarını da haber vermelidir. Şâyet onu dâvâsına sâdık, arzusuna râğbetli ve başka şeylerden yüz çevirmiş bulursa; iyi bir şekilde kabul edip ikâmet ve geçimini üzerine almalı, velîsi gibi onunla ilgilenmeli, evlâdı gibi terbiye etmeli, âbidlerin edebleriyle edeblendirmelidir (Bursevî, 2019, s. 360).

Bursevî (ks), şeyhin müridine hoşgörülü olmasını, müridin küçük hatalarının çoğunu görmezden gelmesini, müridin güçsüzlüğünden kaynaklı işlediği hatâlardan veya sözünü unutma gibi kusurlarından dolayı mürişidin onu cezalandırmamasını söyler. Ancak; emrine karşı gelirse, yasaklara uymazsa, fiiliyatda inkâr ve îtiraza mâhal verecek bazı söz ve davranışlarını görürse de uygun şekilde onu uyarması gerektiğini bildirir. Aynı zamanda; müridin yolculuğu süresince, birtakım hatalar sâdır olur ise, müridin yaptığı hatalardan ders alıp, aynı davranış(lar)ın tekrarlanmayacağı hususunda tövbe etmesiyle mürişit tarafından affedileceğini dile getirir (Bursevî, 2019, s. 361).

Bursevî'nin yorumlarında mürişitte bulunması gereken özelliklerden dikkat çeken bir diğer nokta ise merhamet prensibidir. İslami eğitimde ve insan ilişkilerinde merhamet vazgeçilmez unsurdur. Merhamet duygusundan yoksun bir eğitim düşünülemez (Bayraklı, 2009, s. 184). Nitekim, Allah'tan büyük bir lütuf olarak bahşedilen merhamet sayesinde Hz. Peygamberin; Uhud savaşında yumuşak davrandığı, kaba veya katı yürekli olsa idi etrafındakilerin dağılıp gidecekleri, engin ahlakının bir tezahürü olarak onları affetmesi, Allah'tan af ve bağışlama talebinde bulunması âyet-i kerîmede de bildirilmiştir (Âl-i İmran, 3:159).

Öğrenci-öğretmen ilişkisi günümüzde öğrenme ortamlarının önemli alanlarından birini oluşturmaktadır. Modern pedagojik teorilerde öğrencinin aktif katılımını desteklemekle birlikte (Dewey, 1938); öğretmenin bilgi aktarımı rolünden ziyade rehber, kolaylaştırıcı ve destekleyici rolüne vurgu yapmaktadır (L. S. Vygotsky, 1978). Hatta bu durum ekseninde öğrencilerin derse ilgisi, motivasyonu ve katılımı artmakta ya da azalarak kaybolmaktadır. Bu çerçeveden incelendiğinde öğrenci-öğretmen ilişkisinin eğitim için kilit noktada yer aldığı söylenebilir (Aydeniz, 2020). Dolayısıyla eğitimde duygusal bağ, bireyin kişilik gelişiminde ve toplum içindeki birlik ve dayanışmanın oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda merhamet temelli bir eğitim için, toplumsal uyum ve huzurun sağlanmasına katkı sunduğu, özgüven sahibi, hoşgörülü, anlayışlı bireylerin yetişmesine olanak sağladığı söylenebilecektir (Yılmaz, 2008, s. 7-79).

Mürişidin görevlerinden birini de Bursevî (ks) "(Hızır) şöyle dedi: "İşte bu, benimle sizin aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana, sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim." (Kehf, 18:78) âyetinin yorumunda bildirir. Bursevî, müridin mürişitle birlikteliğinin çeşitli sebeplerle sonlanmış olsa dahi; mürişidin ayrılırken de müridine nasihat etmesi gerektiğini, müride itirazının asıl sebebinin ve bilgisinin yetmediği şeylerin hikmetini de

anlatması gerektiğini ifade eder. Bunun sebebini de müridin, onda bir inkâr kalmaması için sabretmekte zorlandığı şeylerin içyüzünü bilmesi şeklinde açıklar. Ki bunun sonucunda mürit, inkârcı bir hale düşmesin ve dönüşü olmaz bir duruma girmesin (Bursevî, 2019, s. 368). Bu konuda Mevlana'nın (ks) pergel metaforu oldukça kıymetlidir. Pergelin bir ucu tevhide ayarlı iken, diğer ucu iyilik ekseninde, güzellerin etrafında dünyada dönerek tevhit yörüngesinde daireler çizer. Dolayısıyla iyi insan olmak ve iyilerle bulunmak iç içe geçmiş bir sarmaldır (Çınar, 2019, s. 36). Önemli olan ise o sarmalın dışına çıkmamaktır. Mürit, her ne kadar mürşidinden ayrılmış da olsa tevhit çizgisinde kalmaya devam etmelidir. Bu da ancak mürşidin en son tavrı ve nasihatıyla mümkün olabilir.

Müridin Görevleri ve Sabır Kavramı Örneği

Mürit, nefsinin isteklerinden kendi iradesiyle uzak duran ve Allah'a giden yola girip, bu yolun şartlarını gerçekleştirmeye çalışan kişidir. Tasavvuf yolunda, kişinin iradesini Hakk'ın iradesine teslim ederek yaşamını sürdürmesi temel bir ilke olarak görülür (Tek, 2019, s. 206).

Bursevî, Âl-i İmran Suresi 32. âyetin yorumunda ise; hakiki anlamda mürşide muhabbet beslemeyen ve Hz. Peygamberin izinden gitmeye güç yetiremeyen müridin, mürşidine itâat eden, emirlerini yerine getiren kişiler olması gerektiğini; şâyet emrolunduğu şeyleri yerine getirmenin idraki içinde olmazsa, mahcubiyet içinde olacağını ve Allah' sevmekten perdelenmiş olacağını ifade ederek mürit olabilmenin mahiyetini açıklamaktadır.

Mürit – mürşit ilişkisinde mürşidin görevlerinin yanı sıra müridin de mürşidine karşı vazifeleri bulunmaktadır. Müridin görevleri Hz. Musâ (as) - Hızır (as) kıssası ile sınırlı tutularak incelendiğinde Kehf suresi 82. ayet bizleri karşılamaktadır. Âyet sabrın önemini, olayların görüldüğü gibi olmadığını, insan bilgisinin mahdut olduğunu bildirmektedir. İki yetim çocuğa ait duvar altında saklı bir hazine bulunduğuna işaret eden âyet de babalarının iyi bir insan olduğunu; çocuklar büyüyünce ve olgunlaşınca ilâhi bir planın parçası olarak, zamanı geldiğinde saklı hazinenin çıkarılmasını öngörmekteydi. Hz. Musâ (as) 'ın duvarın yıkılışı esnasında sabredemediği durumun iç yüzü ise Hızır (as) tarafından, bu durumun bir rastlantı değil; kendi müdahalesi dışında, tam zamanında ve tam yerinde, kusursuz işleyen düzenin gereği olarak gerçekleştiğini aktarılmıştır (Kehf, 18:82).

İnsanın, sosyal hayatta karşılaştığı zorluklara direnmesine ve sıkıntılar karşısında sakin kalıp bu durumların geçmesini bekleme erdemi göstermesine sabır denir (Türk Dil Kurumu [TDK], 2024) Türk eğitim sisteminde de tarihsel gelenekten gelen değerlerin aktarımı cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulanmaya çalışılmaktadır. Evrensel değerlerin yanı sıra, kültürel, sosyal, ailevi değerlerin aktarılması; eğitim yasaları, öğretim programları, öğretmen yetiştirme programları ve ders kitaplarında kendisine yer bulmuştur. Çeşitli değerlerde olduğu gibi sabır değeri de Din kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi 4-8. Sınıf Öğretim Programlarında yer almaktadır (Okçu & Pilatin, 2018). Piaget, Vygotsky, Gestalt ve Dewey'in öncülük ettiği öğrencilerin kendi bilgi ve deneyimlerini kullanarak anlamlı öğrenmeler yaşamasını sağlayan yapılandırmacı yaklaşım modeline göre (Aykaç, 2018, s. 124-125) bu çalışma özelinde, sınıf ortamında değerler eğitimi müfredatının uygulanabileceği örneklerden bazıları aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır.

Tablo 1. Temalar ekseninde sabır değeri uygulama örnekleri

Tema	Etkinlik	Uygulama Örneği
Eleştirel düşünce	Anlaşılmaz veya karmaşık olaylar üzerinden detayları çıkarabilme	Grup tartışması ile kıssa üzerinden eleştirel sorgulamalar yapma
Sabır ve Hikmet	Kıssayı anlatıp öğrencilerle Hızır'ın davranışlarının hikmetini tartışma	Sabır gerektiren bir görev verilerek öğrencilerden sonuçları değerlendirmesini isteme
Rehberlik	Öğrenci-öğretmen ilişkisini kıssadaki rehberlik dinamikleriyle ilişkilendirme	Öğrencilerin bir danışman gözetiminde öğrenme sürecini destekleme
Bilginin sınırları	İnsan bilgisi ile ilahi bilgi arasındaki farkı tartışma	Bilginin sınırı var mıdır? sorusu üzerinden öğrencilerin düşünmeye sevk edilmesi
Empati	Kıssadaki olayların dramatize edilmesi ve duyguların analiz edilmesi	Öğrencilerden günlük hayatta empati gerektiren durumları paylaşmalarını ve nasıl başa çıktıklarını açıklamalarının istenmesi
Davranış analizi	Hızır(as)'ın davranışlarının analiz edilmesi	"Olayları yüzeysel yargılamak doğru mudur?" sorusu üzerinden münazara düzenlenmesi
Uzun vadeli hedefler	Hızır'ın eylemlerinin uzun vadeli sonuçlarını analiz etme	Öğrencilerden uzun vadeli bir hedef belirleyip, bu hedefe ulaşmak için bir plan hazırlamalarının istenmesi

Hızır'ın (as) ayrılma kararını verdikten sonra Hz. Musâ (as) ondan ayrılmak istememiş ve gözyaşları içinde öğütler vermesini talep etmiştir (Bursevî, 2019, s. 377). Hızır'ın (as) Hz. Musâ'ya (as) öğütleri müridin yerine getirmesi gereken görevlerindedir. İlk olarak Hızır (as), Hz. Musâ'ya (as) ilmi ile amel etmeyenin konuşmasının kendisine bir fayda etmeyeceğini; dolayısıyla ilmin kendi yaşantısına nakşetmek için öğrenilmesi gerektiğini öğütler (Bursevî, 2019, s. 377).

İlmi ile amel olmayan kişi, ilmin aslına vakıf olamaz, yüzeyde kalır, ilmin asıl amacı olan öze yani Hakk'a ulaşamaz. Bilgisi, yalnızca ezbercilikten ibaret olduğu için bilgileri kendisine fayda sağlamaz. Kişinin hayatına uygulamadığı bilgi eşeğin üzerine yüklenmiş ağır bir yükten ibarettir. İlmini yaşamına uygulamayan kimse bilimden ve irfandan eksiktir. İnsanı insan kılan bildiğiyle amel etmesidir. Ancak ilmiyle amel eden kimse, baktığı her şeyde Hakk'ın esma ve sıfatlarını görür. Böylece İslam ahlakıyla ahlaklanır ve kul tanımına girer (İnan, 1983).

Uygulanmayan ilim gücünü yitirir (Bayraklı, 2009, s. 166). Eğitimin nihai hedefi, kişiyi bilgiyle donatarak ve bu bilgilerin davranışa dönüşmesini sağlayarak kendine ve topluma yararlı bir birey haline getirmeye çalışmaktır. Öyleyse; nihai hedef Rabb'e ulaşmak olduğuna göre ilimsiz bir amelden ve amelsiz bir ilimden söz etmek mümkün görünmemektedir. Ancak Gazzâlî'ye göre, amelin gerçekleşebilmesi için öncelikle ameli öğreten ilme ihtiyaç vardır. Bu nedenle, ilim amelden önce gelir ve ahiret mutluluğuna gidecek yolun yapı taşlarını oluşturmaktadır. (Gazzâlî, 2019, 1/58).

Bursevî (ks) müridin görevlerini anlatmaya, Hızır'ın (as) öğüt ve nasihatlarından bazılarını aktararak devam eder;

Bursevî (ks), Hızır'ın (as) öğüt ve nasihatlarından bazılarını aktararak; müridin güler yüzlü olması, öfkeli ve çatık çehreli olmaması gerektiğini hatırlatır. Mürit yaşantısında yersiz gülmemelidir, hata ve kusurlarına ağlamalı, bugünün işini yarına bırakmamalıdır. Kendisini ilgilendirmeyen işle ilgilenmemeli, iyilik yapmaktan geri durmamalıdır.

Âhiretine çokça çalışmalı, insana ve insanlığa faydalı olmalıdır. Kendisine güven besleyene karşı tamamen emin olmamalı, korku verene karşı da güvenini kesmemelidir. (Bursevî, 2019, s. 378). Bursevî (ks), bu ifadelerle bir müridin (talebenin) ömrü boyunca dikkat etmesi gereken noktaları sıralar.

Bursevî'ye göre müridin amelinin boşa gitmemesi ve sohbet bağının kopmaması için; mürit şeyhine karşı edebli olmalı, şeyhine itaat etmeli ve yaptığı iş(ler)i, dünyâ hırsını ve nefsinin gözetmeden, Allah'ın rızasını gözeterek gerçekleştirmelidir. Mürit; hocasına itiraz etmemeli, kalbinden geçen itiraz yollarını ise çeşitli şekillerde önlemelidir. Şeyhinin zor ve karmaşık hatta garip gördüğü her kararında mürit, Hz. Musâ (as)- Hızır (as) kıssasını aklına getirmelidir. Mürit, seyri sülûkunu tamamlayıp hedefine varıncaya dek bu itaati sürdürmelidir (Bursevî, 2019, s. 379-380).

Aşık Paşa'ya göre de öğretmen-öğrenci arasında ki ilişki güven üzerine inşa edilmektedir. Öğrenci bu ilişkiyi güçlendirmek için hocasına güvenmeli aynı zamanda kendisi de güvenilir olmalıdır. Bu bağlamda mürit; hocasının öğrettiği ilim, irfan ve hikmet yolculuğunda doğru yolda olduğuna inanmalı, şeyhini bir rehber olarak kabul etmeli ve hiçbir şartta onun izinden ayrılmamalıdır (Döner, 2019).

Mürşit, gerekli şartları yerine getirdiğinde öğrencisinin gönlünü kazanır; öğrenci de kendi görevlerini yaptığında mürşidinin gönlünü hoşnut eder. Mürşit-mürit ilişkisinde ki bu sadâkat Allah'ın rızasını celbeder ve Allah onları sonsuz rahmetiyle kuşatır. Böylece bu kişiler bağışlanmış ve Hak'ın cemâlini görmeye layık kılınmış kullar olurlar (Aşık Paşa, 2000, s. 753).

Sonuç

Bu çalışmamızda Hz. Musâ- Hızır (as) kıssası çerçevesinde İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyan'*ında mürit-mürşit ilişkisi ve günümüz eğitime yansımaları incelenmiştir. Kur-an'ı Kerim'in insanlığa sunduğu, öğüt almak (Kamer, 54:22), karanlıklardan aydınlığa çıkarmak (İbrahim, 14:1), düşünüp ibret almak (Bakara, 2:219; En'am, 6:50) gibi farklı âyetlerde ifade edilen yol göstericiliği önümüzde durmaktadır. İnsanın/insanlığın kıssaları kendisine rehber etmesi gerektiği Kur-an'ı Kerim'de üzerinde durulan konulardandır (A'raf, 7:176; Yusuf, 12:3; Âl-i İmrân, 3:62; Tâhâ ,20:99; Kehf, 18:13). Bu kıssalardan birisi de çalışmamızın konusu olan Hz.Musâ (as) ve Hızır (as) kıssasıdır. Özelde Hz. Musâ ve Hızır (as) arasında geçen hadiseler bütün insanlık adına mesajlar içermektedir. Nitekim, müfessir İsmail Hakkı Bursevî'de mürit-mürşit ilişkisi bağlamında tevazu, sadakat, teslimiyet ekseninde bu kıssayı yorumlamıştır. Bursevî'ye (ks) göre mürit, şeyhinin anlamakta güçlük çektiği, hakikatini kavrayamadığı durumlar için, Hz. Musâ (as)-Hızır (as) kıssasını aklına getirmelidir. Bu yolda mürşidine tabi olarak tevekkül göstermeli, yapılan işlerin hikmetine karışmamalı, sabırla sonucu beklemelidir. Günümüz eğitim sistemi açısından da öğrenci-öğretmen özelinde bu kıssadan alınacak dersler, hikmetler bulunmaktadır. Çalışma özelinde yapılan incelemeler ışığında, bağlamsal ilişki ve sistematik karşılaştırma çeşitli kriterler baz alınarak aşağıdaki tabloda değerlendirilmiştir.

Tablo 2. Mürit-mürşit ve öğretmen-öğrenci arasındaki bağlamsal ilişkinin çeşitli kriterler açısından sistematik karşılaştırılması

Kriter	Mürüt-Mürşit İlişkisi	Öğrenci-Öğretmen İlişkisi
Amaç	Ruhsal veya manevi olgunlaşma, bireyin içsel yolculuğuna rehberlik.	Akademik, sosyal, duygusal beceriler geliştirme
Bağlılık türü	Müridin tam teslimiyet göstermesi beklenir, bağımsızlık sınırlıdır.	Öğrenciden öğretmene teslimiyet beklenir ancak sorgulama da teşvik edilir.
Etkileşim türü	Genellikle uzun süreli bir bağlılık içerir. Bire bir ilişki bulunmaktadır.	Sınıf ortamında bire bir veya grupla iletişim şeklinde gerçekleşir.
Otorite	Mürşit, mürüt üzerinde manevi rehber olarak kabul edilir.	Öğretmen, öğrencinin rehberidir ancak eleştirilebilir.
Hedef	Manevi olgunlaşma veya aydınlanma.	Akademik veya mesleki yeterlilik.

Tablo.2 üzerinden bir değerlendirme yapıldığında mürit-mürşit ilişkisinin modern eğitim sistemine aktarımı hususunda, deneyimli bir rehberin daha az deneyimli bir öğrenciye yol göstermesi açısından, rehberlik ve koçluk programlarının uygulanabileceği düşünülmektedir. Her bireyin kendine özgü olduğu düşüncesiyle bireyselleştirilmiş öğrenme yaklaşımları kullanılarak ilgi, istidat, kabiliyet ve yeteneğine göre yönelimi gerçekleştirilecektir. Bireyin sadece akademik anlamda değil; bütüncül yetişmesi açısından değerler eğitimi, sosyal sorumluluk projeleri gibi etkinliklerle öğrencilerin ahlaki ve manevi gelişimine katkıda bulunulacaktır.

Bu bağlamda hem öğretmen hem de öğrenci açısından dikkat edilecek hususlar yer almaktadır. Öğretmen, bu yolda öğrencisine süreci zorlaştırmamalıdır. Vereceği eğitimi öğrencisinin kapasitesine göre planlamalıdır. Yine aynı şekilde öğrencisinin anlayabileceği biçimde konunun içeriğine uygun öğretim yöntem ve tekniklerini kullanmalıdır. Nitekim her öğrencinin kapasitesi, yetenekleri ve ilgi alanları aynı düzeyde değildir. Öğretmenin tüm bu çabalarına rağmen öğrencisi hata yaptığında ise öğretmen merhametle muamele etmeli ve uygun bir dille uyarmalıdır. Öğretmen öğrencisi ile bir babanın evladına verdiği terbiye gibi her yönden ilgilenmelidir. Öğretmen ile öğrenci birlikteliğini sağlayan ana unsur muhakkak ki sevgidir. Sevgi bağının olmadığı yerde birliktelikten ve eğitimden söz etmek mümkün görünmemektedir. Son olarak da öğretmen öğrencisinin eğitimini ve gelişimini her yönüyle takip etmeli ve öğrencisiyle ayrılması gerekse dahi öğrencisinin bir ömür yolunu aydınlatacak nasihatler vermekten sakınmamalıdır.

Öğrenci; ilim sahibi bir öğretmen gözetiminde olduğunu aklından çıkarmamalı, öğretmenin ilimce kendisinden üstün olduğunu bilincinde olmalıdır. Öğretmeninde gözlemlediği bir olumsuzluk hakkında zan beslememeli, sabır, gayret ve tahammülü kuşanıp ilim yolunda samimi olmalıdır. Yaşanacak hadiselerde olayların kendisini ilgilendirip ilgilendirmediğini ölçü kabul etmeli, ona göre davranış geliştirmelidir. Kendisine gerekli olmayan ve bilgi verilmeyen konularda sorular sormamalıdır. Hoşuna gitmeyen bir şeyde hayır, hoşuna giden bir şeyde de şer olabileceği (Bakara, 2:216) düşüncesini aklından çıkarmamalıdır. Öğrendiği bilgileri hayatına geçirmek için gayret etmeli, uygulamadığı bilginin kendisine hiçbir fayda sağlamayacağını farkında olmalıdır. Öğrenci öğretmenini rehber bilip, öğretmenine her şartta güven duymalı ve

öğretmeninin güvenini zedeleyecek davranışlardan kaçınılmalıdır. Öğrenci; öğretmeniyle geçirdiği vakte özen göstermeli, bu birlikteliğin ehemmiyetini gözden kaçırmamalıdır.

Bursevî'nin yorumlarından hareketle mürit-mürşit (öğretmen-öğrenci) ilişkisi Hz. Musâ (as)-Hızır (as) kıssasında belirtilen kriterler göz önünde bulundurularak belirlendiğinde daha doğru bir ilişkinin kurulacağı düşünülmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Analizi: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Analysis: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Writing up: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Submission and Revision: 1. Author (%50), 2. Author (%50)

Kaynakça / References

- Akbak, M. Y. (2022). *Yunus Emre Divânında mürid-mürşid ilişkisi*. Tokat İlmîyat Dergisi, 10(1), 221-248. <https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1103512>
- Akgün, B. (2021). *Türk-İslam kültüründe hikmet geleneğinin din eğitimi açısından değerlendirilmesi: Divan-ı Hikmet örneği* (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Programı, İzmir, Türkiye.
- Âşık Paşa. (2000). Garibnâme (Cilt 1, K. Yavuz, Ed.; s. 115, 117). *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 764/1*. Türk Dil Kurumu.
- Aydeniz, N. (2020). Öğretmen-Öğrenci İlişkisi Açısından Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi. *Edebali İslamiyat Dergisi*, 4(1), 209-237.
- Aykaç, N. (2018). *Öğretim ilke ve yöntemleri* (4. baskı). Pegem Akademi.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388
- Bayraklı, B. (2009). *İslam'da eğitim anlayışı* (s. 193). Bayraklı Yayın Evi.
- Buhârî. (n.d.). *Kolaylaştırmız, zorlaştırmayız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz. Hadislerle İslam*. <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=6&SAYFA=577> . Erişim tarihi 27 Ekim 2024,
- Bursevî, İ. H. (Tarih). *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri* (Cilt 11, s. 333). Erkam Yayınları.
- Corbin, J. & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Coşanay, B. (2017). *Tasavvuf düşüncesinde seyr u sülûk üzerine bir inceleme*. *Anasay*, 2, 199-216.
- Çınar, A. (2019). *Yedi sufiden çağrı*. Köprü Kitap.
- Çınar, A. (2022). *Eğitim Felsefesine Giriş*. Paradigma Akademi.
- Dewey, J. (1938). *Experience and education*. Macmillan.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2016). *Kur'an yolu meali* (5. baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Döner, N. (2019, 12-13 Nisan). Eğitimde insanı keşfetmenin önemi: Aşık Paşa örneği. *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi*, İstanbul, Türkiye.
- Erkaya, M. E. (2018). Tasavvufta mürid-mürşid ilişkileri bağlamında Hızır kıssası. *İçinde II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 142-152). Akademi Yayınevi.
- Gazzâlî. (2019). *İhyâ-u Ulûmi'd-Din* (M. A. Müftüoğlu, Çev.; 8 cilt). İstanbul: Çelik Yayınevi.

Gezgin, A. G. (2018). *Kur'ân'da "Anlama"ya Dâir Kelimeler Üzerine Analitik Bir İnceleme - Kur'ân'ın Anlaşılması ve Türkçeye Doğru Çevirisi Açısından-*. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40(2018/1), 5-57.

Göçer, A. (2022). *Soru sorma üzerine yapılan çalışmaların bibliyometrik analizi*. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(49), 340-360.

Gökcan, M. M. (2017). *Temel ahlâkî prensipleriyle tasavvuf*. İstanbul: Harf Yayınları.

Göktaş, V. (2011). Tasavvufi terbiyenin günümüz din eğitim-öğretimine sunabileceği imkânlar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52(2), 137-155. https://doi.org/10.1501/İlhvak_0000001083

Gündüz, M. (2020). *Kurum, kavram ve zihniyet: Osmanlı'dan günümüze eğitimde dönüşümler*. Ketebe Yayınları.

Halil b. Ahmed, E. A. (2003). *Kitâbü'l-ayn (Hindâvî, Thk.)*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Fâris, E. H. A. b. F. b. Z. (1979). *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* (Harun, Thk.). Dâru'l-Fikr.

İnan, Y. Z. (1983). *Hikmet*. Bilim ve Tasavvuf Dergisi, 1(3).

İsmail b. Muhammed el-Aduni, *Keşfu'l Hafa*, C. 1, Beyrut, 1351, s. 225

Kara, M. (2008). Tekke eğitimi ve literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 107-138.

Keklik, N. (1987). *Felsefenin ilkeleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kuşeyrî, A. (Ed. Abdülhalim Mahmûd). (n.d.). *Risâle*. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye.

Mevlâna Celaleddin-i Rûmî. (1978). *Mesnevi Şerhi Cilt 3* (Şerheden: Abdülbaki Gölpınarlı). Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Muslu, R. (1994). *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz adlı eseri* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Namlı, A. (2001). İsmail Hakkı Bursevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 23, s. 102). Ankara: TDV Yayınları.

Okçu, D., & Pilatin, U. (2018). Ortaokul öğrencilerinin sabır değeri ile ilgili algılarının resim yoluyla değerlendirilmesi. *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2(1), 102-113.

Öngören, R. (2000). Şeyh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 39, s. 50). TDV Yayınları.

Râgıb el-İsfahânî, E. K. H. b. M. b. el-M. (1412/1991). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (ed-Dâvûdî, Thk.). Dâru'l-Kalem.

Rençber, E. (2019). Hz. Musâ ve Salih Kul kıssasından hareketle Necmuddin-i Kübra'nın mürid-mürîd ilişkisi anlayışı üzerine. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 2019(1), 117-129. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iad/issue/62648/946429>

Sunar, C. (1983). Kamil insan ve ilim. *Bilim ve Tasavvuf Dergisi*, 1(5).

Şahin, İ. (2022). Hz. Musâ-Hızır kıssası ile ilgili âyetlerin tasavvuf âdâbı çerçevesinde yorumu üzerine. *Tasavvur, Tekirdağ İlahiyat Dergisi | Tekirdağ Theology Journal*, 8(1), 215-249. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1082562>

Türer, O. (2003). Latife. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 27, s. 110). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes* (M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman, Eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wach, E. (2013). Learning about qualitative document analysis.

Yavuz, Y. Ş. (2001). İstîtaat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istitaat> . Erişim tarihi 26 Ekim 2024.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, H. K. (2007). *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatler* (s. 205-206). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Yurduseven, F. N., Bademci, H. Ö., & Bağdatlı, N. (2022). Öğretmenlerin bakış açısıyla öğretmen-öğrenci ilişkileri ve öğretmenlerin ihtiyaçları. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 20(79). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ebt/issue/70873/1138347>

Yücer, H. M. (2012). Vâkıa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 42, ss. 470-471). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Erken Cumhuriyet Döneminde Kumar ve Toplum

Harun Aydın ¹

Öz

Bu çalışmada, toplumsal bir problem olarak görülen kumarın Cumhuriyet dönemindeki durumu ve toplumsal etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. İnceleme Erken Cumhuriyet Dönemiyle sınırlı tutulmuş ve kumarın bu dönemde toplumsal telakkideki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Dönem itibariyle eğlencenin temel unsurlarından biri olarak düşünülen kumar, çalışma konusu dönemde toplumsal hayatı etkilemiştir. Kumar özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğlencenin parçası haline gelmiş, bazı toplumsal tabakalarda yaygınlaşmıştır. Daha önce de gündelik yaşamda var olan kumar, 20. yüzyılın başlarında artmış ve daha görünür hal almıştır. Bu süreçte kumar, bireyler arasındaki bir eğlence olmaktan çıkmış, toplumu etkileyen, bazen eleştirilen ve bazen de toplumsal normlarla çatışan bir sapma olarak telakki edilmiştir. Kumarın, sosyal tabakalar arasında farklı şekilde algılandığı ve uygulandığı gözlemlenmiştir. Özellikle düşük gelir düzeyine sahip kesim arasında kumar, yaşamın bir parçası haline gelirken, üst gelir grubuna mensup kimseler ve devlet ricali, kumarın olumsuz etkilerine karşı çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde kadın ve erkeğin, kumar oynaması farklı şekilde algılanmıştır. Erkeklerin kumar oynaması makbul karşılanırken kadınların bu türden eğlencelerin içerisinde yer alması dönem dönem eleştirilmiştir. Belirtilen doğrultuda tarih araştırma yöntemlerinden biri olan Belge Analizi Yöntemi, bu çalışmanın temel araştırma yöntemini oluşturmuştur. Bu kapsamda, Genelkurmay Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, gazeteler, telif ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır. Arşivlerde, dönemin resmi yazışmalarına yer verilirken, gazetelerde kumara dair haberler ve köşe yazıları önemli bir yer tutmuş, özellikle kumarın sokağa, yani toplumsal yaşama yansımaları gazeteler üzerinden irdelenmiştir. Gazetelerdeki bu yazılar, sadece kumarın toplumsal hayattaki yerini yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal ahlak ve devletin kumara yönelik tutumunun da tespit edilebildiği önemli bir kaynak grubunu teşkil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kumar, Toplumsal Cinsiyet, Atatürk Dönemi, Eğlence, Kahvehane, Yasak.

Aydın, H. (2025). Erken Cumhuriyet Döneminde Kumar ve Toplum. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14(1), 579-602. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1608483>

Geliş Tarihi	27.12.2024
Kabul Tarihi	25.03.2024
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

2025, 14 (1), 579-602 | Research Article

Gambling and Society in the Early Republican Period

Harun Aydın ¹

Abstract

In this study, it is aimed to examine the status and social effects of gambling, which is seen as a social problem, in the Republican period. The examination was limited to the Early Republican Period and the place of gambling in social perception in this period was tried to be determined. Gambling, which was considered as one of the basic elements of entertainment as of the period, affected social life in the period under study. Gambling became a part of entertainment especially in the first years of the Republic and became widespread in some social strata. Gambling, which existed in daily life before, increased and became more visible in the early 20th century. In this process, gambling ceased to be a form of entertainment between individuals, and was regarded as a deviation that affected the society, was sometimes criticised and sometimes conflicted with social norms. It has been observed that gambling is perceived and practised differently among social strata. While gambling became a part of life, especially among the low-income groups, people from the upper income group and state officials tried to take various measures against the negative effects of gambling. In this period, gender inequality also manifested itself through gambling. In this respect, while men's gambling was considered acceptable, women's participation in such entertainment was criticised. Accordingly, the Document Analysis Method, which is one of the historical research methods, constituted the basic research method of this study. In this context, the General Staff Archive, Cumhuriyet Archive, newspapers, copyrighted and analysed works were used. While the official correspondence of the period is included in the archives, news and columns about gambling in newspapers occupied an important place, and especially the reflection of gambling on the streets, that is, on social life, was analysed through newspapers. These articles in newspapers not only reflect the place of gambling in social life, but also constitute an important source group in which social morality and the attitude of the state towards gambling can be determined.

Keywords: Gambling, Gender, Atatürk Period, Entertainment, Coffeeshouse, Prohibition.

Aydın, H. (2025). Gambling and Society in the Early Republican Period. Journal of the Human and Social Science Researches, 14(1), 579-602. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1608483>

Date of Submission	27.12.2024
Date of Acceptance	25.03.2024
Date of Publication	28.03.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Kumar kelimesi dilimize Arapça “Kımar” kelimesinden geçmiştir (Bardakoğlu, 202, s. 364). Kumar: “Bir emek ve iş karşılığı olmaksızın, zahmet ve yorgunluk çekmeksizin, sırf tesadüflere bağlı kalarak başkalarının tamamen zararı karşılığında kolaylıkla mal kazanmaktır” (Bayındır, 2018, s. 60). Toplumsal açıdan ciddi sorunlar yaratabilecek kumar 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 228. Maddesinde: “Ceza Kanununun uygulamasında kumar, kazanç amacıyla icra edilen ve kâr ve zararın talihe bağlı olduğu oyunlardır” şeklinde tanımlanmıştır (Resmi Gazete, 12 Ekim 2004).

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan kumar; kızgınlık, tiksinti ve acıma gibi her türlü insani duyguyu bünyesinde barındırmıştır. Hem antik çağlarda hem de modern dönemlerde kumar ve kumar alışkanlığı, toplumlar için sorun haline gelmiştir (Çakıcı, Buran, Çakır, Yılmaz, 2019, s.76-77). Zamanla kumar bağımlılık olarak görülmeye başlanmıştır. Günümüzde kumar oynama bozukluğu olarak adlandırılmıştır. Kişinin bireysel, aileyi ve mesleki işlevlerini bozacak şekilde davranışların kontrol edememesi, kalıcı ve tekrar eden durumlar kumar davranışı olarak isimlendirilmiştir (Çakmak, Tamam, 2018, s.79).

Osmanlı döneminde, kumar hem sosyal yaşamın bir parçası haline gelmiş hem de çeşitli sorunların kaynağı olarak görülmüştür. Bu kapsamda kumar sorununun önüne geçmek için gerekli hukuki çalışmalar yapılmıştır (Şahin, 2021, s.553). Özellikle imparatorluğun son dönemlerinde, ekonomik sıkıntılar ve toplumsal çalkantılar kumar oynamayı yaygınlaştırmış; bu durum, aile yapısını ve toplumsal düzeni olumsuz etkilemiştir. Kumar sadece bireyler üzerinde değil, toplum genelinde tahrip edici etkiler yaratmıştır (Şahin, 2020, s. 1146). Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet Türkiye’sine geçiş sürecinde kumar, toplumsal dinamikleri etkileyen önemli bir olgu olarak öne çıkmıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte, yeni bir toplumsal düzenin inşası hedeflenmiş ve bu doğrultuda kumar ile mücadelede önem verilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, devletin sosyal ve ekonomik yapısını güçlendirmek amacıyla kumar oynamanın yasaklanması ve kontrol altına alınması yönünde çeşitli yasalar çıkarılmıştır (TBMMZC, s.122, TBMMZC, s.129) TBMM’de bu konuyla ilgili yapılan konuşmalar, kumarın toplum üzerindeki olumsuz etkilerini azaltma çabasını göstermektedir. Kolluk kuvvetlerine, kumar faaliyetlerini denetleme ve engelleme konusunda geniş yetkiler verilmesi, bu mücadelenin somut bir göstergesi olmuştur (TBMMZC, 28.3.1921, C.9, s.263; TBMMZC, 11.4.1921, C.9, s.447.).

Kumarın toplum üzerindeki etkileri, sadece bireysel davranışlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda ekonomik dinamikler, sosyal ilişkiler ve kültürel normlar üzerinde de derin izler bırakmıştır. Cumhuriyetin getirdiği reformlar, kumarın meşruiyeti ve düzenlenmesi konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, Cumhuriyet döneminde kumarın nasıl bir dönüşüm geçirdiğini, toplumsal algısını ve devlet politikalarıyla etkileşimini incelemeyi amaçlamaktadır.

1. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kumarla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet dönemi Türkiye’sine geçiş sürecinde, kumarın toplumsal ve ekonomik etkilerine karşı bir dizi önlem alınmış, bu kapsamda yasal düzenlemeler ve yasaklamalar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Osmanlı’da

kumarın yasaklanmasının temel sebepleri toplum düzeninin bozulması ve din olarak gösterilmiştir (BOA. HR. MKT. 510.70). İslam, kumarın çok boyutlu zararları nedeniyle bunu yasaklamıştır. Kur'an-ı Kerim'in Bakara ve Maide surelerinde kumarın çeşitli zararları vurgulanarak dinen yasaklandığı belirtilmektedir. İslam inancına göre kumar, ahlakın bozulmasına, toplum düzeninin sarsılmasına ve sosyal ilişkilerin zarar görmesine yol açabilir. Osmanlı'da bazı dönemlerde, kumarın toplumsal huzursuzluk yaratması ve dini ibadetlere engel teşkil etmesi gerekçesiyle yasaklandığı kaydedilmiştir.(Bardakoğlu, 2002, s.364;Tunçay, 1993, s.17; Kuran-ı Kerim Meâli, 2009).

Polis Meclisi, 21 Mart 1845 tarihinde kurulduktan sonra, 1800 tarihli Paris Emniyet Müdürü'nün görevlerini düzenleyen Kararname örnek alınarak bir nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamnamede, on birinci madde, "*Kötü niyetli kimselerin toplandıkları mahallerle kumarhaneleri teftiş ve taharri etme ve bu gibi yerlerin çoğalmasına mani olmak*" şeklinde düzenlenmiş, böylece kumarın yayılmasını engellemeye yönelik bir adım atılmıştır (Sönmez, 2005, s.263-264). Bu düzenleme, dönemin sosyal yapısında kumarın olumsuz etkilerine karşı bir önlem olarak kabul edilmiştir.

19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kumar, toplumda salgın bir hal almış ve geniş bir şekilde yaygınlaşmıştır. Hem şer'i hem de kanuni açıdan kumarın yasak olmasına rağmen, özellikle İstanbul başta olmak üzere, imparatorluğun birçok şehrinde kumar oynanması devam etmiştir. Bu durum, Osmanlı yönetimini kumarın yayılmasını engellemek amacıyla çeşitli tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı hükümeti, Ceza Kanunu'nda kumarın suç sayılmasına dair esaslar belirleyerek yasal bir zemin oluşturmuştur. 14 Temmuz 1851 ve 9 Ağustos 1858 tarihli Ceza Kanunları'na kumar ile ilgili hükümler eklenmiş, bu şekilde kumar oynayanlara karşı cezai müeyyideler getirilmiştir. Bunun yanı sıra, 1869 tarihli Askeri Ceza Kanunnamesi de, askerî personel arasında kumarın önlenmesine yönelik hükümler içermektedir (Şahin, 2019, s.407). Daha sonraki süreçte özellikle 19. yüzyılın sonuna doğru II. Abdülhamid tarafından her türlü kumar oyununun yasaklandığı belirtilmiştir (BOA, (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH. MKT.1778/69/5 Kasım 1890).

17 Ağustos 1907 tarihli Polis Nizamnamesi, Osmanlı döneminde kumarın önlenmesine yönelik çeşitli tedbirler içeren önemli bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nizamname çerçevesinde, özellikle 11. ve 80. maddeler, kumar yasağına dair belirgin hükümler sunmaktadır. 80. maddede, kumar oynanan mekanlara izin verilmemesi gerektiği vurgulanmış ve kumarın yayılmasının engellenmesi için önlemler alınması gerektiği ifade edilmiştir. Nizamnameye eklenen 13 madde arasında yer alan yedinci maddede ise, kumarhanelerin tamamen engellenmesi gerektiği belirtilmiştir(Kurnaz, 2021, s.562).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, özellikle İstanbul'un bazı semtlerinde büyük oranda toplumsal bir yozlaşma yaşanmış, bu dönemde kumar oynanması, fuhuş olayları, alkol ve uyuşturucu tüketimi yaygınlaşmıştır. Toplumsal düzende bozulmalar meydana gelmiş, özellikle İstanbul'da genelevlerinin sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu tür olumsuz sosyal olguların önüne geçebilmek amacıyla, Osmanlı yönetimi çeşitli düzenlemeler yaparak bu alanlarda denetimleri sıkılaştırmıştır. Kumar oynatılan mekânlar yasaklanmış ve kumar oynandığı tespit edilen yerlerin kapatılması gerektiği belirtilmiştir. Bu tedbirler, toplumsal düzeni koruma ve ahlaki değerleri

yeniden tesis etme amacı taşımaktadır (Yakut, Yetkin, 2011, s.288).

Balkan Savaşları sırasında bile, bazı askerler arasında kumar oynandığı tespit edilmiştir. Bu durum, savaşın zorluklarına ve askerlerin moral durumlarına rağmen, disiplinin gevşediğini göstermektedir. Bu kapsamda, Merkez Kumandanlığı tarafından bir çavuş hakkında işlem yapıldığı, dönemin arşiv belgelerinde yer almaktadır. Savaş ortamında bile, kumarın önlenmesi için ciddi bir yaklaşım sergilenmiş, bu tür davranışlar disiplin açısından tehlike oluşturduğu için gerekli yaptırımlar uygulanmıştır (ATASE (Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi) ,Fon Kodu: 110.9.1.7 Yer No: 675.24.13/06 Şubat 1913.) . Bu olay, kumarın sadece barış zamanında değil, savaş koşullarında da toplumsal düzeni tehdit edebileceğini ve buna karşı alınan tedbirlerin önemini ortaya koymaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı yönetimi kumarla etkili bir şekilde mücadele etmeye devam etmiştir. Bu dönemde, kumarın toplumsal düzeni bozduğu ve askerlerin moralini olumsuz etkilediği düşünüldüğü için çeşitli önlemler alınmıştır. Bu kapsamda, Yunanlı Jüstinyani isimli bir kişi ve arkadaşları, kumar oynayıp oynattıkları gerekçesiyle sınır dışı edilmiştir (BOA, DH. EUM. EMN. 72/2/ H.18. 6. 1332.).

8 Kasım 1920 tarihinde, içki, kumar, zührevi hastalıklar, fuhuş ve ahlaksızlıkla mücadele amacı güden “İçki-Kumar-Emraz-ı Zühreviye-Fuhuş ve Ahlaksızlığa Karşı Mücadele Derneği” kurulmuştur. Cemiyetin amacı, toplumda içki tüketimi, kumar, fuhuş ve genel ahlaksızlık gibi olgulara karşı güçlü bir tavır sergilemek ve bu tür davranışların yayılmasını engellemektir. İstanbul merkezli kurulan bu dernek, dönemin sosyal sorunlarına karşı duyulan hassasiyetin bir yansımasıdır. Derneğin kurucuları arasında Nizameddin, Raşid, Mehmed Raif, Mehmed Zeki, İsmail Hakkı Bey ile Nuriye ve Fatma Hanımlar yer almaktadır. Cemiyet, hem kadınların hem de erkeklerin aktif olarak yer aldığı bir platform olarak toplumda bu tür olumsuzluklarla mücadele etmeyi hedeflemiştir (BOA, DH. EUM. 5. Şb./79-30-25/30 Zilhicce 1337.). Ayrıca bu dönemde kumarla mücadele edilmesi için TBMM’de görüşmeler yapılmıştır.

Birinci Meclis’te, Muş Milletvekili Abdülgani Bey tarafından 28 Mart 1921 tarihli oturumda kumarın yasaklanmasıyla ilgili bir kanun teklifi verilmiştir. Bu teklifin ardından, Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey de kumar ile ilgili bir teklif sunmuştur. Her iki teklif, 29 Ağustos 1921 tarihinde Adliye Encümeni Reisi Celaledin Arif imzasıyla gönderilen bir yazıya dayanmaktadır. Bu yazı, Ceza Kanunu’nun 242. maddesini kumar ile 243. maddesini ise piyango tertibi ile ilgilendiren hükümler içermektedir. Bu düzenlemelere göre, kumar oynamak ve kumar oynatmak suç olarak kabul edilmiştir (TBMMZC, 11 Nisan 1921,s.447; TBMMZC., s. 106-107).

Konya Mebusu Vehbi Bey, kumarın yasaklanması için Meclis’e sunduğu teklifte, kumarın toplumda önemli bir sorun haline geldiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, hükümetin kumarın yayılmasını engellemek amacıyla acilen tedbir alması gerektiğini ifade etmiştir. Vehbi Bey, milli kültürün ve toplumsal ciddiyetin sağlanabilmesi için kumarın önüne geçilmesinin elzem olduğunu belirtmiş, bu sorunun toplumsal düzene olumsuz etkiler yarattığına dikkat çekmiştir (TBMMZC,28 Mart 1921, s.269).

Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey, 17 Aralık 1926 tarihinde Meclis’e sunduğu bir takdirde, İstanbul’da “Maryosera” isimli bir kişiye, “*baht ve talih oyunları*” adı altında kumar oynatmak için imtiyaz ve inhisar verildiği yönünde, Şehremaneti’ne atfen yayımlanan bir neşriyatın tezkip edilmesi ve tashih edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Hakkı Tarık Bey, bu tür faaliyetlerin toplumda olumsuz etkiler yaratacağına ve kumarın yayılmasının engellenmesi gerektiğine dair bir uyarıda bulunmuş, söz konusu imtiyazın iptal edilmesini talep etmiştir (TBMM ZC, s.208-209; BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0 Yer No: 7.43.38/25 Ocak 1926.).

İlerleyen yıllarda, kumar ve eğlence oyunları ile ilgili ekonomik düzenlemelerde vergi alınmasına yönelik adımlar atılmıştır. Bu kapsamda, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından, oyunlardan vergi alınmasına dair 1938 yılında bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme, 3330 sayılı kanunla hayata geçirilmiş ve “*Oyun Aletleri Resmî Hakkında Kanun*” çıkarılmıştır. Söz konusu kanun, oyun kâğıtları gibi eğlence araçlarının ticaretine dair yasal bir çerçeve oluşturarak, bu alandaki ekonomik faaliyetlerin denetlenmesini amaçlamıştır. Ayrıca, bu düzenleme ile oyun kâğıtlarından alınan vergi gelirleri belediyelere devredilmiş, yerel yönetimlere ek kaynak sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, bilardo, tavla, dama ve satranç tahtaları gibi eğlence araçlarından da yıllık vergi alınması kararı alınmıştır (Resmî Gazete, 27 Ocak 1938, s.9303.). Bu yasa, kumar ve eğlence sektörünü hem ekonomik açıdan denetlemeyi hem de kamu gelirlerine katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından 10 Haziran 1938 tarihinde kabul edilen 3434 sayılı “*Oyun Alet ve Vasıtalarından Belediyelerce ve Köy İdarelerince Alınacak Resmî Hakkında Kanun*”, toplamda 15 maddeden oluşmaktadır. Bu kanun çerçevesinde, belediyeler ve köy idarelerine, kendi sınırları içinde bilardo, tavla, dama, satranç, tombala, domino gibi oyun aletlerinden yıllık vergi alma yetkisi verilmiştir. Söz konusu vergi uygulamasına ilişkin olarak, yıl içinde oyun aletlerini satın alan kişilerin, bu alımları yazılı olarak ilgili kurumlara bildirmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, bu kanunun uygulanmasında Maliye ve Dâhiliye Vekâletleri sorumlu tutulmuş, böylece merkezi yönetimin denetiminde bir sistem oluşturulmuştur. 17 Ocak 1938 tarihinde yürürlüğe giren 3330 sayılı kanun ise, 3434 sayılı bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte kaldırılmıştır. Bu düzenleme, oyun ve eğlence sektöründe vergilendirme uygulamalarını yerelleştirerek, yerel yönetimlerin mali kaynaklarını artırmayı hedeflemiştir (Resmî Gazete, 25 Haziran 1938, s.10081-10082.).

Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda da bu konuya yer verilmiştir. 1982 Anayasası'nın 58. maddesinde, “*Devlet, gençleri alkol düşkünlüğünden, uyuşturucu maddelerden, suçluluk, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan ve cehaletten korumak için gerekli tedbirleri alır*” şeklinde bir düzenlemeye yer verilmiştir. Bu madde, kumar ile mücadele, devletin anayasal görevlerinden biri olarak kabul etmektedir. Böylece, devletin, toplumu zararlı alışkanlıklardan koruma yükümlülüğü, hukuki olarak da güvence altına alınmış ve kumar gibi kötü alışkanlıklarla mücadelede devletin aktif bir rol üstlenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Resmî Gazete, 9 Kasım 1982, s.15.).

2. Kumarın Toplumsal ve Ekonomik Yansımaları: Yasakların Etkisi

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de, toplumsal düzenin inşası ve ekonomik yapının şekillendirilmesi sürecinde, kumar faaliyetlerine yönelik getirilen yasaklar ve düzenlemeler, hem bireylerin günlük yaşamını hem de toplumun genel ekonomik yapısını doğrudan etkilemiştir. Bu yasakların, özellikle sosyo-ekonomik eşitsizlikleri pekiştiren, yer altı (karaborsa) ekonomisinin büyümesine yol açan ve toplumsal normların dönüşümünü hızlandıran etkileri, dönemin toplumsal ve ekonomik yapısını anlamada önemli bir yer tutmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında benzer toplumsal durumlar yaşanmıştır. Savaşın yarattığı derin yara ve umutsuzluk karşısında, dini kaidelere daha fazla sarılma gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu dönemde, Ramazan ayında oruç tutmayanların sayısının arttığı, kahvehanelerin dolup taşıdığı ve buralarda kumar oynandığına dair şikâyetler çoğalmıştır. Bunun önüne geçmek amacıyla bir beyanname yayınlanmış, bu belgede ülkenin içinde bulunduğu durum özetlenmiş ve dini hükümlerin yerine getirilmesi ile genel ahlaka aykırı davranışlardan kaçınılması gerektiği ifade edilmiştir (Yolal, 2018, s.160-161). Fakat buna rağmen halen toplumda kumar alışkanlığı değişmemiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde bile başkente kumar bela olmaya devam etmiştir. İkdam Gazetesinin 4 Şubat 1920 tarihli "*Rus Mültecileri*" başlığıyla verdiği haberinde gelen mültecilerin gayrimeşru işler ile uğraştığı onlar sebebiyle Beyoğlu'nda kumar yoğun şekilde oynandığı belirtilmiştir (İkdam, 4 Şubat 1920, s. 1-8; Alemdar, 23 Mart 1920, s. 1-4.). Dönem itibariyle İstanbul semtlerine baktığımızda zihniyet ve düşünsel farklılıklar görülmüştür. Bu dönemde İstanbul'da kumar ve tombala halkın kanunu emecek duruma gelmiştir (Çelik, 2024, s.13). Bu dönemde, kumar ve diğer kazanç vaat eden eğlencelere halkın ilgi göstermesinin temel nedeni, mevcut yoksulluk olmuştur. Kumarın bu yıllarda bu denli yaygınlaşmasının ardında yatan sebeplerden biri de ekonomik sıkıntılar, yani parasızlık olduğu ifade edilmiştir. (Çelik, 2024, s.68).

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, köklü siyasal değişimlerle paralel olarak, fuhuş, içki, kokain ve kumar gibi toplumsal olgular, ülke genelinde toplumsal çöküşün belirgin göstergeleri olarak ortaya çıkmıştır (Toprak, 2017, s.305). Basın ve romanlarda bu konu üzerine eğilmiştir. Türk romanında, özellikle belirli bir dönemde, toplumun çeşitli olgularına dair derinlemesine incelemeler yapılmış ve bu olguların bireysel ve toplumsal yansımaları ele alınmıştır. Bu bağlamda, kumar gibi zararlı alışkanlıklar, dönemin romanlarında sıklıkla işlenen temalar arasında yer almıştır. Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* adlı eserinde, Adnan karakteri üzerinden kumar bağımlılığı ve bu bağımlılığın insan psikolojisi ve toplumsal yaşam üzerindeki etkileri aktarılmaktadır. Adnan, kumara olan düşkünlüğü nedeniyle yalnızca kişisel bir yıkım süreci yaşamakla kalmaz, aynı zamanda çevresiyle olan ilişkilerinde de derin çatlaklar meydana getirir (Kuntay, 1983). Ayrıca, Cumhuriyet dönemi Türk romanlarında kumar, genellikle toplumsal eleştirinin bir aracı olarak yer almıştır. Bu dönemdeki bazı önemli romanlarda kumar, karakterlerin ahlaki çöküşünü, toplumun yozlaşmasını ve bireylerin içsel boşluklarını simgeleyen bir tema olarak karşımıza çıkmıştır. İşte buna örnek verebileceğimiz bazı romanlar: Peyami Safa "*Yalnızız*" ve "*Fatih-Harbiye*", Orhan Kemal'in "*Bereketli Topraklar Üzerinde*" isimli eserler verilebilir.(Safa, 2022; Kemal, 2024).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde özellikle Cumhuriyet dönemi, Türkiye'nin toplumsal ve kültürel yapısında köklü değişimlere yol açmış bu süreçte bireylerin sosyal kimlikleri, eğitim düzeyleri ve kültürel alışkanlıkları önemli ölçüde dönüşmüş, kumar gibi sosyal etkileşim ve eğlence unsurları da bu değişimden etkilenmiştir. Kumarın toplumsal algısı ekonomi üzerindeki etkileri ve bireyler arası ilişkilerde yarattığı dinamikler bu dönem itibariyle dikkat çeken unsurlardan biri haline gelmiştir (Yolal, 2018, s.158-163).

Bu dönemde, kumar oynanan mekânlar şekillenmeye başlamıştır. Özellikle, 28 Nisan 1927 tarihinde Şefkat Kulübü'nde kumar oynandığı tespit edilerek, kulübe baskın

yapılmış ve kulübün sahibi Şükrü Bey ile kumar oynayanlar Taksim Karakolu'na sevk edilmiştir (Vakit, 30 Nisan 1927; Milliyet, 30 Nisan 1927). İstanbul Valisi Mithat Bey kumarla mücadelede kanunun emrettiği gibi mücadele edildiğini belirtmiştir (Akşam, 26 Aralık 1927).

Dönem itibarıyla, fuhuş ve kumar ile aynı oranda mücadele edildiği gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, 4 Şubat 1928 tarihinde Polis Müdüriyetinin yayımladığı bir bildi, kumar ile etkin bir mücadele sürecinin başlatıldığı ifade edilmiştir. Polis, bu dönemde daha etkin bir rol üstlenmeye başlamıştır (Vakit, 5 Şubat 1928.). Polis Müdüriyeti İkinci Şube Memurlarına Dâhiliye Vekâleti tarafından gönderilen talimatname de İstanbul Valiliği ile işbirliği yapılarak 5 Şubat 1928 tarihinden itibaren fuhuş, içki, kumara karşı esaslı mücadele başladığı belirtilmiştir (Akşam, 5 Şubat 1928.). Bu talimat, dönemin devlet politikalarındaki sosyo-ekonomik düzeni sağlama amacıyla uygulamaya konulan denetimlerin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Fuhuş, içki ve kumar gibi faaliyetlerin yasaklanması, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki toplumsal düzenin ve ahlaki yapının şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Dönem itibarıyla, çeşitli kurum ve kuruluşlar, bireyleri kumardan uzak tutmak amacıyla çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, "*Hilâl-i Ahmer Cem'iyeti Me'mûrîn Nizâm-nâmesi*" önemli bir örnek teşkil etmektedir. Nizamnamede, cemiyet bünyesinde görev alacak olan kişilerin kumardan kaçınmaları gerektiği açıkça belirtilmiş ve kumar oynadıkları tespit edilen kişilerin, görevlerinden ihraç edileceği ifade edilmiştir (Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmû'ası, 15 Haziran 1928, s.4252).

Kızılay tarafından ihtiyaç duyulan oyun kâğıtlarının tahmini kullanım miktarı belirlendikten sonra, ilk 120.000 deste oyun kâğıdının alınması kararlaştırılmıştır. "*Adi, Vasat, Alâ, Aliyülalâ*" (basit, orta, iyi, çok iyi) kategorilerine ayrılan dört farklı kalite oyun kâğıdının temini, o dönemde Avrupa'nın önde gelen oyun kâğıdı üreticilerinden iki fabrikanın katıldığı bir ihale süreci sonunda sağlanmıştır. Söz konusu ihale, Viyana'daki Piyatnik ve Mahdumları (Oğulları) fabrikasına verilmiş ve siparişin ilk kısmı, 68.700 deste stok kâğıdının dahil olduğu, uygun fiyatlarla temin edilmiştir. Bu alım için toplamda 25.259 lira ödeme yapılmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmir Merkezi piyasada bulunan 13.905 deste kâğıdı, Genel Merkez'den uygun koşullarla temin ederek satışa sunulmuştur. 16 Nisan 1928 tarihinde başlayan satışlar kısa süre içinde, ilk partiden 48.918 deste kâğıdının satılmasına ve 55.000 lira kâr elde edilmesine olanak sağlamıştır. Bu gelişme, oyun kâğıtlarının kurum için önemli bir gelir kaynağı olacağını açıkça ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, ülkenin oyun kâğıtları ihtiyacını karşılamayı üstlenmişken, aynı dönemde Kurum'un yayın organı *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*'nda, oyun kâğıdı oynayanlara yönelik kumarın olumsuz etkilerini vurgulayan makaleler yayımlamıştır (Akgün, Uluğtekin, 2020, s.176). Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, kumarın kötü etkilerine dair kamuoyunu bilgilendiren yayınlar yapmasına karşın, aynı kurumun oyun kâğıdı satışı yoluyla ekonomik gelir elde etmesi, önemli bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Bu durum, toplumsal sorumluluk ve ekonomik çıkarlar arasındaki dengeyi sorgulatmaktadır. Bir tarafta yasaklar uygulanırken diğer taraftan devlet eliyle iskambil kâğıtları ithal edilmeye başlanmıştır. Bu minvalde dönem itibarıyla oyun kâğıtlarının ithal edilme hakkı Kızılay Cemiyetine verilmiştir. Kızılay 1932 yılında Londra'da bulunan Thomas de La Rue isimli şirketten "*Boudoir ve Pneumatic*" isimli oyun kâğıtları yeniden talep etmiştir. Gümrükten muaf tutulması için Gümrük ve İhhisarlar Vekilliğinin 5 Aralık 1932 tarih ve 14737/106 sayılı tezkeresi ile İcra Vekilleri Heyeti

tarafından kabul edilmiştir (BCA, Fon Kodu: 30.18.1 Yer No: 2.32.77.11/19 Aralık 1932.).

Kumarın zararları ile ilgili olarak farklı yayın organları bu dönemde aktif çalışmıştır. Bu kapsamda gazete ve dergilerde kumarın ülke içerisindeki yayılma sahası, etkileri ve zararları hakkında kamuoyuna dönük uyarıcı yazılar yazmışlardır. 30 Aralık 1929 tarihli Vakit gazetesinde “Kumar Oynarken” başlığıyla verilen haberde İstanbul’da bir kahvede kumar oynatıldığı ve bu olaya karışan Artin, Ağop, Nişan ve Hakkı isimli kişilerinde gözaltına alındığı sırada üstlerinde 100 gram da esrar maddesi olduğu tespit edilmiştir. Suçüstü yakalanan kumarbazlar hakkında işlem başlatılmıştır (Vakit Gazetesi, “Kumar Oynarken”, 30 Aralık 1929, s.9).

Cumhuriyet’in ilk yıllarında, kumarın yasaklanması için çeşitli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde devlet, bazı yıllarda kumar oynamayı suç sayarak, sosyal denetim ve kontrolü sağlamayı hedeflemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren şehir kulüplerinde kumar oynamak yasaklanmıştır. Ancak, o dönemde Balıkesir Şehir Kulübü yönetmeliği, kumar oynamanın yasak olmasına rağmen, “kumar olmamak şartıyla” oyun oynanabileceği yönünde bir yaklaşım sergilemiştir. Bu dönemde kurulan kulüplerin, edebi, bilimsel, okuma, sohbet ve tartışma mekânları olması gerektiği belirtilmiş olmasına rağmen, zamanla bu amaçların saparak, kumar ve alkol tüketimi alanlarına dönüştüğü ifade edilmektedir (Öztürk, 2006, s.97-101).

Hamdullah Suphi tarafından Halk Fırkası teşkilatlarına gönderilen yazıda Halk Fırkası ve Türk Ocaklarında azami ölçüde dikkat edilmesi rakı içilmemesi ve kumar oynanmaması istenmiştir. İnkılapların yürütücüsü konumundaki bu iki kurumun bünyesinde toplum nezdinde hoş karşılanmayan bu türden fiillerin yapılması hem inkılaplara hem de bu kurumların doğasına zarar vermesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu iki kurum halka örnek olmak zorundadır. Daha sonra ise Türk Ocakları yerine Halkevleri kurulmuştur (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 1.4.6/21.08.1930.).1930’lu yıllarda toplumsal yapının iyileştirilmesi amacıyla, bu dönemde kahvehanelerde yasal düzenlemelere gidilmiştir. Bu bağlamda, kumar olarak kabul edilebilecek oyunların yasaklanmasının ardından, her kahvehanede faydalı ve öğretici gazete ile yayınların bulundurulmasına karar verilmiştir (Öztürk, 2006, s.160).

Cumhuriyet Gazetesi’nin 22 Mart 1931 tarihli sayısında “Cici Anne” rumuzunu kullanan yazar, “Kokain Çeken Hanımlar” başlığıyla kaleme aldığı yazısında, kadınların alkol, uyuşturucu ve kumar gibi keyif verici maddelerle vakit geçirdiğine dair yapılan genellemeye karşı çıkmaktadır. Yazar, ayrıca “Kadının erkeğe benzemek istediği zaman sarhoşlukta veya kumarbazlıkta değil, hayatta benzemek ister” şeklinde bir ifade kullanarak, bu konudaki görüşünü dile getirmiştir (Cumhuriyet, 22 Mart 1931, s. 2.). Toplumsal cinsiyet rolleri ve kadınların toplumdaki yeriyle ilgili önemli bir tartışmayı yansıtmaktadır. Yazar, o dönemin toplumsal yapısında kadınların alkol, uyuşturucu ve kumar gibi bağımlılık yapan maddelere olan ilgisiyle ilgili yapılan genellemeleri reddederek, bu tür davranışların toplumsal cinsiyetle ilişkilendirilmesini eleştirmiştir.

Son Posta gazetesinin 16 Eylül 1931 tarihli “Memleket Gençliği ve Bir İkaz Sesi” başlığıyla verilen haberde, Çankırı ilinde çıkarılan Duygu gazetesinde mektep talebeleri kumar konusunda uyarıldığı belirtilmiştir. Gençliğin kumar illete bulaştığı hükümetin acilen tedbir alınması gerektiği ifade edilmiştir (Son Posta Gazetesi, 16 Eylül 1931, s.4).

Akşam Gazetesi’nin 23 Şubat 1932 tarihli “Konya’da Kumar” başlıklı haberinde, son

dönemlerde Konya’da bazı sosyal gruplar arasında kumar oynama alışkanlığının yaygınlaştığı vurgulanmaktadır. Bu durum, şehrin sosyal dinamikleri üzerinde önemli etkiler yaratmakta ve toplumsal normları sorgulatmaktadır. Haberde, kumarın çeşitli şekillerde, özellikle tavla, zar atma ve iskambil oyunları gibi oyunlarla oynandığına dikkat çekilmektedir. Kumarın yaygınlaşması, yalnızca bireylerin finansal durumlarını değil, aynı zamanda aile ve toplum yapısını da tehdit eden bir olgu haline geldiği vurgulanmıştır. Son günlerde polis, gerçekleştirdiği baskınlar aracılığıyla kumar oynayanları yakalamış ve bu kişileri mahkemeye sevk etmiştir (Akşam Gazetesi, 23 Şubat 1932, s.10).

Ülkenin her yerinde kumar ve içki dönem itibariyle eleştirilmiştir. 1932 yılında Mersin ve köylerinde halk içki ve kumar belasına bulaştığı dönemin yayın organlarına yansımıştır. Halk Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte büyük bir bolluğa kavuştuğu ve paranın bir kısmını oranda içki ve kumar ile harcadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine bazı köylerde kumar yasaklanmıştır (Hilmi, Mart 1936, s.59).

Hilaliahmer Gazetesi’nin 19 Nisan 1932 tarihli “*Kumar*” başlıklı haberinde, İstanbul’da kumarın toplumsal bir sorun haline geldiği ve insanların bu durumu aleni bir şekilde sergilediği belirtilmiştir. Haberde, Kasımpaşa’da dört kişinin (Ahmet, Tevfik Ali ve Hasan) bayram yerinde kumar oynarken yakalandığı ifade edilmektedir. Ayrıca, aynı ortamda çocuklara kumar oynatan Abdullah isimli bir kumarbaz hakkında zabıta tarafından işlem yapıldığı aktarılmaktadır (Hilaliahmer gazetesi’nin 19 Nisan 1932, s.2) Zabıta müdahalesi ise, kumar sorununun toplumdaki olumsuz etkilerini azaltmak adına atılan bir adım olarak değerlendirilebilir.

Başbakan İsmet İnönü’nün Doğu Gezisi sırasında hazırlamış olduğu raporda 3 Ağustos 1935 tarihinde Giresun’a yaptığı ziyarette, Giresun halkının yoğun bir şekilde içki içip, kumar oynaması sebebiyle toplumsal bir çöküş olduğunu ifade etmiştir. Bu illetten kurtulması için halkın kahvehanelerden kurtarılıp spor sahalarına ve denize çekilmesi için valilere emir vermiştir (Öztürk, 2019, s.56). Devlet kumardan kurtarılması için farklı çözümler aramıştır.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi’nin 30 Mayıs 1933 tarihli “*Halkevinde Kumar Alışkanlığı*” başlıklı haberinde, Hilaliahmer Neşriyat Müdürü Fazlı Bey tarafından “*Kumar Alışkanlığı*” üzerine bir konferans verildiği ifade edilmiştir. Bu dönemde ülkede kumar hastalığının ahlaki bir sorun haline geldiği ifade edilmiş ve bu nedenle tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır. Her kesimden, zengin-fakir, yaşlı-geç demeden, insanların kumar oynamaya başladığı dile getirilmiştir. Kumar, her ne kadar yasak olsa da, hala oynanmaya devam ettiği ifade edilmiştir. Kumar oynamanın bazı gruplar tarafından medeni olmanın bir göstergesi olarak görülmesi, kumar alışkanlığının giderek artmasına yol açtığı belirtilmiştir. Son günlerde kumar borcu olan kişilerin tefecilerden yüksek faizle borçlar aldığı, bu durumun toplumda var olan ekonomik ve sosyal düzenin alt üst olmasına sebep olduğu aktarılmıştır. Son olarak, bu kumar olayı bir mikrop olarak tanımlanmış ve acilen bu sorundan kurtulması gerektiği fikri ortaya atılmıştır (Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 30 Mayıs 1933, s.9.).

Akşam Gazetesi’nin 20 Ocak 1934 tarihli “*Küçük Kumarlılar*” başlığı ile verilen haberinde İstanbul’da kumar oynamanın yaşının 13-14 yaşlara kadar düştüğü Fener civarında bir kahvehaneye yapılan baskında altı kumarbaz çocuğun iskambil kâğıtları para karşılığında kumar oynadıkları polisler tarafında tespit edilip kumar oynayanlar

gözüne alınmış ve kumar oynatılan işletme hakkında ise yasal işlem yapılmıştır (Akşam Gazetesi, 20 Ocak 1934, s.3.).

Kars Halkevi Doğuş Dergisinde 1 Nisan 1934 tarihinde Kerimoğlu Ali tarafından “*İçtimai Hastalıklardan Kumar*” başlığıyla verilen yazıda kumarbazların kolay yolla para kazanmak hevesleri olduğu belirtilmiştir. Toplumun dönem itibariyle kolay yoldan zengin olması için seçtiği yöntemlerden biri olduğu ifade edilmiştir. Akşamdan başlayıp sabahın ilk ışıklarını kadar bu oyunu oynamaya devam ederler. Ruhsal ve psikolojik olarak çöküş içine girerler. Sadece kendini düşünür toplumdaki kendini soyutlar kazanma hırsıyla kumar oynar. Hayatından keder ve mutsuzluk hâkimdir (Kerimoğlu Ali, 1 Nisan 1934, s.2). Kumar oynayanların, yalnızca kendi çıkarlarını düşündükleri, toplumdaki kendilerini soyutlayarak kazanma hırsıyla hareket ettikleri, bu süreçte hayatlarının keder ve mutsuzlukla şekillendiği ifade edilmiştir.

Haber Gazetesi'nin 1 Mayıs 1935 tarihli “*Bu Halin Önüne Geçmeli!*” başlıklı köşe yazısında İhsan Arif Gökpınar, İstanbul'da 77 çeşit kumar oyunu oynandığını ifade etmiştir. Yazıda her köşe başında kumar oynayan gençlerin bulunduğu ve toplumun ciddi bir çöküş içinde olduğu vurgulanmaktadır. Gün içinde kumar oynayanın, toplumda en büyük eğlence haline geldiği belirtilmektedir. Yazar, sokakta, evde, kahvede ve hatta iş yerlerinde bile kumar oynandığını aktarırken, çocukların bile aleni bir şekilde kumar oynadığını ifade etmektedir (Gökpınar, 1 Mayıs 1935, s.7.). Metinde anlaşılacağı üzere kumarın yaygınlaşması, bireylerin sosyal yaşamında ve toplumsal normlarda ciddi değişimlere yol açarken, bu olgunun kontrol altına alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

İstanbul'da 1935 yılında, kumar oynayan kişilerin yeni kumar oyun alanları olarak sokaklar ve caddeler öne çıkmıştır. Bu dönemde İstanbul'un Beyazıt ilçesinde yer alan Takvimhane Caddesi üzerinde kumar oynayan Asım, Mücahit, Bahri, Cafer, Hakkı ve Emin isimli altı kişi arasında oyun sebebiyle kavga çıkmıştır. Olayın polis yetkililerine bildirilmesi üzerine, kumar oynayan kişiler yakalanarak haklarında işlem yapılmıştır (Son Posta, 18 Haziran 1935, s. 2).

Bu dönemde kumar illetine karşı mücadele edilmesi gerektiği, çeşitli gazetelerde yayımlanan köşe yazılarında ele alınmıştır. Bu bağlamda, Server Bedi (Peyami Safa) tarafından kaleme alınan “*Kumar, Ya Suçtur, Ya Değildir*” başlıklı köşe yazısında, ülkedeki bazı hareketlerin, içinde buldukları bağlama göre suç olup olmadığının tartışıldığı ifade edilmiştir. Yazıda, kahvede kumar oynayan bir kişinin hırsız ya da serseri olarak gözüne alınabileceği, ancak kulüplerde veya salonlarda kumar oynayan birinin, kumar konusunda maharetine bağlı olarak alkış alabileceği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, bazı gazete nüshalarında kumarbazların yakalandığına dair haberler yer alırken, aynı gazetenin başka sayfalarında briç, poker, bakara gibi oyun derslerinin verildiği belirtilmektedir. Server, sınıfsız bir toplumda kulüp ile kahve arasında hiçbir fark ve ayrıcalık bulunmaması gerektiğini savunarak, kumarın ya suç olması gerektiğini ya da tamamen serbest bırakılması gerektiğini dile getirmiştir. Yazısında, kumar meselesinin tutarsız bir şekilde ele alındığını ve toplumsal sınıf farklılıklarıyla bağlantılı olarak farklı muameleler yapıldığını ifade etmiştir. Kumar, ya tamamen yasaklanmalı ya da herkes için serbest olmalıdır, şeklindeki görüşü, toplumdaki adalet ve eşitlik anlayışının da sorgulanmasına yol açmaktadır (Bedi, 20 Haziran 1935, s. 3).

Cumhuriyet gazetesi'nin 18 Ağustos 1935 tarihli “*Kumar ve Ahlak*” başlıklı yazısında Sabiha Zekeriyya, son zamanlarda ulusal basında kumar ve kumara karışanlarla ilgili

yoğun bir şekilde yazılar ve haberler yayınlandığını belirtmektedir. Günümüzde, zenginler tarafından büyük kulüplerde ve lokallerde kumar oynamanın medeniyetin bir göstergesi olarak algılandığı ifade edilmektedir. Ancak yazar, bu görüşe karşı çıkararak kumarın yalnızca bireyleri değil, aynı zamanda toplumun sosyal yapısını da bozduğunu vurgulamaktadır (Zekeriyya, 18 Ağustos 1935, s.5.). Bir kesim tarafından ekonomik olarak alt kesimdeki kumar oynayanların eleştirildiği, zenginlerin ise kumarı normal bir eğlence olarak gördüğü dile getirilmiştir.

Bir diğer kumar oynama mekânı ise bu dönemde bazı gazinolar olmuştur. İstanbul Kadıköy' de 15 Eylül 1935 tarihinde bir gazinoda geceleri kumar oynandığı tespit edilmiş ve polisler tarafından baskın gerçekleştirilmiştir. İşletme mühürlenmiş yakalanan kişiler adliyeye sevk edilmiştir (Akşam Gazetesi, 16 Eylül 1935, s.2.) . Kızılay Gazetesi'nin 28 Aralık 1935 tarihli haberine göre, Uzunçarşı 2 numaralı kahvede Mustafa, Ömer, Mehmet Ali, İlyas, Faik ve Ramazan isimli kişiler, "Kılıç" çekmek suretiyle kumar oynamış ve polisler tarafından yakalanmışlardır (Kızılay Gazetesi, 28 Aralık 1935, S.185, s.2.). Alınan tedbirlerle kumar oynama alışkanlığının önüne geçilmek istenmiştir. Fakat etkili olunamamıştır.

Son Posta Gazetesi'nin 9 Ocak 1936 tarihli "Kahveye Giden Talebe Cezalandı" başlıklı haberinde, İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı görevlilerin kahvehaneleri denetlediği ve bu denetim sırasında 45 orta ve lise öğrencisinin kumar oynarken yakalandığı belirtilmiştir. Bu durumun ardından Milli Eğitim Bakanlığı tarafından oluşturulan komisyonda, 8 öğrenci okuldan uzaklaştırılmış, 13 öğrencinin okulla ilişkisi kesilmiş ve 24 öğrenci ise ihtar cezasına çarptırılmıştır (Son Posta Gazetesi, 9 Ocak 1936, s.1.). Bir gün sonra Son Posta gazetesi, halka "Kumar İptilasının Çoğalmasına Ne Dersiniz?" şeklinde bir soru yöneltmiştir. Okuyucular, kumar oynamanın endişe verici bir duruma geldiğini belirtmişlerdir. Kumar oynamanın geçmişte ayıp olarak görüldüğü, günümüzde ise kumar bilmeyenlerin ayıplandığı ifade edilmiştir. Ayrıca, boş vakitlerini değerlendirmek ve sosyalleşme alanı bulmakta zorluk çeken bireylerin eğlenmek için kumar oynamak zorunda kaldıkları yönünde yanıtlar alınmıştır (Son Posta Gazetesi, 10 Ocak 1936, s.2.). Her iki haber de kumarın, bireysel ve toplumsal düzeyde yarattığı sorunları ele alırken, eğlence ve sosyal etkileşim arayışının bu durumu nasıl beslediğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, kumar alışkanlığının kontrol altına alınması gerektiği, eğitim ve toplumsal normların yeniden gözden geçirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Son Posta gazetesinin 13 Ocak 1936 tarihli "Kahveler Sıkı Kontrol Ediliyor" başlığıyla verilen haberinde öğrencilerin kahve, gazino ve eğlence yerlerine kabul edilmemesi amacıyla hazırlanan kanun kabul edildiği belirtilmiştir. Zabıta bu hususta çalışmalar ve kahvelere yoğun baskın yaptığı belirtilmiştir. Bu kapsamda Şehzade başında bulunan bir kahvehane öğrencilere borç ile kumar oynattığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine Fenerde, Unkapanı'nda, Balatta ve Eyüp'te dört kahve kapatılmıştır (Son Posta Gazetesi, 13 Ocak 1936, s.2.).

Peyami Safa tarafından 12 Kasım 1936 tarihinde kaleme alınan "Oyun" isimli yazıda, kadınların son zamanlarda bütün işlerinin bırakıp kumara yoğunlaştığını belirtmiştir. İskambil isimli oyun için ise insanlardan en kıymetli vakitleri çalan bir zaman hırsızı olduğunu söylemiştir. Otellerde okuma odası veya gazete yokken her masa başında kumar oynanması toplumsal çöküşe sebep olduğunu dile getirmiştir. Dönem itibarıyla, can sıkıntısına iyi gelen tek şeyin kumar olduğu yanılığının ortaya konduğu

belirtilmiştir (Safa, “Oyun”, 12 Kasım 1936, s.3). Akşam Gazetesi’nin 7 Mart 1937 tarihli “Kumar Oynayanlar” başlığı ile verilen haberinde zabıta İstanbul genelinde kumar oynanan mekânlara ve alanlara baskın gerçekleştirdiği bildirilmiştir. Bu kapsamda suçüstü yakalanan kişiler olmuştur. Genellikle oynadıkları kumar, zar ve iskambil kâğıdı ile oynandığı görülmüş kumar oynanan kahveler mühürlenmiştir (Akşam Gazetesi, 7 Mart 1937,s.4.). Yeni Asır Gazetesi’nin 15 Ocak 1938 tarihli “Kumar Yüzünden” başlığıyla verilen haberinde İstanbul Tepeçik Kuruçay Mahallesi Hüseyn isimli şahsın kahvesinde bir grup kişi kumar oynarken yaşanan anlaşmazlık sonucunda Arap Nuri isimli kişi oyun oynadığı kişilerden birini vurarak öldürmüştür (Yeni Asır Gazetesi, 15 Ocak 1938, s.1-8.). Bu trajik olay, kumarın, bireysel yaşam üzerinde ölümcül sonuçlar doğurabilen şiddetli çatışmalara yol açabileceğini göstermektedir. Kumarın, yalnızca finansal kayıplarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda şiddet ve ölüm gibi dramatik sonuçlara da neden olabileceği, dönemin toplumsal yapısındaki gerilimlerin bir yansıması olarak dikkat çekmiştir.

1938 yılında Belediye Meclisleri kumarla mücadele kapsamında bir dizi çalışmalar meydana getirmişlerdir. Bu minvalde Nisan 1938 tarihinde Balıkesir Belediye Meclisi, kahvehanelerde bu tür oyunların oynanmasını yasaklayan bir karar almıştır. Dönem itibariyle İskambil oyunları, halk arasında büyük ilgi görmekle birlikte, dönemin yönetici kesimleri tarafından moral bozukluğuna, zaman kaybına ve zararlı alışkanlıklara yol açtığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Özellikle iskambil oyunları, bu dönemde en çok eleştirilen oyunlardan biri olmuştur. Toplumda, iskambilin sadece bir eğlence aracı değil, aynı zamanda kötü alışkanlıklara ve hatta kumara yol açan bir araç olarak görülmesi, bu tür oyunların yasaklanmasında etkili olmuştur. Bu yasaklar, yalnızca eğlence anlayışını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal düzeni korumak amacıyla alınan önlemlerin de bir yansıması olmuştur. 1930’ların sonlarına doğru, yerel yönetimler, halkın sağlıklı ve ahlaki değerlere uygun bir yaşam sürmesini sağlamak adına, iskambil ve benzeri oyunları, sosyal yozlaşmanın bir göstergesi olarak kabul etmiş ve yasaklamıştır (Öztürk, 2020, s.187).

Cumhuriyet döneminde, kumar, ülke genelinde çeşitli yasaklarla sınırlanmış olsa da, bazı yerel bölgelerde ve mekânlarda yasak olmadan uygulanmaya devam etmiştir. Bu durum, devletin kumara karşı yürüttüğü mücadeleyi ve toplumsal denetimi tam anlamıyla etkinleştiremediğini göstermektedir. Öte yandan, bu dönemde, Türk Kızılay’ı gibi kurumlar, kumara dair ürünlerin satışıyla da önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Özellikle iskambil kâğıtları gibi kumar oyunlarında kullanılan malzemeler, büyük talep görmüş ve Kızılay bu talebi karşılamak amacıyla geniş çaplı satışlar gerçekleştirmiştir. Türk Kızılay’ının iskambil kâğıtları satışı üzerinden elde ettiği gelirler, kurumun finansal açıdan önemli bir kaynak yaratmasını sağlamıştır. Bu dönemde özellikle kâğıt oyunları halk arasında büyük bir rağbet görmüştür. 1938 yılı itibariyle, Kızılay, 1.438.051 deste oyun kâğıdı satmıştır. Bu satışlardan elde edilen kazanç ise 1.131.037 lira olarak kaydedilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 27 Kasım 1938, s.2.). Kızılay’ın bu satışlar yoluyla elde ettiği gelir, aynı zamanda toplumsal talebin ve eğlence sektörünün büyüklüğünü de yansıtmaktadır. Kâğıt oyunları, dönemin sosyal yapısında önemli bir yer tutmakta olup, halkın boş zamanlarını değerlendirme biçimlerinden biri haline gelmiştir. Bu büyük satış rakamları, oyun kâğıtlarının halk arasında ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını ve bu tür faaliyetlerin ekonomik açıdan ne denli önemli bir pazar oluşturduğunu göstermektedir.

Tan Gazetesinin 15 Ocak 1939 tarihli “İki Kumar Suçlusu Mahkûm Oldu” başlığıyla verilen haberde Sultanahmet Sulh Üçüncü Ceza Mahkemesi tarafından Küçükpazar kahvesinde kumar oynayan iki kişinin polis baskın yaptığı sırada ellerinde bir taş ve iskambil kâğıtları olduğu tespit edilmiştir. Kahve sahibine 5 gün hapis ve 50 lira para cezası, Dursun’a ise 500 kuruş ceza verilmiştir (Tan Gazetesi, 15 Ocak 1939, s.4). 20 Kasım 1939 tarihli Haber Gazetesinde “Beyoğlunda Bir Kumarhane Basıldı” başlığıyla verilen haberde İstanbul Emniyet Müdürlüğü İkinci Şube memurları tarafından Beyoğlu’nda büyük bir kumarhane basılmış ve 17 kişi damlardan kaçarken yakalanmıştır. Kumarhaneye bakıldığı zaman iki katlı ve odaları kumar için dizayn edilmiş, polis tarafından mekân uzun süre takip altına alınmıştır. Yakalanan eşyalar arasında kumar masaları, otomatik araç ve gereçler bulunmaktadır (Haber Gazetesi, 20 Kasım 1939, s.4).

Dönem itibariyle sadece sırada kişiler değil askeri personelin bir kısmında bu kötü alışkanlığı olduğu dönemin kaynakların yansımasıdır. Yedek Asteğmen İhsan Akıncı kumar oynamak ve yurtdışına kaçması sebebiyle Milli Müdafaa Vekâleti Müsteşarlık Askeri Mahkemesi tarafından 18 Temmuz 1939 tarihinde 2 sene 20 gün hapse mahkûm edilmiştir. Bunun üzerine temyize gitmiş ve cezası 15 ay 16 gün olarak güncellenmiştir. Askeri Muhakeme Uslu Kanuna 249. Maddesi 3. Fıkrasına göre İnfazı onaylanmıştır (BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No:134.32.10/29 Ağustos1939.).

Tablo 1: Kağıt oyunlarının yasaklandığı şehirler (Öztürk, 2020, s.189)

Yerleşim Birimi	Yasak Tarihi
Ankara	1935
Biga	1935 ve 1937’de
Ünye	1935
Tokat	1936
Aydın	1936
Bornova	1936
Giresun	1936
Samsun	1937
İnegöl	1937
Çankırı	1937
Maraş’ta	1937
Burdur	1937
Edirne	1937
Silivri	1937

Kartal	1937
Trabzon	1938
Balıkesir	1938
Konya	1939

Tabloyu incelediğimizde, 1935-1939 yılları arasında kağıt oyunlarının yasak olduğu yerleşim birimleri ve bu yasakların tarihleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu dönemde, özellikle 1936 ve 1937 yıllarında, kağıt oyunlarına yönelik yasakların arttığı ve yasaklı olan şehir ve yerleşim birimlerinin sayısının yükseldiği gözlemlenmektedir. 1936 ve 1937 yıllarında, iskambil ve benzeri oyunların oynanmasının yasaklanması, yerel yönetimlerin toplumsal düzeni sağlamak ve halkı zararlı alışkanlıklardan korumak adına aldıkları sert önlemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu artan yasaklar, dönemin toplumsal yapısındaki değişiklikleri ve devletin halk üzerindeki denetim mekanizmalarını yansıtmaktadır. Belediye meclisleri, oyunların toplum üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla, özellikle kahvehanelerde bu tür faaliyetlerin yasaklanmasını sağlamışlardır.

1940 yılında, Muğla Halkevini teftiş etmek amacıyla görevlendirilen Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Müfettişi Rıza Levent, yaptığı incelemeler sonucunda, halkevlerinde düzenlenen konferansların halk üzerinde önemli bir etkisi olduğunu belirtmiştir. Levent, özellikle bu süreçte kumar konusunda verilen konferansların, toplumun bilinçlenmesine katkı sağladığını ifade etmiştir. Halkevlerinin, toplumun sosyal ve kültürel yapısını dönüştürmeyi amaçlayan etkinlikler düzenlediği bu dönemde, kumar gibi toplumsal sorunlar üzerine yapılan konferanslar, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli uyarılar içermektedir (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 689.342.1/27 Eylül 1940.).

Son Posta Gazetesinin 6 Ağustos 1940 tarihli “Kumar Oynanan Ev Basıldı” başlıklı haberinde Cihangir’de bir eve yapılan baskında dört kişinin kumar oynadığı tespit edilmiştir. Polisler tarafından masada bulunan para ile kişiler adliyeye sevk edilmiştir (Son Posta Gazetesi, 6 Ağustos 1940, s.4.). Kumar yasaklarının ve teftişlerin artmasıyla beraber kumar oynanan mekânların farklılık gösterdiği görülmüştür. “Cezaevlerinde Kumar” başlığıyla verilen haberde, Cezaevlerinde kumarın son zamanlarda yaygın hale geldiği görülmüştür. Bazı mahkûmlar bu durumdan rahatsız olup kumarın oynanması engellemek istemişlerdir (Tasviri Efkâr Gazetesi, 8 Eylül 1940, s.1.). Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde toplumsal sorunların farkındalığının artırılması ve bu sorunlara yönelik toplumsal duyarlılığın güçlendirilmesi amacıyla basının etkin bir şekilde kullanılması önemli bir yer tutmuştur. Özellikle kumar, toplumu olumsuz etkileyen, ekonomik ve sosyal açıdan ciddi sonuçlar doğuran bir illet olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde, kumar bağımlılığının toplumsal yapıyı zedeleyici etkilerine dikkat çekilmesi ve halkın bilinçlendirilmesi amacıyla gazeteler önemli bir iletişim aracı olarak kullanılmıştır. Naci Sadullah, 1940 yılında Tan gazetesinde yazdığı “Kulüpler Kumarhane Midir?” başlıklı yazısında, Moda Kulübü ve Yıldız Kulübü toplumun iflasına yol açtığını ve kumar sebebiyle büyük paraların kaybedildiğini belirtmiştir. Sadullah, bu tür yerlerin kumardan arındırılması gerektiğini ve topluma verdiği zararları yazısında vurgulamıştır (Sadullah, 23 Ağustos 1940, s.2.).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kumar oynanan mekânlarda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Başlangıçta kumar, genellikle kahvehane, lokal, evler, cezaevleri ve kulüpler gibi kapalı alanlarda gerçekleştirilen ve sınırlı sayıda mekanda oynanabilen bir etkinlikken, zamanla bu durum değişmiş ve kumar oyunları çok daha yaygın bir hale gelmiştir. Özellikle şehirlerin kenar mahallelerinde ve daha az denetim altında olan sokak aralarında, kumar faaliyetlerinin yaygınlaşması dikkat çekmiştir. Bu tür yerlerde yapılan kumar oyunları, hem sosyal normları aşan hem de devletin denetim mekanizmalarının zorlandığı bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda Halkın Sesi Gazetesinin 2 Ocak 1941 tarihli “*Kumar Oynamak*” başlığıyla verilen haberinde İstanbul’da bir grup kişiler tarafından sokakta herkesin gördüğü bir yerde kumar oynatıldığı tespit edilmiştir. Zabitanın olay yerine gelmesi ile suça karışan kişiler kaçmaya çalışmış ve yakalanıp haklarında işlem yapılmıştır (Halkın Sesi Gazetesi, “*Kumar Oynamak*”, 2 Ocak 1941,s.4.). Savaşın etkisiyle kumar bağımlılığı artmıştır. Devlet kumarla mücadeleye yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu kapsamda İstanbul Kale kapısında bulunan bir kahvede kumar oynandığı tespit edilmiş ve kumar oynanması sebebiyle bir aylığına kahve kapatılmıştır (Bugün Gazetesi, 23 Ocak 1942, s.2). Son Posta Gazetesinin 31 Aralık 1942 tarihli “*Kumarla Mücadele*” başlığıyla verilen haberinde İstanbul Emniyet Müdürü Haluk Nihad Pepeyi tarafından verilen bilgilere göre, şehirde kumar oynayan ve oynatanlar ile ilgili olarak sıkı bir denetim gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Bu kapsamda 2. Şube memurları şehrin çeşitli yerlerinde sıkı bir denetim içinde oldukları bir ay içinde 18 kumar oynanan mekân ve 150 kumarbaz hakkında işlem yapıldığı ifade edilmiştir (Son Posta Gazetesi, 31 Aralık 1942, s.1-7.). Bu dönemde Halkevleri’de kumar ile ilgili olarak önemli çalışmalar yapmışlardır. Adana’nın Gerdan Köyü’nün en önemli sorunlarından biri kumar olduğu belirtilmiştir. Abidin Dino, “*Kumar*” isimli bir oyun kaleme almış ve köylü halka oynatmıştır. Oyun 1 Mayıs 1943 yılında sergilenmiştir. Kumarın kötü bir alışkanlık olduğu halkın görüp ders alması amaçlanmıştır (Tekerek, 2005, s.25).

Dönem itibarıyla sadece erkekler kumar oynamamış kadınlarda zamanla kumar oynamaya ilgi duymaya başlamıştır. Bu bağlamda Son Posta Gazetesinin 29 Temmuz 1943 tarihli “*Bir Kumarhanede Tanınmış 4 Aile Kadını Yakalandı*” başlığıyla verilen haberde İstanbul Beyoğlu Hacı Bekir Apartmanında 9 kişi tarafından oynanan kumara polisin baskın yaptığı ve kadınların kumar oynadığı tespit edilmiştir. Yakalananlar hakkında işlem yapılmak üzere adliyeye sevkleri gerçekleştirilmiştir (Son Posta Gazetesi, 29 Temmuz 1943, s.1-7).1940’lar Türkiye’sinde, kadınlar genellikle ev içi rollerle sınırlandırılmışken, kumar gibi erkek egemen, ahlaki açıdan sakıncalı olarak görülen faaliyetlere katılmaları, toplumsal değerlerle çatışan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

6 Eylül 1943 tarihli raporda, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Müfettişi Fazıl Şerafettin Bürge’nin 1943 yılında Denizli Halkevi ve şubelerine yapmış olduğu teftişte, özellikle Denizli Halkevi Köycülük Şubesi tarafından kumar ve alkolün zararları hakkında halkı bilgilendiren etkinlikler düzenlendiği belirtilmiştir (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 996.849.1/21 Eylül 1945.). Denizli Halkevi Köycülük Şubesi’nin bu tür bilgilendirmelerle, özellikle kırsal kesimdeki halkı, zararlı alışkanlıklardan uzak durmaları konusunda bilinçlendirmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu tür eğitim faaliyetleri, dönemin sosyal politikalarının bir yansıması olarak, Cumhuriyet’in modernleşme sürecinde toplumsal düzenin güçlendirilmesine yönelik önemli adımlar arasında yer almaktadır

Cumhuriyet Gazetesinin 30 Aralık 1943 tarihli “Kumar İptilâsı” başlığıyla verdiği haberde Kızılay, Türkiye geneli iskambil kâğıdı satışını durdurmuştur. Bir sene içinde 5 milyon deste kâğıt satıldığı belirtilmiştir. Kâğıtların satışının durmasıyla bu durum karaborsacılar tarafından yeni satış alanları oluşmasına sebebiyet verdiği belirtilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 30 Aralık 1943, s.1-3). Kızılay’ın bir yıl içinde 5 milyon deste iskambil kâğıdı satışı yapması, kumar oyunlarının o dönemde ne kadar yaygın olduğunu ve talebin yüksek olduğunu gösterirken, satışların durdurulması karaborsacılar için yeni fırsatlar yaratmıştır. İskambil kâğıtları gibi oyun açısından temel ürünlerin yasa dışı yollarla satılması, ekonominin yeraltı sektörünü besleyen bir süreç haline gelmiştir. Karaborsacılar, bu tür yasakların yaratacağı talep sıkışıklığından faydalanarak, ürünleri daha yüksek fiyatlarla satmayı fırsat bilmişlerdir.

Çatalca Askerlik Şubesi Muamele Memuru Ramiz Cingözoğlu, firar ve kumar oynamaktan dolayı 2. Süvari Tümen Askeri Mahkemesi tarafından yargılanmış ve Askeri Muhakeme Usulü Kanunu'nun 249. maddesi gereğince ordudan ihracı ve emekliye sevk edilmesi talep edilmiştir (BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 171.35.8/07 Aralık 1944.). Bu durum, askerî disiplini ihlal eden ve sosyal düzeni bozan davranışların, askerî hukuk çerçevesinde ciddi sonuçlara yol açtığını göstermesi açısından önemlidir

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, iskambil kâğıtlarına olan talep yeniden artmıştır. Savaşın getirdiği zorluklar ve toplumsal değişiklikler, halkın eğlenceye olan ilgisini yeniden şekillendirmiştir. Özellikle 1943 yılında, 4.000.000 deste iskambil kâğıdı ithal edilmişken, 1944 yılında bu rakam daha da artarak 5.500.000 desteye ulaşmıştır. Ayrıca oyun kâğıtlarının ait olan 118 sayılı kanunun 2. Maddesinde 1944 yılında değişime gidilmiştir (BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 105.27.7/19 Nisan 1944; Öztürk, 2020, s.194). Bu artış, savaşın getirdiği sıkıntıların yanı sıra, halkın moral ve motivasyon arayışını ve aynı zamanda kumar oyunlarının halk arasında daha yaygın bir sosyal aktivite haline gelmesini de işaret etmektedir. Ekonomik zorlukların ve savaşın yarattığı belirsizlik ortamında, iskambil kâğıtları gibi basit ve erişilebilir eğlenceler, insanların streslerini atmalarına yardımcı olmuş ve toplumsal yapıyı şekillendirme de önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, aynı zamanda savaşın ekonomik dinamiklerine ve halkın psikolojik durumuna dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Tablo 2: Oyun kâğıtları fiyatı (BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 105.45.18/29 Haziran 1944)

Oyun Kağıdının Cinsi	Kart Adedi	Satış fiyatı (Kuruş)
Lüks Grimo	52	450
Lüks Budvar Pinomatik	52	425
Lüks Pistnik	52	375
Birinci Kalite	52	325
Birinci Kalite	36	300
İkinci Kalite	52	275
İkinci Kalite	36	250

Üçüncü Kalite	52	230
Üçüncü Kalite	36	210

Tabloyu incelediğimizde, farklı türde oyun kâğıtları ve fiyatlarının belirlenmiş olduğu görülmektedir. Bazı destelerin 52, bazılarının ise 36 karttan oluştuğu dikkate alınmıştır. Dönem itibarıyla, oyun kâğıtlarında fiyat dalgalanmalarının önlenmesi amacıyla fiyatlandırma yapılmıştır. Bu düzenleme, piyasadaki istikrarı sağlamayı ve kumar ile ilgili malzeme ticaretinde aşırı fiyat artışlarının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

CHP Müfettişi Ziya Arkant tarafından 1944 yılında yapılan teftişte bir grup kişi tarafından Uşak'ın Karahalli köyünden buraya gelen Hacı İbrahim Usta'nın halkodalarının içki ve kumar mekânı olduğunu belirtmiş ve Karayahşilerde halkodası yapılmaması için olumsuz propaganda yapmıştır. Denizli'ye bağlı Çivril İdare Heyeti'nde bu durumu valiye şikâyet etmiştir (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 273.1093.1/09 Kasım 1944). Nusret Safa Çoşkun tarafından kaleme alınan "Kulüpte İçki, Kumar ve Dedikodu" başlıklı köşe yazısında, son yıllarda kumar alışkanlıklarındaki artış ve şehir kulüplerindeki kumar oynanması üzerine dikkat çekilmektedir. Çoşkun, bu bağlamda, Dâhiliye Vekâleti tarafından gönderilen bir tamimde, şehir kulüplerinin içki ve kumar yuvası haline geldiği ifade edilmiştir. Bu durum, kulüplerin yalnızca sosyal etkileşimin değil, aynı zamanda bazı olumsuz toplumsal davranışların da merkezi haline gelmelerine yol açmaktadır. Yazıda, içki, kumar ve dedikodu gibi unsurların bir arada bulunduğu bu mekânların, toplumsal değerler açısından ciddi tehditler oluşturduğu vurgulanmaktadır (Çoşkun, 9 Ocak 1945, s. 4.).

Vakit Gazetesinin 21 Ağustos 1945 tarihli "Adliyyede ve Poliste" kısmında Galata Beyazıt sokağında bir kahvehanede kumar oynatıldığı tespit edilmiş ve kahve kapatılıp oynayanlar adliyeye sevk edilmiştir (Vakit Gazetesi, 21 Ağustos 1945,s.3.). 1940'ların Türkiye'sinde, kumarın ve diğer yasadışı faaliyetlerin cezalandırılması, toplumsal düzenin korunması için kritik bir öneme sahipti.

23 Eylül 1946 tarihinde Manifaturacı Süleyman Değer isimli kişi CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'na bir mektup yazarak Kelkit Halkevi'nde kumar oynandığını ifade etmiştir. CHP Erzurum Bölge Müfettişi Muzaffer Akpınar bölgeye gelerek ziyarette bulunmuş ve böyle bir etkinliğin olmadığını rapor haline getirmiştir (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 834.294.1/29 Ağustos 1950.).Terzi Hasan Küçükaslan tarafından 9 Temmuz 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne bir şikâyet mektubu gönderilmiştir. Mektubuna "Sayın Babamız İnönü" ifadesiyle başlayan Küçükaslan, yıllardır kaza merkezinde bulunan bu halkevinin, bir ilim ve irfan yuvası olmasının yanı sıra, kumarhane gibi işletildiğini dile getirmiştir. Kumar faaliyetlerinin, kaza halkını olumsuz etkileyerek topluca zehirlendiğini vurgulamış ve bu soruna bir çözüm bulunmasını talep etmiştir (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 844.338.1/02 Ağustos 1949.). Mazgirt Halkevi'nde kumar oynanması, kurumun asli amacından sapmış olduğunu göstermektedir.

Dönem itibarıyla kumar oynanan mekânların çeşitlendiği görülmüştür. Zamanla toplumsal bir sorun haline gelmiştir. Bu kapsamda Son Posta Gazetesinin 1 Ağustos 1949 tarihli "Ankara Cezaevindeki Kanlı Boğuşmanın Sebebi" isimli yazıda Ankara Cezaevinde kumar oynamak isteyen kişiler tarafından çıkarılan kavgada birçok kişinin yararlandığı

belirtilmiştir. Kumar oynamak isteyen kişiler koğuşu ateşe vermiş ve İnfaz Koruma Memuru dahil birkaç kişi bıçaklanmıştır (Son Posta Gazetesi, 1 Ağustos 1949, s.7). Son Posta Gazetesi'nin 1 Ağustos 1949 tarihli "Ankara Cezaevindeki Kanlı Boğuşmanın Sebebi" başlıklı haberinde, cezaevlerinde kumar oynamak isteyen kişiler arasında çıkan büyük kavga ve bunun sonucunda yaşanan şiddet, dönemin toplumsal bunalımının ve kumar mekanlarının çeşitlenmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu olay, özellikle savaş sonrası dönemde toplumun ekonomik ve sosyal sıkıntılarının arttığı, buna bağlı olarak bireylerin psikolojik ve sosyo-ekonomik streslerinin yükseldiği bir ortamda kumarın, bir eğlence veya başa çıkma yöntemi olarak nasıl toplumsal bir sorun haline geldiğini göstermektedir. Cezaevinde yaşanan kavga, sadece kumarın cezaevleri gibi kapalı ve kontrolsüz alanlarda bile ne kadar büyük bir toplumsal gerginlik yarattığını ortaya koymaktadır. Kumar, cezaevleri gibi izole yerlerde dahi, insanların hem eğlence hem de kaçış arayışı içinde olduğu bir mecra haline gelmiş, bu da kurallara aykırı bir şekilde gerginliklere ve şiddete yol açmıştır. Ayrıca, kumar oynama isteği yüzünden bir koğuşun ateşe verilmesi ve infaz koruma memurlarının bıçaklanması gibi olaylar, kumarın toplumsal yapıyı nasıl sarsmaya başladığının ve yasakların ne kadar yetersiz kaldığının bir örneğidir.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan toplumsal dönüşümün bir yansıması olarak kumarın, sadece bir eğlence biçimi değil, aynı zamanda toplumsal sınıf, cinsiyet ve kültürel normlarla bağlantılı olarak bir toplumsal sorun haline geldiği görülmüştür. Özellikle alt sınıflar arasında yaygınlaşan kumar, toplumsal eşitsizlikleri derinleştirirken, üst sınıflar arasında oynanan kumar bir eğlence ve gösteriş aracı olarak görülmüştür. Bazı durumlar da erkeklerin kumar oynaması makbul karşılanırken kadınların ise bu türden eğlencelerin içerisinde yer alması eleştirilmiştir. Bu durum kumarın toplumsal etkileri, dönemin sosyal yapısını, toplumsal eşitsizlikleri daha iyi anlamak için önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Hem sosyal denetim hem de toplumsal normlarla ilgili olarak yapılan düzenlemeler, Türk toplumunun bu dönemdeki dönüşümüne dair bir anlayış kazandırmaktadır. Kumarın yasaklanması, bu dönemin toplumsal yapısını şekillendiren unsurlar arasında yer almıştır.

Türkiye'nin Erken Cumhuriyet Dönemi, kumarın toplumsal yapıyı şekillendiren, sınıf farklılıklarını derinleştiren ve toplumsal normlarla çatışan bir olgu olarak işlev gördüğü bir dönemdir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, kumar üzerine çeşitli yasaklar getirilmiş ve bu yasaklar, toplumsal düzeni sağlama çabalarının bir parçası olarak şekillenmiştir. Osmanlı döneminde kumar, belirli sınıflar arasında yaygın bir eğlence biçimi olmakla birlikte, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha sıkı denetimler ve yasaklarla karşı karşıya kalmıştır. 1930'lar, bu yasakların en yoğun olduğu yıllardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1935-1939 yılları arasında kumar oynanan mekânların büyük bir kısmı kapatılmış, gazino ve kulüpler gibi bazı eğlence yerlerinde kumar faaliyetleri yasaklanmıştır. Bununla birlikte, kumar oynanması bazı Halkevleri ve benzeri şehir kulüplerinde devam ettiği gözlemlenmiştir. Kumar oynanan mekânlar, zaman içinde önemli değişiklikler göstermiştir; cezaevleri, evler, lokantalar, gazinolar ve sokak aralarında kumar oynandığı tespit edilmiştir. Kahvehanelerde ve sokaklarda oynanan kumara ise polis hızla müdahale etmiş, ya kahvehaneyi kapatmış ya da cezai işlemler uygulamıştır. Ancak gazinolarda ve şehir kulüplerinde kumara karşı daha ılımlı bir yaklaşım sergilediği dönemin kaynaklarına yansımıştır. Kumar, cezaevleri gibi izole

yerlerde dahi, insanların hem eğlence hem de kaçış arayışı içinde olduğu bir mecra haline gelmiş, bu da kurallara aykırı bir şekilde gerginliklere ve şiddete yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde kumar sebebiyle çıkan kavgalarda yaralanma ve ölüm vakalarının görüldüğü anlaşılmaktadır. Bazen kumara aracılık yapan yabancı uyruklu kişiler ise sınır dışı edildiği tespit edilmiştir. İncelenen dönem itibarıyla kumar toplumun geneline yayıldığı ve küçük yaşlardaki çocukların dahi kumar oynadıkları görülmüştür.

Kumarın yasaklanmasının yanı sıra, eğlence ve eğlence araçlarıyla ilgili ekonomik bir boyutunun olduğu da göz ardı edilmemelidir. Özellikle 1940'larda Kızılay'ın, kumar oynamada kullanılan eşyalardan biri olan iskambil kâğıtlarını satması, bu dönem için dikkat çekici bir ekonomik strateji olmuştur. Kızılay, bu kâğıtları satarak önemli bir gelir kaynağı elde etmiş ve bu durum, hem ekonomik açıdan bir çözüm arayışı hem de sosyal normlarla çatışan bir çelişki yaratmıştır. Kumarın toplumsal algısı, sadece bir eğlence biçimi olmanın ötesine geçerek, devletin ekonomik ve ahlaki düzenini tehdit eden bir faaliyet olarak görülmüştür. Ayrıca, bu dönemde, kumarın zararları hakkında hem ulusal hem de yerel basında kapsamlı haberler yapılmış ve konuyla ilgili farkındalık yaratmak amacıyla birçok köşe yazısı kaleme alınmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Etik Kurul İznine Gerek Yoktur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Tek yazarlı çalışma
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	No need for Ethics Committee Authorisation
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Single authored study

Kaynakça | References

Arşiv Belgeleri

ATASE (Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi) ,Fon Kodu: 110.9.1.7 Yer No: 675.24.13/ 06 Şubat 1913.

BCA(T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi),

BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0 Yer No: 7.43.38/25 Ocak 1926.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 1.4.6/21.08.1930.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1 Yer No: 2.32.77.11/19 Aralık 1932.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 689.342.1/27 Eylül 1940.

BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No:134.32.10/29 Ağustos1939.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 996.849.1/21 Eylül 1945.

BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 171.35.8/07 Aralık 1944.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 105.27.7/19 Nisan 1944

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 105.45.18/29 Haziran 1944

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 273.1093.1/09 Kasım 1944.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 844.338.1/02 Ağustos 1949.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 834.294.1/29 Ağustos 1950.

BOA, (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR. MKT. 510.70/H.16.09.1281.

BOA, DH. MKT.1778/69/5 Kasım 1890

BOA, DH. EUM. EMN. 72/2/ H.18.6. 1332.

BOA, DH. EUM. 5. Şb./79-30-25/30 Zilhicce 1337.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.

Ulusal Basın

Alemdar, 23 Mart 1920, s. 1-4.

Akşam Gazetesi, "Kumar ve Fuhuş",26 Aralık 1927.

"Zabıta Fuhuş, İçki ve Kumara Karşı Bugünden İtibaren Esaslı Yollar Üzerinden Şiddetli bir Mücadeleye Girişmiş Bulunmaktadır", *Akşam*, 5 Şubat 1928, s.3.

Akşam Gazetesi, "Konyada Kumar", 23 Şubat 1932, s.10.

Akşam Gazetesi, "Küçük Kumarcılar", 20 Ocak 1934, s.3.

Akşam Gazetesi, "Bir Gazinoda Kumar Oynayan Dört Kişi Tutuldu",16 Eylül 1935, s.2.

Akşam Gazetesi, "Kumar Oynayanlar", 7 Mart 1937,s. 4.

- Buğün Gazetesi*, "Kumar Oynatılan Bir Kahve Kapatıldı", 23 Ocak 1942, s. 2.
- Cici Anne, "Kokain Çeken Hanımlar", *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Mart 1931, s. 2.
- Sabiha Zekeriyiye, "Kumar ve Ahlak", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Ağustos 1935, s. 5.
- Peyami Safa, "Oyun", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Kasım 1936, s.3.
- Cumhuriyet Gazetesi*, "Oyun Kâğıdı Satışı", 27 Kasım 1938, s.2.
- Cumhuriyet Gazetesi*, "Kumar İptilâsı", 30 Aralık 1943, s.1-3.
- Kerimoğlu Ali, " İçtimai Hastalıklardan Kumar", *Doğuş Dergisi*, 1 Nisan 1934, s. 2.
- İhsan Arif Gökpinar , "Bu Halin Önüne Geçmeli", *Haber Gazetesi*, 1 Mayıs 1935, s. 7.
- Haber Gazetesi*, "Beyoğlunda Bir Kumarhane Basıldı", 20 Kasım 1939, s. 4.
- Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, "Halkevinde Kumar Alışkanlığı", 30 Mayıs 1933, s. 9.
- Hilaliahmer Gazetesi*, "Kumar", 19 Nisan 1932, s. 2.
- Halkın Sesi Gazetesi*, "Kumar Oynamak", 2 Ocak 1941, s. 4.
- İkdam Gazetesi*, 4 Şubat 1920, s. 1-8.
- Kızılay Gazetesi*, 28 Aralık 1935, s.185, s. 2.
- Milliyet Gazetesi*, "Sözde Şefkat Kulübü", 30 Nisan 1927, s. 3.
- Naci Sadullah, "Klüpler Kumarhane Midir?", *Tan Gazetesi*, 23 Ağustos 1940, s. 2.
- Son Posta Gazetesi*, "Memleket Gençliği ve Bir İkaz Sesi", 16 Eylül 1931, s. 4.
- Son Posta Gazetesi*, "Kumarla Mücadele", 31 Aralık 1942, s. 1-7.
- Son Posta Gazetesi*, "Bir Kumarhanede Tanınmış 4 Aile Kadını Yakalandı", 29 Temmuz 1943, s. 6.
- Nusret Safa Çoşkun, "Kulüpte İçki, Kumar ve Dedikodu" *Son Posta Gazetesi*, 9 Ocak 1945, s. 4.
- Son Posta Gazetesi*, "Ankara Cezaevindeki Kanlı Boğuşmanın Sebebi", 1 Ağustos 1949, s. 7.
- Son Posta Gazetesi*, "Altı Kumarbaz Yakalandı", 18 Haziran 1935, s. 2.
- Server Bedi, "Kumar Ya Suçtur, Ya Değildir", *Son Posta Gazetesi*, 20 Haziran 1935, s. 3.
- Son Posta Gazetesi*, "Kahveye Giden Talebe Cezalandı", 9 Ocak 1936, s. 1.
- Son Posta Gazetesi*, "Kumar İptilasının Çoğalmasına Ne Dersiniz", 10 Ocak 1936, s. 2.
- Son Posta Gazetesi*, "Kahveler Sıkı Kontrol Ediliyor", 13 Ocak 1936, s. 2.
- Son Posta Gazetesi*, "Kumar Oynanan Ev Basıldı", 6 Ağustos 1940, s. 4.
- Resmi Gazete*, 27 Ocak 1938, s.9303.
- Resmi Gazete*, 25 Haziran 1938, s.10081-10082.
- Resmi Gazete*, 9 Kasım 1982, s. 15.

Resmi Gazete, 12 Ekim 2004.

Tan Gazetesi, “İki Kumar Suçlusu Mahkûm Oldu”, 15 Ocak 1939, s. 4.

Tasvirî Efkâr Gazetesi, “Cezaevlerinde Kumar”, 8 Eylül 1940, s. 1.

Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmû'ası, 15 Haziran 1928, s. 4252.

Hilmi, A. “Köyümde Gördüklerim”, *Ülkü Dergisi*, 37(7), Mart 1936, s. 58-63.

Vakit Gazetesi, “Adliyede ve Poliste”, 21 Ağustos 1945, s. 3.

“Şefkat Kulübü Hakikatte Alelade Bir Kumarhane mi idi?”, *Vakit Gazetesi*, 30 Nisan 1927, s.5.

“Kumar, İçki ve Fuhuşla Mücadele”, *Vakit Gazetesi*, 5 Şubat 1928, s.5.

Vakit Gazetesi, “Kumar Oynarken”, 30 Aralık 1929, s.9.

Yeni Asır Gazetesi, “Kumar Yüzünden”, 15 Ocak 1938, s. 1-8.

Telif ve Tetkik Eserler

Bardakoğlu, A. (2002), “Kumar”, TDVİA, 26, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara, s. 364-367.

Bayındır, G. (2018), “Kumar ve Şans Oyunlarına Toplumsal Bakış: Niğde Örneği”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.58-83.

Çakıcı, M., Buran, A., Çakır, G., Yılmaz, B. (2019), “Kumar Oynayan Bireylerde Kazanca Yakın Kayıp, Kumar Aşırma ve Depresyon İlişkisinin İncelenmesi”, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 20 (Özel Sayı 1), s.s. 76-79.

Çelik, H. (2024). *Mütareke Dönemi Türk Kültür ve Edebiyat Hayatı (1918-1922)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Karal Akgün, S. , Uluğtekin, M. (2020). *Yeni Belgelerin Işığında Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a 2*, Başak Matbaacılık, Ankara, s.176.

Kemal O.(2024), *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Everest Yayınları, İstanbul.

Kuntay, M. C. (1983). *Üç İstanbul*, Sander Yayınları, 1983.

Kur'ân-ı Kerim Meâli, (2009). çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Öztürk, S. (2006). “Bir Kurumun Tarihsel ve Sosyolojik İncelemesi: Şehir Kulüpleri (1923-1950)”, *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 4, s.89-115.

Öztürk, S. (2019). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 7. Baskı, İstanbul.

Öztürk, S. (2020). *Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar*, Kırmızı Yayınları, İstanbul.

Safa P. (2022), *Yalnızız*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Safa P. (2024), *Fatih-Harbiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Soner Çakmak, Lut Tamam (2018), “Kumar Oynama Bozukluğu: Genel Bir Bakış”, *Bağımlılık Dergisi*, 19/3, 2018, s.78-97.

Sönmez, A.(2005).“Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), s.s.259-275.

Şahin, F. K. (2019). “I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kumarın Yaygınlaşması ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *SEFAD*, 41, s.s. 405-426.

Şahin, F. K. (2020). “II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Sosyal Bir Problem Olarak Kumar İletisi”, *Bellekten*, 84, ss. 1143-1174.

Şahin, F. K. (2021). “Tanzimat Sonrasında Osmanlı Devleti’nde Kumar Yasalarının Gelişimi”, 34, ss. 549-582.

Şahin, F. K. (2021). “Tanzimat Sonrasında Osmanlı Devleti’nde Kumar Yasalarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 34, s.s. 549-582.

Tekerek, N. (2005). “Halkevleri (1932-1951), Temsil Şubeleri ve Bir Örnek: Adana Halkevi Temsil Şubesi”, *Erdem Dergisi*, 43, s. 25.

Toprak, Z. (2017). *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Trauma (1908-1928)*, Doğan Kitap, İstanbul.

Tunçay, M. (1993). *Türkiye’de Piyango Tarihi ve Milli Piyango İdaresi*, Milli Piyango İdaresi Yayınları, Ankara, s. 17.

Yakut, K. Yetkin, A. (2011). “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi”, *Kebikeç*, XXXI, , s. 288.

Yolal, M. (2018). *Osmanlı Devleti’nde Şans Oyunları ve Kumar (1800-1923)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep.